THIS BOOK IS THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

Sat. & Gr.

The University of Chicago
Libraries

Crescat Scientia Vita Excolatur

GIFT OF

Museum.

THIS BOOK IS NO LONGER THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/museummaandbladv0017pjbl

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

ZEVENTIENDE JAARGANG.

1910.

THIS BOOK IS NO LONGER THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

AP15
.M9
cop. 2

Ɛ,ʗ.
417080

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 17den Jaargang.

Dr. J. Bergsma te Groningen.
Dr. J. W. Bierma te Leiden.
Prof. Dr. L. H. K. Bleeker te Groningen.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. Z. C. de Boer te Tiel.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Groningen.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Dr. R. Stavenisse de Brauw te Goud^
H. H. Breuning te Leiden.
Dr. G. Brom te Rome.
Prof. Dr. Th. Bussemaker te Leiden.
R. Casimir te 's-Gravenhage.
Dr. G. Cohen te Parijs.
Dr. H. T. Colenbrander te 's-Gravenhage.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
W. Davids te Amsterdam.
Prof. Dr. I. van Dijk te Groningen.
Prof. Dr. B. D. Eerdmans te Leiden.
Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga te Oss.
A. J. Fehr Jr. te Arnhem.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Mr. R. Fruin te Middelburg.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Prof. Dr. P. van Geer te 's-Gravenhage.
Dr. H. D. van Gelder te Leiden.
Dr. J. van Ginneken S. J. te Maastricht.
Dr. I. H. Gosses te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. P. Groeneboom te Sneek.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Dr. R. N. de Haas te Wageningen.
A. G. van Hamel te Middelburg.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. K. Heeringa te Schiedam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. E. van Hille te Zwolle.
G. W. W. C. Baron van Höevell te 's-Gravenhage.
H. Houben te Maastricht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Groningen.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Mej. J. T. Jelgersma te Apeldoorn.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. Th. W. Juynboll te Leiden.
Dr. A. H. Kan te Middelburg.
Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Dr. A. Kluyver te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. R. A. Kollewijn te Amsterdam.
Dr. L. M. G. Kooperberg te Leeuwarden.
Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. B. Kristensen te Leiden.
Dr. A. J. Kronenberg te Rotterdam.
Dr. E. Kruisinga te Amersfoort.
P. fr. Bonaventura Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Mr. J. van Kuyk te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. K. Lake te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Dr. R. Leyds te Groningen.
H. vander Linden te Luik.
J. Mansion te Luik.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Groningen.
Dr. C. H. Ph. Meyer te 's-Gravenhage.
Dr. P. C. Molhuysen te Leiden.
Dr. W. Mulder te Katwijk a/d Rijn.
Prof. Dr. J. W. Muller te Utrecht.
Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Amsterdam.
H. Obreen te Brussel.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. B. J. H. Ovink te Leiden.
Mr. N. W. Posthumus te Amsterdam.
Dr. A. Poutsma te Amsterdam.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye te Leiden.
Jhr. Mr. J. H. Hora Siccama te 's-Gravenhage.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. J. S. Speyer te Leiden.
Dr. F. A. Stoett te Amsterdam.
Dr. K. E. W. Strootman te Sneek.
Dr. W. Meerum Terwogt te 's-Gravenhage.
Dr. J. S. Theissen te Groningen.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Prof. Dr. I. M. J. Valeton te Amsterdam.
Dr. H. D. Verdam te Leeuwarden.
A. Verwey te Noordwijk aan Zee.
Dr. K. Sneijders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. C. G. N. de Vooys te Assen.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Dr. J. Vürtheim te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Dr. A. J. Wensinck te Utrecht.
Dr. N. van Wijk te 's-Gravenhage.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. G. Wildeboer te Leiden.
Dr. J. de Zwaan te Heemse.

95508

II. Alphabetische lijst der recensies.

Abt, Die Apologie des Apuleius von Madaura (de Jong) 108.
Ackermann, zie Shelley.
Acton, The History of Freedom, ed. bij Figgis and Laurence (Bussemaker) 386.
Dez., Historical Essays and Studies, ed. bij Figgis and Laurence (Bussemaker) 386.
Anonymi de rebus bellicis liber ed. Schneider (Strootman) 49.
Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 3ième Série, III, publ. par Krämer; 4ième Série, II, publ. par Bussemaker (Blok) 227.
Aristophanis Cantica digessit Schroeder (van IJzeren) 121.
Aristophanis Vespae iterum ed. van Leeuwen (Kuiper) 409.
Aristotelis Politica recogn. Immisch (Fraenkel) 81.

Beck, Ekkehards Waltharius (Blöte) 12.
Bonner Beiträge zur Anglistik, XIX (van der Gaaf) 332.
Berloin, La parole humaine (Uhlenbeck) 1.
Berneker, Slavisches etym. Wörterbuch, Lief. 2—5 (van Wijk) 427.
Bhagawad-gītā, vert. d. Boissevain (Speyer) 287.
Binz, Deutsche Handschriften der Bibliothek der Universität Basel, I (Kossmann) 96.
Von Bissing, Einführung in die Geschichte der ägyptischen Kunst (Boeser) 271.
Boeckh und Mueller, Briefwechsel (Slijper) 110.
De Boer, zie Chrétien de Troyes.
De Boer en de Wilde, Historische Lectuur (Blok) 350.
Boeser, Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum te Leiden, II (Kristensen) 299.
Boissevain. zie Bhagawad-gītā.
Bolchert, Des Aristoteles Erdkunde von Asien und Libyen (Koch) 220.
Boll, zie Traube.
Borchling, Poesie und Humor im friesischen Recht (Gosses) 305.
Bourciez, Éléments de linguistique romane (Salverda de Grave) 425.
Brakman, Ammianea et Annaeana (Wilde) 284.
Braunsberger, zie Canisius.
Bréhier, zie Philo.
Brockstedt, Das altfranzösische Siegfridlied (Sneijders de Vogel) 217.
Brom, Der niederländische Anspruch auf die deutsche Nationalstiftung Santa Maria dell' Anima in Rom (Mulder) 223.
Wallis Budge, The Book of the Kings of Egypt, I—II (Boeser) 107.
Bürger, zie Lucianus.
Bugge, Das Verhältnis der Etrusker zu den Indogermanen (H. Kern) 288.
Bussemaker, zie Archives.

Groves Campbell, Apollonius of Tyana (van Dijk) 109.
Canisii Epistulae et Acta coll. Braunsberger, IV (Brom) 392.
Carra de Vaux, La doctrine de l'Islam (Th. W. Juynboll) 415.
Cauer, Grundfragen der Homerkritik, 2. Aufl. (van Leeuwen) 161.
Cavaignac, Le trésor d'Athènes de 480 à 404 (I. M. J. Valeton) 259.
Chatelain, Les monuments romains d'Orange (Kan) 298.
Chrétien de Troyes, Philomena publ. p. de Boer (Salverda de Grave) 176.
M. Tullii Ciceronis de Virtutibus Libri Fragmenta collegit Knoellinger (Karsten) 8.
M. Tullii Ciceronis libri duo de Divinatione, uitg. d. Heeringa (H. D. Verdam) 348.
M. Tullii Ciceronis Oratio pro Caelio rec. van Wageningen (J. C. Volgraff) 125.
Cichorius, Untersuchungen zu Lucilius (Bierma) 168.
Ciris ed. Némethy (van Wageningen) 328.
Clemen, Religionsgeschichtliche Erklärung des N. T. (van den Bergh v. Eysinga) 302.
De Cock, Spreekwoorden en Zegswijzen (Stoett) 134.
Courteault, Blaise de Monluc historien (Bussemaker) 221.
Degering, zie Reynaert.
Dehérain, Le Cap de Bonne-Espérance au XVIIe siècle (Hesseling) 344.
Detlefsen, Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela (Koch) 139.

Diels, zie Herakleitos.
Dieterich, Byzantinische Charakterköpfe (Hesseling) 18.
Dönges, Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg (Blok) 437.
Von Domaszewski, Abhandlungen zur römischen Religion (Kan) 438.
Dumville, The Science of Speech (Kruisinga) 175.
Dyserinck, zie Matthes.

Eggen, Invloed van Zuid- op Noord-Nederland (J. W. Muller) 50.
Engers, De Aegyptiarum κωμῶν administratione (Boeser) 383.
Van den Es, Grieksch Woordenboek, 6de dr. (Garrer) 31.
Espinas et Pirenne, Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, II (Posthumus) 433.
Euripidis Hypsipylae Fragmenta ed. van Herwerden (Groeneboom) 326.

Fick, Hattiden und Danubier in Griechenland (Uhlenbeck) 41.
Figgis, zie Acton.
Finck, Die Sprachstämme des Erdkreises (Uhlenbeck) 361.
Dez., Die Haupttypen des Sprachbaus (Uhlenbeck) 361.
Franck, Mittelniederl. Grammatik, 2. Aufl. (Kluyver) 380.
Francotte, La polis grecque (I. M. J. Valeton) 60.
Friedrich, Catulli Veronensis Liber erklärt (Meerum Terwogt) 172.
Frisch, De compositione libri Plutarchei qui inscribitur Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος (de Jong) 204.

Gerhard, Phoinix von Kolophon (Boas) 122.
Godet, zie Belle de Zuylen.
Gudeman, Grundriss der Geschichte d. klassischen Philologie, 2. Aufl. (van Wageningen) 401.
Gunning, Verzamelde paedagogische Opstellen (Casimir) 28.

Hagen, Wolfram und Kiôt (Frantzen) 255.
Hartmann, Die arabische Frage (Th. W. Juynboll) 417.
Hartmann, Theodor Mommsen (Boissevain) 25.
Heeringa, zie Cicero.
Henderson, Civil War and Rebellion in the Roman Empire (Boissevain) 180.
Heraeus, zie Petronius.
Herakleitos von Ephesos, hrg. von Diels (Fraenkel) 407.
Herre, Barbara Blomberg (Theissen) 226.
Hertz, Aus Dichtung und Sage, hrg. von Vollmöller (Borgeld) 110.
Van Herwerden, zie Euripides.
Heyne, Das altdeutsche Handwerk (Boer) 174.
Holtvast, Bekn. Nederl. Spraakkunst, 2de dr. (Bergsma) 69.
Hotz, zie Speelman.
Hoogvliet, Elements of Dutch, 7th ed. (de Josselin de Jong) 53.
Huart, zie Textes.

Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg (vander Linden) 189.
Hübner, Der Vergleich bei Shakespeare (van der Gaaf) 334.
Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts (van Kuyk) 445.
Huges, Het Leven van Mr. Franchois Vranck (Haak) 388.
Huon le Roi de Cambrai, La vie de Saint Quentin publ. p. Långfors et Söderhjelm (Sneijders de Vogel) 58.
Huurdeman, zie Pastor.

Ihm, Palaeographia Latina (de Vries) 366.
Immisch, Wie studiert man klassische Philologie (Vürtheim) 203.
Dez., zie Aristoteles.

Japikse, zie De Witt.
Jeremias, Das Alter der babylonischen Astronomie (Eerdmans) 64.
De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom) 150.

Kaakebeen en Ligthart, Reynaert de Vos (J. W. Muller) 309.
Kalff, Geschiedenis d. Ned. Letterk., IV (de Vooys) 93.
Kammer, Ein ästhetischer Kommentar zu Aischylos' „Oresteia" (Kuiper) 365.
Kluge, Bunte Blätter (Kluyver) 28.
Knoellinger, zie Cicero.
Koenen, Handwoordenboek d. Ned. Taal, 8ste dr. (Kluyver) 32.
Kolbe, Die attischen Archonten von 293/2-31/0 v. Chr. (van Hille) 139.
Kolkert, Nederland en het Zweedsche imperialisme (Japikse) 144.
Koopmans, Bloemlezing uit Vondel's Gelegenheidsgedichten (Bergsma) 232.
Kossmann, Der deutsche Musenalmanach (Breuning) 291.
Krämer, zie Archives.
Krom, De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus (Koch) 19.
Krumbacher, Populäre Aufsätze (Hesseling) 189.
Kultur der Gegenwart, I, 5: Allgemeine Geschichte der Philosophie (T. J. de Boer) 307.

Lake, Prof. H. von Soden's treatment of the text of the Gospels (Oort) 67.
Láng, Die Bestimmung des Onos oder Epinetron (C. W. Vollgraff) 146.
Långfors, zie Huon le Roi.
Lasonder, De Hooge Vierschaar in Zeeland (van Kuyk) 20.
Laurence, zie Acton.
La Noble Leçon des Vaudois du Piémont, publ. par de Stefano (Salverda de Grave) 335.
Leendertz, zie Middelnederlandsche.
Van Leeuwen, Schoolwoordenboek op de gedichten van Homerus (Garrer) 112.
Dez., zie Aristophanes.
Lehmann, Mystik im Heidentum und Christentum (Speyer) 66.
Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache (van Wijk) 219.
Lessmann, Aufgaben der vergleichenden Mythenforschung (Boer) 148.
Levy, Petit Dictionnaire Provençal-Français (Salverda de Grave) 15.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Vander Linden, Handboek van Belgische gesch. (Obreen) 229.
Lösch, Die Einsiedler Gedichte (Damsté) 248.
Lucian, Ausgewählte Schriften, I, 4. Aufl., besorgt von Bürger (Leyds) 232.
Luciani quae feruntur Podagra et Ocypus ed. Zimmermann (Hartman) 241.
Lycophronis Alexandra rec. Scheer, II (Kuiper) 42.

Margoliouth, zie Yáqút.
Martin, Notes sur l'ostracisme dans Athènes (I. M. J. Valeton) 17.
The Marzubán Náma ed. by Mirza Muhammad of Qazwín (H. D. van Gelder) 92.
Matthes en Dyserinck, Des Spreuken van Jezus Sirach (Bleeker) 300.
Mau, Pompeji in Leben und Kunst, 2. Aufl. (Roos) 271.
Mayer, Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft (van Kuyk) 340.
Meillet-Printz, Einführung in die vergl. Grammatik der indogermanischen Sprachen (Kluyver) 201.
Meyer-Lübke, Historische Grammatik der französischen Sprache (Salverda de Grave) 15.
Middelnederl. Dramatische Poëzie, uitg. d. Leendertz (J. W. Muller) 209; (G. Cohen) 330.
Mirza Muhammad of Qazwín, zie Marzubán Náma.
Le Mistere de Saint Quentin publ. p. Chatelain (Salverda de Grave) 57.
Müller, Galileo Galilei (van Geer) 111.
Dez., Der Galilei-Prozess (van Geer) 111.
Mueller, zie Boeckh.
Von Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmels (Bleeker) 441.
Muller, Onze Gouden Eeuw, 2de dr., II (Huizinga) 62.
Mutzbauer, Die Grundlagen der griechischen Tempuslehre (van Leeuwen) 281.
Dez., Die Grundbedeutung des Konjunktiv und Optativ im Griechischen (Poutsma) 84.
Myhrman, zie Subkī.

Naber, Overheersching en Vrijwording (Colenbrander) 345.
Némethy, zie Ciris.
Nestle, zie Plato.
Niedermann, zie Renkema.
Niermeyer, De Oost en de West (Nieuwenhuis) 229.
Nöldeke, Geschichte des Qorāns; 2. Aufl., bearb. von Schwally, I (Wensinck) 370.
Nouaillac, Lettres inédites de François d'Aerssen à Jacques Valke (Blok) 298.

Octavia Praetexta ed. Vürtheim (van Wageningen) 46.
Olrik, Nordisches Geistesleben, übertr. von Ranisch (Boer) 257.
Oosterhof, La vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde (Salverda de Grave) 176.

Pasquali, zie Proclus.
Pastor, De Nederlandsche Paus Adriaan VI, vert. d. Huurdeman (Kooperberg) 295.
Παυλᾶτος, Ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη (C. W. Vollgraff) 63.
Pedersen, Vergl. Grammatik d. keltischen Sprachen, I, 2 (van Hamel) 368.
Perroud, Roland et Marie Phlipon (Houben) 434.
Petit-Dutaillis, Documents sur les moeurs populaires dans les Pays-Bas (van Kuyk) 141.
Petronii Cena Trimalchionis ed. Heraeus (Slijper) 413.
Philon, Commentaire allégorique des saintes lois, par Bréhier (de Zwaan) 442.
Pierson, Verspreide Geschriften, 2de R., III (Meyboom) 67.
Pik, Beknopt leerboek der Alg. Gesch. (Stavenisse de Brauw) 70.
Pirenne, zie Espinas.
Platons Gorgias, hrg. von Nestle (Ovink) 348.
Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk (Gosses) 260.
Postgate, Flaws in Classical Research (Hartman) 405.
Prášek, Geschichte der Meder und Perser, I-II (Houtsma) 338.
Preuschen, Handwörterbuch zu den Schriften des N. T., Lief. 1-4 (de Zwaan) 4.

Prick van Wely, Kantteekeningen bij de grammaire van Robert (Salverda de Grave) 259.
Procli Diadochi in Platonis Cratylum Commentaria ed. Pasquali (Fraenkel) 2.

De Raaf, zie Shelley.
Ranisch, zie Olrik.
Renkema, Latijnsche Klankleer van Niedermann (Slijper) 68.
Van den Vos Reynaerde hrg. von Degering (J. W. Muller) 420.
Rieser, Des Knaben Wunderhorn (Frantzen) 215.
Robert, Pausanias als Schriftsteller (C. W. Vollgraff) 245.
Rocznik Slawistyczny, I (van Wijk) 336.
Rothstein, Grundzüge des hebräischen Rhythmus (Wildeboer) 249.

Sandys, A History of Classical Scholarship, II-III (Molhuysen) 283.
Sassen, Hugo von St. Cher (Mulder) 100.
Schädel, Manual de fonética catalana (Davids) 97.
Scheer, zie Lycophron.
Schenkl, Deutsch-Griechisches Schulwörterbuch, 6. Aufl. (Z. C. de Boer) 308.
Schmidt, Geburtstag im Altertum (van Hille) 230.
Schmidt, Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus (de Jong) 108.
Schneider, zie Anonymus.
Schneider, Zwei Aufsätze zur Religionsgeschichte Vorderasiens (Obbink) 346.
Schroeder, zie Aristophanes.
Schröer, zie Shakespeare.
Schwally, zie Nöldeke.
Semerau, Die Condottieri (Mej. Jelgersma) 384.
Shakespeare, Othello, hrg. von Schröer (van Dam) 216.
Shelley, De Cenci, vert. d. de Raaf (Verwey) 57.
Dez., Prometheus Unbound, hrg. von Ackermann (Koster) 137.
Simonsfeld, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Friedrich I., I (Bussemaker) 294.
Söderhjelm, zie Huon le Roi.
Solmsen, Beiträge zur griechischen Wortforschung, I (Mansion) 321.
Soltau, Die Anfänge der römischen Geschichtschreibung (I. M. J. Valeton) 430.
Van Someren, De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek (de Vries) 23.
Sontheimer, Vitruvius und seine Zeit (Six) 64.
Speelman, Journaal van Cunaeus, uitg. d. Hotz (van Höevell) 104.
Staël von Holstein, Le Roman d'Athis et Prophilias (Salverda de Grave) 334.
Stangl, Pseudoasconiana (Brakman) 286.
Stefano, zie Leçon.
De Stoop, Essai sur la diffusion du Manichéisme (Meyboom) 392.
Stopford Green, The making of Ireland and its undoing (Bussemaker) 181.
Streitberg, Gotisches Elementarbuch, 3. und 4. Aufl. (van Wijk) 419.
Strowski, Pascal et son temps, II—III (Chantepie de la Saussaye) 185.
Tāj-ad-dīn...as-Subkī, Kitāb mu'īd an-ni'am wa-mubīd an-niqam ed. Myhrman (Wensinck) 10.

Tabor, De Heiligen in de Kunst (Kruitwagen) 444.
Deutsche Texte des Mittelalters, X, XII, XIV (Frantzen) 135.
Textes Persans relatifs à la secte des Houroûfîs publ. par Huart (Houtsma) 413.
Thorn, Les verbes parasynthétiques en français (Sneijders de Vogel) 193.
Thoukudides' Navorschingen, I (Leyds) 412.
Θωμόπουλος, Ἰθάκη καὶ Ὅμηρος (C. W. Vollgraff) 63.
Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte (Hesseling) 364.
Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen, I (van Hamel) 128.
Trampe Bødtker, Critical Contributions to Early English Syntax, First Series (van der Gaaf) 424.
Triandaphyllidis, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur (Hesseling) 204.
Traube, Vorlesungen und Abhandlungen, hrg. von Boll, I (de Vries) 90.

Uhlenbeck, Grammatical distinctions in Algonquian (van Ginneken) 373.
Ullman, The identification of the manuscripts of Catullus, cited in Statius' edition of 1566 (van Wageningen) 88.
Dez., The book division of Propertius (van Wageningen) 89.

De la Vallée Poussin, Bouddhisme (Speyer) 131.
Vanderkindere, Choix d'études historiques (Obreen) 229.
Völter, Die älteste Predigt aus Rom (Kirsopp Lake) 184.
Vogt, Basile I (Hesseling) 99.
Volbeda, The English Diphthongs (Kruisinga) 382.
Vollgraff, Nikander und Ovid, I (Brakman) 206.
Vollmöller, zie Hertz.
De Vooys, Histor. Schets van de Nederl. Letterk., 3de dr., (Kollewijn) 423.
Vürtheim, zie Octavia.

Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeer (Heeringa) 102.
Van Wageningen, zie Cicero.
Walther, Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karel V. (Fruin) 61.
Weise, Charakteristik der lateinischen Sprache, 4. Aufl. (van Wageningen) 367.
White, The Iambic Trimeter in Menander (van Leeuwen) 244.
Wientjes, De Iacobo Geelio Philologo Classico (Leopold) 403.
Van Wijk, De Nederlandsche Taal, 2de dr. (Fehr) 272.
De Wilde, zie de Boer.
Te Winkel, Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterk. II (Meyer) 253.
De Witt, Brieven, II, uitg. d. Japikse (Hora Siccama) 263.

Yáqút, Dictionary of learned men, ed. by Margoliouth, II (Houtsma) 208.

Belle de Zuylen, Lettres publ. p. Godet (Krämer) 182.
De Zwaan, II Petrus en Judas (van den Bergh v. Eysinga) 150.

III. Register voor de rubrieken „Berichten en Mededeelingen" en „Wetenschappelijke Mededeelingen."

Akademie (Koninklijke) van Wetenschappen 33. 71. 111. 153. 193. 234. 273. 310. 353.
Amstelodamum (Achtste Jaarboek van) 355.
Andreae (S. J. Fockema), Levensbericht van wijlen den heer R. T. H. P. L. A. van Boneval Faure 273.
Association (American Historical) 115.

Barnouw (A. J.), The Milleres Tale van Chaucer 313.
Beck (J. W.), Een woord over de klassieke philologie en in het bijzonder over de literaire kritiek te Rome 72.
Beekman (A. A), De kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288: 193.
Beets (A.), Een middeleeuwsche allegorie (*met valen mennen*) 313.
Bessem (E), De grammatica in verband met de lectuur 314.
Blok (P. J.), Een Hollandsche Stad, I: 355.
Dez., Geschiedenis van het Nederlandsche Volk 73.
Dez., De Prins van Oranje te Antwerpen in October 1830: 73.
Dez., Nieuwe gegevens over den „Zwijger" en het Wilhelmus 153.
Boer (R. C.), De Ermanariksage 234.
Boeser (P. A. A.), De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen 310.
Bos (P. G.), Het archief der Staten van Holland 394.
Breymann-Steinmüller, Neusprachliche Reformliteratur 195.
Brom (G.), Archivalia in Italië 194.
Dez., Guide aux archives du Vatican 195.
Ten Bruggencate (K.), De eindexamens onzer hoogere burgerscholen 73.
Brugmans en Peters, Oud-Nederlandsche Steden, II: 449.

Carnegie-Institution 314.
Cauchie en van der Essen, Les sources de l'histoire nationale conservées á l'étranger dans les archives privées 314.
Clegg (James), International Directory of Booksellers 315.
Colenbrander (H. T.), De jongste ontwikkeling van de buitenlandsche betrekkingen der Vereenigde Staten 353.
Dez., Historie en Leven 273.
Congres (Zesde Nederlandsch Philologen-) 312.
Commissie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën 449.

Van Dalen (J. L.), Inventaris van het archief van Dordrecht 194.
Damsté (P. H.) De beteekenis der woorden *cateia*, *aclis*, *tragula* 312.
Davids (W.), Bijdrage tot de studie van het Spaansch en Portugeesch in Nederland 313.
Dyserinck (J.), Een anonymus in zijn talrijke Gidsbijdragen 1838—'43: 395.

Eeckhof (A.), Twee Aflaatprenten 274.
Emerson-Dugard, La conduite de la vie 195.

Fijn van Draat (P.), Rhythmus in het Engelsche Proza 311.
Frantzen (J. J. A. A.), Over het vraagstuk Wolfram-Kiôt 312.
Fredericq (P.), Rekeningen en stukken betreffende den pauselijken aflaathandel te Mechelen 194.
Fruin (R.), De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht 355.
Genootschap (Provinciaal Utrechtsch) 395.
De Goeje (C. H.), Etudes linguistiques caraïbes 235.
Gosses (I. H.), Kerk en zending in Utrecht gedurende de 7de en 8ste eeuw 394.
Gratama (S.), zie Holwerda.
Grave (J. J. Salverda de), Frans spreken en Frans schrijven 312.
Grove (G. L.), Dagboeken van Hans Svendsen 195.

De Haas (R. N.), Chemie en Archaeologie 191.
Hesseling (D. C.), De overblijfselen van onze taal op Ceylon 395.
Van der Hoeven (G. G.), zie Thorbecke.
Hollander (O.), Les aigles des régiments hollandais 1811—'14: 115.
Holwerda (J. H.), De ontwikkeling der praehistorisch-Romeinsche Archaeologie 311.
Dez., De Romeinsche nederzetting op Arentsburg bij Voorburg 113.
Hoogvliet (J. M.), Beschouwingen over de uitspraak van het Grieksch en Latijn 395.
Hoynck van Papendrecht en Te Lintum, Onze Schuttervendels en Schutterijen 450.
Huizinga (J.), De bronnen van de geschiedenis van den middeleeuwschen scheepsbouw 313.
Hulshof (A), Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae, II: 194.
Dez., Verslag van een onderzoek te Rostock 194.

Van IJzeren (J.), De spelling van het Grieksch 312.
Dez., Prof. White's verhandeling: „The Origin and Form of Aeolic Verse" 449.

Japikse (N.), De aard der volksbewegingen van 1747 en 1748 in Nederland 313.
Joosting (J. C. G.), Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen 315.

Kan (A. H.), De oude geschiedenis in de vierde klasse der gymnasia 314.
Karsten (H. T.), De brieven van den Kerkvader Augustinus 71.
Kern (H.), Levensbericht van wijlen den heer B. F. Matthes 394.
Dez., Over *-matha* als uitgang van den 1sten pers. mv. med. 312.
De Klerck, De Java-Oorlog 315.
Kluyver (A.), Over een naam bij Maupassant 112.
Kossmann (E. F.), De hellevaart van Dr. Joan Faustus door Jacob van Rijndorp 234.
Kronenberg A. J.), Werken over Minucius Felix 350.
Kuiper (K.), Tegenstrijdigheden in den Homerischen Hermeshymnus 33.

Lamprecht (K.), Deutsche Geschichte 194.
Leendertz Jr. (P.), Vondel en Tesselschade 274.
Ligtenberg (Chr.), De plaats van de aesthetica in het onderwijs 313.
Vander Linden en Obreen, Album Historique de la Belgique 450.
Te Lintum, zie Hoynck.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, maandvergaderingen 72. 113. 153. 234. 274. 311. 354; jaarvergadering 394.
Macdonnell (A. A.), Vedic Grammar 315.
Malagola (C.), Le Lido de Venise 195.
Mededeelingen (Oudheidkundige) 194.
Mendels (I.), De Joodse Gemeente te Groningen, 2de dr. 315.
Van der Meulen (R.), De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch 34.

Meyer-Lübke, Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft, 2. Aufl. 195.
Molhuysen (P. C.), Het Nederlandsch Biographisch Woordenboek 72.
Museum (Het tijdschrift) ten gevolge van een beschikking der Nederlandsche Regeering ten geschenke gezonden aan buitenlandsche instellingen 273.

Naber (S. A.), Mr. J. Luzac als hoogleeraar 193.
Nederland in de XXste Eeuw 450.

Obreen, zie Vander Linden.

Peters, zie Brugmans.
Pirenne, Rapport over de werkzaamheden van de „Commission royale d'histoire de Belgique" 315.
Plautus, Captivi, uitg. d. Speyer, 2de dr. 315.
Posthumus (N. W.), Bevolkingsverhoudingen in een Hollandsche stad op het einde der 16de eeuw 313.

Rectoraatsoverdrachten 33.
Renkema (E. H.), Godenattributen bij de Latijnsche Epici 312.
Van Rijnbach (A. A.), Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst 114.
Rutgers van der Loeff, De Messeensche Mysteriën 313.

Sijmons (B.), Een nieuw ontdekt Latijnsch-Gotisch bijbelfragment 354.
Six (J.), Hendrik de Keyzer als beeldhouwer 310.
Slijper (E.), Anthimus of Pseudo-Anthimus 312.
Snouck Hurgronje (C.), Levensbericht van wijlen den heer M. J. de Goeje 153.
Speyer (J. S.), De Indische theosophie en hare beteekenis voor ons 154. 395.
Dez., Het prototype van den heiligen reus Christophorus 72.
Dez., zie Plautus.
Stichting de Goeje 154.
Van Stockum Jr. (W. P.), La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles 450.
Studiefonds (Philologisch) 154.

Theissen (J. S.), De Fransche Regeering en de Fransche Omwenteling 313.
Thorbecke (J. R.), Onuitgegeven parlementaire redevoeringen, uitg. d. G. G. van der Hoeven 315.

Uitspraak van het Latijn (Commissie voor de) 314.
Universiteit (Leuvensche), Annuaire 314.

Valkhoff (P.), De evolutie van de beeldspraak in de moderne Fransche letterkunde 313.
Verdam (J.), Naar aanleiding van den nieuwen Reinaerttekst 354.
Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven 450.
De Vooys (C. G. N.), De invloed van Multatuli's letterkundig werk op oudere en jongere tijdgenoten 395.
Vragen en Mededeelingen, onder redactie van J. F. Bense 235.
De Vreese (W.), De benamingen onzer taal 73.
Dez., Jan van Ruysbroeck 114.

Van der Waals (Mej. J. E.), vertaling van Lehmann, Mystik im Heidentum und Christentum 114.
White, zie Van IJzeren.
Wiersum en De Jonge van Ellemeet, Rechten van Schouwen en Duiveland 194.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Abhandlungen der kgl. bayer. Akademie d. Wiss. 154.
Analecta Bollandiana 36. 117. 356. 457.
Anglia 35. 116. 236. 454.
Anzeigen, Göttingische Gelehrte 195.
Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 117. 356. 455.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 197. 457.
Archievenblad, Nederlandsch 197. 356. 455.
Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 36. 237. 455.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 35. 156. 454.
Bijdragen en Mededeelingen Gelre 456.
Bijdragen en Mededeelingen Hist. Genootsch. 356.
Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem 197. 457.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië 75. 275. 451.
Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis 156. 276.
Bijdragen, Leuvensche 35. 276.
Bulletin de correspondance hellénique 397.
Bulletin Nederl. Oudheidk. Bond 76. 117. 356, 455.
Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma 155.

Eeuw, Onze 36. 76. 157. 237. 277. 357. 457.

Forschungen, Indogermanische 74. 115. 235. 316. 355. 450.

Geschichtsblätter, Deutsche 117.
Geschichtsblätter, Hansische 277. 356.
Gids 36. 76. 157. 237. 277. 357. 457.
Gids, Indische 76. 357. 457.
Gids, Nieuwe 237. 277. 357. 457.

Hermes 74.
Holland, Oud- 356.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen 235.
Jahrbuch des kais. deutsch. archäol. Inst. 74. 236.
Jahrbuch, Emder 317.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 156. 196. 275. 452.
Jahresheft des österr. archäol. Inst. 155. 397.
Journal Asiatique 34. 276. 397.
Journal des Savants 34. 74. 115. 195. 275. 355. 396. 450.
Journal of Hellenic Studies 155. 397.

Katholiek 277. 357. 458.

Mémoires de la Société de Linguistique 74. 196. 451.
Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Instituts, Athen. Abt. 74. 236. 397. Röm. Abt. 155. 397.
Mnemosyne 74. 196. 396. 451.
Musée Belge 154. 275. 396.
Museum, Rheinisches 34. 154. 275.

Nachrichten, Göttinger 275.
Navorscher 237. 278. 458.
Nederland 36. 76. 237. 277.

Philologus 116. 235. 355. 451.

Review, American Historical 197. 456.
Review, English Historical 76. 117. 277. 316. 456.
Revue Archéologique 34. 155. 275. 397. 451.
Revue de l'instruction publ. en Belgique 35. 156. 236. 453.
Revue de Philologie 236.
Revue Historique 76. 156. 316. 456.
Rivista di Filologia Classica 236. 396. 451.
Romania 75. 236. 454.

Sitzungsberichte der kgl. bayer. Akademie d. Wiss. 154. 396.
Studiën 36. 77. 157. 197. 237. 357. 458.
Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte 75. 156.
Studien, Wiener 116. 356.

Taalgids, Nieuwe, 35. 116. 197. 276. 453.
Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap 76. 157. 277. 317. 457.
Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen 36. 77. 157. 278. 458.
Tijdschrift voor geschiedenis, land en volkenkunde 117. 316. 455.
Tijdschrift voor munt- en penningkunde 117. 317. 457.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 75. 236. 276. 453.
Tijdschrift, Teyler's Theologisch 76. 197. 357. 457.
Tijdschrift, Theologisch 76. 157. 237. 277. 357.
Tijdspiegel 36. 76. 157. 277. 357. 457.

Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akademie van Wetenschappen 235.
Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 277
Vierteljahrschrift, Historische 76. 117. 317. 456.
Vragen des Tijds 157. 357. 457.
Vragen van den Dag 157. 357. 457.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35. 196. 276. 451.
Zeitschrift für deutsche Philologie 35. 156. 276. 453.
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur 75. 276.
Zeitschrift für deutsche Wortforschung 197. 454.
Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 35. 156. 275. 453.
Zeitschrift für romanische Philologie 75. 237. 454.
Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte 116. 455.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 115. 235. 450.
Zeitschrift, Historische 36. 76. 157. 277. 317. 456.
Zeitschrift, Westdeutsche 157. 456.
Zeitschrift, Wiener, für die Kunde des Morgenlandes 196. 452.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt aangeduid eene korte bespreking onder „Berichten en Mededeelingen").

Almqvist & Wiksell, Upsala 334.
Baedeker, Leipzig 441.
Beauchemin et Cie., Montreal 1.
Beauchesne & Cie., Paris 131. 415.
Beck, Leipzig 96.
Beck, München 90.
Bielefeld, Freiburg i. B. 28.
Böhme, zie Deichert.
Bohn, Haarlem 253.
Ter Braak, Deventer 444.
Brill, Leiden 92. 150. 184. 208. 284. *315. 413.
Ten Brink & de Vries, Amsterdam 355.
Buchhandlung des Waisenhauses, Halle a. S. 255.
Champion, Paris 1. 141. 298. 335.
Clegg, Rochdale (Lancashire) *315.
Clive, London 175.
Colin, Paris *195.
Coppenrath, Münster i. W. 420.
Cordes, Kiel 217.
Cotta, Stuttgart-Berlin 110.
Curtius, Berlin 102.
Deichert (Böhme), Leipzig 340. 445.
Diederichs, Jena 384.
Dieterich (Weicher), Leipzig 370.
Dixon, Deventer 144.
Van Doesburgh, Leiden 19. 150. *154. *310. *311. *395.
Duncker & Humblot 61. 294.
Dybwad, Christiania 424.
Engelmann, Leipzig 271.
Fock, Leipzig 204.
Fontemoing, Paris 259.
Friemann, Aurich 305.
Frowde, London 405.
Gebethner, Warszawa-Kraków 336.
Geuthner, Paris 176.
Glaue, Berlin 271.
Gleerup, Lund 293.
Van Goethem, Gent 392.
Van Goor, Gouda 382.
Gouda Quint, Arnhem *315.
Grant Richards, London 109.
Grove, Kopenhagen *195.
Hachette & Cie., Paris 344.
Haessel, Leipzig 430.
Hanstein, Bonn 100. 332.
Harrassowitz, Leipzig 336.
Haupt, Leipzig 417.
Heckenhauer, Tübingen 64. 248.
Herder, Freiburg i. B. 111. 392.
Hinrichs, Leipzig 64. 148. 249. 346.
Hirzel, Leipzig 161.
Van der Hoek, Leiden 403.
Honig, Utrecht *115.
Hoste, Gent 134.
Imprimerie de la Société de littérature finnoise 58.
Imprimerie Générale, Saint-Quentin 57.
Kegan Paul, London 107.
Klincksieck, Paris 17. 425.
Lamertin, Brussel 229.
Van Langenhuysen, Amsterdam 444.
Lebègue, Brussel 189.
Loescher, Roma *195. 223.
Van Looy, Amsterdam 28. 57.
Luzac & Co., London 10. 92. 208. 413.
Macmillan & Co., London 180. 181. 386.
Mayer & Müller, Berlin 334.
Müller, Amsterdam 104. 263.
Nijhoff, 's Gravenhage 20. 53. 67. *194. 260. *273. *274. 291. 299. 300. *355. 388.
Noordhoff, Groningen 12. 69. *72. 125. 350.
Norsa, Venezia *195.
Oosthoek, Utrecht 23. 68. *194. 326.
Perthes, Gotha 25. 338.
Picard et Fils, Paris 99. 221. 434. 442.
Plon, Nourrit & Cie., Paris 182. 185.
Putnam, New-York—London *73.
Quelle & Meyer, Leipzig 226.
Ricker, zie Töpelmann.

Ruhfus, Dortmund 215.
Sakellarios, Athene 63
Schöningh, Paderborn 60. 285. 365.
Schulze, Cöthen 97.
Schulze & Co., Edinburgh 67.
Siffer, Gent 50.
Sijthoff, Leiden 46. 62. *72. 112. 209. 227. 330. 409. *449. *450.
Van Stockum, 's-Gravenhage *450.
Tauchnitz, Leipzig 380.
Teubner, Berlin-Leipzig 2. 8. 18. 66. 81. 84. 110 121. 122. 172. 189. 201. 232. 241. 307. 308. 348. 361. 366. 367. 401. 438.
Théonville, Leiden *115. 348.
Töpelmann (Ricker), Giessen 4. 108. 230. 302.
Trübner, Strassburg 174. 204. 281. 288. *315. 321.
University Press, Cambridge 283.
University Press, Chikago 88. 89. 244.
Theosophische Uitgeversmaatschappij 287.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 41. 368.
Van der Vecht, Amsterdam 295.
Verdaguer, Barcelona 97.
Vergianitis, Athene 63.
Versluys, Amsterdam 412.
Violet, Stuttgart 203.
Visser & Co., Weltevreden 259.
Weicher, zie Dieterich.
Weidenbach, Dillenburg 437.
Weidmann, Berlin 42. 49. 135. 139. 146. 168. 220. 245 407.
Weissenbruch, Brussel 229.
Tjeenk Willink, Haarlem 345
Tjeenk Willink, Zwolle 70. 272.
Winter, Heidelberg 15. 128. 137. *195. 216. 219. 257. 364. 413. 419. 427.
Wolters, Groningen 31. 32. *73. 93. 206. 229. 232. 309. *315. 383. 423. *448.
Zalsman, Kampen 176.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. N°. 1. Oct. 1909.

Berloin, La parole humaine (Uhlenbeck).
Procli Diadochi in Platonis Cratylum Commentaria ed. Pasquali (Fraenkel).
Preuschen, Handwörterbuch zu den Schriften des N. T. und der übrigen urchristlichen Literatur; Afl. 1-4 (de Zwaan).
M. Tullii Ciceronis de Virtutibus Libri Fragmenta collegit Knoellinger (Karsten).
Tāj-ad-dīn... as-Subkī, Kitāb mu'īd an-ni'am wa-mubīd an-niqam, ed. by Myhrman (Wensinck).
Beck, Ekkehards Waltharius (Blöte).
Meyer-Lübke, Historische Grammatik der französischen Sprache (Salverda de Grave).
Levy, Petit Dictionnaire Provençal-Français (Salverda de Grave).
Martin, Notes sur l'ostracisme dans Athènes (I. M. J. Valeton).
Dieterich, Byzantinische Charakterköpfe (Hesseling).
Krom, De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus (Koch).
Lasonder, Bijdrage tot de geschiedenis van de Hooge Vierschaar in Zeeland (van Kuyk).
Van Someren, De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek (de Vries).
Hartmann, Theodor Mommsen (Boissevain).
Kluge, Bunte Blätter (Kluyver).
Gunning, Verzamelde paedagogische Opstellen (Casimir).
Schoolboeken:
Van den Es, Grieksch Woordenboek; 6de dr. (Garrer).
Koenen, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal; 8ste dr. (Kluyver).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

A. Berloin, La parole humaine. Études de philologie nouvelle d'après une langue d'Amérique. Paris, Honoré Champion; Montréal, Librairie Beauchemin & Cie. 1908. (Pr. fr. 5).

Onbekend met de methode der historische en vergelijkende taalstudie, vreemd aan de resultaten, welke door stelselmatig onderzoek op Americanistisch en ander gebied zijn bereikt, zelfs verstoken van uitgebreide talenkennis, waagt de auteur — een, naar het schijnt, reeds bejaarde heer — zich aan de analyse van het Algonkisch. Hij is een der vele ontdekkers van het reeds lang onwaar gebleken beginsel, dat „chaque phonème possède une valeur expressive." Nu behoeft in 1908 waarlijk niet te worden betoogd, dat eene van dit beginsel uitgaande analyse van welke taal ook niet de minste waarde kan hebben. Maar hij blijft niet bij het Algonkisch, want de vele punten van overeenkomst, die hij tusschen dezen taalstam en het Indogermaansch heeft meenen op te merken, geven hem de vrijmoedigheid om zijne — b. v. aan Pedro Pablo de Astarloa herinnerende — methode ook op onze talen toe te passen. Om een staaltje te geven van zijne taalvergelijking vermeld ik, dat hij het Algonkische woord voor „vrouw" tegelijk met lat. *uxor* en met eng. *queen* in verband wil brengen. Dat voor zulk een comparator geen bezwaar bestaat om gr. γῆ met lat. *ager* of hd. *hitze* met eng. *kindle* te vergelijken, kan ons niet verbazen. Van in het Fransch geschreven boeken over den Indogermaanschen „Ablaut" of de Indogermaansche grammatica in het algemeen, heeft de schrijver nooit gedroomd. Wij mogen het dus niet aan nationaal vooroordeel toeschrijven, als hij het onnoodig acht zich door Duitsche werken te laten voorlichten. Toch meent hij de structuur van het Indogermaansch, van het Hebreeuwsch, van de menschelijke taal in het algemeen genoegzaam te doorzien om tot de eindproblemen der taalpsychologie en taalphilosophie te kunnen doordringen. Maar laat ik het boek, waarin ik vergeefs naar iets bruikbaars heb gezocht, liever ter zijde leggen. Zulke lectuur maakt melancholiek. *Çantaṁ pāpaṁ*!

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Procli Diadochi in Platonis Cratylum Commentaria ed. **Georgius Pasquali.** Leipzig, B. G. Teubner. 1908. (Pr. M. 3; geb. M. 3.40).

De Teubner-uitgave van de werken van Proclus den Neoplatonicus, begonnen met den commentaar op den Timaeus van Diehl en op de Republiek van Kroll, wordt voortgezet door dit boekje van Pasquali, bevattende de overgeleverde uittreksels uit een behandeling van den Cratylus. Zij bevatten nagenoeg niets ter kritiek of verklaring van Plato; toch is de inhoud niet onbelangrijk. De verwonderlijk aan de mythologische voorstellingen vastgeknoopte beschouwing van verhoudingen in het rijk van geest en natuur, systematisch verwerkt, wekt ook in dit geschrift aandacht voor de Neoplatonische leer en daar de stijl helder, de woordkeus gematigd en bovendien de omvang van het geschrift beperkt is, wordt de kennismaking met deze

verheven φλυαρία niet al te vervelend. Dat het bouwen op den grondslag der mythologie smakeloos blijkt, doet geen afbreuk aan de ruime vlucht van Proclus' geest, als hij diepzinnig en tegelijk duidelijk zijn triadenleer ontvouwt.

In de voorrede bespreekt de uitgever eenige eigenaardigheden van het geschrift en geeft rekenschap van zijn gebruik der HSS., naar zijn vroegere uiteenzetting in de Studi Italiani di fil. class. XIV p. 127—152. De vele door hem geraadpleegde HSS. gaan tot één bron terug, die vertegenwoordigd wordt door eene in twee klassen gesplitste overlevering in 5 of eigenlijk 4 codices uit de 16e eeuw, die vrij zuiver is.

De uitgave zelf is goed verzorgd met parallelplaatsen in de ann. crit. (hierin cijferverwarring, pag. 8 regel 24 en 48,22) en vrij uitvoerige indices. In den Index Verborum ontbreekt (alphab.) ἐνδίδοται 9,24; 31,3; 36,26 in de beteekenis van het simplex; ἐπιρρέω transitief (πᾶσι ἐπιρρέουσα τὸ ζῆν) 91,13; οἷον ὡς 24,29; παραβάλλειν (τοῖς καὶ ὀλίγα τῷ 'Ορφεῖ παραβεβληκόσι) 106,27; περικρατεῖν 8,86 is niet „adhaerere" maar „in zijne macht hebben" als 18,24; bij προσεχής ontbreekt 36,3 en 86,15 en 96,19 terwijl het eigenaardige gebruik van het woord volledige noteering verdient, eindelijk het Platonische πτέρως 3,28; 7,9 en ὑπέρ in ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους πολιτευόμεναι „over de menschen besturende" 35,3.

De uitgever heeft aan de verbeteringen van Festa, Crönert en Kroll de zijne toegevoegd; misschien kunnen de volgende er ook bij.

In den aanhef „het vermogen van nabootsing dat de zielen in wezen gekregen hebben en door de juiste naamgeving αὐτήν doen blijken" bedoelt αὐτήν „in de werkelijkheid"; 3,7 moet οἱ na ὅτι als dittographie geschrapt; ten onrechte accentueert Pasquali het ἤ bij de oplossing van een probleem steeds ῆ (3,10; 10,9 etc.). In 6,14 (ἡ ψυχὴ) ἔχει αὐτῶν (nl. τῶν πραγμάτων) εἰκόνας καὶ λόγους οὐσιώδεις διεξοδικούς beteekent het laatste woord „discursief", wat Stephanus niet vermeldt. Zoo zijn er vele termen bij de Neoplatonici b. v. σχέσις, προσεχής, ἄσχετος waarvan een lexicologische behandeling vruchtbaar zou zijn voor het inzicht in de ontwikkeling der philosophie. 7,12 ζωήν Steinthal's φωνήν, bevestigd door Et. M., had in den tekst moeten staan; 10,16 τὰ δὲ καὶ τῶν ἔξω πορίμων δυνάμεων καὶ τῶν κερδῶν χορηγά is vreemd; lees τῶν<τὰ>ἔξω πορίμων etc.; 12,18 Ἀντισθένης ἔλεγεν μὴ δεῖν ἀντιλέγειν natuurlijk μὴ εἶναι ἀντιλέγειν met Metaphys. 1024*b*34, door den uitgever geciteerd; 18,8 in διὰ βάθους τῆς ἐννοίας is Crönert's βάθρου onjuist; de boor dringt in de diepte. 29,8 ἀμφοτέρων slaat op de sophisten en de dichters, die in 't voorafgaande niet genoemd zijn; een duidelijk kenmerk dat de excerpten op mondelinge voordracht berusten. 46.15 κεχαλᾶσθαι moet κεχαλάσθαι zijn en 53,29 (ann. crit.) νομίσομεν kan niet passeeren. 47,28 τούτοις μὲν πατὴρ ὁ Ζεύς, ἀλλὰ τὸ ὅλον δὴ τοῦτο λεγόμενος [πατήρ]; 48,6 ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω τῆς μιᾶς δημιουργίας de cursieve woorden zijn niet zeker overgeleverd en geven geen zin; lees of τῆς ὅλης δ. als 28,7 of τῆς κοσμικῆς δ. Anders is 59,16 τῇ μιᾷ τᾶν πάντων δημιουργίᾳ. 52,14 εἰδοποιεῖ ταῦτα lees πάντα, een zeer frequente corruptie.

In regel 17 is ἅπαξ ten onrechte door Crönert in ἁπλῶς veranderd vgl. 59,20 τὸ γὰρ ἅπαξ τῷ ἑνὶ συγγενές. 66,7 οὐδὲν μνήμης ἀξίους lees οὐδὲ met A en 69,5 τῶν δαιμόνων δέ met A B. In 79,1 νοερωτέρως καλοῦσι τοὺς θεοὺς καὶ ἑαυτούς is niet met Crönert ἤ in plaats van καὶ te stellen, daar dit tot dubbelzinnigheid aanleiding geeft. In 80,26 is ἰδίως embleem uit de volgende regel; 83,23 het προκειμένων der HSS. is even goed als Kroll's προσκειμένων. 88,29 τοῦτο<ν> nl. τὸν κύκλον van regel 27. In 88,20 is het οὐράνιον γένος het subject van den zin, niet, zooals Pasquali zegt, τὰ τρία γένη τῶν Σειρήνων. In 98,12 is de invoeging van καί onnoodig (ed.) en in 100,12 is Crönert's ὁρῶν beter dan wat Pasquali voorstelt.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Vollständiges Griechisch-Deutsches Handwörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristichen Literatur von **Dr. E. Preuschen.** Giessen, Töpelmann. 1908-1909. Afl. 1-4, *α* tot *κυριακός*. (Pr. M. 1.80 per Afl.).

Men zou onbillijk worden als aan dit woordenboek de strikte eischen der wetenschap werden gesteld, daar de S. het voor de „praktijk" heeft bestemd. Maar om waarlijk „ein genaues Verständniss des neutestamentlichen Urtextes" mogelijk te maken, behoorde het toch méér te geven. Volledigheid, samenvatting van het N. T. met de overige geschriften der eerste Christenheid, heldere dispositie, beknoptheid, worden hier overeenkomstig des S's. belofte niet gemist — doch die vond men reeds in oudere (Hollandsche en Duitsche) lexica.

Nieuw is de verwijdering van alle verwijzingen naar de „profane Literatur und die späteren Kirchenschriftsteller, die zu sammeln Sache eines Thesaurus des Vulgärgriechisch ist." De lezers slaan die plaatsen toch niet na, schijnt de S. tot zichzelven te hebben gezegd. Maar wie nimmer bij de exegese verder ziet en zoekt dan 't geen hem wordt voorgelegd als „de beteekenis" van een woord, zal helaas er weldra toe komen om zònder woordenboek, concordans of kommentaar, zijn „genaues Verständniss" uit een vertaling met kantteekeningen op te diepen! Wat het woordenboek m. i. juist leeren moet, is de betrekkelijke „Ungenauigkeit" van onze kennis omtrent „de" beteekenissen der woorden. Eenig vermoeden daarvan gaven de oudere lexica door hun dorre reeksen verwijzingen. Zonder die dorheid en ook zonder in „sprachgeschichtliche" wijdloopigheid te vervallen, had een veelzijdig geleerde als Dr. P. ongetwijfeld aan zijn woordenboek in deze richting voor de praktijk een beteekenis kunnen geven, die het nu helaas al te zeer mist.

Want dit gebrek wordt niet vergoed door een tweeden bizonderen karaktertrek. De S. wijst er n. l. op, dat „jedem einzelnen Wort das entsprechende hebräische Äquivalent, das ihm bei den LXX entspricht, beigefügt worden ist." Volgens het *Zeitschr. f. ntl. Wiss.* IX, 3 bedoelt Dr. P. met deze eigenaardige uitdrukking: „de parallellen, waarbij de woorden in 't Grieksch en Hebreeuwsch elkander in beteekenis dekken." Aldus wordt ondersteld een diepgaande evenwijdigheid in de ontwikkeling der beteekenis van die Grieksche en Hebr. woorden, welke „hetzelfde" beduiden. Maar, gesteld dat dit parallellisme nu eens zoo aan de oppervlakte lag; gesteld, dat

we in het eigenlijk leven der Hebr. taal konden doordringen — wat zeer zeker bij 't Hebr. nog véél minder 't geval is dan bij de Κοινή — wat nut zullen juist de lezers, die de S. zich voorstelde, ooit kunnen gewinnen uit de bloote vermelding van b.v. צַדִּיק naast δίκαιος, כֹּחַ, גְּבוּרָה, עֹז, חַיִל naast δύναμις, קֹדֶשׁ, עֹז, הוֹד naast ἁγιωσύνη! Zullen zij juist niet veeleer grijpen naar Cremer of Baljon, waar ten minste reeds pogingen gedaan zijn om dit „parallelisme” in bizonderheden na te gaan en praktisch bruikbaar te maken? Ik vrees, dat de S. zich illuzies gemaakt heeft, toen hij verwachtte, „dass dadurch in vielen Fällen in Kürze die Entstehung bestimmter Bedeutungsnüancen erklärt ist, ohne dasz es langer Erörterungen bedürfte.”

Een derde trek behoort nog tot de karakteristiek van dit werk. Met genoegen zien wij hier uitvoerig medegedeeld, wáár men omtrent menig woord nauwkeuriger inlichtingen vinden kan. Nu zullen de geschriften, waarin het nieuwer taalonderzoek betreffende de Κοινή in 't algemeen — en 't N. T. in 't bizonder — is neergelegd, in de boekenkasten der practici meest wel niet aanwezig zijn. Evenmin kan men van den gemiddelden student of predikant verwachten, dat hij zich op deze evenzeer philologische als theologische studie nog zal toeleggen ten einde deze mededeelingen op de marge van 't nieuwe woordenboek behoorlijk up to date te houden. Dit doet echter de beteekenis dezer litteratuuropgaven niet te niet. De practicus moge ze misschien overslaan — de nauwgezette exegeet zal er dankbaar gebruik van maken.

Zoo ligt dan ten slotte de beteekenis van dit woordenboek hoofdzakelijk hierin, dat het *voor geleerden een praktische ligger kan worden bij de taalkundige studiën over den woordenschat der eerste Christenheid*. De auteur zelf moet hiervan iets gevoeld hebben, althans hij eindigt zijn voorrede met deze woorden: „Vielleicht ist doch auch dem Gelehrten die bequeme und übersichtliche Zusammenstellung des Materiales nicht unwillkommen.” Eenige opmerkingen mogen hier nog dezen totaalindruk nader toelichten.

Bij „ἀγοράζω 2 *als Eigentum erwerben*, bildl. von den Gläubigen für die Christus mit seinem Blut den Preis bezahlt hat,” mist men noode de verwijzing naar den vrijkoop van slaven door een godheid, zie Deissman, *Licht vom Osten*, p. 237 sq. In 't artikel ἀλλάσσω behoorde de beteekenis *vertauschen* als 1 voorop te staan. Althans in γ4^{20} *einen anderen Ton anschlagen*, geeft Pls. te kennen dat hij zijn eigen bewijsvoering nu *verwisselen* zal voor een andere, n. l. de allegorische exegese zijner bestrijders. Zoo is ook ἀλλάσσω (Barn 15^{5}) van zon, maan en sterren veeleer in verband te brengen met het bekende „oprollen der hemelen als een *mantel*”: ε1$^{11.12}$ ὡς ἱμάτιον παλαιωθήσονται (sc. οἱ οὐρανοί), καὶ ὡσεὶ περιβόλαιον (*amictum*) ἑλίξεις (var. lect. ἀλλάξεις) αὐτούς, ὡς ἱμάτιον καὶ ἀλλαγήσονται (vgl. 2π3^{13}). Bij ἀπέχω vinden we een verwijzing naar de belangrijke studie van Ds. Zeydner (*Theol. Stud.* '05, pp. 439—442), doch de verwijzing naar mijn opstel over „Mark 14 : 41 and the Papyri” moet wezen *Expositor*, vol. XII, pp. 459—472. In overeenstemming met het principe van den S. vindt men, noch bij ἀπορέω, noch bij ἀπορία de beteekenis, die dit woord in de dialektiek had, n. l. punt in questie, moeilijkheid. Zou echter de crux γ4^{20} ἀποροῦμαι ἐν ὑμῖν, *confundor in vobis*, niet weg te nemen zijn met deze vertaling: „ik ben een ἀπορία in uw midden”? Bij het woord ἀπόστολος had voorzeker niet mogen ontbreken de verwijzing naar *Schürer* III^{3} 77* 101, I^{3} 659 en naar Harnack, *Mission und Ausbr.* I^{2} p. 276 sq. Er waren ook ἀπόστολοι in de Joodsche gemeente, en wat Pls. te Damaskus ging doen, was misschien reeds in zijn dagen het bizonder werk van zulk een ambtenaar.

Αὐτός 2, hebt mit mehr oder weniger Nachdruck ein Subjekt hervor, oft ein schon genanntes Subjekt wieder aufnehmend. Hieraan had de S. beslist moeten toevoegen: „und dringt so in die Sphäre des Dem. οὗτος ein, vgl. z. B. die Gleichung αὐτή—αὕτη”. Men vergelijke *Theol. Tijdschr.* XLIII, 6, 1909. Bij βεβαίωσις had verwezen moeten worden naar Deissmann *Bst.* 103, *NBst.* 56. Bij βρῶμα zij opgemerkt, dat de verklaring uit het Nieuwgrieksch ernstiger overweging verdient dan een „sonderbarer Weise”, men vgl. *Th. T.* boven. Een weinig overhaast is de vereenzelviging van de γενεαλογίαι 1τ 1^{4}, τ3^{9} met de „Syzygiëntabellen d. Gnostiker”. Zóo grondig en betrouwbaar is onze kennis van de sfeer der pastorale brieven en van de oudste Gnostische bespiegelingen zeer zeker niet. Dit geldt ook voor 't artikeltje aan γραώδης gewijd. Verkeerd is ook de weglating van alle vermelding van 't feit, dat δεισιδαίμων een *vox media* is, al vinden we hier (π 17^{22}) „*gottesfürchtige* (**d. h.** abergläubische)”! Met zulk een kortheid werkt men de „Ungenauigkeit” in de hand. Δοῦλος Selbstbez. d. Paulus — men vergl. Deissmann. *L. v. O.* 73, 232 sq., 236, 275 en Dittenberger, *Sylloge* 845. Een lexicografisch atavisme is de aanteekening „alexandrinisch” bij δολιόω en ἐραυνάω. Zoolang er geen overvloedige collectie papyri op Alexandrijnschen bodem gevonden wordt, kan niemand beslist vaststellen, of eenig woord tot het eigenaardig dialekt dier wereldstad behoorde En konden wij het, wat was er dan nog mede gewonnen?

Van meer belang is het feit dat ἐγκαλέω niet slechts een juridische, maar ook een mercantiele beteekenis heeft. Ἀπέχω καὶ οὐθὲν ἐγκαλῶ is een staande formule op quitanties. Τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν θεοῦ, ρ8^{33} wijst dus wellicht op het χειρόγραφον, dat voor den geloovige door Christus als 't ware „gequitteerd” is. Groot bezwaar bestaat er tegen een artikel als εἰς, dat ruim 4 kolommen inneemt met meerendeels overbodige mededeelingen, terwijl het hoofdpunt, de beginnende overwinning van εἰς op ἐν te veel in de schaduw valt. Dat de ontwikkelingslijn over dit punt loopt, wordt niet vermeld.

Bedenkelijk is sub *f* in het art. εἷς „Aramaismus ἀπὸ μιᾶς (= מִן חֲדָא) *auf einmal*”. Is dit nu een Semitisme, een Aramaeïsme of een geval van Tale Kanaäns? Van die onderscheiding hangen vaak gewichtige questies af. Vgl. b.v. Burton-De Zwaan, *Syntaxis der Wijzen en Tijden in het Gr. N. T.* § 82 opm.

De folkloristische noot bij ἐκπτύω is juist en zeer te pas, doch waarom geen litteratuur? Ἐλεεινός wordt door de St. Vert. juister met „*ellendig*” vertaald, dan Pr.

doet met „bemitleidenswert”. Bij ἐξήγησις denke men aan de cicerone's en Baedekers der oudheid — en, waarom werd Papias' „exegese” niet vermeld? Overbodig is o. a. bij ἐξορκιστής de „Belehrung”, dat dit een „Geschäft” was, „das viel getrieben wurde und sich bei dem Dämonenglauben der Zeit wohl nicht schlecht rentierte”. Ik ben benieuwd naar de bewijsplaatsen uit exorcistische kasboeken, doch herinner tevens den S. aan zijn belangrijke uitgave *Analecta* p. 19, waar men ziet hoeveel concurrentie er was. De „Kühnheit” van ἐπαφρίζω wordt minder pikant wanneer men de woordjes „wie Gischt” schrapt. Schuimende golven doen niet noodzakelijk aan gist denken. Bij ἐπίγνωσις had ter sprake moeten komen de mogelijke antithese tusschen dit woordje en γνῶσις: men mag „Erkenntniss” maar niet zoo als „de” beteekenis poneeren zonder den lezer althans te wijzen op de gedachten, die dit woord een eigenaardigen stempel konden geven. Εὐεργέτης ‚*Wohltäter*' als Beiname v. Königen — doch ook van rijke particulieren. Hierachter ligt de Hellenistische πόλις en zóóveel meer, vgl. b.v. Kaerst, *Gesch. d. Hellenismus*. Bij de ἐφόδια τοῦ χριστοῦ I Cl. 2[1] had men toch wel eenige verwijzing naar de opvatting van het leven als een reis mogen voegen! Er was een levensbeschouwing, door reizende predikers aangeprezen, wier eclectisch Stoïcisme misschien meer dan wij weten den bodem bewerkt heeft voor 't Christendom.

Dat Pls. de bekende zinswending van τὰ χρηστὰ ἤθη niet bepaald uit lektuur van Menander behoeft te hebben, zal de lezer wel vermoeden, al is hier verzuimd er bij te voegen „oder Sprichw.” Bij Θεγρί merken we op, dat niet Prof. Harnack, maar Dr. Rendel Harris het eerst een oplossing van dit raadsel heeft voorgesteld. Op θεοσέβεια worde vooral nageslagen *Schürer* III[3] 124.

Θεραπεύω beteekent — wat niet vermeld is — op vele plaatsen „behandelen”, „medische hulp verleenen”. Men vergl. Dittenb. *Sylloge* 802, 804, Ramsay, *Expositor* VII, 2. p. 493 en Harnack, *Lukas d. Arzt*. Bij θησαυρός had zeer te pas vermeld kunnen worden, dat dit woord b. v. in de *Pistis Sophia* en de *Boeken Jeû* een Gnostische terminus technicus is. Θυάτειρα, zie Ramsay, *Letters to the seven Churches*. Dat ἱκανός ook „*waardig*” en οὐκ εἰμι ἱκανός „*ik ben niet waard*” beduidt, vindt men cc. 527/8 niet vermeld! Het ecbatisch gebruik van ἵνα wordt niet helder in 't licht gesteld, vgl. *Th. T.* XLIII, 6 boven.

Dat καθαρίζω, μ7[19] van de „Verdauungstätigkeit des Darms” gebezigd is, geloof ik niet. Zoo hakt men den knoop door, die op andere wijze met behulp van 't Ngr., wellicht ontward kan worden. Eenigszins oppervlakkig is m. i., wanneer men eenmaal litteratuur vermelden wil, een afdoen van καθολικός met de vertaling „allgemein”. Hierachter ligt toch het begrip der οἰκουμένη, waarover men b.v. Kaerst, *Die antike Idee der Oekumene* vergelijke. Dat καθώς, μ1[2] een nieuwen zin beginnen kan, is uit de Papyri aan te toonen. Zoo vinden we ook καμάρα, (gewelfd?) vertrek of kamer in Oxyrrh. II, 243 (79 p. Chr.), waar sprake is van een huis, gelegen ἐπ' ἀμφόδου Ἑρμαίου . . ἐν ᾗ πύργος δίστεγος (geen „toren”) καὶ προπυλῶν καὶ ἐξώδιον καὶ ἔθριον (αἴθριον) καὶ καμάρα.

Het is te betreuren, dat de S. aan de „verzoeking” om zich van de Papyri en Inscripties te bedienen, tot schade van zijn werk onttrokken heeft. Niet om deze vlekken en vlekjes zou ik dus aarzelen te verklaren, dat dit nieuwe woordenboek „bijna onmisbaar zal zijn voor alle theologen die het N. T. in het Grieksch willen lezen” — aldus de aankondiging in het *Th. T.* XLIII, 4 — ik vrees echter, dat het groote euvel ligt in het *kunstmatig isolement*, waarin de S. den taalschat der Oudchristelijke geschriften gebracht heeft. Dit zal in de praktijk voor ieder, die zich op exegese toelegt, een hindernis worden, waaraan men zich telkens stoot. Dit *praktisch* bezwaar is m. i. ook het hoofdmotief van Prof. Deissmanns scherpe recensie, die men vindt in de *Deutsche Literaturzeitung* (25 Juli 1908) cc. 1879/82. In druk en uitvoering, nauwkeurigheid en leesbaarheid doet het werk — onder voorbehoud van wat boven vermeld werd — den auteur zoowel als den uitgever overigens alle eer aan.

Heemse. J. de Zwaan.

M. Tullii Ciceronis de virtutibus libri fragmenta collegit **Herm. Knoellinger**. Praemissa sunt excerpta ex Antonii de la Sale operibus et commentationes. Supplementum Ciceronianum. Lipsiae, Teubner. MCMVIII. (Pr. M. 2; geb. M. 2.40).

Drie late getuigen vermelden met een enkel woord dat Cicero ook een *liber de virtutibus* geschreven heeft. Volgens Hieronymus behandelde het de vier bekende hoofddeugden *prudentia*, *justitia*, *fortitudo*, *temperantia*; volgens Augustinus verdeelde hij de *prudentia* in *memoria*, *intelligentia*, *providentia*, en eindelijk citeert Charisius uit dat boek het woord *neutiquam*. Meer hooren we er niet van.

Daar verschijnt in een Finsch tijdschrift van 't jaar 1904 de eerste uitgave van een oudfransch tractaat *la Salade* van den schrijver Antoine de la Sale uit de 15[e] eeuw, bewerkt en met aanteekeningen voorzien door Werner Soederhjelm naar een Brusselsch handschrift en een oude editie van 1521, en weldra gevolgd door *Notes sur Antoine de la Sale et ses oeuvres*. De uitgaaf van Knoellinger is blijkens diens voorrede een reproductie van de Finsche, voorzien van een latijnsche, zeer vrije vertolking en velerlei betoogen ten bewijze dat in die *Salade* een groot aantal fragmenten uit Cicero's boek *de virtutibus* schuilt, die Kn. niet alleen meent te kunnen ontbolsteren, maar ook zoo goed als 't gaat in oud latijnsch gewaad ons voor oogen poogt te stellen.

De *Salade* begint aldus:

Et premierement, mon tres redoubté seigneur (volgens Soed. Johan, hertog van Calabrie), je trouve en ung des livres de Tulles que il nomma *de virtutibus*, que ilz sont VIII choses souveraines, que font les princes seigneurs et dames, qui ont seigneuries a gouverner, vivre en ce monde tres glorieusement. Lesquelles VIII choses je les compens a VIII grains de tres glorieuse semence, lesquels partent du cuer loyal et sain de bon et diligent prince, etc.

Elk dezer acht zaken of deugden, die voor een goed regent noodig zijn, worden besproken en telkens ingeleid met een verwijzing naar *Tulles*, zoodanig dat men zou zeggen, Antoine geeft min of meer juiste excerpten

uit een boek dat hij voor zich had. Het bedenkelijke is echter ten eerste dit, dat van die acht deugden, die op het eind nog eens gerecapituleerd worden (Kn. p. 36), alleen *justitia* met de Tulliaansche deugdengroep overstemt, terwijl de zeven overige geheel andere eigenschappen zijn, waarom Kn. dan ook aanneemt dat de schrijver slechts *justitia* benevens zeven onderdeelen wilde behandelen, wier sporen hij dan uit Cicero's wijsgeerige werken meent te kunnen aanwijzen, zoodat ook deze in *l. de virt.* zouden zijn voorgekomen. Een tweede bedenking is deze, dat de aanhalingen zelve uit Tulles doen denken aan een werk geschreven voor Christelijke, middeleeuwsche potentaten, groote en kleine, bijv. p. 18: „Et de ceste matiere parle Tulles en son dit livre *de virtutibus* et au VII chappiltre et dit que tous les princes et aultres seigneurs se doivent emplojer de tout leur cuer et dilligement que les euvres des marchandises ayent leur cours pour les biens qui en viennent pour tout les segnouries." Kn. vertaalt dit aldus: „et dicit omnes principes et alios dominos omni cura et diligentia id agere debere, ut res venales tuto importentur et exportentur propter commoda quae inde evenirent omnibus civitatibus."

Deze en meer soortgelijke plaatsen geven sterk den indruk dat de auteur zijn bron *de virtutibus* min of meer excerpeerde en dat die bron geen klassiek werk van M. Tullius kan geweest zijn, maar veeleer een bewerking daarvan in middeleeuwschen trant, in de verre verte bijv. te vergelijken met Ambrosius bewerking van Cicero *de officiis*. Op zulk een half klassieke tusschenbron wijst ook het meestal verrassend optreden van geleerde vermeldingen uit oude historie, met zonderlinge spelling van romeinsche namen (Torqueo = Torquatus, Fabiano = Fabius, e. d. m.) en van min of meer twijfelachtige citaten uit Seneca of uit een boek geheeten *Politicques*, waarin Soed. een plaats van Aristoteles Politica meent te herkennen. De verslaggever dezer uitgaaf in het Litt. C. blatt 1909 p. 233, zich noemende C. W—n, verwijst betreffende de bovenvermelde acht deugden naar een geschrift van Sedulius Scottus *de rectoribus Christianis* (te vinden in de Quellenunters. z. lat. Phil. des M. A. van S. Hellmann I 1. 49), waar voorkomen „Octo columnae quae fortiter regnum justi regis sustentant"; deze geleerde der 9e eeuw zal wel niet de auteur zijn van de door mij gegiste tusschenbron van la Salade, maar duidt toch op een soortgelijke deugdindeeling als daar voorkomt.

De poging van Kn. om nu uit dit oudfransche geschrift de eigen fragmenten van Cicero *de virtutibus* — aannemende dat Hieronymus en Augustinus een echt werk van C. voor zich hadden — te voorschijn te halen komt mij niet gelukt voor en is minstens voorbarig, daar eerst nagegaan moet worden, hoe de bron van la Salade er uitzag; ik ben het echter eens met den verslaggever in het Litt. C. blatt, dat het werkje van Kn. niet den spot verdient waarmede een fransch geleerde het bejegende.

Amsterdam. H. T. Karsten.

Kitāb mu'īd an- ni'am wa- mubīd an- niqam by **Tāj-ad-dīn . . . as-Subkī.** The arabic text with an Introduction and Notes. Edited by **David W. Myhrman.** London, Luzac and Co. 1908.

De schrijver van dit boek, wiens bloeitijd in de 14e eeuw na Chr. ligt, behoorde tot een egyptische juristenfamilie. Hij werd te Cairo geboren en bracht het grootste deel van zijn leven te Damascus door, waar hij van zijn 28e jaar tot aan zijn dood, met kleine onderbrekingen, het ambt van kadi vervulde. Hij was in zijn tijd een beroemd man, niet alleen als praktisch, maar vooral als theoretisch jurist van de sjafiitische school. Zooals alle beroemdheid is ook de zijne allengs verminderd; maar zijn hoofdwerk wordt aan de school al Azhar in Cairo nog tegenwoordig als leerboek gebruikt.

Dat hoofdwerk ‚*djam' al-djawāmi'* getiteld, behandelt de „wortels" van de plichtenleer. Het boek, dat hier besproken wordt, heeft een geheel anderen inhoud. Subkī vertelt zelf, dat hem de vraag ter oore gekomen is, op welke wijze men verloren goddelijke gunstbewijzen kan herwinnen (arab. tekst 4, 3). De beantwoording dezer vraag is het onderwerp van dit geschrift. Toch is het, behalve in opzet, geen theologische verhandeling. Wie goddelijke genadebewijzen (*ni'am*) verloren heeft, moet terugzien op den weg, dien hij afgelegd heeft, berouw gevoelen over zijn tekortkomingen en vooral in het oog houden, dat iedere ontvangen gave tot dankbaarheid verplicht: dankbaarheid met het hart, met de tong en met de daad. Die dankbaarheid met de daad heeft ieder te toonen in het ambt of beroep, dat hij vervult: de vorst, de rechter, de schriftgeleerde, de bedelmonnik, de jager, de dokter, de politieagent enz. En zoo schrijft de auteur aan deze en nog een menigte andere mannen voor wat ze in hun betrekking moeten doen en wat ze moeten laten. Deze geboden en verboden maken dit boek voor ons belangrijk: het is daardoor een kleine zedenspiegel van de Damasceensche samenleving in de 14e eeuw. Natuurlijk is het niet te vergelijken met de 1001 Nacht; hier geen vertellingen van beeldschoone prinsessen in fabelachtig prachtige paleizen, van jonge kooplieden, die onder diepe zuchten aan hofdames edelsteenen verkoopen. Integendeel: we vergeten geen oogenblik, dat we in de studeerkamer van een jurist zijn.

Een uitvoerig hoofdstuk wijdt de schrijver aan de oelama. Hij noemt verschillende soorten: eerzuchtigen, die hun tijd doorbrengen met het jagen naar „baantjes" (p. 101); letterknechten, die alles op haren en snaren zetten uit partijzucht (p. 106); philosophasters, die het met Farabi en Avicenna houden en het gebouw van den Islam zoodoende afbreken (p. 110); disputanten, die zóó vervuld zijn van hun haarkloverijen, dat ze den koran vergeten en hun aandacht niet bij de godsdienstoefening kunnen bepalen (p. 119); pedanten, die zóó gekunsteld spreken, dat niemand hen verstaat (p. 127). — De plichten van het schoolpersoneel worden nauwkeurig omschreven en zoo maken we kennis met den onderwijzer, den repetent, de helpers, den voorlezer, den recitator, den houder van de absentielijst, den bewaarder van de schoolboeken enz. (p. 151 vgg.). Aardig is het hoofdstuk over den mawaqqit, den man,

die den tijd berekent en de richting der qibla nauwkeurig bepaalt (p. 165). Onder degenen, die dit beroep uitoefenen, zegt Subkī, zijn veel wichelaars en waarzeggers (Allah beware ons voor hen). Maar vele van de kunsten, die het volk tooverij noemt, zijn niets anders dan behendig toegepaste natuurwerkingen. Zoo was er in een kerk een ijzeren kruis, dat vrij stond zonder te vallen. Sommige Christenen lieten zich beetnemen; maar er was niets bovennatuurlijks in, want in de muren, de zoldering en den vloer der kerk waren magneten van gelijke kracht verborgen en daardoor bleef het kruis staan. Maar wel gelooft de schrijver aan psychische krachten, die door den wil van den bezitter stoffelijke werkingen hebben; en hij steunt daarbij op de goddelijke wet, die aan het booze oog b.v. een gevaarlijken invloed toekent.

Subkī is geen man, die met zijn tijd ingenomen is; bij de beschrijving van sommige waardigheidsbekleeders en hun gebreken kan hij zijn ergernis niet verkroppen: „ze moesten gegeeseld worden" roept hij uit. Het register van voorkomende zonden is zoo afwisselend mogelijk. Maar er is één klasse van menschen die geen kwaad doet en geen kwaad kan doen: de Soefi's. Zij zijn na de profeten de meest begenadigden onder de menschen; hun harten zijn de schatkamers van Gods geheimen; zij zijn de dragers van het goddelijke licht. Geen wonder dat hun voorbede invloed heeft op Allah's regeering van de natuur en van de menschen (p. 172). Toch weet Subkī wel, dat de meeningen omtrent de Soefi's niet onverdeeld gunstig zijn; maar wie kwaad van hen spreken, zijn lieden, die hun eigenlijken aard niet kennen en hen beoordeelen naar degenen, die alleen in schijn Soefi zijn.

Deze weinige voorbeelden mogen voldoende zijn om den inhoud van het boek eenigermate te kenschetsen. Ten slotte een enkel woord over de wijze van uitgave. De heer Myhrman geeft een overzicht van de familie, het leven en de werken van al-Subkī en een korte inhoudsopgave van het boek. Dit alles is te waardeeren; maar het ware meer te waardeeren geweest, indien hij, in plaats van vergeten ooms en neven van den schrijver, ons een leesbaren tekst had aangeboden. En dat is niet het geval. De tekst is een doorloopende lijst van zonden tegen den Arabischen woord- en zinsbouw. Daaronder zijn er, waarvoor ieder eerstbeginnende zich zou schamen. Ik wil van deze soort alleen noemen de schrijfwijze *lammā*, die tienmaal voorkomt, waar òf *limā* òf *lamā* gelezen moet worden. Dat op die plaatsen *lammā* den zin volkomen onverstaanbaar maakt, is duidelijk. Maar er zijn fouten, die nog hinderlijker zijn. Op blz. 112, 3 wordt de Arabische litteratuur verrijkt met een Mosnad Aḥmad b. Manī', op blz. 116 ult. met een werk van al-Sjāfi'ī getiteld Nuṣūr. Vermoedelijk heeft de editor Manī' gelezen i. p. v. Ḥanbal en Nuṣūr i. p. v. Uṣūl. Op andere plaatsen zijn de ware lezingen te herstellen door de diakritische teekens te verplaatsen, die de editor in 't wilde over den tekst schijnt uitgestrooid te hebben. De bij den tekst gevoegde „Notes" (blz. III—XLV) zijn voor een deel overbodig; dat Bokhari een beroemd traditieverzamelaar is, behoeft niet opnieuw gedrukt te worden; evenmin dat *fawākih* plur. van *fākiha* is. Voor een ander deel zijn ze illustratie van het grofste misverstand (zie de noten bij blz. 110, 14; 164, 11; 175, 7; 193, 8; 207, 5; 228, 3; 231, 14). Ik vrees dat deze uitgave voor den editor niet zal zijn een kitāb mu'īd an-ni'am wa-mubīd an-niqam.

Utrecht. A. J. Wensinck.

J. W. Beck, Ekkehards Waltharius. Ein Kommentar. Groningen, P. Noordhoff. 1908. (Pr. *f* 2.10 of M. 3.50).

Verleden jaar heeft H. Anz in Anz. f. d. Alt. XXXII, 32 naar aanleiding van Strecker's uitgave van Ekkehards Waltharius er op gewezen, dat de wensch, dien Wilhelm Meyer ten opzichte van een Waltharius-uitgave 'mit einem knappen kritischen, sprachlichen und sachlichen commentar' in 1873 uitte, nog steeds niet vervuld is. Ook B. opent zijn 'Vorwort' met Meyer's woorden. B. acht thans den tijd gekomen voor zulk eene uitgave. Zijn werkje zal zijn: 'ein kurzgefasster Kommentar, der auf der kritischen Ausgabe Streckers aufgebaut, die wesentlichen Punkte der Interpretation berührend, besonders auch die sprachliche (sprachl. histor. und sprachl.-psychol.) Seite beachtet'.

P. I—XXVII geeft eene 'Einführung in die Lektüre des Walthariliedes' met de rubrieken 'Über Literatur und Kultur im frühen Mittelalter', 'Das Kloster S. Gallen', 'Ekkehard als Mensch und als Dichter', 'Allgemeine Bemerkungen über das Lied und die Sage', 'Die Quellen der Walthersage', 'Der Schauplatz der Kämpfe', 'Die Handschriften des Waltharius'; p. 1—94 brengt den tekst met commentaar, p. 95—106 'Wort- und Sacherklärung' d. i. opmerkingen, die onder den tekst te veel plaatsruimte zouden hebben ingenomen, p. 107—108 'Bemerkingen zum Prolog des Geraldus', p. 108—109 'Literatur. Die für die Lektüre des Walthariliedes wichtigen Bücher, Ausgaben, Abhandlungen und Aufsätze', p. 110—172 'Wortregister zum Waltharius', alle woorden bevattende met verwijzing naar de plaats, waar zij voorkomen ('et' en 'est' met restrictie), maar zonder woordverklaring.

Het principe, waarnaar volgens het 'Vorwort' B. werken wilde, is gezond, de titels der verschillende gedeelten doen veel verwachten. Hoe staat het nu met de belichaming van het principe, met de uitvoering van het programma? Mijn oordeel over B.'s werkje is dit: Het heeft den schrijver niet aan vlijt en goeden wil ontbroken, men ziet het aan den correct afgedrukten tekst, aan de overtalrijke voetnoten, aan de breedere uiteenzettingen in de 'Wort- und Sacherklärung', aan de gebruikte literatuur. Maar ik vermis te herhaaldelijk de zekere en vaste hand van een beproefd leider, aan wien men zich ten volle kan en mag toevertrouwen. Het komt mij voor, dat B. in enkele moeilijkere gedeelten van zijn zelfgestelde taak òf te haastig gewerkt, òf zijne krachten niet ten volle gebruikt heeft. Mocht er eens een tweede druk noodig zijn, dan moet er een grondige revisie plaats hebben in noten en inleiding.

Op het gros der noten heb ik uit den aard der zaak geen aanmerking te maken. Zij geven woordverklaring, vergelijking met plaatsen uit andere schrijvers, toelichting omtrent personen, zaken en anderszins. Maar

er blijven er verscheidene over, die er aan doen twijfelen, of B. den lezer wel in den geest van een plaats in den tekst doet doordringen, of hij wel met een kritisch oog heeft gewerkt, of hij wel de uiterste zorgvuldigheid heeft betracht. Ik wil slechts twee versregels ter sprake brengen, 1131 en 9. Vs. 1130—1132 van het gedicht luiden aldus: 'Interea occiduas vergebat Phoebus in oras Ultima per notam signans vestigia Thilen, Et cum Scottigenis post terga reliquit Hiberos'. Bij 1131 staat nu het volgende: '*ultima per vestigia* = *ultimos per radios; signans* (zeichnend) = beleuchtend: *ultimam Thilen* (Thule), erst im Mittelalter Island, im Altertum die Shetland-Insel. Island ist im Anfang des 9. Jahrh. entdeckt worden, wurde c. 870 germanisiert (Norwegen)'. Een aantal dingen zijn hier niet in orde. 1. We mogen volgens het taalgebruik van Ekkehard 'per' niet scheiden van 'notam'; verbindt Ekk. 'per' alleen met een substantief, dan treedt er geen ander woord tusschen; behoort 'per' bij een subst. + adj., dan staat het onmiddellijk òf voor het subst. òf voor het adj., zoodat de combinatie 'ultima per vestigia' niet zeer waarschijnlijk is. 2. Door de gekunstelde verbinding van 'per' met 'vestigia', de duiding van 'vestigia' door 'radios', 'signans' door 'beleuchtend' en het opvatten van 'per' in causale beteekenis, laat B. het teekenende beeld wegvallen, dat in 'signans ultima vestigia per notam Thilen' ligt, 'de [= hare] laatste sporen teekenend over het bekende (bevriende) Thule heen'. Waarom Peiper, Strecker, Beck 'vestigia' met 'stralen' verklaren en het woord niet in zijn eigenlijke beteekenis nemen, is niet recht duidelijk, en het 'summo vestigia pulvere signent', Georg. 3, 171, waarop Strecker wijst, kan slechts de natuurlijke interpretatie bevestigen, die overigens ook anderen aangeven. 3. Niet '*ultimam Thilen*' is te verklaren, maar '*notam*' en '*Thilen*'; waarom noemt Ekk. Thule aan Phoebus bekend of bevriend? 4. In plaats van 'Shetland-Insel' is te lezen 'vermutlich eine der Shetland-Inseln' of 'vermutlich Mainland, die grösste Shetland-Insel'. 5. IJsland is niet in het begin der 9e eeuw ontdekt; het was reeds in het laatst der 8e eeuw aan Iersche monniken vrij nauwkeurig bekend, zooals blijkt uit Dicuil, die, zelf een Ier van geboorte, in 825 in zijn geschrift 'De mensura orbis terrae' verschillende bijzonderheden omtrent IJsland mededeelde, die hij omstreeks 795 van Iersche monniken vernomen had. 6. 'Island wurde c. 870 germanisiert (Norwegen)'; waarom niet bijv. 'Island wurde c. 870 von Norwegen aus besiedelt?' 'germanisiert' wekt andere voorstellingen. En wat zal dat 'Norwegen' tusschen haakjes? De naam van den onderzoeker Althof komt bijv. ook zonder meer tusschen haakjes voor. — Vs. 9 is een van die plaatsen, waar B. voor woorden met een scherpomlijnde beteekenis een interpretatie geeft, die ze tot woorden van veel te ruime beteekenis verlaagt. Ekk. zegt vs. 6—9 van de Hunnen: 'Hic populus fortis virtute vigebat et armis, / Non circumpositas solum domitans regiones, / Litoris oceani sed pertransiverat oras / Foedera supplicibus donans sternensque rebelles'. Men voelt de kernachtige beeldspraak vooral van 'domitans', van 'foedera donans' tegenover en naast 'supplicibus', van 'sternens' tegenover en naast 'rebelles'. Maar B. verklaart 'supplicibus' met het matte 'denjenigen, die sich unterwerfen', 'rebelles' met het niet minder matte 'diejenigen, die sich verteidigen'. Doordien B. naar 'subiecti' en 'superbi' van Aeneis VI, 853 verwijst, volgt hij buitendien Strecker argeloos op een dwaalweg. Want wel is waar geeft Strecker den geheelen regel uit de Aeneis 'parcere subiectis et debellare superbos', maar de vergelijking — zoo ze in dezen eenen regel al mogelijk is — wordt twijfelachtig, zoodra men er ook de twee voorafgaande regels uit Virgilius bij neemt, die toonen, dat Ekk. wel niet door dezen passus van den Latijnschen dichter op zijne voorstelling is gekomen: 'tu regere imperio populos, Romane, memento / (haec tibi erunt artes) pacique imponere morem, / parcere etc'. B. schijnt den passus niet gecontroleerd te hebben. — Ik kan de behandeling der regels 1131 en 9 en van vele andere niet noemen 'die wesentlichen Punkte der Interpretation berührend'. W. Meyer dacht zich in zulke gevallen een 'kritischen, sprachlichen und sachlichen commentar' toch ook wel anders.

De 'Einführung in die Lektüre des Walthariliedes' heeft mij zeer teleurgesteld. Wat doen de kapittelopschriften niet alles verwachten! Ik kan me niet losmaken van de gedachte, dat in deze inleiding B. zijn krachten heeft overschat. Wat B. geeft, is slechts ten deele voor den lezer van den Waltharius van waarde. De lezer van onzen tijd mag verlangen, duidelijk en zoo afdoende mogelijk te worden ingelicht omtrent milieu en persoonlijkheid van den dichter, omtrent stof, bewerking en waarde van het gedicht, omtrent wijze van overlevering, bijval bij de tijdgenooten, en wat er alles te zeggen valt, steeds met den blik op den dichter en zijn werk gericht. B. geeft wel zoo iets, maar wat een geflonker in die 27 pagina's en hoe broos is menige plaats. Voor het milieu een opsomming van meest onnoodige namen en werken, eerst van buiten, dan van binnen S. Gallen, maar niettegenstaande al die namen voelt men geen geestelijken samenhang tusschen milieu en persoonlijkheid van den dichter. Eene mededeeling uit de Casus mon. S. Galli moet ons Ekkehard doen kennen, maar B. zelf doet geen poging om ons dien monnik te doen zien in de eigenaardigheid van zijn dichtertalent. Een zeer ongelijk bewerkte, schematisch aangelegde compilatie der Walthersage, in hoofdzaak aansluitende bij Boer's onderzoekingen, zonder de minste zelfstandigheid, vult een paar bladzijden, maar ik vind bijna niets, dat op de hooge artistieke waarde van den Waltharius wijst, tenzij B. de onsamenhangende woorden op de onderste helft van p. XIV als zoodanig mocht zien beschouwd. Zelfs bij de bespreking der hss. waar B. het toch gemakkelijk heeft, verzuimt hij op een voor de kritiek gewichtige eigenaardigheid van vs. 588 opmerkzaam te maken (eerst in den stamboom ontdekt de lezer, dat ze bestaat); waarom vs. 652 in den tekst wordt weggelaten, vernemen we gelukkig nog in de Corrigenda en Addenda. — Moet ik het B. reeds zwaar aanrekenen, dat hij de m. i. aanlokkelijke taak op zoo weinig bevredigende wijze behandelde, onbegrijpelijker is iets anders: iedere bladzijde bijna getuigt, dat B. — het doet mij leed, ook dit hier te moeten releveeren — gemeend schijnt te hebben, dat het voor eene 'Einführung in die Lektüre des Walthariliedes'

niet noodig is, dat er correct gedacht en het gedachte correct uitgedrukt wordt. Een enkel voorbeeld. 'Die von Ekkehard von S. Gallen behandelte *Sage* schildert in antiker Form, die dem Inhalt nicht schadet, menschliche [bedoelt B. algemeen menschelijke, of is 'menschliche' tegenstelling tot 'goddelijke'?] Schicksale und Zustände, die den Charakter des frühen Mittelalters tragen. Dann und wann trifft uns ein altgermanischer Zug [Waarom niet op zulke trekken opmerkzaam gemaakt?]. *Es* gibt ein *Bild seiner eignen Zeit. Obwohl es* eine der wichtigsten Quellen (nicht die älteste) der Sage ist und *dieselbe von ferne* mit ein paar anderen Sagen verbunden zu sein scheint — man darf jetzt wohl sagen 'ist' — [,] ist es *kein Wunder*, dass man *auch noch* den individuellen Charakter des Dichters *erwägend* [over dat individueele karakter spreekt B. nergens], aus diesem Gedichte über die Heimat und den Ursprung der Walthersage nicht viel Licht bekommen kann' (p. XIII). B. geeft ons geen verklaring, waarom het geen wonder is, dat we niets van het vaderland en den oorsprong der sage uit Ekk.'s gedicht kunnen te weten komen. — Bij zulk een miskenning van het doel van eene inleiding heeft het geen zin meer, nader op den inhoud in te gaan. Aan aanvalspunten ontbreekt het niet.

Den wensch van Wilhelm Meyer acht ik door B.'s werkje niet vervuld. Het bruikbare, dat in deze uitgave voorhanden is, wordt op bedenkelijke wijze overwoekerd door het niet goede of gebrekkige.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

Sammlung romanischer Elementar- und Handbücher, herausg. von **W. Meyer-Lübke.** I[e] Reihe: Grammatiken. **Historische Grammatik der Französischen Sprache** von **W. Meyer-Lübke** — IIIe Reihe: Wörterbücher. **Petit Dictionnaire Provençal-Français** par **Emil Levy.** Heidelberg, Carl Winter. 1908 en 1909. (Pr. M. 5.40 en M. 7.40).

In de voortreffelike kollektie van leerboeken waarvan ik de titel hierboven schreef, zijn tans twee werken verschenen waarvan het tweede een lang gevoelde leegte aanvult en het eerste een, vooral in de laatste tijd, herhaaldelik bestudeerd onderwerp opnieuw en zeer oorspronkelik behandelt.

Prof. Levy was wel de aangewezen man om ons een woordenboek van het Oudprovençaals te geven. Voortzetter van het werk van Raynouard, wiens *Lexique roman* hij in zijn *Supplement-Wörterbuch* aanvult, is Levy zeker wel degeen die van het Oudprovençaals de meest uitgebreide kennis bezit. Aan zijn scherpe blik is geen fragment, hoe klein ook, ontgaan. Woorden die bij Raynouard slechts in enkele weinige betekenissen werden vermeld, vullen bij hem gehele kolommen; tal van termen die zijn voorganger nog nooit had ontmoet, vindt men bij hem op hun plaats. Het hier aangekondigde en warm aanbevolen woordenboek bevat alle woorden die in Raynouard en in het *Supplement wörterbuch* staan, maar geeft alleen de betekenissen ervan, niet de plaatsen waar zij voorkomen. Daar het laatstgenoemde werk in de eerste jaren nog niet zal zijn voltooid, is de *Dictionnaire* voor de letters P—Z onmisbaar ook voor hen die gewoonlik het uitgebreidere werk raadplegen. Dat het dit nooit zal kunnen vervangen, spreekt vanzelf. Immers, het vaststellen der betekenissen van een zeldzaam voorkomende term is uiterst delikaat, en het raadplegen der „Belegstellen" is voor de uitgever van een Provençaalse tekst dus zeer gewenst. Hoeveel malen worden er door de nauwgezette hooglerar vraagtekens geplaatst! Nu zijn weliswaar uit deze verkorte uitgave verbannen de woorden waarvan de betekenis niet vaststond, maar toch, het noodzakelike kontrolemiddel ontbreekt. Om het Provençaals te leren is echter deze woordenlijst een onschatbaar hulpmiddel, en Prof. Levy heeft de beoefenaars van de taal der troubadours opnieuw een zeer grote dienst bewezen, waarvoor zij hem dankbaar zijn.

Dat, naast de uitgebreide grammatika's van het Oudfrans van Brunot, Nyrop, Suchier nog plaats zou zijn voor een nieuwe klank- en vormleer, lijkt paradoxaal, en toch geeft Meyer-Lübke iets nieuws en iets zeer nuttigs. Zijn overzicht is niet zo aangenaam geschreven als de *Grammaire historique* van Nyrop, maar het geeft meer biezonderheden. De wijze waarop Brunot zijn taak heeft opgevat, is ook weder geheel anders; zijn werk omvat, evenals dat van Nyrop, een gehele geschiedenis van het Frans, o. a. ook de woordenschat, de woordvorming, en, als onderdeel, de klank- en vormleer; van Nyrop onderscheidt Brunot zich weer door de indeling volgens tijdperken, door de zorg waarmede de geschriften der grammatici zijn ontleed. Het meest lijkt de *Historische Grammatik* van Meyer-Lübke nog op die van Suchier, waarvan hij echter hierin verschilt dat de dialekten slechts bij uitzondering ter sprake worden gebracht. In een — soms misschien wat al te saamgeperste — vorm bevat hij alle woord- en taalvormen die belang hebben voor de kennis van de tegenwoordige schrijftaal (vandaar dat de argot- en de volkswoorden, die aan Nyrops boek zulk een bekoring geven, bij hem achterwege zijn gebleven). Maar daartegenover staat dat van de woorden die hij vermeldt alle klank- en vormontwikkelingen, geregelde zowel als afwijkende, zorgvuldig worden onderzocht, terwijl bij Nyrop de laatste vaak onder de zogenaamde „Cas isolés" enkel worden genoemd. De werken van Meyer-Lübke zijn geen lektuur voor beginners; zij die reeds enigszins zijn ingelicht, lezen ze gretig; veel wat hun is ontgaan bij de lezing der tijdschriftartikelen die punten van ondergeschikt belang behandelen, komt hier onder hun aandacht. En met biezondere ingenomenheid vermelden wij dat bij elke verklaring de naam wordt genoemd van de geleerde die haar het eerst heeft gegeven, met de plaats waar men haar kan vinden. Een andere verdienste van de *Grammatik* is dat de klankveranderingen zoveel mogelik met behulp der fonetika worden verklaard en dat de taalfeiten steeds met elkander in verband worden gebracht. „Für die weitüberwiegende Mehrheit der Studierenden besteht der Wert des Studiums der historischen Grammatik darin, dasz sie dadurch die Kräfte kennen lernen, die die Entwickelung der Sprache vom Latein durch die mittelalterliche Periode hindurch zum Neufranzösischen beherrschen; dasz sie die inneren Zusammenhänge zwischen den einzelnen Erscheinungen erkennen; dasz ihnen die heutige Sprache

als ein organisch Gewordenes erscheint, dessen Werdegang sie, soweit es der gegenwärtige Stand unseres Wissens gestattet, überschauen".

Met deze korte aankondiging van twee werken waarvan ik reeds in de enkele maanden dat ik ze bezit het hoge nut heb leren kennen en die al onze beoefenaars van de Romaanse talen steeds bij de hand zullen willen hebben, meen ik te kunnen volstaan; de namen der schrijvers waren eigenlik reeds een voldoende aanbeveling.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Martin, Notes sur l'ostracisme dans Athènes. (Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, tome XII, IIe partie). Paris, C. Klincksieck. 1907. (Pr. fr. 2.70).

Schr. begint met een bespreking der ostraciseeringen van Aristides, Thucydides, en Damon, die niet veel nieuws oplevert. In de dan volgende beschouwing van het ostracisme wordt het hoofddenkbeeld der instelling terecht daarin gevonden, dat Clisthenes den burgers een middel heeft willen geven om zonder geweld personen te verwijderen, die door geboorte rijkdom of talenten gevaar voor de volksvrijheid schenen op te leveren; zeer juist is Schr.'s betoog, dat zoolang het Ostr. niet misbruikt werd, slechts één candidaat tegelijk voor de verbanning in aanmerking kwam. Dat hij desniettemin op eenige hoofdpunten tot een verkeerd besluit komt, is voor een deel te wijten aan de lichtzinnigheid waarmede hij met de bronnen omspringt. Uitgaande van de stelling, dat de oude schrijvers die er over gehandeld hebben te laat leefden om er nog het rechte van te weten, en bij hun nasporingen er over niets anders meer vonden dan verzinsel en legende — als eerste voorbeeld daarvan wordt Herodotus genoemd! — verwerpt hij het door Philochorus ons overgeleverde vereischte van eenstemmigheid van minstens 6000 burgers, maar zoekt steun voor het tegendeel bij .... den 4 eeuwen later levenden Plutarchus. Zeer zwak is het betoog, dat er in de ecclesie langdurige debatten plaats gevonden moeten hebben over de vraag of ostracophorie gehouden zou worden of niet; debatten, die dan toch door de landbewoners niet hadden kunnen zijn aangehoord, terwijl dezen toch volgens Schr. een grooten invloed plachten te hebben op den einduitslag. Had Schr. doorzien, dat het ostracisme waardeloos is in een toestand, waarin het politieke leven der enkelen geheel door den wil der partijen en den raad der partijleiders wordt beheerscht, en dat zulk een toestand eerst in de tweede helft der 5de eeuw in Athene ontstaan is, dan zou hij den weg voor zich gezien hebben waarop hij de verklaring van het feit had kunnen vinden, dat de instelling alleen in de eerste helft dier eeuw aan Clisthenes' bedoeling heeft kunnen beantwoorden, en waarop hij dus tot een inzicht in haar ware beteekenis had kunnen komen.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

K. Dieterich, Byzantinische Charakterköpfe (Aus Natur und Geisteswelt n°. 244), Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 1.25).

Wie, gelijk Ed. Schwartz gedaan heeft, „Charakterköpfe aus der antiken Literatur" (2de ed. Leipzig, 1906) nader bekend wil maken, mag er op rekenen dat de tijd en de omstandigheden waarin de behandelde personen leefden aan belangstellende lezers in hoofdtrekken voor de geest staan. Een reeks portretten van Byzantijnse vorsten of geleerden blijft daarentegen voor de meeste beschaafde mensen een verzameling beeltenissen waartussen men weinig verband bespeurt. Dit bezwaar, aan de keus van het onderwerp verbonden, heeft de heer Dieterich uit de weg trachten te ruimen door een inleiding, die omschrijft wat naar de mening van de schrijver onder „Byzantijns" moet worden verstaan; bij elke schets wordt dan nog kort aangegeven hoe de toestand van het Rijk was waarin de verschillende figuren zijn opgetreden. Daardoor heeft elk portret, even als in de soortgelijke studies van Diehl, een verklarende achtergrond gekregen; meer kon niet bereikt worden.

Dieterich heeft ons het leven en bedrijf getekend van drie Keizers (Justinianus, Leo III, Basilius II, Manuel Komnenos), vijf geleerden of dichters (Theodorus van Studion, Psellus, Photius, Romanos, de schr. van Timarion) en van drie vrouwen (Theodora, Kassia, Anna Komnena). Wat hij van hen meedeelt steunt op zelfstandige studie en getuigt van grote belezenheid. Zijn portretten zijn ook gelijkend in de zin waarin men dat van een goed geschilderd portret kan zeggen: zij geven de orginelen weer zoals de schilder die heeft gezien. Mij komt het voor dat de hoofdstukken aan de karakterontleding van de krachtigste figuren gewijd het best zijn geslaagd. Dat geldt in 't biezonder van hoofdstuk 5 (Theodorus van Studion) en hoofdstuk 3 (Basilius II); hierin wordt duidelik geïllustreerd wat C. Neumann zo juist heeft gezegd, dat n. l. de Byzantijnen weinig als mannen van het woord, zeer veel als mannen van de daad betekenden. Over Psellus daarentegen, en ook over Anna Komnena, denk ik veel minder gunstig dan Dieterich; merkwaardige figuren zijn beide, maar hun verregaande schoolvosserij kan ik niet verenigen met het epitheton „geistvoll" door velen aan hen toegedacht. Ik houd mij wat de laatste betreft aan het door Dieterich bestreden oordeel van Schiller: „der Stil ist schlecht und in sehr falschem Geschmack".

In dit boek gaat de schrijver niet zo ver met zijn verklaring van al wat Byzantijns is uit het „Oosterse" karakter van hun beschaving als in zijn „Geschichte der byzant. und neugr. Litteratur" (Leipzig, 1902), maar toch gebruikt hij ook ditmaal naar mijn smaak al te vaak termen als „ein notdürftig romaisierter Halborientale" (blz. 14), „eine orientalisierte Römerin" (blz. 131) enz. Vooral in een populair geschreven werk moet men, dunkt mij, zulke vage woorden vermijden. Onder dat gemakkelike woord „Orientalisch" wordt allerlei heterogeens verstaan; ik kan het eigenlik alleen begrijpen zolang ik vergeet dat ik van dat geheimzinnige Oosten zo heel weinig weet. Zou iemand ter verklaring van de Westerse beschaving er veel aan

hebben dat men hem op datgene wees wat b. v. aan een Noor en aan een Spanjaard gemeen is?

Maar het is hier de plaats niet om over verschil van opvatting en 't al of niet gerechtvaardigde van sommige uitspraken met de schrijver te twisten. Zijn leerzaam en degelik boekje verdient veel gelezen te worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

N. J. Krom, De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus. Lugduni Batavorum apud S. C. van Doesburgh, MCMVIII. (Dissertatie van Leiden).

De schrijver van deze Leidsche dissertatie, waarvan ik de bespreking tot mijn spijt langer heb uitgesteld dan oorpronkelijk in mijn bedoeling lag, tracht aan te toonen, dat de Angelsaksers of een deel van hen, voordat ze naar Britannië zijn overgestoken, een tijd lang in ons land aan de monden van den Rijn gewoond hebben. Terecht is Kr. van oordeel, dat men, om de zaak grondig te onderzoeken, niet alleen rekening moet houden met de berichten omtrent de Angelsaksers zelf, die in het 2de hoofdstuk (p. 115—147) besproken worden, maar ook dient na te gaan, welke stammen achtereenvolgens in ons land gewoond hebben; dit onderzoek vinden we in het 1[ste] hoofdstuk (p. 3—114). Het komt me voor, dat ten minste het eerste gedeelte hiervan, tot aan den tijd van Julianus, daar het voor het goed begrip der zaak weinig afdoet, aanzienlijk had kunnen bekort worden. De breede grondslag waarop het onderzoek behoort te rusten, kan toch voor hem, die in het onderwerp thuis is, uit allerlei kleinigheden blijken. Als een fout beschouw ik het verder, dat niet of nauwelijks gelet is op de tegenwoordige samenstelling van de bevolking der Nederlanden. Had de schrijver ook in deze richting zijn veel omvattende studiën uitgestrekt, hij zou geen Saksers in de Betuwe geplaatst hebben. Wel laat hij ze weder uit ons land wegtrekken, maar niet dan nadat ze hier van den tijd van keizer Julianus tot aan de verovering van Britannië (359 tot ± 440) gewoond hadden. Zouden ze in dat geval geen sporen van hun verblijf, vooral in zeden en instellingen, hebben achtergelaten? Hebben ze de Frankische bevolking verdreven, waar komt dan de tegenwoordige Frankische bevolking vandaan? Hebben ze die onderworpen, waarom zijn dan de Franken niet meegetrokken met hun overheerschers? Immers van hen zegt Lib. III p. 317: τούτοις ζάλη μὲν θαλάττης οὐδὲν ἦν ἠπείρου φοβερωτέρα. De conclusie waartoe de schrijver komt, lijkt mij dus te verwerpen. Ook de argumenten, waarop zijn betoog steunt, zijn te zwak. De latere schrijvers, vooral Procopius, weten te weinig van de geographie van ons land, om daarop theoriën te kunnen bouwen, en die wel goed op de hoogte zijn, omdat in hun dagen de Romeinen voor het laatst krachtig in onze streken zijn opgetreden, n. m. de bronnen voor de geschiedenis van keizer Julianus, bevestigen Kr.'s meening niet. Bij hen is ter nauwernood sprake van Saksers, en zoo Kr. al gelijk mocht hebben in zijn interpretatie van de bekende plaats van Zosimus III. 6: Σάξονες ..... Κουάδους, μοῖραν σφῶν ὄντας, εἰς τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων κατεχομένην ἐκπέμπουσι γῆν (zie hierover mijn studie: de Oorlogen door keizer Julianus den Afvallige in de Nederlanden gevoerd, in Nijhoff's Bijdragen 1897 p. 1—41), dat namelijk de Saksers een afdeeling van hun volk naar Batavia hebben uitgezonden, zoo was deze afdeeling blijkens het verhaal bij Eunapius en Zosimus toch te onbeduidend, om de Betuwe te kunnen koloniseeren.

Ik wil gaarne aannemen, dat er zich bij de Saksers en Angelen en Juten, die van de Elbe uit naar Engeland zijn overgestoken, andere Saksers en ook Warnen gevoegd hebben, maar dan zou ik die zuidelijker willen plaatsen, in sommige streken van Vlaanderen. Hierop wijst de naam *litus Saxonicum* die in de Notitia Dignitatum (Krom. p. 104/5) voorkomt. Die zijn dan daar gekomen van over zee, en later gedeeltelijk naar den overkant verhuisd.

Over het archaeologisch gedeelte van deze dissertatie (Cap. III: De archaeologiae testimoniis p. 148—162) kan ik tot mijn spijt niet oordeelen; toch meen ik te mogen opmerken, dat Saksische kruiken en potten te Kesteren en te Nijmegen gevonden, aan import kunnen te danken zijn; immers de Veluwe was ongetwijfeld reeds voor een groot deel Saksisch.

Hoe dit zij, ik beschouw deze dissertatie, die blijk geeft van groote belezenheid, als een ernstige poging om een moeilijk vraagstuk onder de oogen te zien.

Tiel. W. Koch.

Bijdrage tot de geschiedenis van de Hooge Vierschaar in Zeeland door **Dr. L. W. A. M. Lasonder,** 's-Gravenhage, Nijhoff. 1909. (Pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.50).

Aldus de titel van een belangrijke bijdrage tot de kennis van onze oude rechtspraak, met vreugde door mij van de Redactie ter aankondiging ontvangen, handelend over een onderwerp uit een nog op vele plaatsen onontgonnen gebied. Als geheel genomen een gelukkig geslaagde studie, al heb ik dan ook tegen enkele punten bedenkingen, ernstige zelfs tegen schrijvers beschouwingen over de rechtspraak in de Germaansche en Frankische periode. Reeds het als „algemeen bekend verschijnsel" vooropgestelde, dat de Frankische invloed in het Westen van ons land meer merkbaar is dan in het Oosten, is m. i. niet geheel juist gesteld. Schrijver plaatst de laat-Frankische of Karolingische instellingen tegenover de vroeg-Frankische of Germaansche toestanden. Is dit juist? Neen, vroeg-Frankisch en Germaansch mogen niet door „of" verbonden worden. Maar ik heb ernstiger bezwaren. De oude volksambtenaar, de thunginus, wiens bevoegdheden later op den koninklijken grafio overgingen, wordt ons als rechtseischer en rechtspreker in de volksvergaderingen geschetst. Deze voorstelling is in strijd met dezen hoofdregel van het oude procesrecht, dat de begrippen rechter en rechtspreker niet samenvallen. De rechter leidt de vergadering, vertegenwoordigt de overheid, vraagt, onderzoekt en voltrekt, maar recht te wijzen heeft hij niet. De bevoegdheid hiertoe komt aanvankelijk aan de geheele gemeente, alle dinggenooten, later aan een deel van hen toe. Alléén voor de oude gouwvorsten, de principes, schijnt men te moeten aannemen, dat aan hen het recht om het oordeel te vinden toekwam, waaraan echter door het verzamelde volk

zijne goedkeuring gehecht moest worden; anders toch ware het niet te verklaren, dat Caesar, de B. G. VI 23 als hun taak noemt: „inter suos ius dicunt” en Tacitus, Germ. XIII: „iura per pagos vicosque reddunt.” Ook van de „rachimburgii sedentes” — naar ik met Brunner, Schröder, e. a. aanneem, de latere oordeel*vinders* — wordt herhaaldelijk „iudicaverunt” gezegd.

Met vreugde begroet ik schrijvers aanname, dat het echte ding „meestal driemaal 's jaars” werd gehouden; te recht m. i. kiest hij hier de zijde van Fockema Andreae tegenover de Duitsche auteurs, waarvan vooral Richard Schröder met kracht de stelling verdedigde, dat het echte ding in elke gouw ongeveer om de 6 weken plaats had.

Hoe wordt de toestand na de Karolingische veranderingen, de laat-Frankische rechterlijke indeeling dus, die onder Karel den Grooten haar beslag kreeg? Het echte ding onder leiding van den graaf, het gravengerecht, is bevoegd voor alle zaken, maar voor de lijfstraffelijke en voor die om onroerend goed en vrijheid met uitsluiting van andere. Het geboden ding daarentegen, het latere schoutengerecht, heeft een beperkte bevoegdheid. De schepenen zijn op het echte ding oordeelvinders, op het gebodene rechtsprekers. — Aldus mogen wij in het licht der nieuwste onderzoekingen zonder vrees voor tegenspraak den toestand schetsen. In strijd hiermede is de voorstelling van Dr. Lasonder. Volgens hem is de rechtspraak in boetstraffelijke en civiele zaken op de schoutengerechten overgegaan en bleef het gravengerecht uitsluitend een rechtbank in crimineele zaken. Ik houd dit voor beslist onjuist; de processen om vrijheid en onroerend goed zijn naar Frankisch recht aan het echte ding voorbehouden. De bewijsplaatsen hiervoor noemde ik in mijn dissertatie over het antwoord van den gedaagde op blz. 112. Waarschijnlijk heeft schrijver dit over het hoofd gezien, omdat in Holland en Zeeland in de middeleeuwen de acties om onroerend goed tot de competentie van het schoutengerecht behoorden. Dit is echter een uit Friesche bron voortvloeiende „afwijking” van het Frankische recht.

Deze Frankische inrichting heeft in ons land, men kan gerust zeggen, betrekkelijk weinig invloed gehad. Het meest zeer zeker in Holland, Zeeland en Utrecht, waar de scheiding tusschen graven- en schoutengerecht zich duidelijk vertoont. Aan de lotgevallen van het eerste, voor zooveel de provincie Zeeland betreft, is het hier besproken geschrift gewijd. Na den strijd tusschen den graaf van Vlaanderen en dien van Holland om de heerschappij, eindigende met de overwinning van den laatste, treffen wij in Zeeland de hooge vierschaar beooster- en bewesterschelde aan, waarin 's graven mannen zitten onder leiding van den graaf of diens plaatsvervanger, als hoedanig eerst de burggraaf van Zeeland, later de grafelijke rentmeester fungeert. Wat de samenstelling betreft, vinden wij hier het zich ook elders telkens en telkens herhalend verloop: aanvankelijk zit de graaf met de leenmannen, die opkomen en is ieder leenman hiertoe bevoegd. Het weinig op prijs stellen dezer rechtsprekende bevoegdheid en het dientengevolge schaars opkomen der mannen leidt tot het opleggen der verplichting hiertoe aan een bepaald aantal: in 1290 wordt bepaald, dat er 44 gezworenen bewester- en 24 beoosterschelde zullen zijn, terwijl voor het vellen van een vonnis minstens respectievelijk 9 en 7 leenmannen vereischt zijn. Het verdient de aandacht, dat een dergelijke bepaling in Zeeland veel eerder dan elders gevonden wordt, en dat, terwijl de gezworenen „verplicht” zijn te komen, de overige leenmannen „mogen” komen. Dit laatste geldt later ook in Kennemerland, in Rijnland daarentegen b. v. niet. Na deze beschouwingen over de samenstelling der hooge vierschaar, bespreekt schrijver hare competentie. Het blijkt, dat deze steeds kleiner wordt ten gunste van de uit schepenen bestaande schoutengerechten: volgens het landrecht van 1258, art. 26. is het gravengerecht bevoegd voor alle zaken behalve die om onroerend goed; in de landrechten van 1290, 1328 en 1496 wordt deze competentie belangrijk ingekort en blijft het gravengerecht ten slotte alleen bevoegd in crimineele zaken en als appèlhof in civiele zaken. Schrijvers opmerkingen over dit laatste punt zijn belangrijk; naar ik meen wordt de verhouding tusschen de hooge vierschaar en het Hof van Holland in het juiste licht gesteld. Het karakter der hooge vierschaar als oud-Frankisch gravengerecht brengt de toelaatbaarheid van het appèl der civiele vonnissen van de schepenbanken daarop mede, heeft Fockema Andreae geleerd en Dr. Lasonder sluit zich hierbij aan. Het aantal zittingen verminderde echter voortdurend en dit deed naar een ander appèlhof uitzien, dat in het Hof van Holland gevonden werd. Beide colleges blijven concurreerend, totdat op het einde der 15e eeuw het Hof uitsluitend bevoegd is. (Een belangrijk arrest van het Hof van 1494 hierover wordt als Bijlage afgedrukt.)

Ten aanzien der eerstgenoemde bevoegdheid, die in crimineele zaken, worden door schrijver aan de rentmeesters-rekeningen belangrijke gegevens ontleend. Hij zou goed gedaan hebben met in herinnering te brengen, dat de uitsluitende bevoegdheid van het gravengerecht voor crimineele zaken — in overeenstemming met het oud-Frankische recht — ook herhaaldelijk elders gevonden wordt; ik noem b. v. Kennemerland, Rijnland, Delfland, Voorne, Putten en Strijen. Voor Zeeland blijkt deze bevoegdheid reeds uit het landrecht van 1258: „Forefactum dimidii hominis, vel ultra, erit in gratia comitis.” Dr. Lasonder hecht aan dit laatste woord een te beperkte beteekenis, wanneer hij er uit besluit, dat de graaf zelf deze rechtspraak in handen had, eerst na het landrecht van 1290 van een georganiseerd college sprake is en eerst sinds dat jaar de hooge vierschaar als rechtbank voor crimineele zaken optreedt; ook elders spreekt schrijver van de *oprichting* der hooge vierschaar in 1290. Dit is echter de zin niet van de instelling der gezworenen in het laatste jaar; ik gaf daarvan reeds de verklaring. Het toewijzen in het landrecht van 1258 van verschillende zaken aan den graaf beteekent niet aan den graaf alléén, maar aan den graaf met zijne mannen. De rechtspraak van den graaf alléén zou in strijd zijn met alles, wat ons van Germaansch procesrecht bekend is. — Het groote bezwaar tegen deze strafrechtspraak der hooge vierschaar is weder het zelden bijeenkomen, vooral sinds de eerste helft der 15e eeuw: de ernstigste misdaden blijven daardoor onberecht. Ten slotte wordt hierin voorzien door

de privilege's van 1512 en 1517, waarbij aan de stads-vierschaar van Zierikzee en Middelburg de functies van hooge vierschaar ter berechting van de crimineele zaken ten platte lande wordt opgedragen, resp. voor Zeeland beooster- en bewesterschelde. Met scherpte en juistheid wordt op de aldus gevestigde tweeledige functie van die stadsgerechten gewezen; als bewijzen voert schrijver daarvoor aan, dat tot in de 19e eeuw schepenen, als hooge vierschaar optredend, nog „'s graven mannen" worden genoemd, dat zij op andere plaats recht doen en vooral, dat de rentmeester daarbij als rechtseischer blijft optreden. Uitvoerig en met tal van bewijsplaatsen wordt dit nagegaan en kort op de meeningen van Colenbrander en Fockema Andreae gewezen: ik geloof, dat schrijver de eer toekomt het doel, dat hij zich stelde, te hebben bereikt.

Plaatsruimte verbiedt mij op andere punten, hoe belangrijk ook, in te gaan, alleen zij mij nog eene opmerking over den uiterlijken vorm van het boek vergund: de duidelijkheid van schrijvers betoog zou er aan gewonnen hebben, wanneer de talrijke bronnenuitspraken door cursief of kleinere letter van den tekst zelf onderscheiden waren.

's-Gravenhage. J. van Kuyk.

De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Haar geschiedenis en kunstschatten vóór 1880 door **J. F. van Someren.** Utrecht, A. Oosthoek. 1909. (Pr. geb. *f* 17.50).

Onder dezen titel gaf de Directeur der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek een fraai uitgevoerd boek, zeer uitvoerig en degelijk bewerkt en vol belangrijke afbeeldingen van oude gebouwen, handschriften, boekbanden, portretten enz. Zijne geschiedenis begint reeds met 't jaar 1584, geruimen tijd vóór de stichting der Utrechtsche Illustre School, later Hoogeschool, en in zoover kan slechts in betrekkelijken zin voor juist gelden wat hij op blz. 2 zegt, dat de stad Utrecht zich er op verhoovaardigen mag, dat zij de oudste Universiteitsbibliotheek gesticht heeft. Gesticht werd in 1584 natuurlijk geene academische bibliotheek, maar eene „stadsbibliotheque, dair eenen yegelick toeganck ende acces gegost zal worden", ontstaan uit de verbeurdverklaring der eigendommen van kloosters en kerken, door den stedelijken magistraat prijsgemaakt. Vóór de latere stichting der academie is dan ook het karakter dier verzameling geheel verschillend van dat eener academische bibliotheek, b.v. van de Leidsche, die niet ontstond uit verbeurdverklaarde kloostergoederen, maar van den aanvang af werd ingericht en beheerd „ten gerieve, behouve ende gebruyc zo wel van de lithmaten als tot eere ende chieraet van de universiteyt". Dit wordt medegedeeld door dr. Molhuysen die na zijne blz. 2 aangehaalde artt. in *Tijdschr. v. boek- en bibl.-wezen* in eene afzonderlijk verschenen zeer vermeerderde „Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden" (1905) uitvoerig aantoont, dat reeds spoedig na de stichting der academie eenige boeken voorhanden waren en 31 Oct. 1587 als dies natalis der Leidsche bibliotheek gelden moet. Die hoogere ouderdom dus der Utrechtsche bibliotheek geldt alleen onder deze restrictie door den heer v. S. zelf in zijn „voorwoord" blz. VI gegeven, waar hij zijn werk noemt de „geschiedenis der publieke Stads- en Universiteitsbibliotheek", gelijk ook Uffenbach nog in 1711 in zijne reisbeschrijving (v. S., blz. 38) schrijft: „Man solte es billig die Stadt- oder publique Bibliotheck nennen".

Hoe dit zij, de tegenwoordige Utrechtsche bibliotheek kan in elk geval zich verhoovaardigen (als men dat woord gebruiken wil) reeds sedert 1584 onafgebroken als openbare verzameling bestaan te hebben en groot nut gesticht te hebben. Het is dus geen wonder, dat hare geschiedenis in dien langen tijd veel belangrijks bevat. De heer v. S. heeft met grooten ijver alle beschikbare documenten zoowel in druk als in handschrift geraadpleegd en zag zich daardoor in staat gesteld tal van merkwaardige en aardige bijzonderheden mede te deelen, die terecht een stuk beschavingsgeschiedenis genoemd worden. Groote analogie vindt men overal met de geschiedenis der Leidsche bibliotheek. Ook hier telkens klachten over onvoldoende geldmiddelen, gebrek aan bergruimte, gemis aan belangstelling bij velen, het verzuim van uitgevers en drukkers de verplichte presentexx. in te leveren. Voor dit laatste gaf toch de magistraat zich veel moeite, maar gewoonlijk zonder veel succes. In 1753 werd zelfs een boete van 25 gld. op elk verzuim gesteld en werd de ijver van den custos in deze geprikkeld door aan hem de helft der opbrengst van de boeten toe te kennen. Wanneer zulke bepaling ook thans nog kon gelden, zou zeker menig collega zich in een aardigen bijslag op zijne jaarwedde mogen verheugen.

Met groote belangstelling las ik hetgeen overal in het boek wordt medegedeeld omtrent geschenken aan de bibliotheek vereerd, waarvoor de magistraat dikwijls op gansch bijzondere wijze zijn dank betoonde. Toch is niet alles wat daaromtrent uit de resolutiën of kameraarsrekeningen is opgemaakt, zoo zonder meer te aanvaarden. Wanneer b.v. op blz. 11 wordt verhaald, dat in 1601 aan P. Bor een „schoone silvere cop" werd geschonken voor „seekere boeken, daermede hy den raet vereert heeft", zoo zal die rijke belooning wel niet bedoeld zijn voor een geschenk aan de bibliotheek aangeboden, maar voor de opdracht van zijn werk „Vande Nederl. Oorloghen ... gheduerende den Gouvernemente van ... Alba", in 1601 verschenen met opdracht aan de „Staten 's Landts van Utrecht: Mitsgaders Schout, Burghemeesteren, Schepenen ende Raden der Stadt van Utrecht."

Op blz. 46 wordt gesproken van een Engelschman die (omstreeks 1760?) het leven van Milton ten geschenke gaf. Hierover zou men gaarne wat meer willen weten. Wellicht was hij dezelfde als „an Englishman, a lover of liberty, civil and religious", die in dien tijd aan de Leidsche bibliotheek een groot aantal kostbare boeken, o. a. ook Milton's werken, met eigenaardige inscripties en gebonden in fraaie banden met allerlei vrijheidsemblemen, Phrygische muts en dgl. ten geschenke gaf. Dr. Molhuysen heeft t. a. p. blz. 38 aangetoond, dat hij Thom. Hollis heette.

Ongelukkig is het lot hier geworden voor den geleerden Chr. Raue of Ravius die vele kostbare handschriften heeft geschonken, o. a. het tgv. blz. 32 afge-

beelde Edda-hs. Tegenover hem is de auteur bepaald ondankbaar. Want niet alleen komt 's mans naam niet eens voor in het register van „Schenkers van Hss. en Drukwerken", maar nadat op blz. 29 aant. iets van zijne geschenken vermeld is, wordt op blz. 30 slechts gesproken van „zekeren Christiaan Ravius van Berlijn". Dit lijkt al heel oneerbiedig tegenover een edelen gever die eenige jaren te Utrecht zelf als bekend geleerde gewoond heeft en daar op blijkbaar verdienstelijke wijze colleges in Oostersche talen gegeven heeft. Bovendien is hij volstrekt nog niet onbekend als verzamelaar van vele, vooral Oostersche en Grieksche handschriften die hij voornamelijk te Constantinopel wist machtig te worden.

Onder de mooie reproducties die het boek versieren, verdienen vooral de aandacht die van de prachtige en voor zoover ik weet nog nergens behoorlijk bekend gemaakte miniaturen van het Utrechtsche Pontificaal; van Augustinus de civ. dei, hs. met miniaturen, vervaardigd voor Wolfert V van Borssele, heer van Veere (omstr. 1480); van den mooien Magnus-band door Pareus in 1642 geschonken en in 't bijzonder ook van het beroemde Psalterium. Dit met zoo hoogst merkwaardige penteekeningen versierde hs. is geschreven in het fraaie, betrekkelijk weinig voorkomende renaissance-kapitaalschrift (vroeg 9e eeuw) dat gewoonlijk met den zonderlingen naam „capitalis rustica" aangeduid wordt. De opschriften of beginregels zijn in unciaal schrift. De volledige reproductie er van, in 1875 te Londen verschenen, is zeldzaam geworden en althans in ons land weinig verspreid. Dubbel welkom zijn dus voor belangstellenden de beide hier gegeven platen. Voor deze zullen velen den heer Van Someren niet minder dankbaar zijn dan voor zijn leerrijk boek zelf.

Leiden. S. G. de Vries.

Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze von Ludo Moritz Hartmann. Mit einem Anhange: Ausgewähte politische Aufsätze Mommsens. Gotha, Friedrich Andreas Perthes. 1908. (Pr. M. 4).

Niet de biographie van Mommsen, die, zóoals in de voorrede terecht gezegd is, eerst later kan geschreven worden, als het rijke maar alsnog grootendeels niet toegankelijke materiaal daarvoor zal zijn uitgegeven, slechts een schets van zijn leven en werk belooft de titel van het voor mij liggende boek.

Die schets is uitmuntend geslaagd.

Geheel Mommsen's leven, zoowel de *Lehrjahre* (Hoofdstuk I) en de *Wanderjahre* (Hoofdstuk II), als de vijf decennien door Mommsen als hoogleeraar, als lid en secretaris der Akademie van Wetenschappen en als parlementslid in Berlijn doorgebracht (Hoofdstuk VII: *Mommsens Leben und Persönlichkeit*), gaat voor ons oog voorbij; zijn wetenschappelijke beteekenis en zijn politieke werkzaamheid worden in de vier daartusschen liggende hoofdstukken met sobere maar vaste trekken geteekend. En het is goed gezien, dat juist van de *Lehr-* en *Wanderjahre* uit onuitgegeven of weinig gekende bronnen veel belangrijks wordt medegedeeld en daardoor de jonge Mommsen voor ons levend wordt. Liggen niet hoog stroomopwaarts de watervallen des levens die aan dat leven zijn richting geven en zijn kracht?

Ik kan mij niet weerhouden uit dien eersten tijd eenige grepen te doen.

Wij zien den knaap opgroeien in de eenzame pastorie van Oldesloe, waar de vader Jens Mommsen, hoe ook door de zorgen des levens gedrukt, hem en zijn beiden broeders Tycho en August *„die Liebe für alles Sprachliche und die Neigung zur Poesie .... nach seiner sanften und innigen Weise zu übertragen wusste, ohne dass wir* (het zijn woorden van Tycho) *ein Soll und Muss dabei kennen lernten"*; wij vinden hem later als aankomend jongeling op het Gymnasium van Altona — hij was bijna 17 jaren toen hij er kwam —, in de onmiddellijke nabijheid van Hamburg, de machtige koopstad, die hem *öde* voorkomt *wie die Wüste*, en wij nemen hem er waar als ijverig lid, weldra secretaris en voorzitter van het dispuutgezelschap der *„Selecta"*, waar het hem, zooals hij later getuigde *„zum erstenmal nach einer fast einsam verlebten Jugend deutlich geworden* (ist), *dass der Mensch sich am Menschen schleifen muss."* Hij behandelt voor zijn medescholieren thema's als deze: *Welche sind die Erfordernisse einer guten Biographie, Genies sind notwendige Uebel, Warum schadet vieles Kritisieren,* en ook als deze: *die Lehre der Vorsehung, Zur Einleitung in die Schriften des jungen Deutschlands, „Immer strebe zum Ganzen"*. Menig schoon woord wordt er ons uit medegedeeld, gesproken door den nauwelijks twintigjarige maar die den tachtigjarige niet zouden misstaan hebben.

Aan de universiteit te Kiel hoort hij Otto Jahn, Waitz, Wilda, Droysen, louter beroemde namen; zoodat het ons verwondert als wij hem later hooren zeggen, dat hem in zijn studententijd het geluk niet is te beurt gevallen met mannen te verkeeren die hem imponeerden. En toch laat het zich verklaren, wanneer wij slechts bedenken wat Mommsen ook als student reeds beteekende, en dat zijn leermeesters toen allen nog jong waren. Hoe hoog hij in zijn latere leven Otto Jahn heeft gesteld, weten wij uit het roerend afscheidswoord dat hij hem na zijn dood heeft gewijd (*Reden und Aufsätze* p. 458), en hoe verre van zelfverheffing en eigendunk hij altijd is geweest, blijkt misschien wel het allermeest uit het door Hartmann medegedeelde feit, dat hij eenige hoofdstukken van het 5e deel der *Römischen Geschichte* aan von Willamowitz, zijn schoonzoon, ter lezing heeft gegeven, om van zijn oordeel te laten afhangen of hij dit 5e deel zou uitgeven, al dan niet.

De jaren aan de Kieler universiteit zijn voor Mommsen beslissend geweest. Hij heeft er in de rechten gestudeerd en is daarbij gebleven, hoe de filologie hem mocht aantrekken. Maar naast de Pandekten, waarvan hij, na ze eenigen tijd *„angestaunt"* te hebben, begon te gevoelen *dass in diesem formlosen Stoff ein wunderbarer Geist wohne*, waren het de antiquarische studiën, liggend immers op het gebied van recht en filologie beide, waaraan hij zich geheel overgaf. Als hij in November 1843 de akademie verlaat dan is hij in zekeren zin een *homme fait:* nauwelijks 26 jaren oud is hij in staat zich zelf en der wetenschap voor tientallen van jaren den weg te wijzen dien ze te gaan heeft.

Na een intermezzo van anderhalf jaar — het valt gedeeltelijk nog in zijn Academietijd — waarin wij Mommsen als leeraar aan een meisjeskostschool aan

treffen, die hij aardrijkskunde en geschiedenis, litteratuur en Duitsch opstel, Fransch en Latijn leert, vangen 20 September 1844 de *Wanderjahre* aan. Een Deensch reisstipendium stelt hem in staat naar het Zuiden te gaan en, *nachdem er jeder seiner Schülerinnen Verse in's Album geschrieben*, gaat hij in Hamburg scheep om over Havre naar Parijs en vandaar weldra naar Italië te komen.

Ik wenschte wel ook uit de *Wanderjahre* een enkele greep te doen of uit den tijd, waarin hij zich met hart en ziel in de politiek werpt — wij zijn in 1848 — en voor de bevrijding van zijn geboorteland uit de Deensche overheersching zijn leven, voor de bevrijding van Duitschland uit de ellende der *Kleinstaaterei* zijn toekomst op het spel zet. Het is de tijd waarvan hij als grijsaard, Ludwig Bamberger herdenkend, getuigde: *Wer jene Zeiten mitdurchlebt hat, wird sich der Jugendstimmungen erinnern, der Zeit, wo die junge Welt meinte, das einige freie Deutschland dadurch schaffen zu helfen, dass jeder, für sein Teil wenigstens, sich aufopferte. Wie einfältig dies war, wissen wir jetzt auch. Aber in der Kindereinfalt ist auch ein Sinn, und in dem trüben Most jener Zeiten steckte ein edler Wein.* Maar de enge grenzen aan een referaat gesteld laten dit niet toe en ik moet mij beperken.

Aan de *Römische Geschichte* is een geheel hoofdstuk gewijd. Hartmann verhaalt ons de aanleiding (uit een kostelijken brief van Mommsen zelf aan Gustav Freytag) en de geheele wording van het werk. Uitvoerig wordt het door hem besproken en als vrucht van *zum ersten Male konsequent durchgeführte evolutionistische Geschichtsauffassung* gekarakteriseerd. Ook het ontbreken van het 4de deel wordt verklaard. Hartmann geeft aan welke factoren het Mommsen moeilijk maakten de geschiedenis van het keizerlijk Rome te schrijven, maar, vervolgt hij, als hij in de jaren van '60—'70 zich aan de voltooiing van zijne geschiedenis had gezet, zou hij al deze belemmeringen hebben overwonnen, „*Aber es ist liegen blieben*". Hij heeft aan wat hij zijn eersten wetenschappelijken plicht achtte — het Corpus — het hoogste offer, zijn beste levensjaren, gebracht, en daarvoor het werk dat zijn grootste kunstwerk en dus van alle het individueelste was, onvoltooid gelaten.

Daarop volgt, verzoenend als 't ware, een schets van Mommsen als *Akademiker und wissenschaftlicher Organisator*, dat een beknopt maar volledig overzicht geeft van een ten onzent, vrees ik, nog te weinig bekenden althans erkenden kant van zijn wetenschappelijken arbeid.

De juridische geschriften, in 't bijzonder het *Staatsrecht* en het *Strafrecht* worden in het volgende hoofdstuk behandeld; *Mommsen als Politiker* schildert zijn optreden in de binnenlandsche politiek sinds zijn komst in Berlijn — wat voor 1858 ligt was reeds in de *Wanderjahre* gezegd — en zijn strijd tegen Bismarck.

Ten slotte een treffende karakteristiek van Mommsens persoonlijkheid, waarin een der sterkst sprekende eigenschappen van zijn karakter, zijn waarheid en waarachtigheid in alle dingen, ook en niet het minst in de wetenschap, tegenover allen en tegenover zich zelf, in een helder licht wordt gesteld.

Naast de *Reden nnd Aufsätze* is het thans Hartmann's levensbeschrijving die ons het volledigste beeld geeft van den meester, die wel in zijn geheel eenige beteekenis voor de klassieke wetenschap, maar niet nog in de hoogheid van zijn karakter door allen ten volle wordt gekend [1]).

Groningen. U. Ph. Boissevain.

Friedrich Kluge, Bunte Blätter. Kulturgeschichtliche Vorträge und Aufsätze. Freiburg (Baden), J. Bielefeld. 1908. (Pr. M. 6; geb. M. 7).

Dit boek, 213 bladzijden groot, bevat ruim twintig verschillende stukken, die Prof. Kluge in de laatste twaalf jaren in couranten of tijdschriften had geplaatst, en die thans met elkaar zijn herdrukt. Sommige daarvan zijn welbekend aan de lezers van de *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*; ik noem slechts het opstel over namen van honden, van belang voor de verklaring van den naam *Rijn* in den *Reinaert*. Behalve deze en eenige andere stukken over onderwerpen van linguistiek vindt men hier artikelen b.v. over den Venusberg, over Dr. Faust en over de „scholastici vagantes" (daarin o. a. het bericht, dat Faust te Venetië proeven heeft trachten te nemen met een soort van vliegmachine), over verschillende gebruiken, als die van den „Salamander" en andere „Bierspiele", van den kerstboom, van postduiven, van ijs als koelmiddel bij warm weer, eindelijk over de taal van Shakespeare en over de verdiensten van Schiller jegens het Duitsch. Het publiek kan uit deze stukken zien aan hoevelerlei onderwerpen Prof. Kluge zijn aandacht heeft besteed, en hoeveel literatuur hij heeft geraadpleegd die door de literatoren soms wordt verwaarloosd, als niet behoorende tot de „fraaie letteren". Maar het publiek kan ook zien, hoe moeilijk het vaak is tot een conclusie te komen; want inderdaad, sommige van deze artikelen zijn eer uitvoerige opmerkingen die van dienst kunnen zijn bij een toekomstig onderzoek, dan afdoende betoogen; het zijn „Chips from a German Workshop". In de stukken over Faust en andere „magi" zouden wij gaarne nog wat meer perspectief hebben gezien: de astrologie en de magie, die tot zooveel bedrog aanleiding gaven, waren de vormen waarin eeuwen lang het denkbeeld was uitgedrukt van een vast verband tusschen de verschijnselen, die de mensch juist daardoor min of meer kon leeren beheerschen, en die vormen zouden eerst gaandeweg door een moderne opvatting van de wetenschap der natuur worden vervangen.

Leiden. A. Kluyver.

Dr. J. H. Gunning Wzn., Verzamelde paedagogische Opstellen. Amsterdam, S. L. van Looy. 1908. (Pr. *f* 1.90).

De auteur heeft in dezen bundel een tiental artikelen en toespraken, wier ontstaan tusschen de jaren 1898

[1]) In een appendix zijn een aantal leaders van Mommsen in de *Schleswig-holsteinische Zeitung* van het jaar 1848 vereenigd, die voor de geschiedenis van die dagen en vooral voor de kennis van Mommsens persoon en karakter zeer belangrijk zijn. Het heftig artikel in de *Nation* van 1902 „*Was uns noch retten kann*", dat indertijd groot opzien baarde, is er aan toegevoegd.

en 1907 ligt, vereenigd. Het is ondoenlijk in een korte aankondiging een bloote opsomming zelfs maar te geven van den rijken inhoud van dit boek en ware dit mogelijk, dan zou nog geen flauw denkbeeld gegeven kunnen worden van den levendigen stijl, hier diepernstig, daar vlotgeestig, ginds leerend-betoogend, maar steeds bijna „raak". Deze aankondiging volsta dus met een paar hoofdlijnen te trekken, die door alle opstellen heen zichtbaar zijn, met naar voren brengen van dat, wat in een maandschrift voor filologie en geschiedenis 't meest de aandacht hoort te trekken.

Aan onze universiteiten worden de aanstaande leeraars wel wetenschappelijk gevormd, maar niet voorbereid voor hun practisch werk. In hun opleiding staan zij dus achter bij den geneeskundige. Dit is een schromelijk tekort en — al kan een college niet alles doen — het kan toch tot die vorming meewerken, door een paedagogische gezindheid te kweeken. Het ontbreken van dergelijke colleges is een der vele leemten in onze onderwijsorganisatie, die door den auteur zeer onvoldoende geacht wordt. Als ideaal zou hij willen een driejarige school na de lagere, van 13—16, waar het onderricht voor a. s H. B. scholieren en gymnasiasten gelijk was, waar alleen in de derde klasse eenig Latijn werd onderwezen. Op deze tusschenschool zoo dan de H. B. S. of 't gymnasium met drie klassen kunnen volgen. Voor een wetenschappelijke vorming zou de klassieke opleiding behouden blijven, maar met de eischen van 't moderne leven, met de lessen der huidige zielkunde, die leert, dat de puberteit zoo'n groote insnijding in het leven brengt, zou dan rekening zijn gehouden. Voor taalonderwijs wordt het ideaal gekoesterd, dat men eerst een jaar beginne met weinig uren, voor de onontbeerlijke grammatica, en dat men daarna ferm doorzette. Volgens Gunnings ideaal krijgt men dan in de opeenvolgende klassen dit schema:

I. Ferm Fransch, weinig Duitsch.
II. Ferm Duitsch, weinig Engelsch.
III. Ferm Engelsch, weinig Latijn.
IV. Ferm Latijn, weinig Grieksch.

Elk jaar komt er dus een nieuwe taal bij.

Het is vooral de onderwijskundige inrichting onzer scholen, die het voorwerp is der belangstelling van Dr. G. Toch heeft hij ook oog voor de school als opvoedingsinrichting in engeren zin. Maar als zoodanig komt zij eerst in de tweede plaats, nà het huisgezin, en het is een heilloos streven, de school, die slechts een kunstmatigen band legt tusschen leeraar en kind, op een lijn met of boven het huisgezin te willen stellen, waar een natuurlijke band is tusschen ouders en kinderen. Toch vermag de school op te voeden, door te leeren arbeiden, door zelfbeheersching en zelfbedwang aan te kweeken. Zij doe dat niet door moraliseeren en preeken, maar door 't vóórbeeld van den opvoeder, vooral ook door op eigen verantwoordelijkheid te laten handelen. In dat opzicht staan wij in huis en school ver achter bij Engeland en Amerika, en zouden wij meer verantwoordelijksbesef kweeken door ook gelegenheid te geven tot zelfstandig optreden. Dit zou niet anders dan onze nationale opvoeding ten goede komen. Eerste taak daarom is het bestrijden van de vaderlandsche ondeugden. Bij ons is groot gemis aan fermiteit, durf, aanpakken. In dat opzicht zijn onze tegenwoordige onderwijsmethoden, waarbij de onderwijzer te veel praat, voordoet, uitlegt en commandeert, niet zonder bedenking. Van de Duitschers valt veel te leeren, juister af te zien, wat het lesgeven betreft.

Behalve in buiten- en binnenlandsche huidige toestanden vindt de schrijver ook in het verleden rijke stof. Voor hare beoefenaars is de geschiedenis der opvoedkunde zeer leerzaam en de hier te vinden opstellen over „Augustinus als paedagoog" en over „Vrije en Staatsopvoeding" bewijzen dat. In het eerste wordt gewezen op de Confessiones als uiting der kinderziel, die altijd gelijk blijft. Daarnaast wordt de aandacht gevestigd op de didactische wenken, vervat in het handboek voor bijbeluitleggers: De Doctrina Christiana. Maar het belangrijkst is „De Catechizandis Rudibus," geschreven ten behoeve van broeder Deogratias, die Augustinus' raad kwam inwinnen. Het hoofdgewicht wordt gelegd op de persoon van den opvoeder, die hilaris moet zijn, welk woord als opgeruimd wordt vertaald in tegenstelling van lusteloos. Gunning verkiest het achtereenvolgens behandelen dezer geschriften boven het ontwerpen van een paedagogiek van Augustinus, wat niet zoo moeilijk zou zijn, maar „een valschen schijn" zou wekken.

In het tweede historische opstel, dat over vrije en staatsopvoeding, onderscheidt de auteur twee groote hoofdstroomingen in de opvoeding: die welke het kind als *burger* wil opvoeden, en die welke in het kind een *mensch* ziet, een eigen persoonlijkheid. De eerste is vertegenwoordigd door de antieke opvoeding; zoowel in Sparta als in Athene was de ontwikkeling van den burger doel. In Plato's staat was het niet anders. En onze moderne „Sociaalpaedagogiek" moet, waar de staat het orgaan is van de maatschappij, bij verwezenlijking noodzakelijk uitloopen op staatspaedagogiek. Dit nu beteekent voor Gunning stilstand, conservatisme, de dood voor allen vooruitgang. De tweede strooming wordt vertegenwoordigd door de sophisten, die opkomen voor de rechten van 't individu en aan wie we ons encyclopedisch onderwijs, dat parate kennis beoogt, te danken hebben. Ook Rousseau pleit voor deze persoonlijkheidspaedagogiek. Gunning gaat hier mee accoord, doch ziet in Christus den verkondiger der waarachtige vrije opvoeding tegenover de staatsopvoeding. Eerst in een christelijke opvoeding is onbeperkte mogelijkheid van vooruitgang en groei en bij haar komt, als vrucht der richting op 't individu toch ook de eisch der gemeenschap tot haar recht. De waarachtige christelijke opvoeding — zoo wordt ons geleerd in het opstel over: Wat is christelijke opvoeding — is zulk eene, die Christus als oppersten opvoeder beschouwt, zich naar Hem richt. Niet in het doen of laten van uiterlijke dingen zit de christelijkheid en dus ook niet de christelijke opvoeding.

Hoewel de christelijke opvoeding voor den auteur 't hoogst is, acht hij de lessen der ongeloovige wetenschap niet gering. Op schier elke pagina trouwens blijkt, dat deze auteur er zelf zeer goed in thuis is. Deze rijke kennis gevoegd bij 't geheel persoonlijk

karakter maken de lectuur boeiend en leerrijk tevens. Geen man der wetenschap zal het een werk beneden zijn aandacht behoeven te vinden, geen ernstige, ontwikkelde leek zal het zonder vrucht ter zijde leggen. De laatste stappe heen over de latijnsche citaten: hij begrijpt ze uit het verband, de eerste zal het eerder natuurlijk dan verwonderlijk vinden dat in een paedagogisch boek enkele krasse Germanismen voorkomen, al is 't overigens nog zoo goed en zoo nationaal — niet in den Gunningschen zin van lijzig — geschreven.

Den Haag. R. Casimir.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. A. H. G. P. van den Es, Grieksch woordenboek. Zesde, geheel herziene en verbeterde druk. Groningen, J. B. Wolters. 1908. (Pr. *f* 7.50).

„Een boek waarvan een vijfde druk verschijnt, en dat wel onder de verzekering, dat het een geheel herziene en verbeterde druk is, heeft eigenlijk geen recensie noodig", zoo begon wijlen Dr. S. O. Houtsma zijn aankondiging van de voorlaatste uitgave van bovengenoemd woordenboek (*Museum*, 1897, bl. 32.) Wat moet dan wel van den 6den druk gezegd worden, dien Prof. van den Es na twaalf jaar op den vorigen laat volgen? Ongeveer een halve eeuw heeft zijn arbeid aan die zes uitgaven ingenomen en, nauwgezet werker en bekend met de eischen van een woordenboek te stellen als hij is, behoeft hij ons niet te verzekeren dat deze nieuwe druk weer in talrijke opzichten den vorigen heeft verbeterd. Hoezeer hij rekening hield met gemaakte op- of aanmerkingen, blijkt als men de door mij aangehaalde recensie met deze editie vergelijkt en ziet dat al de door Dr. Houtsma voorgestelde verbeteringen zijn aanvaard en alleen bij ῥάβδος (Hom. Il. M. 297), wel de verklaring van Helbig (i. p. van het te weinig zeggende *streep*), maar niet die van Reichel, zooals Houtsma, m. i. te recht, beter vond, werd aangenomen. Niet het minst door zelf verbeterde lezingen en verklaringen te vinden en te beoordeelen en „vinnig jacht te maken" op drukfouten heeft Prof. v. d. Es zijn lexicon allerwege doelmatiger gemaakt. Lazen we vroeger bij κεραΐς: *andere lezing voor* κέρα ἶπες, nu lezen wij: *andere lezing voor de betere* κέρα ἶπες, en we begrijpen dat de uitgever hier partij gekozen heeft; stond er vroeger παρδαλέη, pantservel, de onnoozele drukfout is niet aan de aandacht van den corrector ontsnapt, wat een argeloozen leerling allicht een mal figuur bespaart. Maar niet alleen voor zulke zaken zijn de gymnasiasten Prof. v. d. Es dank verschuldigd, ook voor de verbeteringen die in het formaat en bovenal in den druk van de 6de uitgave zijn aangebracht. Het Grieksch steekt door een vette letter duidelijker af dan te voren, de beteekenis is gedrukt in staande, de toelichting en de taalkundige aanwijzingen in loopende letter, terwijl de onderscheidingstermen weer door een zwaardere letter in het oog vallen. Zoo wordt het bv. bijzonder gemakkelijk om van αὐτός een overzicht te krijgen en valt bij een aantal verba transitief en intransitief terstond in het oog. Op het einde van het boek zijn de Nederlandsch-Grieksche woordenlijst en de lijst van eigennamen vervallen. De uitgever spreekt in zijn korte voorrede niet over de redenen die hem tot deze weglating noopten. Waarschijnlijk heeft hij begrepen dat de woordenlijsten bij de themaboeken die van het woordenboek overbodig maken en ervaren dat namenreeksen slechts hoogst zelden werden geraadpleegd. Ik geloof met hem dat deze besnoeiingen slechts een klein verlies zijn en het praktisch nut der lijsten zeer gering was. Door al deze uitwendige verbeteringen is het boek veel handiger en gemakkelijker in 't gebruik geworden.

Wanneer men de ruim 1200 bladzijden eens alle ging nazoeken, dan zou men zeker menigmaal iets te vragen of op te merken hebben, of b.v. θαλαμηπόλος (Soph. O. R. 1209) met Fränkel en Groeneboom niet juister door „bruidegom" dan door „het kroost vermeerderend" ware te vertalen; waarom bij θάτεροι in de beteekenis τὸ κακὸν behalve Demosthenes ook niet Plato genoemd wordt, die θαρρεῖν ook met περί c. dat. verbindt; of, terwijl voor ἐάν in deze editie een juistere onderscheiding is aangebracht, dit ook niet bij εἰ had moeten gebeuren, enz. Maar men zou tevens vinden dat het aantal verbeteringen, schijnbaar kleinigheden dikwijls, zoo groot is, dat men gaarne een enkel verschil van opvatting voorbijgaat om hulde te brengen aan zulk een nauwkeurigen arbeid. Éène opmerking slechts vinde hier nog een plaats, naar aanleiding van het woord ἥβη (waarvan sedert de eerste drukken de beteekenis als lichaamsdeel is weggelaten). De bekende uitdrukking τὰ δεκὰ en τὰ πεντεκαίδεκα ἀφ' ἥβης vinden we vertaald door; „de afdeeling in 't Spartaansche leger van hen die 10 jaren over de ἥβη zijn". Die vertaling vindt men ook bij Pape en Passow en hoofdzakelijk ook bij Ad. Bauer in Müllers Handbuch, IV. 1. bl. 310 vlg. Maar het is toch niet aan te nemen dat overal waar bij Thucydides of Xenophon deze uitdrukkingen voorkomen, alleen manschappen die tien of vijftien jaar gediend hebben tot den eersten aanval gekommandeerd worden en een bijzondere afdeeling vormen? Doet men niet beter te vertalen: de 10 of 15 jongste lichtingen of dienstjaren, omdat natuurlijk de jongste soldaten, als bij de Romeinen de hastati, het eerst in 't gevecht gaan? Ad. Bauer voegt dan ook aan de gewone vertaling toe: „sonst auch als die jungen Leute bezeichnet", wat eigenlijk de eenige beteekenis moest zijn. Met militaire kortheid beduidt het: de jaren van 1 tot 10 of 15.

Vergelijkt de bejaarde maar nog steeds met jeugdigen ijver voortwerkende uitgever de verschillende hulpmiddelen bij het onderwijs in het Grieksch, die voor een vijftigtal jaren gebruikt werden, toen hij zijn lexicalischen arbeid begon, met de tegenwoordige, dan zal hij moeten erkennen dat ook voor dezen tak van onderwijs ontzaglijk veel is gedaan en dat niet in onvoldoende verbetering en praktische vereenvoudiging der hulpmiddelen de oorzaak te zoeken is, zoo de beoefening van het Grieksch bij de opvoeding terrein mocht verliezen; maar hij kan tevens met zelfvoldoening bedenken dat hij onder hen die dat onderwijs aantrekkelijk en vruchtbaar trachtten te maken, een hoogst eervolle plaats inneemt [1]).

Haarlem. A. H. Garrer.

M. J. Koenen, Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal, tevens woordentolk, vooral ten dienste van het onderwijs. Achtste, vermeerderde druk. Groningen, J. B. Wolters' U. M. [1909]. (Pr. *f* 2.75).

Wederom is een nieuwe druk verschenen van het zoo verdienstelijke werk van den heer Koenen. Behalve de gewone Nederlandsche woorden bevat het een aantal andere termen, ook persoonsnamen en geographische namen. Voor zoover ik durf oordeelen is de goede naam van dit boek zeer verdiend. In zijn zeer beknopte omschrijvingen van de beteekenissen der woorden is de schrijver dunkt mij geslaagd, al is het ook zeer moeilijk altijd elk te voldoen: zoo is voor mijn gevoel het woord *schoft* als een der omschrijvingen van *snob* niet juist. Enkele drukfouten zijn blijven staan: men vindt b. v. „perinde *ad* cadaver". Een nauwkeurige herziening verdient wellicht hier en daar de opgegeven accentuatie. Zoo vindt men: „fiát volúntas túa"; „súbaltern"; naast „indicatief" vindt men „súbjunctief"; „súbject" is zeker wel niet ongebruikelijk wanneer men het wil stellen tegenover „óbject", maar de correcte uitspraak is m. i. toch *subjéct*,

---

[1]) Dit artikel werd voor eenige maanden geschreven. In Augustus vernamen wij dat de dood een einde had gemaakt aan het leven van den beminnelijken grijsaard. Zijne nagedachtenis leve in dankbare herinnering voort. G.

objéct: die uitspraak heeft de schrijver dan ook aangeduid bij *suffíx* en *praefíx*, en de uitspraak „súffix", die men van onderwijzers niet zelden hoort, heeft hij m. i. te recht onvermeld gelaten. „Kálief" is zonder twijfel vaak in het Nederlandsch gezegd, maar „kalíef" had toch ook wel mogen worden opgegeven; tegenwoordig klinkt dat niet meer pedant. En het zijn niet alleen vreemde woorden waarbij soms de accentuatie iets te wenschen overlaat: verg. b. v. „zuíderbreedte", „zuíderzee", „Zuíd-Holland" enz. Immers „zuíderbreedte" kan alleen de uitspraak aanduiden waardoor men een tegenstelling met „noórderbreedte" wil te kennen geven; anders heeft de eerste lettergreep hier niet het sterkste exspiratorisch accent. In sommige gevallen vindt men hetzelfde accentteeken op twee verschillende lettergrepen, b. v. in „Zuídafrikáansch", maar ook dit geeft van de normale uitspraak een onjuisten indruk. Diezelfde dubbele aanduiding geeft de schrijver bij een woord als „ríjkslandbouwproéfstation", maar „ríjksbedelaarsgesticht", „ríjkspostspaarbank", „rijksseruminrichting" krijgen slechts een teeken op de eerste lettergreep. „Natuúrkunde" is goed, maar is het niet een kleine onattentie, wanneer nu ook „natuúrkundig" en „natuúrkundige" worden opgegeven? De gewone uitspraak is toch anders. Mij dunkt dat de heer Koenen in dit opzicht nog wel wat heeft te verbeteren, en ik hoop dat hij daartoe weldra in de gelegenheid zal worden gesteld.

Leiden. A. Kluyver.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

De Letterk. Afd. hield op 13 Sept. l.l. een vergadering, waarin de heer Prof. Dr. K. Kuiper sprak over *Tegenstrijdigheden in den Homerischen Hermes-hymnus.* De spreker twijfelde er aan, of de methode die op de *Ilias* en de *Odyssee* kan worden toegepast, ook bruikbaar is voor kleinere en latere gedichten. Hij kon zich niet vereenigen met de zienswijze van Ruhnkenius, die talrijke interpolaties aannam uit de Byzantijnsche periode, noch met de beschouwingen van Hermann of met die van Robert, die beiden, elk op zijne wijze, onderscheid hebben trachten te maken tusschen een oorspronkelijk gedicht en allerlei daaraan toegevoegde stukken. De gebreken, die men in de compositie heeft opgemerkt, wilde de spreker toeschrijven aan den oorspronkelijken dichter zelf, die oude mythische opvattingen niet zuiver heeft medegedeeld, maar die ze rationalistisch heeft behandeld of er verdichtsels in heeft gezien die hij tot opsiering van zijn verhaal kon gebruiken. Deze beschouwing lichtte de spreker door eenige voorbeelden toe. Ondanks de zwakke compositie meende hij toch eenheid in het stuk te vinden: de dichter wil aantoonen, op welke wijze de Cyllenische Hermes zich als Nomios en Mantis een plaats aan de zijde van Apollo heeft weten te veroveren. — De heer van Leeuwen was het met den spreker eens, dat de tegenstrijdigheden in dezen hymnus inderdaad moeten verklaard worden uit het streven om onderling onvereenigbare gegevens tot een geheel te bewerken. Ook de heeren Naber en Six maakten enkele belangstellende opmerkingen.

Het ambt van Rector Magnificus voor het jaar 1909—1910 is op 20 Sept. l.l. overgedragen aan de volgende heeren: te Leiden aan den heer Prof. Dr. J. C. Kluyver, te Utrecht aan den heer Prof. Dr. H. Zwaardemaker Cz., te Groningen aan den heer Prof. Dr. J. W. Moll, te Amsterdam (Gemeentelijke Universiteit) aan den heer Prof. Dr. M. Straub. De aftredende Rector Magnificus van de Rijksuniversiteit te Groningen, de heer Prof. Dr. G. Heymans, hield bij die gelegenheid een rede over *De toekomstige eeuw der psychologie.*

In het begin van 1909 is vanwege de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam een werk uitgegeven van den heer Dr. R. van der Meulen, getiteld *De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch.* De schrijver geeft in zijn inleiding (blz. 1-15) een lijst van Hollandsche en Russische werken (in druk of in handschrift), waaraan hij de stof van zijn boek heeft ontleend; vervolgens (blz. 16-248) alphabetisch gerangschikte artikelen over Nederlandsche termen die in het Russisch zijn overgegaan, met uitvoerige omschrijving van de begrippen die er in beide talen door worden aangeduid, alles met bewijsplaatsen; ten slotte (blz. 249-281) een alphabetische lijst van de Russische termen die in het voorafgaande gedeelte zijn behandeld. Er is niet aan te twijfelen, of dit met zooveel zorg bewerkte boek zal een blijvende waarde hebben, ook voor het groote publiek. Dit spreekt gaarne over de diensten die onze voorouders aan Rusland hebben bewezen en over den invloed van het Hollandsch op het Russisch, maar bijzonderheden dienaangaande weet men gewoonlijk niet te noemen. Het werk van den heer van der Meulen is zóó ingericht, dat men ook zonder kennis van het Russisch er veel uit kan leeren.

Verbetering.

Op verzoek van den heer Dr. C. te Lintum wordt bericht, dat in het nummer van 1 Sept. l.l., kol. 437, reg. 2 v. o., het getal 200 moet worden vervangen door het getal **100**.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1909, Juillet: M. van Berchem, Aux pays de Moab et d'Édom, I. — C. Fossey, Fouilles allemandes à Boghaz-Keui. — L. Bréhier, Les études byzantines. — Nouvelles (daaronder eene necrologie van den heer Prof. de Goeje door H. Cordier, gevolgd door een lijst van zijn voornaamste geschriften); Août: E. Berger, L'Atlas historique de la France. — G. Lafaye, Lucilius et ses satires. — A.-J. Reinach, Les fouilles de Naukratis et l'histoire de la céramique grecque de 650 à 550. — M. van Berchem, Aux pays de Moab et d'Édom, II.

Rheinisches Museum, LXIV, 3: C. Meister, De itinerario Aetheriae abbatissae perperam nomini s. Silviae addicto. — Th. Birt, Zur Monobiblos und zum Codex N des Properz. — S. Sudhaus, Der Kampf um die Perikeiromene. — W. Crönert und R. Wünsch, Das Lied von Marisa. — W. F. Otto, Römische „Sondergötter". — Miszellen.

Revue Archéologique, Mai-Juin 1909: L. Delaporte, Cylindres orientaux de la collection Albert Maignan. — J. Déchelette, Le culte du soleil aux temps préhistoriques. — E. Espérandieu, Un insigne de dévotion gallo-romain. — A.-J. Reinach, Les Mercenaires et les Colonies militaires de Pergame (suite). — H. Breuil, L'évolution de l'art quaternaire et les travaux d'Édouard Piette.

Journal Asiatique, 10ième Série, XIII, 2: C. Fossey, L'assyriologie en 1905. — M. Schwab, Phéniciens, Judéo-Hellènes, Berbères, dans le bassin de la Méditerranée. — Allotte de la Fuye, Mesures de capacité dans les textes archaïques de Telloh. — Adai Scher, Notice sur les manuscrits syriaques du Musée Borgia aujourd'hui à la Bibliothèque vaticane. — Comptes rendus.

XIII, 3: C. Fossey, L'assyriologie en 1906. — E. Revillout, Les livres scolaires de Bokaχi, le maître d'école de Tanis, au IIe siècle de notre ère. — G. Cœdès, L'inscription de Bàksĕi Čàmkrŏn. — A. Barth, Note sur la stance XLVI de l'inscription précédente. — G. C., Note additionnelle sur les inscriptions de Bàt Čum. — Comptes rendus.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXIII, 2: R. O. Franke, Die Suttanipāta-Gāthās mit ihren Parallelen (vervolg en slot). — H. Oldenberg, Vedische Untersuchungen. 29. Dative auf *-ā* und *-ai* von *a*-Stämmen?; 30. *akṣára, ákṣara* im Rgveda; 31. Die 2. 3. Dual. Med. im rgvedischen Metrum; 32. *vip*; 33. *padbhih*. — M. Horten, Die Modus-Theorie des abū Hāschim († 933). — T. Bloch, Zur Asoka-Inschrift von Bairat. — C. F. Seybold, Nochmals Sultān. — Nachträgliches zu 62, 714 ff. — Zum Grab Abu'lfidā's in Hamā. — Dez., Zum arabischen Lexikon. — Vincent A. Smith, Identification of the Aśoka Pillar N. E. of Benares City described by Hiuen Tsang. — A. Berriedale Keith, Participles as Finite Verbs (in het Sanskrit). — C. F. Seybold, Hispano-Arabica I. Die Schlacht bei alLugg Albacete 5 Febr. 1146 u. s. w.; II. Rätsel in Pedro de Alcalá und Dozy's Supplément. — S. Ochsner, Talmud-Handschriften der Vatikanischen Bibliothek mit besonderer Berücksichtigung der Mischna. — A. Fischer, Muʿaidī. — Anzeigen. Kleine Mitteilung.

Revue de l'instruction publ. en Belgique, LII, 4: L. Parmentier, Deux passages de l'histoire ecclésiastique de Théodoret. — P. Thomas, Note sur Lucain (IX, 382—388). — Dez., Corrections au texte des *Versus de XII ventis Tranquilli physici*, des *Versus de bibliotheca*, etc.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LX, 7: F. Zweybrück, Maria Theresia und ihre preussischen Beurtheiler. — K. Fuchs, Neue Forschungen zur Geschichte des Kriegsjahres 1809. — Anzeigen.

De Nieuwe Taalgids, III, 5: K. Veenenbos, Hoe zijn Germanismen te beschouwen? (vervolg). — J. H. van den Bosch, Admissie-examen. — J. Koopmans, Wat de Nederlandse volksgeest van de „Olympus" maakte.

Leuvensche Bijdragen, VIII, 3: L. Grootaers, Het dialect van Tongeren, II.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, XXXV, 2: G. Ehrismann, Religionsgeschichtliche beiträge zum germanischen frühchristentum. — S. Bugge (†), Die heimat der altnordischen lieder von den Welsungen und den Nibelungen, II. — W. Braune, As. Genesis 22. — W. van Helten, Grammatisches. — Dez., Zur etymologie von *braut*. — Dez., Gab es einen gotischen nominativus absolutus? — K. Helm, Zur erklärung des ersten Merseburger zauberspruches. — Dez., Zum Muspilli. — Dez., Wolframs grab und die heimatfrage. — Dez., Neues zur überlieferung des evangeliums Nicodemi von Hesler. — O. Schissel von Fleschenberg, Meister Alexanders parabel vom guten hirten. — F. Veit, Zum conj. praet. im Schwäbischen. — F. Wilhelm, Reinbot von Dürne. — A. Lindqvist, Zur etymologie des ahd. as. *harmscara*. — S. Feist, Noch einmal der *köter*. — E. Kövi, Das DWb. und die Zips. — A. Gebhardt, Mhd. *Poytwin*.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLI, 2: R. Kappe, Hiatus und synalöphe bei Otfrid. — H. Reis, Neue beiträge zur althochdeutschen wortfolge. — Miszellen und literatur.

Anglia, XXXII, 3: E. Flügel, Die älteste englische akademie. — R. M. Garrett, De arte lacrimandi. — O. T. Williams, Another Welsh phonetic copy of the early English Hymn to the Virgin from a British Museum Ms. nº. 14866. — B. Neuendorff, Goldsmiths verlorener roman. — G. H. Gerould, Aelfric's Legend of St. Swithin. — R. M. Garrett, A Satire against Women. — K. Schmittbetz, Das adjektiv in „Sir Gawayn and the Grene Knygt" (Schluss). — O. B. Schlutter, Das Leidener rätsel nach der hs. Cod. Lat. Voss. 4 nº. 106.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXII, 3—4: J. Bolte, Drei Gedichte von Johann Albert Poyssl. — M. Förster, Altenglische Predigtquellen, II. — A. S. Cook, The Old English glosses of the *Te Deum*. — F. Reuss, Das Naturgefühl bei Lydgate. — G. Herzfeld, Ein englisches Don-Carlos-Drama. — G. Becker, Die erste englische Don Quijotiade. — H. Kinkel, Die kulturellen Grundlagen der provenzalischen Trobadordichtung. — W. Mangold, Molières Tartuffe und die Compagnie du Saint-Sacrament. — P. Usteri, Inkel und Jariko. — H. Urtel, Vogesische Miszellen. — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Historische Zeitschrift, CIII, 2: Kromayer, Hannibal als Staatsmann. — Ritter, Ueber die Gründung der Hist. Kommission. — Miszellen.

Analecta Bollandiana, XXVIII, 3: P. Peeters, Une passion arménienne de S. Georges. — A. Poncelet, La Vie de S. Gombert d'Ansbach. — H. Moretus, Les reliques de la cathédrale d'Osnabruck en 1343. — H. Delahaye, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum regii monasterii S. Laurentii Scorialensis.— Bulletin. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum (supplementum alterum).

De Gids, 1909, Sept.: Vürtheim, Herinneringen aan Hellas, I. — Van Wijk, Het Russiese Volksepos. — Thierens, Zedelijke opvoeding en haar grondslag. — Colenbrander, Nederland bij het Hudsonfeest.

Onze Eeuw, 1909, Sept.: Hoogewerff, Een Nederlandsche bron van den Robinson Crusoe.

Tijdspiegel, 1909, Sept.: Domela Nieuwenhuis, Het geestelijk en het wereldlijk spel. — Drabbe, Gedachten over opvoedkunde en opvoedkundigen. — Van der Voo, De boom des levens (slot). — Smit Kleine, Garibaldi's karakter.

Nederland, 1909, Sept.: Diferee, Het leven en de kunst van Vondel (vervolg). — Kalff, Een indische familiebrief uit de 17de eeuw.

Studien, LXXII, 1: G. J. J. Louwerens, Christen en Wijsgeer bij Origenes, I.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VII, 3: Enschedé, Papier en papierhandel in Noord-Nederland. — C. P. B., De handschriftenkunde als studievak. — De Bom, Berijmd epistel over strafuitvoeringen door de Inquisitie. — Burger, Oude Holl. zeevaartuitgaven (vervolg). — De Vreese, Incunabelstudie. — Kroniek.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Excerpta historica cet., Vol. II (edd. Büttner-Wobst et Roos), Vol. IV (ed. Boissevain): Gött. gel. Anz. 1909, Aug. (L. Cohn).

Ferrero, Rome's Grootheid, vert. d. ten Bouwhuis: Tijdsp. 1909, Sept. (v. d. K.).

Wynaendts Francken, Franklin: Tijdsp. 1909, Sept. (Krul).

Heck, Die friesischen Standesverhältnisse: Hist. Zeitschr. CIII, 2 (Klinkenborg).

Van Heemstede, Paul Alberdingk Thijm: Studiën LXXII, I.

Kloos, Jacques Perk: N. Taalg. III, 5 (de Vooys).

Koopmans, Bloemlezing uit Vondel's Gelegenheidsgedichten: N. Taalg. III, 5 (G. Brom).

Langendijk, Wederzyds Huwelyksbedrog, uitg. d. te Winkel: N. Taalg. III, 5 (de Vooys).

Moltzer, De oudste levensbeschrijving van Lebuinus: Anal. Boll. XXVIII, 3 (A. P[oncelet]).

S. Muller, De reis van May: Gids 1909, Sept. (Colenbrander).

Octavia Praetexta, ed. Vürtheim: Woch. f. klass. Philol. 1909, n°. 38 (W. Gemoll).

Scheurleer, Het muziekleven in Nederland in de 18de eeuw: Gids 1909, Sept. (Viotta).

PERSONALIA.

Benoemd: tot conrector van het Gymnasium te Dordrecht de heer Dr. W. J. M. van Stockum; tot leeraren aan de H. B. S. met 3-j. c. te Haarlem: in het Nederlandsch de heer Dr. J. A. Vorderhake, in het Engelsch de heer C. B. A. Proper, in Staatswetenschappen en Handelsrecht de heer Mr. Dr. H. R. Ribbius; tot leeraar in de Staatsinrichting aan de H. B. S. te Schiedam de heer Mr. S. J. Blaupot ten Cate; tot leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Utrecht de heer F. A. Kohly en tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan die school de heer Dr. J. M. Th. A. Stille; tot leerares in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. A. de Louter, en tot leeraar in de Aardrijkskunde aan die school de heer M. ten Bouwhuys; tot leeraar in het Fransch aan een H. B. S. met 3-j. c. te Utrecht de heer W. H. Bartels; tot directeur van de H. B. S. te Winschoten en tot leeraar in het Engelsch aan die school en aan het Gymnasium de heer J. Faber; tot leeraar in het Nederlandsch aan die scholen de heer J. F. Wielinga; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Arnhem de heer W. L. van Beekom; tot leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Enkhuizen de heer H. Anholt; definitief tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. met 5-j. c. te Haarlem de heer H. M. Janett; definitief tot leerares in het Engelsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. C. J. IJssel de Schepper, opnieuw tot tijdelijke leeraressen aan die school: in de Kunstgeschiedenis mej. J. C. E. Peelen, in het Nederlandsch, de Geschiedenis en de Aardrijkskunde mej. H. E. A. Baudet; definitief tot leeraar in de Geschiedenis aan de H. B. S. te Zwolle de heer H. J. E. M. van der Velden; definitief tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Alkmaar de heer C. R. C. Herckenrath; opnieuw tot tijdelijke leeraren aan die school: in het Duitsch de heer L. Leydesdorff en in het Hebreeuwsch de heer Ds. P. J. Glasz; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Amersfoort de heer J. Hovens Greve; tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Delft de heer H. Broeders; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan het Gymnasium en de H. B. S. te Deventer de heer R. Schuiling; definitief tot leeraar in het Duitsch aan de Ned. School voor H. en N. te Enschede de heer S. Lezer; tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Gouda de heer A. Ketellapper; tot tijdelijke leeraressen in het Fransch aan de H. B. S. v. m. te 's-Gravenhage mej. M. Mees en mej. C. Werleman; tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Groningen de heer C. Bethe; tot leeraaar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Kampen de heer Dr. P. A. van der Laan; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan die school de heer Dr. A. Noordtzij; tot leeraar aan de H. B. S. te Leeuwarden de heer I. Stibbe; tot directeur van „Rolduc" de heer L. J. A. H. Schrijnen; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Rotterdam de heer Dr. F. Dijkema; tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Zutfen de heer J. Vles; definitief tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Zwolle de heer H. W. Rutgers; tot tijdelijk leeraar in de Aardrijkskunde en de Geschiedenis aan de H. B. S. te Hoorn de heer W. Macalester Loup; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Zetten de heer O. J. Quéré; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Zwolle de heer E. Inglis Arkell.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 21 Sept. aan den heer Dr. A. J. H. W. Brandt als hoogleeraar in de godsdienstgeschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam; met 1 Oct. aan den heer Dr. P. J. Scrinerius als conrector van het Gymnasium te Dordrecht; aan mej. L. Vos als leerares in het Fransch aan de H. B. S. v. m. te 's-Gravenhage.

ADVERTENTIËN.

— UITGAVEN VAN A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]. TE LEIDEN. —

Uit P. L. MULLER'S

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. J. BLOK en Mr. S. MULLER Fzn.

Hoogleeraar te Leiden. Rijksarchivaris in Utrecht.

De **Geschiedkundige Geschriften** bevatten een aantal van zijn Gidsartikelen, artikelen in NIJHOFF'S Bijdragen, in Onze Eeuw, enz. uit vroeger en later tijd. Zij sluiten zich dus gereedelijk aan bij de uitgave der **„Verspreide Geschriften"** van Prof. Dr. R. FRUIN, waarbij ook Prof. MULLER, naast de beide leiders dezer verzameling, zijne medewerking verleende. Overigens bewegen zich ook deze studiën zoowel op het gebied der Vaderlandsche als op dat der Algemeene Geschiedenis, voornamelijk van den nieuweren tijd. Niet alleen op zuiver staatkundig maar ook op algemeen historisch terrein geven zij blijk van den juisten en veelomvattenden blik des schrijvers. De vorm der artikelen heeft hier en daar kleine wijzigingen ondergaan, waar de nieuwe uitgave in populair gewaad dit noodig scheen te maken; overigens is hij getrouw naar het oorspronkelijke gevolgd.

Prijs ing. *f* 6.75, geb. *f* 7.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN heeft uitgegeven en bij alle Boekhandelaren verkrijgbaar gesteld:

ANTIGONE.

Tragedie van SOPHOCLES.

Metrisch vertaald door J. VAN LEEUWEN Jr.

Prijs . . . **60 Cents.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-Mij., Leiden:

System des religiösen Materialismus

von

Dr. H. THODEN VAN VELZEN.

I. Wissenschaft der Seele
2e deutsche vermehrte und verbesserte Auflage.

II. Wissenschaft der Gesinnungen.

III. Wissenschaft Gottes.
(Gedruckt für Rechnung des Verfassers).

3 deelen compleet . . . . . **f 12.—**

Zoo juist verscheen:

KAEGI'S

GRIEKSCHE GRAMMATICA

(VERKORTE UITGAVE)

BEWERKT DOOR **Dr. P. V. SORMANI,**

Rector van het Gymnasium te Nijmegen.

Prijs f 2.— -- Gebonden f 2.25.

P. NOORDHOFF. 1909. — GRONINGEN.

☞ Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden:

Prof. Dr. F. J. L. KRÄMER,

Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau.

3e Serie. Tome III. 1700—1702. Prijs **f 6.75.**

Oud-Nederlandsche Steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam

en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage.

Geïllustreerd met een kostbare verzameling van meer dan **500** gravures.

40 afleveringen elk van 3 à 4 vel royaal formaat.

Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering.

Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.

HET doel van deze belangrijke Studie, de Wording en Ontwikkeling onzer Steden is een duidelijk beeld te geven van de steden van af de vroegste tijden zoowel in **beschrijving** als in **beeld.** De bekwame auteur PETERS heeft met diepe studie dit nog nooit ontgonnen terrein behandeld, zelf overtuigd zijnde hoeveel daaraan tot nog toe te kort is gekomen. Behandelt de Heer PETERS het **uiterlijk voorkomen en de inrichting der Steden,** Prof. BRUGMANS zal in aansluiting daaraan het **Staatkundig en Maatschappelijk Leven in Oud-Nederland** bewerken.

☞ *Vraagt Uwen Boekhandelaar uitgebreid, geïllustreerd Prospectus.*

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. No. 2. Nov. 1909.

Fick, Hattiden und Danubier in Griechenland (Uhlenbeck).
Lycophronis Alexandra rec. Scheer, II (Kuiper).
Octavia Praetexta ed. Vürtheim (van Wageningen).
Anonymi de rebus bellicis liber, hrg. von Schneider (Strootman).
Eggen, De invloed van Zuid-Nederland op Noord-Nederland op het einde der 16de en het begin der 17de eeuw (J. W. Muller).
Hoogvliet, Elements of Dutch; 7th ed. (de Josselin de Jong).
Shelley, De Cenci, vert. door de Raaf (Verwey).
Le Mistere de Saint Quentin (Salverda de Grave).
Huon le Roi, La Vie de Saint Quentin, publiée par Långfors et Söderhjelm (Sneijders de Vogel).
Francotte, La polis grecque (I. M. J. Valeton).
Walther, Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V. (Fruin).
Muller, Onze Gouden Eeuw; tweede druk, II (Huizinga).
Θωμόπουλος, Ἰθάκη καὶ Ὅμηρος (C. W. Vollgraff).
Παυλᾶτος, Ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη (C. W. Vollgraff).
Sontheimer, Vitruvius und seine Zeit (Six).
Jeremias, Das Alter der babylonischen Astronomie (Eerdmans).
Lehmann, Mystik im Heidentum und Christentum (Speyer).
Lake, Professor H. von Soden's treatment of the text of the Gospels (Oort).
Uit de verspreide geschriften van Allard Pierson, 2e R., III (Meyboom).
Schoolboeken:
Renkema, Latijnsche klankleer van Prof. Niedermann (Slijper).
Holtvast, Beknopte Nederlandsche Spraakkunst; 2de dr. (Bergsma).
Pik, Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis (Stavenisse de Brauw).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

A. Fick, Hattiden und Danubier in Griechenland. Weitere Forschungen zu den „Vorgriechischen Ortsnamen", Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1909. (Pr. M. 2).

Zooals de titel reeds aanduidt, bevat dit boekje eene nalezing op de in 1905 verschenen studie over de voor-Grieksche plaatsnamen van Griekenland en de eilanden. De algemeene beschouwingen van den schrijver zijn dezelfde gebleven en het voortgezet onderzoek heeft hem niet tot andere inzichten geleid omtrent de ethnologische problemen, die hij in zijn *Vorgriechische Ortsnamen* met zooveel ijver en scherpzinnigheid had behandeld. In bijzonderheden echter heeft hij zijne meening vaak gewijzigd, zoodat regelmatige vergelijking van het oudere geschrift met het jongere volstrekt noodzakelijk is. Een belangrijk punt, waarin hij van de voorstelling in de *Vorgriechische Ortsnamen* afwijkt, is de herkomst der Cydonen op Creta, die hij vroeger als een tak der Klein-Aziatische Phrygiërs beschouwde, maar die hij nu met de Βρύγοι — de „Phrygiërs" van het Balkan-schiereiland — in nader verband brengt. Ook in de terminologie brengt hij verandering. In plaats van Kretschmer's „Klein-Aziaten" wil hij de benaming „Hattiden" invoeren, die van Hatti (Chatti, Cheta) naar het model van Mongoloiden, Negroiden en dergelijke woorden gevormd is. Ik wil over de geschiktheid van dezen nieuwen term thans niet in discussie treden, maar blijf het betreuren, dat de schrijver niet eenige bladzijden aan de beoordeeling van Jensen's *Hittiter und Armenier* heeft gewijd. Niet het minste bezwaar heb ik echter tegen het nieuwe woord „Danubiërs", waarmede hij de Phrygisch-Thracische volken bestempelt. Deze hebben zich ongetwijfeld van den beneden-Donau uitgebreid en mogen derhalve wel aan die rivier hun gemeenschappelijken naam ontleenen. Het laatste hoofdstuk is een poging om sporen der voor-Grieksche bevolking in mythe, sage en cultus aan te wijzen. Het behoeft niet gezegd te worden, dat de schrijver zich hier op nog gevaarlijker terrein begeeft dan dat van de plaatsnamen en dat zijn motto „Incedo per ignes" vooral door deze godsdiensthistorische bladzijden gewettigd wordt. Zeker verdienen zij, niet minder dan het onomastisch gedeelte, oplettende aandacht en ernstige overweging. Uiterst gewaagd, maar toch tot nadenken prikkelend, lijkt mij b.v. Fick's opvatting der Batrachomyomachie.

Leiden, C. C. Uhlenbeck.

Lycophronis Alexandra rec. **Ed. Scheer.** Vol II, Scholia continens. Berlin, Weidmann. 1908. (Pr. M. 18).

Zevenentwintig jaar zijn voorbijgegaan sinds de verschijning van het eerste deel dezer voortreffelijke uitgave, dat den text van het σκοτεινὸν ποίημα met de beide parafrasen bevatte. Hen die, zoowel uit de bestudeering van dit eerste deel als uit de schaarsche programmata van Scheers hand in de jaren na '81 verschenen, de omzichtige methode en den niet licht aan oplossing

der raadselen wanhopenden onderzoekingsijver kenden van den man die gaandeweg de algemeene en zeer toegankelijke vraagbaak is geworden in allerlei questies met de herkomst en de traditie van Tzetzes' geleerdheid samenhangend, zal dit lange uitblijven van het volumen alterum nauwlijks hebben verbaasd; maar wie zich des ondanks mocht verbazen, die leze de Prolegomena dezer Scholiën-uitgaaf. „Lezen" is hier misschien niet het juiste woord. Hetzij de voortdurende omgang met Lycophron het den geleerden uitgever van diens raadselen wat heel moeilijk heeft gemaakt in zijn eigen stijl niet ook αἰνιγματώδης te zijn, hetzij hij in kortheid een der eerste deugden eener Inleiding ziet, het is nagenoeg onmogelijk zich omtrent het uiterst ingewikkelde vraagstuk van de waarde, beteekenis en herkomst der onderscheidene Lycophron-scholiën door deze Prolegomena bevredigend te doen inlichten, zonder dat men voortdurend, ter aanvulling van het hier met de grootst denkbare concisie gegevene, zoowel de praefatie van het eerste deel als ook de studiën, door Scheer vroeger over de Handschriften-klassen en de bronnen der Scholiën in het *Rhein. Mus.* en elders gepubliceerd, bij de hand heeft. Maar als wij aan den schrijver zelf een voorbeeld nemen en schrede voor schrede ons langzaam laten geleiden, zullen wij erkennen, dat door Scheers uitnemende methode — daargelaten of iedere hypothese van den uitgever ons vast gefundeerd schijnt — merkwaardig licht en perspectief begint te komen in het verwarde en donkere woud van deze scholiën-massa.

Wel intricaat is de handschriften questie! Vooreerst reeds Tzetzes zelf. — Wat is eigenlijk „Tzetzes zelf"? Immers de codices, die zijnen commentaar geven, wijken zeer sterk van elkaar af. Zijne scholiën zijn n.l. op bedriegelijke wijze in de 15de eeuw door eenen *diorthotes* aangevuld en gecorrigeerd, hij zelf heeft — op die manier die den Tzetzeslezers zoo wèl bekend is, dus met meer wijsheid dan verstand — den commentaar geretoucheerd. Welke codex zal het nu zijn die den uitgever moet leiden?

Op grond van m. i. volkomen overtuigende argumenten, en na zeer minutieus onderzoek kiest nu Scheer als leidend handschrift voor den Tzetzes-commentaar den *codex Parisinus* 2713 (ann. 1282), waar dat mogelijk blijkt gecorrigeerd uit een ander Parijsch H.S. van de 13de eeuw (2403) en aangevuld uit den Vaticanus 1306 (ten deele gesteund door een paar minder gewichtige handschriften). Voorts echter is voortdurende verbetering en c.q. aanvulling noodig uit den Ambrosianus 222 (gesteund door een Pal. 18) omdat — zooals Scheer door enkele sterksprekende voorbeelden aantoont — de familie waartoe dit handschrift behoort blijkbaar de *novissima retractatio* van Tzetzes weergeeft.

Van Tzetzes . . . of van de Tzetzae. Men weet: het is een oude vraag, of Isaäc, dan wel Johannes recht heeft op de eer van het auteurschap. De titels in de codices noemen allen Isaäc en in de *Prolegomena* op Hesiodus' *Opera* (p. 11 Gaisf.) zegt Johannes ook „τῷ ἐμῷ δὲ ἀδελφῷ ἐκπεπόνηται κάλλιστα καὶ φιλοτιμότατα περι τούτου ἐν τῇ τοῦ Λυκόφρονος ἐξηγήσει". Maar, laat reeds de woordkeuze dezer zinsnede ruimte voor de mogelijkheid dat Johannes hier niet de bedoeling had zonder eenig voorbehoud den roem van de ἐξήγησις in haar geheel aan zijnen ouderen broeder toe te kennen, duidelijk spreekt in dien geest Johannes na Isaäcs dood in een brief aan den Protonotarius Basilius, ronduit verklarend dat de commentaar op Lycophron *zijn* werk is, doch dat hij indertijd uit broederlijke liefde die vrucht van zijnen geest aan Isaäc had afgestaan. Door het feit dat blijkbaar deze verklaring van Johannes door zijne tijdgenooten zonder tegenspraak is aanvaard — hadden zij geprotesteerd dan zou de repliek daarop in de werken van den kribbigen geleerde niet ontbreken — voelt, als de andere deskunnigen, ook Scheer zich terecht gedrongen Johannes op zijn woord te gelooven. Met gedeeltelijke wijziging echter van zijn vroeger in deze zaak geuite meening, komt thans de geleerde uitgever tot deze voor de waardeering der beide handschriftfamilies zeer belangrijke conclusie, dat de Parisinus 2723 ons de redactie bewaart door Isaäc gegeven aan het hem door zijnen broeder *in ongeordenden staat* overgegeven materiaal, terwijl daarentegen de handschriften van de tweede klasse (met name de Ambros. 222) de *retractata editio* van Johannes bevat. Aannemelijk als mij deze voorstelling vooral na de minutieuze vergelijking der codd. door Scheer ondernomen, toeschijnt, geeft zij alleen geen antwoord op deze vraag, hoe het dan komt dat ook in geen handschrift der tweede klasse de naam van Johannes dien van Isaäc — zooals toch billijk was — heeft vervangen.

Wat de Oude Scholiën aangaat is de zaak nog veel ingewikkelder. 't Is er ver van af dat men om een juist beeld van deze verzameling te geven zou kunnen volstaan met — zooals Kinkel in zijne editie van 1880 heeft gedaan — eenvoudig den Marcianus 476 te collationneeren. Wel bleek ook thans Scheer den Marcianus — op grond zoowel van zijn vroeger in het *Rhein. Mus.* van 1879 gepubliceerde onderzoekingen als van vollediger studie aller hem ten dienste handschriften — te erkennen als eersten leidsman; maar hij onderscheidt thans bij de uitgave scherp tusschen dit handschrift zelf (s^1) en de door Nicetas — den schrijver — daarin op grond van andere codices aangebrachte aanvullingen (s^2); voorts houdt hij rekening met de afwijkingen in den Neapolitanus II D. 4 (s^3), die uit een andere bron stamt; hij wijst aan, dat in Tzetzes' commentaar het gebruik van twee codices (s^4 en s^5 met den Neapolitanus verwant) kan worden geconstateerd, eindelijk, dat de bovengenoemde 15de-eeuwsche *diorthotes Tzetzae* een handschrift (s^6) moet hebben gebruikt, dat uit den Neap. stamde, en geeft ten slotte de waarde aan van den Vaticanus 1307, die hierom nog in consult mag worden geroepen omdat hij hoogstwaarschijnlijk naar den Marcianus is gecopieerd vóór dat deze door Nicetas gecorrigeerd was.

Het spreekt van zelf, dat in dit systeem, voor zoover het met niet meer bestaande, doch slechts in de Tzetzestraditie gesignaleerde handschriften werkt, min of meer hypothetisch van aard is. De waarschijnlijkheid echter, dat als geheel beschouwd de theorie van Scheer juist is, zal niet licht een lezer, die van den met voorbeeldige nauwkeurigheid daarop bewerkten text ook maar eenige bladzijden zorgvuldig bestudeert, ontkennen. Deze studie kan niet anders dan ons zeer erkentelijk stemmen jegens den geleerde, die met ijzeren vlijt eerst de verhouding

der scholiën tot de beide Parafrazen heeft nagespeurd, beider karakter heeft geteekend, uit vergelijking der Parafrazen met de scholiën heeft getracht een beeld te winnen van Sextions aandeel in den commentarieerenden arbeid en dan ten slotte, uitgaande van de drie plaatsen bij Stephanus Byzantius waar, kenlijk in Lycophron-scholiën, de naam van Theon, den bekenden zoon van Artemidorus, voorkomt, die *tmemata* van Stephanus aan te wijzen, waar men in aan de scholiën ontleende aanteekeningen op interne of externe gronden evenzeer Theons hand mag erkennen. Naast en behalve deze aanteekeningen neemt nu Scheer aan, voortbouwende op de resultaten van Wentzels werk over de ἐπικλήσεις, dat al wat in onze scholiën op de ἐπικλήσεις θεῶνος betrekkking heeft op Theon teruggaat, waarbij dan nog komt al datgene wat in onze scholiën gelijkluidend is met de aanteekeningen in de — naar bekend is — insgelijks ook voor een deel op Theon teruggaande scholiën op Apollonius, Nicander, Theocritus of Callimachus. Natuurlijk zijn — en blijven bij den eisch tot conservatieve kritiek door den toestand der codices gesteld — dit corrupte en verminkte overblijfselen van degelijke Alexandrijnsche eruditie; maar de schrijver zegt niets te veel wanneer hij aan het einde van zijn inspannend betoog deze woorden neerschrijft: *Quamvis illa sint attenuata, intervulsa, aliorum ineptiis depravata, ad Theonis lucernam Alexandram Lycophronis etiam nunc legi intelligenti in hac re dubium esse nequit.*

Dat ik de plaatsruimte, voor eene aankondiging als deze beschikbaar, geheel heb gebruikt voor eene schets van den inhoud der Prolegomena, en zoodoende bijna zwijgen moet over de vierhonderd bladzijden text, duide men mij niet ten kwade. Beter middel om de groote beteekenis van Scheers arbeid voor de lezers van dit maandblad in het licht te stellen, stond mij niet ten dienste. Eerst door Scheers uitgave, voorzien als zij is van de meest minutieuze opgaaf van herkomst aller gedeelten, van parallelplaatsen, van verwijzingen naar Eustathius, Etymologica en andere scholiasten, is betrouwbare kritische en historische studie van Tzetzes en de scholia vetera inderdaad mogelijk geworden. Tegenover zoo groote verdienste waagt men nauwlijks de vraag, of andere typografische middelen dan Scheer heeft gebruikt voor een juiste voorstelling van elks deel in den nog steeds verwarden schat van geleerdheid niet bevorderlijk waren geweest. Wel niet onmogelijk maar toch zeer bezwaarlijk blijft het, met Scheers uitgave alleen voor zich, op eene bepaalde plaats uit te maken wat wel en wat niet in den codex van Nicetas, in den Neapolitanus of in de H.S. van Tzetzes staat, alsook in te zien, op welken grond Scheer hier wel en daar weer niet in Tzetzes' commentaar zijne codices s^4 en s^5 herkent. Maar met een weinig inspanning ontdekt men meest de reden wel, en is men daar eenige malen in geslaagd, dan voelt men telkens in sterker mate dezen wensch bij zich opkomen: mocht ons nog eenmaal de man die in zoo groote mate beheerscht al wat met Lycophron en zijne commentatoren in verband staat, verblijden met eenen commentaar van zijne eigene hand!

Amsterdam. K. Kuiper.

Octavia praetexta cum prolegomenis, annotatione critica, notis exegeticis edidit **I. Vürtheim**, litt. hum. doctr. — Lugduni Batavorum apud A. W. Sijthoff. MDCCCCIX. (Pr. *f* 1.25).

Dr. Vürtheim heeft een goed werk verricht door de eenige fabula praetexta, die in haar geheel uit de oudheid tot ons is gekomen, de Octavia, afzonderlijk uit te geven en van eene korte annotatio critica benevens commentaar te voorzien. In het eerste hoofdstuk van zijne prolegomena deelt hij ons mede, dat hij den tekst van Leo's uitgave tot grondslag van de zijne genomen heeft, een besluit, dat zeker door ieder lezer van Seneca's tragediën zal worden toegejuicht. Minder goed kan ik mij met de conclusies van het tweede hoofdstuk vereenigen, waarin de heer Vürtheim nogmaals, gelijk hij dit reeds in het Sertum Nabericum gedaan heeft, over den tijd handelt, waarin de Octavia geschreven is. Zooals bekend is, stelt niemand deze praetexta meer op naam van Seneca, omdat zij aangaande den dood van Nero zulke bijzonderheden bevat (v. 620 sqq.), dat zij wel na deze catastrophe en dus stellig na den dood van Seneca moet gedicht zijn. De vraag is alleen: in welken tijd. Vürtheim, zich bij Gronovius aansluitende, ziet in Tacitus' annalen de voornaamste bron van den dichter der Octavia, maar hij meent, dat deze daarnaast nog Flavius Josephus of Cluvius gebruikt heeft, en aangezien in de Octavia ook wel een en ander wordt gevonden, wat overeenkomst met Suetonius en Dio vertoont, komt hij prol. p. 16 tot de volgende slotsom: „poetam diebus Dionis vixisse haud inepte suspiceris", dus ± 200 n. Chr. Deze meening zal zeker geen algemeene instemming vinden. Vooreerst kan men vragen, of een dichter in het laatst van de tweede of het begin van de derde eeuw n. Chr. zich nog bij den stijl van Seneca zou hebben aangesloten, zooals de dichter van de Octavia gedaan heeft, doch dit daargelaten — hoe is in zoo'n laten tijd deze praetexta onder de treurspelen van Seneca verdwaald geraakt? En maakt men zich niet eene te hooge voorstelling omtrent de voorstudie van een tragicus, als men hem niet alleen Tacitus, maar ook Cluvius, Flavius Josephus en anderen laat raadplegen? Het komt mij veel waarschijnlijker voor, dat een stuk als de Octavia kort na den dood van Nero het licht zag onder den invloed van de nog versch in het geheugen liggende gebeurtenissen uit de laatste jaren van diens regeering. Dit vermoeden wordt nog versterkt[1]) door een regel uit de Octavia (196), waar de dichter aan de Nutrix deze woorden over Acte in den mond legt:

atque monumenta extruit
quibus timorem fassa testatur suum,

eene bijzonderheid uit het leven van Acte, die bij geen enkel historicus te vinden is en wel bewijst, dat de dichter niet ver in tijd van de door hem vermelde feiten kan hebben afgestaan. Daarbij komt nog, dat de overeenkomst tusschen Tacitus' annalen en de Octavia niet zoo groot is, als Gronovius en Vürtheim het doen voorkomen. Over de bekende woorden *ventrem feri* (Tac. ann. XIV 8 s. f.) en de geschiedenis van het schip, dat

[1]) Schanz RLG. II 2, p. 60.

Nero voor Agrippina liet bouwen (Ibid. 5), te vergelijken met Oct. 371 in 318, behoef ik niet te spreken, daar Vürtheim zelf het verschil tusschen de beide overleveringen bij Tacitus en in de Octavia erkent (prol. p. 11 en 12). In v. 106 verklaar ik de woorden *non mortis metu sed sceleris* anders dan Vürtheim het doet (prol. p. 12). *Sceleris* heeft hier geen betrekking op hetgeen Nero aan Octavia heeft ten laste gelegd omtrent eene verstandhouding tusschen haar en Anicetus (Tac. ann. XIV 63 s. f.: *postremo crimen omni exitio gravius*), maar de geciteerde woorden beteekenen eenvoudig, dat Octavia voor een natuurlijken dood niet beducht is, maar wel voor sluipmoord [1]). Kort daarop wordt ook van Britannicus gezegd: *fata post fratris..scelere interempti* (112—113). Evenmin is een beroep op v. 185 en v. 659 afdoende, om te bewijzen, dat de Octavia van de annalen afhankelijk is. Op de eerste plaats leest men: *vis magna populi est,* wat door Vürtheim vergeleken wordt met Tac. ann. XV 36 (er is sprake van Nero, die zijne reisplannen opgeeft): *ergo ut in privatis necessitudinibus proxima pignora praevalerent, ita* <*in re publica*> *populum Romanum vim plurimam habere parendumque retinenti.* Men ziet, het karakter van beide plaatsen is geheel verschillend en bovendien behoeft een schrijver zulk eene eenvoudige gedachte als *vis magna populi est* toch niet aan een ander te ontleenen (vgl. v. 677). Hetzelfde geldt van de tweede plaats. Als Octavia uitroept (v. 659): *soror Augusti, non uxor ero*, is dat niet eene navolging van Tac. ann. XIV 64: *paucis dehinc interiectis diebus mori iubetur, cum iam se viduam et tantum sororem testaretur*, maar een terugslag op v. 220, waar de Nutrix tot hare meesteres gezegd heeft:

> *tu quoque terris altera Iuno,*
> *soror Augusti coniunxque, graves*
> *vince dolores.*

Uit deze verzen blijkt tevens, dat niet Tacitus, maar de vergelijking van Octavia met Juno tot de verbinding *soror coniunxque* aanleiding heeft gegeven, welke men bovendien in v. 536 en v. 830 weervindt.

Eene andere reden, waarom Vürtheim de Octavia zoo laat stelt, is in de teekening van de hoofdpersoon gelegen, welke naar zijne meening zóó zeer van hetgeen de historie over haar vertelt, afwijkt, dat een dichter, die voor tijdgenooten van deze gebeurtenissen schreef, moeilijk verzen als 534 sqq. (*implebit*, sc. Octavia, *aulam stirpe caelesti tuam* cet.) had kunnen dichten (prol. p. 11). Doch men vergete niet, dat de Octavia eene fabula ficta is, waarin alles er op aangelegd schijnt te zijn, om de echtgenoote van Nero als eene tweede Electra voor te stellen (vgl. v. 59 en Vürtheim ad v. 47). Ja zelfs enkele woorden als: *levis tantum cinis et tristis umbra* (v. 169) herinneren aan Sophocles El. 1158: ἀντὶ φιλτάτης μορφῆς σποδόν τε καὶ σκιὰν ἀνωφελῆ. In zulk een milieu kan de dichter toch zeer goed, ook voor een publiek, dat Nero en Octavia gekend had, door Seneca de stellige verwachting laten uitspreken, dat de jeugdige keizerin nog eenmaal moeder zal worden, ook al gewaagt de historie van hare steriliteit. Maar ik laat dit punt rusten, om mij tot het derde hoofdstuk der prolegomena te wenden, waar Vürtheim een kort chronologisch overzicht geeft van de ons bij naam bekende fabulae praetextae. Op eene beschrijving van het karakter dezer stukken gaat de uitgever niet diep in. Het is ook moeielijk hier iets met zekerheid te weten te komen, maar toch hadden wij gaarne van hem vernomen, hoe hij b. v. denkt over de inrichting van een stuk als Naevius' Clastidium, waarin eene overwinning van de Romeinen het onderwerp van een treurspel uitmaakt. Is hier de nederlaag van de Galliërs het hoofdmotief geweest of waren de praetextae niet altijd zuiver tragedies en heeft Paulus Diaconus gelijk, als hij zegt: „praetextae appellantur, quae res gestas Romanas continent scriptas" (p. 223 O. M.)? —

De tekst dezer uitgave is, zooals ik boven reeds opmerkte, die van Leo, waarvan eene enkele maal wordt afgeweken. Zoo leest Vürtheim v. 36 met de ed. Schroed.: *subito labantis* (cod.: *latentis*) *ecce Fortunae impetu*, eene conjectuur die daarom verkeerd is, omdat men van Fortuna, die op het huis van Claudius een a a n v a l (*impetus*) doet, niet kan zeggen, dat zij „wankelt". Beter is dus Leo's: *involantis.* Ook geloof ik niet, dat men v. 52 *mittit* in den zin van „spernit, reicit", kan handhaven. De uitgever verwijst naar Liv. 34, 39, maar daar heb ik niets van dien aard kunnen vinden. Terecht heeft Vürtheim v. 141 *genitamque fratris* niet veranderd. De genetivus is naar analogie van *natus* c. gen. (v. 303, 936). Of *captus* (v. 141) goed is overgeleverd, betwijfel ik. In elk geval is het dubbelzinnig en kan het zoowel „mente captus" als „amore captus" beteekenen [1]). Daarom zou ik aan Peiper's *pactus* de voorkeur geven. In v. 290 houd ik *aevo* voor corrupt, maar wat er staan moet, valt moeilijk te zeggen. Zoo is het ook met de lacune in v. 412. Hier evenwel zal men bij de aanvulling van den tekst wel moeten uitgaan van Verg. Georg I 139. In v. 422 is de conjectuur van Hartman (volgens Leo eene lezing van M in margine) *appetit* in pl. v. *petit* opgenomen, maar *aut* is abusievelijk in den tekst blijven staan. Het vers is nu geen senarius meer. Eene andere fout is v. 719 binnengeslopen, waar *resolvo* uitgegeven is in pl. v. het passieve *resolvor* [2]). Bij v. 800 merkt Vürtheim op: „quod diducitur, in priorem statum potest reduci", en daarom verwerpt hij de lezing: *membra* (sc. simulacri Poppaeae) *per partes trahunt diducta laqueis.* De opmerking is in het algemeen genomen juist, doch men vergelijke eene plaats als Verg. Georg. II 354: *seminibus positis superest diducere terram.* Wil men *diducta* veranderen, dan komt in elk geval *divulsa* dichter bij de overlevering dan *direpta*, dat Vürtheim in den tekst zet.

De commentaar is mij wat al te beknopt, voor het historisch gedeelte evenwel voldoende, daar Vürtheim er voortdurend op uit is, de overeenstemming van de Octavia met Tacitus' annalen of het verschil tusschen beide

[1]) Vgl. v. 107: ***absit crimen a fatis meis, mori iuvabit.***

[1]) Liv. VI 36,8: ***capti et stupentes animi.***

[2]) P. 28, noot bij v. 83, lees ***nutrix*** in pl. v. ***nurus***; p. 65, noot bij v. 774, lees: ***loquitur.***

in het licht stellen [1]). Maar daardoor komt de verklaring van den tekst nu en dan wat te kort en mist men op sommige plaatsen noode de interpretatie van den uitgever. Zoo had ik gaarne eene opheldering gezien bij v. 97—98 *feret hunc titulum* cet., bij v. 395 *ut quondam tulit iuvenis*, bij v. 577—578, bij v. 872 en eene verwijzing naar Verg. Aen. I 199 bij v. 653—654. Eene zeer ongewone verlenging van eene korte vocaal in arsi vóór muta c. liquida, waarover den lezer niets gezegd wordt, vindt men v. 892:

plura referre prohibet praesens
exempla dolor,

vgl. Kühner L. G. I p. 138.

Het Latijn van den uitgever is over het algemeen correct en laat zich gemakkelijk lezen. Alleen trof mij in de ann. crit. ad. v. 73 en in de noot bij v. 884 een afwijkend gebruik van *quoque*, terwijl ik in de aanteekening bij v. 742 verrast werd door de vraag: „quidni stare potest sensu „inquietus”? Maar dit zijn kleinigheden, die aan de waarde van de uitgave geen afbreuk doen.

Groningen. J. van Wageningen.

[1]) Bij v. 133 kon nog verwezen zijn naar Tac. ann. XIV 64 (*caput amputatum*) en bij v. 241 naar ann. XV 45,1.

Anonymi de rebus bellicis liber. Text und Erläuterungen von **Rudolf Schneider.** Mit 10 in den Text gedruckten Abbildungen. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 1.20).

De schrijver van dit op kosten der Saalburg-directie gedrukte boekje tracht aan te toonen dat zelfs autoriteiten als Theodor Mommsen en Otto Seeck op een dwaalspoor geraakt zijn, toen zij de geïllustreerde verhandeling van den Anonymus over het krijgswezen als een antiek werk beschouwden. Froben, de bewerker van de uitgave, die in 1552 te Basel verscheen, was van oordeel dat het geschrift aan Theodosius den Groote en zijn beide zonen was opgedragen, en over het algemeen heeft men zich met geringe afwijking aan deze dateering gehouden. Seeck (in Pauly's Realencyclopaedie s. v. Anonymus) denkt aan den tijd van Valentinianus en Valens, tusschen 366 en 378 n. Chr., terwijl Mommsen (Chronica minora I, pg. 528) zich meer voorzichtig uitlaat: „sine dubio antiquae aetatis est, etsi extremae, non medii aevi.”

In het curieuze boekje, dat in de handschriften op de „Notitia dignitatum” pleegt te volgen als ware het een aanhangsel daarvan, worden door den ongenoemden auteur aan zijne vorsten vele hervormingen op allerlei gebied, vooral uitvindingen van nieuwe oorlogswerktuigen, aanbevolen. De afbeeldingen der werktuigen, die zeer nauwkeurig bij den text passen, komen ook in de handschriften voor, hier zijn ze nagedrukt naar de uitgave van 1552. De auteur, wiens Latijn de sporen draagt van iemand die in een andere taal pleegt te denken, doet zich voor als een particulier persoon, met staatszaken vertrouwd; hij wil zijn vrijen tijd besteden om de heerschers te wijzen op het vele verkeerde in den staat, zijne klachten betreffen de muntmeesters, de rechters, de mannen, die de belastingen innen, de groote kosten der krijgsmacht, de baldadigheid der soldaten; ten slotte wenscht hij aan de militaire autoriteiten een dienst te bewijzen met zijne technische kennis van nieuwe krijgsmachines.

Deze machines, met dikwijis onmogelijke namen aangeduid, zijn het toppunt van dwaasheid, meest geheel onbruikbare voorwerpen van een onzinnige constructie. Het meest dwaze ding is wel de Liburna, die door ossen en schepraderen wordt voorbewogen! Voor een strategisch aangelegd man is het relaas te mal om er bij stil te staan, doch de historicus spitst toch even zijn ooren en vraagt zich af hoe deze auteur van schepraderen als van een middel tot voortbeweging kon spreken, wat in de Oudheid onbekend was en eerst tegen het einde der Middeleeuwen in toepassing is gebracht. In de beschrijving der Liburna is verder niets wat met eene antieke opvatting strookt, het is alles middeleeuwsch. En zoo is het ook met de gebrekkige beschrijving van de ballista quadrirotis en de ballista fulminalis, klaarblijkelijk eene mislukte poging om de constructie van middeleeuwsch geschut weer te geven.

Het is werkelijk zeer aannemelijk het ontstaan van dit boekje in de veertiende eeuw te stellen; bijna alles wijst op een middeleeuwschen oorsprong. De handschriften geven geen uitsluitsel, daar de bestaande afschriften van den codex Spirensis uit de 15e en 16e eeuw dagteekenen.

Wel blijft het zonderling dat mannen als Mommsen en Seeck zoo de dupe konden worden, maar eigenlijk heeft men nooit een volkomen helder beeld van de antieke artillerie gehad; eerst de in 1904 door den overste Schramm te Metz ondernomen reconstructie van antiek geschut komt hierin veel verbetering brengen.

Sneek. K. E. W. Strootman.

J. L. M. Eggen, De Invloed, door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVI^de^ en het begin der XVII^de^ eeuw. Gent, Siffer. 1908. (Pr. fr. 3.50).

Een belangrijk en aantrekkelijk onderwerp, reeds meermalen aan verschillende zijden aangevat of als „prijsstoffe” opgeven, totdat de Vlaamsche Academie bovenstaand samenvattend geschrift in 1905 het eeremetaal waardig gekeurd, na des schrijvers terugkeer uit het Congoland uitgegeven, en ook ter aankondiging naar Noord-Nederland gezonden heeft. Wie zou hier niet gaarne een in 't Nederlandsch geschreven werk van een jong Gentsch advocaat prijzen en aanbevelen?

Na een „geschiedenis der vlucht en vestiging der uitgewekenen in Noord-Nederland” geeft de schrijver in de volgende zeven hoofdstukken een lange, lange opsomming van personen, in de zuidelijke gewesten geboren en van daar uitgeweken (of uit zulke uitgewekenen geboren), die op 't gebied van kerk, staat, taal en letteren, wetenschap, handel en koloniën, nijverheid en kunst onzer Republiek mannen van beteekenis zijn geworden; waarna een kort „Besluit”, drie bijlagen en twee registers van persoons- en plaatsnamen het werk voltooien. Alles samengesteld uit een groot getal, met

achtenswaardige vlijt geëxcerpeerde Zuid- en (wat hier moeilijker was, dus loffelijker is, ook en vooral) Noordnederlandsche geschriften. Inderdaad hier zijn de dragers van dien veelbesproken invloed nu eens vrij wel voltallig bijeengebracht en overzichtig, elk op zijn hoefslag, opgesteld, met hunne geboortebewijzen, „attestatiën", voornaamste levensbijzonderheden, daden, boeken of andere gewrochten. Namen, feiten, jaartallen, titels geen gebrek; en alles behoorlijk gestaafd met bewijzen of verwijzingen. Ook wie in 't algemeen den invloed der Zuidnederlanders in dat tijdperk kent en erkent zal versteld staan op het gezicht van dit geweldig heerleger inkomelingen, zóó talrijk als wellicht niemand onzer het zich had voorgesteld: men vindt ze inderdaad haast overal. Voor dit geriefelijk overzicht mogen wij den schrijver oprechten lof en dank brengen: een schat van gegevens heeft hij ordelijk gerangschikt en tentoongesteld.

Toch valt er, helaas, vrij wat aan te merken op zijn arbeid. Vooreerst op hetgeen hij wèl geeft. Het werk zit, ondanks de ondergane zuivering en het vertoef der uitgave, nog maar al te vol van allerlei onjuist- of onnauwkeurigheden, van slordige, vaak onverstaanbare aanhalingen, die toch waarlijk niet alle tot de (trouwens onverschoonbaar talrijke) drukfouten kunnen gebracht worden (zie b.v. blz. 71, 141; 30, 103, 127, 128, 156, 172, 189 enz. enz.); hetgeen het vertrouwen in den schrijver, waar hij zijn zegsman niet noemt en dus aan navraag ontsnapt, niet verhoogt. Ook taal en stijl zijn gansch niet vlekkeloos. Wie b.v. „Duitsche kapers" iplv. „Duinkerksche" (157), „gymnasiasten" iplv. „gymnasiarchen" (32), „piëtisme" iplv. „piëteit" (212) kan schrijven en ook laten afdrukken, is die alleen maar ... slordig?

Maar ook: ondanks schrijvers wensch om meer te geven dan een bloote „opsomming van namen" is zijn werk toch inderdaad niet heel veel meer dan een vrij dorre, droge bio-bibliographische lijst (zie b.v. 83—88, 107 vlgg., 131 en derg.), samengesteld uit de „nota's" uit tal van boeken, niet zelden zonder eenig verband, soms ook wel zonder recht verstand aaneengeregen of botweg achtereen afgedrukt. In dit samenstel kiert niet een voeg: wijd gapen de naden van dezen drogen brokkelvloer. Ook ontbreekt al te vaak de onderscheiding en schifting van wat al en wat niet voor dit doel wetenswaard en belangrijk is. Telkens krijgen wij, in 't gewag van allerlei Zuiderbroeders, brokjes onzer Noordnederlandsche geschiedenis van staat, kerk, kunst enz., of ook maar stukjes biographie van uitwijkelingen te herkauwen, die met den hier bedoelden „invloed" vaak niets meer hebben uit te staan (zie b.v. 71—72, 109). Maar ook is de keus der medegedeelde feiten soms al even weinig geschikt om ons van de grootheid der geprezenen (of van het oordeel des lofredenaars) een hoogen dunk te geven als de elders ten beste gegeven, soms kinderlijke en hinderlijke banaliteiten: zie b.v. hetgeen aangaande Vondel en Z. Heyns wordt medegedeeld (102—104, 100)! Ten slotte is niet zelden, naar verschillende zegslieden of bij verschillende gelegenheden, twee-, driemaal hetzelfde over denzelfde medegedeeld, soms vlak na elkaar (verg. b.v. 47 met 55; 151, 160, 161 met 164, 165). Kortom, de stof heeft den schrijver overweldigd, die nu den lezer met een bonte reeks van „gemengde berichten" verbijstert en verveelt: het is niet verwerkt tot een levend geheel. Aan het eind tracht de schrijver vergeefs eenige slotsommen te trekken: zij komen neer op een herhaling en samenvatting.

Dat niettemin de schrijver stellig niet volledig is, dat b.v. de Zuidnederlandsche invloed op de gemeenlandsche schrijftaal beter in 't licht gesteld had kunnen zijn dan op blz. 206 geschiedt, kan niet bevreemden, en mag ook niet te zwaar aangerekend worden: waar zoovele gebieden betreden zijn, zal ieder op 't zijne wat missen of te gispen hebben. Zwaarder weegt dat de heer E. de wijdte en de diepte van het vraagstuk niet geheel blijkt te beseffen, te veel bij de oppervlakte en de naakte feiten blijft staan. Immers het geldt hier geen zaak van optellen en meten alleen, maar ook van wegen, vooral van tegen elkander afwegen. Om een oude, vanzelf zich voordoende vergelijking te bezigen: de „invloed" van den Rhône in 't meer van Genève dient niet alleen naar de breedte, maar ook naar de diepte, de kleur en het gehalte van het (over een grooten afstand onderscheiden blijvende) water beoordeeld. M. a. w.: is die instrooming in ons volksleven inderdaad zóó breed, diep en sterk geweest, dat — gelijk meermalen in Zuid-Nederland (ook door dezen auteur, b.v. op blz. 82, 212), onlangs ook te onzent beweerd is — eigenlijk alle ondernemingsgeest, zucht naar avontuur, oorspronkelijkheid, dat haast alle kennis, beschaving en cultuur, ja dat de Calvinistische stempel van ons Noordnederlandsche volk der 17de en latere eeuwen in hoofdzaak te danken zijn aan de overkomst der beste elementen uit het Zuiden, die als een gist gewerkt hebben, dan zal men dit benoorden den Moerdijk ten slotte dankbaar en zonder spijtig chauvinisme erkennen: ons land en ons volk hebben reeds sedert eeuwen zóóvele (ook andere, vooral Overlandsche) buren tot zich getrokken en in zich opgenomen, dat het getal geheel „van vreemde smetten vrije" Nederlanders misschien betrekkelijk gering is; die erkenning zou niet al te zwaar vallen. Maar daarvoor zal dan toch eerst nader bewijs bijgebracht moeten worden dan in een bloote lijst van namen en feiten, hoe lang en hoe roemruchtig ook, op zichzelf gelegen is. Niet dat statistiek verwerpelijk is; de schrijver had gerust nog meer lijsten en cijfers kunnen geven — de laatste kunnen zelfs zeer welsprekend zijn, getuige het ook door den heer E. naarstig gebruikte boek van Elias! —, mits zij maar steeds met andere vergeleken waren. Eerst de kennis toch (niet van het volstrekt, maar) van het betrekkelijk getal en vooral van het betrekkelijk gewicht onzer Zuidnederlandsche landgenooten in die dagen, in verhouding tot de ingeborene en de overige ingekomene (Overlandsche, Fransche, Engelsche e. a.) elementen zou een juist oordeel over de beteekenis van eerstgenoemden factor mogelijk maken. Doch ook wanneer die beteekenis dan niet overschat bleek, zou men er op dienen te wijzen, dat die uitwijkelingen hier, in Holland en Zeeland, dan toch reeds de vrijheid, die zij voor de ontplooiing hunner gaven, voor welvaart en ontwikkeling behoefden, door der ingeborenen eigen krachtsinspanning gehandhaafd von-

den. Ook dat zij hier een zóó krachtigen, eigenaardigen en toch verwanten volksaard aantroffen, dat zij er meestal spoedig in schijnen opgenomen te zijn en zelden lang aan hun geboorteland gehecht bleven (als b.v. Usselincx, blz. 148), maar zich hier weldra thuis en Hollanders voelden, zoodat reeds het tweede geslacht geheel met de ingeborenen vermengd, verzwagerd en versmolten blijkt (zie b.v. 139, 206), en men dus zonen eener moeder van Zuidnederlandschen bloede kwalijk alleen daarom tot de „Zuidnederlanders” mag rekenen (125).

Nog andere vragen, door den auteur niet of nauwelijks aangeroerd, dringen zich op. Een van ethnologischen aard: vertoonen die zuidelijke inkomelingen temet, op verschillend gebied, allen eenige gemeenschappelijke karaktertrekken, dezelfde welbekende (Keltische?) deugden en gebreken, die ons nu nog in hunne nazaten, onze zuidelijke taal- (ook stam-?) broeders, treffen? Hoe gevaarlijk deze „rassen”-quaesties trouwens zijn blijkt op blz. 38, waar, ter wille der Germaansche Hervorming, ook Calvijn tot een Franschsprekenden Vlaming, een Nederfrank, dus een „Germaan”, wordt gestempeld, en dááruit de sympathie der Nederlanders (als b.v. de gebroeders Marnix?!) voor C. wordt verklaard! Een andere met de vorige samenhangende vraag, hoe ingeborenen en inkomelingen over elkander oordeelden, of er bewuste en blijvende naijver, wrijving, afkeer was, wordt slechts zelden (b.v. 145, 148) aangeroerd; Bredero's Spaansche Brabander wordt ééns (30), Roemer Visscher's „quick” over den „botten Hollander” niet genoemd.

Deze en dergelijke vragen zijn zeker gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden: er wordt langer en dieper studie voor vereischt dan men billijkerwijze verwachten mag van dezen auteur, die zijn werk nog als student schreef. Toch mochten zij niet verzwegen blijven, al ware 't slechts om het besef te wekken en levendig te houden, dat het belangrijke, doch ook zeer omvangrijke vraagstuk met deze inderdaad zeer verdienstelijke compilatie nog niet afgedaan en van de baan is.

Utrecht. J. W. Muller.

Elements of Dutch, by Dr. J. M. Hoogvliet, Lecturer at the Utrecht University. Seventh edition (in which the simplified spelling system has been adopted) thoroughly revised and enlarged with: phonetical texts, reading-pieces with translations, an anthology, a dictionary, etc. The Hague, Martinus Nijhoff. 1908. (Pr. *f* 2).

Aan het begin van dit boek vindt men de volgende bekendmaking van den schrijver:

Dr. Henry Sweet, the well-known professor of English language and literature at the Oxford University, wrote to the author: „Your grammar seems to me to be a great improvement on any of those I have seen. — You have given proper prominence to the spoken language. — For treating the verbs I could not suggest any better arrangement than yours. — The chapter on genders is good. — The English translations are very good”.

Professor Cosijn, the distinguished representative of Germanic philology at the Leyden University (now deceased) complimented the author on his success in the *phonetical* part.

Mr. A. M. Kollewijn, author of several interesting works, in speaking of this Dutch grammar (in his monthly paper *Vereenvoudiging*) calls it an *excellent* and a *very useful* book.

An anonymous writer in „de Amsterdammer” (a weekly paper) found *nothing good* in the whole work and thought it a *comical* and a *superficial book.*

Zonder nu juist zoover te willen gaan als bovenbedoelde anonieme schrijver in „de Amsterdammer”, zou ik toch geneigd zijn om, met den 1en Burger in „Julius Caesar”, te zeggen: „Methinks there is much reason in his sayings”.

Het vrij uitgebreide werk (335 blz.) is bestemd om te worden gebruikt door Engelschen, die de Nederlandsche taal (vooral de gesproken taal) willen leeren lezen en verstaan. In een korte inleiding, waarin de S. opwekt tot de studie van het Nederlandsch, en aan 't eind waarvan hij even uitvaart tegen de „official grammars of our language”, vertelt hij „what the Dutch language is”, en geeft, in ééne blz., een korte geschiedenis van de taal. Deze inleiding bevat verscheidene fouten, die het betoog van den S. voor Engelsche lezers wel niet onverstaanbaar zullen maken, doch die, in een werk van dezen aard, toch niet mogen voorkomen. B.v.: English has.... adopted *a great deal of* [1]) Roman.... words; that Dutch should be surpassed in melodiousness likewise by all other languages.... we believe we have some right to *pretend* [1]) is hardly true; the *Normandian* [1]) islands; the influence of French.... became *much lesser* [1]) still.... when it was gradually *released* [1]) by a German influence; a *tremendous* [1]) great many; the difference between *both* [1]) languages.

Op de inleiding volgt, zonder dat nog iets over uitspraak gezegd is, „Dutch grammar in half a page”, enkele vormen, die de S. hier op hun eentje laat staan in plaats van ze te voegen bij het volgend hoofdstukje, dat ook „grammar” behandelt. Nu komt „Dutch phonetics and grammar in 1½ page”. De „grammar” is een herhaling van 't vorig hoofdstuk, met nog enkele vormen er bij, en met den naam „phonetics” worden versierd 11 regels druks, bevattende eenige, meest onjuiste en hoogst oppervlakkige aanduidingen van de uitspraak. B.v.: *ch* is something like *k'h*, *g* something like *g'h*, *tj* something like *th'y*. Tusschen twee haakjes voegt de S. hierbij: „these three sounds must be *heard*!” Ja, dat is natuurlijk het beste; maar indien men, voor vreemdelingen, de uitspraak van onze taal schriftelijk wil aanduiden, dan moet men dit niet doen op een manier waar zij niets aan hebben. Een andere fraaiigheid is dat: *ù* (bedoeld wordt de *u* in *dus*) would be like the *e* in *the* (*man*) *if it were pronounced with the stress.* Dit alles moet, volgens den S. „be studied thoroughly before reading the rest.” Dit alles had kunnen wegblijven, indien de S. ook hier gebruik had gemaakt van de phonetische schrijfwijze van de „Association Phonétique”, waarvan hij zich toch bedient in de rest van zijn boek, en waarvan hij nu een staaltje laat

[1]) Ik cursiveer.

volgen, dus veronderstellend dat zijn lezers er mee bekend zijn.

Ook in andere opzichten is de aanduiding van de uitspraak onduidelijk en verwarrend. Eerst wordt gezegd: *K*...like in English, en daarna *ik ben* (*ig ben*), en, even verder, *ik hep*, terwijl eerst veel later iets wordt meegedeeld van den invloed van een volgenden klank op den voorafgaanden.

In het Second Part krijgen wij weer Dutch phonetics (waarom niet alles ineens?), Orthography and Grammar in 20 pages. Eerst eenige aanduidingen van de uitspraak, waarin weer onduidelijkheden en onjuistheden voorkomen (*tj* or *dj* is a sound between *th* and *y*), en dan volgt er iets zonderlings. Het staat natuurlijk ieder vrij om naar hartelust gebruik te maken van de Vereenvoudigde spelling in geschriften, bestemd om door Nederlanders te worden gelezen; maar het schijnt toch niet raadzaam om dit te doen in een boek, waarin men vreemdelingen onze taal wil leeren lezen. Dit moet verwarrend werken. Trouwens, de S. vindt dat die Engelschen ook wel wat van de „oude" spelling mogen weten. „As a means" (zegt hij) „for facilitating to our students the reading of such books etc. as have *not* adopted the Kollewijn spelling system, we will in the two columns below give a comparative view of both systems". En in die twee kolommetjes worden dan de lezers bekend (?) gemaakt met beide spellingen, met het waarschijnlijk resultaat dat die lezers zullen denken: „Die Hollanders schrijven maar raak". Zij lezen b.v. dat men (in de nieuwe spelling) mag schrijven: *sietroen* of *citroen, sietéren* of *citéren*. Over de spelling van samengestelde substantieven behoeven zij zich niet druk te maken, want: in de oude spelling „there are *a good deal of*[1]) *intricated*[1]) rules" maar in de nieuwe „no rules of this kind."

Nu volgen een paar hoofdstukken over vervoeging, zelfst. naamwoorden, bijv. naamw., lidw. en voornaamw. Heel duidelijk zijn die hoofdstukken niet, daar weer van sommige dingen te weinig, van andere te veel wordt gezegd. Van den toekomenden tijd b.v. wordt slechts vermeld: The Future is formed with the verb *zull*(*en*) (shall), ex. gr. *ik zal drōmen*, I shall dream. Van de andere vormen geen woord, terwijl wel iets wordt verteld van de Subjunctive Mood, hoewel „it is very seldom made use of in prose." De uitspraak van *k* (*ik*) wordt nu eens aangeduid door *k*, dan weer door *g*, zonder nadere verklaring. Telkens wordt de lezer attent gemaakt op „oude vormen", wat hem maar in de war brengt, enz. enz. Ook krijgt hij herhaaldelijk benamingen onder de oogen, die hem vreemd zullen voorkomen, als *dissonant conjugation, weak and sharp consonants* (waarom niet *voiced and voiceless?*) enz.

Na al deze voorbereiding krijgt de lezer een stukje proza (van Busken Huet), in „nieuwe spelling" natuurlijk. Hierop volgen: 't zelfde stukje in de schrijfwijze van de Ass. Phon. (met een paar onjuistheden), een vertaling er van, en dan een „analysis" of vertaling woord voor woord, waarbij de lezers het bosch niet kunnen zien van wege de boomen. Na nog een stukje proza (de gelijkenis van den wijngaard) in „*old* forms and *old* spelling", komen enkele bladzijden, die, om nuttig te zijn, vooraf hadden behooren te gaan. Zij bevatten.... weer iets over Dutch phonetics en spelling, waartegen niet veel valt in te brengen (behalve dat zij vroeger hadden moeten komen) zoolang de S. op neutraal spellinggebied blijft; zoodra hij de „newest system" er bij haalt brengt hij de lezers weer in de war; men leze b.v. wat hij zegt over de uitspraak van de *n*.

Volgen: eenige „reading-pieces with translations and every kind of notes", een hoofdstuk over „further details of grammar" (dat niet hier thuis hoort, maar aan het begin), een verzameling spreekwoordelijke en andere uitdrukkingen, en dan een reeks leesstukken, met ten slotte een woordenlijst.

De „details" zijn, voor een boek dat Elements wil geven, vrij uitvoerig behandeld (in enkele opzichten namelijk). In de Inleiding zegt de S.: „The grammar of the Dutch language is extremely simple"; maar in deze „details" komen dingen voor, die den vreemdeling een zonderling denkbeeld moeten geven van die simplicity. En waar de S. het hoofdstukje over Syntax (dat weer heel bizonder klein is) begrijpelijker had kunnen maken door, als voorbeelden, korte en eenvoudige uitdrukkingen te geven, bezigt hij hiertoe lange zinnen.

En nu de leesstukken. In een boek van dezen aard zou men slechts hoogst eenvoudige prozastukken verwachten; stukjes die niet veel eigenaardige idiomatische moeilijkheden bevatten, met misschien een paar die wat zwaarder zijn. Maar neen! de S. vindt dat zijn Engelsche lezers, na al wat zij nu geleerd hebben, in staat moeten zijn om, met behulp van zijn „notes", stukken te lezen als: de beschrijving van het potspel met Pieter Stastok; het bezoek van Van der Hoogen (Camera Obscura); meisjeskwelling (Camera Obscura); de brief aan den recruut (Conscience); de haan van den burgemeester (v. Koetsveld); een stukje van Justus van Maurik; stukken van Borel, Couperus, Top Naeff; Max Havelaar's toespraak tot de hoofden (dit in „oude" spelling), enz. De hierbij behoorende noten geven wel eenige hulp, maar niet veel. Dit is ook niet anders te verwachten, want om stukken als de bovengenoemde te kunnen lezen (zelfs met behulp van noten) is veel meer kennis van 't Nederlandsch noodig dan die de vreemdeling zich, na bestudeering van 't voorafgaande, kan hebben eigen gemaakt. Ook moet de vertaling van sommige woorden en uitdrukkingen een zonderlingen indruk maken op den Engelschen lezer. Ik noem slechts de volgende: bedanken (voor een lidmaatschap) — *to dismiss one's self* (*as a member*); burgerlijke stand (een huwelijk dat voor den b. s. voltrokken wordt) — *civil state*; verveling — *annoyance;* straatschender — *disturber of public peace;* spouwen — *cut through;* alzoo (wat zegt hij alzoo) — „*if you are to put it short*"; nou (smaakt het? — nou!) — *I dare say so;* ik ben er toch een! (blz. 214) — *I am one* (*too many*) *though;* maak ik me dat nu wijs? — *do I persuade this upon myself, now?* mondje dicht — *don't tell tales;* ledikant — *wooden bedstead;* gedistilleerd — *spirituals;* dat dank je de drommel — *there is not the slightest merit in that.*

Het is werkelijk te betreuren dat de vele arbeid, die

[1]) Ik cursiveer.

ongetwijfeld aan dit boek is besteed, niet tot meer bevredigende uitkomsten heeft geleid; te meer daar een wezenlijk geschikt boek, waaruit de Engelschen onze taal kunnen leeren, totnogtoe ontbreekt.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

De Cenci. Een Treurspel in vijf bedrijven door **Percy B. Shelley**, 1819. Vertaling van **Dr. K. H. de Raaf**. Amsterdam, S. L. van Looy. 1908. (Pr. *f* 1; geb. *f* 1.40).

Indien vertalers eens begrepen *que c'est le ton qui fait le poème* — zij zouden dan niet meenen dat een gedicht vertaald wordt door overzetting volgens het woordenboek.

Dr. de Raaf's vertaling van *The Cenci* bevat, bijvoorbeeld, niet, zooals Jac. van Looy's *Hamlet*-vertaling, in het oog vallende fouten tegen de beteekenis. Toch is de laatste een goed werk met onvolkomenheden, de eerste een school-arbeid, zonder waarde als dichtstuk.

Als Van Looy's bewerking van Hamlet's alleenspraak in twee of drie plaatsen beslist onjuist is, dan bejammeren wij het, en zijn bijster geneigd het een echtnederlandsche slofheid te schelden, dat hij die een taak *in de hoofdzaak* zoo goed kan, ze slecht doet in de onderdeelen; maar nochtans vergeten we dan niet dat in den toon, die zijn gevoel, in de nadrukkelijkheid die zijn energie, in de plastische voorstelling die zijn verbeelding wisten uit te drukken, werkelijk de *hoofdzaak* gegeven is.

Doch wanneer woord voor woord of tenminste zin voor zin met voldoende nauwkeurigheid zijn overgebracht, en noch het gevoel, noch de juiste nadruk, noch de verbeelding zich ergens aanwezig toonen of tot hun recht komen; — wat dan? Moeten wij dan den vertaler blamen, omdat hij niet geeft wat hij van de natuur niet ontvangen heeft? Prijzen we hem liever om zijn ijver; maar trachten wij tegelijkertijd omtrent het vertalen van gedichten de waardeschatting te doen ingang vinden die hierboven is aangegeven.

Noordwijk a/Zee. Albert Verwey.

Le Mistere de Saint Quentin suivi des **Invencions du Corps de Saint Quentin par Eusebe et par Eloi**. Édition critique publiée avec introduction, glossaire et notes par **Henri Chatelain**. Saint-Quentin, Imprimerie générale. 1908.

Dit statig boekdeel van bijna 450 kwarto-bladzijden is een uitgave van de „Société Académique" van St.-Quentin, die het gemaakt heeft tot een monument van typografiese kunst. Het bevat de kritiese uitgave van een mysteriespel van 24000 verzen, waarin het leven en sterven wordt ten tonele gebracht van de beschermheilige van St. Quentin. De heer Chatelain, aan wie de eer dezer editie toekomt, was reeds bekend door zijn studieën over de verskunst van de XV^de^ eeuw; het was natuurlik dat hij daardoor meer dan iemand anders bevoegd was om het *Mystere de Saint Quentin*, dat ook uit de XV^de^ eeuw dagtekent, in het licht te geven, en daarmede tegelijk een dienst aan de wetenschap te bewijzen en een daad van piëteit jegens zijn geboortestad te verrichten. Er was zelfverloochening nodig om gedurende meer dan vier jaren zich bezig te houden met een werk dat weinig letterkundige waarde heeft en waarin men, zoals de president van de „Société Académique" in een voorrede zegt, slechts een „plaisir mitigé" schept; zonder twijfel is hij in zijn werk gesteund door de gedachte van iets nuttigs tot stand te brengen. En inderdaad, in het glossarium komen verscheidene woorden voor die in Godefroy ontbreken, en voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het middeleeuwse theater in Frankrijk is dit mysteriespel van belang. De heer Chatelain heeft door het *Mistere* enige aanvullingen kunnen geven bij het werk van Cohen over de Geschiedenis van de inrichting van het toneel in de middeleeuwen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Huon le Roi de Cambrai, La vie de Saint Quentin, publiée pour la première fois par **Artur Långfors** et **Werner Söderhjelm** (Acta societatis scientiarum Fennicae, tom. XXXVIII, nº. 1). Helsingfors, Imprimerie de la société de littérature finnoise. 1909.

Huon le Roi, de schrijver van verschillende berijmde geschriften van religieuse aard, tevens bekend fabliaudichter, verdiende beter bekend te worden. Een jeugdig Fins geleerde, Artur Långfors, privaat-docent in Helsingfors, heeft op aanraden van zijn meester, de Romanist Söderhjelm, die taak op zich genomen, en reeds heeft hij *Li Ave Maria en roumans* en *Li Regres Nostre Dame* doen verschijnen. Vooral deze laatste uitgave met zijn uitvoerige, weldoorwrochte inleiding heeft doen zien waartoe hij in staat is.

Is *Li Regres Nostre Dame* vóór 1243 geschreven, de *Vie de Saint Quentin* is een der latere werken van Huon le Roi, zoals blijkt uit de opdracht aan Filips de Stoute (1270—1285). 't Is voor het grootste gedeelte een vertaling van een „livre" latin, van verschillende teksten, waarvan men het oorspronkelike op een enkele uitzondering na — welke de schrijver zelf releveert vs. 1327 — in de *Acta Sanctorum* kan terugvinden. Over het algemeen is de vertaling heel getrouw, alleen wat aangelengd; 't verhaal wordt levendiger door verandering van indirekte rede in direkte en op enkele plaatsen meer in overeenstemming gebracht met de geest der lezers voor wie het bestemd is. Zo wordt de echt dogmatiese geloofbelijdenis vs. 620—692 vervangen door een die wel vager is, maar tevens pakkender, inniger, intiemer. Kenmerkend ook voor Huon le Roi is dat hij hier en daar de tekst wat verzacht, meer menselik waarschijnlik maakt. Hij wil dan ook schrijven een *saintime livre vrai, Sans fabloier, de haute estoire, Dont cascune parole est voire.* Wanneer de heilige Quintinus met zijn bewakers in Augusta Viromanduorum, het toekomstige St. Quentin, zijn aangekomen, blijven ze daar, zoals de latijnse tekst verklaart, „non ipsius tyranni commendato sed Christi prudentia". Huon le Roi daarentegen zegt:

Li chevalier la aresturent,
Car li provos lor commanda;
Nus son commant veer n'osa. (vs. 1344—46).

Terwijl in het Latijn de beulen van de heilige man „standi facultatem amiserant", lopen zij bij de Franse schrijver als waanzinnigen naar de prefect toe.

Zeer leerzaam is dus de vergelijking van origineel en vertaling, en die vergelijking hebben de uitgevers ons gemakkelik gemaakt door de latijnse tekst aan de voet van de franse af te drukken. In hun inleiding hadden zij er misschien wel goed aangedaan, deze en dergelike trekjes te citeren om tot een meer nauwkeurige appreciatie te komen van Huon's werk dan op bl. XXI is geschied.

Wat de franse tekst zelf aangaat, hebben zij het enige handschrift dat van het Leven bestaat getrouw gevolgd met al zijn inkonsekwenties en slechts hier en daar een klaarblijkelike fout verbeterd. Dat zij evenwel goed onderscheid gemaakt hebben tussen de taal van 't handschrift en die van de schrijver blijkt uit de inleiding. Daar wijden zij een afzonderlik hoofdstuk aan het ms., dat waarschijnlik in Henegouwen geschreven is, en een ander hoofdstuk aan de taal van Huon le Roy, dat als aanvulling bedoeld is van des heren Långfors' uitvoerige studie in zijn uitgaaf van *Li Regres Nostre Dame*. Een enkele opmerking. Het ms. geeft als vocativus altijd *Quentin* zonder *s*. De heer L. schrijft die eigenaardigheid toe aan de kopiist. Maar vs. 3496 vinden we *Bernin* (voc.): *Quentin* (acc.) en vs. 1897 *Gentiien* (voc.): *crestiien* (Nom. plur.). Deze beide rijmen, waarvan de laatste door de uitgever over het hoofd is gezien, bewijzen m. i. dat ook de vorm *Quentin* aan Huon zelf is toe te schrijven. Onder de eigenaardigheden van de taal van de kopiist had ook geciteerd kunnen worden de Nom. sing. *nostre signor* (2122) naast *nostre sires* (2377).

Op de tekst volgen enige verklarende noten en een woordenlijst, die beide sober, te sober misschien zijn uitgevallen. Eén plaats wordt m. i. niet goed verklaard. We lezen nl. vs. 50:

De reliques est (nl. la France) *bien muree*
Et bien gardee et bien enclose
La u li bons martyrs repose;
Or le voelle Dex garantir
Es autres lius par son plaisir.

Hierbij vinden wij aangetekend: „Le sens doit être celui-ci: l'endroit ou le saint repose est bien gardé par ses reliques; que Dieu veuille aussi bien garder les autres pays du monde". In 't geheel niet; de zin is deze: Frankrijk is goed verdedigd daar waar de goede martelaar rust (dus in St. Quentin); moge God Frankrijk (= *le*) ook op andere plaatsen genadig beschermen, want — zo lezen we verder — door de kroon van Frankrijk wordt ons geloof beschut en de heilige kerk geëerd. De zin is duidelik en het verband uitstekend. Op te merken valt het gebruik van het voornw. *le* voor *la*; ik vind het noch in de inleiding van deze uitgaaf noch in die van *Li Regres Nostre Dame* gereleveerd. Toch is die vorm een bekend pikardiese, vgl. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes* II, p. 116.

Deze enkele opmerkingen doen niets af aan de waarde van deze uitgaaf, die blijk geeft van grondige kennis en streng metodies werken en die onze kennis van Huon le Roi de Cambrai weer aanmerkelik verrijkt.

Leiden. K. Sneijders de Vogel.

H. Francotte, La Polis Grècque (Studien zur Gesch. und Kultur des Altertums herausgeg. von Drerup, Grimme und Kirsch, I. Bd., Heft 3-4). Paderborn, F. Schöningh. 1907. (Pr. M. 6.60).

Van de vier studies, omwerkingen van vroeger uitgegeven opstellen, die hier vereenigd zijn, loopt de eerste over de organisatie van het Ath. burgerrecht voor en na Clisthenes. Het m. i. belangrijkste gedeelte daarvan is het hoofdstuk over de beteekenis en de onderlinge verhouding van de twee voor de jonge Ath. burgers vereischte inschrijvingen, die in de phratria en die in den demus. Betoogd wordt, dat beide gelijkelijk vereischt waren als voorwaarden voor de uitoefening der burgerschapsrechten, en beide als bewijsmiddel konden dienen voor het bezit daarvan, maar zóó, dat voor meerderjarigen het bewijs van opneming in een demus daarvoor in geen geval mocht ontbreken. De schijn als was er een nader verband eenerzijds tusschen de rechten der wettige verwantschap, zooals erfrecht, en de phratria, anderzijds tusschen de staatkundige rechten, en den demus, wordt alleen daardoor gewekt, dat de laatstgenoemde rechten niet dan door meerderjarige mannen konden worden uitgeoefend, en dat voor vrouwen en voor hen die den leeftijd om in een demus opgenomen te worden nog niet bereikt hadden, de eerstgenoemde rechten niet met een beroep op het lid zijn van een demus, en alleen met een beroep op het toebehooren tot een phratria, konden worden verdedigd. De toepassing van deze stelling op de welbekende gevallen die de ons bewaarde pleitreden opleveren, strekt evenzeer om haar te staven als om die gevallen toe te lichten. In de aan dit betoog voorafgaande hoofdstukken zet Schr. zijn denkbeelden uiteen over de historische ontwikkeling van het Ath. burgerrecht. Wie zich zooals ik met eenige voorname uitgangspunten van Schr. niet vereenigen kan, zooals met dit, dat het genos nog in en na de zoogenaamde periode van Theseus slechts bij de eupatriden thuis behoorde; wie niet gelooft dat sinds die periode de eupatriden, geomoren en demiurgen samen de geheele bevolking van Attica hebben uitgemaakt, maar ze beschouwt als de door den staat erkende klassen, die alleen de in ongelijke mate geprivilegieerde, van eigen bezit of bedrijf levende burgerbevolking uitmaakten, waarvan de twee laatste van staatswege naar analogie van de eerste in genè gedeeld waren, en waarnaast nog aan een halfvrije theten-bevolking een zeer groote plaats moet worden toegekend zoowel op het land als in de steden — zal in Schr.'s heldere uiteenzettingen niet alle bij hem oprijzende bedenkingen aangeroerd, laat staan uit den weg geruimd vinden. De drie andere opstellen, tot opschrift dragende: II de vorming van steden, staten, bondseenheden (of sympolitieën) en statenbonden; III de organisatie van den burgerstaat in Rhodus en in Carië; IV de raad en de algemeene vergadering bij de Achaeërs, leiden den lezer op wegen waarvan hier zelfs niet in het algemeen de richting ook maar aangeduid kan worden. De zorg waarmede de talrijke, door de overrijke maar onvolledige gegevens noodig gemaakte, speciale onderzoekingen onder algemeene gezichtspunten gebracht en gehouden zijn, zoodat de tallooze bijzonderheden waar-

over gehandeld wordt zich zonder bezwaar in de voorstelling van den lezer op hun juiste plaats laten vasthouden, maakt de hier gegeven overzichtelijke behandeling van zaken die aan geen der in de grieksche wereld belangstellenden vreemd mogen zijn tot een even leerzame als betrekkelijk gemakkelijke lectuur, die hun met warmte aanbevolen kan worden.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

Dr. Andreas Walther, Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V. Leipzig, Duncker und Humblot. 1909. (Pr. M. 5.50).

Het boek, welks titel hierboven staat afgedrukt, brengt veel nieuws. De schrijver stelt er zich in ten doel uiteen te zetten, hoe zich uit den raad nevens den landsheer, die deze oorspronkelijk in zijne geheele regeeringstaak ter zijde stond, in het Bourgondische rijk langzamerhand de verschillende organen afgescheiden hebben, waardoor later de functiën van den staat werden uitgeoefend: de groote raad te Mechelen voor de rechtspraak, de raad van domeinen en financiën voor de geldmiddelen, de geheime raad voor de matières de grâce en andere zaken van justitie buiten de eigenlijk gezegde rechtspraak, totdat eindelijk de raad van State voor de politieke zaken overbleef. De ontwikkeling, die tot de vorming dier verschillende lichamen heeft geleid, wordt in bijzonderheden nagegaan, waarbij er vooral de nadruk op wordt gelegd, eensdeels dat men niet moet hechten aan de terminologie — de grand conseil vóór 1504 is een geheel ander lichaam als de groote raad te Mechelen, en vindt veeleer zijne voortzetting in den conseil privé van na 1504, die echter weder veel ruimer functies had dan de latere geheime raad naast den raad van State — anderdeels dat de vorming der nieuwe organen zeer langzaam heeft plaats gehad, en dat het vaak moeilijk is uit te maken, hoe lang de bijzondere functiën, die later tot de instelling van een zelfstandig lichaam hebben geleid, opgedragen waren aan een of meer leden uit den algemeenen raad naast den landsheer, en wanneer dat comité zelfstandig geworden is en onafhankelijk van den algemeenen raad, waarvan het oorspronkelijk slechts een onderdeel was.

De stof zelf geeft dus aanleiding, dat de uiteenzettingen van den schrijver, hoe uitvoerig ook, niet scherp omlijnd zijn; waar in werkelijkheid de grenzen in elkander liepen, moet deze toestand zich weerspiegelen in het werk, dat ze beschrijft. Daarbij komt dan nog, dat de schrijver slechts over zeer onvolledig materiaal te beschikken had — zijne voorstelling loopt niet verder dan tot 1531 — en bovendien slechts weinig gebruik kon maken van werken van voorgangers, die hetzelfde onderwerp behandeld hebben. Echter zou de voorstelling helderder zijn geweest, als de schrijver niet zoo de aandacht had gevestigd op de „vergleichende Verwaltungsgeschichte”, niet slechts in den zesden excursus, maar ook telkens in den tekst van het werk, iets wat de lectuur, die door de boven opgegeven oorzaken toch reeds niet gemakkelijk is, nog lastiger maakt.

De belangrijkheid en de hooge waarde van het boek van Walther vooropstellende, veroorloof ik mij toch een paar opmerkingen, die trouwens nauw met elkander samenhangen. De schrijver heeft hoofdzakelijk geput uit het staats-archief te Brussel en uit het archief te Rijsel. Zoo doende heeft bijna uitsluitend de centrale regeering zijne aandacht getrokken, en heeft hij m. i. niet voldoende in het oog gehouden, dat de ontwikkeling, die hij voor den Bourgondischen staat schetst, in de naburige landen onder den invloed van hun machtigen nabuur reeds begonnen was, vóór zij met Bourgondië werden vereenigd. Ook de graaf van Holland had een raad nevens zich gehad, welke in de eerste plaats met de grafelijke rechtspraak was belast, en in Brabant bestond reeds eene rekenkamer voor het afhooren der rekeningen, vóór die landen den hertog van Bourgondië ten deel vielen. Met die bestaande instellingen moest de vorst rekening houden. Had de schrijver zich in zijn onderzoek niet uitsluitend tot de Brusselsche en Rijselsche archieven beperkt, mij dunkt, zijne voorstelling zou in dat opzicht eenigszins nauwkeuriger zijn geweest.

Ook in een ander. Ik ben slechts bekend met het archief van eene der kleinste Bourgondische provincies; toch ben ik in staat daaruit op één punt de door Walther gegeven voorstelling nader te preciseeren. In plaats van den door Karel den Stoute in 1468 opnieuw georganiseerden raad van domeinen en financiën, stelde deze in 1473 twee afzonderlijke lichamen in, eene chambre du trésor en eene chambre des aides. Walther neemt nu aan, dat in 1477 na den dood van Karel den Stoute de oude raad van domeinen en financiën van 1468 weer is hersteld. „Denn”, zegt hij (blz. 53), „1484 sind „Les commis sur le fait des demaine et finances” bezeugt”. Een vroeger bewijs voor het herstel van den ouden toestand kent hij dus niet. Intusschen berust in het Zeeuwsche archief een stuk d.d. 1480 December 7, uitgaand van „die gecommitteerden up tstuck van der demaynen ende financiën mijns aldergenadichsten heeren”, ja den 7 December 1479 schrijven Maximiliaan en Maria aan „onsen lieven ende getrouwen den luden ende gecommitteerden up stuck van onsen demainen ende financiën”. Zelven noemen deze zich 20 December van dat jaar: „les gens des finances de monsieur le duc d'Autrice, de Bourgoigne etc.”. Van „trésoriers et généraux des demaines et des aides” is hier geen sprake meer.

Wellicht zouden nog meer aanvullingen van dien aard te geven zijn. Dit alles belet echter niet, dat het werk met vrucht zal geraadpleegd worden door ieder, die een wegwijzer zoekt in de verwarde toestanden van het Bourgondische centrale bestuur vóór 1531.

Middelburg. R. Fruin.

Onze Gouden Eeuw. De Republiek der Vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd, door **Dr. P. L. Muller.** Tweede druk onder toezicht van **Dr. P. J. Blok.** Deel II. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Het tweede deel van de volksuitgave van *Onze Gouden Eeuw* is spoedig na het eerste verschenen. Uit den aard der zaak valt na mijn bespreking van het eerste deel (*Museum* XV blz. 431) over het algemeen bekende boek thans zoo goed als niets meer op te merken. Ook dit gedeelte bevat eenige van de beste hoofdstukken van het werk, met name hoofdstuk I en II van het

Vierde Boek over het Maatschappelijk Leven, in den besten zin des woords waarlijk algemeen gehouden en toch op zooveel détailkennis gegrond.

Het onvoldoende der illustratie hindert vooral, waar deze de kunst der 17e eeuw betreft. De gekleurde platen bepalen zich in dit deel tot een onaangename reproductie der Staalmeesters, beschadigd door het vouwen. Dat de uitgever prentjes opneemt als op blz. 431 (nogmaals de Staalmeesters, thans à rebours, naar een moderne ets), op blz. 433 (de Regentessen van het Oudemannenhuis van Frans Hals, dito), op blz. 315 (een misdruk van het bekende portret van Constantijn Huygens uit de Korenbloemen) valt mij tegen. De opgave van de herkomst der gravures in de Lijst der Platen kon hier en daar nauwkeuriger zijn.

Groningen. J. Huizinga.

Ἰ. Ἰ. Θωμόπουλος, Ἰθάκη καὶ Ὅμηρος, I: Ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη, Athene, Sakellarios. 1908.
N. Παυλᾶτος, Ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη, Athene, Vergianitis. 1908.

De vraag, of het in de klassieke oudheid aldus genaamde eiland Ithaka ook het Ithaka van Homerus is, heeft in de laatste jaren vele pennen in beweging gebracht. (Zie *Museum,* Dec. 1907, p. 101 sqq.) Thans heeft ook een Atheensch geneesheer op zijn beurt een boek van 262 blz. druks aan deze vraag gewijd, waaraan nog een in het Duitsch gesteld uittreksel van zijn betoog toegevoegd is, dat 50 blz. beslaat. Het lijvige deel, dat thans voor ons ligt, is echter nog slechts een derde gedeelte van het geheele werk, dat Dr. Thomopoulos voornemens is in het licht te geven. De schrijver plaatst zich op het standpunt, dat Homerus, waar hij iets over de geographie of de ligging van Ithaka zegt, steeds volkomen van den werkelijken toestand op de hoogte blijkt te zijn geweest. De bekende plaatsen Od. IX, 21 sqq. en IV, 844 sqq. moet hij uiterst spitsvondig en grammaticaal onjuist interpreteeren om ze voor letterlijk waar te kunnen verklaren. Ook zijn betoog vertoont vaak diezelfde gebreken. Het is mij niet mogelijk hem hier voet voor voet bij zijne bespreking van alle punten van het eiland, dat reeds zoo velen vóór hem doorkruist en beschreven hebben, te volgen. M. i. heeft de schrijver het in zooverre bij het rechte eind, dat hij aan de identiteit van het homerische en het klassieke Ithaka ondanks Dörpfeld's beweringen (die hij uitvoerig wederlegt) vasthoudt en verscheidene bij Homerus vermelde geographische bijzonderheden op het tegenwoordige eiland terugvindt. Maar daar staat tegenover, dat hij zich aan schromelijke overdrijving in dien geest schuldig maakt, hetgeen zoo niet alle waarde aan zijn werk, dan toch nagenoeg alle bewijskracht aan zijn betoog ontneemt. Of het hem daarbij toch gelukt is het door hem behandelde vraagstuk in sommige opzichten verder te brengen? Misschien zullen enkele zijner opmerkingen en beschouwingen over bijzondere punten anderen tot nadere overweging van een en ander kunnen opwekken.

Het boek is zeer goed gedrukt en bevat een aantal autotypieen, waarvan de origineelen ongelukkig ten deele eveneens autotypieen waren.

Nikolaos Pavlatos tracht in eene brochure van ruim twee vel druks eene nieuwe interpretatie van Od. IX, 21—26 ingang te doen vinden. Men weet, dat deze verzen een groot struikelblok zijn voor hen, die beweren, dat de dichter van onze Odyssee eene goede voorstelling had van de aardrijkskundige ligging van Ithaka. Pavlatos meent de bewuste plaats thans zoo te mogen verklaren, dat zij integendeel als een bewijs voor de juistheid dier bewering zou kunnen gelden.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Vitruvius und seine Zeit. Eine literarhistorische Untersuchung von **Ludwig Sontheimer** aus Tübingen. Tübingen, Kommissionsverlag der J. J. Heckenhauerschen Buchhandlung. 1908. (Dissertatie van Tübingen).

Hoewel de bijtitel een voldoende waarschuwing was, heb ik dit boekje niet ook weer aan de Redactie van het *Museum* terug willen zenden, als niet tot mijn bevoegdheid behoorende en nu ik mij ter beoordeeling zet, wreekt zich dit en voel ik mij als een kat in een vreemd pakhuis. Mij lijkt de schrijver waar hij het betoog levert dat Vitruvius echt is en hij zijn boek ten tijde van Augustus zelf bij zijn leven heeft geschreven, monnikenwerk te doen of liever zooals de franschen zeggen bezig *d'enfoncer une porte ouverte.*

Wanneer een deur echter open moet blijven kan het goed zijn die niet op een kier te laten staan, maar wagenwijd open te doen en met grendels of haken vast te zetten. En dit doet Sontheimer met de uiterste zorg. Het is dan ook een genoegen hem te volgen wanneer hij ons Vitruvius leert kennen als deskundige in den aanleg van waterleidingen, zijn verhouding vaststelt tot andere schrijvers, als Athenaeus Mechanicus en Diades, Plinius, Juba en Varro, wiens *de re rustica* van 37 hij gebruikte, zijn inzicht in den stijl van zijn tijd bespreekt en uit de vermelde en niet vermelde gebouwen opmaakt, dat het werk in 32 is voltooid geweest, terwijl de inleidingen en de opdracht aan Augustus van omstreeks 28 moeten zijn.

Het is niet onmogelijk dat men een enkele van zijn oplossingen der gerezen bezwaren nog niet geheel afdoende zal vinden, zooals in zijn plan der basilika te Fanum Fortunae de *pronaos aedis augusti* niet tot zijn recht komt, maar ook hier zal hij toch wel den rechten weg hebben gevonden en zijn bewijzen zijn zoo veelvuldig en voor het meerendeel zoo overtuigend, dat het er op een meer of minder niet meer aankomt. Onderweg worden natuurlijk ook archaeologische zaken besproken waarin ik mij weliswaar evenmin thuis gevoel, maar die mij ook degelijk behandeld lijken.

Amsterdam. J. Six.

A. Jeremias, Das Alter der babylonischen Astronomie (Im Kampfe um den Alten Orient: Wehr- und Streitschriften, 3). Leipzig, Hinrichs. 1908.

Sedert eenige jaren voeren H. Winckler en A. Jeremias een strijd, die ten doel heeft hunne tegenstanders van de groote beteekenis der oud-oostersche wereldbeschouwing te overtuigen. Het aantal hunner aanhangers is niet gering. In de Vorderasiatische Gesellschaft te Berlijn is de overtuiging dat Winckler als een soort meester van

een nieuwe school te begroeten is, gevestigd. De ijver waarmede het goed recht dezer oud-oostersche wereldbeschouwing verdedigd wordt gelijkt op de warmte waarmede men vecht voor een geloof, en de slagen, die in dezen strijd worden uitgedeeld, zijn niet altijd even zacht — wat in een duitschen wetenschappelijken strijd niet zonder voorbeeld is.

Wat gezegd wordt over de noodzakelijkheid om in de oud-oostersche wereldbeschouwing door te dringen, zal bij niemand tegenstand vinden. Dat op deze noodzakelijkheid met klem wordt gewezen, is prijzenswaard, want menigmaal heeft men daarmede niet voldoende ernst gemaakt en allerlei uit de oudheid geinterpreteerd als had men met een stuk hedendaagsch denken te doen.

De bezwaren beginnen waar zij de oostersche wereldbeschouwing gaan beschrijven. De grondstelling daarvan zou zijn: de dingen in den hemel en de dingen op aarde zijn verwant en hangen samen. Men vat als heelal, dat wat men als naaste omgeving kent. De hemel, die zich daarboven welft is het tegenbeeld van de steden en landen op aarde. De tegenbeelden daarvan zijn dan ook aan den hemel aan te wijzen. Aan den hemel gebeuren allerlei dingen. De loop der sterren bewijst dit. Dit is het tegenbeeld, de voorspelling, de parallel van wat op aarde gebeurt of gebeuren zal. Wie de geschiedenis wil schrijven, heeft daarmede rekening te houden. Vandaar de stelling: de sterrenhemel is de veiligste gids voor den geschiedvorscher. De beschrijving der gebeurtenissen op aarde toch, vond plaats onder den invloed van dat wat men aan den hemel zag gebeuren.

Nu hebben de Babyloniers al zeer vroeg de praecessie gekend. Ieder teeken van den dierenriem heeft zijn god. De god die heerscht over het teeken, waarin de zon bij de voorjaars-dag en nacht-evening staat, regeert het jaar, dat dan pleegt te beginnen. Hij is de groote god in den hemel. Op aarde heerscht dus de stad, waarvan hij de plaatselijke god is, over andere steden, die andere goden hebben. Door de praecessie komt de zon, na een paar duizend jaar in een ander teeken. Dan begint dus in den hemel en op aarde een nieuwe heerschappij. Vóór 3000 v. Chr. stond de zon op genoemd tijdstip in de tweelingen. Sin, de maangod, was de god van dit teeken (dit beweert Winckler-Jeremias althans). Op aarde heerschen dus de steden van Sin, nl. Ur en Haran. Daarna komt de zon in den stier. Deze is het heilige dier van Marduk, stadgod van Babel. Ergo krijgt Babel de hegemonie en wordt Marduk voornaamste god in het rijk.

Op grond van dit beginsel wordt nu de geheele geschiedenis opgebouwd en allerlei beweerd, wat de tot dusverre bestaande opvattingen moet corrigeeren.

De historici van de oude school verwerpen deze „geschiedenis" als fantazie. In het bovengenoemd geschriftje nu poogt A. Jeremias te bewijzen, dat de astronomische kennis in Babylon zeer oud is geweest. Hij was daartoe in het bijzonder gedrongen door het werk van J. X. Kugler, S. J.: „Sternkunde und Sterndienst in Babel" (Münster, Aschendorf 1907), waarvan tot nu toe alleen het eerste deel verscheen. Deze beweerde namelijk, dat de Babyloniërs vóór 700 v. Chr. geen wetenschappelijke Astronomie bezaten en beloofde in zijn tweede deel te bewijzen, dat zij de praecessie niet gekend hebben. Jeremias heeft nu gemakkelijk spel door op allerlei astronomische teksten te wijzen, die ouder zijn dan 700 v. Chr. Kugler heeft deze teksten natuurlijk ook gekend. Hij ziet daarin niet meer dan „eine primitive Himmelbeschreibung." Eerst sedert de 8e eeuw v. Chr. wordt dit tot astronomisch systeem.

Vóór het tweede deel van Kugler's werk (waarvan J. hier en daar de verdiensten erkent) verschenen is, laat zich geen eindindruk vaststellen. Zeker is, dat J. in deze brochure allerlei heeft bijeengebracht waarmede Kugler rekening zal hebben te houden. Eene discussie tusschen de beide kampioenen op het Orientalistencongres, dat dezen zomer te Kopenhagen gehouden werd, mislukte. Jeremias was afwezig als Kugler er was en omgekeerd.

Zeker is, dat het bedenkelijk schijnt dergelijke onderzoekingen als Winckler en Jeremias ondernamen geheel alleen te bouwen op onze sterrenkaarten, zonder goede kennis van den sterrenhemel, zooals die zich in Babylonië noch thans aan het oog van den waarnemer voordoet.

Dat de Babyloniërs de praecessie gekend hebben acht ik niet onmogelijk — bewezen schijnt het mij nog niet. En al ware het bewezen, dan hangen toch de geweldige conclusies, die daaruit voor den aard der geschiedschrijving getrokken zijn, geheel onbewezen in de lucht. Wie daarvan meer wil weten moet ik verwijzen naar de Altt. Studien II S. 14 – 24.

De kern van waarheid, die in de opvattingen van de school Winckler-Jeremias schuilt, voorbij te zien ware dwaas. De godsdienstige gebruiken, feesten, enz. der oudheid laten zich niet verklaren zonder door te dringen in de wereldbeschouwing der ouden. Het schijnt mij echter te betreuren, dat de schromelijke overdrijving, waarvan deze Wehr- und Streitschriften getuigenis afleggen een meer vruchtbare bewerking van dit gebied in den weg staan.

Leiden. B. D. Eerdmans.

Edv. Lehmann, Mystik im Heidentum und Christentum. Vom Verfasser durchgesehene Übersetzung von Anna Grundtvig geb. Quittenbaum. (Aus Natur und Geisteswelt. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen. 217. Bändchen). Leipzig, Teubner. 1908. (Pr. M. 1; geb. M. 1.25).

Zooals uit bovenstaanden titel te zien is, behoort dit werkje tot eene van die serieën van uitgaven, die er naar streven kennis van alles door allen mogelijk te maken. Zijn auteur is de bekende Deensche geleerde van naam op het gebied der godsdienstwetenschap. De titel van het boek is eenigzins misleidend, want in hoofdzaak houdt het zich bezig met de mystiek in het Christendom in hare verschillende, chronologisch-historisch behandelde phasen. Twee derden is daaraan gewijd. Het derde gedeelte dat voorafgaat, maakt meer den indruk van eene inleiding op de Christelijke mystiek; daarin worden achtereenvolgens doorloopen de mystiek bij primitieve en wilde volken, de Chineesche, de Indische, de Perzische, de Grieksche De helderheid en eenvoudigheid van de uiteenzetting, die in die eerste hoofdstukken het best uitkomt, blijkt in wat er volgt

niet bestand te zijn tegen de overmaat van stof, die de auteur meende te moeten vermelden. De groote menigte van personen en richtingen, die ieder met eene korte kenschetsing de revue moeten passeeren, wordt wel wat vermoeiend. Toch zal het werkje, geschreven immers door een man, die zijn stof volkomen beheerscht, ter orienteering ontegenzeggelijk nut stichten, en is uit dat oogpunt aanbevelenswaardig.

Leiden. J. S. Speyer.

Professor H. von Soden's treatment of the text of the Gospels, door **Prof. K. Lake.** Edinburgh, Schulze and Co. 1908.

Dit boekske, een overdruk uit „Review of Theology and Philosophy”, Oct. en Nov. 1908, is geschreven naar aanleiding van „Die Schriften des Neuen Testaments, in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt, hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte” von Dr. Theol. Hermann Freiherr von Soden. Berlin, Duncker. Band I, 1, 2, 3 Abteilung (60 M.). Dit, alleen de Evangeliën behandelend, eerste deel is niet minder dan 1648, voor een deel fijn gedrukte, bladzijden groot. Von Soden wil hierin vooreerst nieuwe sigla voor de talrijke handschriften van het N. T. invoeren, sigla die beter dan de tot hiertoe gebruikte den datum en den inhoud der handschriften, dus eenigermate de kritische waarde er van, aanduiden. Ten tweede wil hij de handschriften in drie familiën verdeelen en de kenmerken dier familiën vaststellen. Eindelijk tracht hij uit het drietal op te klimmen tot den tekst waaruit die drie zijn afgeleid. Prof. Lake brengt tal van gewichtige bezwaren tegen de manier van werken en de dientengevolge verkregen slotsommen van Von Soden te berde. Vooral tegen het derde gedeelte. Von Soden ziet voorbij dat de meeste en belangrijkste veranderingen in den tekst aangebracht zijn lang voordat die vermeende „oudste bereikbare tekst” is ontstaan. Dat de uitgebreide geleerde arbeid voor de bearbeiders van het studieveld van zeer groote waarde zijn erkent Prof. Lake dankbaar.

Leiden. H. Oort.

Uit de verspreide geschriften van Allard Pierson. Tweede reeks, III. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1908. (Pr. *f* 3; geb. *f* 3.75).

Nog ten vorigen jare is verschenen het derde deel van de tweede reeks der verspreide geschriften van Allard Pierson. Met twee deelen van een eerste en even zoovele van een derde reeks en een deel Feuilletons vormt het een geheel van acht deelen, die de uitgever M. Nijhoff te zamen beschikbaar stelt voor de som van *f* 20.— gebonden *f* 26.—. Het is niet gemakkelijk uit de prospectussen den samenhang der deelen te overzien. De derde serie omvat de jaren 1852—'65, in twee deelen, die respectievelijk heeten te loopen over '52—'65 en '60—'65, en de eerste de jaren 1882—'95. Daar dit laatste deel, handelende over 1875—'82, met de twee, die verder tot de serie behooren en over 1865—'74 liepen, juist de tusschengelegen ruimte vult, zou men zeggen dat nu de uitgave compleet was. Bij de eigenaardige splitsing der derde serie evenwel zou men aanvullingsdeelen ook voor andere serieën kunnen verwachten. In hoever daar materiaal voor overgebleven is, kan ik niet beoordeelen. Aan de reproductie van grootere werken kwam het natuurlijk niet toe.

In dit laatst verschenen deel vindt men tijdschriftartikelen, behoudens een herinnering aan het verblijf te Heidelberg in het oorlogsjaar, die afzonderlijk schijnt te zijn uitgekomen, onder den titel *Duitsche indrukken*, een stukje trouwens van slechts 27 bladzijden. Verder wordt gehandeld over of naar aanleiding van Lange's „Geschichte des Materialismus”, Bilderdijk's „De geestenwereld” en „De kunst der poëzy”, Molière, het eerste deel van Hausrath's biographie van Strauss, Wallis' „In dagen van strijd”, Hartmann's „Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins”. Wallis heet nog een „auteur”, wien wordt aanbevolen historische essays of zuivere karakterromans te geven, aangezien hij voor beiden gelijke begaafdheid bezit. Een lang artikel over het gevoel als kenbron, waarin de naam van Opzoomer niet genoemd wordt, doet zien hoe mijlen ver Pierson reeds van diens gevoelsleer verwijderd is, gelijk een karakteristieke bespreking van Van Oosterzee, naar aanleiding van diens twaalf deelen „Leerredenen”, hem doet kennen als op gelijken afstand van een antiek predikantschap. Zoowel voor de kennis van den schrijver als voor die van de door hem behandelde onderwerpen levert deze bundel weer overvloedige stof.

Groningen. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. E. H. Renkema, Latijnsche Klankleer van **Prof. Dr. M. Niedermann,** voor Nederlandsche Gymnasiën bewerkt. Met een voorwoord van **Prof. Dr. P. H. Damsté.** Utrecht, A. Oosthoek. 1909. (Pr. *f* 0.75).

Latijn, Grieks, Frans, Duits en Engels leren onze gimnasiasten, met hun eigen taal, zes talen; of zij ook leren wat taal is? In 't algemeen streeft men naar de grootst mogelike kennis van grammatikale regels, met of zonder talrijke uitzonderingen, van onregelmatigheden die vaak niet onregelmatig zijn, maar van de orde en de regelmaat in de klankleer waarop de kennis van woordvorming en afleiding berust, horen onze kinderen niet veel. Ten minste te oordelen naar de meest gebruikelike schoolboeken, vooral voor het Latijn, want hier laat zich het begrip taal het best bijbrengen, omdat vergelijkingen èn met Frans èn met Grieks binnen het bereik van de klas vallen. Terwijl menig kind nog lijdt onder de sleur van in Duitsland reeds lang verouderd geschoolmeester, leert de Amerikaanse jongen in zijn Hale en Buck, fris en kort, hoe de taal gevormd is.

De Latijnse Fonetiek van Prof. Niedermann is in *Mus.* XIV, 3 besproken; een bewerking daarvan heeft Dr. Renkema, op raad van zijn promotor prof. Damsté, geleverd meer speciaal voor de hogere klassen van ons gimnasium. Wil het boekje daar van nut zijn, dan dient van de eerste klas af de hier gevolgde metode voorbereid, maar dan kan de leerling in de derde klasse reeds het boekje gebruiken, vooral omdat Dr. Renkema het oorspronkelike, dat voor z. g. H. B. S. met Latijn geschreven is, door toevoeging van Griekse voorbeelden voor onze scholen zeer geschikt gemaakt heeft. Een vertaling is het niet; geheel zelfstandig stelt de bewerker b.v. zijn eigen opvatting omtrent het aksent tegenover die van Niedermann (§ 8).

Jammer dat de nummering der paragrafen daardoor telkens één versprongen is.

De firma Oosthoek heeft royaal van Niedermann het recht der bewerking gekocht; dubbel jammer dat de tiepografiese uitvoering — ook al vergelijkt men deze niet met het oorspronkelike — ver beneden de matigste verwachtingen blijft. Heeft men in één boekje van 83 paginaas, op één bladzijde ooit groter verscheidenheid gezien van letterteken dan op pag. 10 waar de kommaas dansen; op pag. 57 waar de haakjes nu eens dik dan weer dun zijn; op pag. 64 en 65 waar de letters, vooral de *f*, vaak gebroken zijn of scheef staan; op pag. 80 en 81 eindelijk de *s*, de vette natuurlik niet.

Hopen we dat de wens van Prof. Damsté in het voorwoord vervuld worde; hijzelf zal de leerlingen die hij kweekt, op hun plicht als a. s. docent wijzen en van hen zal de gewenste koersverandering, ook in ons land, te verwachten zijn. Maar misschien worden ook ouderen bekeerd.

Utrecht. E. Slijper.

Beknopte Nederlandsche Spraakkunst door **Dr. K. Holtvast**, Tweede druk. Groningen, P. Noordhoff. 1908. (Pr. *f* 1; geb. *f* 1.30).

In een beknopte Ned. Spraakkunst, waarin de beschaafde spreektaal, de redenaarstaal, de schrijftaal en de verouderde schrijftaal, waarin naast de verbuiging en spelling ook nog de zoogenaamd „vereenvoudigde" wordt behandeld, zal allicht hier en daar iets vergeten zijn, allicht iets gezegd, dat aan twijfel onderhevig, voor tegenspraak vatbaar is.

Ge luistert, gij zijt heet schrijftaal (§ § 135, 147). *gij hebt, werkt, buigt, U zijt* daarentegen schrijftaal en redenaarstaal (§ § 146, 147, 149, 151); *allen* en *aller* bestaan alleen in de schrijftaal (§ 131), maar *degene* en *hetgeen*, onverbogen, in de spreektaal (§ 120); *de afschaffing der schutterij, de opkomst der zon* alleen in de schrijftaal en redenaarstaal (§ 50); *hoort het van hun?* zou zijn algemeen beschaafde spreektaal (§ 51); *kun je? moog jullie?* behooren volgens Schr. tot het dialect of de platte taal (§ 100); *uitscheiden — schee uit — uitgescheden* heet de beschaafde spreektaal, *scheidde uit — uitgescheiden* alleen schrijftaal (§ 155); de verleden tijden *meette, zweerde, bergde* zijn even gebruikelijk in schrijf- en spreektaal als de sterke vormen (§ 145).

Schrijvers „onbeschroomdheid om te wijzen op onjuiste indeelingen en te breken met scheeve, lang als onomstootelijk juist geldende beschouwingen" brengen hem tot eigenaardige uitspraken, formuleeringen en voorbeelden.

De gelaarsde kat wordt aangehaald als om te bewijzen dat verleden deelwoorden dikwijls als bijvoegl. naamw. voorkomen (§ 181). Er bestaat maar één hulpwerkwoord van den lijdenden vorm! (§ 159) en *ik ben geëerd* is verkort uit *ik ben geëerd geworden* (§ 160). Nieuw is deze onjuiste theorie echter niet. Volgens § 95 moet men schrijven: *den hoeveelste is het vandaag?* en *den hoeveelsten Juni is het vandaag?* omdat het eerste zelfstandig is en het tweede bijvoeglijk. Waarom dit bijvoeglijk is, staat er niet bij. En moet men dan ook in het tegenwoordig Nederlandsch schrijven: *den zevende kwamen wij aan het Bereneiland?* Daarover wordt gezwegen (§ 94). Dat taal geen wiskunde is, weet de Schr. anders wel, want hij eischt te recht: *ik zag uw vader en den zijnen* (§ 109). De „bepaling van gesteldheid" is noch bijvoeglijk noch bijwoordelijk (§ 34): in *ik schiet den vogel dood* is *dood* noch adjectief noch adverbium (§ 46). Als ik betwijfel of hierop de oude regel van toepassing is: Qui bene distinguit bene docet, zal de Schr. zeggen, dat hij geen oude regels wenscht te volgen. En om een eenvoudige zaak ingewikkeld voor te stellen schrijft hij: „Het onvoltooide deelwoord gaat uit op *ende* of *ent* (gespeld *end*), het voltooide op *en* of *t* (soms gespeld *d*)". Het onbepaalde lidw. in *een man vertelde mij* heet ontstaan uit het telwoord *één* (§ 75). De *s* van iets *dergelijks* , zoo wat *verschrikkelijks* moet volgens Dr. Holtvast als een achtervoegsel beschouwd worden, dat zelfst. naamw. vormt van bijvoeglijke (§ 205). In *het zij zoo* heet *zoo* het gezegde (§ 21). Aan de mededeeling, dat „de overtreffende trap van het praed. bijv. nw. meestal wordt voorafgegaan door *het*" wordt in één adem toegevoegd (ter verklaring van „meestal"?), dat men ook zegt: *deze jongens zijn de grootste, die peren zijn de beste* (§ 224), alsof dit daarmede iets heeft te maken. De Schr. laat het voorkomen, dat *vernissen* (§ 142) en *mankeeren* (§ 171) unica zijn. In § 185 heet „*bovendien* „een voegwoordelijk bijwoord „gemakkelijk te onderscheiden van een echt voegwoord" en in § 195 heet het een echt voegwoord. In dezelfde § worden *want* en *derhalve* allebei redengevende voegwoorden genoemd. „*Deze*, zelfst. wordt verbogen als *bode*; *bij deze deel ik u mede*" (§ 117). Hadden we straks bij *den hoeveelste* een vb. van grammaire raisonnée, hier is er een van grammaire irraisonnée. Onwaar is de voorstelling in § 77, „dat men even goed in den voorwerpsvorm *een* schrijft als *eenen*", want de gewone vorm is tegenwoordig *een* (ml., vr. en onz.).

Hoewel de Schr. kan weten, dat er grammatici zijn, die *beide* gebruikelijke constructies duidelijk maken in zinnen als: „Volgens een autoriteit als *de(n) generaal* zag men nooit een grooter veldheer dan *deze(n)*", zegt hij (§ 52): „Volgens den eenen spraakkunstenaar behooren zulke woorden in den onderwerpsvorm, volgens den anderen in den voorwerpsvorm te staan" en voegt daaraan toe: „Voor wie de vereenvoudigde schrijft, bestaan zulke moeilijkheden niet", alsof die zich niet bekommert om de theorie van den zin. Maar ieder gevoelt, dat dit het gevolg wordt en kan het bovendien hooren verkondigen en toejuichen, dat de verklaring der moeilijkheden in 't Nederlandsch moet worden geschoven op de leeraren voor de vreemde talen. Als het onderwijs in Nederlandsche grammatica aan hen is overgelaten, die met hun dikwijls eenzijdige kennis en hun directe methode zich om het Nederlandsch — althans op de Hoogere Burgerscholen — weinig of niet bekommeren, dan zullen onze leerlingen al heel goed de vreemde talen moeten kennen, vóórdat ze onze eigen literatuur kunnen verstaan.

Hoewel ik in den Schrijver afkeur twee heeren te willen dienen, wil ik mijn verdere gegronde of ongegronde aanmerkingen in de pen houden en me haasten te zeggen, dat ik in dit leerboek, verdienstelijk om zijn driestheid, frischheid en oorspronkelijkheid, ook (bv. in § 139) zeer lezenswaardige beschouwingen heb gevonden. Met het oog op een herdruk nog de opmerking, dat het wenschelijk is een leerboek naar één plan van behandeling in te richten en niet al in § 57 te spreken van onvolkomen, volkomen en heldere klinkers, enz. zonder te zeggen wat dat zijn en ze eerst in § 229 vlgg. gedeeltelijk te behandelen. Want wat een *heldere* klinker is, heb ik ook daar niet kunnen vinden.

Groningen. J. Bergsma.

J. W. Pik, Leeraar H. B. S. te Rotterdam. **Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis.** Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1909. (Prijs *f* 1.90).

De heer Pik heeft zijn *Leerboek der Algemeene Geschiedenis* nog in beknopter vorm doen verschijnen dan in zijn *Overzicht* het geval was. Niet alle leerboekschrijvers brengen dit verkorten van een verkorting met even gelukkig gevolg in toepassing als deze schrijver, vooral in dit opzicht, dat de frisheid van voorstelling, die we in zijn eerste boek mochten konstateren, er niet onder geleden heeft. Ieder die een helder en niet dor in twee woorden geschreven leerboek wenst van een zodanige beknoptheid, dat niet gezondigd wordt tegen de gangbare examenopvattingen, maar die tevens van de beschavingsgeschiedenis enige nota wil zien genomen, zal hier wel zijn gading vinden.

De volgende opmerkingen moet ik me overigens veroorloven.

Vooreerst een dergelijke als door mij gemaakt is bij de vorige boeken van deze schrijver en die op verreweg de meeste leerboeken van toepassing is. Op welke gronden, hetzij van fijner geestbeschaving, hetzij van prakties nut te bevorderen, wordt ook in dit betrekkelik kort boek het

nog altijd grote aantal polietieke feiten nodig geacht? Nog nooit hoorde ik een dergelijke vraag afdoende beantwoorden. Weet men het zelf niet recht, maar vreest men met een sleur te breken? Zijn de examens hier de norm? Het zij me dan vergund eens mee te delen, wat mij door een man van ervaring op dit gebied verteld is: dat sommige examinatoren voor de hoofdakte gaarne zich meer met beschavingsgeschiedenis zouden inlaten, wanneer de gemiddelde kennis der examinandi dit maar toeliet.

Inderdaad, ik schaam me niet mijn ergernis te bekennen, wanneer ik de hoofdstukken over de Griekse Geschiedenis in het boek van de heer Pik lees, en daarin zie hoe bijv. de kennismaking met Nicias en zelfs met Antalcidas als van zeker gewicht wordt beschouwd, maar noch de bouwstijlen, noch een kunstenaar als Praxiteles ook maar met één woord vermeld worden.

Vreemd bij een dergelijke omissie mag men 't noemen, dat Eratosthenes en de astronoom Hipparchus wel een plaatsje mochten verwerven.

Nog dient te worden gewezen op *Aúgias* voor Augias, op het vergeten van de ephoren, op de onjuistheid dat Solon een demokratie zou hebben ingesteld, zodat zijn staatsregeling ook niet kan beschouwd worden als het openzetten van een deur voor demagogie, gesteld al dat dat het onvermijdelik gevolg van elke demokratie zou moeten zijn en zij bij andere staatsregelingen nooit zou zijn voorgekomen.

Over latere tijdvakken zijn, voorzover ik heb kunnen nagaan, maar weinig krietiese opmerkingen te maken. Alleen had ik wel gaarne de Renaissance beschouwd gezien ook als een vernieuwing in het dageliks leven, niet alleen als een beweging in kunst en letteren, terwijl ik de kenschetsing van de Wederdoperij, als een komen tot vreemde opvattingen door het bestuderen van de Bijbel, bijv. tot gemeenschap van goederen, voor de leerlingen niet zeer ophelderend kan vinden.

Gouda. R. Stavenisse de Brauw.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. van 11 Oct. l.l. sprak de heer Prof. Karsten over *De brieven van den Kerkvader Augustinus.* Na een korte biographie van Augustinus gegeven te hebben, handelde de spreker over de 270 vaak zeer lange brieven, gericht aan ongeveer 150 verschillende personen; de meeste brieven zijn uit den tijd toen Augustinus bisschop van Hippo was (395-430). Hij beantwoordde daarin de dogmatische bezwaren waarmede hij ieder uitnoodigde tot hem te komen. De spreker gaf daarvan verschillende voorbeelden. Augustinus was wel is waar door zijn moeder in het Christelijk geloof opgevoed, maar hij had, voor hij in 387 werd gedoopt, veel studie gemaakt van de heidensche wijsbegeerte, en kwam zoo tot het Neo-Platonisme; in zijn brieven ontleent hij zijn argumenten dan ook niet zelden aan de wijsbegeerte. Zeer moeilijke en zeer zonderlinge vragen werden hem gesteld. De spreker toonde aan hoe men uit deze nog te weinig bestudeerde brieven kan afleiden, welke plaats de wijsbegeerte in de ontwikkeling van Augustinus heeft ingenomen, en hoeveel de eenheid der Kerk en de stevigheid van hare dogmatiek aan dezen uitnemenden en onvermoeiden Kerkvader heeft te danken, in een tijd toen allerlei begrippen uit de antieke wereld het opkomende Christendom nog konden belemmeren en velen tot de zonderlingste ketterijen dreigden te vervallen. — De heer de Groot kon zich niet geheel vereenigen met de meening van den heer Karsten omtrent de beteekenis der wijsbegeerte in de ontwikkeling van Augustinus; de heer Woltjer maakte een opmerking over het eenigszins onbepaalde van den titel der voordracht. De spreker gaf den heer de Groot nog nadere bewijzen ter aanvulling van de reeds genoemde, en verdedigde de reeds op zich zelf wenschelijke keus van beknopte titels voor de verhandelingen der Akademie; immers de mededeeling van den titel, slechts eenige dagen vóór de vergadering, liet toch te weinig tijd voor grondige studie aan die leden welke niet reeds met het onderwerp vertrouwd waren.

Den 4[den] October aanvaardde dr. J. W. Beck het professoraat in de Latijnsche taal- en letterkunde aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam met het houden eener oratie, die bij Noordhoff te Groningen in druk is verschenen en getiteld is: *Een woord over klassieke philologie en in het bijzonder over de literaire kritiek te Rome.* Zooals de spreker zelf aan het einde zegt, heeft hij „in betrekkelijk korten tijd tot velen over veel" gesproken. Het is eenigszins moeielijk van deze rede een bevredigend verslag te geven; zooveel onderwerpen worden er in aangeroerd en in zoo vreemd verband. Na eene inleiding, waarin eerst verteld wordt wat men onder philologie verstaat, die dan gedefinieerd wordt als „de wetenschap der geestesproducten", vervolgens meer in het bijzonder de Latijnsche philologie en Rome aan de orde is, gaat de spreker over tot zijn eigenlijk onderwerp. Hij wil nl. „de zoogenaamde *hoogere* of *literaire kritiek,* die men tegenwoordig, naar haar voornaamste taak, ook wel Analyse noemt" ten opzichte van Latijnsche auteurs nader in oogenschouw nemen. Die analyse ontbrak in de oudheid. Men stelde algemeene regelen op, waarnaar de litteraire kunst zich had te voegen en eerbiedigde de individualiteit niet of niet genoeg. Spreker ontwikkelt die stelling met allerlei bewijsmiddelen en stelt het betoogde in het licht door langer stil te staan bij de litteraire kritiek, zooals die door Horatius, Cicero en Quintilianus is toegepast. Met Mommsen's groote waardeering van Quintilianus, die in zijne taal een „zacht oordeel" genoemd wordt, kan professor Beck zich niet best vereenigen. De rede sluit met de gebruikelijke toespraken.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 8 Oct. l.l. een vergadering, waarin de heer Prof. Dr. Th. Bussemaker tot Voorzitter voor het loopende jaar gekozen werd. De heer Dr. P. C. Molhuysen gaf daarna eenige mededeelingen over de voorgenomen uitgave van het *Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* dat onder zijn redactie en die van Prof. Blok bij de firma Sijthoff zal verschijnen. Het werk is geraamd op 15 deelen. De meest bevoegde geleerden worden uitgenoodigd tot het bewerken der verschillende groepen van artikelen, die beknopt maar leesbaar zullen zijn, en waarin voor gepaste verwijzingen naar de voornaamste bronnen zal worden gezorgd. Zoodra er kopij voor een deel is zal dit worden gedrukt, en wel zoo dat ieder deel artikelen van *A* tot *Z* zal bevatten: een algemeen register op de 15 deelen zal het vinden van elk artikel mogelijk maken. Door deze methode, waarvan een dergelijk Italiaansch werk het voorbeeld gaf, hoopt men spoediger met het drukken vooruit te komen dan wanneer men den gewonen weg volgt. Een levendige gedachtenwisseling, waaraan vele leden deelnamen, volgde op deze belangrijke voordracht. Daarna handelde de heer Prof. Speyer over *Het prototype van den heiligen reus Christophorus.* Wat van dien grooten en algemeen vereerden heilige en auxiliator verteld wordt, is zoo fabelachtig en wonderbaarlijk, dat ook vele Katholieken, zooals Spr. aantoonde, niet gelooven dat wij met een historisch persoon te doen hebben. Reeds vroeg heeft men dan ook naam en legende symbolisch willen verklaren. In de tweede helft der 19[de] eeuw werden gissingen voorgesteld die er op uit waren een verchristelijkten Thor of Hercules in hem te zien.

Maar langs dien weg wordt niet verklaard, hoe Christophorus oorspronkelijk een menscheneter geweest kan zijn met een hondskop (Cynocephalus). Deze trek van zijne legende is oud en echt. Om dit in het licht te stellen ging Spr. de verschillende versies na, die er van de Christophorus-legende bestaan, te weten de passio in drie Grieksche teksten, van welke Usener den oudsten, die van vóór het jaar 500 dagteekent naar zijne meening, heeft uitgegeven, en in de talrijker Latijnsche bronnen, die in hoofzaak daarmede overeenstemmen. Het verschil is vooral in de namen gelegen; de koning die Chr. den marteldood doet sterven heet Dagnus van Samos bij de Latijnen, keizer Decius bij de Grieken; de Latijnen noemen Chr. een C(h)ananaeus. De gemeenschappelijke bron van die berichten wijst naar het Oosten, met name naar Syrië. Behalve deze serie is er nog eene tweede, die zich in onze teksten eerst sedert de 13de eeuw laat vervolgen, en die de voorgeschiedenis behandelt met Christophorus als den Christusdrager tot hoofdmoment. Hoewel die niet zoo oude brieven in de litteratuur kan vertoonen, is zij toch voor oorspronkelijk te houden, iets waarover bijkans iedereen het eens is, ten deele op interne gronden, ten deele omdat de afbeeldingen van het Christuskind door Chr. gedragen op oude traditie wijzen.

In de Christelijke sfeer is dat geheele verhaal onzinnig. Het wordt daarentegen volkomen verstaanbaar, wanneer wij voor den Christus lezen den Bodhisattwa en aannemen dat eene Buddhistische legende hier in Christelijke vormen zich ons voordoet. Nu *bestaat* er zulk een verhaal, hoe de Bodhisattwa, toen hij prins Sutasoma was, door een menscheneter-reus op den schouder is gezet, en hoe die reus door hem tot de Ware Leer bekeerd is. Het maakt deel uit van het Jâtakaboek (ed. Fausb. V, 456 vgg.) en van de Jâtakamâlâ. Op den Boro Boedoer staat die geschiedenis in vier reliefs afgebeeld, zooals Spr. zien liet. Zulke afbeeldingen van heilige legenden, zoogenaamde jâtaka's, werden in Buddhistische landen in menigte aangetroffen op tempels en heiligdommen, juist als die van de heiligen en martelaars in de Christenheid. In streken met gemengde bevolking, Buddhistische en Christelijke, kunnen Buddhistische voorstellingen in beeld eene Christelijke interpretatie hebben gekregen. Zoo iets houdt Spr. voor de kiem van het Christophorus-verhaal. Immers het lijdt geen twijfel dat er zulke gewesten bestonden in het Sassanidenrijk en de daaraan Oostwaarts palende landen, en het is zoo natuurlijk dat Christenen wat zij daar van *den* Heiland, *den* Verlosser door Buddhisten hoorden vertellen, op *hun* Heiland, *hun* Verlosser toepasten en aan hunne gedachtensfeer aanpasten.

Verschenen is het vierde deel der Duitsche vertaling van Blok's *Geschiedenis* in de serie Heeren en Ukert, thans onder leiding van Lamprecht. Ook dit deel is door den heer Houtrouw vertaald. — Het vijfde en laatste deel der Amerikaansche bewerking zal nog in dit jaar verschijnen (firma Putnam, New-York en Londen).

In de Verslagen der Koninklijke Vlaamsche Academie (Openbare Vergadering 27 Juni l.l.) verscheen een studie van prof. Blok getiteld: *De Prins van Oranje te Antwerpen in October 1830*, geput voornamelijk uit de Notulen van de toen daar verblijfhoudende afdeeling van den Ministerraad, benevens een van prof. De Vreese, over *De benamingen onzer taal, inzonderheid Nederlandsch*, geput uit tal van gegevens uit de 16de en 17de eeuw.

De heer K. ten Bruggencate heeft een brochure uitgegeven (bij de firma Wolters te Groningen), getiteld *De eindexamens onzer hoogere burgerscholen.* Hij betoogt, dat die eindexamens, zooals zij thans bestaan, gewichtige bezwaren opleveren, en dat zij, mits allerlei andere zaken goed geregeld zijn, zouden kunnen worden afgeschaft. De leeraren zouden dan een groote verantwoordelijkheid hebben, maar — zegt de schrijver — „ik wil den leeraarsstand verheffen door hem te vertrouwen." Bij die regeling zouden de Directeur en de Inspecteur samen moeten werken om met de leeraren overleg te plegen, en voor het onderzoek van enkele candidaten, omtrent wie men niet eenstemmig kon oordeelen, zou door den Minister een commissie kunnen worden benoemd. Een dergelijke regeling zou eenvoudiger, billijker en ook goedkooper zijn dan het nu gebruikte stelsel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1909, Septembre: P. Vidal de la Blache, Régions naturelles et noms de pays, I. — M. van Berchem, Aux pays de Moab et d'Édom, III. — L. Leger, La littérature sud-slave, I.

Mémoires de la Société de Linguistique, XV, 6: M. Bréal, Étymologies grecques et latines (suite). — A. Meillet, De l'accentuation de certains verbes en germanique commun: 1. Got. *gatarhjan*; 2. Got. *þahan, hahan.* Dez., Armeniaca. — J. Vendryes, Mélanges étymologiques: 1. Grec ἔνδον, ἐνδῖνος; 2. Irl. *-osailcim, -oslaicim*, Gr. ἕλκω; 3. Lat. *pungō*, irl. *uagim*; 4. Irl. *rigim* „je tends", lat. *rigeō* „je suis tendu"; 5. Latin *medullae.* — G. Ferrand, Un vocabulaire malgache-arabe. — H. d'Arbois de Jubainville, Lat. *sedare* „apaiser, calmer" et irl. *sid* „paix".

XVI, 1: J. Bloch, Castes et dialectes en tamoul. — A. Meillet, Sur la valeur de *F̣* chez Homère. — Dez., Remarques sur la langue de Corinne. — J. Vendryes, L'assimilation consonantique à distance. — M. Bréal, Notes d'étymologie. — A. Meillet, Traitement de *n̥* en indo-iranien.

Indogermanische Forschungen, XXIV, 5 en Anzeiger, 2-3: Sachregister, Wortregister. — Bibliographie 1906. — Bücherbesprechungen (Brugmann, Das Wesen der lautlichen Dissimilationen). — Mitteilungen (o. a. Necrologie van Osthoff, door Brugmann).

Mnemosyne, XXXVII, 4: I. M. J. Valeton, Quaestiones Graecae. IV. De Harmodio et Aristogitone. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. CI. Quando ex usu recesserit rei in iudicium deductae clausula. — J. [Vürtheim], *Oscen-oscitare.* — J. C. Vollgraff, Coniectanea in Platonis Phaedrum. — J. J. H[artman], Ad Plutarchum (de Recta Rat. Aud. 42 A). — J. van Wageningen, Ad Panegyricos Romanos. — J. J. H[artman], Ad Plutarchum (ibid. 43 E).

Hermes, XLIV, 4: E. Schwartz, Die Zeit des Ephoros. — W. Crönert, Die Hibehrede über die Musik. — G. Pinza, Homerica. — A. Rzach, Die Jerusalemer Handschrift der Oracula Sibyllina. — C. Bardt, Plancus und Lepidus im Mutinensischen Krieg. — W. Otto, Kauf und Verkauf von Priestertümern bei den Griechen. — F. Leo, Doppelfassungen bei Juvenal. — Miscellen.

Jahrbuch des kais. deutsch. archäol. Inst., XXIV, 2: P. Wolters, Bemalte Grabstele aus Athen. — B. Filow, Erosstatue aus Nicopolis ad Istrum. — J. Marshall, Of a head of a youthful goddess, found in Chios. — Anzeiger.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Athen. Abt., XXXIV, 1-2: F. Mie, Über διὰ πάντων und ὁ ἐπινίκιος in agonistischen Inschriften. — C. Fredrich, Aus Samothrake, — Fr. W. von Bissing, Mitteilungen aus meiner Sammlung. — A. D. Keramopullos, Zum delphischen Wagenlenker. — J. Sundwall, Inschriften aus Athen. —

P. Friedländer, Die Frühgeschichte des argivischen Heraions. — H. G. Pringsheim, Mitteilungen aus Thessalien. — A. Reichel, Die Stierspiele in der kretisch-mykenischen Kultur. — M. Gothein, Der griechische Garten. — R. Heberdey, Das Schatzhaus der Knidier in Delphi. — G. Karo, Götterversammlung und Gigantomachie am Knidier-Schatzhaus in Delphi. — H. G. Pringsheim, Die Burg von Kalydona. — N. Polites, Grabepigramm von „Syros". — G. Hiller von Gaertringen, Funde.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VII[de] Volgr., IX, 1 en 2: H. Kern, Geschiedkundige gegevens in 't gedicht Nāgarakrĕtāgama. — A. Hueting, Verordeningen aangaande de adat der inlandsche Christenen op het eiland Halmaheira. — C. te Lintum, De Kamer der West-Indische Compagnie te Delft. — A. Hueting, Woordverwisseling bij besmettelijke ziekten onder de Tobèloreezen. — C. Lekkerkerker, Mededeeling over het Kéblai der Rotineezen. — F. J. F. van Hasselt, Uit het volksleven van de bewoners der Humboldtsbaai. — Mededeelingen (ter openbaarmaking afgestaan door het Departement van Koloniën) betreffende de Kwantan-districten. — Mededeelingen (als boven) betreffende de Atjehsche onderhoorigheden. — G. P. Rouffaer, De plaats en datum van geboorte van dr. H. Neubronner van der Tuuk.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXVIII, 2: J. van Ginneken, De huidige stand der genealogische taalwetenschap. — G. A. Nauta, *Song*. — R. Grisard, *De Dobbelaar*, blijspel van Th. Asselijn, naar het Haarlemsch handschrift voor het eerst uitgegeven. — R. van der Meulen Rz., Hollando-Russica (*begin*).

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LI, 2-3: A. Nolte, Die klingenden reime bei Hartmann, Gottfried und Wolfram. — E. Schröder, Erfurter dichter des dreizehnten jahrhunderts. — G. Neckel, Über einen altnord. wechsel von präsens und präteritum in beschreibenden zusammenhängen. — G. Baesecke, Die datierung Albrechts von Halberstadt. — E. Schröder, Der deutsche Ovid von 1210. — K. Droege, Die vorstufe unseres Nibelungenliedes. — P. Crain, Bruckstück eines lateinisch-deutschen Facetus in der Jenaer Universitätsbibliothek. — K. Strecker, Dies irae. — G. von Grienberger, De servando medico. — F. Menčik und E. Schröder, Eine Wiener Rubinus-rolle. — E. Habel, Reimsprüche des schulrectors Mauricius von Landau. — P. Schmid, *Nachtigall, Bräutigam*. — G. Brockstedt, Über entstehung und verfasser der Hvenschen chronik. — G. Roethe, Zu Zs. 51, 208. — R. M. Meyer, Der sprung aus dem fenster. — Anzeiger.

Romania, XXXVIII, 3: A. Thomas, Notes étymologiques et lexicographiques. — E. Philipon, Le suffixe *-in*, *-ina* en moyen rhodanien. — Vie de Saint Panuce, publ. p. A. T. Baker. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXIII, 5: L. Wiener, Pseudo-Karaibisches. — J. Subak, Die franko-italienische Version der Enfances Vivien nach dem Codex Marcianus XIII. — H. Urtel, Eine altfranzösische Beichte. — W. Cloetta, Wilhelm von Bapaume oder der sizilische König Wilhelm II? — G. Bertoni, Per la cronologia di „ā" da „á" nell' Emilia. — Vermischtes. — Besprechungen.

Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte, IX, 3: R. F. Arnold, Andreas Hofer in der englischen Dichtung. — Th. Zachariae, Zum Schwank vom zögernden Dieb. — M. Schneidewin, Skeptische Gedanken zu Fausts zweitem Monologe. — P. Hazard, Les premiers contacts des littératures du Nord avec l'esprit latin en Italie. — H. Kallenbach und R. Schlösser, Shakespearesche Spuren in Platens Sonetten. — Besprechungen. — Notizen.

Bulletin Nederl. Oudheidk. Bond, II, 4: Verslagen. — Martin, De werkzaamheid van dr. A. Bredius. — Monumenten. — Martin, Rembrandts portretten van Doomer. — J. C. O., De Servatiusbuste te Maastricht.

Revue Historique, CII, 1: Harrisse, Sebastien Cabot. — Lehautcourt, La capitulation de Laon (1870), I. — Halphen, Les biographes de Thomas Becket. — Michel, Les chevaliers du château des Arènes de Nîmes. — Esmein, Encore un historien de Jeanne d'Arc (t. w. Lang). — Canton, Napoléon et l'abbé Hunon. — Bulletin historique (Les jubilés de Genève; France: Révolution et Empire; Allemagne: 1648 suiv.; Angleterre; Pays-Bas).

Historische Zeitschrift, CIII: Spangenberg, Landesherrliche Verwaltung, Feudalismus und Städtetum in den deutschen Territorien des 13-15. Jahrh. — Hartung, Berthold von Henneberg. — Miszellen (o. a. Spranger, Psychologie und Verstehen).

Historische Vierteljahrschrift, XX, 3: Von Moeller, Der heilige Ivo als Schutzpatron der Juristen. — Schybergson, H. G. Porthan. — Bitterauf, Der Prozess gegen Joh. Philipp Palm 1806. — Kleine Mitteilungen.

English Historical Review, 1909, Juli: Davis, Liberties of Bury St. Edmunds. — Parkins, The trial of the Knight Templars in England. — Brinkmann, Relations between England and Germany, 1660-1688, II. — Smart, The antecedents of the Corn Law of 1805. — Notes and Documents.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVI, 4: Tesch, De klei van Tegelen. — Van der Miesen, Nieuwe tocht naar Boeroe. — Boeschen, Het uitdrogingsproces der aardoppervlakte. — Dozy, De opgravingen bij Trinil. — Niermeyer, De onderzeesche vorm van Celebes. — Mededeelingen (o. a. de 7de Ned. excursie voor geografen; S., De geodesie te Utrecht, enz.); 5: De staatkundige indeeling van Ned.-Indië. — De Jongh, De oostkust van Noord-Halmaheira. — Rouffaer, De Topographische Inrichting te Batavia. — Mededeelingen (o. a. A. A. B[eekman]) Geldersche plaatsnamen).

Gids, 1909, Juli: Vürtheim, Herinneringen aan Hellas, II. — Colenbrander, Holland-Amerika lijn.

Onze Eeuw, 1909, Juli: Bussemaker, Abraham Lincoln, I.

Nederland, 1909, Juli: Diferee, Het leven en de kunst van Vondel.

Indische Gids, 1909, Oct.: Nieuwenhuizen, De approviandeering van het Indische leger 1816-1840. — Kalff, Indische baanbrekers in de 17de eeuw.

Tijdspiegel, 1909, Juli: Domela Nieuwenhuis, Het geestelijk en wereldlijk spel.

Theol. Tijdschrift, 1909, V: Van den Bergh van Eysinga, Wonderbaarlijkheden. — De Graaf, Jezus-Messias. — Meyboom, Clemens Alexandrinus en de Heilige Schrift.

Teyler's Theol. Tijdschrift, VII, 4: Völter, Het ontstaan van het geloof in de opstanding van Jezus. — Bruins, Aanteekeningen bij Matth. 5, 21-48. — Bruining, Kantteekening.

Studiën, LII, 2: G. J. J. Louwerens, Christen en wijsgeer bij Origenes, II. — A. J. Allard, Werken van J. A. Alberdingk Thijm.

Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, VII, 4: Burger, Oud-Holl. zeevaart-uitgaven (slot). — Enschedé, Papier en papierhandel, II. — Kroniek.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Baljon, Commentaar op het Evangelie van Lucas: D.Ltztg. 1909, n°. 35 (H. Holtzmann).

Beck, Ekkehards Waltharius: Weekbl. v. Gymn. en Middelb. Onderw. VI, 5 (Kossmann).

Bibliotheca Reformatoria, uitg. d. Cramer en Pijper, V: Tijdsp. 1909, Juli (Vos).

Bosman, Atlas van Ned.-Indië: Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. XXVI, 4 (Niermeyer).

Van Brakel, Ned. Handelscompagnieën der 17de eeuw: Engl. Hist. Rev. 1909, July (Brinkmann).

Ten Bruggencate, De eindexamens der H. B. S.: Gids 1909, Juli (van Hall).

Bruins, Hoe ontstond de overtuiging dat Jezus de Christus is?: Teyler's Theol. Tijdschr. VII, 4 (Brandt).

Dehérain, Le Cap de Bonne Espérance au 17ième siècle: Gids 1909, Juli (Colenbrander).

Eerdmans, Die Vorgeschichte Israels: Teyler's Theol. Tijdschr. VII, 4 (Elhorst).

Eggen, De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend enz.: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 41 (P. L. van Eck Jr.).

Engers, De Aegyptiarum κωμῶν administratione: Rev. Crit. 1909, n°. 41 (Jean Maspero).

Erasmus, Lof der Zotheid, vert. d. Kan: Tijdsp. 1909, Juli (P. B. W.).

Gallée, Het Boerenhuis: Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. XXVI, 4 (Sasse).

Van Ginneken, Principes de linguistique psychologique: Zeitschr. f. d. Alt. LI, 2-3, Anzeiger (E. Lewy).

Heuvel, Volksgeloof en Volksleven: Tijdsp. 1909, Juli (v. d. K.).

De Jong, Das antike Mysterienwesen: D.Ltztg. 1909, n°. 42 (G. Anrich).

Kalff, Geschiedenis der Nederl. Letterkunde, II-IV: Romania XXXVIII, blz. 455 (G. Huet); III: D.Ltztg. 1909, n°. 38 (Jeannette v. d. Bergh v. Eysinga); IV: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 30 (P. L. van Eck Jr.).

Kamp, Inleiding tot de Nederl. Letterk.: Gids 1909, Juli (de Meester).

Kan, Het Afrika-vraagstuk: Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. XXVI, 5 (Heeres).

Lasonder, Bijdrage tot de geschiedenis van de Hooge Vierschaar in Zeeland: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 30 (Huizinga).

Ligtenberg, Armezorg te Leiden: Engl. Hist. Rev. 1909, July (C. B.).

Marang, De Zwijndrechtsche Nieuwlichters: Tijdsp. 1909, Juli (J. H. M[aronier]).

Poelman, Handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdvak: Lit. Zentralbl. 1909, n° 36.

Prinsen, Multatuli: N. Gids 1909, Juli.

Reinaert, uitg. d. Kaakebeen en Ligthart: Weekbl. v. Gymn. en Middelb. Onderw. VI, 4 (J. B. Schepers).

Van Schelven, Vluchtelingenkerken: Engl. Hist. Rev. 1909, July (C. B.).

Veth, Rembrandts Leben und Kunst: D.Ltztg. 1909, n°. 39 (C. Neumann).

Vollgraff, Nikander und Ovid, I: D.Ltztg. 1909, n°. 37 (E. Maass); Berl. phil. Woch. 1909, n°. 40 (H. Magnus).

De Vries, Codices Graeci et Latini photographice depicti: Zeitschr. f. Bücherfreunde N. F. I, 4 (Paul Hennig).

Vürtheim, De Aiacis origine, cultu, patria: Rev. de l'hist. des religions 1908 (A. J. Reinach); Jahresber. d. philol. Vereins zu Berlin 1909 (C. Rothe); Weekbl. v. Gymnasiaal en Middelb. Onderw. 1907 (P. de Koning).

Wildeboer, De Kanon des O. V.: Teyler's Theol. Tijdschr. VII, 4 (Matthes).

Van Zuiden, Haagsche straatnamen: Onze Eeuw, 1909, Juli (Kielstra).

Verder zijn in Revue Historique, CII, door Prof. Bussemaker de volgende werken aangekondigd:

Archives de la Maison d'Orange-Nassau, N. S. I, publ. p. Krämer; Becht, Handelsomzet; Van Brakel, Nederl. Handelscompagnieën; Brom, Archivalia in Italië; Colenbrander, Gedenkstukken, IV; Dez., Het ontstaan der Grondwet, I; Eggen, Invloed van Z.-N. op N.-N.; Görris, Nuyens; Knuttel, Acta Synodalia; Kolkert, Nederland en het Zweedsch Imperialisme; Krom, De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus; Ligtenberg, Armezorg te Leiden; Manfroni, Storia dell' Olanda; Poelman, De handel van N.-N. in het Merov. en Karol. tijdvak; Posthumus, De Leidsche Lakennijverheid; Reimers, Friesische Papsturkunden; Journaal van Speelman, uitg. door Hotz; De Voecht, Narratio, uitg. d. Schoengen; Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeergebiet.

PERSONALIA.

Benoemd: definitief tot onderdirecteur van de Openbare Handelsschool te Amsterdam de heer C. J. Voortman; tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Amsterdam de heer F. W. Grebe; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. met 5-j. c. v. j. te Amsterdam de heer L. Versteeg; tot directeur van de Openbare Handelsdagschool te Alkmaar de heer A. Versteege; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Dordrecht de heer L. Molenaar; tot tijdelijk leeraar in de Aardrijkskunde aan de Ned. school voor Nijverheid en Handel te Enschede de heer G. J. Stocksmeyer; tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan het Gymnasium te Haarlem de heer Dr. G. B. Brom; met 1 Nov. tot directeur van de H. B. S. te Meppel en tot leeraar aan die school de heer W. de Hoog Azn.; tot leeraar in het Fransch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Zalt-Bommel de heer J. Vles; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch de heer B. Leussen; tot leeraren aan de H. B. S. en het Gymnasium te Tiel: in het Engelsch de heer H. Teerink, in het Duitsch de heer J. A. Sormani; tot leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Leiden Mej. I. Thomése te Sappemeer.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan de heeren J. Faber en C. Bethe als leeraren aan de H. B. S. en het Gymnasium te Tiel; met 1 Dec. aan den heer Mr. H. J. A. Lübbers als leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Nijmegen.

Gepromoveerd: tot doctor in de Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer W. J. Aalders, met proefschrift *Schleiermacher's „Reden über die Religion"*, tot doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan die zelfde Universiteit de heer J. Huges, met proefschrift *Het leven en bedrijf van Mr. François Vranck*; tot doctor in de Taal- en Letterkunde van den O.-I. Archipel aan die zelfde Universiteit de heer D. A. Rinkes, met proefschrift *Abdoerraoef van Singkel: bijdrage tot de kennis van de mystiek op Sumatra en Java*; tot doctor in de Theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (*cum laude*) de heer J. G. Geelkerken, met proefschrift *De empirische godsdienstpsychologie.*

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

DR. J. W. BECK EN DR. J. VAN WAGENINGEN,

Opstellen ter oefening in de Grieksche Vormleer.

I.

Beginselen der Etymologie,

bewerkt door **Dr. J. VAN WAGENINGEN.**

MET

VOCABULARIUM EN ALPHABETISCHE WOORDENLIJST

BIJ DE OPSTELLEN TER OEFENING IN DE GRIEKSCHE VORMLEER,

door **Dr. J. VAN WAGENINGEN.**

VIERDE DRUK. **Prijs *f* 1.60.**

Dr. J. WOLTJER,

SERTA ROMANA.

POETARUM DECEM LATINOREM CARMINA SELECTA.

VIERDE DRUK — Met Register.

Prijs ingenaaid f 1.90; gebonden f 2.50.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Verschenen bij G. F. THÉONVILLE te Leiden:

CICERO, M. TULLII,

LIBRO DUO

DE DIVINATIONE.

Van inleiding, aanteekeningen en index nominum voorzien door Dr. D. HEERINGA.

176 blz. 8°. . . . . *f* 1.—.

A. A. v. RIJNBACH, Repertorium van tijdschriftartikelen over Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, van 1901—1908, samengesteld in opdracht van den Ned. Oudh. Bond. *f* 1.25.

Wiskundige en litterarische opgaven tot toelating voor de **Universiteiten** over 1907 en 1908. ***f* 1.50.**

Uitgave van **A. W. SIJTHOFF's UITG.-Mij., Leiden:**

ARCHIVES

OU CORRESPONDANCE INÉDITE DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

Quatrième série publiée avec autorisation de S. M. la Reine

PAR **Th. BUSSEMAKER**

Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME II

Sept. 1749—Sept. 1751 (Affaires étrangères)
Oct 1751—1755

Prijs . . . . **f 6.75**

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Geïllustreerd met een kostbare verzameling van meer dan **500** gravures. 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

HET doel van deze belangrijke Studie, de Wording en Ontwikkeling onzer Steden is een duidelijk beeld te geven van de steden van af de vroegste tijden zoowel in **beschrijving** als in **beeld.** De bekwame auteur PETERS heeft met diepe studie dit nog nooit ontgonnen terrein behandeld, zelf overtuigd zijnde hoeveel daaraan tot nog toe te kort is gekomen. Behandelt de Heer PETERS het **uiterlijk voorkomen en de inrichting der Steden,** Prof. BRUGMANS zal in aansluiting daaraan het **Staatkundig en Maatschappelijk Leven in Oud-Nederland** bewerken.

☛ *Vraagt Uwen Boekhandelaar uitgebreid, geïllustreerd Prospectus.*

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. | N°. 3. | Dec. 1909.

Aristotelis Politica recogn. Immisch (Fraenkel).
Mutzbauer, Die Grundbedeutung des Konjuktiv und Optativ und ihre Entwicklung im Griechischen (Poutsma).
Ullman, The identification of the manuscripts of Catullus, cited in Statius' edition of 1566 (van Wageningen).
Dez., The book division of Propertius (van Wageningen).
Traube, Vorlesungen und Abhandlungen, hrg. von Boll, I (de Vries).
The Marzubán Náma, persian text, ed. by Mirza Muhammad of Qazwín (H. D. van Gelder).
Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, IV (de Vooys).
Binz, Die deutschen Handschriften der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel, I (Kossmann).
Schädel, Manual de fonética catalana (Davids).
Vogt, Basile Ier et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle (Hesseling).
Sassen, Hugo von St. Cher (Mulder).
Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung (Heeringa).
Speelman, Journaal der reis van den gezant Cunaeus naar Perzië, uitg. d. Hotz (van Höevell).
Wallis Budge, The Book of the Kings of Egypt, I, II. (Boeser).
Schmidt, Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus (de Jong).
Abt, Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei (de Jong).
Groves Campbell, Apollonius of Tyana (van Dijk).
Briefwechsel über eine attische Inschrift zwischen A. Boeckh und K. O. Mueller, mitgeteilt von Hiller von Gaertringen (Slijper).
Hertz, Aus Dichtung und Sage, hrg. von Vollmöller (Borgeld).
Müller, Galileo Galilei und das kopernikanische Weltsystem (van Geer).
Dez., Der Galilei-Prozess (van Geer).
Schoolboeken:
Van Leeuwen, Schoolwoordenboek op de gedichten van Homerus (Garrer).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Aristotelis Politica post Fr. Susemihlium recognovit **Otto Immisch**. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 3; geb. M. 3.50).

In vele opzichten een vooruitgang tegenover de laatste editie van Susemihl bij Teubner. Immisch heeft de volgorde der boeken naar de handschriften hersteld, die reeds Arius Didymus kent; hij belooft een afzonderlijke uiteenzetting, waarom hij ook de verplaatsing van boek 7 en 8 na boek 3 niet overneemt, waarvan sporen in de oude overlevering aanwezig zijn. Deze overlevering dacht Susemihl zich reeds in de oudheid tweezijdig; Immisch toont aan dat de splitsing veel later geschied is, daar nog de stukken van de Politica uit den Vaticanus gr. 1298 (11e eeuw) den gemengden tekst vertoonen. Tot hetzelfde resultaat leidt de beschouwing van den Hamiltonianus 41 uit de 15e of 16e eeuw, dien Immisch heeft gecollationeerd. De scholia in dat handschrift, aan de editie toegevoegd, zijn getrokken uit den commentaar van Michael Ephesius, een leerling van Psellus, uit de 11e eeuw, die blijkbaar den gemengden tekst commenteerde. Tevens blijkt dat te Byzantium de Politica reeds twee eeuwen eerder hervat zijn dan in 't Westen, waar Willem van Moerbeke's vertaling (13e eeuw) het begin maakt en Averroës ze nog niet kent. Dit alles behandelt de voorrede uitvoerig en Immisch komt tot het besluit de beide overleveringen met gelijk recht te volgen. Een conspectus codicum, versionum, editionum maakt het slot uit van de praefatio (p. XXXIX). De adnotatio critica is sober en zeer bevattelijk ingericht; terecht zijn de mindere lezingen van H[a] en V[a] in een appendix gegeven. Eenige opmerkingen omtrent boek I mogen deze aankondiging besluiten.

1252 a 6 αὕτη δ'ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική. Wat is het gebruik van ὁ καλούμενος of ὁ λεγόμενος of ὁ ὀνομαζόμενος? Bonitz's Index geeft het niet en ook de anderen zwijgen omtrent deze bij Aristoteles zoo veelvuldige uitdrukking (ik tel 30 gevallen alleen in de Politica). Behalve het bekende gebruik, waarbij ὁ καλούμενος etc. den kunstnaam inleidt (als 1271 a 27 συσσίτια τὰ καλούμενα φιδίτια 72 a 5, 74 a 20, 1307 b 14, 13 b 13, 22 a 20 en 1291 b 17. τῶν λεγομένων γνωρίμων en Demosth. XXVI § 27 τὰς καλουμένας ὥρας) is het overige tweevoudig; leerrijk hiervoor is IV 1293 a 35 tot b 22. Daar spreekt a 38 A. van ἡ καλουμένη ἀριστοκρατία (ook 93 b 6 καὶ καλοῦνται ἀριστοκρατίαι) in tegenstelling tot de ware aristocratie (93 b 1 ἀριστοκρατίαν μὲν οὖν καλῶς ἔχει καλεῖν περὶ ἧς etc.) en eveneens b 9,20 en 22 van ἡ καλουμένη ὀνομαζομένη πολιτεία (cf. a 40 πολιτείαν γὰρ καλοῦσιν) als door oneigenlijke naamgeving. Zóó 1256 b 14 τὴν τσῦ καλουμένου γάλακτος φύσιν 54 a 1 τὰ λεγόμενα ὄργανα, de Anima 407 a 4 ὁ καλούμενος νοῦς (ibid. 432 b 26, 429 a 22 Metaph. 1058 a 22 etc.) Isocr. Soph. 19 οἱ .. τὰς καλουμένας τέχνας γράψαι τολμήσαντες.

Juist hieraan tegengesteld is de plaats 1252 a 6, waarvan ik uitgegaan ben; hier wijst ὁ καλούμενος het wezen van de zaak aan door den *eigenlijken* naam (vgl. 1256 b 40 ἣν μάλιστα καλοῦσι καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν χρηματιστικήν). Zóó 1253 b 19, 90 a 17, 93 b 9, 20, 94 a 31, 95 a 33, 1320 b 22, 06 b 7; soms staat er bij ὡς ἀληθῶς b.v. 1280 b 7. Eveneens in Plato Rep. 382 C πρός τε τοὺς πολεμίους καὶ τῶν καλουμένων φίλων „die men als zijn vrienden beschouwt" wat prof. Naber mijns inziens ten onrechte wil veranderen (*Mnemos.* 1909); zie ook Leges 895 E.

Nu over enkele plaatsen. 1252 b 17 ἡ κώμη ἀποικία οἰκίας .. οὓς καλοῦσί τινες ὁμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παίδων παῖδας. Blijkt niet uit dezen term dat Schrader (Lex. der Indog. Alterth.kunde) ten onrechte geen spoor van matriarchaatstoestand op Indogermaansch standpunt wil aantreffen? 53 a 6. De conjectuur van Immisch <κρείττων δ'> ἅτε περ ἄζυξ ὢν ὥσπερ ἐν πεττοῖς, ofschoon de plaats niet geheel duidelijk is, lijkt niet noodig; misschien slaan de overgeleverde woorden alleen op πολέμου ἐπιθυμητής. 53 a 34 ὁ δὲ ἄνθρωπος ὅπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τἀναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα. Ook het scholium, evenals Sen. de Ira I 17 (affectus ... arma, quae Aristoteles virtuti dat") denkt aan θυμός en ἐπιθυμία als de ὅπλα gegeven aan φρόνησις en ἀρετή en Newmann verklaart: „wapens, te besturen door φρ. en ἀρ." Maar dan blijft de bijvoeging ἐπὶ τἀναντία zonder verband en de affecten hebben toch ook de dieren. Onder de vele conjecturen sta ook deze φρονήσει ἐπ' ἀρετῇ, dan is de φρόνησις het natuurlijke wapen van den deugdzame mensch.

ibid. 37 sqq. De rechtvaardigheid behoort tot het wezen van den staat, want het recht (ἡ δίκη) is de ordening van de staatsgemeenschap en — ἡ .. δίκη τοῦ δικαίου κρίσις staat er. Zal dit lid fungeeren, dan moet men met Reiske lezen: ἡ δὲ δικαιοσύνη etc. — de rechtvaardigheid is het kriterium van het recht.

Hier had Immisch beter gedaan de conjectuur in den tekst op te nemen; evenzoo op vele andere plaatsen (1278 b 20, 79 b 32, 81 b 27, 88 a 11, 99 b 14, 1307 a 33, 22 a 20, 35 a 29, 40 b 18); dit zou overeenstemmen met zijn eigen program op pg. XXV („nolui in eorum numero haberi qui ... nefas esse credunt in ipsa auctoris verba *quamvis depravata* coniecturam recipere"); nu geeft hij die eer meest alleen aan zijn eigen conjecturen. 53 b 9 Waarom spreekt A. van δεσποτική, γαμική en πατρική en zegt bij het 2e ἀνώνυμον γὰρ ἡ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις en iets dergelijks bij πατρική? Misschien omdat wèl het woord δεσποτεία bestaat (cf. b 18) en geen overeenkomstige term voor de beide andere κοινωνίαι. — 54 a 32 καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ μετέχουσι ζωῆς ἐστι τις ἀρχή, οἷον ἁρμονίας. Natuurlijk heeft Susemihl gelijk tegenover Bonitz en Newmann, als hij A. laat bedoelen den grondtoon van een accoord met ἀρχὴ ἁρμονίας. Dit blijkt ook uit de onmiddellijk volgende afbreking van het argument. 54 a 29 ὀρθά kan niet juist zijn; misschien νωθρά cf. Plato Theaet. 144 B. 55 a 6 ὁ γὰρ νόμος ὁμολογία τίς ἐστιν, ἐν ᾧ τὰ κατὰ πόλεμον κρατούμενα τῶν κρατούντων εἶναί φασιν. Palaeografisch en om den zin is Bernays' emendatie aannemelijk die ἐφ' ᾧ leest en φασιν schrapt.

ibid. 24 voor ἅμα δ'οὔ φασιν zou ik willen lezen ἁπλῶς („volstrekt" tegenover 21 ὅλως („in 't algemeen"). De overlevering is hier niet zeker (Π' heeft ὅλως, dat ook elders varieert met ἁπλῶς) en ἁπλῶς geeft een beteren zin en wordt gesteund door 37 sq. τὸ μὲν ἁπλῶς εὐγενὲς καὶ ἐλεύθερον, τὸ δ'οὐχ ἁπλῶς. — 55 b 6 sq. ὧν συμφέρει τῷ μὲν τὸ δουλεύειν τῷ δὲ τὸ δεσπόζειν καὶ δίκαιόν <ἐστιν>? in overeenstemming met 55 a 3. — 56 b 22 ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἕνεκα αὐτὰ πάντα πεποιηκέναι τὴν φύσιν. Hierin is αὐτά mijns inziens een dittographie van πάντα — 57 a 21 οἱ μὲν γὰρ τῶν αὐτῶν ἐκοινώνουν πάντων, οἱ δὲ κεχωρισμένοι πολλῶν πάλιν καὶ ἑτέρων. Hierin moet met Immisch αὐτῶν en κεχωρισμένων en met Bernays καὶ <ἕτεροι> ἑτέρων gelezen worden; met denzelfden en Schmidt 24: ἔτι πολλὰ ποιεῖ καὶ <νῦν> τῶν βαρβαρικῶν ἐθνῶν, — 37 b 7 ποιητική γὰρ εἶναι τοῦ πλούτου καὶ χρημάτων. Het verband maakt de 2 laatste woorden onmogelijk; zij zijn blijkbaar een verkeerde herhaling van 't voorgaande; 1323 a 37 waarop Vahlen zich beroept, is anders. Bij cap XI (58 b 9) is Immisch' noot: additicium censet Newmannus verwarrend, zie Newm. p. 198 „On the whole, I incline to think that this chapter is Aristotelian and perhaps coeval with the rest of the first book." — 58 b 11 πάντα δὲ τὰ τοιαῦτα τὴν μὲν θεωρίαν ἐλεύθερον ἔχει, τὴν δ'ἐμπειρίαν ἀναγκαίαν De opvatting dezer woorden, dat de beschouwing van τὰ τῆς χρηματιστικῆς een vrij man waardig en de praktijk (niet eens laakbaar maar) noodzakelijk is, van Victorius en Newmann lijkt beter dan met Stahr, Bernays en Welldon hier de tegenstelling in de geldigheid der kennis aangeduid te zien. 59 a 31 τὸ ..δραμα Θάλεω terecht leest Campbell δρᾶμα. De plaats (Dem.) prooem. 55 ὅραμα ἐποιεῖτο καλὸν καὶ λυσιτελὲς τῇ πόλει waarop Newmann zich beroept, is op dezelfde wijs te emendeeren; eveneens is Dem. 26 i. εἰ χρὴ τοῖς ὁρωμένοις πιστεύειν i. pl. v. δρωμένοις (de mysteriën) en vaker bij Demosthenes. — Ibib. 38 καὶ γαρ γυναικός ἄρχειν καὶ τέκνων. De infinitivus is hier onmogelijk; de Oude vertaling heeft „praeest", men leze ἄρχει met dezelfde ellips als in Plato Rep. I 343 C, (ἄρχει τῶν ὡς ἀληθῶς εὐήθων). — In 60 a 4 zal Schütz wel terecht καὶ τοῦτο εὐθὺς ὑφήγηται <τὰ>περὶ τὴν ψυχὴν lezen, welke conjectuur Immisch niet vermeldt. De in r. 8 volgende woorden ὥστε φύσει τὰ πλείω ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα, wier toelichting bij Newmann mij niets opheldert, mogen dit artikel besluiten, daar ik ze niet begrijp. Misschien ontbreekt διάφορα na φύσει.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Carl Mutzbauer, Die Grundbedeutung des Konjunktiv und Optativ und ihre Entwicklung im Griechischen. Leipzig, B. G. Teubner. 1908 [1]). (Pr. M. 6).

Toen ik van dit boek de eerste 155 bladzijden bestudeerd had, meende ik genoeg te hebben gedaan om de rest ongelezen te mogen laten; alleen op de slotpagina heb ik nog tot mijn gerustst elling gezien, dat de schrijver zelf onder de daar opgesomde resultaten

---

[1]) „Das Buch war bereits im Oktober 1901 vollendet; die Drucklegung hat sich aber aus mancherlei Gründen bis jetzt verzögert." Vorwort p. VII, gedateerd: September 1907.

van zijn gehele onderzoek niets vermeldt wat ik niet kende.

Die resultaten — laat ik mijn trieste konklusie maar dadelik meedelen — zijn m. i. waardeloos. Nieuw zijn ze, daarvan is de schrijver (in zijn Vorwort) overtuigd, en ik met hem. Maar hij vleit zich ook met de hoop dat hij verder is gekomen dan zijn voorgangers, in de eerste plaats Delbrück en L. Lange, en deze hoop lijkt mij ijdel, al heeft hij dan wèl álle voorbeelden van Conj. en Opt. bij Homerus en vele bij latere schrijvers bekeken.

Delbrück, zelf sedert zijn Syntaktische Forschungen I zeer veel skeptieser geworden ten opzichte van 'Grundbedeutungen', handhaaft, handhaafde altans in 1902 [1]) toch nog als de meest aannemelike zijn bekende hypothese, dat in het Grieks, evenals in het Sanskrit, de Conjunctivus oorspronkelik is geweest de *wil*-Modus, de Optativus oorspronkelik de *wens*-Modus, en dat de feitelik bestaande gebruikstypen van ieder dezer beide Modi, naar de meerdere of mindere intensiteit van het affect welks symbool ze zijn, gebracht kunnen worden, tot twee groepen, t. w. eenerzijds de wil-Modus en de wens-Modus κατ' ἐξοχήν, anderzijds de *verwachtings*-Conj., waartoe ook de *futurale* behoort, en de *verbleekte* („abgeschwächte'') Opt., waarvan o. a. de *concessivus* en de *potentialis* [2]) soorten zijn.

Deze theorie van Delbrück keurt Mutzbauer wat betreft de Conjunctivus af op m. i. geheel onvoldoende gronden [3]). Zijn eigen mening is, dat de Conj. oorspronkelik is verwachtings-Modus.

In den aanvang namelik heeft „der naive Mensch der Vorzeit'' (p. 5 ima) niet het Fut. Ind. kunnen gebruiken: tegenover de toekomst — niet tegenover het heden en het verleden! — stond hij te onzeker om er apodikties over te spreken. Lange lange tijd hebben die oervoorvaderen van ons er de voorkeur aan gegeven over de toekomst zich subjektief uit te drukken, d. i., naar M.'s omschrijving, zo als iemand doet die de indruk wil aanduiden welke de buitenwereld maakt niet op zijn verstand — dan zal hij een apodikties oordeel vellen en dus de Indicativus gebruiken — maar op zijn gemoed. Het heeft blijkbaar enorm lang geduurd, eer zij, b. v. zwanger gaande van het plan om een hand in het water te steken, geregeld boudweg dachten en, als het zoo uitkwam, ook zeiden: „Mijn hand *zal* nat worden.'', zelfs toen ze het Fut. Ind. al lang goed en wel bezaten. — „Blijkbaar''? — Zeker; in het Goties immers en in het Oudhoogduits vindt men wel Praesens en Praeteritum, maar geen Futurum, en bij Homerus wordt het Fut. dikwijls vervangen door de Conj.. Toen echter — maar laat ik liever woordelik citeren: „Nachdem aber auf Grund langer Erfahrung sich einmal das Bedürfnis (Let wel: de behoefte, niet dus, gelijk men verwachten zou: de moed, of het vermogen) entwickelt hatte, über das Zukünftige nicht mehr mit subjektiver Unsicherheit, sondern mit objektiver Gewissheit ein Urteil abzugeben, da fand sich durch Analogie leicht das Mittel, diesem Unterschied in der griechischen Sprache einen formalen Ausdruck zu geben, indem der kurze thematische Vokal des Indikativ statt des langen Bindevokals des Aoristkonjunktiv gesetzt wurde. In der kürzer klingenden, entschlosseneren Form prägte sich das sichere Urteil aus'' (p. 2).

Dit is een korte schets van de „allgemeine, psychologische Grundlage'' van Mutzbauer's theorie over de Conjunctivus. Dan volgt, op pp. 4/155, een beschouwing over „Das wesen des Konjunktivus''; eerst polemiek tegen Delbrück, boven reeds vermeld, en tegen mindere goden, waarover ik zal zwijgen; vervolgens nog enige, m. i. zeer onvaste 'psychologische Grundlage': hoe namelik verwachting kan overgaan in wil; voorts een hypothese omtrent de vorming van de Conjunctivus [1]); verder de bewering — van iets dat op bewijs ook maar gelijkt, heb ik geen spoor gevonden — dat κεν beduidt: 'in een bepaald (dit, dat) geval', ἄν: 'in ieder geval'; eindelik de verzekering, dat niet alleen overal bij Homerus, maar ook op alle plaatsen bij Herodotus, Thucydides, Plato, Sophocles, Euripides, waar de Conj. zonder ἄν staat in temporale en relatieve zinnen, deze Modus duidelik een verwachting aanwijst, iets ondenkbaars, meent M., wanneer niet het *oorspronkelike* van juist deze functie die Grieken nog helder bewust ware geweest: „von der Vorstellung des Willens als Grundbedeutung des Konjunktivs konnte man unmöglich zu solcher Verwendung gelangen'' (p. 9, vgl. p. 103 i. sq.). Is het niet alsof een onderzoek naar de 'Grundbedeutung' van de Conj. ook al tot de ἱστορίη van vader Herodotus heeft behoord? Dit alles evenwel is nog slechts inleiding. Maar dan komt de „Prüfung des gesamten vorliegenden Sprachmateriales'', voorzover dan

[1]) In de *Neue Jahrb. f. d. Klass. Alt. u. s. w.* 1902, 1ste Abt. schrijft hij op p. 326: „Mein Vertrauen, dass es gelingen könne, vorgeschichtliche Zustände mit Sicherheit zu erschliessen und wohl gar den Sinn zu ergründen, den die grammatischen Formen bei ihrer Entstehung hatten, ist seitdem (d. i. sedert het verschijnen van Syntaktische Forschungen I) sehr viel geringer geworden. Ich lege deshalb jetzt viel mehr Wert auf die in den Sprachen zu beobachtenden Gebrauchstypen als auf die erschlossenen indogermanischen Grundbegriffe und habe nichts dagegen, wenn jemand, wie z. B. Brugmann in seiner Griechischen Grammatik thut, von der Aufstellung von Grundbegriffen für den Optativ und Konjunktiv absieht. Macht man aber innerhalb der Grenzen der hierbei überhaupt zu erreichenden Wahrscheinlichkeit den Versuch sie aufzustellen, so wird man, wie ich glaube, ungefähr zu dem gelangen, was ich 1871 behauptet habe.''

[2]) Vgl. voor de potentialis het pas geciteerde artikel in de *Neue Jhrb.* p. 329.

[3]) Ze zijn: 1° er is al een wil-Modus, nl. de Imperativus; 2° de menselike wil heeft geen invloed op de toekomst; 3° de overoude futurale Conj. kan bezwaarlik ontstaan zijn uit een niet-oorspronkelike verwachtings-Conj.; 4° de vorm van de Conj. pleit tegen D.. Bij dit laatste heeft M. het woord 'relatief' in D.'s term: 'relatieve grondbetekenis' (Synt. F. I. p. 12) geheel verkeerd in verband gebracht met het gebruik van de Conj. in relatieve zinnen.

[1]) ἴομεν en ἐθέλωμεν zijn langer dan ἴμεν en ἐθέλομεν; dat langer-zijn nu van de Conj. „verzögert... im Vergleich zum Indikativ die volle Ausprägung des Gedankens, erzeugt somit beim *Hörer* eine gewisse Spannung auf das, was noch kommen wird und erregt demnach bei ihm das Gefühl der Erwartung'' (p. 8). Jammer dat de Modus, ook volgens Mutzbauer, wordt bepaald door de gemoedstoestand van de *spreker*.

M. daarover heeft kunnen beschikken — één lange plaag voor de lezer die het er op gezet heeft te willen begrijpen 'to the bitter end'; 138 bladzijden vol irritante herhaling uit den treure zonder schijn of schaduw van bewijs, vol petitio principii, vol interpretatie even willekeurig als beslist, vol onklaarheid, tegenstrijdigheid, verwardheid; en dit alles voerende tot de, dán inderdaad niet meer verbijsterende konklusie (p. 142), „dass der Konjunktiv *überall*[1]), in Haupt-, Frage-, Relativ-, Final-, Temporal- und Konditionalsätzen noch *deutlich* die Bedeutung der E r w a r t u n g zeigt[2]), dass andererseits . . . , dass sich endlich . . . .", ja, en dan komt er nog een „schliesslich". Maar i k moet ook sluiten, en ik zal me dus tevreden stellen met nog te vermelden M.'s „Schlussergebnis der ganzen Untersuchung über den Optativ". Dit luidt als volgt (p. 255): „Die Grundbedeutung des Optativus ist der Wunsch; aus ihr hat sich die Bedeutung der Möglichkeit zunächst für den blossen Optativ entwickelt; dann werden ihm die Part. κεν und ἄν zugefügt. K o n z e s s i v e Bedeutung eignet dem Modus aber e b e n s o w e n i g wie die der W i e d e r h o l u n g. Er hat vielmehr *überall*, in Haupt- wie in Nebensätzen, mehr oder weniger deutlich die ursprüngliche *Wunsch*-bedeutung bewahrt[3]) und wird daher in abhängigen Sätzen nach Haupt- wie nach Nebentempus gebraucht. Es tritt also n i c h t für den Konjunktiv oder Indikativ in abhängigen Sätzen nach Nebentempus der Optativ ein. Somit ist von M o d u s v e r s c h i e b u n g im Griechischen n i r g e n d s die Rede."

Amsterdam. Alb[s]. P o u t s m a.

[1]) Alle cursivering in deze bespreking is van mij, alle spatiëring van de schrijver.

[2]) Ter illustratie enige citaten: „(es) darf meiner Ansicht <nach> wenigstens bei Homer noch gar nicht von einem Konjunktiv der *Aufforderung* gesprochen werden; es liegt vielmehr *stets nur* die e i g e n e Erwartung des Sprechenden vor" (p. 20). „Einen K o n j. d u b. gibt es überhaupt nicht; derselbe ist *überall*, wie sich zeigen wird, der Träger einer *Erwartung*, die nur durch den Zusammenhang der Gedanken die Färbung des Zweifels erhält" (p. 43), niet voor Homerus of zijn helden, wel te verstaan, maar, zoals M. niet moede wordt telkens weer te zeggen: voor ons. Hoe hij echter zo precies weet dat de dichter en zijn personen niet getwijfeld hebben, blijft een geheim. „Die *finalen* Nebensätze . . . . enthalten bei Homer n i r g e n d s die ausgesprochene Vorstellung der A b s i c h t. Es bezeichnet vielmehr der Modus Konjunktivus in ihnen eine Erwartung" (p. 76).

[3]) Hoe ernstig dit gemeend is, kan o. a. daaruit blijken dat M. er niet tegen opziet, herhaaldelik de tekst erom te veranderen; b.v. in X 252/3: νῦν αὖτέ με θυμὸς ἀνῆκε/στήμεναι ἀντία σεῖο· ἕλοιμί κεν ἤ κεν ἁλοίην, waar M. schrijft ἁλώω. „Denn Hektor ruft Achilleus zu: 'jetzt hat mich der Sinn getrieben, dir entgegen zu treten; möchte ich dich doch in diesem Falle erlegen, oder ich erwarte in diesem Falle, dass ich erliege'. Denn Hektor kann unmöglich den Wunsch haben zu erliegen; dass aber der Optativ mit κε nur eine Modifikation des Wunschoptativs ist, werde ich unter dem Optativ später ausführlich zeigen." (p. 16; vgl. pp. 49 i. sq., 50 i. sq., 67). En niet alleen voor Homerus en zijn tijdgenoten lag in de Opt. + κεν een soort van wens: „Dass . . . . auch *den spätern Griechen* noch ein Bewusstsein von der ursprünglich wünschenden Natur des Optativ mit κεν geblieben ist, zeigt (!) die S. 149 angeführte Bemerkung des *Schol.* B" (p. 155). Dit scholium heeft betrekking op de woorden van Priamus (X 42): τάχα κέν ϝε κύνες καὶ γῦπες ἔδοιεν (vlg. Ar.), en luidt als volgt: τινὲς ἔδοιντο γράφουσι εὐκτικῶς· ἃ δὲ ἀπεύχεται τῷ παιδί, ταῦτα τῷ πολεμίῳ ἀρᾶται.

The identification of the manuscripts of Catullus, cited in Statius' edition of 1566, by B. L. Ullman (diss. of Chicago). Chicago, University Press. 1908. (Pr. D. 0,75).

Ook deze dissertatie levert wederom het bewijs van de degelijkheid en de akribie, waarmede door de Amerikaansche klassieke philologen wordt gewerkt.

Oorspronkelijk was Ullman voornemens alle gedrukte en van aanteekeningen voorziene uitgaven van Catullus tot het jaar 1850 te onderzoeken, om zekerheid te erlangen omtrent de vraag, of de vroegere uitgevers over handschriften, die voor ons zijn verloren gegaan, hebben beschikt en zoo ja, welke de waarde dier codices was; en in de tweede plaats om na te gaan, op welke wijze zij hun handschriften gebruikten, nauwgezet en met kritiek of slordig en zonder oordeel. Dit plan bleek evenwel te uitvoerig voor een academisch proefschrift te zijn, zoodat de schrijver zich voorloopig bepaald heeft tot een onderzoek naar de handschriften, die Statius in zijn editie van Catullus (1566) gebruikt heeft. Daarbij was hij in de gelegenheid, een volledigen apparatus criticus van Catullus, door W. G. Hale vervaardigd, te raadplegen en bovendien van diens aanteekeningen over codex R (Vaticanus Ottobonianus n⁰. 1829, vgl. B. Ph. W. 1905, Sp. 1328) gebruik te maken.

De Portugees Achille Estaço (1524—1581), secretaris van Paus Pius V, geeft over het algemeen den indruk, een accuraat uitgever geweest te zijn, wien daarenboven veel handschriften ten dienste stonden. Casaubonus noemt hem naar aanleiding van hetgeen hij voor de viri illustres van Suetonius gedaan heeft: een „vir doctissimus et de his libellis praeclare meritus." In zijne uitgave van Catullus vermeldt Statius zeven handschriften met name: Patavinus, Patavinus alter, Maffei liber, meus, Vaticanus, Marcelli Pont. Maximi liber en Zanchi liber. Nu brengt het onderzoek van Ullman aan het licht, dat de Vaticanus kan geidentificeerd worden met den nog bestaanden Vat. 1608, de Marcelli Pont. Maximi liber met den Ottobonianus 1550, de eene Patavinus met den nog te Padua aanwezigen codex van Catullus C 77, de Maffei liber met het hierboven genoemd hschr. R, en dat de codex meus de meeste overeenkomst toont met den Harl. 4094 en den Vat. 3269, maar daaruit niet is afgeschreven. De Patavinus alter schijnt sedert de dagen van Statius verdwenen te zijn, terwijl ook de Zanchi liber niet is weer te vinden. Voor zoover wij dus kunnen nagaan, waren deze zeven hschr. òf te Padua òf te Rome aanwezig. Maar tegenover de gevallen, dat Estaço de namen van zijn codices noemt, staan andere, dat hij eenvoudig spreekt van „in omnibus mss." Wat is onder dat „omnes" te verstaan? Zijn dat de zeven genoemde hschr. of andere? Ullman toont overtuigend aan, dat de Vat. 1608, de Ottob. 1550 et de liber Zanchi niet tot die „omnes" kunnen behoord hebben, maar dat deze drie hschr. slechts voor de collatie van een paar plaatsen door Statius zijn ingezien of door anderen voor hem vergeleken. Daarentegen valt wel

eene groote overeenkomst te constateeren tusschen de lezingen van de beide Patavini, den Maffei liber en den liber meus met die van de zoogenaamde „omnes", zoodat het hoogst waarschijnlijk is, dat dit viertal „the basis of Statius' critical apparatus" vormde, zooals Ullman p. 27 het noemt. Na deze uiteenzettingen laat de schrijver eene volledige lijst volgen van alle plaatsen, waar Statius zijne hschr. citeert, onder bijvoeging van de lezingen van Pat. I en R (p. 27—62) en komt ten slotte (p. 64) tot het volgende, eenigszins ontmoedigende resultaat, „dat Statius geen hschr. van Catullus gebruikte, dat wij niet kennen, behalve drie, die van geen waarde voor den tekst zijn; .... dat hij de lezingen van zijne mss. dikwijls onnauwkeurig weergeeft, maar in dat opzicht beter is dan zijne tijdgenooten en niet slechter dan veel uitgevers van later tijd."

Groningen. J. van Wageningen.

The book division of Propertius by **B. L. Ullman.** (reprinted from Class. Phil. IV, 1, 1909). Chicago, University press.

Sat mea sat magna est, si tres *sint pompa libelli,*
quos ego Persephonae maxima dona feram.

Deze woorden van Propertius, die in het tweede boek van zijne elegieën (II 13, 25) voorkomen, hebben, gelijk bekend is, Lachmann in zijne editie van 1816 aanleiding gegeven, het tweede boek in tweeën te splitsen en bij het tiende gedicht het derde boek te laten beginnen, dat dan tot het einde van het voormalige tweede doorloopt. Wat vroeger het derde boek was, wordt bij deze indeeling het vierde en het vierde het vijfde. Lachmann's hypothese geeft eene bevredigende verklaring van de woorden *tres libelli*, die nu in het derde boek komen te staan, en maakt tevens, dat door de splitsing het tweede boek niet zoo buitengewoon groot meer is. Integendeel, het wordt nu zeer klein (negen elegieën) en dit is voor sommigen juist een bezwaar tegen de nieuwe indeeling. Doch van meer gewicht acht ik het feit, dat Nonius (L. p. 249, M. p. 169) den versregel III 21, 14: *iam liquidum nautis aura secundat iter* citeert als staande in het derde boek, niet het vierde, zooals Lachmann's hypothese zou doen verwachten. Nu hebben L. Müller en Lindsay den tekst van Nonius wel veranderd en in plaats van III: IIII gelezen, maar dat is natuurlijk eene petitio principii. Daarenboven heeft Ullman nogmaals alle hschr. van Nonius aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en komt tot de conclusie, dat in den archetypus hoogst waarschijnlijk het cijfer III heeft gestaan. Hij is daarom meer geneigd met de verklaring van Birt mee te gaan, die aanneemt, dat Nonius het eerste boek (Cynthia) van Propertius als Monobiblos [1]) beschouwde, buiten de eigenlijke collectie staande, en dat hij onder de Elegiae, die hij citeert, de Tetrabiblos verstond, of met andere woorden b. 2—5 van Lachmann's indeeling. In dat geval zou dus b. III bij Nonius gelijk zijn aan b. IV bij Lachmann. Ten einde Birt's hypothese te steunen, legt Ullman den nadruk op een van diens argumenten, dat op de citaten der grammatici uit Propertius betrekking heeft. Het is zeker zeer opmerkelijk, dat de grammatici elf plaatsen aanhalen uit b. II—IV (oude indeeling) en geen enkele uit b. I. In verband hiermee gaat Ullman na, hoe zij gewoon zijn uit de dichters te citeeren en toont aan, dat, als het hun niet te doen is om eene bijzonderheid in een bepaald vers te bespreken, maar om een grammaticalen of metrischen regel te illustreeren, zij bij voorkeur het eerste vers kiezen, dat zij in het eerste boek tegenkomen en dat voor hun doel geschikt is. Het verdient daarom zeer de aandacht en pleit voor Birt's hypothese, dat Caesius Bassus, wanneer hij wil aantoonen, hoe men gemakkelijk uit een pentameter van enkel dactylen een choriambisch vers kan maken „adiectis duabus syllabis longis", daarvoor naast Tibullus I 1. 6 Propertius II, 1, 2 citeert en niet een vers uit I 1, alhoewel toch in deze elegie ook voorbeelden van zuiver dactylische pentametri waren te vinden geweest (I, 1, 4; 14; 16; 20).

[1]) Mart. 14,189 (Friedl.).

Ik heb hierboven de argumentatie van Ullman weergegeven, welke ongetwijfeld het vermoeden van Birt steunt, doch ik wensch te verklaren, dat ik zelf Lachmann's verandering van de boekindeeling niet als noodzakelijk beschouw. Immers is het zeer goed mogelijk, dat Propertius als jonge man, toen hij niet meer dan twee boeken elegieën geschreven had, over zijn begrafenis sprekende de hoop te kennen gaf, dat hem een maal drie boeken in het graf zouden volgen. Dat drietal is een heilig getal en wordt door den dichter bij de beschrijving van zijne uitvaart verkozen boven het tweetal (vgl. Liv. XXII 10, 7). Deze verklaring komt mij meer aannemelijk voor dan die van Rothstein (ed. Prop. p. 224), volgens welke Propertius drie boeken van Callimachus zou bedoeld hebben, die hem op zijn reis naar de onderwereld zouden vergezellen, opdat hij met behulp van deze kleine bibliotheek het dichten in het Elysium zou kunnen voortzetten. Maar zouden ooit drie boeken van een anderen dichter eene *pompa* en een geschenk van Propertius voor Persephone kunnen genoemd worden?

Groningen. J. van Wageningen.

Vorlesungen und Abhandlungen von **Ludwig Traube,** hrg. v. **Franz Boll.** I. Band. Zur Paläographie und Handschriftenkunde. Hrg. v. **Paul Lehmann.** München, C. H. Beck. 1909. (Pr. M. 15).

Zoo er iets zou kunnen zijn dat ons kon troosten over den vroegtijdigen dood van den voortreffelijken Ludwig Traube, dan zou het moeten zijn de omstandigheid, dat hij zulke goede leerlingen heeft gevormd. Geheel in zijn geest werken zij voort, dank zij zijne leiding toegerust met degelijke en omvangrijke kennis. Wie het voorrecht had met Traube in nauwer aanraking te komen, moest al spoedig tot zijne vereerders en trouwe vrienden gaan behooren. Allen dezen zal het weldadig aandoen te zien met hoeveel piëteit en geestdrift zijne beste leerlingen zich bevlijtigen zijne nagedachtenis te eeren door zooveel mogelijk van zijne schriftelijke nalatenschap nader bekend te maken. Onder leiding van dr. Boll zullen niet minder dan vijf deelen *Vorlesungen und Abhandlungen* verschijnen, waarvan de

vier eerste voornamelijk het nog onuitgegeven college-materiaal zullen bevatten en het vijfde gewijd zal zijn aan de verzamelde kleinere geschriften.

Het eerste, thans verschenen deel bevat eene uitvoerige en belangrijke biografische inleiding van de hand van dr. Boll zelf en is verder bewerkt door een der beste van Traube's leerlingen, dr. Paul Lehmann. Hij heeft naar Tr.'s eigen aanteekeningen en het stenografisch dictaat van een toehoorder op zorgvuldige en deskundige wijze het college over „Geschichte und Grundlagen der Paläographie und Handschriftenkunde" en de voordracht „Lehre und Geschichte der Abkürzungen" uitgegeven. Bovendien gaf hij eene bibliografie van Traube's gedrukte en nog ongedrukte werken en zijn groot studiemateriaal en als *Anhang* een zelfstandig naar Tr.'s aanteekeningen bewerkt overzicht van alle bekende Latijnsche maiuscelhandschriften. Door al dit met zorg bijeengebracht en bewerkt materiaal heeft dr. Lehmann zich bijzonder verdienstelijk gemaakt en gaarne betuig ook ik hem hartelijken dank voor hetgeen hij tot stand brengt voor de nagedachtenis van Traube zelf, tevens ten bate van allen die Latijnsche handschriften bestudeeren.

Het hier gepubliceerde werk van Traube is, zooals men niet anders verwachten kon, buitengewoon leerrijk en merkwaardig. Bijna op elke bladzijde vindt men voor handschriftenkunde kostelijke gegevens, vingerwijzingen voor nadere studie, opwekking tot eigen onderzoek. Het moet een groot wetenschappelijk genot zijn geweest dit alles uit den mond van Traube zelf te hooren, onder zijne eigen leiding zich te verdiepen in al die onderzoekingen waarvan hij zoo schitterende resultaten kon mededeelen.

Hier en daar moest natuurlijk wel eens blijken, dat de geniale leermeester niet zelf zijn werk voor den druk gereed heeft gemaakt, dat hij slechts vluchtig aanduidde wat bij mondelinge voordracht nader moest worden uitgewerkt of wegens beperkten tijd in een college niet uitvoerig behandeld kon worden. Met name geldt dit het overzicht over de moderne bibliotheken en haar gecatalogiseerd bezit aan handschriften. Daarbij komen b. v. België en Nederland wel wat al te weinig tot hun recht en worden nieuwere catalogi van verschillende bibliotheken niet vermeld die zulks toch wel verdienen. Voor Leiden had ook Geel's supplement wel genoemd mogen worden, waarin Geel voortreffelijk werk heeft geleverd en voor zijn tijd een model gaf zooals toen nog bijna geene enkele der grootste buitenlandsche verzamelingen kon vertoonen, en dat nu, na ruim 50 jaren, nog nauwelijks gewijzigd behoeft te worden.

Doch deze opmerking betreft slechts eene betrekkelijke kleinigheid in verhouding tot het vele hier zoo uitstekend bewerkte materiaal. Moge groote belangstelling en hartelijke dank van velen voor de geleerde bewerkers een spoorslag zijn om voort te gaan met hun nuttig en sympathiek werk.

Leiden. S. G. de Vries.

The Marzubān nāma, a book of fables originally compiled in the dialect of Tabaristān, and translated into Persian by **Sa'du'ddīni Warāwīnī**. The persian text edited by **Mirza Muhammad ibn 'Abdu 'l Wahhāb of Qazwīn**, and printed for the trustees of the E. J. W. Gibb Memorial. Leiden, E. J. Brill, Imprimerie Orientale. Londen, Luzac & Co. 1909.

De uitgever Mirza Muhammad van Qazwīn laat aan zijne uitgave een uitvoerige, belangrijke inleiding (blz. 3—24) in het perzisch voorafgaan, waarin hij veel wetenswaardigs vermeldt omtrent de marzubān nāma, een boek van vertellingen, gelijkenissen, en sprookjes met wijsheidspreuken vermengd, uit de spraak der wilde dieren, vogels, duivels en geesten samengesteld (blz. 3) op de wijze van de Kalīla wadimna, maar van perzischen oorsprong.

De Marzubān nāma dagteekende uit het einde van de 4de eeuw v. d. Hidjra, geschreven in het oude dialect van Tabaristān, en toegeschreven aan den Ispahbad Marzubān ibn Rustam ibn Scharwīn, een afstammeling van de koningen van Tabaristān, uit het huis Bawand. Op blz. 5 en 6 geeft de uitgever den volledigen stamboom van Marzubān ibn Rustam.

Van die oude lang verloren Marzubān nāma wordt slechts even melding gemaakt door Hādji Chalīfa in zijn Kaschfu'l Tzunūn waarin hij den titel vermeldt zonder eenige bijzonderheden, daar hij het werk niet gezien heeft; en door Ridhā Qulīchān in zijn Farhangi Nāsiri, waarin hij o. a. zegt (blz. 3) de marzubān nāma is een boek bevattende dicht en ondicht, wijsheidspreuk en vertelling enz. en in zijn Madjma'u'l fusahā in een artikel over den dichter Marzubān Fārisi, waarin hij verklaart dat dezen de marzubān nāma ten onrechte toegeschreven wordt.

De eerste zekere vermelding van de marzubān nāma is in de voorrede van de qābūs nāma (475 H) van den emīr 'Unsuru'l Ma'āli Kaikā'ūs ibn Iskandar ibn Qābūs ibn Waschmkīr, in een woord gericht tot zijn zoon, waarin hij o. a. zegt (blz. 4): de grootmoeder van uw moeder was de dochter van prins Marzubān ibn Rustam ibn Scharwīn, den schrijver van de Marzubān nāma, en zijn 13den voorvader was Kaikā'ūs ibn Qubād, de broeder van den koning Nuschirwān, den rechtvaardige.

De tweede is in de kroniek van Tabaristān door Muhammad ibnu 'lHasan ibn Isfandiār (613 H) in het hoofdstuk over de wijzen van Tabaristān, waarin hij o. a. zegt (blz. 5) Ispahbad Marzubān ibn Rustam ibn Scharwīn, die het boek Marzubān nāma uit de spraak der wilde dieren, vogels, menschen, geesten en duivels samengesteld heeft enz.

Zoo bleef dus de Marzubān nāma in de oude taal van Tabaristān voortleven tot het einde van de 6de en het begin van de 7de eeuw Hidjra, toen in een kort tijdsverloop van 10—20 jaren twee van elkander onafhankelijke Perzische vertalingen ontstonden nl. (blz. 7) de Rawdhatu 'l Uqūl (598 H) door Muhammad ibn Ghāzi van Malathija, eerst secretaris, later wezīr van den sultān Abu'l Fath Ruknu 'ddīn Sulaimānshāh 588—600) een van de Seldjūqen van Rum, waarvan nog 2 handschriften bestaan, één te Leiden en één te Parijs; en (blz. 14) de Marzubān nāma door Sa'du-'ddin al Warāwīnī, van wien weinig meer bekend

is dan dat hij behoorde tot de vertrouwde dienaren van den Chwādja Abu'l Qāsim Rabību'ddīn Harūn ibn ʿAlī, wezir van den Atābak Uzbak ibn Muhammad ibn Ilduguz (607—622), een van de Atābak's van Adzarbaidjān. Van dezen Rabību'ddin is meer bekend dan van zijn dienaar, daar hij een tijdgenoot was van Muhammad ibn Ahmad ibn ʿAlī an Nasawī, den geschiedschrijver van Djalālu'ddīn Mankubirni, shāh van Chwārazm. Met dezen shāh voerde de Atābak Uzbak een noodlottigen oorlog. Terwijl hij zelf wist te vluchten, werden zijne legerhoofden, en ook zijn wezir Rabību-ʿddīn, gevangen genomen, in welke gevangenschap Rabību'ddīn kennis maakte met den geschiedschrijver an Nasawī, zoodat hij vaak door dezen in zijne levensbeschrijving van Djalālu'ddīn aangehaald wordt.

Uit deze laatste Perzische vertaling nl. de Marzubān nāma van Saʿdu'ddīn al Warāwīnī ontstond eerst een Turksche vertaling, en uit deze een Arabische vertaling door den Schaich Schihābu'ddīn, d. w. z. Schihābu'ddīn Ahmad ibn Muhammad ibn ʿArabschāh († 854 H) den schrijver van de Fakihatu'lchulafā wa mufākahatu 'ltzurafā volgens een juiste gevolgtrekking door den uitgever Mirza Muhammad uit de overeenstemming van de voorredenen van beide bovengenoemde werken (bl. 17); welke arabische vertaling in 1277 H te Cairo gedrukt is.

De voor ons liggende uitgave van de Marzubān nāma van Saʿdu'ddīn al Warāwīnī door Mirza Muhammad berust op den tekst van 6 handschriften (3 te Londen, 2 te Parijs, 1 in Perzië) van welke het oudste en beste dagteekent uit het jaar 762 H uit Schirāz (bl. 18).

Ziehier in het kort de inhoud van de belangrijke voorrede van den uitgever, en de uitgave zelve is geheel in overeenstemming met deze voortreffelijke inleiding.

Leiden. H. D. van Gelder.

Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde door **G. Kalff**. Vierde deel. Groningen, J. B. Wolters. 1909 (Pr. *f* 6.50).

Evenals in het vorige deel beweegt de schrijver zich in dit boek op een terrein waar hij zijn sporen verdiend heeft. Zijn *Literatuur en Tooneel in de XVIIe eeuw* (1895), zijn *Vondels Leven* (1896), de *Studiën over Nederlandsche Dichters der zeventiende eeuw* behandelden het grootste deel van dit tijdvak. Toch stond hij voor een zware taak. Het ontwerpen van één histories tafereel vereiste nog iets meer dan samensmelting, bekorting en aanvulling van de voorafgegane monografieën. De monografist kan al het licht samentrekken op één punt; de historieschrijver, die alles wil overzien, moet ook relief brengen in de schaduwpartijen, moet het minder bekende, het minder belangrijke tot zijn recht laten komen. Maar bovenal: hij moet de grote historiese lijnen laten zien, de samenhang van litteratuur en leven.

Dat deze schildering van de litteratuur in onze bloeiperiode in hoofdzaak slaagde, is voornamelik te danken aan drie voortreffelike eigenschappen, onmisbaar in de historieschrijver: kompositietalent, zelfbeheersing bij de monografiese behandeling, en smaakvolle liefde voor het onderwerp.

De verdienste van Kalff's kompositie komt te duideliker uit, wanneer we er Jonckbloet's *Geschiedenis* naast leggen. Het te veel gesmade werk van deze voorganger was, vooral in de beide delen over de zeventiende eeuw, de vrucht van veel zelfstandige studie. Maar juist de zucht om de resultaten van deze studie, zoveel mogelik gedokumenteerd, aan de lezer voor te leggen, bracht onherstelbare schade toe aan de kompositie: het werd een boek met zonderlinge proporties. Sommige delen werden buiten alle verhouding uitgedijd: de Academie-strijd, de Rodenburg-episode, de tendentieuze ontleding van Vondel's drama's. Jonckbloet's rationele indeling in drie boeken: een „Tijdperk van ontluiking, van luister, van achteruitgang", was niet meer dan een schone schijn: in het eerste boek werd b.v. Hooft en de Muiderkring afgehandeld; in het tweede boek werden de hele Cats, Huygens en Vondel besproken. Al tracht de schrijver een vóórgevoeld verwijt af te weren door de woorden: „Het zal, bij eenig nadenken, niemand behoeven te verwonderen, dat bij een zoo samengesteld tafereel als dat van onze letterkundige ontwikkeling de samenhang der feiten soms schijnbaar uit het oog moet worden verloren, juist in het belang der wezenlijke eenheid" (II, blz. 4), juist het ontbreken van een wezenlike eenheid in het Eerste en Tweede Boek is de oorzaak van de verwarde indrukken die de lezing van het boek nalaat.

Kalff heeft een veel helderder besef van de, soms onoverkomelike moeielikheden bij de historiese samenvatting van een zo rijke stof. „Een enkel beginsel te vinden ter groepeering dezer in omvang en verscheidenheid overrijke stof, is mij niet gelukt en schijnt mij voorloopig niet mogelijk; noch het geloof, noch het humanisme, noch de kunst zouden op zichzelf en alleen als criterium kunnen volstaan" (blz. 28).

De voornaamste grondslag bleef intussen, evenals in *Literatuur en Tooneel*, de indeling naar geslachten [1]). Dit is m. i. een gelukkige greep. Zonder al te angstvallig vast te houden aan de chronologie — want juist dat zou personen en werken in verwarrende bontheid dooreenwerpen — krijgt men gelegenheid om de letterkunde als uiting van een groep tijdgenoten, in verband met het leven van die tijd, histories te beschouwen. Een bezwaar blijft, dat het latere werk van lang levende dichters der eerste generatie als Cats, Vondel en Huygens, wat ver komt te staan van het werk der derde generatie, waar het chronologies bij behoort, maar voor een lezer die de samenstelling van het boek behoorlik in het oog houdt, is dat bezwaar niet groot.

Naast de indeling in geslachten werden woonplaats en landaard, geloof en levensbeschouwing als scheidingscriteria aangenomen. Het letterkundig leven te Leiden (Heinsius, Scriverius) is — evenals bij Jonckbloet — het voorspel van de Amsterdamse opbloei. Te Amsterdam zien we eerst de Zuid-Nederlandse kring van *Het Wit Lavendel:* figuren als Heyns, Kolm, De Koningh, waarop vroeger zo weinig licht viel, komen in dit tafereel, in hoofdlijnen gekarakteriseerd, uitstekend tot hun recht. Dat geldt ook voor de boekhandelaar Pers. Dan volgen, om begrijpelike redenen, paarsgewijze Rodenburg

---

[1]) De vroegere indeling in drie geslachten werd vervangen door een in vier geslachten. Wat eerst het tweede geslacht genoemd werd, is nu geplitst in een tweede en derde generatie.

en Coster, Breero an Starter. Aan de betekenis van Bredero, als realist en lyricus, is ten volle recht gedaan. Dit hoofdstuk, en dat over Hooft, behoren m. i. tot de beste van dit werk. In deze renaissance-geesten vermag de schr. dieper door te dringen dan in de Middeleeuws-volkseigen didaktiek van Cats en Huygens; in het Katholiek-religieuse gemoedsleven van Vondel.

Toch onderscheiden zich ook de hoofdstukken over Vondel en Cats door zaakrijkheid en objectiviteit. Behalve een waardevolle samenvatting vindt men er menige treffende opmerking. Kalff heeft zich losgemaakt van Jonckbloet's vooroordelen -- trouwens de vooroordelen van zijn tijd — tegen het „godzalig gekwezel" van Cats, tegen de mystieke vroomheid en de Katholieke geloofsijver van Vondel.

Bij de brede behandeling van deze hoofdpersonen valt bovenal te prijzen dat nergens onnodig uitgeweid wordt, en dat de verhouding tot het geheel niet uit het oog verloren is.

Na de Hollandse litteratuur komt de Zeeuwse. Cats en zijn werk „vormden den voornaamsten schakel tusschen de bewoners der beide provinciën." Maar terwijl tot nu toe de kring van de *Zeeusche Nachtegaal* bijna alleen de aandacht trok, wijst Kalff ook op Hondius en Philibert van Borsselen, die in de buitenplaatsbeschrijving en het autobiografies-didaktiese genre de voorlopers van Huygens geweest zijn. Door de behandeling van het vers, door het streven naar nieuwe-taalvorming behoort in 't biezonder Van Borsselen tot onze vroeg-renaissance, voelen we telkens verwantschap met Van Mander en Spieghel. Zou het dus geen overweging verdienen, dit hoofdstukje (blz. 392—398) in een volgende druk een plaats te geven vóór de latere zeventiende-eeuwse Hollanders?

Buiten Holland en Zeeland worden de Deventer Revius en de zwerveling Camphuysen behandeld.

Bonter wordt het tafereel van het tweede en derde geslacht. Aan sommige mindere-rangs-schrijvers is met de weinige bladzijden, aan hun werk besteed — „gewijd" past hier minder — misschien nog te veel eer bewezen. Daar staat tegenover dat verscheiden bijfiguren die Jonckbloet geringschatte of voorbijging, door aardige opmerkingen of karakteristieke aanhalingen de aandacht gaan trekken of de nieuwsgierigheid prikkelen. De volkshumor van Poirters, de deftigheid van Vollenhove worden aardig gekarakteriseerd. De Decker wordt juister gewaardeerd; de werkelike dichterverdienste van Lodensteyn en Dullaert wordt erkend; de beschouwing van Jan Zoet en zijn kring, van Van de Merwede tonen ons kanten van het zeventiende-eeuwse leven, die in de litteratuur meestal onopgemerkt bleven. Ook de Fries Gysbert Japiks krijgt een plaats.

Onder het vierde geslacht wordt Jan Luiken recht gedaan. Antonides, zijn kring en zijn tijdgenoten blijven wat nevelachtig: we zien meer omtrekken dan kleur. Enigszins uit de lijst valt de uitweiding met de afzonderlike titel: *Ontwikkeling van het natuurgevoel*, die meer de indruk maakt van een ingelaste verhandeling dan van een organies onderdeel: een enkele maal keren zelfs vroeger gemaakte opmerkingen woordelik terug (vgl. blz. 541 met blz. 201). Een afzonderlike behandeling zou m. i. in de algemene inleiding beter op zijn plaats geweest zijn.

Die Inleiding, waarin de schrijver de eeuw wil karakteriseren door licht tegenover bruin te stellen, achten wij niet het best geslaagde deel van zijn werk. Ondanks menig tekenend trekje, menig karakteristiek feit mist men breedte en diepte. De vele biezonderheden zijn als het ornament, dat, zelfs waar het werkelik siert, de grote lijn verbergt of de afwezigheid daarvan verraadt. Wij zouden wensen dat de inleiding de lezer in staat stelde het verband te zien tussen de monografies behandelde onderdelen. De belangrijkste vraagstukken worden meer aangeroerd dan uitgewerkt, b.v. de eigenaardige versmelting van Humanisme en Geloof, die de zeventiende-eeuwse kunst op zijn hoogtepunt tot een Hollandse renaissance-kunst maakt. De losse opmerkingen over de taal (blz. 11) hadden we liever vervangen gezien door een uitvoeriger behandeling van de vraag: hoe ontstond omstreeks 1600 de taal voor de nieuwe kunst; in welke verhouding stond die literaire taal tot de Middeleeuwse taal, tot de rederijkers taal, tot het Zuid-Nederlands, en tot de volkstaal van de eigen tijd. Èn in de taal, èn in de litteratuur zien we immers een samenvloeïing van Zuid- en Noord-Nederlandse elementen. De rijke verscheidenheid van taal bij het eerste geslacht versteent bij het vierde geslacht tot een retories-dichterlike taal. Ook in dit opzicht loopt de ontwikkeling van kunst en taal langs dezelfde grote lijn afwaarts.

Als we met de schrijver de zeventiende eeuw doorlopen hebben, en op het goed afgeronde geheel terugzien, bemerken we met enige verwondering dat het proza en de klucht nog onbesproken bleven. De inleiding geeft daarvan geen rekenschap; het volgende deel zal ons dus de oplossing van deze moeielikheid brengen.

De *Aantekeningen* achter de afzonderlike hoofdstukken geven weer een schat van wetenswaardigheden. Overweging zou het m.i. verdienen om in een volgende druk de voornaamste litteratuur over onze hoofddichters nog eens te vermelden, in plaats van te verwijzen naar vroeger verschenen monografieën. Dat kost maar enkele bladzijden, en verschaft de gebruikers van dat standaardwerk veel gemak.

De slotsom is dus, dat Kalff, door het schrijven van dit boek niet alleen samenvattend, maar ook wegwijzend werk verricht heeft; dat zijn smaakvolle uiteenzetting tevens een stevige basis levert voor verder onderzoek, en tot studie uitlokt. De beoefenaars van onze litteratuurgeschiedenis en de belangstellenden in ons letterkundig verleden en onze kunst, zullen ook dit deel aanvaarden als een belangrijke aanwinst.

Assen. C. G. N. de Vooys.

Gustav Binz, Die deutschen Handschriften der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel. Erster Band. Die Handschriften der Abteilung A. Leipzig, Carl Beck. 1907. (Pr. M. 25).

De handschriftenkatalogus der Universiteits-Bibliotheek te Bazel, die ons tot heden ter beschikking staat, dateert uit de zeventiende eeuw. Evenals elders neemt ook te Bazel de bewerking van den katalogus der gedrukte boeken de arbeidskracht der ambtenaren zoozeer in be-

slag, dat een nieuwe beschrijving der handschriften slechts weinig vorderde. Op initiatief van de Pruisische Academie van Wetenschappen is er echter sedert 1904 beweging in deze zaak gekomen.

Deze heeft namelijk het plan opgevat een volledige inventaris van alle Duitsche hss. tot het jaar 1520 aan te leggen, en heeft hiertoe natuurlijk de medewerking der bibliotheken noodig. Ook Bazel deed zijn best om de uitvoering van dat groote plan te steunen, en men besloot de afdeeling A (d. i. de papierhandschriften over theologie), die klaar was, bij gelegenheid van het 49ste philologencongres te Bazel in 1907, in druk uit te geven en aan het congres aan te bieden.

Beschreven zijn 104 hss. grootendeels uit de 15de eeuw, die bijna uitsluitend uit de verschillende kloosters van Bazel zelf afkomstig zijn. Het zijn meestal codices van gemengden inhoud, verzamelingen van preeken, tractaten, gebeden, legenden en dgl. in het Latijn en Duitsch geschreven. De beschrijving is uitvoerig, helder en gemakkelijk te overzien, kortom in elk opzicht aan haar doel beantwoordend. En waarvoor wij bizonder dankbaar dienen te wezen, de bewerker heeft reeds bij deze kleine afdeeling een uitvoerig alphabetisch register gevoegd, zoodat de inhoud dezer hss., die zeer veel bevatten wat tot nog toe geheel of nagenoeg onbekend was, voor goed voor de wetenschappelijke studie toegankelijk geworden is.

De beroemde oudhoogduitsche Basileënsia, de „Basler Recepte”, de Notkerfragmenten, Lucidarius, en de niet minder bekende middelhoogduitsche wereldsche teksten, over welke W. Wackernagel spoedig na zijn benoeming te Bazel in 1836 zijn welbekende verhandeling schreef, evenals de drie codices met oudduitsche glossen zal men natuurlijk onder deze theologische papierhss. te vergeefs zoeken. Deze bevinden zich voornamelijk in de Afdeeling B (theologische perkamenthss.), die volgens het Vorwort ook reeds geheel bewerkt, maar nog niet gedrukt is, en vervolgens in de afdeelingen E, F, geschiedenis, philosophie en letteren bevattende.

Van Nederlandica viel mij op pag. 28: fragmenten eener oorkonde van 1444, uitgevaardigd door Johannes Aveconck de Daventria Trajectensis diocesis publicus notarius.

De uitstekende bewerker is intusschen van zijne betrekking in Bazel naar Mainz geroepen, als leider der Bibliotheek aldaar. Moge het begonnen werk daardoor geen schade lijden [1]).

Den Haag. E. F. Kossmann.

Dr. B. Schädel, Manual de fonética catalana. Cöthen (Alemanya), Otto Schulze. 1908; diposit per Espanya: Alvar Verdaguer, Barcelona.

Evenmin als het Provençaalsch een dialekt is van het Fransch is het Katalaansch (*lo catalá* of *llengua catalana;* oudtijds *catalanesch* <catalaniscus) dit van het Spaansch. Het Katalaansch, dat tot de gallo-romaansche en niet tot de kastiliaansch-portugeesch taalgroep behoort, vormt geen schakel tusschen beide, doch kan beschouwd worden als eene „variëteit” van het Provençaalsch, zooals Milá y Fontanals het in zijn bekend werk *De los trovadores en España* (Barcelona 1861) voor het eerst zeer gelukkig heeft uitgedrukt en tevens historisch toegelicht.

Het moderne Katalaansch wordt, behalve in het eigenlijke Katalonje (Catalunya), ook nog gesproken op de Balearen en in het distrikt Alghero (Sardinië) en heeft zich buiten Europa op Cuba en in Argentië tegenover het Kastiliaansch weten te handhaven. In den loop der 19de eeuw zijn enkele niet onverdienstelijke werken door geboren Katalanen aan hunne moedertaal gewijd, vooral op lexicographisch en grammaticaal gebied. Begrijpelijkerwijze bleef de fonetiek, die zich eerst betrekkelijk laat wetenschappelijk ontwikkeld heeft, op den achtergrond. Thans, waar zich in Katalonje, onder leiding van de voormannen der Renaixensa een merkbaar streven naar behoud van eigen taal en tradities openbaart, leggen vele inheemsche filologen zich met ijver toe op het verzamelen van gegevens voor een *Diccionari de la Llengua Catalana*, die den woordenschat van alle katalaansche dialekten zal omvatten en bestemd is een even schoon monument van wetenschap en edel patriotisme te worden als Mistral's *Tresor dóu Felibrige*. De groote moeilijkheid bij al die dialektale verschillen is natuurlijk hier, evenals voor alle andere talen, de transkriptie.

Dr. Schädel heeft nu den Katalaanschen filologen te hulp willen komen door het schrijven van zijn werkje, dat vreemdelingen van nut kan zijn, doch dat hoofdzakelijk bestemd is voor „catalans que volen escriure exactament llur lengua, per exemple, per replegar materials per compilacions filològiques”. De fonetiesche terminologie, die in het Katalaansch, evenmin als tot voor korten tijd in het Spaansch, niet bestond, heeft hij vastgesteld dank zij de hulp van een fysioloog, Dr. D. Isidro Villá, Katalaan van geboorte en assistent aan de kliniek voor zenuwlijders te Halle. In de *Introducció* wordt duidelijk uiteengezet wat onder fonetiesche transkriptie verstaan moet worden (heusch niet overbodig voor vele aankomende Spaansche filologen) en in enthousiaste bewoordingen het groote nut daarvan betoogd. Wat dit laatste punt betreft willen wij wel bekennen, dat wij bij lange na Dr. Schädel's enthousiasme niet kunnen deelen. De waarde der fysiologische fonetiek en in het bijzonder het nut der fonetiese transkriptie, wier belang overigens geen ernstig filoloog ontkennen zal, zijn o.i. soms wat sterk overdreven geworden.

In het onderhavige geval is ons voornaamste bezwaar, dat die notatie door Katalanen *zelf* moet geschieden. Is het niet overbekend, dat landslieden nu juist niet het best klank-nuances in eigen taal kunnen waarnemen? Een treffend en karakteristiek voorbeeld is wel dat van den abbé Rousselot, die steeds de grafische methode toepaste, doch dit opzettelijk nièt deed in de studie van zijn „patois” — *Le patois de Cellefrouin* (Charente): „Les conclusions de cette première partie — zegt hij op blz. 144, — sembleraient appeler des modifications importantes dans la graphie de mon patois. Toutefois je résiste à la tentation de les faire. *Comme elles échappent toutes au contrôle de mon oreille, je serais exposé à une*

[1]) Te Basel, waar ik dezen zomer persoonlijk naar de vooruitzichten omtrent het vervolg informeerde, werd mij medegedeeld dat afdeeling E (geschiedenis) het eerst gepubliceerd zou worden.

foule d'erreurs. Je continue donc à écrire mon patois comme je l'entends. [1])

Vooral waar het geldt den Katalanen te veroorloven materiaal bijeen te brengen voor „'l tresor de tots els dialectes" begrijpen wij niet goed het nut van eene transkriptie. Inderdaad zijn voor wie de oude en de nieuwe taalschat bestudeeren de *etymologie* en de *semantiek* zeker even belangrijk als de fonetiek. Wat de etymologie betreft herinneren wij aan deze woorden van professor Thomas: „Au point de vue du progrès étymologique, il y a plus à attendre de la publication des anciens textes, de la rédaction de bons dictionnaires patois, locaux et provinciaux . . . . . . que de l'exploration des palais, des larynx et des fosses nasales" (Nouveaux Essais de philologie française). Ook wat de semantiek aangaat, gelooven wij niet, dat deze gediend zou zijn door eene zuivere fonetiesche transkriptie.

Wij gelooven — in tegenstelling tot Dr. Schädel — dat zijn werkje minder den Katalanen van dienst kan zijn voor het door hem beoogde doel dan wel de „estrangers que volen sapiguer quins sons posseex el catalá i com se pronuncien correctament". Deze laatsten, vooral wanneer zij met het Spaansch en het Provençaalsch vertrouwd zijn, vinden hierin een goed overzicht van het Katalaansche klanksysteem en kunnen zich eenigszins oefenen in de uitspraak met behulp van twee teksten in fonetiesche transkriptie aan het einde: *Vagant per la montanya* en *Els segadors.*

Amsterdam. William Davids.

[1]) Wij cursiveeren.

Albert Vogt, Basile Ier et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle. Paris, A. Picard et Fils. 1908. (Pr. fr. 7.50).

De biograaf van Basilius I, de stichter van het Macedoonse huis, moet zijn kennis van het leven, het karakter en de zeden van de keizer ontlenen aan de mededelingen van lofredenaars en kwaadsprekers. Heeft de eerste kategorie, in de eerste plaats zijn kleinzoon, het kwade waarover hij zwijgt niet geweten en vertelde de tweede, de kroniekschrijvers, praatjes zonder grond? Telkens moet op die vragen antwoord worden gegeven, en daar dat meestal uiterst moeilik is, kan ook een schrijver die, gelijk de heer Vogt doet, onpartijdig wikt en weegt het tegenstrijdige in de berichten niet voldoende verklaren. Door soortgelijke redenen krijgen de meeste Byzantijnse keizers voor ons iets onbegrijpeliks, dat men misschien al te veel pleegt toe te schrijven aan het gekompliceerde van het Griekse of Slaviese volkskarakter.

Over de daden van Basilius als vorst kan men zich gemakkeliker een oordeel vormen. De heer Vogt heeft dat gedaan op grond van zeer uitvoerige studie der regeling van de finantiële, wettelike en godsdienstige aangelegenheden gedurende zijn regering. In dit gedeelte van zijn boek geeft de schrijver ons een overzicht van de Byzantijnse beschaving gedurende de tweede helft van de negende eeuw, dat uitmunt door helderheid. Zo is de sistematiese verklaring van de verschillende beambtentitels (blz. 66—85) een uitmuntend middel om als inleiding te dienen op de bespreking van de wijzigingen door Basilius aangebracht in de verschillende departementen van bestuur. De schatkist, die door de verkwisting van keizer Michael III in treurige toestand verkeerde, werd versterkt door belastingen die de bedoeling hadden om de kleine boeren in 't bezit te laten van de voorrechten die zij onder de Isauriese dynastie hadden verkregen, en tevens de grote grondbezitters, waaronder kloosters en kerken een voorname plaats innamen, te vriend te houden. Dat laatste gelukte het best. Bekend is het dat de keizer als wetgever grote dingen tot stand heeft gebracht, waarvan de uitkomsten voor een aanzienlik deel eerst onder zijn zoon Leo — eigenlik zijn officiële zoon, want het Macedoonse huis werd door een bastaard voor uitsterven bewaard — aan het licht kwamen. Het is natuurlik moeilik te bepalen in hoever al die maatregelen het werk zijn van Basilius zelf, die wel vol belangstelling was voor de wetenschap, maar de beoefening aan anderen moest overlaten. Tot lezen had de eenvoudige boerezoon het gebracht, schrijven heeft hij nooit geleerd. Intussen, een groot organisator is hij stellig geweest, al liet zijn kennis nog zoveel te wensen over. En hoe groot zijn talent was als diplomaat, heeft hij 't best getoond in zijn verhouding tot de Paus en de patriarch van Konstantinopel. De rechten en verplichtingen van de Griekse geestelikheid worden door Vogt breedvoerig besproken, vooral tot kenschetsing van de rol door Photius gespeeld. Het komt mij voor dat hij aan de begaafdheid van deze listige, maar tevens zeer geleerde en helderziende, prelaat niet genoeg recht laat wedervaren: het schisma zou ook zonder hem geschied zijn en zijn tegenstanders hadden soortgelijke ondeugden als hij.

Interessant is 't gebruik dat de schrijver heeft gemaakt van het door Nicole in 1893 uitgegeven „Livre du Préfet" bij 't beschrijven van de Byzantijnse handel. Een modern lezer vraagt zich af hoe kooplieden en industriëlen winst kunnen maken waar zo de vrijheid van inkoop, prijsbepaling en uitoefening van beroep aan banden is gelegd. Het antwoord zal wel wezen dat de wetten elk ogenblik overtreden werden. Vertelt niet een anekdote dat keizerin Theodora kans zag om, buiten weten van haar echtgenoot Theophilus, en tegen de bepalingen van de staat, zeehandel te drijven, nog wel in graan, de koopwaar die 't strengst aan monopolie was onderworpen?

De index aan 't einde van het boek bevat alleen namen van personen en plaatsen. Het is jammer dat verschillende weinig bekende Griekse termen niet tevens zijn opgenomen (διβητήσιον, een purperen tunica, *emphyt(h)éose*, verpachting, noem ik als voorbeelden uit een overgroot aantal); daardoor zou het boek gemakkeliker te gebruiken zijn, ook voor leken. De schrijver richt zich echter bij voorkeur tot de kring van zijn vakgenoten en ook dezen zullen zeker uit zijn zorgvuldig gedokumenteerde studie veel leren.

Leiden. D. C. Hesseling.

Hugo von St. Cher. Seine Tätigkeit als Kardinal. 1244-1263. Von **Dr. J. H. H. Sassen.** O. P. (Dissertatie van Freiburg in Zw.). Bonn, Hanstein. 1908.

Als theoloog, vooral als exegeet en samensteller van concordans en correctorium, was de Dominikaan, Kardinaal Hugo a S. Caro wel geen onbekende, maar er-

ontbrak eene beschrijving, vooral van zijn politiek leven, zooals Hugo's ordebroeder, Pater Sassen, ons hier aanbiedt. En zelfs met dit boek, eene dissertatie der R.-K. Universiteit van Freiburg in Zwitserland, meent de schrijver niet Hugo's geheele leven te schetsen; hij wil slechts een deel van de werkzaamheid des Kardinaals in het licht stellen, met name zijn zending als legaat in Duitschland (1251—1253) en zijn invloed als curiekardinaal (1253—1263). Dr. Sassen zal aldus met dit werk alvast een groot en belangrijk gedeelte van Hugo's leven toelichten, en ik meen in de bescheiden woorden „Es würde einer späteren Aufgabe zufallen u. s. w." (blz. VII) eene belofte te zien schuilen, die ons de hoop geeft, eens eene uitvoeriger biografie van Dr. Sassen's hand te zullen ontvangen. Hij is hiertoe, door zijn dubbele kwaliteit van historicus en theoloog als aangewezen. Tegelijk zou Sassen dan ten volle voldoen aan den eisch, dien de pieteit, tegenover dezen grooten man en uitstekenden geleerde nog altijd aan de Orde der Dominikanen stelt.

Meer in het bizonder is Hugo van St. Cher voor onze vaderlandsche geschiedenis van beteekenis, omdat hij als kardinaal-legaat voor Duitschland, in den tijd dat Willem van Holland Roomschkoning was, niet weinig heeft bijgedragen tot diens erkenning in het Oosten van het Rijk. Langen tijd waren de sympathieke vorst en de pauselijke gezant dan ook vrienden, totdat Willem's optreden tegen Margaretha van Vlaanderen hen van elkander vervreemdde. 't Is tenminste een aannemelijk vermoeden van Dr. Sassen, dat de verwijdering van Willem en Hugo, die samenvalt met Willem's Vlaamschen oorlog, moet toegeschreven worden aan Hugo's ontevredenheid met het meer particularistisch en egoistisch streven des konings, waardoor de algemeene belangen werden geschaad.

Op zijn reis door Duitschland is Hugo ook in ons vaderland en wel te Maastricht geweest. Wel heeft de kardinaal nog enkele bepalingen voor Nederlandsche kloosters, o. m. de abdij van Rijnsburg gemaakt, maar het eigenlijke Holland schijnt hij niet te hebben bezocht.

Niet minder belangrijk dan Hugo's politiek streven is zijne werkzaamheid op religieus gebied. Onregelmatigheden in het kerkelijk bestuur te Halberstadt, te Keulen, te Luik wist hij te effenen. Privilegies aan kerken en kloosters deelde hij met kwistige hand uit, waarbij hij de Orde der Dominikanen, waarvan hij deel uitmaakte, niet vergat. Merkwaardig is boven alles, dat de kardinaal, op hoogeren leeftijd aan de curie levende en ongetwijfeld met de beste bedoelingen bezield, zijn eigen orde groote schade heeft toegebracht, door van den paus te verkrijgen, dat zij werd belast met de zielzorg over de nonnenkloosters der orde, waardoor de paters van de studie en het prediken, het eigenlijk doel der orde van den H. Dominicus, werden afgeleid. Een heftige oppositie, uitgaande van bijna de geheele orde bracht het zoover, dat Innocentius IV de Dominikanen weer vrij maakte van deze „cura monialium". Nochtans gaf Hugo zijn streven niet op. En het resultaat was, dat de mannenorde belast bleef met de zielzorg der nonnen.

Deze zusters nu, waren veelal hoogbegaafde, mystiek aangelegde vrouwen. Aangezien het aantal nonnenkloosters vooral in de Duitsche provincie zeer groot was, ontstonden daar levendige betrekkingen tusschen de Paters en de nonnen. Het kan wel niet anders of de mystieke geest, die van huis uit aan de Dominikanerorde vreemd was, moest ook zijn intocht houden in de mannenkloosters, en zoo zien wij voor een deel verklaard, hoe in later tijd Meester Eckart, Tauler en Seuse geheel den weg der mystiek opgingen.

Vele interessante bizonderheden zou men uit het boek van Dr. Sassen nog kunnen aanhalen, maar daartoe is het hier de plaats niet. Sluiten wij met den wensch, dat de Schrijver in een later werk de talrijke vermoedens, die hij bij het schrijven van dit boek heeft geopperd, met bewijzen zal kunnen staven en ons een volledig overzicht geven van Hugo a St. Caro als politicus en exegeet.

Maastricht. W. Mulder.

Dr. Hermann Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, im Auftrage des hansischen Geschichtsvereins herausgegeben von **Dietrich Schäfer**. Band II. Berlin, Karl Curtius. 1909. (Pr. M. 12).

De „Hansische Geschichtsverein", overtuigd dat in een tijd als den onzen, waarin door den vooruitgang van de techniek het handelsverkeer in 't leven der volken een ongekende beteekenis heeft verkregen, op de beoefenaars van de geschiedenis de plicht rust de ontwikkeling van dit verkeer beter te doen verstaan, en overwegende dat zijn oorspronkelijk doel bijna bereikt is, heeft zijn programma uitgebreid tot de geschiedenis van handel en zeevaart in 't algemeen, en aan prof. Schäfer de leiding toevertrouwd van de uitgave van een reeks „Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte". De onderwerpen zullen hoofdzakelijk, doch niet uitsluitend, uit de Duitsche handelsgeschiedenis genomen worden en ook niet-Duitsche geschiedvorschers zullen als medewerkers welkom zijn. Om te beginnen wijden drie Duitschers hunne krachten aan de geschiedenis van Brugge, van Nederland, van Oostfriesland.

Dr. Wätjen deelt in zijn voorbericht mee, hoe hij na voorloopige onderzoekingen in Nederland uit onze handelsgeschiedenis onze betrekkingen tot de Middellandsche Zee tot zijn arbeidsveld uitgekozen heeft, bekoord door het aanlokkelijke van het bewerken van een „jungfräulichen Boden". Het feit dat een vreemdeling in onze archieven zulk een terrein vindt, staat niet alleen. „Les sources inédites de l'histoire du Maroc par le comte Henry de Castries" vormen een tegenhanger van de Duitsche uitgave. Tusschen beide bestaat echter een groot verschil. Onder het motto „History cannot be written from manuscripts" streeft de Franschman naar een volledige publicatie van alles, ook van wat zeer weinig belangrijk geacht mag worden, en schept een zoo omvangrijke uitgave, dat het tweede lijvige deel van de afdeeling „Pays-Bas" niet verder dan tot den zomer van 1616 voert, en men zich moet afvragen of deze onderneming ooit ten einde gebracht zal kunnen worden. De Duitscher wil een boek schrijven en ziet

zich door de vondst van nieuwe documenten herhaaldelijk gedwongen zijn plan te wijzigen. Het springt in 't oog, dat deze onderneming daarom mede niet zonder bedenking is; men kan te lang op de publicatie van bronnen wachten om zijn conclusie in een boek of opstel neer te leggen, maar men kan er ook te vroeg toe overgaan. Waar evenwel de Nederlanders dit gedeelte van hun eigen gebied braak hebben laten liggen, mogen zij bescheiden zijn in hun kritiek op het werk van den vreemdeling. Wanneer Dr. Wätjen's boek de voorlooper mocht wezen van een dieper gaand Nederlandsch werk, blijft hem althans deze verdienste, en wanneer zulk een werk, zooals niet onwaarschijnlijk is, geruimen tijd op zich laat wachten, zullen de velen, die aan een handig boek de voorkeur geven boven een gewichtige bronnenpublicatie, hem dankbaar zijn.

Eenige opmerkingen moet ik mij toch veroorloven te maken. Zelfs zonder mij te beroepen op materiaal, dat Dr. Wätjen òf niet gekend heeft òf ongebruikt heeft laten liggen, is het al op grond van des schrijvers eigen mededeeling, dat hij door nieuwe vondsten tot omwerking gedwongen is geweest, waarschijnlijk te achten, dat voortgaand onderzoek hem genoopt zou hebben sommige dingen anders te zeggen. Ook geeft het boek niet geheel, wat de titel en het voorbericht beloven. De inleiding geeft de voorstelling, alsof het verhaal tot 1648 loopt „weil sich hier gleichsam eine natürliche Grenze darbot". Dit laatste betwijfel ik, maar de schrijver heeft ergens een grens te trekken, en overdrijft dus de beteekenis van de daarvoor aangenomen gebeurtenis. Dat hij het behandelde tijdvak den tijd van onze „höchste Machtstellung" noemt, kan ik niet goedkeuren, nog minder dat op blz. 2 ons land in 1609 „in die Reihe der europäischen Grossmächte" geschoven wordt.

Maar het verhaal loopt inderdaad niet tot 1648. In Kapitel I — van de inleidende hoofdstukken zeg ik niets — is de schrijver in de afdeeling Marokko na 1624 bijzonder vluchtig; men verneemt zelfs niets van de reis van Liedekerke. In de volgende afdeeling vindt men op blz. 68 een opmerking van onzen gezant in 1639 vastgeknoopt aan een gebeurtenis van 1626, terwijl ik overtuigd ben, dat Haga op een veel recenter voorbeeld heeft gezinspeeld, dat dr. Wätjen vermoedelijk onbekend gebleven is. De oplettende lezer zal door de jaartallen in de voetnoten ongeveer kunnen gissen, tot hoever voor elke onderafdeeling het onderzoek uitgestrekt is, waarschijnlijk telkens tot een ander en beter gemotiveerd jaar dan 1648. Voor de zesde afdeeling was het consulaire reglement van 1658 het aangewezen slot geweest.

In het tweede hoofdstuk behandelt Dr. Wätjen de eigenlijke handelsaangelegenheden, die hij niet zonder moeite — zie blz. 49 — uit de staatkundige geschiedenis heeft afgescheiden. Het komt mij voor, dat de schrijver naarstig naar getallen gezocht heeft, wat de opneming van de weinige bewaarde consulaatsrekeningen als bijlagen mede bewijst. In hoeverre hij uit de bijeengebrachte aanteekeningen en uit gedrukte werken een duidelijk geheel heeft samengesteld, beoordeele de lezer zelf. De verzekering op blz. 117 dat „für den westlichen Becken — ein nicht annähernd gleichwertiges Material zur Verfügung steht", is in haar algemeenheid echter onjuist. Zulke documenten bestaan wel; Dr. Brom, de ijverige directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, ontdekte ze in Florence. Het ware te wenschen, dat iemand aan deze archivalia zooveel tijd kon besteden als Dr. Wätjen heeft gedaan aan een tolregister van 1646—'7. De vruchten van dezen arbeid, in zijn Exkurs neergelegd, komen mij voor de duurzaamste verdienste te hebben. Dit werk zal niemand overdoen.

Met verwondering heb ik opgemerkt, dat de schrijver in zijne afdeeling „Schiffahrt und Schiffahrtspolitik" verzuimt er op te wijzen, dat de Nederlanders (en de Engelschen) door het gebruik van zeilschepen zooveel bereikt hebben in een vaarwater, waar voorheen alleen galeien gebruikt waren. Oudere en nieuwere schrijvers — b. v. Corbett, England in the Mediterranean, 1904 — brengen deze omstandigheid m. i. terecht op den voorgrond; vooral waar de zeeoorlog ter sprake komt. Van de maatregelen van onze regeering om de handelaars in de Middellandsche Zee te beschermen, krijgt men uit Dr. Wätjen's boek zeer lastig een voorstelling. De geschiedenis van de oprichting van de Directie in 1625 (II, 3) behoort tusschen de beschouwing van de reglementen van 1621 en 1627 (II, 5), en mag niet gescheiden worden van de geschiedenis der betrekkingen met de Barbarijsche zeeroovers (I, 3 en blz. 15), waarvoor belangrijke documenten ongebruikt gelaten zijn. Hier zie ik de zwakste zijde van het boek.

Intusschen als baanbrekend werk verdient het lof. Het brengt de historische kennis in ruimere kringen verder, en laat van de werkzaamheid van den jongen privaat-docent nog veel goeds verwachten.

Schiedam. K. Heeringa.

Journaal der Reis van den Gezant der O.-I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651—1652, door **Cornelis Speelman,** uitgegeven door **A. Hotz,** met routekaart en plattegrond en plaat van Persepolis. — Amsterdam, Johannes Muller. 1908. (Pr. *f* 6.50).
Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. — Derde serie, No. 26.

In de Inleiding van dit werk, noemt de heer A. Hotz het een verblijdend teeken, dat in den laatsten tijd meer en meer geleerde Genootschappen bereid gevonden worden stukken uit ons Koloniaal Archief door den druk bekend te maken. Zoo gaf 't Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië ons nog niet lang geleden in de laatste afleveringen zijner bijdragen Deel LXII de voortreffelijke studie over Mr. C. T. Elout als Minister van Koloniën in zijne veroordeeling van het beleid der Regeering van den G.-G. baron van der Capellen door P. H. van der Kemp, ook grootendeels samengesteld uit tot dusverre ongepubliceerde stukken uit 's Rijks Archief, terwijl wij nu weder, dank zij 't Historisch Genootschap te Utrecht, in staat worden gesteld kennis te nemen van een document uit den bloeitijd der O.-I. Compagnie.

Nog verblijdender dan die bereidwilligheid van geleerde Genootschappen tot publicatie is evenwel het feit, dat er hoe langer hoe meer personen gevonden worden,

die lust gevoelen in die oude archieven te snuffelen en belangrijke stukken daaruit voor 't publiek te bewerken. En vooral waar dit geschiedt als door den heer A. Hotz met zorg, studie en talent, want op zijn arbeid is zeer zeker 't *„lucernam olet"* van toepassing.

Niet alleen toch bepaalt schrijver zich tot het uitgeven van 't reisjournaal met talrijke toelichtingen en opmerkingen, maar in eene uitvoerige Inleiding, 100 bladzijden beslaande, geeft hij ons alle mogelijke inlichtingen niet alleen omtrent de handelende personen, maar ook omtrent het doel van 't gezantschap, de ondervonden moeilijkheden en de verkregen resultaten, zoodat wij door de lezing van dat voorbericht reeds geheel *au fait* komen. Als bijlagen zijn aan 't dagboek toegevoegd *A* eene opgave van titels, ambten en waardigheden in Perzië, *B* eene opgave van munten, maten en gewichten, beide stukken van veel zaakkennis getuigende en *C* Dienaren der O.-I. Compagnie. Eene opgave der aangehaalde Literatuur zoowel als een Register, even nuttig als noodig, zijn er aan toegevoegd. Een duidelijke kaart der gevolgde reisroute van Bender-Abbas (Gamron) aan zee tot Isfahan stelt ons in staat 't reisgezelschap van pleisterplaats tot pleisterplaats te volgen.

Het Gezantschap bestond dan uit de H.H. Joan Cunaeus, Raad Ordinaris van N.-Indië, Dircq Sarcerius, Provisioneel President van Compagnie's negotie in Perzië, die dus reeds te Gamron was en van daar de reis naar Isfahan medemaakte, den opperkoopman Philip Angel, eigenlijk schilder van beroep, en den 23-jarigen onder-koopman Cornelis Jansz. Speelman als secretaris, terwijl in 't gevolg nog genoemd worden de Engelsman John Dutton (zeker geen gelukkige keuze) en de koopman te Gamron Jan Maertensz. Ham, die later als 's Compagnie's gemachtigde te Isfahan achterbleef. — Dat 't dagboek door den later zoo beroemd geworden Speelman is gehouden geeft er een eigenaardige tint aan. — Deze toch blijkt even vaardig met de pen te zijn als hij later toonde met den degen te wezen in zijne oorlogen op Celebes toen hij de Makasaren, die *„haentjens van 't Oosten"* bij 't Bongaaische traktaat de wet voorschreef of later in zijne veldtochten op Java tegen Taroenodjojo. — In den korten tijd van zijn bestuur als Gouverneur-Generaal voldeed hij echter niet aan de verwachtingen, die men op grond van zijne antecedenten van hem koesteren mocht. —

't Doel der reis was, de goede verstandhouding met Perzië, die sedert geruimen tijd verbroken was, zoodat in 1644, volgens Bewindhebbers *„veel te voorbaerig"* reeds tot handtastelijkheden was overgegaan weder te herstellen en de handelszaken (vooral de negotie in zijde) op deugdelijke grondslagen bij contract te regelen.

Wij kunnen het dagboek niet voet voor voet volgen in verband met de beknoptheid, die deze aankondiging uit den aard der zaak eischt, doch wenschen alleen de aandacht te vestigen op enkele punten, die ook in onze dagen bij zendingen naar Oostersche vorsten (ook inlandsche uit onzen O.-I. Archipel) niet uit het oog mogen worden verloren.

Vooreerst dat een der redenen, waarom deze zending als niet geheel geslaagd te beschouwen is, of liever niet geheel het gewenschte succes had, gelegen was in het gemis aan kennis der landstaal bij de leden van 't gezantschap. — Slechts een van hen J. Mz. Ham, die eene ondergeschikte rol speelde, verstond Persisch, terwijl de minachting, die vorsten en grooten voor inlandsche tolken koesteren, ook dit maal bleek.

Ten tweede dat de persoon, die voor zoo'n zending uitgekozen wordt, iemand moet wezen niet alleen bekend met de soms zonderlinge zeden en gebruiken van den landaard, maar zich ook moet weten te plooien naar den eigenaardigen stand van zaken, hetgeen den heer Cunaeus blijkbaar niet gegeven was, daar deze steeds eene zekere stroefheid schijnt bewaard te hebben, waardoor hij geen persona grata bij 't Persische hof werd.

Verder dat de gezant opgewassen moet zijn tegen de listen en lagen, die hem door Oostersche vorsten en grooten soms onder schijn van vriendschap gelegd worden. — „Ende in der waarheyt bevint men dagelijcx „meer en meer, der gantsch geen staadt noch op woor„den off geschrifte dezer volkeren te maeken sy, want „alles doch naar haar sin en voordeel uytleggen, sulcx „'t besongneren met dese ontrouwe, langsame, superbe „ende waanwijse natie wel een duldeloos verdriet baart". Blz. 195.

Zoo ook moet de gezant een Jobsgeduld bezitten om dergelijke onderhandelingen te voeren „daar niet „anders als patientia in te nemen is, want off men „schoon loopt, draaft, aanprest en claegt, sij achten 't „heel weynigh en maeken daar geheel geen werk aff". Blz. 295.

Ook de hebzucht (hebgraegte) en inhaligheid der hofgrooten kwam ook ditmaal aan den dag (evenals zulks in ons India het geval is) hoewel zij deze ondeugden nog wisten te bemantelen. — „'t Is evenwel wonderlijk „en nauwelijcx de waarom te bedencken, dese hoff„heeren, een zielhakende genegentheyt tot giften en „gaven hebbende, soo grotelijx den weygerigen spelen „en bijnaer schijnen hun gantsch daar niet aan gele„gen te laten". Blz. 161.

Eindelijk dat ook in Perzië en niet alleen in Nederlandsch-Indië de Engelschen onze felle concurrenten waren en onze plannen en transactiën steeds trachtten te dwarsboomen, waarop meermalen in 't reisrapport gezinspeeld wordt. „'t Schijnt dese man d'Engelse grote„lijx in faveur en d'Edele Compagnie ten schade geneygt is". Blz. 231. „Off nu dese recommandatie belangende de „Engelse vrienden aan den Vertrouwden van 't rijk, in „vergeldinghe van haren onrustinghe woelinghe gedurent „dese commissie eenige vrucht wil baren, moet de tijdt „leeren." Blz. 286.

Doch al genoeg, 't dagboek is met groote zorg bewerkt. Hier is werkelijk mooi werk geleverd, zoodat wij 't allen, die belang stellen in de geschiedenis der E. Compagnie ten zeerste kunnen aanbevelen.

Nog zijn door den bewerker (waarschijnlijk op zijne kosten) bijgevoegd eenige platen (reproducties) w. o. de portretten van Cunaeus en Speelman, benevens een facsimile van de laatste bladzijde van 't reisverhaal, welke toevoeging mede aan 't werk ten goede komt.

Ten slotte nog eene opmerking. Op blz. 146 vinden wij onder de geschenken, die aan Shah Abbas II door Cunaeus uit naam van Haar Edele den Heer Gouverneur-

Generaal ende de Heeren Raden van India werden aangeboden, vermeld 2 conincx vogelkens, terwijl schrijver onderaan de bladzijde vraagt „kunnen hiermede honingvogels zijn bedoeld?" Wij antwoorden: Hiermede zijn bedoeld opgezette exemplaren van *cicinnurus regius*, een kleine karmijnroode soort paradijsvogel, door Linnaeus *Paradisea regia* of koningsparadijsvogel genaamd, die alleen op de Aroe-eilanden, Misool en het vasteland van Nieuw-Guinea gevonden wordt. Bij de Maleiers heet hij *boerong-radja, koningsvogel*, zie o. a. Wallace, Insulinde, vertaling van Veth blz. 435.

Den Haag. G. W. W. C. baron van Höevell.

The book of the Kings of Egypt by **E. A. Wallis Budge** M. a. etc. Vol. I. Dynasties I—XIX; Vol. II. Dynasties XX—XXX Macedonians and Ptolemies, Roman Emperors, Kings of Napata and Meroë. Index. Books on Egypt and Chaldaea. London, Kegan Paul, Trench Trübner & Co. 1908. (Pr. sh. 12).

Het groote werk van Lepsius „Königsbuch der alten Ägypter", in 1858 verschenen, is tot 1888 het eenige boek geweest, waarin, behalve eene opgave der toenmaals bekende koningen, eene uitvoerige verhandeling voorkomt over de verschillende dynastieën en de Chronologie. De koningsnamen, sedert dien tijd voor den dag gekomen, waren overal verspreid. Dit gaf E. Brugsch-Bey en E. Bouriant aanleiding in 1888 een boekje uit te geven onder den titel van „Le livre des rois", waarin alles, wat destijds op dit gebied bekend was, bijeengebracht is. Na de belangrijke opgravingen door Flinders Petrie, Morgan, Borchardt en zoo vele anderen verricht, zijn er een groot aantal namen van koningen en andere vorstelijke personen voor den dag gekomen. Door deze uitbreiding van het materiaal waren beide genoemde werken niet meer op de hoogte van hun tijd. Hierin wordt nu voorzien door het werk van Dr. Budge. Na een hoofdstuk, waarin de schrijver in het kort over de koningsnamen en de koningstitels handelt, komen vervolgens de Egyptische Chronologie en de verschillende koningslijsten ter sprake. Wat de Chronologie betreft sluit hij zich in het algemeen aan bij de „Aegyptische Chronologie" van Eduard Meyer, uitgegeven in 1904 in de „Abhandl. der Kgl. Preuss. Akademie der Wissensch". Het slot van dit hoofdstuk wordt gevormd door een „List of papers bearing on Egyptian Chronology", zeer belangrijk voor dengene, die over dit onderwerp wat nader wenscht ingelicht te worden. Noode mist men in deze lijst de voortreffelijke „Chronologische Studien" van Dr. J. Marquart. Verder had ook, naast de uitgave van den steen van Palermo door Pellegrini, de zeer belangrijke studie over dit monument door Dr. Schäfer vermeld behooren te worden; zij verscheen onder den titel van: „Bruchstück altaegyptischer Königsannalen, Anhang zu den Abhandl. der Kgl. Preuss. Akad. der Wissensch. 1902". Schäfer toch is de eerste geweest, die heeft aangetoond dat de tekst op dezen steen een fragment is van Egyptische Koningsannalen, zooals die in Babylon worden gevonden. Het overige gedeelte van het werk van B. wordt ingenomen door de namen van koningen en vorstelijke personen, terwijl een zeer goede index het boek besluit.

Dat er, vooral wat de drie eerste dynastieën betreft, over vele punten nog lang geen eenstemmigheid is verkregen, behoeft geen verwondering te wekken. Zonder den schrijver hard te willen vallen, wensch ik toch een paar punten ter sprake te brengen waar hij m i. ten onrechte van de vrijwel algemeen gangbare opinie afwijkt. Met een paar andere geleerden in Aha niet den Horus-naam van koning Menes te willen zien, is het scepticisme wel wat overdrijven, zooals het plaquet in het museum te Caïro bewijst. Mer-Net op blz. 8 kan veilig uit de koningslijsten geschrapt worden. Zooals Naville en Borchardt hebben aangetoond is het eene vrouw, wier naam Mrjt-Nt gelezen moet worden. Naar haar graf te oordeelen kan men alleen zeggen dat zij eene hooge positie heeft ingenomen. Misschien is het eene koningin geweest. Dienaangaande is evenwel niets met zekerheid te zeggen. Dit neemt evenwel niet weg, dat Dr. B. een zeer nuttig werk heeft verricht met de uitgave van zijn boek, waarin nu, zoover is na te gaan, vrij volledig alle koningsnamen bijeengebracht zijn.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Henricus Schmidt, Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus. Giessen, Töpelmann. 1907. (Pr. M. 2).
Adam Abt, Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei. Beiträge zur Erläuterung der Schrift de magia. Giessen, Töpelmann. 1908. (Pr. M. 7.50). Uit: Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten herausg. von A. Dieterich u. R. Wünsch, IV. Bd., 1. en 2. Hft.

Twee elk in hun soort belangrijke publicaties.

H. Schmidt zet in de eerste plaats p. 1—54 de gevoelens der oude wijsgeeren over de gebeden uiteen en geeft vervolgens p. 55—71 een supplementum De precationibus aut tacitis aut clara voce prolatis, d. i., naar de schrijver bedoelt, over „Leises und lautes Beten"; een Index nominum p. 72—74 vormt het slot.

Het is jammer, dat de vlijtige auteur, wien het blijkens p. 12 aanm. 7 ook niet aan diepergaande belangstelling voor dit interessante onderwerp ontbreekt, zich al te zeer door zijn — op zich zelf beschouwd loffelijk — streven naar beknoptheid heeft laten meeslepen: zoodoende is meer dan één der oude wijsgeeren niet genoegzaam tot zijn recht gekomen.

Zoo heeft hij bijv. p. 44 vlgg. de zienswijze van Plotinus noch in scherpe omlijningen weergegeven noch met een juist inzicht beoordeeld en noode mist men t. p. de kernachtige uitspraak van den grootsten Neoplatonicus dat zelfs een god niet voor onkrijgshaftige mannen mag strijden. „Want de (kosmische) wet zegt, dat uit oorlogen zij behouden moeten afkomen, die zich mannelijk gedragen, niet die bidden," Enn. III, 2, 8.

Desondanks blijft H. Schmidts verhandeling eene verdienstelijke prestatie en inzonderheid zij het supplementum, waarin hij het door S. Sudhaus in Archiv für Religionswissenschaft IX (1906) p. 185 — 200 reeds geëntameerde onderwerp op uitstekende wijze verder heeft uitgewerkt, den belangstellenden lezer aanbevolen.

In tegenstelling met H. Schmidt heeft A. Abt zijn onderwerp met groote uitvoerigheid behandeld.

Na eene inleiding „Verfasser, Zeit und Charakter der Schrift de magia" p. 1—14, worden in acht hoofdstukken

achtereenvolgens p. 15—31 „Die einleitenden Kapitel 1—25", p. 32—60 „Die Definitionen der Magie. Kap. 25—27", p. 61—157 „Die Verteidigung wegen der angeblich zu magischen Zwecken verwendeten Fische", p. 158—205 „Die *homines incantati* oder zwei Fälle von Epilepsie", p. 206—216 „Das *sudariolum* im Hause des Pontianus und sein Inhalt", p. 217—221 „Die nächtlichen Opfer im Hause des Crassus", p. 222—232 „Das Bild des Zaubergottes", en p. 233—257 „Der Liebeszauber gegen Pudentilla", behandeld; p. 258—261 wordt een „Rückblick" gegeven, p. 262—265 een „Verzeichnis der besprochenen Stellen des Apuleius", p. 266—270 een „Sachregister" en p. 271 een „Verzeichnis der verbesserten Papyrusstellen".

Naar de auteur zelf in zijn voorwoord p. V verzekert, had hij met zijne uiteenzettingen geen ander doel, dan nieuw materiaal ter verklaring van Apuleius geschrift bijeen te brengen, en hij is hierin dan ook zoo uitnemend geslaagd, dat zijn werk door niemand kan worden gemist, die de magie nader wil bestudeeren en het daarom zeer te betreuren valt, dat hij de aanhalingen uit de oude schrijvers en tooverpapyri niet in vertaling heeft weergegeven.

Enkele vergissingen zijn bij zulk eene overweldigende massa van gegevens vrijwel onvermijdelijk, zooals het bijv. p. 112 aanm. 1) luidt: „A. Lehmann, Zauberei und Magie", in plaats van „Aberglaube und Zauberei", overigens een hoogst onvolledig, oncritisch en onbetrouwbaar werk, vgl. onze uiteenzettingen dienaangaande in Das antike Mysterienwesen (1909) p. 111 vlgg. en 119 aanm. 5).

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Apollonius of Tyana, A study of his life and times by **F. W. Groves Campbell**, with an introduction by **Ernest Oldmeadow**. London, Grant Richards. 1908. (Pr. sh. 3, d. 6).

De tweede schrijver geeft een vlot geschreven overzicht van de literatuur over Apollonius en zijn levensbeschrijver Philostratus. Dr. Campbell tracht het stof weg te blazen, dat tijd en controvers over de figuur van Apollonius wierpen, en „to picture him as he existed in the minds of his more reverent and spiritually minded believers." Beide schrijvers bedoelen naar hun eigen zeggen in dit boekje „een *ballon d'essai* op te laten", die bestemd is „to general readers rather than to scholars." Gaat deze ballon op, d. w. z., vindt dit geschrift een voldoend aantal lezers, dan stellen zij zich voor een nieuwe vertaling te geven van Philostratus' *Leven* van Apollonius, en van zijn *Imagines.*

Ik vrees dat de ballon niet, of althans niet hoog genoeg zal opgaan. De „general reader" van tegenwoordig is, bij alle ontwikkeling, te mager in *die* ontwikkeling, welke hier noodig is voor werkelijke en oordeelkundige belangstelling, en de „scholar" zal in de warme en levendige, maar hier en daar veel te rhetorische schets van Dr. Campbell al te zeer kritiek missen. „How far such an Apollonius is identical with the mage, who was certainly born in Tyana, or how far he is a literary fiction, or how far he is an ideal saint sublimated from the rarest aspirations of the finer spirits in that Pagan society, which Christianity had begun to leaven — these are polemics, from which Dr. Campbell has purposely abstained." (*Preface*).

Groningen. Is. van Dijk.

Briefwechsel über eine attische Inschrift zwischen A. Boeckh und K. O. Mueller aus dem Jahre 1835 als Ergänzung des 1883 erschienenen Briefwechsels der beiden Gelehrten mitgeteilt von **F. Frhr. Hiller von Gaertringen.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1908. (Pr. M. 2).

De uitgever publiceert een vijftal brieven die eerst onlangs in een bundel teruggevonden zijn, waar men ze misschien niet verwacht had. Daarmee wordt de uitgave van 1883 gekompleteerd. Onderwerp van de korrespondentie die in dit boekje aangevuld is met de over ditzelfde onderwerp reeds bekende, is de uitlegging van een inscriptie over de bouw van een muur (306 v. C.).

Lateren hebben over hetzelfde opschrift geschreven — hun namen zie bl. 44 —; het hier gebodene is dus alleen hierom belangrijk omdat men eruit leert, hoe Boeckh en Müller elkaar hielpen in de uitlegging van meest architektoniese termen. Een goed bouwkundige die zijn Grieks ook maar een beetje kent of zelfs dat niet, zou hier wellicht goede hulp hebben kunnen brengen. Maar aan zulke medewerking schijnt men toen niet gedacht te hebben.

Brieven bevatten altijd ook huishoudelike praatjes en nieuwtjes van de dag; de lektuur heeft vaak iets piekants, zo wanneer men de krasse uitdrukkingen leest aan het adres van tijdgenoten der schrijvers als Ellendt, Fritsche en de zotte Hoffmann die op kommando van een uitgever een metriek zo schrijft dat het boek tegen Boeckh Hermann bevalt, om, wanneer hij door deze over onjuistheden onderhouden wordt, om te draaien en vol berouw bij Boeckh komt, de waarheid vertelt en hulp vraagt tegen Hermann, tot groot vermaak van de geleerde wereld van toen.

Hiller von Gaertringen zal zeker zijn reden hebben om K. O. Mueller te schrijven; ook hier tekent de man steeds C. O. M. evenals in de onlangs verschenen bundel van Otto en Else Kern.

Utrecht. E. Slijper.

Aus Dichtung und Sage. Vorträge und Aufsätze von **Wilhelm Hertz**, herausgegeben von **Karl Vollmöller.** Stuttgart und Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger. 1907. (Pr. M. 3).

Eenigen tijd geleden heb ik in dit tijdschrift (XIII, 385) een korte aankondiging gegeven van de door von der Leyen uitgegeven *Gesammelte Abhandlungen* van Wilhelm Hertz en daarbij instemming betuigd met de door den uitgever uitgesproken hoop, dat ook de in die meer wetenschappelijke uitgave niet opgenomen opstellen herdrukt zouden worden. Die hoop is door de uitgave van het hier nu aangekondigde boek vervuld: we vinden hierin de meer populair behandelde artikelen van Hertz. Zou deze zelf, zooals von der Leyen opmerkt, ze in dezen vorm in een streng wetenschappelijk werk niet opgenomen en ze met den tegenwoordigen stand van de wetenschap meer in overeenstemming gebracht hebben, het ligt in den aard van de zaak, dat Vollmöller ze gelaten heeft, zooals ze van

den schrijver afkomstig zijn. Mogen dan ook misschien sommige artikelen in enkele opzichten eenigszins verouderd zijn, een groot bezwaar levert dat niet op, terwijl ze in ieder geval door de wijze van voorstelling blijven boeien. „Die Darstellung wird ewig jung bleiben", zegt de uitgever.

Dat geldt in de eerste plaats van het eerste stuk uit den bundel, „Über den ritterlichen Frauendienst". Hetzelfde is het geval met de opstellen: „Die Walküren", „Die Nibelungensage" en „Beowulf, das älteste germanische Epos"; al bevatten ze voor den vakman weinig nieuws, toch zullen ze ook door dezen met genoegen gelezen worden; anderen kunnen hierdoor op uitstekende wijze met deze stoffen kennis maken. Bewegen de drie laatstgenoemde artikelen zich op Germaansch, het eerste op Germaansch en Romaansch gebied, uitsluitend op het laatste heeft betrekking een opstel, dat tengevolge van de chronologische volgorde er midden tusschen in staat, nl. „Altfranzösische Volkslieder", geschreven naar aanleiding van de uitgave der vertaling van Bartsch. Hierop volgt nog een zeer rijk overzicht, „Mythologie der schwäbischen Volkssagen", naar een groot aantal verschillende bronnen samengesteld, terwijl het boek besloten wordt met twee artikelen, oorspronkelijk in „Die Gartenlaube" verschenen, „Die Hexenprobe" en „Mörikes 'Feuerreiter'".

Hun, die W. Hertz uit zijn andere geschriften kennen, zal deze uitgave, vooral ook omdat de oorspronkelijke stukken meestal moeilijk te verkrijgen zijn, zeer welkom zijn; anderen zij eveneens de lezing aanbevolen.

Amsterdam. A. Borgeld.

Adolf Müller S. J., Galileo Galilei und das Kopernikanische Weltsystem.

Dez., Der Galilei-Prozess (1632—1633) nach Ursprung, Verlauf und Folgen. Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung. 1909.

Nieuw licht over het reeds zooveel behandelde Galilei-proces! Aanleiding tot deze nieuwe behandeling bood de volledige verzameling van documenten, welke Antonio Favaro onder het patronaat van den Koning van Italië gedurende 17 jaren (1890—1907) in het licht heeft gegeven. Met ongeëvenaarde openhartigheid hebben de kerkelijke autoriteiten te Rome voor dit doel hun geheime archieven geopend, zoodat Favaro, gelijk hijzelf dankbaar erkent, in de gelegenheid werd gesteld, zooveel hij verlangde, de *origineele akten* in te zien, te bestudeeren, openbaar te maken en zelfs, waar hem dit wenschelijk voorkwam door photographie te reproduceeren.

Gelijk uit den titel blijkt, behoort de schrijver van bovengenoemde werken tot de orde der jezuiten, hij is daarbij sterrekundige en geschiedschrijver. Reeds had hij zijn naam bekend gemaakt door zijne levensbeschrijvingen van Coppernicus en Kepler, van welke grondvesters der sterrekundige wetenschap de hooge verdienste in het volle licht worden gesteld, niet het minst van den laatsten, hoewel deze, gelijk bekend is, protestant was, en om zijn leer door zijn eigen kerkgenootschap niet minder werd vervolgd, dan Galilei door de katholieke geestelijkheid.

Bij een andere gelegenheid hoop ik uitvoerig op bovengenoemde werken terug te komen en nader aan te wijzen, in hoever daardoor nieuw licht op Galilei's proces is geworpen. Thans bepaal ik mij er toe het lezen deze werken aan te bevelen, en er de aandacht op te vestigen van allen, die vrij van kerkelijke vooroordeelen, tot een juist inzicht in deze gewichtige gebeurtenis wenschen te komen.

's-Gravenhage. P. van Geer.

SCHOOLBOEKEN.

Schoolwoordenboek op de Gedichten van Homerus door **J. van Leeuwen Jr.** Leiden, A. W. Sijthoff. 1909. (Pr. *f* 2.90).

Aan de tekstuitgave van de Ilias, die zeker nog door een dergelijke van de Odyssee zal gevolgd worden, sluit zich dit woordenboek aan, dat bij de school- en huislectuur groote diensten kan bewijzen. Wanneer men althans v. Leeuwen's consequent volgehouden systeem aanvaardt — en uit het feit dat zijne edities bijna overal gebruikt worden, mag men veilig aannemen dat men er een groot voordeel in ziet voor het onderwijs — dan heeft men hier een praktisch en beknopt, helder en doordacht tweetal werken, waaraan de leerling genoeg heeft. Kort en zakelijk wordt in dit woordenboek de beteekenis, meest in één woord, genoemd, zonder aanhaling van plaatsen: ἄρα wordt in vijf, δή in anderhalve regel afgedaan en toch is het voldoende. ἀπομηνίω vertaalt v. L. door: ik toorn van verre, houd mij in toorn van verre op; en vermeldt de veelal opgegeven beteekenis: vertoornd blijven, niet eens meer. Μάσταξ is: strot, en op de bekende plaats I 324: volle krop; ἀφαμαρτοεπής (en niet meer οὐδ' ἀρ' ἀναρτοεπής, als in de 1ste editie), „in 't spreken afdwalend", wat ook v. d. Es heeft. Ontegenzeggelijk geeft het den jeugdigen lezer steun en vastheid, als hij niet behoeft te kiezen uit een aantal woorden en 't wint tijd uit ook. Soms is die kortheid overdreven, zoo bij βομβέω waar we alleen „gonzen" vinden. Op menige plaats krijgen we een anderen uitleg dan de gewone: φάλος: uitsteeksel, met de juiste opmerking: omtrent plaatsing en vorm daarvan bestaan slechts gissingen; γύαλον: metalen plaat, op den lijfrok bevestigd; ἐρίηρος: vaardig; βλῆτρον: is onbekend. Met gissingen houdt de uitgever zich hier niet op. Men moge 't niet overal met hem eens zijn en b.v. de afleiding van Achilles (van ἔ(γ)χις slang) onzeker en de uitweiding over den held hier minder noodig achten, opmerkingen als die bij ὑγρός, waar hij tegen de vertaling: vochtig, waarschuwt en ὑγρὰ κέλευθα door: deinende paden, ἄνεμοι ὑγρὸν ἀέντες met: de dwarlende winden, weergeeft; de vertaling van τανυγλωχίς; de vergelijking van εὐναί met slapers, d. i. dwarsleggers, zijn treffend en moeten vertrouwen inboezemen in dezen gids die zonder aarzelen overal een veilig pad wijst.

Mendes da Costa's Index etymologicus is door den uitgever veel gebruikt maar niet altijd gevolgd; achter elk woord staat het stamwoord, en bij het stamwoord staan alle afleidingen bijeen. De typografische uitvoering van het boek is voortreffelijk en drukfouten zijn we van den heer Van Leeuwen niet gewend. Ik geloof dat het boek veel gebruikt zal worden.

Haarlem. A. H. Garrer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 8 Nov. l.l., sprak de heer Kluyver over ***Een naam bij Maupassant: Le Horla.*** Dit is een phantastische vorm waarvan, naar men meent, een nadere verklaring niet is te geven. De

spreker geloofde integendeel, dat het mogelijk was den gedachtengang van Maupassant te ontdekken, en dat dit punt in de geschiedenis van zijn leven en van zijn kunst eenig belang had. De spreker betoogde, dat Maupassant besloten had den naam *Rolla* (bij Musset) voor zijn doel te gebruiken en te wijzigen, en dat hij den vorm *Horla* heeft gekozen onder den indruk van een hoofdstuk van Montaigne, dat hij bij herhaling moet hebben gebruikt, dat hem een jaar vroeger den persoonsnaam *Horlaville* had verschaft, en waaraan hij ook het eigenlijke onderwerp van zijn novelle moet hebben ontleend. Een van zijn voornaamste argumenten vond de spreker in den tekst der eerste redactie, die thans, door de uitgave bij Conard, tot ieders beschikking is.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, gehouden op 12 Nov. l.l., werden twee voordrachten gehouden. Eerst sprak de heer Dr. J. H. Holwerda Jr. over *De Romeinsche nederzetting op Arentsburg bij Voorburg*, waarna de heer Mr. S. Gratama uiteenzette *Wat men vroeger daarover meende, en thans meent te weten.* De heer Holwerda begon met in het licht te stellen, welke verandering in de studie van het Romeinsche tijdperk in de geschiedenis der Germaansche landen was teweeggebracht door het archaeologisch onderzoek. Een voorbeeld hiervan is de opgraving op Arentsburg door Reuvens.

Met behulp van lichtbeelden werd een overzicht van zijn werk gegeven, dat nog slechts $^1/_3$ gedeelte ongeveer heeft blootgelegd van wat er onder den grond verborgen ligt. Ook vermeldde de spreker, hoe hij verleden jaar op verzoek van „die Haghe" een onderzoek instelde naar wat hij voor den ringmuur hield. Werkelijk bleken daarbij de ringmuur en de dubbele Romeinsche gracht nog in den bodem aanwezig te zijn en kon dus worden vastgesteld dat hier een Romeinsche vesting van een eenigszins afwijkenden aanleg verborgen liggen moest.

Op grond van eenige vondsten van Reuvens werd ten slotte geconcludeerd dat deze vesting de Romeinsche vlootvesting was, onder keizer Claudius aangelegd te gelijk met het graven van de Vliet, de Fossa Corbulonis. De bouw van deze vlootvesting paste geheel in de door keizer Claudius gevolgde politiek, evenals de versterking van de Rijngrens; en terwijl deze keizer den sluitsteen van die versterking, Keulen, naar zijn gemalin Colonia Agrippinae heeft genoemd, zal de gelijktijdig gebouwde vesting bij Arentsburg zeker het door de Peutingerkaart op deze plaats geteekende Praetorium Agrippinae geweest zijn.

Nadere kennis van dat alles zullen ons slechts opgravingen op groote schaal kunnen brengen. Spreker verheugde er zich dus over dat zich in Den Haag een vereeniging heeft gevormd, aan wier optreden het te danken zal zijn dat een zoo hoogst belangrijk wetenschappelijk materiaal niet voorgoed verdwijnen zal.

Nadat de voorzitter den spreker had bedankt voor zijn voordracht verkreeg mr. S. Gratama het woord.

Alvorens het eerste gedeelte van zijne vraag te behandelen gaf spreker een beschrijving van het terrein, waar de nederzetting moet hebben gelegen en verder eenige bijzonderheden omtrent de gronden zelf, met name omtrent de buitenplaats Arentsburg.

Daarna ging hij de berichten na, welke blijkbaar als een Utrechtsche overlevering tot ons zijn gekomen, en welke worden gevonden in de kroniek van Beka (plm. 1340) en in die van den Klerk uten laghen landen (1350). Zij verhalen van een groot kasteel, dat in 856 door de Noormannen na heftigen strijd met de inwoners des lands zou zijn verwoest. De herkomst dezer berichten is tot nu toe niet gebleken. Door geschiedschrijvers uit het laatst der 15de en het begin der 16de eeuw is dit verhaal opgesmukt en zijn er allerlei dwaze fabeltjes aan toegevoegd, maar het merkwaardige hunner berichten is, dat zij de overblijfsels van den burg zelf hebben aanschouwd. Daaruit valt onder andere af te leiden dat zij toen over een oppervlakte van 8½ H.A. zich uitstrekten. Omstreeks dienzelfden tijd wordt reeds ingezien o. a. door Heda, den schrijver van de bekende kroniek der Utrechtsche bisschoppen, dat men hier te doen had met een werk der Romeinen. Simon van Leeuwen maakt voor het eerst de veronderstelling, dat de Romeinsche nederzetting, welke hier in aanmerking komt, zoude zijn het Forum Hadriani, voorkomende op de bekende kaart van Peutinger, en gebouwd op terrein, opgehoogd met grond uit de vaart, door Corbulo na zijn onderwerping van de Friezen in plm. 48 n. Chr. gegraven. Wij hebben er thans bij verkregen de zekerheid, dat de nederzetting was versterkt, dus een militaire vestiging, en van grooten omvang, bijv. grooter dan de Saalburg in den Taunus, die slechts 3½ H.A. beslaat. Het is gebleken uit de vondsten, en door den vorigen spr. uitvoerig aangetoond, dat het ontstaan der nederzetting in de tweede helft der eerste eeuw is te brengen. De vondsten geven omtrent het einde evenzeer eenige, zij het dan tot nu toe eenigszins vage inlichting. Immers mag op grond daarvan worden aangenomen, dat op het einde der 3de eeuw aan het bestaan dezer Romeinsche versterking plotseling een einde is gemaakt, dus naar alle waarschijnlijkheid bij een inval der naburige Germaansche stammen of bij een opstand der in den omtrek wonende. Spr. ging ten slotte na het tijdsgewricht waarin de verwoesting zou moeten hebben plaats gehad. Voorloopig moeten wij ons nog met veronderstellingen behelpen, maar naar alle waarschijnlijkheid zullen de opgravingen die, in verband met den toegezegden steun van verschillende autoriteiten en van enkele particulieren, vanwege de vereeniging Arentsburg zullen geschieden, de verwachte inlichtingen verschaffen. — Aan de hierop volgende gedachtenwisseling werd deelgenomen door de heeren Meyer, Muller, van Dam, Abendanon, van de Sande Bakhuyzen en Knappert. De heer Muller merkte op, dat de naam van den legendarischen koning *Aurundelius*, die in de kronieken genoemd wordt, doet denken aan *Orendel* in de Germaansche heldensage.

De beide bundels van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zijn weder verschenen. De *Handelingen* bevatten o. a. de openingsrede van den Voorzitter Prof. Speyer, en de voordracht van den heer Kiewiet de Jonge, getiteld *Naar aanleiding van mijne reis naar Zuid-Afrika*. In den bundel *Levensberichten* vindt men biographieën van L. Overman, B. Tideman, P. Louwerse, J. H. Gallée, J. F. B. Baert, A. C. Vreede, A. Winkler Prins, E. F. van Dissel, B. F. Matthes, B. J. M. de Bont, E. Laurillard, D. C. Meyer Jr., J. H. de Stoppelaar, N. A. Cramer, P. R. Feith, A. Telting.

De aandacht zij gevestigd op een belangrijk artikel van prof. dr. W. de Vreese in de Belgische *Biographie Nationale* over Jan van Ruysbroeck. De Belgische uitgave verschilt van de voorgenomen Nederlandsche ook hierin, dat zij ruimte heeft voor uitvoerige artikelen als dit, dat zeker 6 maal zoo groot is als het grootste der Nederlandsche zal worden. Zij zal evenwel juist wat de minder beteekenende persoonlijkheden betreft geen tiende deel van de namen omvatten, die het Nederlandsche zal opnemen. Daarbij moet in het oog gehouden worden, dat de verdere Belgische literatuur over de hoofdpersonen lang niet zooveel goede geschriften bevat als de Nederlandsche en dat daarom juist voor de minder beteekenende het laatste Woordenboek in de eerste plaats dienen moet.

Van de hand van den heer A. A. van Rijnbach, vroeger verbonden aan het Bureau van den Nederlandschen Oud-

heidkundigen Bond, verscheen een op last van dien Bond vervaardigd *Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst* (Leiden, Théonville), over het tijdvak 1901—1908: een zeer nuttig vervolg op Petit's *Repertorium*, waarin de oudere literatuur is opgenomen tot en met 1900. De inrichting is gevolgd naar die bij Petit.

Van de *Nasporingen en Studiën op het gebied der Nederl. Krijgsgeschiedenis*, uitgegeven door het Krijgsgeschiedkundig Archief onder leiding van gen. De Bas verscheen het 14de *Jaarverslag*. Dit verslag bevat behalve de gewone berichten omtrent de werkzaamheden voor het Archief een aanhangsel: *Les Aigles des régiments hollandais 1811—1814* van den heer O. Hollander te Parijs, met afbeeldingen.

Ter aanvulling van de aankondiging in het vorige nummer van het boek van Lehmann, *Mystik im Heidentum und Christentum*, wordt ons verzocht te berichten dat ook eene Nederlandsche vertaling van dat werkje verschenen is, en wel onder toezicht van den auteur door mej. J. E. van der Waals, bij Honig te Utrecht.

Franklin Jameson, de bekende Amerikaansche geschiedkundige, gaf in de *American Historical Review* (XV, 1) een zeer nuttig overzicht van de werkzaamheid der groote *American Historical Association* sedert hare stichting in 1884. Zij telt thans 2500 leden met een fonds van 26000 dollars en een jaarlijksche ontvangst van 15000 dollars. De *Annual Reports* geven getuigenis van krachtige werkzaamheid, geleid door eene commissie, waarvan genoemde heer de ziel is. De *American Historical Review* is het orgaan der vereeniging, die met de groote universiteiten in nauwe betrekking staat zoowel als met kleinere vereenigingen in staten en plaatsen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1909, Octobre: A. Thomas, L'argot ancien. — L. Leger, La littérature sud-slave, II. — P. Vidal de la Blache, Régions naturelles et noms de pays, II.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XLIII, 1-2: J. Endzelin, Zum lettischen Präteritum. — W. Schulze, Lit. *ů̊das*. — H. Jacobsohn, Zur Geschichte des Diphthonges ηυ im Griechischen. — L. von Patrubány, Idg. **u̯ei-ro-s*, „Mann". — K. Reichelt, Die Genitive auf οιο und Verwandtes bei Homer. — R. Trautmann, Skr. $\sqrt{}$ *kṣubh*. — F. Edgerton, Origin and Development of the Elliptic Dual and of Dvandva Compounds. — E. W. Fay, Zu XLII, 382. — C. Hentze, Der homerische Gebrauch des Imperativs 3. Person. — A. Fick, Hesychglosen, VI. — R. Trautmann, Skr. *kacchū*. — E. W. Fay, Word-Studies. — J. Charpentier, Zur arischen Wortkunde. — A. Zimmermann, Zur Herkunft des Namens *Tarquinius*. — R. Trautmann, Lit. *gugà*. — H. Jacobsohn, Episch ἤλυθον. — R. Trautmann, Miscellen. — G. Iljinskij, Altkirchensl. *vŭpiti*, „schreien". — W. Schulze, Nd. *üm un düm*. — Dez., Kakophonie. — Dez., *Non post multos dies*. — Dez., Zwei Zuschriften. — P. Diels, Griech. βάλε = utinam. — W. Caland, Zu XLII, 171 u. 331.

Indogermanische Forschungen, XXV, 1-5: Festschrift für Karl Brugmann, I. — O. Dittrich, Konkordanz und Diskordanz in der Sprachbildung. — J. von Rozwadowski, Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung. — L. Sütterlin, Der Schwund von idg. *i* und *u*. — J. Baudoin de Courtenay, Zur „Sonanten"-Frage. — K. von Garnier, *Com-* als perfektivierendes Präfix bei Plautus, *sam-* im Rigveda, συν- bei Homer. — O. Behaghel, Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern. — C. C. Uhlenbeck, Etymologica. — F. Holthausen, Etymologien. — G. Ciardi-Dupré, Fruchtbäume und Baumfrüchte in den indogerm. Sprachen. — A. Walde, Zu den indogerm. Wörtern für „Milz". — Chr. Bartholomae, Arica, XVI. — A. V. W. Jackson, Indo-Iranian Notes. — M. Bloomfield, On some disguised Forms of Sanskrit *paçu*, „cattle". — J. Zubatý, Zum Gebrauch von ved. *viśvaḥ*, „omnis". — K. F. Johansson, Zur mittelindischen Grammatik. — H. Kern, Das verbum *āyūhati* im Pāli. — J. Bloch, Tamoul *väddyar*: sanskr. *upādhyāya*. — J. Charpentier, Kleine Beiträge zur armenischen Wortkunde. — C. D. Buck, Greek Notes. — O. A. Danielsson, Zur Lehre vom homerischen Digamma. — E. Hermann, Zur Behandlung der antispastischen Wörter im homerischen Epos. — F. Sommer, Der Dativus Pluralis der 3. Deklination im Nordwestgriechischen. — R. Meister, Die äolischen Demonstrativa ὄνε, ὄνι, ὄνυ und die Partikel νι (νε) im Phrygischen. — J. Wackernagel, Attische Vorstufen des Itazismus. — H. Meltzer, Gibt es ein rein präsentisches Perfekt im Griechischen? — G. N. Hatzidakis, Zum Gebrauch der verbalen Medialformen im Neugriechischen. — O. Lagercrantz, Zwei griechische Fremdwörter. — M. Grammont, Grec γυμνός, „nu". — W. Havers, Zur Etymologie von griech. φάρμακον. — K. Krumbacher, Κτήτωρ.

Philologus, LXVIII, 3: J. Sitzler, Der Koer Kadmos. — C. Ritter, Platonica. — S. Eitrem, De Mercurio Aristophaneo. — O. Gilbert, Aristoteles und die Vorsokratiker. — M. Manitius, Erchanberts von Freising Donatkommentar. — F. Reuss, Der erste punische Krieg. — W. Aly, Karer und Leleger. — Miscellen. — Supplementband XI, 3 G. Schmid, Die Fische in Ovids Halieuticon. — M. Pokrowsky, Neue Beiträge zur Charakteristik Ovids.

Wiener Studien, XXXI, 1: L. Radermacher, Besonderheiten der Koine-Syntax. — J. Pavlu, Der pseudoplatonische Dialog *Theages*. — A. Artymowicz, Der Wechsel von *et* und *que* zu Beginn lateinischer daktylischer Verse von Ennius bis Corippus. — A. Kappelmacher, Beiträge zur Lebensgeschichte des Dichters Lucilius. — D. E. Oppenheim, Pentheus. — E. Gaar, Persiusprobleme. — K. Burkhard, Zu Plinius Lobrede 18,2. — F. Weihrich, Zur Geschichte einer Glosse. — J. M. Stowasser, Etymologica. — F. Schier, Zur Lage des Schlachtfeldes von Issus und des Pinarus. — Miszellen.

De Nieuwe Taalgids, III, 6: J. L. Horsten, Aanteekeningen bij Pluim's Nederlandse spraakkunst. — C. G. N. de Vooys, Nog meer „stijloefeningen". — J. M. Acket, Proeve van Literatuurlessen. — J. J. Salverda de Grave, Het lager onderwijs in de moedertaal in Frankrijk.

Anglia, XXXII, 4: R. H. Griffith, Malory, Morte Arthure, and Fierabras. — S. Stefanović, Das angelsächsische gedicht „Die Klage der Frau". — R. Seibt, Die Komödien der Mrs. Centlivre. — E. P. Hammond, Lament of a Prisoner against Fortune. — A. L. Stiefel, Zur schwank- und motivkunde. — O. B. Schlutter, Anglo-Saxonica. — Dez., Nachtrag zum Leidener Rätsel.

Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte, XVII, 5-6: H. Conrad, Shakespeares Timon. Urheberschaft, Abfassungszeit und Entstehung. — R. Frick, Hernanis Stammbaum (Schluss). III. Victor Hugo und die spanische Litteratur. IV. Hernani, die französische Litteratur und Victor Hugo. — J. Haas, Balzac's 'Ecole des Ménages'. —

R. Imelmann, Shelleys Alastor und Goethe. — Kallipygos. Wanderung eines komischen Motivs. — M. J. Wolff, Ein Beitrag zur Geschichte des Stoffes von Romeo und Julia. — J. Cohn, Das Problem der Kunstgeschichte. — Besprechungen.

Nederl. Archief voor kerkgeschiedenis, VII, 1: Eekhof, Twee aflaatprenten. — Knappert, Stukken uit den stichtingstijd der Nederl.-Herv. Kerk. — Vos, De Broederlicke Vereeninge. — Eekhof, Tegen vegten, kwetsen en messentrecken. — H. W. te Winkel, De geloofsbelijdenis van Matthijs Le Becq. — Een lettervers op het Salve Regina.

Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond, II, 5: Martin, Stillevens. — Beets, Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn. — Hoefer, Het Reventer te Zwolle. — Kalf, De Denkmalpflegetag te Trier. — De St.-Servatiusbuste te Maastricht.

Tijdschrift voor munt- en penningkunde, XVII, 4: Wigersma, Over den oorsprong en het belang van familiepenningen.

Tijdschrift voor geschiedenis, land en volkenkunde, XXIV, 4: Epkema, Pieter de Groot (slot). — Jeltes, Het onderwijzersberoep in onze Republiek. — Kleintjes, Haberfeldtreiben. — Mulder, Veenvorming (slot). — Historische Mededeelingen. — Mededeelingen op geographisch gebied.

Analecta Bollandiana, XXVIII, 4: H. Delahaye, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum regii monasterii Scorialensis. — P. Peeters, Une Passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Šâhîn (Suenes) et Benjamin. — A. Poncelet, Translatio S. Arnulfi episcopi et martyris anno 1103. — Dez., Catalogus codicum hagiographicorum latinorum bibliothecae nationalis Taurinensis. — Bulletin. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum; supplementum alterum.

English Historical Review, 1909, Oct.: Howorth, The Germans of Caesar, III, — Powicke, King John and Arthur of Brittany. — Marsden, Early prize jurisdiction and prize law in England. — Mac Arthur, Women petitioners and the Long Parliament. — Hertz, The English silk industry in the 18th century. — Notes and documents.

Historische Vierteljahrschrift, XX, 4: Bloch, Die Kaiserwahlen der Stauferzeit, II. — Kleine Mitteilungen (Kentenich, Ein deutscher Parteigänger von Arnold von Brescia; Heeg, Zwei Briefe Pufendorfs an Gronov).

Deutsche Geschichtsblätter, X, 1: Arndt, Vermögensverzeichnis eines Halberstädter Bürgers des XV. Jahrh.; 2: Haenel, Historische Waffenkunde. — Gebhardt, Die Bedeutung des Namens Nürnberg; 3: Roth, Mainzer Geschichtschreibung. — Von Künzberg, Das Wörterbuch der älteren deutschen Rechtsprache; 4: Köberlin, Aus Nürnberger Briefbüchern. — Zinck, Zur Geschichte unserer Vornamen; 5/6: Knoflitsch, Die österreichisch-schlesische Geschichtsschreibung. — Bodmann, Ein Fälscher der Mainzer Landesgeschichte; 7: Plüsz, Das Archivwesen der Schweiz; 8: Hübner. Die Provinzialsynoden in Salzburg; 9: Kastner, Zur Ortsgeschichte; 10: Ohmann, Postgeschichte; 11/12: Wolf, Archivliteratur. — Hoppe, Ein Domherr am Ausgang des 13. Jahrh.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Fockema Andreae, Het Oud-Nederl. Burg. Recht: D.Ltztg. 1909, n°. 41 (R. His).

De Boer, Chrétien de Troyes, Philomena: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 44.

Bolland, Het Evangelie: Tijdsp. 1909, Nov. (P. B. W.).

Brakman, Ammianea et Annaeana: Rev. Crit. 1909, n°. 46 (E. T.).

Ten Bruggencate, Eindexamens H. B. S.: Onze Eeuw 1909, Nov. (Kielstra).

Casimir, Ontwikkelingsgeschiedenis: Onze Eeuw 1909, Nov. (van der Wyck).

Middelnederl. Dramatische Poëzie, uitg. d. Leendertz: Rev. de l'Univ. de Bruxelles 1909, Oct.

Eggen, Invloed van Z.-N. op N.-N.: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 41 (P. L. van Eck Jr.).

Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum cet.: Rev. Crit. 1909, n°. 46 (P. Lejay); Woch. f. klass. Phil. 1909, n°. 44 (H. Blümner).

Kooperberg, Margaretha van Oostenrijk: Hist. Vierteljahrschr. XX, 4 (Walther).

Van Leeuwen, Prolegomena ad Aristophanem: D.Ltztg. 1909, n°. 43 (V. Coulon).

Logeman, Tenuis en Media: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 43.

Nouillac, Un envoyé hollandais: Engl. Hist. Rev. 1909, Oct. (E. A.).

Prinsen, Multatuli: Onze Eeuw 1909, Nov. (Chantepie de la Saussaye).

De Roo, Opkomst van het Nederl. gezag: Onze Eeuw 1909, Nov. (Kielstra).

Chantepie de la Saussaye, Portretten en Kritieken Onze Eeuw 1909, Nov. (Haspels).

Schroeter, Beiträge zur Geschichte der neulat. Poesie Deutschlands und Hollands: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 41 (R. Buchwald).

Sertum Nabericum: Berl. phil. Woch. 1909, n°. 43 (W. Nitschel).

Sevensma, De ark Gods: D.Ltztg. 1909, n°. 44 (J. Meinhold).

Sijthoff's Onderneming der Codices graeci et latini: Rev. Crit. 1909, n°. 46 (P. L[ejay]).

Tremayne, Margaret of Austria: Engl. Hist. Rev. 1909, Oct. (H.).

Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeergebiet: Engl. Hist. Rev. 1909, Oct. (Brinkmann).

Wensinck, Mohammed en de Joden te Medina: Theol. Tijdschr. XLIII, 6.

PERSONALIA.

Benoemd: tot leerares in het Duitsch aan het Gymnasium te Haarlem mej. J. Oosting; tot leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium te Nijmegen de heer H. J. van der Noordaa; tot leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium te Alkmaar de heer A. A. van Rijnbach; tot tijdelijke leerares in het Nederlandsch aan de H. B. S. v. m. te Arnhem mej. Chr. Raabe; tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Almelo de heer D. Augustinus; tot leeraar aan de H. B. S. te Leeuwarden de heer Mr. Dr. J. Kalma; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. H. Ch. van Dalen Wetters.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 19 Jan. aan den heer Dr. P. J. Scriverius als leeraar aan het Gymnasium te Dordrecht; met 1 Dec. aan den heer W. A. Schröder als leeraar aan de H. B. S. te Meppel; met 1 Febr. aan den heer Dr. H. Brongersma als Directeur van de H. B. S. met 5-j. c. te Haarlem; aan den heer A. Versteege als leeraar aan de H. B. S. met 3-j. c. en de openbare Handelsschool te Groningen; aan mej. I. Thomése als leerares in het Duitsch aan de H. B. S. te Sappemeer.

Gepromoveerd: tot doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer C. J. A. Meerdink met proefschrift *Roermond in de Middeleeuwen*; tot doctor in de Classieke Letteren aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam de heer W. E. J. Kuiper (*cum laude*) met proefschrift *De Lysidis dialogi origine, tempore, consilio.*

ADVERTENTIËN.

Bij H. D. TJEENK WILLINK & ZOON te Haarlem is verschenen:

Overheersching en Vrijwording.

Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk (Juli 1810—November 1813)

— door —

JOHANNA W. A. NABER.

Geïllustreerde uitgaaf onder toezicht van

E. W. MOES,

Directeur van 's Rijks Prentenkabinet.

Met goud bekroond door Teyler's Tweede Genootschap.

Prijs ing. f 4.90; geb. f 5.90.

Verschenen bij G. F. THÉONVILLE te Leiden:

CICERO, M. TULLII,
LIBRO DUO
DE DIVINATIONE.

Van inleiding, aanteekeningen en index nominum voorzien door Dr. D. HEERINGA.
176 blz. 8°. . . . . *f* **1.—.**

A. A. v. RIJNBACH, Repertorium van tijdschriftartikelen over Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, van 1901—1908, samengesteld in opdracht van den Ned. Oudh. Bond. *f* **1.25.**

Wiskundige en litterarische opgaven tot toelating voor de **Universiteiten** over 1907 en 1908. *f* **1.50.**

DER WERELD LETTERKUNDE,

VOOR NEDERLANDERS BEWERKT DOOR P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Geïllustreerd met ± 350 Afbeeldingen.

Der Wereld Letterkunde zal verschijnen in 30 afleveringen, elk van ± 4 vel, royaal formaat en gebonden in twee deelen, die in dit en het volgende jaar zullen verschijnen.

De prijs bij inteekening is **f 0.80** per aflevering, terwijl voor band en binden **f 1.25** per deel wordt berekend.

Ter bevordering van het debiet van deze belangrijke onderneming is elkeen die inteekent, lid van de *„Maatschappij voor Schoone Kunsten"* te Leiden, zonder verplichting tot betaling van contributie. Hij ontvangt als lid dier vereeniging onder meer het tijdschrift de **KUNSTKRONIEK,** Orgaan van die Vereeniging.

Het aantrekkelijke van het lidmaatschap dezer Vereeniging is bovendien, dat zij er in geslaagd is, korten tijd na hare oprichting (Koninklijk Besluit van 2 September 1908 Stbl. N°. 56) van Hare Majesteit de Koningin verlof te krijgen tot het houden van een **LOTERIJ,** waaraan alle leden van rechtswege deelnemen (Koninklijk Besluit van 1 April 1909).

Het lidmaatschap dezer Vereeniging waarvan elk lid een jaargang der **„Kunstkroniek"** met een lot in de Verloting ontvangt, bedraagt anders **f 10.—.**

De *„Maatschappij voor Schoone Kunsten"* heeft voor den nieuwen jaargang van de **„Kunstkroniek",** die in geheel nieuwen vorm verschijnen zal, als **eersten prijs** aangekocht: **EEN PRACHTIG SCHILDERIJ,** van den bekenden Kunstschilder **N. BASTERT,** voorstellende: **Winterlandschap aan de Vecht.**

Voorts: **elf Schilderijen** en **drie Teekeningen,** waaronder van W. C. RIP, D. G. EZERMAN, D. WIGGERS, SIEGER BAUKEMA, J. F. STERRE DE JONG, H. SAVRY, MARIE WANDSCHEER, Mevrouw ALETTA VAN THOL-RUYSCH, Mevrouw WUYTIERS, P. A. SCHIPPERUS, R. LARY en W. H. VAN DER NAT.

Een 180-tal Boek-, Plaat- en Prachtwerken.

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage.

Geïllustreerd met een kostbare verzameling van meer dan **500** gravures. 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.**

☛ *Vraagt Uwen Boekhandelaar uitgebreid, geïllustreerd Prospectus.*

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. | No. 4. | Jan. 1910.

Aristophanis Cantica digessit Schroeder (van IJzeren).
Gerhard, Phoinix von Kolophon (Boas).
M. Tulli Ciceronis Oratio pro Caelio rec. van Wageningen (J. C. Vollgraff).
Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen, I (van Hamel).
De la Vallée Poussin, Bouddhisme (Speyer).
De Cock, Spreekwoorden en Zegswijzen (Stoett).
Deutsche Texte des Mittelalters, X, XII, XIV (Frantzen).
Shelley, Prometheus Unbound, hrg. von Ackermann (Koster).
Kolbe, Die attischen Archonten von 293/2-31/0 v. Chr. (van Hille).
Detlefsen, Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen (Koch).
Petit-Dutaillis, Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle (van Kuyk).
Kolkert, Nederland en het Zweedsche imperialisme (Japikse).
Láng, Die Bestimmung des Onos oder Epinetron (C. W. Vollgraff).
Lessmann, Aufgaben und Ziele der vergleichenden Mythenforschung (Boer).
De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom).
De Zwaan, II Petrus en Judas (van den Bergh van Eysinga).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Aristophanis Cantica digessit stropharum popularium appendiculam adiecit **Otto Schroeder**. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1909. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

Van dit boekje geldt hetzelfde, wat Prof. Kuiper voor eenige maanden (*Museum* XVI, kol. 321) zeide omtrent Schroeder's scansie-overzicht van de lyrische gedeelten van Sophocles: het is voor recensie niet vatbaar, daar het slechts tot doel heeft de practische uitvoerbaarheid aan te toonen van de metrische beginselen, door S. verkondigd en verdedigd in verschillende verhandelingen, die in het vorige jaar door hem zijn bijeengebracht in zijn „Vorarbeiten zur griechischen Versgeschichte." Opmerkingen zouden dan ook slechts de nauwkeurigheid der uitvoering kunnen betreffen; ik behoef nauwelijks te zeggen, dat de bewerker ook hierin den recensent de taak niet te zwaar heeft gemaakt.

Door bijvoeging, waar noodig, van een korte annotatio critica heeft Schroeder metterdaad aangetoond, hoe zijn metrische behandeling van belang kan zijn voor de tekstcritiek; moge hierin voor de firma Teubner een aansporing liggen om eindelijk eens een nieuwe tekstuitgave van Aristophanes in hare Bibliotheca op te nemen; de laatste editie van Bergk is reeds 58 jaar oud!

De metrische analyse van eenige strophae populares, in een appendicula opgenomen, zal zeker wel mogen beschouwd worden als de voorbode van een volledige metrische behandeling van de overblijfselen der Grieksche lyriek; wanneer dan, door de verschijning der thans beloofde Cantica Euripidea ook de tragici door Schroeder zullen zijn afgehandeld, dan zal wel niemand van hem kunnen zeggen, dat hij het slechts bij de theorie heeft gelaten!

's Gravenhage. J. van IJzeren.

Phoinix von Kolophon. Texte und Untersuchungen von **Dr. G. A. Gerhard**. Mit einer Tafel in Lichtdruck und einer Skizze. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 12; geb. M. 15).

Phoenix van Colophon (1e helft der 3e eeuw v. Chr.) bekleedt in de Grieksche literatuurgeschiedenis een even bescheidene plaats als in de belangstelling van het philologisch publiek. Wel heeft zijn „Kraaienlied", κορωνισταί, sinds het onder de overblijfselen der mimiambische poezie een plaats kreeg in Crusius' Herondasuitgave, nadere bekendheid verworven, ja zelfs de aandacht der folkloristen getrokken, maar voor de gezamenlijke vijf, uitsluitend bij Athenaeus bewaarde, fragmenten was men nog steeds aangewezen op den 2en druk van Bergks Anthologia Lyrica van 1868, die naast de nieuwere bewerkingen eerst van Hiller, daarna van Crusius en de groote uitgave der Lyrici zijn zelfstandige waarde niet verloren heeft. Susemihl (Alex. Litt. I. 229) wijdt aan Phoenix de gebruikelijke pericoop van enkele regels, en met een reeds een halve eeuw oude academische commentatio van Bergk scheen vrijwel al het noodige van den man gezegd. En daar komt thans Gerhard, een leerling van Crusius, met een zwaarwichtig boek, met *Texte* en met *Untersuchungen*, waarvan Phoenix kern en uitgangspunt vormt. De schr. deelt uit een drietal papyri de resten mede van vier

choliambische gedichten, waarvan het tweede den dichter van Colophon tot auteur heeft.

Crusius — wien het boek is opgedragen — ontdekte op een papyrussnipper der Heidelbergsche bibliotheek de woorden Ἴαμβος Φοίνικος; het gelukte Gerhard dit fragment met een negental andere — thans vormend P. Heid. 310 (saec. II. a. C.) — zoo te vereenigen, dat een choliambenflorilegium voor den dag kwam, vier kolommen groot, — althans nominaal; van de eerste kolom nl. zijn slechts een paar onhanteerbare vers einden over en ook de andere drie kolommen, in het bijzonder de vierde, laten meer leemten dan den philoloog lief kan zijn. Reconstructie zoowel als ontcijfering verdient, blijkens facsimile en schets, in één woord den naam van een „Leistung".

Deze Heidelbergsche papyrus bevat drie der vier nieuwe choliambische gedichten. Het vierde is te vinden in een Londensche pap. (Br. Mus. 155 verso, saec. III p. C.); Gerhard heeft bovendien bemerkt, dat fragmenten van hetzelfde gedicht op een vijf eeuwen oudere Oxfordsche pap. (Bodl. ms. gr. class. f 1 (p.)) staan. Alle vier fragmenten zijn diatriben van min of meer cynischen aard, geschreven in choliamben. Dit genre was tot dusverre onbekend.

De Ἴαμβος Φοίνικος, gericht tot zekeren Posidippus, wellicht de epigrammendichter (G. p. 103), behandelt het thema, dat ook bij Horatius als neerslag der populaire philosophie meermalen wordt aangeroerd: dat vermogen eerst zijn waarde ontleent aan het verstandig gebruik, dat de bezitter er van maakt. Maar de menschen (vs. 81)

τῶι πλούτωι δὲ πρὸς τί δεῖ χρῆ[σθ]αι
τοῦτ' αὐτὸ πάντων πρῶτον οὐκ ἐπίστανται.

Phoenix' gedicht is raisonneerend en bereikt lang niet den fellen en satirieken toon, die uit het er aan voorafgaande gedicht tegen de αἰσχροκέρδεια klinkt. Hier is de cynische asceet aan het woord (p. 72). Ondanks de vele lacunes blijkt, dat de anonyme auteur de αὐτάρκεια en de εὐτέλεια als zijn levensbeginsel aanprijst tegenover het jagen naar gewin. Den αἰσχροκερδής moet het eens slecht gaan (vs. 67):

ἔστιν γάρ, ἔστιν, ὃς τάδε σκοπεῖ δαίμων
ὃς ἐν χρόνωι τὸ θεῖον οὐ καταισχύνει·
[νέ]μει δ' ἑκάστωι τὴν καταισίαν μοῖραν,

en daarop eindigt de dichter met de woorden:

[ἐγ]ὼ μὲν οὖν, ὦ Πάρνε, βουλοίμην εἶναι
τἀρκεῦντ' ἐμαυτῶι καὶ νομίζεσθαι χρηστός
ἢ πολλὰ πρήσσειν καὶ ποτ' εἰπεῖν τοὺς ἐχθρούς·
ἀλῶν δὲ φόρτος ἔνθεν ἦλθεν ἔνθ' ἦλθεν.

De slotparoemiacus (zoo gewonnen, zoo geronnen) was, tot trimeter rectus vervormd (ἔνθ' ἔβη), reeds uit ettelijke plaatsen der paroemiographen bekend (Gerh. p. 95). Ook een paroemium uit de Lond.-Oxf. choliamben, die, eveneens tegen de αἰσχροκέρδεια gericht, een zelfden geest ademen als de Heidelb., blijkt een oude bekende te zijn (Gerh. p. 161, ten onrechte als Herondae fr. dub 66 bij Crusius). Het voorwerp van de kritiek van het 3e Heidelbergsche — zeer verminkte — gedicht wil Gerhard afleiden uit woorden als v. 120 κίναι[δος, 130 Φιλόξεν[ος] κατα[πύγων? vgl. Ar. Vesp. 84]. Lexicographisch valt op te merken fr. I vs. 43 μειλιχῶδες (niet-χιῶδες) en het zeldzame door G. ontcijferde woord v. 48 κάνδυλος, een soort koek.

De commentaar van G. is rijk, soms te rijk. Hij tracht terecht elk moraalphilosophisch, grammatisch of papyrologisch-technisch détail in zijn algemeen en bijzonder milieu te plaatsen en de aan de nieuwe texten verschuldigde uitbreiding onzer kennis te registreeren. Met een voor een jeugdig auteur verbazingwekkende belezenheid leest hij uit de meest afgelegen regionen der antieke letterkunde, schrijvers als papyri, zijn materiaal voor de kennis der populaire, in het bijzonder der cynische philosophie bijeen. De wetenschappelijke literatuur, over hoofd- en nevenonderwerpen, kent hij tot op hare jongste voortbrengselen. Toch heeft Gerhards commentaar iets breedvoerigs; deels een noodzakelijk gevolg van de omgekeerde evenredigheid, die bij het verklaren van fragmentarische teksten als deze heerscht tusschen qualiteit van text en quantiteit van commentaar, deels een minder gewenscht gevolg van des schrijvers streven om hoegenaamd niets ongecommenteerd te laten. Van ieder verschijnsel een geval. Bespeurt G. in de θηρία van den corrupten regel fr. I vs. 40 een voorbeeld van de gewoonte der populaire ethiek en speciaal van de cynische, menschelijke ondeugden door parallellen uit het dierenleven te illustreeren — waarvoor de „Belege" acht pagina's achtereen „zusammengestellt" worden —, G. ziet zich iets later p. 48 gedrongen ook met een andere, tegenovergestelde, mogelijkheid rekening te houden, met de cynische eigenaardigheid de dieren hooger te stellen dan de menschen, en daarvoor brengt hij ons weder een aantal bladzijden met bewijsplaatsen. Phoenix (vs. 83) beweert, dat de menschen, ware het mogelijk, hun rijkdom zoo onpractisch zouden besteden, dat zij zich οἰκ[ία]ς ἐγ λίθου σμαραγδίτου, huizen van edelgesteenten — in plaats van marmer —, zouden bouwen. Is het niet overbodig nu den lezer o. a. eenige bladzijden te vermoeien met de bespreking van het thema, dat huizen onder de bezittingen van rijke lieden altijd een voorname plaats innemen? Overigens wordt in dit boek een reeks van onderwerpen uit de philosophische topiek en physiognomiek behandeld. Aan de interpretatie van Horatius komen een aantal parallellen uit populair-philosophische geschriften ten goede, die in Kiessling-Heinzes commentaar of in Heinzes beroemde dissertatie nog niet waren opgemerkt.

Het tweede gedeelte van het boek p. 177 vgg. is aan de *Ergebnisse*, beter en bescheidener op het titelblad *Untersuchungen* genoemd, gewijd. Phoenix' reeds vroeger bekende fragmenten worden opnieuw, in het licht van den nieuwen ἴαμβος, behandeld en hun gematigd cynisch karakter — wel ietwat geforceerd, vooral fr. I (het κορώνισμα), II en V — „festgestellt". Het 2e kap. wijst Phoenix en den anderen nieuwen choliambischen gedichten hun plaats in de ontwikkeling der *Choliambendichtung*. En het 3e kap. plaatst dezen bijzonderen vorm der gnomische en paraenetische literatuur te midden der omvangrijker *gnomische Poesie der Hellenistenzeit*, waarvan ontwikkeling, genres (diatribe, mimus,

fabel, chreia) en de bij ieder genre gebruikte metrische vormen worden geschetst.

Ook wanneer eenmaal de nieuwe choliamben in het Berlijnsche corpus poetarum zijn opgenomen, zal Gerhards boek toch zijn waarde behouden wegens het uitvoerige literairhistorische, moraalphilosophische en gnomologische materiaal.

Amsterdam. M. Boas.

M. Tulli Ciceronis Oratio pro Caelio, recensuit atque interpretatus est **Jacobus van Wageningen.** Groningae, in aedibus heredum P. Noordhoff. a. MCMVIII. (Pr. *f* 1.80).

Met groot genoegen heb ik met bovengenoemde zorgvuldige uitgave van den heer van W., welke de nederlandsche philologie alle eer aandoet, kennis gemaakt. Zij bevat inderdaad zoo goed als alles wat tot de studie van den tekst en tot het rechte verstand van den inhoud van de *pro Caelio*, dat pronkjuweel van geestige Tulliaansche welsprekendheid, gevorderd wordt.

Vooraf gaat eene uitvoerige levens- en karakterschets van Caelius, waarbij de beste oudere en nieuwere bronnen doorloopend geraadpleegd en nauwkeurig geciteerd zijn; daarop worden tot in bijzonderheden nagegaan: de aanleiding tot het strafgeding, de verschillende punten van beschuldiging en de pleidooien door M. Crassus en Cicero in aansluiting aan M. Caelius Rufus' zelfverdediging gehouden. „Ciceronis (die het laatst aan het woord kwam, nadat alle eigenlijke argumenten pro reo reeds door de beide vorige sprekers waren uiteengezet) magis erat iudices movere et delectare quam docere". Daarna wordt de oratie ontleed in hare voorname bestanddeelen: exordium, praemunitio, argumentatio, conclusio. Iets wat bij ons en in Duitschland veelal, door fransche en italiaansche philologen in hunne edities zelden verzuimd wordt en veel kan bijdragen om het geheel overzichtelijker en onze litteraire beoordeeling gemakkelijker te maken.

Het laatste deel der prolegomena is aan de beschrijving en waardeering der voornaamste handschriften gewijd. Daarin is ook opgenomen een lang citaat uit de praefatie van Clark's editie aangaande den parijschen codex N°. 14749. Ook m.i. niet ten onpas. Het door Clark ingestelde onderzoek toch verdient, uit zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwd, onzen dank en onze aandacht, al kan bezwaarlijk ontkend worden dat deze geleerde de waarde zijner ontdekking sterk overschat heeft en de positieve en daarbij nieuwe resultaten tot verbetering of verdediging van den overgeleverden tekst — eene enkele plaats misschien uitgezonderd [1]) — uiterst mager zijn.

Uitgangspunt en meest betrouwbare grondslag voor de vaststelling van den tekst zal wel in lengte van dagen blijven de codex Parisinus 7794. Ik wenschte daarom wel dat in usum studiosorum naast het lange uittreksel over Clark's derdenrangs liber S. Victoris in de prolegomena ook G. Oetling's voortreffelijke karakteristiek van codex P. ware opgenomen [1]). Oetling's verhandeling toch is lang niet onder ieders bereik. Al kunnen de in P. 7794 hier en daar opengelaten of door eene latere hand ingevulde ruimten in enkele gevallen op bevredigende of althans niet al te onwaarschijnlijke wijze uit andere handschriften aangevuld of verbeterd worden — gelijk b. v. § 35 het geval is — *plerumque tamen*, om met Oetling te spreken, *interpolationes illae vitiosae sunt et pravum fundunt sensum.* En de vergelijking met de fragmenta palimpsesta moge onwederlegbaar bewijzen, dat Halm en Madvig zich vergisten, toen zij deze additamenta voor middeleeuwsch monnikkenwerk hielden [2]), wij hebben immers sinds lang leeren inzien dat over het algemeen de talrijke interpolaties, niet uit de kloosters der middeleeuwen, maar uit veel vroeger tijd afkomstig zijn.

Voor de constitutie van den tekst heeft van Wageningen veel beter werk geleverd dan Clark. Den overgeleverden tekst handhavende, zoo lang deze hem, uit taalkundig oogpunt beschouwd, niet volstrekt onverdedigbaar toescheen, heeft hij toch niet geschroomd op het voetspoor van vroegere critici — van Fr. Schoell inzonderheid — een aantal storende invoegselen tusschen haakjes te plaatsen. Onderaan de bladzijden zijn overal de testimonia veterum, de afwijkende lezingen der handschriften en de gissingen van vroegere en latere geleerden met prijzenswaardige volledigheid aangeteekend.

Achter de oratie eindelijk vindt men een zeer degelijken commentaar, meer dan zeventig bladzijden beslaande, en aan het slot van het boek een *index rerum et verborum.*

Daar zijn natuurlijk wel plaatsen in v. W.'s editie te vinden, die tot discussie uitlokken.

Om een paar voorbeelden te geven:

§ 4 „nam quod de pietate dixistis, est quidem [*ista*] nostra existimatio, sed iudicium certe parentis: quid nos opinemur, audietis ex iuratis; quid parentes sentiant, lacrimae matris incredibilisque moeror, squalor patris et haec praesens moestitia .... declarat."

Aan dat *ista nostra* heeft men terecht algemeen aanstoot genomen. Maar hoe kan het in den tekst zijn gekomen? Toch wel niet als onnoodige bijvoeging van een of anderen sciolus, waar zelfs voor den allereenvoudigsten lezer niets te verduidelijken viel. Eerder dan

[1]) Indien werkelijk § 24 de in de lacune van cod. P. N°. 7794 door eene latere hand ingelaschte woorden (welke met eenige afwijking ook in verscheidene andere MSS. voorkomen): *omni cum doctrina .... habitabat is apud l. lucceium ut audistis fuerat ei* van Cicero zelf zijn, dan natuurlijk lijdt het geen twijfel of Clark's Cluniacensis S. Victoris heeft de ware lezing: habitabat apud Titum.

[1]) Vgl. G. Oetling de LL. MSS. qui Ciceronis orationem pro Caelio continent, (Göttingen 1868) p. 10, seqq.

[2]) „Unius codicis (S. Victoris) ope, roept Clark triomfantelijk uit, *ab inveterata suspicione* liberantur loci aliquot a P. E. G. U. omissi, in recentioribus quibusdam ex cluniacensi suppleti. *Nunc enim apparet ex antiquissimo codice cum palimpsestis fere consentiente deducta esse*"

Deze redeneering heeft ten opzichte van verscheidene in zich zelve het kenmerk van onechtheid dragende inlasschingen in den tekst geen grooter waarde dan het betoog van den ultra-conservatieven Ludwig Herbst, die de lichtzinnigheid wraakte van de critici, die bij Thucydides zelfs woorden wilden schrappen, wier authenticiteit immers door de aanhalingen van Dionysius van Halicarnassus ontwijfelbaar vast stond!

door dittographie in deze volgorde: *est ista quidem.* Veel aannemelijker echter lijkt mij Damsté's conjectuur: est *iusta* quidem. Alleen zou ik zonder eenigen twijfel met Halm en een jong handschrift aan *vestra* existimatio de voorkeur geven. „Of er *nos* of *vos*, *noster* of *vester* moet staan, is iets dat wij philologen zelf moeten weten." Zoo sprak Cobet of eigenlijk dat zeide hij van ἡμεῖς en ὑμεῖς, ἡμέτερος en ὑμέτερος, maar het geldt voor de latijnsche pronomina even goed. Het is natuurlijk wel mogelijk *nostra* existimatio te verdedigen, als men er onder verstaan wil: eene overtuiging zooals alle soort van buitenstanders, waaronder de verdedigers even goed als de beschuldigers, zich gevormd kunnen hebben naar hetgeen hun ter ooren is gekomen en naar hetgeen zij meenen voor zeker te moeten aannemen. Dan evenwel gaat de geheele tegenstelling met quid *nos* opinemur verloren. Deze laatste woorden toch maken te zamen met de daarop volgende quid parentes sentiant niet eene antithese maar een geheel uit. Tegenover de zeer goed verklaarbare (iusta) ongunstige publieke opinie over Caelius, welke de aanklagers vertolken, wordt geplaatst het door bepaalde getuigenissen gestaafde eenstemmige oordeel van Cicero en de ouders.

Overigens blijf ik naar aanleiding van het onmiddelijk volgende geneigd te denken dat Cicero iudicium paren*tum* (niet paren*tis*) heeft geschreven.

§ 46. „In Caelius' pleidooien, nu tot eigen verdediging gevoerd en vroeger toen hij als aanklager optrad, trof ons steeds, zegt C., een opmerkelijk redenaarstalent; eene welsprekendheid et bonis artibus instituta et cura et vigiliis elaborata. Lusten en begeerlijkheden nu (cupiditates) gelijk men Caelius verwijt atque haec studia, de quibus disputo, <scitote indices> non facile in eodem homine esse posse". Om het zoover te brengen moet ook hij die met natuurlijken aanleg begaafd is, zich met opoffering van veel levensvreugd zware en aanhoudende inspanning getroosten: „*obterendae* sunt omnes voluptates, relinquenda ... ludus iocus convivium, sermo paene est familiarium deserendus."

Iemand, die het hoogste in wetenschap of kunst wil bereiken, moet zich langen tijd veel weten te ontzeggen, maar hij behoeft daarom alle voluptates (zelfs ook de edelste en onschuldigste?) toch nog niet *met voeten te treden.* Ik geloof dat hier evenals op zoo vele plaatsen (de bestudeering van cod. P. 7794 stelt ons een aantal voorbeelden voor oogen) de vier middelletters van het participium o.... endae onleesbaar waren geworden en de echte lezing die van het salzburger handschrift is: omittendae [1]).

Aan *omittere* (vgl. Cic de Fin. 36) sluiten zich op de natuurlijkste wijze dan de synonyma *relinquere* en *deserere* aan. Binnen kloostermuren, waar alle buiten den strikt religieusen kring gelegen dingen zoo licht tot met voeten te treden verfoeilijkheden werden, zal iemand m. i. dat *obterendae* uitgedacht hebben. *Obterere* en *conterere* met de daarvan afgeleide woorden vindt men in de oudere theologische litteratuur telkens terug. „Accedite ad Dominum in *obtritione* cordis" (Augustinus). Dezelfde monniken-kopisten leverden uit hunne gewone denksfeer ons in de codd. van de pro Caelio o. a.: § 11 in plaats *initia aetatis:* impietatis; § 18 voor *contexere* hoc carmen: conterere; § 23 voor qui autem *dictus* est: qui autem deus est. Vgl. ook de andere markante voorbeelden, welke ik in der tijd in mijne editie (1887) heb bijeenverzameld.

§ 18. „Et cum domus patris a foro longe abesset, quo facilius et nostras domus obire et ipse a suis coli posset, conduxit in Palatio non magno domum.

Op deze plaats komt het mij voor dat v. W. in zijn commentaar de woorden *nostras domus* met goed gevolg tegen de bedenkingen van Damsté verdedigd heeft. Maar wat er niet bij mij in wil is, dat de op zich zelve zoo gemakkelijk te vermijden cacophonie: domus... domus... domum geëerbiedigd zou moeten worden als een soort kunstgreep van Cicero om in zijne clausula te ontkomen aan een niet door eene brevis voorafgegane molossus: Palatio non magno. Mij dunkt, de redenaar zal zich zoo uitdrukkende, met één oogenblik rust na het woord Palatio ieder ongewenscht effect hebben kunnen voorkomen en tevens op deze wijze op de woorden, waarop het aankwam, non magno meer nadruk hebben kunnen leggen.

Dat woord domum aan het einde van den zin is mij ook dáárom verdacht, omdat de uitdrukking conducere domum even weinig past met betrekking tot den huurder van een bescheiden appartement (*aediculae*) in eene op vele *inquilini* berekende *insula* van het oude Rome (vgl. § 17) als iemand, die zich gevestigd had op eene heele of halve verdieping eener berlijner „mietkaserne", zou kunnen zeggen dat hij een huis had gehuurd. Onder domus verstond men in Cicero's tijd immers zeer bepaaldelijk: een grooter heerenhuis; een hôtel zou men te Parijs en te Brussel zeggen.

Allen vrienden der classieke philologie zij van Wageningen's werk met warmte aanbevolen!

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Rudolf Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen. 1. Grammatik. Heidelberg, Carl Winter. 1909. (Pr. M. 15). [Indogermanische Bibliothek, herausgeg. von Dr. H. Hirt und Dr. W. Streitberg. 1. Abt., I. Reihe: Grammatiken, 6].

De studie van het Oudiersch begint op de hoogte van den tijd te komen; belangrijke, nieuwe werken volgen elkaar spoedig op. Voor een jaar verscheen de „Grammaire du Vieil-Irlandais" van Vendryes, voor weinige maanden Thurneysens „Handbuch des Alt-Irischen"; en dat, sinds in 1879 Windisch met zijne „Kurzgefasste Irische Grammatik" als laatste getracht had een volledig beeld van het Oudiersch te ontwerpen. Natuurlijk is in die dertig jaren onze kennis van deze taal niet weinig vergroot; doch de monografieën over Iersche grammatica liggen verspreid in dikwerf moeilijk toegankelijke tijdschriften en in verslagen der „Philo-

[1]) Onmogelijk kan ik met Clark (Praef. p. V) in de redactie van de pro Caelio, welke wij in het salzburger handschrift vinden, niet anders zien dan een slechts door een farrago van vergissingen en van conjecturen van Itali anonymi gewijzigd later afschrift. Dit manuscript stelt ons voor een soortgelijk probleem als de cod. Romanus R van Herodotus, waarvan de waarde door Cobet in de *Mnemosyne* van 1882 is in het licht gesteld p. 400 seqq.

logical Society." Vandaar dat men zich dankbaar gestemd behoort te voelen, nu voortaan ieder de eerste hulpmiddelen bij de beoefening van het Oudiersch zonder bezwaar bij de hand kan hebben.

Als van zelf wordt men gedrongen tot eene vergelijking van de twee werken, die zoo kort na elkander geschreven zijn. Beide toch behandelen dezelfde periode der Iersche taal, n.l. het streng Oudiersch van ± 700 tot ± 1000, en beide doen dit met hetzelfde doel: de studie van het Oudiersch te vergemakkelijken. En toch welk een verschil! De Fransche geleerde schijnt gemeend te hebben het zijnen lezers aangenaam te maken door ook zich zelven noodelooze moeite te besparen: hij heeft het Oudiersche taalmateriaal verzameld en de vormen zeer overzichtelijk gerangschikt, maar, opdat het werk zuiver praktisch zou blijven: „on s'est absolument interdit toute recherche sur leur origine." Alsof de kinderkens op school Oudiersch zouden gaan leeren! Het nut, dat de vergelijkende Indogermaansche grammatica ontegenzeggelijk heeft voor ieder, die eene Indogermaansche taal entameert, wordt hier stoutweg miskend en het inpompen van rijtjes als beter middel tot het aanleeren eener taal aangeprezen dan een gezond begrip van haren vormenrijkdom. Men kon moeilijk anders verwachten, of de Freiburgsche hoogleeraar zou het juister inzien en de verklaring der verschijnselen niet achterwege laten, waar zij voor den beginner van nut konde zijn. Aan den anderen kant neemt dit niet weg, dat zijn werk alle kwesties uit een Iersch standpunt beschouwt en niet eene poging wil wezen om als inleiding in de Indogermaansche taalwetenschap te dienen.

Evenwel, het is niet alleen om de breedere opvatting der taak, dat ik Thurneysens boek verre boven dat van Vendryes stel: ook in bijzonderheden is er zoo veel, dat hij met scherpen blik uit het schaarsche Oudiersche taalmateriaal heeft uitgelezen, zooveel, dat zijnen Parijschen ambtgenoot geheel ontgaan is. Voordat wij echter op deze bijzonderheden wijzen, moeten wij ééne opmerking maken. Voor den keltoloog kan het Oudiersch nooit meer zijn dan een onmisbaar hulpmiddel voor de beoefening van het Middeliersch, de taal der groote litteratuurwerken. Door den vroegtijdigen dood van den Engelschen geleerde John Strachan, is de Middeliersche grammatica, die hij ontworpen had, niet verschenen. Wellicht had prof. Thurneysen in deze leemte eenigszins kunnen voorzien door kortelijks op de ontwikkeling der taal in latere eeuwen te wijzen: het zou de beteekenis van zijn werk voor de Keltische filologie aanmerkelijk verhoogd hebben. Evenwel, wat men hiervan zeggen moge, ook zooals het boek voor ons ligt, is het van groote waarde. Het geeft ons de klank- en vormleer van het oudste stadium, waarin wij het Iersch kennen, dus van de taal der Würzburger en andere glossen; slechts zelden wordt een vorm uit het Boek van Leinster of de Leabhar na h-Uidhre aangehaald. De verklaringen der verschillende klankovergangen en vormen zijn die, welke den schrijver zelf juist toeschijnen, voor polemiek is geen ruimte afgestaan. Natuurlijk brengt dit het bezwaar mee, dat men nu niet de bestaande opinies bijeen vindt; wel wordt steeds naar andere schrijvers verwezen. Met het oog op de praktijk zijn bij de vormleer ook syntactische opmerkingen gevoegd, die tot een juist begrip der Oudiersche teksten onmisbaar zijn, misschien meer dan in eenige andere taal het geval is. De hoofdstukken over praeposities en conjuncties, die gewoonlijk in historische grammatica's ontbreken, hebben waarschijnlijk met hetzelfde doel een plaats gekregen.

De behandeling der klankleer is stellig het belangrijkste van het geheele boek; op dit gebied vertoont het Iersch ook zoovele eigenaardigheden, dat er steeds genoeg stof voor nieuwe inzichten is. Ook bij Thurneysen heeft het materiaal der Oudiersche glossen weer nieuwe gedachten gewekt. Of deze steeds den toets der critiek kunnen doorstaan, blijft de vraag. Zeer troffen mij de paragrafen over de geminatie, die een rest moet zijn van een verdwenen *s* in den auslaut en dus als een parallel te beschouwen is van de Britsche adspiratie. Bij nader inzien echter schijnt mij de juistheid dezer bewering twijfelachtig. Immers de dubbele consonant, die lang niet regelmatig voorkomt, kan gebruikt zijn met het zuiver grafische doel bij de wisselende uitspraak der consonanten de radix van de lenis te onderscheiden. In een vb. als *innammaccu* kan de *m* met hetzelfde doel dubbel geschreven zijn als in *noguidimm* (Wb. 21a 8) of het door Thurneysen zelf aangehaalde *inna ingnea mmoítha*, d. w. z. om eene uitspraak van *m* als *mh* te voorkomen. Na de partikels *ro* en *no* zou eene geminatie, zooals Thurneysen dat wil, geheel onbegrijpelijk zijn.

Bij de nasaleering zou ik de vraag willen opwerpen, of deze naam wel juist gekozen is en, wat meer beteekent, of we hier niet met een meer ingewikkeld verschijnsel te doen hebben dan gemeenlijk wordt verondersteld. Immers de verandering der tenues in mediae aan het begin van een woord is niet uit nasaleering te verklaren, doch alleen uit het bewaren van den stemtoon; dit verschijnsel moet, hoewel niet algemeen Keltisch (vgl. de Britsche talen), toch vrij oud zijn, daar n + tenuis in het midden van een woord een andere ontwikkeling heeft. Dat we in het schrift dezen overgang niet regelmatig aangeduid vinden, bewijst niets, daar hij bij den geringen stemtoon der Iersche mediae voor een ongeoefend oog moeilijk waar te nemen is. Daarentegen ondergaan mediae in „anlaut" wel degelijk nasaleering en deze schijnt in de Oudiersche periode nog lang niet haar beslag gekregen hebben: men vindt zoowel *laa m brátha láa brátha*, en in „inlaut" *frecndairc*, zoo goed als *frecdairc* terwijl voor zoover ik weet de moderne vorm *freaicnairc* nergens in den Thesaurus Palaeohibernicus voorkomt.

Ten slotte zou ik ook Thurneysens indeeling der infixpronomina niet willen overnemen. Hij splitst namelijk de pronomina met een dentaal element in twee groepen door die in relatieve zinnen te scheiden van die na de praeposities *for, etar, fri, con, ad.* En dit geschiedt slechts om den vorm *id* in den derden persoon, die de relatieve schijnt te zijn, terwijl na de genoemde voorzetsels *d* voorkomt. Deze laatste bewering komt mij wel juist voor — doch dit is niet voldoende om eene onderscheiding in twee groepen, die overigens geheel zouden overeenstemmen, noodzakelijk te maken.

Wanneer de dentaal een overblijfsel is van een oud onzijdig pronomen, dat relative zinnen inleidde, verloor dit pronomen in vormen als **idom*, **idot* zijn vocaal. Op voorbeeld van deze vormen werd het onzijdig pronomen *d*; doch in relative zinnen onderging *id* niet zoozeer eene analogiewerking van den kant der pronomina als wel van de conjunctie, die nog *id* luidde. Wel vereischt nu nog 't gebruik der relatieve vormen na eenige praeposities verklaring, maar van de geforceerde splitsing der dentaal-pronomina kan men afzien. Edoch, onzekerheid heerscht er in grammaticale kwesties veelal, en de hoofdzaak is, dat we thans een goed leerboek van 't Oudiersch hebben. Binnen kort zal dit gevolgd worden door een tweede deeltje: „Texte mit Wörterbuch."

Amsterdam. A. G. van Hamel.

L. de la Vallée Poussin, Bouddhisme. Opinions sur l'histoire de la dogmatique. Paris, Beauchesne et Cie. 1909. (Pr. fr. 4.25 franco).

Alweder een boek over het Buddhisme, en wel een, niet slechts voor Indologen bestemd. Het richt zich tot de beoefenaars van godgeleerdheid en godsdienstwetenschap in het algemeen. Toch zal wie volslagen vreemdeling is met betrekking tot de leer en het leven van den Buddha, er niet veel aan hebben. De voorlezingen, die de Gentsche hoogleeraar prof. De la Vallée in het voorjaar van 1908 „à l'Institut Catholique de Paris" heeft gehouden en thans in boekvorm uitgegeven, onderstellen eene algemeene kennis van de hoofdzaken. Die voordrachten hadden ten doel niet de beschrijving van het Buddhisme en zijne geschiedenis, die trouwens dikwijls genoeg behandeld zijn en door uitstekende geleerden op uitnemende wijze, maar de in-het-lichtstelling van de problemen, die bij de nadere beschouwing van de theorieën en leerstellingen zoowel van wat men voor het oorspronkelijke Buddhisme mag houden, als van zijne vele en zoo sterk divergeerende secten, in zoo ruime mate zich voordoen. Dit streven komt uit in den bijtitel. Waar het den schrijver om te doen is — en hij zegt het in zijn Avant-propos — is uit de teksten en de andere hulpmiddelen de quintessens van de Buddhistische dogmatiek op te bouwen. Die in een ander werk, dat hij ons in uitzicht stelt, volledig en technisch te behandelen ligt in zijn plan. Wij hopen van harte dat hij het te zijner tijd zal kunnen uitvoeren.

Maar reeds wat hij nu geeft, stemt tot verheuging en tot dankbaarheid. Men meene niet dat, omdat die voordrachten gehouden zijn aan eene katholieke inrichting, zij eenigszins gekleurd of tendentieus van inhoud zouden wezen. Wij hebben hier streng wetenschappelijk werk, bezield door louter liefde voor de waarheid en liefde voor het onderwerp, waarin de schrijver, nog een leerling van onzen Kern, zooals den opmerkzamen lezer niet ontgaan kan, door jarenlange ernstige en methodische studie van die moeielijke zaken volkomen te huis is, zoodat zijn woord en oordeel wegen mag. Ruim van blik, wel onderlegd in de algemeene wijsbegeerte, vaardig met de pen en smaakvol stylist, weet hij zijne denkbeelden niet alleen goed geargumenteerd, maar ook puntig en in belangwekkenden vorm aan te bieden. Ook verwijst hij, wat het belangrijkste betreft, naar de origineele bronnen.

Aan problemen om te behandelen is waarlijk geen gebrek. Daar hebben wij in de eerste plaats de authenticiteit van het Pali-Tipitaka met al wat aan dat vraagstuk vastzit; de vraag wat te gelooven omtrent de verhouding van het mythologische tot het geschiedkundige element van de Buddhalegende; de geloofwaardigheid van de berichten omtrent de concilies; het probleem van het ontstaan van het Mahâyâna; dat aangaande de Dhyânibuddhas en Amitâbha's paradijs; den oorsprong en de ontwikkeling van het Buddhistisch tantrisme, om niet meer te noemen. En op het punt van de eigenlijk gezegde dogmatiek, waarop onze auteur het liefst aanstuurt, moet de draad worden gezocht en vastgehouden, die ons leiden zal door den doolhof van zoovele tegenstrijdige uitingen en dogmen, moeten de gedachtengangen worden nagespeurd van degenen, die in de verschillende tijden en plaatsen, waar onze documenten te huis behooren, ieder op zijne manier, uit de overgeleverde heilige onbestendigheidsleer van den Meester, de stelsels hebben afgeleid, met het woord van den heer Waddell, dien Schr. op bldz. 191 aanhaalt, zoo teekenend gekenmerkt als „mysticism of sophistic nihilism."

Prof. De la Vallée ziet er niet tegen op in die netelige quaesties, waar hij tot eene eigen meening gekomen is, partij te kiezen. Maar hij doet dit altijd: met redenen omkleed. Overigens doet hij in zijn Avant-propos voldoende uitkomen dat die beslissing somtijds voorloopig is en dat zijne denkbeelden bij verdere studie zich kunnen wijzigen. Ook aldus heeft zijn werk veel waarde, ook voor zijne vakgenooten. Het peilen van een probleem is nuttige arbeid, en dat wordt hier meer dan eens voorzichtig gedaan.

Zijne studie over de Buddhistische dogmatiek staat op eene breede basis. Aan de authenticiteit van de canonieke geschriften en de vraag, hoe wij ons de leering van den stichter van de Kerk hebben voor te stellen, zijn niet minder dan 100 bladzijden gewijd. Op dit eerste hoofdstuk volgt als tweede, een van 75 over de metaphysische stelsels, als derde een van 69, getiteld: Bouddhisme mythologique et religieux. Dan komt hij te spreken over de heilleer en den heilsweg, die het Mahâyâna aanprijst, zijn eigen terrein in engeren zin. Die, met wat daarbij behoort, worden in het vierde hoofdstuk behandeld: La carrière du futur Bodhisattva (67 bladz.); waaraan als slothoofdstuk zich aansluit: Le bouddhisme et le surnaturel hindou. Le tantrisme (69 bladz.). In dat laatste gedeelte vooral zal men veel aantreffen, wat men elders niet licht zou vinden. Ik acht het een verdienste van den schrijver, dat hij er overal op uit is geweest om aan te toonen dat ook die zijden van het Buddhisme, die of eerst later tot volle ontwikkeling zijn gekomen of ons eerst uit lateren tijd bekend zijn, hun oorsprong, hunne kiemen hebben in het oudste Buddhisme. Eenige afbeeldingen overgenomen uit Foucher's *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra,* verluchten het boek.

Het verschil van meening tusschen de geleerden betreft vooral de zaken die in het eerste hoofdstuk te

huis behooren. Trouwens die zijn het meest en het langst voorwerp van studie geweest. De la Vallée is het eens met hen, die het historische element in het Buddha-verhaal gelijk nul of nagenoeg gelijk nul stellen, en die niet gelooven dat de leerredenen, in den canon ons bewaard, werkelijk door hem zouden zijn uitgesproken. Dat de recensent in deze aan zijne zijde staat, behoeft hij wel niet uitdrukkelijk te zeggen. Bij het vele en goede dat er dienaangaande in het boek te lezen is, moge nog dit gevoegd worden. In datzelfde sutta van den Majjhima Nikāya, nr. 26 waarin de Buddha ter loops vermeldt dat hij tegen den zin van vader en moeder (*akāmakānam mātāpitunnam*) zijne woning met de woningloosheid van den asceet heeft verwisseld, hetgeen onder anderen als bewijs moet dienen dat tijdens de samenstelling van de Heilige Schrift het wonderverhaal aangaande zijne nachtelijke vlucht met goddelijke hulp nog niet bestond, in dat zelfde sutta verhaalt de Buddha omstandig, hoe god Brahmâ hem gesmeekt heeft de Ware Leer te verkondigen; hoe godheden hem toen aanwezen dat zijne eigene vroegere leermeesters de een voor zeven dagen, de ander den vorigen avond gestorven waren; hoe hij met zijn Buddha-oog de wereld overziet; en eindelijk dat er in de geheele wereld, goden en menschen inbegrepen, zijns gelijke niet gevonden wordt! In dit verband wordt het ook duidelijk, hoe oppervlakkig het is de leer van dezen Meester als „atheïsme" uit te krijten, omtrent welk punt onze auteur op bldz. 70 van zijn boek zich zeer juist uitlaat.

Van dwaze ingenomenheid met de theosophische denkbeelden en de mijmerstelsels van de aanhangers van Buddha's leer is de Schr. geheel vrij. In zijne „Introduction", die aan hoofdstuk I voorafgaat, stelt hij zich zelfs schrap tegen het Neobuddhisme „enveloppé d'une épaisse atmosphère de crédulité et de charlatanerie" (Barth), en op bladz. 119 karakteriseert hij het type van den Indischen theosoof aldus: „Dans tous ces cerveaux, ne l'oublions pas, règne un brouillard opaque qui rétrécit le cercle de l'attention, qui empêche de voir plus d'une idée à la fois". Inderdaad, die mystici zijn gewoon op één punt te turen, ook in overdrachtelijken zin. De Buddha heet „alwetend". Waarop komt die alwetendheid per slot van rekening neder? Dat hij zich al zijne vroegere bestaansvormen herinnert, en die van alle andere schepselen, dat hij de oorzaak van den Sansâra kent en het geneesmiddel tegen die kwaal. Voor alle andere dingen op de wijde, wijde wereld hebben wij niets aan die alwetendheid.

Een paar kleinigheden tot slot. Bldz. 30. Ook in geschriften van het Hînayâna bestaan fragmenten van eene Sanskrit-redactie van den oudsten Canon, met name in het Avadānaçataka. — Bldz. 59 n. 1 lijkt mij de redeneering wat sophistisch, Majjh. Nik. nr. 9 is juist de leer die tot het nirwâna voert, de *sammādiṭṭhi*. — Bldz. 73 houd ik Schr.'s meening dat de Wedânta den Paramâtman beschouwt als eene „source d'intelligence, mais non intelligente" voor onjuist; Çankara wijst er telkens op dat de Wedântins, anders dan de Sânkhyas, zich geen scheppend beginsel kunnen voorstellen, dat niet intelligent ware. — Bldz. 89, 102 en elders. De „chemin du milieu", door den Buddha zelven als zoodanig aangeprezen, ligt op het gebied van de ethica, niet van de metaphysica; wanneer de Schr. dien term suo periculo op laatstgenoemd terrein overbrengt, behoorde dat gezegd te worden. — Bldz. 96. In plaats van „conduite de Brahma" zou ik *brahmavihāra* liever weergeven door „conduite pieuse"; hier, evenmin als aan *brahmacarya*, zijn synoniem, ligt het metaphysische of mythologische concept *Brahma* ten grondslag. — Bldz. 165 en 176. Er wordt verkeerdelijk van de vijf elementen van de materie gesproken; de Buddhisten kennen er maar vier, *ākāça* telt bij hen als zoodanig niet mede [1]). — Bldz. 245. Gelooft de Schr. werkelijk aan de juistheid van de etymologie van Nārāyaṇa, zooals Manu die geeft? Die naam is toch niets anders dan het patronymicum van Nara. — Bldz. 358. Het citaat uit Manu is uit boek XI, niet II. — Bldz. 369. Ik vind den term „travail de retouche et d'adaptation" te sterk; mijns inziens is de rationalistische strooming in het Buddhisme even oorspronkelijk als de religieuse.

Leiden. J. S. Speyer.

A. de Cock, Spreekwoorden en Zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszeden. Tweede, herziene en vermeerderde druk. Gent, Algemeene Boekhandel van Ad. Hoste. 1908.

Reeds drie jaar na het verschijnen van den eersten druk bleek een tweede uitgaaf noodig te zijn van deze verzameling spreekwoorden en zegswijzen, bijeengelezen en toegelicht door den Zuidnederlandschen ijverigen en bekwamen folklorist A. de Cock. Van 542 is het aantal nummers gestegen tot 574, die in verschillende rubrieken verdeeld zijn, al naar gelang van het gebied, waartoe de spreekwijzen behooren. als: het ridderwezen, het krijgswezen, het gildewezen, koopen en verkoopen, lijfstraffelijke rechtspleging, enz. Dat eene dergelijke indeeling bezwaren heeft, spreekt van zelf, daar eene spreekwijze dikwijls met evenveel recht tot de eene als de andere rubriek kan gebracht worden. Waarom bijv. *onzen Heer een vlassen baard aandoen* tot het ridderwezen behoort, en *iets van zijn geeren schudden* tot het krijgswezen, zal niet ieder dadelijk inzien, evenmin, waarom *open hof houden* staat onder de rubriek eet en drinkpartijen en niet onder die van het ridderwezen.

Van groote kennis en belezenheid getuigt dit werk, soms van te groote belezenheid, waardoor allerlei meeningen, waarmede we reeds lang afgedaan hebben nog uitvoerig worden vermeld, gewoonlijk gevolgd door de nieuwere en betere verklaring. Waarom niet deze laatste alleen? Waartoe dient Tuinman's zotte verklaring van *lichtekooi* mede te deelen, als die onmiddellijk verworpen wordt en door een betere vervangen? Hetzelfde geldt voor *bestekamer*, *in de kraam komen*, *tranen met tuiten schreien*, *op grooten voet leven*, *dat kan niet door den beugel*, waar allerlei vroegere gissingen en onbekookte meeningen van anderen medegedeeld worden,

[1]) Ten minste in den regel, en zoo stelt ook Çankara de zaak voor. Maar ik geef toe, dat er ook in de canonieke geschriften enkele plaatsen zijn, waar het vijftal elementen wordt aangenomen. Men vergelijke Majjh. Nik. nr. 62 (ed. Trenckner, p. 423) met nr. 28.

waarop dan des schrijvers eigen verklaring volgt. Die belezenheid komt ons evenwel ten goede in de leerrijke kleine verhandelingen, die aan sommige spreekwijzen worden vastgeknoopt. Hier put de verzamelaar uit een rijke bron van kennis, vooral waar het de folklore betreft. Verhandelingen over de ordaliën (n°. 257—262), over de verschillende gewoonten op feestdagen (n°. 305), de trouwplechtigheden (n°. 363), Driekoningen (n°. 373), den meiboom (n°. 375), het St. Anthonisvarken (n°. 495), de melaatschheid, het muntwezen (n°. 544) en over ketelmuziek (blz. 342) kunnen alleen geschreven worden door een man, die als folklorist zijne sporen heeft verdiend en wiens geheele leven gewijd is aan onderzoekingen op dat gebied. Veel valt er dus uit dit boek te leeren. Kleine tekortkomingen en vergissingen (wie maakt ze niet?) heb ik hier en daar opgeteekend, als de afleiding van *baenrots* (zie nu *Tijdschrift* XIX, 88), de verklaring van *cadet* (op de Militaire school), dat in dezen zin niet aan het Fransch, maar aan het Hoogduitsch is ontleend. Het Vlaamsche *kadee*, drek, heeft deze beteekenis niet te danken aan de geringschatting der Vlamingen voor de Franschen, daar in het Fransch *cadet* ook voorkomt in den zin van „partes posteriores". Ook *met spek schieten* is blijkens de mededeelingen in Grimm's *Wtb.* VII, 2036 onjuist verklaard: men schoot inderdaad vroeger met spek. In de uitdr. *iets op zijn eigen houtje doen* heeft *houtje* niet meer de bet. van *kerfstok*, maar die van *rekening*, *verantwoording* (zie *Ndl. Wdb.* VI, 1176). Dat *folteren* eene afleiding is van het mlat. *pulletrus* moet altijd nog worden bewezen; meer dan eene gissing is het niet. Even onzeker is de afleiding van het fr. *poulie* uit het lat. *pullus* (zie Hatzfeld, 1786; Salverda de Grave, *Franse Woorden*, 369). Dat *prangdief* een verbastering zou zijn van *praamdief* is stellig onjuist: *prangen* beteekent hetzelfde als *pramen*, nl. drukken. *Hij wil met die huik niet ter kerk gaan* beteekent niet: „op die wijze, met dat kleedingstuk, wil hij zich in 't openbaar niet vertoonen," doch: daarvan wil hij den naam niet hebben, daarop wil hij niet aangezien worden (*Ndl. Wdb.* VI, 1221). Voor de verklaring van *kraakporselein* verwijs ik thans naar het *Ndl. Wdb.* VIII, 17. Dat in *gemet* „het woord *maat* ligt opgesloten" is minder juist uitgedrukt: het is een afleiding van het vroegere znw. *met*, dat *maat* beteekende. Deze opmerkingen, die alleen moeten bewijzen, dat ik het werk van den heer De Cock aandachtig heb doorgelezen, doen aan de waarde van het boek geen afbreuk. Het blijft een schat van nuttige wetenswaardigheden, waarmede velen hun voordeel kunnen doen.

Amsterdam. F. A. Stoett.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Band X. **Der sogenannte St. Georgener Prediger** aus der Freiburger und der Karlsruher Handschrift herausgegeben von **Karl Rieder**. Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908 (Pr. M. 15).

Band XII. **Die Meisterlieder des Hans Folz** aus der Münchener Originalhandschrift und der Weimarer Handschrift Q. 566 mit Ergänzungen aus andern Quellen herausgegeben von **August L. Mayer**. Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1908. (Pr. M. 16.60).

Band XIV. **Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte. II. Die Wolfenbüttler Handschrift 2. 4. Aug. 2°** herausgegeben von **Karl Euling**. Mit einer Tafel in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 9).

De in Bd. X afgedrukte verzameling preeken dankt haar naam aan een hs. van omstreeks 1300, dat uit het klooster St. Georg in den Schwarzwald afkomstig is (thans te Karlsruhe). Behalve dit hs. zijn er nog acht min of meer volledige teksten uit de 14de eeuw bewaard, terwijl enkele stukken ook in andere verzamelingen zijn overgeleverd. Twee handschriften zijn Nederlandsch, een in Den Haag (N°. 377) en een in Engeland. Deze voor kloosterlingen bestemde predicaties zijn klaarblijkelijk in de 14de eeuw een geliefkoosde klooster lectuur geweest.

Uit de eenheid van opzet en methode besluit Rieder tot één opsteller. Deze moet in de tweede helft der 13de eeuw geleefd hebben, en een monnik geweest zijn, die als reizend prediker veel opgang maakte. Daar nu vijf dezer preeken zeker van Berthold von Regensburg afkomstig zijn, en vele andere daarmee een onmiskenbare innerlijke verwantschap toonen, komt R. tot de slotsom, dat ongeveer de heele verzameling een „bezinksel" is van Duitsche preeken, door dezen beroemden kanselredenaar in kloosters gehouden. Zoowel hierom, als om haar litteraire waarde verdienden zij algemeen toegankelijk gemaakt te worden. Den grondslag van deze uitgave vormt het eenige volledige hs. A uit Freiburg. Een zeer zorgvuldig bewerkt glossarium verhoogt de waarde van het boek.

Minder aan hunne litteraire waarde, dan aan hunne historische beteekenis hebben de „Meisterlieder" van den Nürnberger barbier Hans Folz, die ongeveer van 1470—1500 dichtte, hunne wederopstanding te danken. Deze eerste volledige afdruk vult een leemte in de litteratuurgeschiedenis aan, doordat hij ons de ontwikkeling van den „Meistergesang" vóór Hans Sachs beter doet kennen.

Het geheel is in vijf afdeelingen gesplitst. Deel I is een afdruk van het Münchener hs., dat voor een deel door Folz zelf is geschreven en geheel uit gedichten (49) van hem zelf schijnt te bestaan. Deel II omvat 19 Meisterlieder uit het Weimarsche hs., eveneens gedeeltelijk door Folz geschreven, en blijkbaar een soort „Quodlibet", waarin hij allerlei bijeengaarde, wat hem interesseerde. In Deel III zijn 24 liederen uit het Berlijnsche hs. cod. germ. 414 4° afgedrukt dat van Hans Sachs afkomstig is en bijna geheel door hem is geschreven (1517—1518). Omtrent 17 van deze liederen staat het auteurschap van Folz niet vast; alleen een stelselmatig onderzoek naar de taal en rijmkunst van dezen dichter zal hierover zekerheid kunnen geven. De drie gedichten van Afd. IV staan op naam van Folz in de twee oude drukken van de Hamburger en Wolfenbütteler bibliotheek. De „Anhang" eindelijk geeft uit het Weim. hs. nog drie andere gedichten van Folz, benevens drie prozastukken, waaruit Folz de stof voor eenige gedichten heeft geput.

Ook het Wolfenbütteler hs. is voor de kennis van de ontwikkeling der letterkunde in de 15de eeuw belangrijk, in het bijzonder voor de geschiedenis der populaire didactiek tusschen Rosenplüt en Hans Sachs. Er is reeds herhaaldelijk uit deze rijke bron geput: door Lessing en Eschenburg, door Grimm voor zijn Freidank-uitgave, maar het overvloedige materiaal is nog bij lange na niet verwerkt. Niet alleen vindt men hier, behalve den geheelen Freidank, uittreksels uit: Buch der Tugenden, Renner, Edelstein, Cato, Facetus enz., stukken van Rosenplüt en Folz, maar ook een massa populaire „Kleinpoesie": spreuken, raadsels, anecdotes, kalenderrijmen, opschriften, gebeden enz. enz., kortom, het is een verzameling van al de litteraire pasmunt, die omstreeks 1500 in de Nürnberger burgerkringen omliep, waarin de verzamelaar leefde.

Dat deze onbekende een handwerker zonder letterkundige ontwikkeling was, blijkt ook uit den toestand van de door hem overgeleverde teksten. Taal, metrum en rijm zijn hoogst gebrekkig; het wemelt van bedorven plaatsen en onverstaanbare woorden.

De uitgever heeft, met ondersteuning van Roethe, zoowel in aanteekeningen, als in het uitvoerig glossarium, het een en ander tot verklaring en verbetering bijgedragen, maar er blijft nog heel wat te doen. Ziehier ten slotte eenige kleinigheden:

In het glossarium wordt *hering pucking* verklaard: *der gepökelte Häring; vgl. pickelhäring.* Vreemd, dat Euling het woord *Bücking* niet herkent! — Dat *Kolhart* een *Krankheitsname* zou zijn, lijkt me alleronwaarschijnlijkst; er is in dien waanzin toch wel meer methode. — 557,11 zou ik lezen: *will er sich aber fürstlich speyssen*; het rijmwoord *eyssen* zal wel *essen* beteekenen. — 310 zegt de Dood: ik heb geen leven, heb het nooit gehad en zal het nooit hebben, dus:

Ich *han* leib, leben, geist noch sel,
noch nye gewan und nymer enwell,

Achter *pfaffen* moet een punt staan.
522,12 lees ik:

pis messig mit der abentspeijs,
darnach *ergee* dich, pistu weis (hs. erger dich).

Het bekende *post coenam ambulabis.*

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Percy B. Shelley, Prometheus Unbound. Erste kritische Textausgabe mit Einleitung und Kommentar von **Richard Ackermann.** Heidelberg, Carl Winter. 1908. (Pr. M. 2.40).

De „Englische Textbibliothek" stelt zich ten doel bekende en minder bekende Engelsche literatuurvoortbrengselen in een zoo juist en zuiver mogelijken tekst uit te geven. In deze reeks zijn o. a. verschenen Byrons *Prisoner of Chillon*, Keats' *Hyperion*, Shelley's *Epipsychidion und Adonais*, Shakespeare's *Tempest*, Chaucers *Pardoner's Prologue and Tale*, Longfellows *Evangeline*, Rob. Burns' *Poems* in bloemlezing.

Swinburne was van meening dat het allerkleinste verschil in lezing bij een dichter als Shelley van het allergrootste belang is, en voegde er aan toe: „These slight things, so tedious to dwell upon, all help us — and they only can help us — towards a true text of our greatest modern poet. In the case of Aeschylus or of Shakespeare, such light crumbs and dry husks would be held precious as grains of gold."

Natuurlijk kunnen dergelijke kleinigheden van gewicht zijn waar het kwestieuze en moeielijk te begrijpen plaatsen geldt, maar een „apparatus criticus" waarin met pijnlijke en religieuze zorg elk kommatje en schrijfwijsje worden vermeld zonder dat de tekst er eenigszins duidelijker of mooier door wordt, is m. i. toch eigenlijk „too much of a good thing." Intusschen zijn dergelijke dingen ook weer kwesties van smaak en voorkeur; wat voor den een van belang is, is dat voor den ander niet, en omgekeerd. Het grootste genot voor mij was de hernieuwde lezing van Shelley's heerlijk drama zonder al te angstvallig te letten op allerlei varianten.

Gezegd moet worden dat de uitgever zijn taak met de grootste nauwgezetheid heeft vervuld. Zeer zorgvuldig heeft hij de verschillende uitgaven vergeleken en hun verschillende lezingen opgeteekend. In een breede inleiding worden de achtereenvolgende uitgaven, van af de editio princeps van 1820, besproken, waarbij vooral het handschrift in de Bodleiana, dat den grondslag vormde voor de collatie en publicatie Zupitza—Schick (Herrigs Archiv Bd. CII en CIII) in 1894 en voor de uitgaaf van Locock (Oxford 1903), benevens de afzonderlijke editie van het drama door Vida D. Scudder (Boston 1893, 2de uitg. 1904) worden „hervorgehoben". Verder vindt men in deze inleiding opmerkingen en mededeelingen over de wordingsgeschiedenis, bronnen, voornaamste figuren (vooral wordt bij den verschillend-verklaarden Demogorgon stilgestaan), ideeën en kritiek van het drama.

Zoo heeft Shelley's *Prometheus Unbound* ook zijn kritische editie, die — het moge nogmaals gezegd worden — aan streng wetenschappelijke eischen voldoet. Laat ik mogen eindigen met het gedicht dat de merkwaardige dichter Thomas Lovell Beddoes, schrijver o. a. van het drama *Death's Jest-book or the Fool's Tragedy*, in 1822 op een „blank leaf" van den *Prom. Unb.* schreef, en dat misschien weinigen zullen kennen:

Write it in gold [1]) — A spirit of the sun
An intellect ablaze with heavenly thoughts,
A soul with all the dews of pathos shining,
Odorous with love, and sweet to silent woe
With the dark glories of concentrate song,
Was sphered in mortal earth. Angelic sounds
Alive with panting thoughts sunned the dim world.
The bright creations of an human heart
Wrought magic in the bosoms of mankind.
A flooding summer burst on poetry;
Of which the crowing [2]) sun, the night of beauty,
The dancing flowers, the birds, whose anthems wild
Note after note unbind the enchanted leaves
Of breaking buds, eve, and the flow of dawn,
Were centred and condensed in his one name
As in a providence — and that was SHELLEY.

Den Haag. Edward B. Koster.

[1]) Keats begint een van zijn verzen: „Give me a golden pen....

[2]) Crowning?

Walther Kolbe, Die attischen Archonten von 293/2—31/0 v. Chr. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908 (Abh. der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol.-Hist. Klasse, Neue Folge X, 4. (Pr. M. 10).

Als Kolbe had gedaan, wat van gezaghebbende zijde (Kirchner in B. Ph. W. 1909, Kol. 845) van hem is verlangd, dan was deze studie een verzameling annotaties geworden op de werken van Ferguson e. a. en niet een zelfstandig werk, zooals nu voor ons ligt. Trouwens, wie zich een zelfstandig oordeel over deze chronologische quaesties wil vormen, zal wel doen ook die andere werken te lezen, zooals Kirchner (ib.) opmerkt. Hoewel ik in de verste verte niet alle strijdpunten tusschen Kolbe en zijn voorgangers heb nagewerkt — dat is voor den leek ondoenlijk — kondig ik dit werk gaarne en met groote waardeering aan [1]). Het getuigt van groote en diepgaande kennis en is, hoewel bijna voortdurend een bestrijding van Ferguson, sine ira et studio geschreven. In den aanvang wordt goed en voor den leek glashelder aangewezen waar 't om gaat: dat de lijsten der γραμματῆς en der Asklepiospriesters en de kalender slechts subsidiaire beteekenis hebben en dat de „historische en litterarhistorische Nachrichten" uitgangspunt moeten zijn. Toch wordt het gewicht der subsidiaire middelen doorloopend niet onderschat, maar occasioneel wordt tegen overschatting b. v. ten koste van Plutarchus, den „Sündebock" gewaarschuwd.

Als Kolbe tot dezelfde resultaten komt als andere onderzoekers, vooral waar het Beloch geldt, spreekt er groote voldoening uit zijn woorden, maar nergens neemt hij het resultaat van een ander over, omdat het in zijn kraam past; eerst wanneer hij het naar zijn eigen methode heeft getoetst en goed bevonden.

Voor allerlei strijdpunten verwijs ik naar bovengenoemde aankondiging van Kirchner, die tevens de zinstorende drukfouten vermeldt, aan welk lijstje nog een reeks vergissingen zou kunnen worden toegevoegd, die het uiterlijk wel wat ontsieren.

Zwolle. E. van Hille.

D. Detlefsen, Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen. Die formulae provinciarum eine Hauptquelle des Plinius. (Heft 14 van W. Sieglin's Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 3.60).

Het onderzoek naar de bronnen door Plinius gebruikt bij het samenstellen van het geographische gedeelte zijner Nat. Hist. gaat geregeld zijn gang. Na de Quaestiones Plinianae geographicae van Klotz van 1906 (zie *Museum* 1908, k. 333—337), en Detlefsen's Ursprung, Einrichting u. Bedeutung der Erdkarte Agrippas (*Museum* 1908, k. 254—256), is nu weer een nieuw werk van Detlefsen gevolgd, waarin de onvermoeide Plinius-onderzoeker twee afzonderlijke studiën bijeenvoegt; in het 1ste gedeelte (p. 1—62) behandelt hij de geographie van Afrika bij Plinius en Mela, en de bronnen, waaruit zij geput hebben, in het 2de gedeelte wordt een hernieuwd onderzoek ingesteld naar de stedenlijsten, zoogenaamd van Agrippa en Augustus, die Plinius bij zijn geographisch werk gebruikt heeft, een onderzoek, dat door D. en Cuntz begonnen en door Klotz (zie *Museum* 1808, k. 335/6) voortgezet was. Daar nu deze dubbele studie zeer uitvoerig door Klotz besproken is in de Berliner Philol. Wochenschrift van 22 Aug. 1908 (Sp. 1050—1061), een bespreking, die het onderzoek op menig punt verder gebracht heeft, kan ik hier volstaan met enkele hoofdzaken te vermelden.

Wat het eerste gedeelte betreft, kan ik over het algemeen met Klotz' oordeel instemmen: Detlefsen heeft door dit laatste werk het onderzoek naar de bronnen van Plinius, wat Afrika betreft, tamelijk wel tot een einde gebracht; omtrent Mela echter is het beter zich te houden aan Klotz, Quaest. p. 48—88 (zie hieromtrent *Museum* 1908, k. 335), daar D. hier aan verouderde meeningen vasthoudt, en niet voldoende met het onderzoek van Kl., vooral omtrent den tijd van Mela's geschrift, heeft rekening gehouden.

Na een inleiding over het vroegere bronnenonderzoek (p. 1—7) en een korte bespreking van Agrippa's maten (p. 7—11), worden achtereenvolgens de twee mauretanische provincies (p. 11—26), Afrika en Numidia (p. 27—31), Cyrene (p. 31—25), de binnenlandsche volken van Afrika (p. 35—40), en de aethiopische kust van Afrika (p. 50—52) behandeld, en ten slotte in VIII (p. 52—62) de verschillende bronnen, die door Mela en Plinius gebruikt zijn, nog eens afzonderlijk besproken. Het is onmogelijk, in detail de resultaten van dit onderzoek mede te deelen; in hoofdzaak echter kan men zeggen, dat er nu tusschen de geleerden overeenstemming bestaat omtrent de bronnen door Plinius gebruikt. Grondslag is, vooral voor de oudere landen, Varro; voor de maten komt hier Agrippa bij; verder hebben we Nepos (die volgens Klotz somtijds door middel van T. Livius f. geraadpleegd is), Sebosus en enkele jongere schrijvers of mondelinge berichten; de berichten der Grieken, vooral van Polybius en Juba, en ook de περίπλους van Hanno, zijn door middel van Varro, Nepos of Sebosus tot Plinius gekomen. Ten slotte blijft als voorname bron nog over, wat Cuntz en Klotz die Städtelisten des August (*tabulae censoriae*) genoemd hadden, maar waarvoor D. uit Plinius en andere schrijvers als juisteren term den naam *formulae provinciarum*, de indeeling of inrichting der provincies, gevonden heeft (p. 66 en 67). Aan een nader onderzoek hiervan is het 2de gedeelte van het werk gewijd. Het komt me voor, dat de beoordeeling van Klotz (recensie Sp. 1059), dat D. met zijn onderzoek de oplossing dezer moeilijke quaestie achteruitgezet heeft, niet van onbillijkheid is vrij te pleiten. Het is volkomen waar, dat D. niet voldoende het bij Plinius opgehoopte materiaal, dat aan Augustus' statistiek ontleend was, en dat aan twee eigenaardigheden, de alfabetische volgorde en de aanwijzing der steden door het ethnikon, te onderkennen is, van de andere statistieke

---

[1]) Als een bewijs, hoe schijnbaar zeer eenvoudige zaken verschil kunnen doen ontstaan, vermeld ik hier, hoe uit het bericht, dat Zeno 39 jaar en 3 mnd. scholarch is geweest en zijn school geopend heeft in 't jaar 301/0, Ferguson en Kirchner als zijn sterfjaar 261/0, Beloch en Kolbe 362/1 aannemen. Moet hier niet eenvoudig worden aangenomen, dat het een zoowel als het ander mogelijk is, al naarmate Zeno zijn school opende minder of meer dan 3 mnd. voor het einde van 301/0? En dàt juist weet men niet!

opgaven heeft afgescheiden, maar dat dergelijke *formulae* ook voor jongere deelen van het rijk bestaan hebben, en door Plinius, als oud-ambtenaar hiermede goed vertrouwd, gebruikt zijn, heeft D. m. i. bewezen. Dergelijke nauwkeurige opgaven als bijv. omtrent de populi van Gallia Comata (Plin. 4, 105—109) moeten, naar het ook mij voorkomt, aan een soort rijksstatistiek hun ontstaan te danken hebben. Het is slechts verwonderlijk, dat Plinius zulke verouderde statistieke opgaven als die van Augustus in zijn tijd natuurlijk waren, gebruikt heeft. Het onderzoek omtrent de *formulae provinciarum* is dus met deze studie van D. niet afgeloopen, maar om zoo te zeggen, heropend, en het is te hopen, dat onze schrijver gelegenheid zal hebben de nu nog ingeslopen fouten in een volgende studie te herstellen.

Tiel. W. Koch.

Ch. Petit-Dutaillis, Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle. Paris, Champion. 1908.

Het geschrift, welks titel hierboven is afgedrukt, levert een bijdrage tot de geschiedenis van het strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden. De auteur geeft een bloemlezing uit de registers der kanselarij van de hertogen van Bourgondië, thans bewaard in de Archives départementales du Nord, en drukt 58 lettres de rémission af, tusschen 1438 en 1467 door Philips den Goeden verleend. Hij voegt hieraan eene inleiding en verklaring toe, zoowel voor de 14 stukken, die het eerste deel zijner studie vormen en niet oninteressante kijkjes geven in het leven der bewoners van Gent en Luik in de vijftiende eeuw, als voor de overige op „le droit de vengeance” betrekking hebbend. Waar dit tweede deel verreweg het grootste stuk van het werk vormt (blz. 37 tot 226), zal ik mij tot eene nadere aankondiging dààrvan bepalen.

Bekend is, hoe de zwakheid van den staat gepaard gaande met een sterken familieband in het oudste recht eigenrichting deed heerschen, met name bepaalde ernstige misdrijven tot een privaten oorlog tusschen twee geslachten leidden. Deze oorlog wordt als rechtmatig erkend: er bestaat een wraakrecht. De veete is een recht van den gelaedeerde en zijn geslacht om zich zelf genoegdoening te verschaffen en deze genoegdoening is wraak, de oudste en in de natuur van den mensch liggende reactie tegen het onrecht, hem aangedaan. Bekend is ook, hoe de pogingen der Karolingers om aan dezen toestand een einde te maken, geen blijvend gevolg hadden en niet konden hebben, omdat het eenige wat hem op den duur kon doen verdwijnen — een sterk centraal gezag — ontbrak. Gedurende den geheelen loop der middeleeuwen blijft dit wraakrecht erkend, hoewel het publiek gezag zooveel mogelijk de gevolgen beperkt door maatregelen om den privaten oorlog een einde te doen nemen; bovendien wordt het recht alleen als reactie tegen doodslag erkend. Dat dit begrip tegenover moord een ander is dan naar het hedendaagsche recht, mag daarbij niet uit het oog worden verloren.

Voor de Noordelijke Nederlanden zijn belangrijke gegevens hierover te vinden in het opstel van Prof. Pols: „De middeleeuwsche rechtspleging in zake van doodslag” (Kon. Akad. van Wetensch., Afd. Lett., III, 2). In het hier ter sprake zijnde geschrift wordt nu dit wraakrecht geschetst, zooals het zich in de 15e eeuw vertoont in Vlaanderen — waar het in het grafelijk gezag een krachtigen bestrijder vond — en in Namen, Henegouwen en Brabant — waar het tot na de middeleeuwen groote kracht heeft behouden.[1]) Schrijver zet dit aan de hand der afgedrukte lettres de rémission uiteen. Deze houden zich alle bezig met zaken van kleine luiden; bekend is de plaats uit Beaumanoir (§ 1671), dat in Beauvaisis voor „gens de poosté” en „bourjois” de bevoegdheid om zich zelf recht te verschaffen niet wordt erkend. Terecht wordt er op gewezen, dat dit voor de hier behandelde streken niet geldt. De beleedigde familie kan den schuldige in rechte vervolgen, maar dikwijls geeft zij de voorkeur er aan om zich zelf voldoening te verschaffen. Dit laatste door middel van wraak, die soms langen tijd uitblijft, er zijn voorbeelden van 10 en 14 jaar. Dikwijls wordt de schuldige met zijn verwanten opzettelijk jaren achtereen in een toestand van spanning en angst gehouden. De wraak kan op haar beurt weerwraak uitlokken; naarmate van rijkdom en aantal leden van het geslacht en van zijn meerdere of mindere heftigheid, neemt de aldus ontstane oorlog grootere of kleinere afmetingen aan. De vijandelijkheden kunnen eindigen door een „trève” of door een „paix”. De vrede, die ze slechts onderbreekt, in tegenstelling met den zoen, die voor goed een einde aan haar maakt, kan op drieërlei wijze tot stand komen: door vrienden, door het publiek gezag op verzoek van een der partijen, door het publiek gezag ambtshalve. Soms zien wij de schepenen hier optreden, soms een speciaal college van vredemakers Is de vrede niet door vrienden bewerkt, dan wordt hij in het stadsregister opgeschreven; de rust duurt slechts een bepaalden tijd, maar wordt telkens vernieuwd. De weigering om op deze wijze de feitelijkheden te staken, sleept hooge boeten met zich, terwijl in tal van steden, door gijzeling van een lid van iedere familie, totdat de vrede gesloten is, daartoe wordt gedwongen. Dit „inleggen” om tot een vrede te komen, vindt men herhaaldelijk in de keurboeken van Noord-Nederlandsche steden. Doel van deze voorloopige maatregelen is om tot een definitieven zoen te komen. Deze wordt gesloten door tusschenkomst van het publiek gezag of van goede lieden; in beginsel hebben beide gelijke kracht. Tot het sluiten van een zoen is men niet naar alle bronnen verplicht; bij doodslag handhaaft men lang, in tegenstelling met mindere feitelijkheden, het vrijwillige van den zoen. Bovendien zijn, behalve de schuldige zelf, dikwijls vreemdelingen van den zoen uitgesloten. Deze moeten zich dan met een trève tevredenstellen, en dit is belangrijk, omdat de zoen, behalve dat hij door tal van formaliteiten meer solemneel is, herstel geeft voor het ondervonden onrecht: wat dit laatste betreft omvat hij tweeërlei: de betaling van een geldsom als zoengeld, en andere praestaties als amende honorable; b.v. het doen van een bede-

[1]) Voor de 16[e] eeuw vindt men belangrijke gegevens bij Dr. W. Zuidema „Maagzoen naar het Bossche gewoonterecht in de 16[e] eeuw” (Oude Vad. Rechtsbr., Versl. en Med. III, 245-264).

vaart, het stichten van een kapel, enz. Hoewel op het breken van een zoenverdrag zware straffen zijn gesteld, komt dit meermalen voor.

Tot de rol van bemiddelaarster, door tot vrede en zoen mede te werken, heeft de overheid zich niet bepaald. Zij heeft niet alleen het wraakrecht in omvang en gevolgen beperkt, maar het in den wortel aangetast, door het wegnemen van de oorzaak van zijn voortduring. Het publiek gezag gaat, naarmate het sterker wordt, meer regelmatig tot het vervolgen van strafbare feiten over. Het wraakrecht wordt niet afgeschaft, maar het wordt overbodig gemaakt. Natuurlijk deden ook verzachting van zeden, meerdere beschaving en het zwakker worden der familiebanden het hunne. Familiewraak en publieke strafvervolging volgen elkander niet als twee instituten chronologisch op, maar hebben geruimen tijd naast elkander voortbestaan; de groote macht der graven van Vlaanderen, vooral sedert dit gewest onder de heerschappij der hertogen van Bourgondië komt, verschafte ten slotte aan het laatste de overwinning. De strijd tusschen beide beginselen wordt door den Schrijver op verdienstelijke wijze geschetst en toegelicht uit de lettres de rémission. Merkwaardig is daarin vooral hoe scherp de „fureur de partie" staat tegenover de „rigueur de justice", terwijl duidelijk blijkt, dat zelfs als de schuldige en de gelaedeerde familie verzoend zijn, een strafvervolging niet is uitgesloten: telkens en telkens komt in verschillende bewoordingen deze gedachte voor: „ledit Jaspar, qui en a fait paix et satisfacion a partie, toutesvoyes ..... doubtant rigueur de justice". — Meestal worden de lettres de rémission gegeven tegen betaling van een boete aan het publiek gezag; is aldus èn partij èn overheid tevreden gesteld, dan volgt naar aanleiding van „l'umble supplicacion", waarin de feitelijke toedracht der zaak aan den hertog wordt uiteengezet, de door dezen verleende lettre de rémission. Hieraan analoog in Holland de door den graaf verleende „landwinning". — Wel de aandacht verdient, om hierop nog even te wijzen, hoe in de keur van Aardenburg van 1330 het wraakrecht in §§ 74—96 uitvoerig geregeld wordt en daaraan in § 97 als slotbepaling wordt toegevoegd: „que de nul fait, qui porrait avenir, que li contes ne perdra mie son droit par faute du plaingeur, scoutete on adjourneur" (Oude Vad. Rechtsbr., I, 15, blz. 72—78). — Het blijkt herhaaldelijk, dat ook zonder dat een zoen is gesloten, toch door den hertog een l. d. r. wordt verleend. —

Wij zijn den schrijver dank verschuldigd voor de uitgave dezer brieven, waardoor hij ons de practijk van het wraakrecht voor oogen gebracht heeft, al zijn de feiten dikwijls door den requestrant begrijpelijker wijze in het voor hem meest gunstige daglicht gesteld, waarop door den uitgever dan ook niet verzuimd is te wijzen. De in de noten rijk aangehaalde literatuur verhoogt zeer de waarde van het gegevene. Alleen nog deze opmerking, dat titel en inhoud van het geschrift elkander niet geheel dekken; Vlaanderen, Namen, Brabant en Henegouwen vormen niet „les Pays-Bas."

's-Gravenhage. J. van Kuyk.

W. J. Kolkert Jr., Nederland en het Zweedsche Imperialisme. Inleiding. (1655—Januari 1656). Deventer, Ch. Dixon. 1908.

Dit Amsterdamsche proefschrift bevat om de uitgesproken bedoeling van den schrijver eene toekomstbelofte. Zijn oorspronkelijk plan, om „den geheelen strijd van de Republiek tegen het Zweedsche imperialisme" te schetsen, dat voor een proefschrift te omvangrijk bleek, hoopt Dr. Kolkert te eeniger tijd ten uitvoer te leggen. Wij hopen het gaarne met hem, zoowel om het groote belang van het onderwerp, dat nog te weinig onderzocht is, als om de kwaliteiten, die de schrijver in zijn eersten arbeid heeft getoond te bezitten.

Zooals uit de omschrijving van zijn plan blijkt, bedoelt Dr. Kolkert met den titel van zijn werk den strijd van Nederland tegen wat hij het Zweedsche imperialisme noemt. Wij zullen hem om deze benaming zelf niet hard vallen, al klinkt zij ons wat modern voor de naar den tegenwoordigen maatstaf nog al bescheiden bedoeling van Zweden, om de heerschappij over de Oostzee te krijgen. Maar wij meenen er wel op te mogen aandringen, dat, indien de schrijver den titel van zijn werk niet wil veranderen, hij meer aandacht besteedt aan de eerste phase van de verhouding van Nederland tot het Zweedsche imperialisme, bepaaldelijk in de dagen van Gustaaf Adolf. Of beschouwt Dr. Kolkert diens streven als zich bewegend buiten imperialistische banen? Hij moge deze vraag dan nog eens goed overwegen, vóórdat hij een definitief plan voor zijn hoofdwerk vaststelt. Wij willen er ons toe bepalen de vraag op te werpen, ook in verband met blz. XXI—XXII van het proefschrift, en ons verder alleen bezig houden met den inhoud van dit laatste.

Het eerste hoofdstuk geeft, nadat in eenige bladzijden het belang van den Oostzeehandel voor Nederland aangeduid is, een overzicht van de politieke betrekkingen van Nederland tot de voornaamste Oostzeemogendheden, vooral van den Zweedsch-Deenschen oorlog van 1644—1645 af. Het is dus een soort inleiding op het eigenlijke werk; het was beter geweest het op de een of andere wijze van de beide andere hoofdstukken, waarin het boek verdeeld is, te onderscheiden. Met het begin van den Zweedschen-Poolschen oorlog van 1655 komt de schrijver aan het voorspel van Nederland's bemoeiingen met het Oostzeevraagstuk, die op het krachtig ingrijpen van 1658—1660 zouden uitloopen. In het tweede en derde hoofdstuk, waartusschen geen scherpe scheiding getrokken is, wordt het eerste deel van dit voorspel verteld; de schrijver komt nog niet verder dan van de eerste maatregelen, door Holland tegen de Zweedsche plannen voorgesteld (Mei 1655), tot het verdrag van Zweden en Brandenburg (Januari 1656). Inderdaad was hier heel wat uiteen te zetten. De invloed van Zweden's optreden deed zich in wijden kring gevoelen; Denemarken, Brandenburg-Pruisen, Engeland en de Republiek vooral voelden er den terugslag van, het allermeest de laatste om hare buitengewoon groote handelsbelangen in de Oostzee. Reeds van 1645 af was tusschen haar en Zweden een vervreemding begonnen, die grooter werd na den vrede van Munster en ten gevolge van den eersten Engelschen

oorlog. Zoodra tijdens Karel X Gustaaf Zweden's politiek van uitbreiding opnieuw duidelijk aan den dag trad, begon in de Republiek, vooral in Amsterdam, een beweging, om zich daartegen te verzetten. De middelen hiertoe waren een buitengewone vlootuitrusting, een verbond met Brandenburg, een nadere vereeniging met Denemarken, sedert 1651 met de Republiek geallieerd. Met de beide eerste hield men zich in 1655 het meest bezig, maar bij beiden deden zich zeer groote moeilijkheden voor. Twee omstandigheden waren hierbij vooral van belang: de verhouding tot Engeland en de toestand in de Republiek. Een bedachtzame politiek eischte, dat Nederland na 1654 terdege rekening hield met wat Cromwell wilde; deze was een krachtig optreden tegen Zweden niet gunstig gezind, al voelde ook Engeland het gevaar van een wordende Zweedsche Oostzee-heerschappij. In Nederland was de Loevesteinsche factie nog niet alle moeilijkheden, uit den oorlog met Engeland voor haar ontstaan, te boven; voorzichtig beleid was bovenal de leus van haren leidsman en dit viel hier samen met den wensch van verreweg de meerderheid der regenten, ook de niet-Loevesteinsch-gezinden. Alleen Amsterdam drong tot krachtiger optreden, daarbij alleen rekening houdende met het directe belang der stad zelf. Onder deze omstandigheden bereikte de Republiek in 1655 begrijpelijkerwijze niet veel. Alleen een alliantie met Brandenburg kwam na een paar maanden onderhandelens tot stand, maar werd door den keurvorst, ook onder den indruk van de zwakke houding der Staten tegenover Zweden, reeds in Januari 1656 verbroken; hij achtte het meer in zijn belang zich met Zweden te verbinden. Op dat oogenblik stonden in de Republiek verschillende gezantschappen gereed, om naar de Oostzeemachten te gaan, ten einde te pogen de partijen tot elkander te brengen; tegen het voorjaar zou de vloot ook gereed zijn.

Het beloop van deze zaken heeft Dr. Kolkert duidelijk en, voorzoover ik heb kunnen nagaan, ook nauwkeurig verteld. Dat hij hierbij soms wat heel lang van stof geweest is, vooral bij het verhaal der Brandenburgsche onderhandelingen, zullen wij hem niet al te zwaar aanrekenen; het is een gewone fout van proefschriften. Maar Dr. Kolkert dient er ernstig naar te streven zich bij het beschrijven van zulke onderhandelingen zeer te bekorten, vooral bij het mededeelen van den inhoud van brieven, memoriën e. d.

In het algemeen aanvaarden wij de conclusiën van zijn arbeid. Slechts in één belangrijk punt verschillen wij met den schrijver. Wij meenen, dat hij de vrees voor Cromwell overschat heeft, althans daaraan in te sterke mate de betrekkelijke zwakheid van de politiek der Staten toegeschreven heeft; hij had daarbij meer dan hij gedaan heeft, aandacht moeten wijden aan den algemeenen toestand in de Republiek zelf. Verdienstelijk is — wij beschouwen dit als het best geslaagde deel van het werk — de uiteenzetting van de verschillen tusschen Amsterdam's en De Witt's politiek in de Noordsche zaken; de schrijver bedenke echter, dat de Amsterdamsche regenten niet gewoon waren onder indruk van een zweep, al had Van Beuningen die naar 's schrijvers meening dan ook in handen (blz. 157), te werk te gaan. Met het waardeeren van Van Beuningen's persoonlijkheid is Dr. Kolkert niet gelukkig: „hartstochtelijk karakter" (blz. 89) — „schitterend diplomaat" (blz. 94) — „vurig Zweden-hater" (blz. 61 e. e.); hoe is dit alles te rijmen? De schrijver wekt, waarschijnlijk onwillekeurig en in elk geval ten onrechte, den indruk, alsof de haat, die Van Beuningen tegen Zweden na zijn gezantschap in 1653 daarheen zou bezield hebben, Amsterdam's politiek in sterke mate beheerschte; ook overschat hij Van Beuningen's invloed.

Naast de gedrukte literatuur is voor de laatste twee hoofdstukken gebruik gemaakt van archief-materiaal. Van de eerste heeft de schrijver zich goed op de hoogte gesteld, ook van de Zweedsche en Deensche. Wij missen tot onze verwondering niet de vermelding, maar wel het gebruik van de nieuwe uitgave van De Witt's brieven, deel I; betere kennismaking hiermede had den schrijver meer inzicht kunnen doen krijgen in de algemeene verhoudingen hier te lande en hem kunnen leeren, dat het verschil tusschen Amsterdam en De Witt lang niet zoo diep ging, als hij schijnt te meenen; een vraag als die het slot van noot 1 op blz. 160 ware dan waarschijnlijk achterwege gebleven. Voor het vervolg van zijn werk zal dr. Kolkert deze uitgave niet mogen verwaarloozen, evenmin als het in 1906 door mevrouw Bang uitgegeven eerste deel van de Sonttolregisters, dat hem voor den opzet van zijn verhandeling groote diensten zal kunnen bewijzen. Voorloopig werd alleen Nederlandsche archief-materiaal geraadpleegd, nl. documenten van het Algemeen Rijksarchief en het Amsterdamsche Gemeente-archief. In het laatste zal de schrijver nog nader kennis dienen te maken met de missives van de gedeputeerden ter dagvaart, terwijl wij hem ook raadpleging van Bontemantel's Resolutiën van den Raad aanbevelen. Ernstig dient hij te overwegen een betere methode te volgen bij het verwijzen naar archiefstukken; de meeste aanduidingen hiervan in zijn proefschrift zijn zeer onduidelijk (b. v. in noot 3 op blz. 267!) en voor iemand, die de verzameling niet kent, zonder eenige waarde. Aanvulling van zijn materiaal uit Skandinavische archieven staat op Dr. Kolkert's programma. Wij wenschen hem nogmaals toe, dat hij dit over niet te langen tijd ten uitvoer moge leggen.

's-Gravenhage. N. Japikse.

Margarete Láng, Die Bestimmung des Onos oder Epinetron. Berlin, Weidmann. 1908. (Pr. M. 2.40).

Eene hongaarsche dame biedt ons in dit boekje de uitkomsten aan van een door haar ingesteld onderzoek naar het gebruik, dat de grieksche vrouwen hebben gemaakt van het in de oudheid ὄνος of ἐπίνητρον geheeten werktuig. Zij heeft daartoe de in de musea voorhandene exemplaren, een dertigtal in het geheel, met zorg onderzocht en beschreven. Niet weinige daarvan vindt men hier voor het eerst in beeld gepubliceerd. De daartoe gebruikte photographische opnamen zijn ten deele goed (b.v. fig. 10), maar grootendeels zeer onvoldoende; waar het te doen is om nauwkeurige interpretatie van den inhoud der voorstellingen zouden goede teekeningen onmisbaar zijn geweest in den trant van

die van den bronzen spiegel uit Berlijn en de lekythos uit Syracuse, waarmede wij hier nader bekend worden gemaakt (fig. 19 en 20). Evenwel, zooals reeds uit den gekozen titel blijkt, de schrijfster heeft zich niet in de eerste plaats ten doel gesteld de boven vermelde gereedschappen stuk voor stuk te beschrijven, maar wel op grond van hare kennis van vrouwelijke handwerken juister dan tot nog toe te bepalen, waartoe zij gediend hebben. Het is mijne bescheiden meening, dat het niet al te best geschapen staat met de logica van haar betoog. Men oordeele.

De bestemming van den onos der grieksche vrouwen is bekend: het is een hol, ongeveer halfcylindervormig gereedschap van terra-cotta, dat op de dij gelegd werd en op de opzettelijk ruw gemaakte oppervlakte waarvan de gesponnen draden effen en glad werden gewreven De schrijfster is het hiermede geheel eens, maar werpt de vraag op, of hetzelfde voorwerp altemet ook nog voor andere doeleinden zou zijn gebruikt. Het ligt, meent zij, voor de hand aan te nemen, dat de Griekinnen, die geen naaitafeltjes hadden en daarom meestal op haar knie werkten, van den onos, dien zij nu toch eenmaal hadden, bij het maken van meer dan een soort handwerken partij getrokken zullen hebben. Ieder zal aanvankelijk van oordeel zijn, dat dit niet geheel onwaarschijnlijk klinkt. Aan de bovenzijde van den elders met schilderwerk versierden onos pleegt eene vierhoekige ruimte opengelaten te zijn, waarop slechts een eenvoudig geschubd ornament voorkomt. De schrijfster meent, dat deze regelmatig geschubde oppervlakte in de oudheid dezelfde diensten bewijzen moest als het thans gebruikelijke centimeter- en millimeterpapier, d. w. z. in vierkantjes van bepaalde grootte afgedeeld papier, dat gebruikt wordt voor het overbrengen van een patroon op een handwerk. Wij moeten daarbij allereerst de opmerking maken, dat men hierin nooit iets anders zou kunnen zien dan een bloot vermoeden, aangezien de aanwezigheid van dit onbeschilderde en met plastische schubben bezette veld in de bekende en vaststaande bestemming van den onos reeds eene voldoende verklaring vindt: die oppervlakte moest nl., zooals boven reeds gezegd is, eenigermate ruw zijn, en het lag voor de hand daartoe dit middel aan te wenden, te meer daar de kunst in Griekenland immers reeds van het myceensche tijdperk af geschubde versieringen kende. In de tweede plaats bestaat er echter een overwegend bezwaar tegen de juistheid van het vermoeden van mej. Láng. Om nl. een onos tot het door haar aangegeven doeleinde te kunnen gebruiken, is het in ieder geval noodzakelijk, dat het handwerk daar stevig op vastgemaakt is, en dit is onmogelijk bij een voorwerp van harde terra-cotta. De schrijfster vestigt daar zelve de aandacht op, maar in plaats van dus nu het geopperde denkbeeld op te geven, stapelt zij de eene hypothese op de andere, en gist verder, of eigenlijk gezegd zij acht zich gerechtigd te concludeeren, dat dus al de ὄνοι van terra-cotta, die wij kennen, slechts imitaties (voor wijgeschenken, grafcultus enz.) zijn, terwijl de echte vervaardigd waren van hout — waarop men wèl een handwerk vastprikken kan. Eenig positief argument van waarde ten gunste van deze stoute bewering zoekt men bij mej. Láng te vergeefs; want wanneer wij haar zonder blikken of blozen hooren zeggen, dat de indeeling in schubben misschien geïnspireerd is door de schubben van pijnappels, of dat de plastische Aphroditekoppen, die vaak het uiteinde van den onos versieren, aan den stijl der houtsnijkunst herinneren (blz. 62), dan kunnen wij slechts antwoorden met den meest beslist ongeloovigen glimlach. Het valt daarenboven ook niet moeilijk om met behulp van een der meest bekende exemplaren zelf te bewijzen, dat de ὄνοι in het dagelijksch leven wel degelijk van terracotta waren. Daarop ziet men nl. o. a. afgebeeld eene zittende vrouw, voorovergebogen over haar werk, met den onos op de knie, en het lijdt niet den minsten twijfel, of deze geschilderde onos stelt er een voor van beschilderde terra-cotta, volkomen gelijk aan het voorwerp zelf, waarop de afbeelding voorkomt. Mej. Láng beaamt dit zelve bij het begin harer verhandeling (blz. 2, fig. 1). Was zij slechts verderop ook met dit feit rekening blijven houden, dan zou zij ongetwijfeld gezien hebben, dat de reeks harer veronderstellingen reeds daardoor alleen onherroepelijk wederlegd wordt.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Heinrich Lessmann, Aufgaben und Ziele der vergleichenden Mythenforschung. (Mythologische Bibliothek, herausg. von der Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung I. Band, Heft 1). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 2).

De schrijver van dit boekje behoort tot eene school, die met de pretentie optreedt, in de mythologie alle oude vooroordeelen op te ruimen, en den weg te banen, waarlangs deze studie eenmaal tot een wetenschap zal kunnen worden. Er worden in een kort bestek van 52 bladzijden vele principieele vragen besproken, en ook een en ander met voorbeelden toegelicht. Men kan daarom den schrijver er niet al te hard over vallen, dat hij dikwijls beweringen geeft in de plaats van bewijsvoering, maar natuurlijk heeft dat wel invloed op de overtuigende kracht van dat wat meegedeeld wordt. Na een 'vorwort' van algemeenen aard en een hoofdstuk van drie bladzijden over dwaalwegen van het onderzoek wordt een poging gedaan, de mythologie tegenover verwante wetenschappen af te bakenen. Het negatieve is hier duidelijker dan het positieve. Wel vernemen wij, dat mythen iets anders zijn dan tempellegenden, cultusgebruiken, bijgeloof, godsdienst, kunst en philosophie, maar een duidelijke aanwijzing der criteria, waardoor de mythus zich van al deze dingen onderscheidt, ontbreekt, want dat de mythe '*in der form der vergangenheit erzählt*' (p. 6), is toch slechts een enkel onderscheidingsteeken, dat hier tegenover de daemonologie wordt aangevoerd. Wij zouden een preciese definitie van het begrip 'mythologie' wenschen, en bv. weten willen, waarom deze zoo streng van primitieve philosophie onderscheiden wordt, voor wij lazen, dat '*der arische Mythos auf gar keinem bestimmten Weltbilde fusst*' (p. 9). Waarom behooren nu juist die vertellingen, die de schrijver den 'arischen Mythos' noemt, tot het gebied der mythologie, en andere niet? In een later hoofdstuk, het vijfde, krijgen wij de inlichting, dat de mythen '*vermutlich durchweg*,

zum mindesten ganz überwiegend, die Schicksale der Himmelskörper behandeln', en *'wir verstehen unter einem Mythos zunächst und im engeren Sinne eben nur Erzählungen dieser Art'*. Men kan van zulk een bewering alleen zeggen, dat zij op een willekeurige keuze uit het overgroote materiaal van vertellingen, die in verschillende tijden voor mythisch aangezien zijn, berust. Maar wij staan hier in het teeken van Babel, waar veel getallenmystiek — ik spreek hier op het gezag van anderen — met de phasen van de maan en bewegingen van de zon schijnt samen te hangen. Dit wordt nu ook bij de Indogermanen vermoed, en daarom kan er dan ook geen vertelling zijn, waarin een drie of een negen of een twaalf of een zeven of een vijf voorkomt, of wij hebben met de mythologie en wel met de maan te doen. De philologen moeten het erg ontgelden, die meenen, dat een vertelling historisch kan worden nagegaan, en dat een dichter wel eens het werk van een voorganger gebruikte. Immers iedere dichter put onmiddellijk *'aus dem Meere des Stoffes mit Löffeln'*. Daarom is ook *'für die Geschichte des Stoffes und des Inhalts die Zeit der Aufzeichnung grundsätzlich bedeutungslos'*. Een bij de philologen zeer goed bekende waarheid, dat een jongere traditie soms oudere trekken kan bevatten dan eene, die vroeger opgeschreven is, wordt hier op zulk eene wijze geoutreerd, dat zij tot een dwaasheid wordt.

Gebrek aan historischen zin en gebrek aan bezonnenheid, — het laatste een gewoon verschijnsel bij lieden, die op één lievelingsgedachte doordraven, — schijnen mij voor het boekje kenmerkend. Ik noem een paar voorbeelden. Natuurlijk wemelt de heldensage van maanmythologie. Als bewijs wordt p. 35 aangevoerd, dat in de Hildebrandsage het getal 60 voorkomt (60 is nl. 5 $\times$ 12). Hildebrand is in het Hildebrandslied 60 halve jaren van huis geweest. Maar elders is het getal 20 jaren (dus 40 halve jaren), weer elders 32. Is dat ook mythologisch? Of zijn die 20 en 32 jaren verknoeiingen van 30? Maar wie bewijst dan, dat die 30 jaar ook niet eenmaal een ander getal vervangen hebben? Dat mythische getal schijnt dan toch in de traditie zoo vast niet te staan.

Er zijn sprookjes, waarin twee broeders voorkomen. In sommige gelijken dezen zóó op elkaar, dat zij niet te onderscheiden zijn; in andere is er heelemaal geen gelijkenis; de eene is bv. wit, de andere zwart. De volksfantasie in haar lust tot overdrijving noemt de twee uitersten; een derde mogelijkheid bestaat niet. Maar de nieuwe mythologie ziet in deze twee broeders de maan, en de verschillende beschrijving hindert niet; in tegendeel: als zij op elkaar gelijken, zijn zij eerste en laatste kwartier; als zij niet op elkaar gelijken, dan zijn het volle en nieuwe maan. Wanneer in tallooze verhalen eene vrouw een ei legt, dan hebben wij al weer met de maan te doen. Dat gaat zoo in zijn werk: wie een ei legt, is een vogel; zwanenjonkvrouwen treden wel eens ten getale van negen op; negen echter is een getal, dat bij de maan behoort; de vogels zijn de sikkels van de maan.

Doch ik eindig. Ik ben te ouderwetsch, te achterlijk, om deze vlucht naar de maan te kunnen volgen. Doch methodisch schijnt mij deze mythologie niet heel veel te verschillen van die andere, die achter ons ligt, en van welke gezegd is, dat er weldra in gansch Duitschland geen stinkende bok meer zou zijn, waarin men niet een Germaanschen god had geroken.

Amsterdam. R. C. Boer.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. Leiden, Brill. 1909. (Pr. *f* 5.25).

Ondanks den Duitschen titel hebben wij hier te doen met een echt vaderlandsch werk, in de Sleutelstad uitgegeven en door een Nederlander gewrocht. Dr. de Jong, die zich reeds door een academisch proefschrift „de Apuleio Isiacorum mysteriorum teste" en door een monographie over de „Dienstweigering bij de oude christenen" had doen kennen als een man van degelijke studie, heeft door dit werk zijn plaats onder de soliede arbeiders op wetenschappelijk gebied eens voor goed ingenomen. Evenwel had hij daarbij niet zoozeer „das gelehrte Publikum", als wel „das gebildete" op het oog. Hiertoe kan hem de gedachte aan de financiëele bezwaren der uitgave geleid hebben, gelijk hij vermoedelijk ook met het oog daarop aan het Duitsch boven het Nederlandsch de voorkeur gaf. Maar zeker heeft hij ook aan „das in unserer Zeit stets zunehmende Interesse am Geheimnisvollen" gedacht. Vandaar niet alleen een beschrijving naar vermogen van de Eleusinische en Samothracische mysteriën, van Isis- en Mithras-dienst, van magische practijken uit allerlei oorden en tijden, maar ook „Erklärungsversuche" en wel mede die „seitens der Schriftsteller über Magie, Okkultismus, Spiritismus und Theosophie". Een plaats uit Apulejus doet den schrijver een leiddraad aan de hand, waarlangs hij al de onderdeelen van het mysterieus geheel ter sprake brengt om ze „religionsgeschichtlich", „ethnologisch" en „psychologisch" te „beleuchten". Bij zijn verklaringen houdt hij zich aan den bij herhaling geformuleerden regel, dat men zoowel „von leichtgläubiger Wundersucht" als „von unüberlegtem Apriorismus" zich heeft te vrijwaren. Dat hij langs dien gulden middenweg zijn lezers niet zelden tot een „non liquet" voert, ligt voor de hand. Het werk van ruim 350 bladzijden getuigt van groote belezenheid en stalen vlijt. Duitschland en Nederland beide mogen zich gelukkig achten, dat zij er van zullen kunnen profiteeren.

Groningen. H. U. Meyboom.

II Petrus en Judas. Textuitgave met inleidende studiën en textueelen commentaar, door **J. de Zwaan.** Leiden, Van Doesburgh. 1909.

Een *proefschrift* in den gewonen zin des woords is dit werkje niet. De naam van Dr. de Zwaan was immers jaren in de wetenschappelijke wereld niet onbekend. In *The Expositor* van Dec. 1905 verscheen reeds een belangrijk opstel van zijne hand: *The Text and Exegesis of Mark XIV 41 and the Papyri.* Voorts gaf hij eene Nederlandsche bewerking van Burton's *Syntax of New Testament moods and tenses* onder den titel van *Syntaxis der Wijzen en Tijden in het Grieksche Nieuwe Testament*, Haarl. 1906. Een en ander gaf reeds de richting zijner studiën aan; hij is philologisch theoloog uit de school van Rendel Harris. Te betreuren is wel,

dat de jonge doctor, met zijn onmiskenbaar Hollandsch klinkenden naam, waarschijnlijk ook tengevolge van Engelsche invloeden, in dit proefschrift een hoogst bedenkelijk Nederlandsch schrijft. Op blz. 142 zegt hij: „Wisselend geslacht bij een zelfde woord, vooral in „de omgangstaal, komt meer voor, ook in de κοινη." Maar toch niet in de beschaafde Nederlandsche schrijftaal, waarvan men zich bij wetenschappelijken arbeid moet bedienen? Ik wijs hierop, omdat Dr. de Z. het woord *text* promiscue mnl. en vrl. gebruikt (blz. 40 v., 54, 93 enz.) en trouwens op het stuk van geslachten hoogst slordig te werk gaat (letter, mnl. blz. 7; taak, mnl. 27; leeftijd, vrl 30; invloed, vrl. 41; afkomst mnl. 50; omtrek, vrl. 72; houvast, mnl. 73; steun, vrl. 73) Ware Dr. de Z. een geboren Engelschman, wij zouden hem zulke fouten minder euvel kunnen duiden, al stond zelfs dan nog een „de Vries en te Winkel" tot zijne beschikking. Woorden als driedeeling, (34) vrijgevigheid (31), een standpunt *veroveren* (10), *betreffende* patres (11), doorgevoerd en uitzuiveren (12), waardevol (49), ervaring *maken* (VII) hinderen een Hollandsch oor. Maar wat te zeggen van eene constructie als deze: „Just. Dial., 120, waar, van Christus sprekende, zonder verdere commentaar gezegd wordt" enz. (137)?

Veel heb ik opgesomd, maar mijn lijst is nog verre van volledig. M. i. moest op het bovenstaande de aandacht worden gevestigd. Een Leidsch akademisch proefschrift, dat om zijn geleerden inhoud alleszins eene promotie *cum laude* wettigt, had in dragelijk Nederlandsch gesteld behooren te zijn. Voor het materiëele heb ik slechts lof. Dr. de Z. heeft omzichtig en met oordeel des onderscheids gewerkt. Eerst geeft hij een overzicht van de nieuwere tekstkritiek, bespreekt de verdiensten van Tischendorf, Westcott-Hort en Hermann von Soden, wiens naam verbonden is aan eene uitgave, „welke belooft al wat tot dusver verricht is in de schaduw te stellen" (28). Deze laatste noemt de drie groepen, waarin de hdss. des N. T.s te verdeelen zijn K(οινή)-tekst (vrijwel = Westcott-Hort's Syrische recensie), H(σύχιος)-tekst (=W-H.'s Alexandrijnsche en Neutrale tekst) I(ερουσαλήμ)-tekst (= W-H.'s Westersche tekst). Achter die drie typen postuleert von Soden een tekst I-H-K. Hoe komt het nu, dat de Patres telkens van dien tekst afwijken? Von Soden antwoordt: vooral door den invloed Van Tatianus' Diatessaron. Niet dat Tatianus zich van een anderen tekst bediende; neen, maar hij heeft I-H-K willen verbeteren. Eene kritische uitgave van I-H-K zal dus den tekst van het Grieksche N. T. geven in zijn oudsten bereikbaren vorm.

Hiertegen heeft Dr. de Z. zijne bedenkingen. Vooral deze, dat wij omtrent dat Diatessaron zoo gebrekkig zijn ingelicht. Blijkt de invloed daarvan onvoldoende om alle afwijkingen van I-H-K bij de Patres te verklaren, dan valt ook de hypothese van een grondtekst I-H-K. „In dat geval zien wij in de oudste patres en in de „verschillende ‚lagen' van den Westerschen text ge„tuigenissen van *plaatselijke texten* en eerste, gedeelte„lijke *pogingen* tot het bereiken eener meer verbreide „eenheid van text, die met beter gevolg naderhand „hervat konden worden en leidden tot de groote recensies „H, I en ten slotte K" (42).

Een tweede hoofdstuk draagt tot titel: „Minuskels en Groepenkritiek." Op dit gebied levert Schrijver nieuwe vondsten. Het wel bruikbare, maar niet volledige minuskelapparaat van Tischendorf's *Octava* vult Dr. de Z., met het oog op II Petrus en Judas, met behulp der oudere edities en jongere tekstvergelijkingen aan (44). Hij geeft statistisch-genealogische studiën van hss. Er is een groep minuskels, die tegenover de Uncialen + de meerderheid der minuskels staat; die groep draagt een samengesteld karakter (60) en Dr. de Z. zoekt daarin de meest individueele combinaties. „Blijven deze proef„houdend — dit blijkt uit de vorming van een ‚*kern*' „met hooge frequentiecijfers èn uit de *zichtbare* „*splitsing* van het getuigenis overeenkomstig de „gevonden groepen op plaatsen van dubbele of meer„voudige variatie — dan heeft men een leidraad voor „verder onderzoek" (72). Voor de definitieve begrenzing der families is echter noodig een onderzoek van alle individueele gevallen met behulp van het *inwendig getuigenis der lezingen*. Is het materiaal volledig en biedt het door eene ruime mate van varianten voldoenden (sic) houvast, dan kan men vervolgens het archetype reconstrueeren (73). Men leze Dr. de Z.'s voorloopig resultaat op blz. 73 na. Het 3[de] hoofdstuk is aan de *Gegevens en Vraagstukken der vertalingen* gewijd. Daarin wordt o.a. een vergelijkend overzicht gegeven van den Vulgata-tekst eenerzijds en andererzijds van den tekst der oud-latijnsche Freisingerfragmenten, den Fleurypalimpsest, het Speculum Augustini, het Speculum, dat niet aan Augustinus kon worden toegekend, benevens de lezing van Lucifer von Cagliari († 371). Eveneens geeft Dr. de Z. eene vergelijking tusschen den gangbaren Griekschen tekst der Syrische vertaling (van Nestle), der Philoxeniana (van Gwynn) en der Harklensis.

Hierop volgt dan de tekstuitgave, verrijkt met een textueelen commentaar, die den lezer veel beter dan eene onsamenhangende massa varianten over den stand van den tekst inlicht. De geleerde Schrijver veroorlove mij een paar opmerkingen. Is de lezing 2 Pe. 1^2 τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ niet iets méér dan eene verduidelijking van τ. κ. ἡ.? is zij niet veeleer het origineel, waaruit alle andere lezingen gereedelijk te verklaren zijn? De reden der weglating van de woorden Ι. Χ. kan men licht vermoeden: zij waren pas vermeld en dus hinderlijk en ontbeerlijk. De hardere lezing heeft de kans de origineele te zijn. Bij deze onderstelling is ook de lezing Ἰησοῦ duidelijk. Daarentegen juich ik 1^{15} σπουδάζω (in pl. v. σπουδάσω bij Tisch.) en 1^{17} ἀπό (in pl. v. ὑπό) toe. In het laatstgenoemde vs. mis ik echter eenige toelichting bij αὐτῷ, dat volgens de getuigen bij Tisch. verschillend geplaatst en ook wel weggelaten wordt; op grond daarvan schijnt het mij verdacht. Gelukkig is Dr. de Z.'s argumentatie voor de lezing ἐπίλυσις in 1^{20}. Met het door hem gekozen εὑρεθήσεται, 3^{10} en de daarvoor gegeven verklaring, kan ik mij niet vereenigen; de tallooze pogingen van afschrijvers om den zin door een verbum af te doen loopen, doet mij vermoeden, dat het verbum ontbroken heeft en het voorafgaande λυθήσεται als verzwegen verbum moet worden gedacht. Terwijl m^{422} alleen het verbum wegliet, gaven sommige getuigen liever het geheele καὶ γῆ

καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα prijs. Het woord εὑρεθήσεται is naar vs. 14 aangevuld. Voortreffelijk schijnt mij in Jud. 5 de lezing Ἰησοῦς in pl. v. κύριος, ofschoon ik hier, in tegenstelling met Dr. de Z., typologie bespeur en in de dubbelzinnigheid van den naam Ἰησοῦς = Jezus èn Jozua eene woordspeling zie.

Oss. G. A. van den Bergh van Eysinga.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 13 Dec. l.l., werd door den heer Snouck Hurgronje voorgedragen een *Levensbericht van wijlen den heer M. J. de Goeje.* De spreker stelde in het licht, hoe de Goeje, na als student in de theologie te zijn ingeschreven, al spoedig meer en meer Semitist werd en vooral van het Arabisch werk maakte. De kennismaking met Dozy, voor wien hij een diepe bewondering gevoelde, bepaalde den verderen loop van zijn studie: die van Arabische schrijvers over aardrijkskunde en geschiedenis; meer dan Dozy legde hij zich vooral toe op het bewerken van critische uitgaven. Daarvoor bezat hij in hooge mate de vereischte talenten: werkkracht, scherpzinnigheid, geduld; daarbij een beminnelijk karakter, onmisbaar wanneer men met anderen moet samenwerken. De spreker maakte o. a. gewag van de *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, van de uitgaven van Idrisi, van Ibn Dzjoebair, van Tabari: de laatstgenoemde uitgave was een zeer groote onderneming, waartoe reeds in 1858 onder leiding van Dozy het plan gemaakt was en die eerst in 1901 ten einde kwam; verschillende geleerden hebben er aan medegewerkt, maar de Goeje heeft met zijn volharding het geheel bestuurd en het meeste werk afgedaan. Aan de Goeje heeft Nederland zeer groote verplichtingen, want op zijn gebied heeft hij den goeden naam van zijn vaderland op voorbeeldige wijze gehandhaafd.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 3 Dec. l.l. een vergadering, waarin de heer Prof. Blok een voordracht hield, getiteld *Nieuwe gegevens over den „Zwijger" en het Wilhelmus.* In 1864 hield Fruin het voor onwaarschijnlijk, dat Prins Willem van Oranje reeds door zijn tijdgenooten met een vasten bijnaam *de Zwijger* zou zijn genoemd, doch later vond hij bij van der Haer een plaats waarin van de *tacitae mentis cogitationes* van den Prins gesproken wordt. De heer Blok had nu in de kroniek van Abel Eppens, die welhaast wordt uitgegeven, een plaats aangetroffen, volgens welke Alva zou gesproken hebben van den „swigenden Willem". Waarschijnlijk heeft dus inderdaad omstreeks 1600 een overlevering bestaan, die hetzij aan Alva, Granvelle of Titelmans de uitvinding toekende van den bijnaam *Zwijger* of een daarmede ongeveer gelijkstaanden. Die bijnaam, in onzen tijd het eerst door Gachard, daarna door Motley en anderen gebruikt, werd door den heer Blok evenzeer afgekeurd als indertijd door Fruin. Daarna deelde de spreker uit de kroniek van Eppens een andere plaats mede, die zegt dat in 1582 het Wilhelmus niet meer gezongen werd wegens de daarin vermelde onderdanigheid aan den Koning van Spanje. De auteur van het lied is nog altijd onbekend. In een onuitgegeven aanteekening heeft Fruin opgemerkt, dat de geest en zelfs de woordenkeus nogal gelijken op die in een pamflet van 's Prinsen veldprediker Saravia, van 21 Sept. 1568. Doch — zoo oordeelde ook de heer Blok — men kan uit die gelijkenis geen conclusie trekken van eenig belang. — Inlichtingen werden van den spreker gevraagd door Mevr. van Gelder, en door de heeren Verdam, Kalff, Meyer, de Vries, Bussemaker, Speyer, Wynaendts Francken.

Stichting de Goeje.

Mededeeling.

1. Nadat in Juli 1909 de senaat der Leidsche Universiteit voor de opengevallen plaats van Prof. De Goeje Prof. Houtsma als bestuurslid heeft aangewezen, bestaat het bestuur uit dr. C. Snouck Hurgronje (Voorzitter), dr. H. T. Karsten, mr. J. A. Sillem, dr. M. Th. Houtsma en mr. C. van Vollenhoven (Secretaris-Penningmeester).

2. Het kapitaal der Stichting is ongewijzigd gebleven en bedraagt *f* 19.500 nominaal; daarnevens was op 1 November 1909 een bedrag aan gekweekte rente beschikbaar van ruim *f* 1500.

3. Dezer dagen heeft de Stichting, in staat gesteld door de mildheid der heeren Prof. A. A. Bevan, te Cambridge, en H. F. Amedroz, te Londen, bij den uitgever Brill te Leiden een photographische reproductie doen verschijnen van het te Leiden berustende, eenig bekende, handschrift van de Ḥamâsah van al-Buḥturî. De honderd exemplaren, die van deze reproductie gedrukt zijn, zullen geleidelijk aan zoodanige openbare en bijzondere boekerijen worden aangeboden als daarvoor schijnen in aanmerking te komen.

November 1909.

Wij ontvingen het nieuwe jaarverslag van het Philologisch Studiefonds (1908-'09), dat o. a. een uittreksel bevat uit het bericht van dr. E. H. Renkema over eene met subsidie van het fonds gedane reis in Griekenland. Gaarne vestigen wij de aandacht op deze zoo nuttige instelling en bevelen haar ten zeerste aan in de belangstelling van onze lezers. Door haar in stand te helpen houden en krachtig te doen bloeien verricht men een nuttig werk.

In eene van de eerste maanden van het nieuwe jaar zal bij S. C. van Doesburgh te Leiden het licht zien een populair werk van Prof. Speyer over de verschillende heilleeren en de theosophische stelsels van de Indiërs. Het boek is getiteld: *De Indische theosophie en hare beteekenis voor ons.* In vier afdeelingen wordt het onderwerp behandeld. De eerste bevat de voorgeschiedenis, in de tweede worden de verschillende heilleeren uiteengezet, de derde behelst de praktijk van die theorieën, de vierde houdt zich bezig met den invloed van die theosophie op het Westen en van Westersch denken op die theosophie.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Abhandlungen der königl. bayer. Akademie d. Wiss., phil.-philol. Kl., XXIV, 3: K. Krumbacher, Miscellen zu Romanos. — G. Jacob, Die Bektaschije in ihrem Verhältniss zu verwandten Erscheinungen.

Sitzungsberichte der königl. bayer. Akademie d. Wiss., phil.-philol. und hist. Kl., 1909, 5: P. Lehmann, Haushaltaufzeichnungen eines Münchener Arztes; 6: K. Meiser, Studien zu Maximos Tyrios.

Rheinisches Museum, LXIV, 4: E. Petersen, Pausanias der Perieget. — H. Rabe, Aus Rhetoren-Handschriften, X-XII. — W. Aly, Ein Beitrag zur Textgeschichte Herodots. — F. Jacoby, Tibulls erste Elegie. — Miszellen.

Le Musée Belge, XIII, 3-4: E. Debacker, Le sens classique du mot *sacramentum* dans Tertullien. — Th. Simar, Christophe de Longueil (1488-1522). — S. Kayser, La terminologie de l'architecture grecque (suite). — A. Jamar, Les mystères de Sabazius et le judaïsme. — L. Delaruelle, Études sur l'humanisme français: Nicole Bérault. — J. P. Waltzing, Inscription métrique des thermes romains trouvés à Arlon. — H. Francotte, L'organisation de la cité d'Argos.

Revue Archéologique, 1909, Juillet-Août: J. Ebersolt, Une mission à Constantinople (1907-1908). — L. Parmentier, La lettre de l'empereur Constantin au sujet de la construction de l'église du Saint-Sépulcre à Jérusalem. — H. Hubert, Stèles funéraires gauloises en Ligurie. — A.-J. Reinach, Les Mercenaires et les Colonies militaires de Pergame (suite). — C. Huart, La calligraphie orientale dans ses rapports avec l'archéologie. — J. Laran, Recherches sur les proportions dans la statuaire française du XIIe siècle. — J. Dechelette, Le culte du soleil aux temps préhistoriques (suite). — Variétés. — Bulletin.

1909, Sept.-Oct.: S. Reinach, Bronzes du lac de Némi. — Ch. Saumagne, Les Basiliques cypriennes. — S. Reinach, Charles Perrault, critique d'art. — J. Laran, Recherches sur les proportions dans la statuaire française du XIIe siècle. — L. Delaporte, Un nouveau sceau du scribe Ur-Enlil. — S. Reinach, La Porte Noire de Besançon.

The Journal of Hellenic Studies, XXIX, 2: F. H. Marshall, Some Recent Acquisitions of the British Museum. — A. M. Woodward, Three New Fragments of Attic Treasure-Records. — H. S. Cowper, Three Bronze Figures from Asia Minor. — W. Miller, The Frankish Inscription at Karditza. — J. Baker-Penoyre, Thasos. — H. G. Evelyn-White, Dionysus and the Satyr of Tripod-Street. — W. W. Tarn, The Battles of Andros and Cos. — M. S. Thompson, The Asiatic or Winged Artemis. — R. M. Burrows and P. N. Ure, Excavations at Rhitsóna in Boeotia. — R. M. Dawkins, Archaeology in Greece, 1908-1909. — F. W. Hasluck, Note on the Inscription of the Mausoleum Frieze.

Mitteilungen des kais. deutsch. archaeol. Inst., Röm. Abt., XXIII, 4: F. Studniczka, August Mau. — N. Persichetti, La via Salaria nei circondarii di Roma e Rieti. — M. Jatta, Tombe greche in Puglia. — R. Engelmann, Ein pannonisches Kärtchen aus dem Nationalmuseum in Budapest. — K. Esdaile, Fresh light on the temple of the Magna Mater.

Jahreshefte des österreichischen archäol. Institutes, XII, 1: W. Helbig, Ein homerischer Rundschild mit einem Bügel. — J. Durm, Ein Kuppelgrab in Vetulonia. — P. Ducati, Sul carro di Monteleone. — F. Hauser, Aristophanes und Vasenbilder. — Dez., Gott, Heros und Pankratiast von Polyklet. — A. Wilhelm, Der Brief des Artikon. — Dez., Inschriften aus Erythrai und Chios. — W. Crönert, Delphische Weihepigramme. — L. Pollak, Die Athena der Marsyasgruppe Myrons. — R. Engelmann, Danae und Verwandtes. — W. Amelung, Zwei ephesische Fragmente. — Dez., Auch ein Kampf mit der Hydra. — V. Macchioro, Artemis Soteira di Cefisodoto. — A. Hekler, Griechischer Porträtkopf. — W. Wilberg, Stierkopfkapitell aus Ephesos. — H. Sitte, Fragment eines Sarkophagreliefs. — H. Hofmann, Römische Grabsteine aus Walbersdorf bei Ödenburg.

Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, XXXVII, 1-2: A. Bartoli, Il panorama di Roma delineato da Hendrik van Cleef nel 1550. — J. Orbaan, Roma e dintorni nei disegni dei maestri neerlandesi. — G. Tomassetti, La Curia et la Coors campestre. — S. Aurigemma, La protezione speciale della Gran Madre Idea per la nobiltà romana e le leggende dell' origine troiana di Roma. — O. Marucchi, Il „lithostroton" di Silla riconosciuto nel tempio della Fortuna in Preneste. — V. Castiglioni, Di alcune importanti iscrizioni ebraiche. — G. Gatti, Il tempio di Giove Eliopolitano scoperto al Gianicolo. — Dez., Tegole fittili collo bollo di Innocenzo II. — Dez., Notizie di recenti trovamenti di antichità in Roma e nel suburbio. — L. Cantarelli, Scoperte archeologiche in Italia e nelle antiche provincie romane. — G. Gatti e L. Cantarelli, Note bibliografiche.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXIII-XXIV, 8: H. Lattmann, Konjunktiv und Optativ. — E. Bruhn, Der Monolog im antiken Drama. — F. Marx, Die Entwicklung des römischen Hauses. — A. Klotz, Die Schlacht von Munda. — B. Baumgarten, Goethe über das Deutsche als Sprache der Weltliteratur. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: E. Schwabe, Die lateinisch-deutsche Übersetzung in der Reifeprüfung der sächsischen Gymnasien. — F. Bender, Die Benutzung der Quellen im Geschichtsunterricht. — F. Schemmel, Die Hochschule von Alexandria im IV. und V. Jahrh. p. Chr. n. — Anzeigen und Mitteilungen.

XXIII-XXIV, 9: E. Pfuhl, Die Wurzeln der hellenistischen Kunst. — Th. Eisele, Die phrygischen Kulte und ihre Bedeutung für die griechisch-römische Welt. — W. Sternkopf, Cäsars gallischer Feldzug in Ciceros Briefen. — Ph. Simon, Schillers Gedicht „Der Tanz". — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: F. Friedrich, Ostwalds Angriff auf die humanistische Schule. — A. Biese, Ein Jahr deutschen Unterrichts. — O. Stange, Grenzen und Ziele des Lateinunterrichts im Realgymnasium. — G. Rindfleisch, Die ältere römische Geschichte im Unterricht. — Anzeigen und Mitteilungen.

Revue de l'instruction publique en Belgique, LII, 5: E. de Stoop, Une famille sacerdotale de Phrygie à la fin du paganisme. — A. Lodewyckx, L'enseignement supérieur dans l'Afrique Australe. — Comptes rendus.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LX, 8-9: L. Radermacher, Die apokryphen Apostelakten und die Volkssage. — K. Kunst, Die Aktionsarten in ihren wechselseitigen Beziehungen, I. — J. M. Stowasser, Zu Petronius 35. — S. Singer, Richard Heinzels „Kleine Schriften", I.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, XXXV, 3: Ch. A. Williams, Zur liederpoesie in Fischarts Gargantua. — S. Bugge, Die heimat der altnordischen lieder von den Welsingen und den Nibelungen, III. — R. Blümel, Die aufgaben der nhd. wortstellungslehre. — Th. Siebs, Der gott Fos(e)te und sein land. — Ph. Kohlmann, Kleine beiträge zu den quellen des Annoliedes. — F. Kluge, Zur deutschen etymologie, V. — A. Leitzmann, Zur abfassungszeit von Boners edelstein.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLI, 3: C. Corves, Studien über die Nibelungenhandschrift A. — R. Kappe, Hiatus und Synalöphe bei Otfrid (Fortsetzung). — Miszellen und literatur.

Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte, IX, 4: H. Rausse, Die ersten deutschen Übertragungen von Cervantes „Novelas ejemplares". — C. W. Scherm, Englische Hofmaskeraden bis 1550, I. — O. Schissel von Fleschenberg, Die psycho-ethische Charakteristik in den Porträts der Chronographie des Joannes Malalas. — W. Bormann, Zwei deutsche Meisterdramen und ihre Bühnengestaltung, I-II. — P. Toldo, Leben und Wunder der Heiligen im Mittelalter, XX: Himmelsgaben. — Besprechungen.

Bijdragen voor vaderl. Geschiedenis, VII, 3: Glasz, Bern. Blok. — Toll, Sicco et Sicconides. — Brom, De houding van den H. Stoel bij de secularisatie. — Bibliographie (1 Juni—1 Oct. 1909).

Revue Historique, CII, 2: Batiffol, Louis XIII et le duc de Luynes, I. — Lehautcourt, La capitulation de Laon (slot). — Monod et Loisy, L'Orpheus de S. Reinach. — Canton, Napoléon et l'abbé Hanon. — Bulletin histo-

rique (Histoire de France); Antiquités romaines; Histoire d'Allemagne: Réforme; Histoire d'Italie: (Ep. contemp.). — Correspondance (Ricci, Les tarifs de la loi salique).

Historische Zeitschrift, CIV, 1: Schwartz, Die Konzilien des 4. und 5. Jahrhunderts. — Dehio, Historische Betrachtungen über die Kunst im Elsasz. — Oncken, Bennigsen und die Epochen des parlament. Liberalismus. — Stählin, Der diplomatische Kampf in der jüngsten Balkankrisis. — Miszelle (Heldmann, Drei Briefe Theodor von Sickels).

Westdeutsche Zeitschrift, XXVIII, 2-3: Oppermann, Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, II. — Kober, Die rechtliche Lage der Juden im Rheinland während des 14. Jahrh. — Schwarz, Zur Geschichte der rheinischen Pfalzgrafschaft (slot).

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVI, 6: A. L. van Hasselt. — Dubois, Over het ontstaan van de vlakten in het duin. — Easton, De strijd om de Noordpool — Rambonnet, De jongste opvaart der Mamberamo. — Mededeelingen.

De Gids, 1909, Nov.: Vürtheim, Herinneringen aan Hellas (slot). — De Haan, Shakespeare? — Salverda de Grave, Over renaissance en humanisme; Dec.: De Vries en Hubrecht, Charles Darwin. — Valkhoff, Taalideeën. — Scheltema, Indië zestig jaar geleden. — Van Hall, Jacob van Lennep herdacht.

Onze Eeuw, 1909, Nov.: Bussemaker, Abraham Lincoln (slot). — Croiset van der Kop, Poltava. — W. H. De Savornin Lohman, In memoriam H. J. Coster; Dec.: Creutz, Hervorming der Openbare School. — Oort, Hoe een groote kaart tot stand komt. — Kielstra, Bali.

Tijdspiegel, 1909, Nov.: A. J. Domela Nieuwenhuis, Het geestelijk en het wereldlijk spel. — Kok, Beelden en typen uit de Italiaansche Renaissance. — Marg. Kalff, Carlyle en zijne levensbeschrijvers; Dec.: Kops, De schildersbent te Parijs gedurende de Fransche Revolutie. — Soer, Over Oud-Amerika. — Strootman, Malmaison. — La Chapelle, Iets over de Aeneis van Vergilius.

Vragen des Tijds, 1909, Nov.: Marg. Kalff, Studeerende vrouwen; Dec.: B. H. Pekelharing, Het Woordenboek der Nederl. taal.

Vragen van den Dag, 1909, Nov.: Rappard, Nias. — Van de Linde, Louise de Coligny; Dec.: Hofman, Onze betrekkingen met Spitsbergen. — Blink, De Wolga.

Theol. Tijdschrift, XLIII, 6: Zernike, Over godsdienstige opvoeding. — Oort, Johannes 6:60-63. — Lake, Zonde en Doop.

Studiën, LXXII, 3: I. J. de Groot, Nieuwe richtingen in de Apologetiek, I. — H. Wilbers, P. Joüon over het Hooglied. — L. Steins, De mystieke Christus volgens den H. Paulus.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VII, 5: Enschedé, Papier en papierhandel (slot). — Van Someren, De Universiteitsbibliotheek in onze dagen.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

M. Antoninus Imperator ad se ipsum recogn. Leopold: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 49 (E. Drerup).

Bolk, De bevolking van Nederland: Tijdschr. Aardr. Gen. XXVI, 6 (Sasse).

De Brauw, Alg. Geschiedenis: Tijdsp. 1909, Dec. (Smit Kleine).

Caland, Altindische Zauberei: D.Ltztg. 1909, n°. 50 (R. Simon).

M. Tulli Ciceronis Oratio pro Caelio rec. van Wageningen: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 50 (C. W.).

Dehérain, Le Cap de Bonne Espérance au XVIIe siècle: Onze Eeuw 1909, Dec. (Blok).

Differee, Geschiedenis van den Nederl. handel: Tijdsp. 1909, Dec. (van Rijswijk).

Hofker, De Fóstbrœdrasaga: Zeitschr. f. d. Philol. XLI, 3 (F. Jónsson).

Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum cet.: Journ. of Hellenic Stud. XXIX, 2.

Knuttel, Kerk en burgerlijke overheid: Tijdsp. 1909, Dec. (P. B. W.).

Lindeboom, Erasmus: Onze Eeuw 1909, Dec. (Blok).

Meyer, Godsdienstig gehalte in de letterk.: Tijdsp. 1909, Dec. (P. B. W.).

Muller-de Beaufort, Geschiedenis van onzen tijd, IV, 4: Onze Eeuw 1909, Dec. (Blok).

Octavia Praetexta ed. Vürtheim: Lit. Zentralbl. 1909, n°. 51-52 (C. W.).

Postmus, Een eenzaam strijder: Onze Eeuw 1909, Dec. (Blok).

Chantepie de la Saussaye, Portretten en Kritieken: Tijdsp. 1909, Dec. (P. B. W.).

Stahr, Die Hanse und Holland: Hist. Zeitschr. CIV, 1 (Daenell).

Untersweg, Michael Jan de Goeje: Gött. gel. Anz., Nov. 1909 (F. Schulthess).

Van Vlijmen, Vers la Bérésina: Rev. Crit. 1909, n°. 50 (Chuquet).

Wrangel, Sveriges förbindelsel med Holland: Gids 1909, Dec. (Kalff).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Dordrecht de heer P. J. Enk; tot leerares in het Fransch aan de H. B. S. v. m. te 's-Gravenhage mej. J. E. Dünnmall; tot leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. met 5-j. c. te Nijmegen de heer Mr. Dr. G. L. van Oosten Slingeland; tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam de heer J. van Vliet; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Tiel de heer Dr. G. Keyzer; tot leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. aldaar de heer H. A. Bonzel; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan een Gymnasium te Amsterdam de heer P. J. Bol; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan die school mej. J. Oosting; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan een H. B. S. aldaar de heer P. de Geus; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de Openb. Handelsschool en een H. B. S. aldaar de heer J. Lopes Cardozo; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Delft de heer W. Jansen; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Maastricht de heer E. C. A. van den Boorn; tot leeraar in de Staathuishoudkunde aan de H. B. S. te Rolduc de heer Mr. M. G. Schous; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Zwolle de heer F. Muller Jzn.; tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Alkmaar de heer C. W. Krings; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Assen de heer H. de Graaf Jr.; tot leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Schiedam de heer C. Deelder.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer P. J. Enk als leeraar aan het Gymnasium te Assen.

Verschenen bij G. F. THÉONVILLE te Leiden:

CICERO, M. TULLII,
LIBRO DUO
DE DIVINATIONE.
Van inleiding, aanteekeningen en index nominum voorzien door Dr. D. HEERINGA.
176 blz. 8°. . . . . *f* 1.–.

A. A. v. RIJNBACH, Repertorium van tijdschriftartikelen over Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, van 1901–1908, samengesteld in opdracht van den Ned. Oudh. Bond. *f* 1.25.

Wiskundige en litterarische opgaven tot toelating voor de **Universiteiten** over 1907 en 1908. *f* 1.50.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

Zoo juist verschenen:

GESCHIEDENIS DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
door **Dr. G. KALFF.**

VIJFDE DEEL.

Prijs gebonden . . . . . f 6.50
(Compleet in 7 deelen).

☞ **Uitvoerig prospectus, groot 32 blz., wordt op aanvrage gaarne toegezonden.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

DER WERELD LETTERKUNDE,

VOOR NEDERLANDERS BEWERKT DOOR P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Geïllustreerd met ± 350 Afbeeldingen.

Der Wereld Letterkunde zal verschijnen in 30 afleveringen, elk van ± 4 vel, royaal formaat en gebonden in twee deelen, die in dit en het volgende jaar zullen verschijnen.

De prijs bij inteekening is **f 0.80** per aflevering, terwijl voor band en binden **f 1.25** per deel wordt berekend

Ter bevordering van het debiet van deze belangrijke onderneming is elkeen die inteekent, lid van de *„Maatschappij voor Schoone Kunsten"* te Leiden, zonder verplichting tot betaling van contributie. Hij ontvangt als lid dier vereeniging onder meer het tijdschrift de **KUNSTKRONIEK,** Orgaan van die Vereeniging.

Het aantrekkelijke van het lidmaatschap dezer Vereeniging is bovendien, dat zij er in geslaagd is, korten tijd na hare oprichting (Koninklijk Besluit van 2 September 1908 Stbl. N°. 56) van Hare Majesteit de Koningin verlof te krijgen tot het houden van een **LOTERIJ,** waaraan alle leden van rechtswege deelnemen (Koninklijk Besluit van 1 April 1909).

Het lidmaatschap dezer Vereeniging waarvan elk lid een jaargang der **„Kunstkroniek"** met een lot in de Verloting ontvangt, bedraagt anders **f 10.–.**

De *„Maatschappij voor Schoone Kunsten"* heeft voor den nieuwen jaargang van de **„Kunstkroniek"**, die in geheel nieuwen vorm verschijnen zal, als **eersten prijs** aangekocht: **EEN PRACHTIG SCHILDERIJ,** van den bekenden Kunstschilder **N. BASTERT,** voorstellende: **Winterlandschap aan de Vecht.**

Voorts: **elf Schilderijen** en **drie Teekeningen,** waaronder van W. C. RIP, D. G. EZERMAN, D. WIGGERS, SIEGER BAUKEMA, J. F. STERRE DE JONG, H. SAVRY, MARIE WANDSCHEER, Mevrouw ALETTA VAN THOL-RUYSCH, Mevrouw WUYTIERS, P. A. SCHIPPERUS, R. LARY en W. H VAN DER NAT.

Een 180-tal Boek-, Plaat- en Prachtwerken.

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Geïllustreerd met een kostbare verzameling van meer dan **500** gravures. 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

☞ *Vraagt Uwen Boekhandelaar uitgebreid, geïllustreerd Prospectus.*

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. | N°. 5. | Febr. 1910.

Cauer, Grundfragen der Homerkritik, 2. Aufl. (van Leeuwen).
Cichorius, Untersuchungen zu Lucilius (Bierma).
Friedrich, Catulli Veronensis Liber erklärt (Meerum Terwogt).
Heyne, Das altdeutsche Handwerk (Boer).
Dumville, The Science of Speech (Kruisinga).
De Boer, Philomena de Chrétien de Troyes: édition critique (Salverda de Grave).
Oosterhof, La vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde (Salverda de Grave).
Henderson, Civil War and Rebellion in the Roman Empire (Boissevain).
Stopford Green, The making of Ireland and its undoing (Bussemaker).
Lettres de Belle de Zuylen à Constant d'Hermenches, publiées par Godet, 2me éd. (Krämer).
Völter, Die älteste Predigt aus Rom (Kirsopp Lake).
Strowski, Pascal et son temps, II-III (Chantepie de la Saussaye).
Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle (vander Linden).
Krumbacher, Populäre Aufsätze (Hesseling).
Kleine Wetenschappelijke Mededeelingen:
De Haas, Chemie en archaeologie.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. KLUYVER, Heerengracht 20, Leiden.

Grundfragen der Homerkritik von **Paul Cauer.** Zweite, stark erweiterte und zum Teil umgearbeitete Auflage. Leipzig, S. Hirzel. 1909. (Pr. M. 12; geb. M. 13.35).

De vraag „hoe het tot ons gekomen dichtwerk is saamgesteld" en die „welke sagen daaraan ten grondslag liggen" moeten zorgvuldig worden uiteengehouden. Geraken deze beide dooréén, dan ontstaat een ontplofbaar mengsel.

Zoo schreef ik enkele jaren geleden [1]). Dat ontplofbare mengsel, saamgesteld uit deelen zoo onschuldig als houtskool of salpeter, maar na de menging gevaarlijk als buskruit, tref ik in Cauer's boek telkens aan; en dat het bij hem niet, als zoo vaak op dit terrein, tot heftige en luidruchtige uitbarstingen komt, waarvan alleen wat zwaveldamp een poosje blijft hangen, is vooral te danken aan het onverstoorbaar goed humeur, de echt wetenschappelijke kalmte van den, zonder bijoogmerken en zonder veel op eigen persoon te letten, naar waarheid zoekenden geleerde.

De heer Cauer is onder degenen die zich op het gebied der Homeruskritiek bewegen sinds jaren een welkome en aantrekkelijke verschijning. Hij heeft ruimte van blik en groote belezenheid, hij heeft smaak en blijft in het debat steeds hoffelijk. Dit boek legt om zoo te zeggen op elke bladzijde van die eigenschappen getuigenis af. Dit alles neemt echter niet weg dat bij de door hem behandelde vraagstukken nauwkeuriger vraagstelling mij telkens noodig schijnt. Immers, als het onvereenigbare van sagen wordt aangetoond, blijkt daaruit nog niet dat een gedicht, waarin die sagen zijn versmolten, oorspronkelijk geen geheel kan hebben gevormd, daar immers allerlei oorzaken een dichter er toe kunnen brengen om oude overleveringen, die oorspronkelijk niet bijéén hoorden en zelfs met elkaar in strijd zijn, tezaam te voegen en zoo goed mogelijk te versmelten; terwijl men omgekeerd, door te betoogen dat verschillende gedeelten van Ilias of Odyssee zeer goed van den beginne af aan tot hetzelfde gedicht kunnen hebben behoord, niets bewijst voor de onderlinge overeenstemming of verwantschap der daarin verwerkte sagen.

De begrippen „eenheid van gedicht" en: „eenheid van sage" zijn door collega Cauer lang niet altijd uitéén gehouden. Reeds in de Inleiding blijkt hetgeen ik bedoel recht duidelijk op blz. 5, waar de „homerische Frage" o. a. vergeleken wordt met de onderzoekingen waartoe Shakespeare's Hamlet aanleiding heeft gegeven. En nog iets, daarmede samenhangende, acht ik uiterst bedenkelijk. Omdat wij heden ten dage alleen Ilias en Odyssee over hebben, en van de epische gedichten waarin de aanleiding en het slot van den Trojaanschen krijg verhaald werden (de Cypria, de kleine Ilias, de Verwoesting van Ilios enz.) niet veel meer kennen dan den naam, daarom zijn die gedichten voor hem als niet bestaan hebbende. „*Wij* hebben geen oude epische *gedichten* over behalve Ilias en Odyssee, en *dus* is er buiten

[1]) De Boogschutter en de Weefster, blz. 4.

die twee gedichten geen oude *overlevering geweest.*" Met die woorden zegt de heer Cauer het wel niet, maar daarop komt zijn betoog neer. „Dat het verhaal van den krijg geen slot heeft", strekt hem, als eertijds Müllenhoff, ten bewijze „dat daaromtrent in 't geheel geen oude overleveringen hebben bestaan" (blz. 210); derhalve, *het verhaal* eindigt volgens hem bij het einde van de Ilias. Maar niets is minder juist dan dat. Zeker, de Ilias zelve eindigt met den dood en de eervolle teraardebestelling van Hector, maar de overlevering waaraan de dichter der Ilias zijn onderwerp en zijn stof heeft ontleend, eindigde daar niet, ook voor hèm of zijn toehoorders niet. De dichter sluit niet af, maar in den elf-daagschen wapenstilstand, die terwille van Hector's begrafenis wordt aangegaan, ligt een verwijzing naar de voortzetting van den strijd, en Priamus voorspelde reeds, toen hij Hector smeekte binnen de wallen voor Achilles te vluchten, den val der stad en het snood mishandelen van zijn uitgeschudde lijk; zoo had ook Calchas Troje's verovering aan de Achaeërs voorspeld bij den aanvang van den krijg. Wat zou dat trouwens voor een rare overlevering zijn geweest, die wel het begin van een oorlog vermeldde maar niet van zijn afloop gewaagde! En wat weten wij eigenlijk omtrent den ouderdom dier verloren gedichten, die in den tijd van Herodotus en Thucydides nog vrijwel algemeen aan Homerus werden toegeschreven? Zij zullen wel minder *mooi* zijn geweest dan Ilias of Odyssee, maar dat bewijst niets voor hun jeugd. En in elk geval, al neemt men aan dat ze van jongen datum waren, *zeer* jong mijnentwege, de daaraan ten grondslag liggende *sagen* behoeven daarom niet jonger te zijn geweest dan de in Ilias of Odyssee verwerkte.

Even ontplofbare mengsels vindt men in Cauer's beschouwingen over de taalkunde en de tekstoverlevering. Als hij bijv. op blz. 56, tegen Ludwich polemiseerende, beweert dat Aristarchus wel degelijk op zijn tijd conjecturen heeft gemaakt, wat Ludwich steeds met hartstocht heeft ontkend, dan zou ik voor mij meenen te kort te schieten in eerbied voor Aristarchus en voor het wezen der conjecturaalkritiek zelve, die geen anderen grondslag en geen ander recht van bestaan heeft dan het gezonde menschenverstand, als ik niet uit volle overtuiging Cauer's zijde koos. Critici die *mumsimus* in plaats van *sumsimus* tegen beter weten in lieten staan òmdat het er nu eenmaal stond, zijn er nooit geweest; misschien kan zoo iets overkomen aan ploeteraars die onder de vracht hunner geleerdheid gebukt gaan, dat zijn dan echter geen critici, en allerminst Aristarchussen. Maar zoodra ik door zulk een boutade getracht heb mijn philologisch geweten tot rust te brengen, stel ik mij naast — niet tegenover — Ludwich en zeg: ja maar, heer Cauer, wat gij daar aanhaalt uit de scholia op de Ilias, ten bewijze dat Aristarchus conjecturen niet slechts heeft *moeten* maken maar ook feitelijk *gemaakt heeft*, dat is geen bewijs. Wat *verstaat* gij eigenlijk onder een *„conjectuur"*? Als gij of ik, Homerus aan vakgenooten trachtend te verklaren, een opmerking maken als deze: „hier heb „ik dit bezwaar; als er nu bijvoorbeeld stond.... „(iets geheel ànders), dan zou ik de plaats beter begrijpen", dan maken wij toch geen conjecturen, maar verduidelijken ons bezwaar alleen in den vorm van een eigenmaaks versregel, zooals elk die veel in Homerus heeft gelezen ze gemakkelijk uit de mouw kan schudden, Aristarchus dus natuurlijk óók. Maar als we nu het woordje „bijvoorbeeld" hadden vergeten in te lasschen, was het dàn een conjectuur geworden? — Och, wel neen! — Nu, dan heeft wat gij op blz. 57—59 uit de scholien op Η 114 Ι 222 Π 636 aanhaalt: „Ar. zeide dat het beter zou zijn als er zoo en zoo stond" voor de aanhangige vraag geen waarde; dat zou het eerst als Ar. beweerd had: „er *heeft* oudtijds zoo en zoo *gestaan*" of: „er *moet* zoo en zoo *staan*". Trouwens, dàn had hij het zoo ook wel *uitgegeven* overeenkomstig zijn overtuiging, en in de scholia op Σ 207, een door Cauer natuurlijk óók (op blz. 66) aangevoerde plaats, is zoo iets inderdaad ook overgeleverd.

Een ander voorbeeld. Toen Cauer, nu bijna een kwart eeuw geleden, begon een uitgave van de Odyssee en de Ilias voor schoolgebruik gereed te maken, en zich daarbij niet ten doel stelde den door de Alexandrijnsche geleerden juist geachten tekst te benaderen, maar de door de dichters zelve gebezigde woordvormen zoo veel mogelijk te herstellen overeenkomstig de onderzoekingen van den nieuweren tijd, — wat voor hem het uitgangspunt is geworden voor zijn verdere Homerus-studiën, — toen nam hij daarbij om begrijpelijke redenen de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht. Dat hij ὁράων, ἀστυβοήτησ, οὐατόεισ schreef voor ὁρόων, ἀστυβοώτησ, ὠτώεισ en dergelijke, was — toen vooral — een blijk van durf; en, had hij zich heel veel meer dergelijke „stoutigheden" veroorloofd, dan zou zijn tekstuitgave in Duitschland zeker niet die verspreiding hebben gevonden die hij er voor hoopte. Geen wonder dan ook dat hij voor verschillende àndere nieuwigheden, bepaaldelijk voor de (aanstonds in het oog vallende) invoering van het *w*-teeken, de zooveel besproken *digamma*, is teruggedeinsd, en het is zielkundig volkomen verklaarbaar dat hij zichzelf heeft kunnen overtuigen ook wetenschappelijk verplicht te zijn die nieuwigheden als onjuist te verwerpen. Nu zal ik de discussie over de digamma of over σπείουσ en κρειῶν en allerlei meer hier natuurlijk niet heropenen, maar ik moet er wel op wijzen dat Cauer noch vroeger noch in het thans verschenen werk heeft geantwoord op hetgeen ik tegen zijn bewering „dat wie de digamma en meer van soortgelijken aard willen invoeren met hun eigen methode in strijd geraken" heb ingebracht. Aan die bewering ligt nl. weer een verwarring van begrippen ten grondslag. Cauer bedoelde: „dat zulke critici toch niet alle plaatsen in orde kunnen brengen"; maar dat geldt van èlke methode, en ook hij zelf heeft toch immers den gulden regel: *est quadam prodire tenus si non datur ultra* zijn heele tekstuitgave door toegepast. In dezen 2[en] druk lees ik nu wel, evenals vroeger: „eine kritische Methode, die auch nur „in ein paar dutzend Fällen zum Widerspruche mit sich „selbst führt, kann nicht richtig sein" (blz. 93), zoodat wie heden ten dage de ϝ laat drukken dat wetenschappelijk niet zou kunnen verantwoorden, maar waaròm het onmethodisch zou zijn een regel toe te passen waarop uitzonderingen bestaan, heeft hij niet nader

aangetoond en kon hij niet aantoonen; dat zijn bewering op een onzuivere redeneering berust is hem ontgaan. Uit het feit toch dat op onherstelbare plaatsen door verschillende critici allerlei onaannemelijke en met elkaar strijdige wijzigingen zijn voorgesteld om een samentrekking te ontgaan of een *w*- te herstellen of iets dergelijks, — dat bijv. Ψ 787 Bekker door „ὔμμ' ἐρέω in ὔμμι ϝερέω te veranderen ulcus ulcere sanabat en zoo „in die Zwickmühle" geraakte, daar alleen ὔμμι ϝερέω (of zooals ik pleeg te schrijven ὔμι ϝερέω) oud-episch — maar dan tevens onmetrisch — ware, uit dat feit blijkt wel, wat trouwens niet anders was te verwachten, dat Bekker en Nauck en anderen de critische methode ook wel eens verkeerd hebben toegepast, maar niet dat die methode zelf niet zou deugen en eigenlijk een „Schaukelsystem" zou zijn, en óók blijkt er niet uit dat Van Leeuwen, die juist op dat gevaar gewezen en er tegen gewaarschuwd had [1]), *met zichzelf* in strijd komt door op zulke plaatsen — hetzij iets ànders voor te stellen, dat wèl afdoende zou zijn, hetzij de overlevering te eerbiedigen. Cauer trekt hier een onmiskenbaren Fehlschluss uit een syllogisme van vier termen: het begrip „*met elkander* in strijd komende *geleerden*" is ongemerkt vervangen door het begrip: „een *met zichzelf* in strijd gerakende *methode*".

En wat heeft nu Cauer meer aannemelijks daar tegenover te stellen? Als we zijn inzichten volgen, dan moeten we aannemen.... wat ik niet kan citeeren zonder uitroepteekens, en niet zou kunnen beoordeelen zoo als ik het meen zonder onparlementair te worden, — hetgeen ik tegenover een zoo hooggeschat vakgenoot om nòg zooveel niet zou willen! — zóó verschrikkelijk vind ik het: „de zangers wisten zelf niet meer, waaròm „zij ἀπὸ ἕο, μέγᾱ ἰάχων, τόξον οἶδα zeiden, waaròm zij „voor sommige woorden een hiaat toelieten, maar ver„oorloofden zich die vrijheden omdat ze in allerlei, uit „een vroegere periode der dichtkunst overgenomen „wendingen en versregels van oudsher voorkwamen" (blz. 100 = 63 [1] = Berl. Phil. Wochenschr. 1889, 1521)!! De zangers. Dat wil zeggen, blijkens den samenhang, de dichters zelve. Die wisten niet recht wat een hiaat of wat lengte door positie was; in hun metriek kon àlles wel. Reeds ongeveer twintig jaar geleden kwam ik tegen deze voorstelling op met den uitroep: „si „quis credit eos poetas qui Hectoris cum uxore collo„quium, Achillis iram, Priami luctum, Ulixis reditum „cecinerunt, ideo sic locutos esse quod ab aliis vatibus „in aliis versiculis aliquando producta esset syllaba -ο „vel -ον, is etiam opus musivum picturae Rembrandtianae „similè iudicet vel centones Homericos anteponat ipsi „Homero" [2]).

Heeft voor Cauer dit bezwaar geen gewicht? Vreemd dan toch! Of meende hij het zoo kwaad niet? Had hij ons dan nu eens duidelijk gemaakt hoe hij het wèl bedoelde! Immers ik zal wel niet de eenige zijn die omtrent een punt van zoo groote beteekenis gaarne precies zijn meening wil kennen. Zou hij soms bedoeld hebben..., ik weet dat hij dat, aanvankelijk althans, *niet* heeft bedoeld, maar laat ons voor een oogenblik als zijn meening aannemen dat de zangers, die *later* de *reeds bestaande* gedichten voordroegen en er, veelal onwillekeurig, allerlei wijzigingen in brachten, de digamma niet kenden, en dat *zij* dus niet wisten waarom zij ἀπὸ ἕο enz. zongen [1]), — wel, dan is er *geen* ontplofbaar mengsel, en dan ben ik het wel is waar nòg niet met Cauer eens, want ik houd het er voor dat de *w*- in de voordracht van epische verzen *zeer lang* is blijven leven, maar dan is er in elk geval, ook al sluiten wij ons zonder voorbehoud bij Cauer's meening aan, tegen het drukken van ϝ geen wetenschappelijk bezwaar meer. Wij moeten immers — en ook Cauer wenscht niet anders — de door die zangers ingevoerde fouten zooveel mogelijk verbeteren, en dus ook de ϝ- laten *zien* overal waar die klank *gehoord* moet zijn zoolang de verzen àls verzen leefden; dat *moeten* we dan doen op even goede gronden, en volgens een even weinig met zichzelf tegenstrijdige methode, als die is volgens welke Payne Knight en Wackernagel en Cauer zelf de talrijke werkwoordsvormen met diectasis trots de overlevering hebben vervangen door de oorspronkelijke, niet saamgetrokkene, en, om Cauer's woorden gewijzigd tot de onze te maken: „wie dus heden ten „dage wel ὁράων, ὁράουσα, ὁράειν laat drukken, maar „niet ϝάναξ, ϝοῖνος enz., die handelt niet wetenschappelijk".

„Jamaar, er staat dan toch maar nergens een ϝ in „het Ionisch". — Een ontplofbaar mengsel alweer: — vier termen! Omdat in de tot ons gekomen Ionische inscripties geen ϝ staat, en wij dus moeten aannemen dat de *w*-klank sinds de 6de eeuw uit de omgangstaal der Ioniërs was verdwenen, daarom kan die klank in Ionische gedichten van de 8ste eeuw of ouder niet hebben geleefd, en wisten de dichters zelf niet wat ze deden als ze ὅδε οἶνος of ἐνθάδε ἔρρων zongen. Dàt te gelooven valt Cauer lichter dan eenvoudig aan te nemen dat de *w*-klank, die, gelijk hij zelf op blz. 150 erkent, *eenmaal* in het Ionisch moet hebben bestaan, welks letterteeken ϝ nog na 600 *misbruikt* is op Ionische inscripties (blz. 152), die toen dus zeker nog niet lang *in onbruik* was geraakt, dat die klank nog *leefde* in de taal zelf van de Ioniërs toen de dichters die liederen zongen, die als men de ϝ verwaarloost, vaak op kakografie gelijken.

Zóó moeilijk is het — en wie zou het nooit aan zichzelf hebben ervaren! — onbevangen te blijven en logisch te redeneeren, ook zelfs voor wie ruim genoeg van blik is om bijvoorbeeld hetgeen hij in 1895, tegen mij polemiseerend, had laten drukken (eerste uitgave blz. 58):

„Papyrus CXXVI... hat B 316 τὴν δὲ ἐλιξάμενος „[lees δελιξαμενος] statt τὴν δ' ἐλελιξάμενος und scheint „damit Cobets Ansicht glänzend zu bewähren, der das „ganze Verbum ἐλελίζειν für eine... Missbildung hielt... „Aber wenn wir sehen..." dat datzelfde hs. ook fouten heeft, „so werden wir... es vorziehen, δὲ ἐλιξάμενος

---

[1]) Mnem. 1891 p. 160.

[2]) Mnemos. 1891 p. 139 sq. = Enchirid. p. 140 sq.

[1]) Cauer's eigen nader toelichtende woorden (blz. 147 = 99 [1]) zijn: „die Sänger, welche *während der letzten Generationen* „*vor Peisistratos* die epische Poesie gepflegt hatten, waren „selbst über einen Teil der Worte und Formen, deren sie „sich bedienten, im Unklaren gewesen, weil diese aus einer „ihnen fremden Mundart stammten".

„für einen, diesmal glücklichen, Schreib- oder Lesefehler „zu nehmen" —

om die woorden thans, op grond van nieuwe bewijzen van gelijken aard[1]), die inmiddels in andere papyrusfragmenten zijn gevonden, aldus terug te nemen (2de uitgave blz. 27):

„Durch die Lesart des Papyrus wird Bentleys Korrectur bestätigt, welche diesmal auch Bekker[2] und „Nauck nicht angenommen hatten; nur Payne Knight „war der Entschlossene gewesen". — Thans over Cobet οὐδὲ γρῦ, om van meine Wenigkeit niet te spreken, — maar dat doet er minder toe; op de zaak komt het aan.

Ik heb goede hoop dat de heer Cauer er toe komen zal zich nog veel meer bij mijne opvattingen — of laat ik liever zeggen bij die van Bentley en Cobet — aan te sluiten dan hij ter aangehaalde plaatse reeds blijkt te hebben gedaan, zoodat ik hem wellicht eenmaal geheel en al, wat hij in den grond der zaak altijd is geweest, als medestander zal kunnen begroeten. Men vindt nu toch ook bij Thumb, in diens onlangs verschenen *Handbuch der griechischen Dialekte* op blz. 316 de opmerkelijke woorden: „zum Bestand des Altionischen... „gehört das ϝ, dessen Existenz für das ältere Ionisch „auch sonst noch nachweisbar ist," en: „um etwa 800 „v. Chr. muss ϝ ein lebender Laut des homerischen „Ionisch gewesen sein."

Als wij intusschen bij denzelfden geleerde op bladz. 322 lezen: „de ϝ werd reeds niet meer gesproken toen „de tekst van Ilias en Odyssee op schrift werd gebracht... en *dus* ligt het digamma-probleem ten deele „reeds voorbij het doel der geschiedenis van den „Homerustekst", dan zien we ons weer bedreigd door een ontplofbaar mengsel van de gevaarlijkste soort Immers dat de Homerustekst niet *bestond* eer hij op schrift werd gebracht zou eerst moeten worden bewezen, en Cauer bijvoorbeeld, die aanneemt dat dit eerst te Athene aan het hof van Pisistratus is geschied[2]), ontkent het zoo beslist mogelijk; en ook het feit dat de Homerustekst eerst toen werd op schrift gebracht toen er in Ionië geen *w*- meer werd gesproken, zou eerst moeten worden bewezen, en niet alleen beweerd. Wie onbevangen oordeelt moet uit Thumb's verklaring dat *w*- omstreeks 800 bij de Ioniërs nog in dagelijksch gebruik was, de gevolgtrekking maken dat derhalve degeen die niet wenscht genoegen te nemen met den Homerustekst in de gedaante waarin de Alexandrijnsche geleerden hem lazen, maar — met Cauer — streeft naar herstel van de oorspronkelijke spelling, dus ook wel degelijk ϝ- moet drukken voor zoover mogelijk, behalve (misschien) in invoegsels die als jonger dan de 8e eeuw mochten zijn te beschouwen.

En nu heb ik mijn voornaamste bezwaar tegen Cauer's arbeid geuit en hoop het duidelijk — en vooral onbevooroordeeld, indien mogelijk! — te hebben toegelicht. Verder kan mijn taak slechts aangenaam zijn. Er staat namelijk veel leerrijks in dit boek, vooral in het tweede en omvangrijkste gedeelte, dat den *inhoud* der beide epische gedichten betreft. Dit is, meer dan hetgeen hij over de taal en de overlevering van den tekst in het midden had te brengen, aus einem Gusse ontstaan, en deze tweede uitgave[1]) is juist door de omwerking en uitbreiding van dàt gedeelte in menig opzicht een nieuw werk geworden, een rijke Fundgrube voor wie veler geleerden meeningen en ook die van Cauer zelf in beknopten vorm wil leeren kennen. Allerlei vraagstukken worden er nauwkeurig in onderzocht. Men kan na het hierboven door mij betoogde niet verwachten dat ik het nu op dìt terrein overal met den heer Cauer zal blijken één te zijn, en om aan te toonen in welke opzichten en waarom ik dat *niet* kan ontbreekt mij hier natuurlijk de ruimte. Maar dat behoeft mij niet te weerhouden dit omvangrijke geschrift van den kundigen en sympathieken geleerde in zijn vernieuwden en verrijkten vorm met een gerust hart aan de ernstige overweging van alle vakgenooten aan te bevelen; dat doe ik dan ook recht gaarne. Ik hoop er zelf nog veel meer voordeel uit te trekken dan reeds nu het geval is.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

[1]) Door mij bijeengevoegd Proleg. Iliad.[3] p. XXV sq. (en vroeger elders, zie Enchir. 1894 p. 160, Mnem. 1897 p. 279 enz.).

[2]) Alleen met Ilias en Odyssee? Van de andere epische gedichten zwijgt Cauer.

[1]) De eerste verscheen in 1895 en besloeg 320 iets ruimer gedrukte bladzijden, deze telt er meer dan 550.

Conrad Cichorius, Untersuchungen zu Lucilius. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 12).

Het denkbeeld, waarvan de schr. bij deze „Onderzoekingen" uitging, zet hij in de voorrede nader uiteen. Voor de studie en het begrijpen van de fragmenten van Lucilius is een geheel nieuwe grondslag gelegd door de groote kritische uitgave van Marx en den commentaar hierop, die het tweede deel dezer uitgave vormt. Philologisch is hiermee wellicht het voornaamste voor Lucilius gedaan. Maar op allerlei ander gebied kan men op dezen grondslag voortbouwen. In de eerste plaats op historisch gebied. Uit den tijd, waarin Lucilius' gedichten zijn gemaakt of waaruit ze hun stof nemen, loopend van iets voor den Numantijnschen oorlog tot de oorlogen met de Kimbren en Teutonen, hebben wij buitengewoon weinig directe historische gegevens. Wellicht kan daarom door een studie van de fragmenten van Lucilius op allerlei zaken en personen een nieuw licht geworpen worden.

Dit is, naar mij schijnt, een bizonder gelukkig denkbeeld. En de bekwaamheid, waarmee schr. dit gevaarlijk materiaal behandelt en de groote kennis en belezenheid, die hij weet aan te wenden om het onvolledige en gebrekkige der gegevens aan te vullen, bewijzen, dat hij ook de man was voor het verwerkelijken van zijn denkbeeld.

Achtereenvolgens worden dan behandeld: de familie van Lucilius, de tijd waarin hij geleefd heeft, Lucilius' sociale positie, zijne bezittingen, Lucilius in Spanje, Lucilius in Griekenland, Lucilius en Scipio, afzonderlijke gebeurtenissen uit Lucilius' leven; dan volgen eenige hoofdstukken over de chronologie der satiren en ten slotte, het grootste gedeelte van het werk innemend, onderzoekingen over de afzonderlijke boeken.

Naar mijne meening zijn de eerste en de tweede afdeeling van het boek, die welke over Lucilius en zijn levensomstandigheden en over de chronologie der satiren handelen, de beste; het zijn ook die, waarin het meest uitsluitend de historicus aan het woord is. Immers niet geheel nauwkeurig heeft de schr. zich aan het door hem ontworpen plan gehouden. Niet louter als historicus heeft hij zich met de fragmenten van Lucilius bezig gehouden. Ook aan interpretatie van menig vers, aan emendatie zelfs heeft hij zijn aandacht geschonken, ook daar, waar het vers de aandacht van historicus niet behoefde te trekken. En 't komt me voor, dat juist in deze gedeelten verschillende minder goed geslaagd zijn.

Eén bedenking geldt, zij het ook voor alle gedeelten niet in dezelfde mate, het geheele werk: schr. is menigmaal te veel advocaat, te weinig wetenschappelijk onderzoeker. Min of meer moet men het zijn, als men zulke fragmenten behandelt; daaruit komt niets zonder hypothesen en die hypothesen dienen met vernuft en beleid geschraagd. Maar nu is het verleidelijk wat verder te gaan op dezen weg en dat, wat men meent ten halve te zien, door kracht van overreding en vernuft van combinatie ook voor anderer oogen te doen verrijzen. Dan gaat men licht te ver en inderdaad is schr. hier en daar te ver gegaan.

Alle aanmerkingen en kantteekeningen, die ik bij het doorlezen van het boek gemaakt heb, hier te behandelen, gaat niet aan; dat zou te veel ruimte van dit tijdschrift vragen. Ik zal me daarom tot een keuze bepalen en daarmee trachten de eigenaardige manier van werken van schr. en ook de zwakke zijde daarvan in het licht te stellen.

Als geboortejaar van Lucilius wordt algemeen 180 v. Chr. aangenomen, als sterfjaar 101 v. Chr. Het laatste berust op een aanwijzing in de kroniek van Hieronymus, het eerste niet. Hieronymus n.l. geeft het jaar 148 op en voegt in overeenstemming daarmee aan het sterfbericht toe *anno aetatis* XLVI. Nu is het een algemeen aangenomen conjectuur van M. Haupt, dat in dit bericht de consuls van 148 Sp. Postumius Albinus en L. Calpurnius Piso verwisseld worden met die van 180 A. Post. Alb. en C. Calp. Piso. Deze conjectuur wordt door Cichorius aangevallen. We geraken daardoor, zegt hij, in verschillende moeilijkheden. Volgens de berekeningen van Marx, waarmee schr. instemt en die hij nog steunt, is Lucilius omstreeks 131 met dichten begonnen, hij zou dus, als we 180 als geboortejaar aannemen, toen 49 jaar oud geweest zijn. Zulk een vurige geest, als Lucilius is, zou gezwegen hebben tot hij den middelbaren leeftijd reeds voorbij was en toen pas begonnen zijn zich te uiten? Ook moet ons in het verband hiermee treffen, dat in een gedeelte van zijn werk, dat Marx tusschen de jaren 116 en 110 stelt, zooals de fragmenten bewijzen, talrijke sterk erotische gedichten hebben gestaan. Was Lucilius toen dan nog in allerlei liefdesavonturen gewikkeld? En eindelijk volgens Vellejus (II 9, 3) heeft Lucilius als eques onder Scipio vóór Numantia gediend, dus ongeveer op 47-jarigen leeftijd, dit is met alles, wat wij omtrent den diensttijd der equites weten, in strijd.

Het eerste argument is er een van algemeenen aard en, zooals de meeste argumenten van dat soort, niet sterk. In niets misschien is meer verschil dan in de manier, waarop bij verschillende menschen zich de geest ontwikkelt. Sommigen zijn vroeg rijp, leveren één meesterwerk en dan niets meer van eenige beteekenis, anderen ontwikkelen zich langzaam, verraden in de jaren, die voor de meesten de beste zijn, niets van hun geestelijke beteekenis en komen op lateren leeftijd opeens met een meesterwerk voor den dag. Zoo b. v. La Fontaine. Deze was reeds 47 jaar, toen hij zijn eerste fabels publiceerde. Het is waar dit was niet zijn eerste werk, maar de twee werken, die hij hiervoor geschreven heeft, zijn geheel onbeduidend. Een nog sprekender voorbeeld levert de Engelsche romanschrijver Wiliam de Morgan; deze was de 60 reeds voorbij, toen hij zijn eerste werk in het licht zond. Waarom kan nu ook Lucilius niet zulk een buitengewoon man van de laatste soort, de laat rijpen, geweest zijn? Kan hij zijn eerste levenshelft niet met andere dingen hebben gevuld, b. v. de zorg voor zijn vermogen? En vergeten we het niet, zijn poezie is er een van dat soort, dat we het begrip dichter niet te veel op den voorgrond moeten schuiven. Van lyriek, misschien het meest de poëzie der jeugd, was er niet veel in. Maar polemicus was hij, zoowel op politiek en sociaal als op philosophisch en literair terrein. En dan is dat beginnen te schrijven op lateren leeftijd niet zoo onverklaarbaar.

En wat het argument, ontleend aan de erotische passages in boek VII en VIII, aangaat, dat is, dunkt me, bepaald onjuist. Al is ook dat gedeelte der satiren, waartoe deze boeken behooren, in de jaren 116—110 te plaatsen, dan is daaruit toch niet te besluiten, dat de hier beschreven liefdesaangelegenheden en avonturen ook binnen deze jaren vallen. Integendeel het feit, dat deze verwante stof bijeengebracht is in deze twee boeken waarnaast dan nog boek XVI staat, maakt waarschijnlijk, dat Lucilius alles wat hij van zijn leven over dit gebied wenschte mee te deelen van vroeger en later tijd, in deze drie boeken vereenigd heeft. Als ik het eens met een vergelijking mag zeggen, als een oude zeeman van zijn reizen en avonturen verhaalt, bewijst dit niet, dat hij nog vaart.

Als krachtig en beslissend argument blijft dus alleen het feit over, dat Lucilius als ruiter voor Numantia heeft gediend — *eques militavit* zegt Vellejus. Is dit woordelijk juist, dan kàn Lucilius niet in 180 zijn geboren; want hij was dan in 133 reeds een jaar over de nominale leeftijdsgrens, aan de equites gesteld, en de praktische grens lag daar nog een heel eind beneden.

Zoo redeneert ook Cichorius op pag. 9. Maar deze heele redeneering werpt hij zelf op pag. 40 omver, waar hij zegt: „Als dann sein Gönner Scipio das Kommando übernahm, würde er, wie so viele andere jenem nahestehende Männer, freiwillig in dessen ἴλη φίλων eingetreten sein.” Want uit de woorden van Appianus (Ἰβ. 84) blijkt duidelijk, dat de ἴλη φίλων een soort van particulier gevolg van Scipio is geweest. En het is dus alles behalve zeker, dat de regels, die voor den gewonen dienst gelden, ook voor deze ἴλη gegolden hebben. Nu tracht schr. zijn positie eenigszins te versterken door uit de

vele bizonderheden, die Lucilius uit de oorlogen in Spanje voor 134 vermeldt, de waarschijnlijkheid aan te toonen, dat Lucilius ook deze oorlogen heeft medegemaakt [1]). Maar uit het feit, dat iemand, van wien we weten, dat hij van een oorlog een bepaalde periode heeft meegemaakt, ook allerlei weet te vertellen van den tijd vóór die periode, kan niet worden afgeleid, dat hij ook dien vroegeren tijd heeft meegemaakt, omdat het natuurlijk is dat hij allerlei menschen gesproken heeft, die reeds in de vroegere periode op 't oorlogsterrein aanwezig waren.

Eindelijk zet schr. wel wat al te gemakkelijk het feit op zijde, dat Hieronymus 148 als geboortejaar vermeldt. „Die Angabe des Hieronymus unter dem Jahre 148/147 (ad ann. Abr. 1869) *Lucilius poeta nascitur* ist, wie längst bemerkt worden ist, erst aus jener anderen fehlerhaften unter 102/101 berechnet worden." Wie dit eerst gezien heeft, weet ik niet, maar schr. had wel met een paar woorden meer over de zaak mogen spreken. Want ik acht het eenigszins twijfelachtig, of de maker dezer ontdekking juist ontdekt heeft. Er komen namelijk bij Hieronymus sommige namen voor, bij welke èn geboorte- èn sterfjaar wordt opgegeven en bij het sterfjaar de ouderdomsopgave, andere bij welke geboorte- en sterfjaar worden opgegeven maar de ouderdomsopgave ontbreekt en ook bij welke alleen het sterfjaar wordt opgegeven. Het lijkt dus geheel, alsof Hieronymus dit alles zóó uit zijn bron heeft overgenomen. En als dit dan, gelijk men algemeen aanneemt, Suetonius is, dan kan men niet zóó met deze opgaven afrekenen.

Dat schr. in zijn betoog volkomen geslaagd is, kan men dus niet zeggen, maar ook niet, dat het zonder waarde is, immers het heeft ons het karakter der gegevens, die over Lucilius leven bestaan, juister leeren waardeeren.

Nu een voorbeeld, waarin zijn redeneering zwakker, laat ik het maar zeggen, te zwak is. Op p. 149 zegt schr.: „Dass der Dichter den Mut gehabt hätte, in den Jahren der Reaktion nach dem Tode des Tib. Gracchus seiner in dieser menschlich schönen Weise zu gedenken und den Toten in Schutz zu nehmen, musz ihn in unseren Augen sehr hoch stellen." Waarop berust dit nu? Op de interpretatie van twee verzen:

691 *Nullo honore, <here>dis fletu <nullo>, nullo* [*funere.*
690 *proferat / ergo iam<iam> vester ordo scelera* [*quae in se admiserit.*

In het eerste, zegt schr., is sprake van een man, wien men de laatste eer niet eens heeft gegund. En hoe de dichter hierover oordeelt, blijkt nog uit zijn woorden: een toon van medelijden, van beklag klinkt er in. Het moet wel een voornaam man geweest zijn, van wien Lucilius zoo spreekt. En juist in den tijd, dat boek XXVII gedicht is, is in Rome zoo iets inderdaad bij een man van beteekenis gebeurd, n.l. bij Tib. Gracchus. Met *vester ordo* in 't andere vers moet, zooals ook de meening van Marx luidt, de senaat gemeend zijn. Er is dus hier sprake van een politicus, die vijandig tegenover den senaat stond. En nu is in dit boek reeds een vers, 691, waarin Lucilius warm voor een Staatsman partij kiest, dien onrecht van den kant van den senaat was wedervaren, Tib. Gracchus [1]). Deze is werkelijk door den senaat zoo vervolgd, als vers 690 laat vermoeden van den door Lucilius gemeenden man. Zooals hier gebeurt, zoo kan ook Lucilius den dooden Gracchus tegen onbillijke beschuldigingen in bescherming genomen hebben.

Maar.... Wat de uitlegging van vers 691 aangaat, het is onmogelijk den toon van een vers te voelen, in hetwelk 't werkwoord ontbreekt. Zoo kan dan ook dit vers gemakkelijk zóó worden aangevuld, dat er heelemaal geen medelijden uit klinkt; b.v.

<sic tum mortem invenerit>
nullo honore cet.

En van de vele conjecturen in dit vers spreek ik dan nog niet eens. En dat in 690 met *vester ordo* de senaat gemeend moet zijn, geef ik heelemaal niet toe. Sprekende tot de publicani als corporatie zou Lucilius ook *vester ordo* hebben gezegd, omdat hij zich zelf buiten hen stelt. Maar bovendien, het is mogelijk, dat hier iemand sprekend wordt ingevoerd. De gissing, als zou Lucilius voor Tib. Gracchus partij hebben gekozen, berust dus op al te zwakke gronden.

Niemand zal het werk van Cichorius lezen zonder genoegen, om de vernuftige redeneeringen en combinaties en om den nauwkeurigen en duidelijken stijl, zonder groote verrijking van kennis. Maar men zij bij de lectuur goed wakker en men late zich door den schr. maar niet zoo, zonder dat men goed uitziet, overal waar hij wil, heenvoeren.

Leiden. J. W. Bierma.

Catulli Veronensis Liber erklärt von **Gustav Friedrich.** Leipzig, B. G. Teubner. 1908. (Pr. M. 12; geb. M. 13).

„In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister!" — Dat Gustav Friedrich, die voor de bekende „Sammlung Wissenschaftlicher Kommentare zu Griechischen und Römischen schriftstellern" Catullus voor zijne rekening heeft genomen, deze woorden niet meer indachtig is geweest, mag bevreemden. Véél meer dan een zeervolledige, rijk-gedocumenteerde commentaar biedt ons de geleerde uitgever, die bovendien — prijs stellend overigens op een goed-verzorgden, dikwijls smaakvollen stijl — ook bij vermelding der allereenvoudigste zaken, het tegendeel is van „paene eluctantium verborum". Beslaat in het bekende lijvige formaat dezer uitgave de tekst der Carmina 61 pagina's, ruim gedrukt,... de daarop volgende inleiding en commentaar vullen er nog bijna 500 met kleinere letter: eene omstandigheid, die onvermeld zou zijn gebleven, ware het niet, dat door haar de hier aangekondigde editie mede ten deele werd gekarakterizeerd. Immers het „weniger wäre mehr gewesen" kenschetst m.i. juist de hier gehuldigde methode.

[1]) Pag. 39. Ich möchte daher die Vermutung wagen, dass Lucilius schon früher mehrere Jahre lang, zum mindesten von 139 bis 136, in Spanien gedient hatte.

[1]) Ik geef met opzet hier schr. woorden, hoewel iets verkort, tamelijk nauwkeurig weer.

Niet slechts de belangrijke, de moeilijke, de dubieuze plaatsen, waar F. een oorspronkelijke opvatting heeft of wel bestrijding van of instemming met vroeger behandeling gewenscht acht, komen hier ter sprake Daarnaast ook een zeer groot aantal, waaromtrent reeds lang een communis opinio is gevestigd en herhaling onvermijdelijk was. Ja zelfs worden hier en daar opvattingen bestreden, waarvan het mij, bij opzettelijk onderzoek, niet mocht gelukken den auctor op te sporen en hoogst onwaarschijnlijk voorkomt, dat ze ooit zouden zijn verkondigd of verdedigd. Herhaaldelijk is een locus Catullianus niet meer dan de gezochte aanleiding om over allerlei kwesties van den meest uiteenloopenden aard bij verschillende andere dichters en prozaïsten, zoo Grieken als Romeinen, grooter of kleiner verhandelingen te houden. In bonte mengeling vragen beurtelings metriek en mythologie, etymologie en tekstkritiek, historie en letterkundige parallellen onze aandacht, en elk oogenblik wordt Catullus vergeleken met of geïllustreerd door Plautus, Homerus, Schiller, Livius, Theocritus, Goethe, Propertius, Wieland, Erckmann-Chatrian, e. a. 't Zij dan de auteur, bij zoo veelzijdige belangstelling, meermalen is aangewezen op de uitkomsten van anderer wetenschappelijk onderzoek (men zie de voorrede), 't zij hij — bij voorkeur in historische toelichting, in het aanwijzen van het eigenaardig woord-gebruik en, het meest overtuigend nog, in de interpretatie zelve — oorspronkelijk werk levert, altijd treft, eenerzijds, zijn nauwgezetheid en helderheid, anderzijds zijne groote belezenheid en scherpzinnig combinatie-vermogen. En de beide laatst genoemde eigenschappen komen niet minder sterk uit in de talrijke citaten der moderne, dan in die der klassieke auteurs [1]).

F. heeft het den gebruiker van zijn boek gemakkelijk gemaakt door al die aanhalingen volledig over te schrijven, zoodat het niet — tenzij dan voor controle over het juiste verband eener plaats — noodig is, de verschillende auteurs telkens en telkens weer na te slaan, wat hier, zonder overdrijving, een onbegonnen werk zou zijn geweest.

Want, ondanks deze tegemoetkoming van den schrijver, blijft tweeërlei bezwaar bij het gebruik van zijn boek bestaan, als direct gevolg van deze methode der overlading.

De ongebreidelde lust tot den „liber egressus", die, hoe interessant ook op zich zelf, nauwelijks meer voeling houdt met Catullus, dringt dezen dichter te dikwijls naar den achtergrond — en onder tal van bijzaken en uitweidingen wordt de hoofdzaak weggedoezeld. En in de tweede plaats is dit gebrek aan beperking oorzaak, dat, het geheele boek door, de grenslijn tusschen het belangrijke en het onbelangrijke, het nog onbekende en het over-bekende te weinig scherp wordt getrokken. Groote waardeering voor den rijken en veelzijdigen inhoud van het werk van dezen grondigen kenner van Catullus' poezie, tijd en omgeving zal onwillekeurig gepaard gaan met bevreemding, dat iemand, die zooveel wetenswaardigs te zeggen had, niet strenger heeft onderscheiden wat wèl en wat niet, of althans niet meer, de moeite van het meedeelen loont. De waarde van het werk had er niet onder geleden, als de omvang er van aanmerkelijk ware geslonken. En toch! — in het voorwoord wordt aan Norden en Goetz dank gebracht, o. a. ook voor: „die ausgezeichneten Ratschläge betreffs Kürzung des ursprünglich *viel umfangreicheren* Manuskriptes".

Nieuwsgierigheid naar wat de schrijver heeft gemeend in portefeuille te moeten houden, is zeker niet gewettigd; door deze woorden echter wèl geprikkeld, waar, met voorbijzien aller „certi fines" de in dezen vorm geboden stof reeds nu... „sua magnitudine laborat".

's-Gravenhage. W. Meerum Terwogt.

[1]) Streven naar volledigheid in deze materie is van zelf uitgesloten. Toch kan soms het meest voor de hand liggende iemand ontgaan. Als ter verklaring van 64, 190 allerlei plaatsen worden aangehaald, waaruit blijkt „dasz nach dem Glauben der Alten die Seelen der Sterbenden einen weit schärferen Blick in die Zukunft hatten", zou men toch zeker ook Plat. Apol. 39. c. kunnen toevoegen, waar Socrates dit uitdrukkelijk verzekert.

Das Altdeutsche Handwerk. Aus dem Nachlass von **Moritz Heyne.** Mit dreizehn Abbildungen im Text. Strassburg, Karl J. Trübner. 1908. (Pr. 6 M.).

Het boek, dat onder bovenstaanden titel verschenen is, is een leerzaam werk, dat op voortreffelijke wijze de groote werkkracht en de liefde van den schrijver voor het speciale vak, waarin hij gedurende de laatste jaren van zijn leven bijna uitsluitend werkzaam was, illustreert. Het was bestemd, het vierde deel van zijn breed opgezet werk 'Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer' te worden, maar de pen is midden in dit deel aan zijn hand ontvallen, en naar de voorrede meedeelt, ontbreken voldoende annotaties voor de voortzetting, om een poging te wettigen, het overige zoo goed mogelijk mee te deelen. Het stuk, dat ten einde gebracht is, toont dezelfde belezenheid en hetzelfde doordringen in de stof, die wij van Heyne gewend zijn. In vier paragrafen worden besproken de Oudgermaansche huisindustrie en haar ontwikkeling tot de 10[de] eeuw, het begin van productie in het groot, niet in achting staande bedrijven (hier zeer lezenswaardige opmerkingen over speellieden en kunstenmakers), en de Duitsche industrie van de 11[de] tot het begin der 16[de] eeuw, waarin veel wetenswaardigs over het ontstaan en de organisatie der gilden.

De schrijver beweegt zich op een grensgebied, dat deels aan de philologie, meer aan de historie behoort. Maar hij heeft groote kennis op beiderlei gebied, en zijn veeljarige werkzaamheid aan het Duitsche woordenboek heeft hem een bijzondere bekwaamheid gegeven in het naspeuren van de geschiedenis van woorden, die veelal ook voor de geschiedenis der zaken van groote beteekenis is. En deze laatste kende hij niet minder van nabij; de middeleeuwsche verzamelingen zoowel in Basel als in Göttingen getuigen van zijn onvermoeiden arbeid in het verzamelen en ordenen. Gelukkig de man, die werkend sterft.

Een levensschets van Heyne door Edward Schröder, die menigeen welkom zal wezen, opent het boek.

Amsterdam. R. C. Boer.

Benjamin Dumville, The Science of Speech. An elementary manual of English phonetics for teachers. London, W. B. Clive. University Tutorial Press. 1909. (Pr. 2 s. 6 d.).

Elke nieuwe behandeling van een levende taal kan op een hartelik welkom rekenen; de enige voorwaarde is, dat de schrijver toont een *levende* taal te hebben bestudeerd, niet een abstrakte „algemene" taal. Hiermee is niet gezegd dat de algemene taal niet behandeld hoeft te worden: voor de beoefenaar van een vreemde taal is zo'n behandeling een noodzakelike oriëntering. Daarnà echter moet hij de verschillen in de algemene taal bestuderen. En voor de studie van de moedertaal kan de beschrijving van de algemene taal weinig nut hebben. Doel is daarbij immers niet in de eerste plaats de taal (beter) te leren spreken, maar zich van de verschijnselen bewust te worden die zich in de taal werkelik voordoen. Een handboek van de Engelse fonetiek voor Engelse onderwijzers is dus beter naarmate het de lezer meer opleidt tot waarneming van zijn persoonlik taalgebruik.

Wat is daarvoor nodig? Me dunkt tweeërlei: ten eerste een inleiding tot de *analyse* van de klanken: en ten tweede aanwijzingen tot bestudering van de *distributie* van die klanken en hun *synthese* in de natuurlike, niet-bestudeerde uitspraak. Gewoonlik beschouwt men bij de analyse de klanken naar hun organiese vorming; hoe juist dit ook is, toch zou het misschien nuttig zijn iets meer aandacht te schenken aan de akoestiese zij van de klanken dan door volgelingen van de Engelse fonetici meestal gebeurt. De synthese kan, tenminste gedeeltelik, op dezelfde betogende manier behandeld worden. Maar nodig lijkt het me, die synthese ook te illustreren door fonetiese transkripties. En voor een vruchtdragende behandeling van de distributie van de klanken zijn transkripties onmisbaar. Wie zo, zijn eigen taal vergelijkend met die van anderen, zijn moedertaal bestudeerd heeft, bezit de beste grondslag voor verdere taalstudie, ook voor historiese taalstudie en voor praktiese studie van vreemde talen.

Het boek van Dumville nu bevat, na een inleidend hoofstuk met enige weinig overtuigende algemeenheden over de waarde van de fonetiek, een uitvoerige beschrijving van de spraakorganen. Het nut daarvan kan ik niet inzien; in het verder gedeelte van het boek blijkt nergens dat deze uitvoerigheid ergens voor nodig was. Op uiterst breedsprakige wijze worden dan de afzonderlike klanken besproken; over synthese wordt zeer weinig van enige betekenis gezegd. Dan volgt een kritiek van de fonetiese leesmethode van Miss Nelly Dale, en een Appendix met een klein stukje transkriptie: een twintigtal regels worden weergegeven in 'Southern English', 'American English', 'Northern English', 'Southern English of the Author'.

Dit is niet precies zoals we ons een boek, dat een inleiding wil zijn tot de studie van de moedertaal, voorstellen. Als we verder nagaan de waarde van hetgeen de schrijver geeft, dan blijkt al spoedig dat hij niet op de hoogte is. Zo schijnt het onderscheid tussen fluisteren in de techniese en in de dagelikse betekenis niet werkelik eigendom te zijn geworden van zijn geest. Ook het onderscheid tussen absolute en relatieve lengte van klinkers is hem niet duidelik. Zonderling lijkt me dat hij wel het boek van Rousselot noemt over lengte van klinkers in het Frans, niet dat van Meyer, Englische Lautdauer. Maar dit zijn details. Wat mijn oordeel bepaalt is dit: telkens en telkens blijkt dat voor de schrijver klankleer betekent een nieuwe voorraad kennis die het onderwijzershoofd op bevel van het Departement van Onderwijs moet bevatten. Alleen zo kan men zich de vragen verklaren die aan het eind van de meeste hoofdstukken de lezer komen uitnodigen tot een onderzoek of hij het voorafgaande goed begrepen, — nee: van buiten geleerd heeft. Een paar voorbeelden: bl. 95 Is it right to call h *the* aspirate? — Antwoord op bl. 88: h is an aspirate. But it is not the only aspirate, enz. In hoofdstuk X heeft de schrijver iets meegedeeld over de prijs van een kunstmatig verhemelte, gevolgd door een recept om er zelf een te maken. En nu volgt aan het eind deze vraag aan de onschuldige lezer: Explain how an artificial palate can be made useful in studying articulation? Is it useful for *all* sounds? — Maar het is niet nodig meer voorbeelden te geven. Afdoend is wat de schrijver in de voorrede zegt: (The author) is satisfied that a person of average intelligence will be able with due application *to master everything contained within these covers*. Deze laatste woorden bewijzen duidelik genoeg dat de schrijver van dit boek een taak op zich genomen heeft waarvoor hij in geen enkel opzicht berekend is.

Amersfoort. E. Kruisinga.

C. de Boer, Philomena de Chrétien de Troyes. Édition critique avec introduction. (Thèse pour le doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de Paris). Paris, Geuthner. 1909.

G. Oosterhof, La Vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son „Tableau des Differens de la religion" (Thèse de doctorat de l'Université de Lille). Kampen, Zalsman. 1909.

Ziehier twee doctordissertaties uit den vreemde die in wetenschappelike waarde zeker niet onderdoen voor de proefschriften waarop aan een Nederlandse Universiteit de doctorstitel in de letteren wordt toegekend. Zij zijn een bewijs, enerzijds van de ernst waarmede het „doctorat d'Université" in Frankrijk wordt behandeld, aan de andere kant van de degelikheid waarmede de schrijvers in ons land het Frans hebben beoefend. Immers, volgens een overeenkomst met de Franse Universiteiten worden tot het „doctorat d'Université" uit Nederland alleen toegelaten zij die het eksamen Middelbaar Onderwijs B met sukses hebben afgelegd, zodat men mag beweren dat de jonge doctoren ten onzent de grond hebben gelegd voor hun latere studies. Dank zij de instelling van het „doctorat d'Université" is altans één bezwaar van de inrichting der middelbare eksamens voor de Franse taal ondervangen: zij die zich aan deze studie wijden en evenveel tijd en moeite eraan moeten besteden als geëist worden van een student aan de Universiteit, kunnen nu, evenals deze, de doctorstitel bekomen.

Dr. de Boer heeft het geluk gehad dat de heer Suder hem een onderwerp heeft afgestaan van zeer groot

belang. Gaston Paris had, jaren geleden, gekonstateerd dat, in de *Ovide moralisé*, een redaktie van de fabel van Philomela voorkwam die naar alle waarschijnlikheid moest worden toegeschreven aan Chrétien de Troyes. Die waarschijnlikheid is door Dr. de Boer tot een zekerheid gemaakt. Hij heeft het verhaal uit de *Ovide moralisé* nauwkeurig vergeleken met de andere werken van Chrétien, en vastgesteld dat zowel de taal als de stijl van *Philomena* — zo heet, naar de hoofdpersoon, het oudfranse verhaal, in plaats van *Philomela* — op alle hoofdpunten overeenkomen met de taal en stijl der andere gedichten van de dichter van *Cligés* en *Yvain*. Zo is dus de *Philomena* een gewichtige oudfranse tekst uit de XIIe eeuw, en zo is de lijst der overgebleven werken van de grootste Franse dichter van die tijd definitief verrijkt met dit gedicht, dat in de opsomming der titels van Chrétien, zoals wij die lezen in de inleiding van *Cligés*, reeds genoemd was als „la muance de la hupe et de l'aronde".

De schrijver heeft zijn tekst van alle kanten grondig bestudeerd. In de eerste plaats geeft hij een beknopte vergelijking van de klanken van *Philomena* met die van de andere werken van Chrétien. Ik merk daaromtrent alleen op dat, zeker door een vergissing, gezegd wordt dat de rijmverbinding *an : en* in *Eneas* en *Thebes* „nog" niet voorkomt; de scheiding dezer beide klanken in die werken heeft met de chronologie niets te maken; het is een dialekties verschijnsel. En een andere lapsus is zeker dat het rijm *dit : cuit* op p. XXVI „exceptionnel" wordt genoemd en twee bladzijden verder „fréquent". De volgende paragraaf, over de Vormleer, bevat interessante biezonderheden. Ik vermeld dat naast *ele* een verkorte vorm *el* voorkomt, die in de andere werken van Chrétien ontbreekt. De schrijver tracht deze biezonderheid op vernuftige wijze te verklaren: *el* zou een populaire vorm zijn die Chrétien in zijn jeugd zou hebben gebezigd, doch sedert dien zou hebben vermeden (*Philomena* moet nl. een der oudste werken zijn van de dichter). Dr. de Boer wijst in dit verband op de vorm *fel* in de casus obliquus, die ook alleen in de werken uit de jeugd van Chrétien is aán te treffen en die hij op dezelfde wijze verklaart. Hij had zijn opmerking kunnen uitbreiden tot een derde geval, nl. het pleonastiese gebruik van *en*, dat alleen in *Philomena* en *Erec* voorkomt [1]); immers dat gebruik is vooral algemeen in de volkstaal. Toch weet ik niet of de verklaring van de schrijver de juiste is. In alle geval kan het feit dat schrijvers vóór Chrétien *el* naast *ele*, *fel* voor *felon* kennen (reeds bij Benoit) niet worden verklaard, zoals Dr. de Boer dat doet, door die schrijvers als „halve vreemdelingen" te qualificeren; hij verwart hier al te zeer de Normandiërs met de Anglonormandiërs. Op die wijze zou de gehele oudste litteratuur van Frankrijk als vreemd kunnen worden beschouwd; immers die is overwegend normandies. Maar, afgezien daarvan, het komt mij voor dat een tekst als de *Philomena* te kort is om al te strenge konkluzies te veroorloven uit het voorkomen of wegblijven van vormen, en dat men er zich voor moet wachten bij een dichter van de XIIe eeuw overwegingen te veronderstellen die eerst in de XVIIe eeuw of later de schrijvers bezighouden, betreffende het onderscheid tussen de gesproken taal en de deftige schrijftaal. Wil men echter met deze schaarse gegevens werken, dan, dunkt mij, zou men ook het geval van *peüst*, in plaats van de latere vorm bij Chrétien *poïst*, er bij kunnen halen, en doen opmerken dat zowel *el* (naast *ele*) als *peüst* normandies-franse vormen zijn, die later door *ele* en *poïst* zijn vervangen, waarvan de laatste in het N. en in de Champagne thuis hoort. De gevolgtrekking zou dan zijn dat Chrétien zich hoe langer zo meer tot het dialekt van de streek waar hij thuis hoorde zou hebben beperkt. Maar, ik herhaal het, voor een redenering van deze algemene strekking missen de gegevens.

Na enige goede opmerkingen over de versifikatie (maar wat bedoelt de schrijver met een „rythme octosyllabique"?) en over de stijl van *Philomena*, volgt een kort hoofdstuk over de syntaxis; des te meer moet dat gewaardeerd worden, omdat dit gedeelte der spraakkunst door bijna alle uitgevers van oudfranse teksten wordt verwaarloosd of altans niet als een afzonderlik geheel wordt behandeld. Als overgang tot de litteraire studie van de tekst volgt dan een paragraaf gewijd aan de woordenschat en de uitdrukkingswijze.

De vergelijking van het oudfranse gedicht met het latijnse origineel is leerzaam voor de waardering van het geheel eigenaardige talent van Chrétien, die erin geslaagd is van het verhaal der *Metamorphosen* een soort van „psychologiese roman" te maken; psychologies altans wat betreft de analyse der karakters, niet in de beschrijving van de inwendige strijd die de personen in het verhaal voeren. Dit gehele hoofdstuk is vol van fijne opmerkingen en een welkome bijdrage tot de kennis van Chrétien, die ons reeds zoveel nader was gebracht door de studies van Foerster, Gaston Paris en Van Hamel.

De tekst is met zorg uitgegeven [1]). De schrijver heeft de orthografie van Foerster gevolgd, zonder die geheel te willen verdedigen, waarin hij gelijk heeft. Daar alleen de zinvarianten zijn gegeven, blijkt niet duidelik hoéver hij gegaan is met de uniformisering (vs. 337 *enoiier*, 352 *enuiier*; vs. 658 *qui* in de casus obliquus, elders *cui*); trouwens zijn al de varr. die voor de betekenis belang hebben wel opgegeven? Volgens de noot op vs. 876 lezen enige hss. *quanqu'el* voor *quanques*; aan de voet van de pagina wordt die lezing niet vermeld. De interpunktie is zorgvuldig, al kan men hier en daar van de schrijver verschillen (bijv. na vs. 875 zou ik een

[1]) In vs. 198 is het m. i. onzeker of *en* wel pleonasties gebruikt is; men kan ook, met veranderde interpunktie, lezen: *Et sot bien feire vers et letre, Et, quant li plot, li antremetre Et del sautier et de la lire; Plus an sot qu'an ne porroit dire, Et de la gigue et de la rote*, waarin *en* dus op *sautier* en *lire* zou slaan. Of in vs. 962 de lezing *N'an* geheel zeker is? In elk geval zou ik na vs. 961 een komma zetten en 962 als de hoofdzin beschouwen waarvan 959-961 de bijzin is.

[1]) Enkele drukfouten moeten de jeugdige schrijver vergeven worden. Hinderlik is die in vs. 1094 *ocustille*, voor *oeustille*, te meer omdat dit woord in het glossarium vermeld staat onder de vorm *ostille*.

komma plaatsen, zo ook na 957; vs. 644 vlgg. zou ik willen lezen: *Onques Tereus cele nuit Ne prist au lit pes ne repos, N'onques por dormir n'ot l'uel clos, Tant con tote la nuit dura; Tote nuit* enz). En ten slotte geeft Dr. de Boer een uitvoerig glossarium, waarin hij, tot ongerief zeker van veel zijner lezers, de betekenis der oudfranse woorden niet aangeeft; zijn denkbeeld om alle verzen waarin een woord voorkomt te vermelden is niet onjuist, al zou het met een uitgebreidere tekst moeieliker te verwezenliken zijn geweest; maar waarom bij *pelé* (vs. 1247) niet even er bij gezet dat dit een bijvorm van *palé* is, en de betekenis vermeld?

Ik hoop dat de schrijver in de enkele opmerkingen die ik heb gemaakt het bewijs zal zien van de belangstelling die zijn eerste welgeslaagde studie op het gebied der Romaanse filologie mij inboezemt.

Dr. G. Oosterhof geeft een studie over Marnix van St. Aldegonde, als mens en als schrijver. In het eerste deel worden het leven en de persoon van de grote staatsman en hervormer behandeld; de bladzijden gewijd aan het *Wilhelmus* (p. 27—29) zijn met warmte geschreven. Maar het tweede deel is het belangrijkst. De schrijver onderzoekt daarin vooreerst de verhouding van de *Biënkorf* tot het *Tableau des Differens* en komt tot de konkluzie dat dit laatste, hoewel het dertig jaar na het Nederlandse werk is verschenen en ongeveer dezelfde stof behandelt, toch niet een omwerking ervan is. Volgens de schrijver, die zich bij Van Toorenenbergen aansluit, zou Marnix te Genève, dus tussen 1561—1566, een satire hebben geschreven tegen de R.-K. kerk, waarin hij het leven en werken der geesteliken allegories vergelijkt met dat der bijen. In zijn vaderland teruggekeerd zou hij van plan zijn geweest, als antwoord op de *Épitre aux Ministres* van Hervet, een satirieke verdediging van de R.-K. beginselen op te stellen en daarbij zijn allegorie, daareven genoemd, hebben willen laten afdrukken. Maar, om welke reden dan ook, dit Franse werk is eerst 30 jaren later verschenen, na zijn dood, geheel omgewerkt door de schrijver in de laatste jaren van zijn leven. Daarentegen zou hij, omstreeks 1569, in het Nederlands een vertaling hebben doen verschijnen van dat eerste ontwerp van zijn *Tableau*, en die vertaling zou dan zijn de beroemde *Biënkorf*. Aan het *Tableau* zijn de drie laatste hoofdstukken gewijd, en de taal van dit werk wordt uitvoerig besproken. Zij is dan ook recht interessant. De kwestie in hoeverre Marnix direkt Rabelais heeft nagevolgd of wel met hem uit gelijke bronnen heeft geput, is zeer gekompliceerd. Ik doe de schrijver opmerken dat ook Rabelais in zijn werk twee manieren van stijl heeft: de ene levendig, met korte zinnen, de andere statig, met Latijnse perioden (zo bijv. in de brief van Gargantua); de overeenkomst van vorm tussen Marnix en Rabelais is dus nog groter dan uit de bladzijden van dit hoofdstuk zou blijken. En het zou nuttig geweest zijn de vergelijking van Marnix' taal met die van Rabelais uit te breiden tot de zogenaamde macaroniese werken; de opsomming bijv. van adjektieven en substantieven is geenszins een eigenaardigheid van Marnix, doch een vaak gebruikt middel der satire om te amuseren. Dat „le XVIe siècle n'a pas connu l'art de la composition; à peu près tous ses grands auteurs ont écrit comme ils pouvaient", ziedaar een bewering die ik liever voor rekening van de schrijver laat. Ten slotte, de woordenschat; in dit hoofdstuk staat eveneens veel dat alle aandacht verdient. Ook naar aanleiding hiervan een enkele opmerking. Op p. 132 en vlgg. vermeldt Dr. Oosterhof enige termen die bij Marnix voorkomen en aan het Italiaans zijn ontleend; hij beschouwt die als woorden door Marnix zelf uit het Italiaans overgenomen („Marnix, versé dans l'italien, y emprunte plusieurs mots"). Doch, hoe zou men dit kunnen vaststellen, waar bijna al die woorden gewoon waren in het Frans van die dagen? De italianismen van Marnix zijn een algemeen frans verschijnsel van zijn tijd, geenszins karakteristiek voor zijn taal. Zo ook de termen overgenomen uit andere talen, die de schrijver daarna aanvoert, en de ontleningen aan het Latijn. Zo ten slotte ook veel van de spreekwijzen die als Appendix II worden opgesomd: bij deze zou het aanbeveling hebben verdiend de persoonlike uitdrukkingen van Marnix zoveel mogelik te scheiden van die welke toenmaals, of zelfs nu nog, algemeen zijn. Zulk een scheiding is natuurlik nooit volkomen scherp te maken; toch schijnt het mij toe dat de schrijver de waarde van het hoofdstuk over de woordenschat zou hebben verhoogd, als hij een poging daartoe had gedaan.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Bernard W. Henderson, M. A. Civil War and Rebellion in the Roman Empire, A. D. 69—70. With maps and illustrations. London, Macmillan and Co. 1908. (Pr. sh. 8, d. 6).

De schrijver, schoon zelf naar het schijnt geen militair, maar in de krijgskundige litteratuur zeer wel te huis en, voor zoover een leek hierin een oordeel mag uitspreken, begaafd met een ongemeen inzicht in militaire zaken, geeft ons eene beschrijving van den strijd tusschen Otho en Vitellius eerst, tusschen Vitellius en Vespasianus daarna en van den Germaanschen opstand van Civilis en de zijnen, zoo niet uitsluitend dan toch bij uitnemendheid bezien van den strategischen en militairen kant.

Hij volgt daarbij Tacitus in zijne Historiën op den voet — als *a companion to the Histories of Tacitus* is het werk bedoeld — maar wat wij bij dezen *den unmilitärischten aller Schriftsteller* niet vinden, een helder begrip van het hoe en waarom der van weerszijde gevolgde strategie en van het geheele verloop der krijgskundige operatiën, dat juist is het wat Henderson ons belooft te geven. En, voeg ik er bij, ook inderdaad geeft.

Het is mogelijk dat deskundigen de voorstelling van zaken bij Henderson zullen wraken, zij het niet als geheel dan toch in onderdeelen; ik voor mij kan slechts verklaren dat zijn op zorgvuldige overweging der gegevens en nauwkeurige topographische studien berustend verhaal, door diagrammen en terreinschetsen verhelderd, en door parallellen uit vroegere en latere oorlogen en leerrijke citaten van moderne krijgskundigen gestaafd, op mij een zeer overtuigenden indruk heeft gemaakt.

De schrijver spreekt in de voorrede van het prosaisch doel van zijn werk en waarschuwt zijne lezers geen *fineries of language* te verwachten als b.v. in Merivale's geschiedenis van deze jaren worden gevonden. Deze waarschuwing is overbodig. Hendersons boek, in opzet en uitvoering echt Engelsch, geeft den lezer een groot genot. Het genot van de klare en vaste voorstelling, klaar en vast gegeven.

In de beschrijving van den Bataafschen opstand wordt de schrijver ten gevolge van zijn sterk imperialistische neigingen hier en daar onrechtvaardig tegenover de Germanen en hunne aanvoerders.

Groningen. U. Ph. Boissevain.

Alice Stopford Green, The making of Ireland and its undoing, 1200-1600. London, Macmillan and Co. 1908. (Pr. 10 sh.).

In de voorrede van haar boek zegt de schrijfster: „There is no more pious duty to all of Ireland birth than to help in recovering from centuries of obloquy the memory of noble men, Irish and Anglo-Irish, who built up the civilisation that once adorned their country. To them has been meted out the second death — the lot feared beyond all else by men of honour. They have been buried by the false hand of strangers in the deep pit of contempt, reproach and forgetfulness — an unmerited grave of silence and of shame". Dezen plicht van piëteit heeft zij voor haar deel met groote liefde vervuld, een liefde waarin zich weliswaar nu en dan een gevoel van verontwaardiging en verbittering mengt tegen de Engelschen, die aan haar volk en haar land zooveel kwaad hebben bedreven, maar die toch aan haar boek een sympathie-wekkende warmte geeft. In twee hoofdafdeelingen is de stof verdeeld; eerst worden handel, industrie, landbouw, vervolgens onderwijs en wetenschap behandeld. In beide schildert de schrijfster, tot welk een hoogte de bevolking van Ierland — een gemengde bevolking, gevormd uit de samensmelting van Deensche, Noorsche, Normandische kolonisten met de Ieren — het in die onderscheiden richtingen had gebracht; dan volgt het droevig verhaal, hoe, vooral onder Hendrik VIII en Elisabeth, van Engelsche zijde alle middelen zijn aangewend om ten bate van Engeland land en volk van alles uit te sluiten en neer te drukken, en de Ieren daarna nog bovendien als barbaarsche wilden aan het overig Europa voor te stellen.

Te weinig ben ik vertrouwd met de geschiedenis van Ierland en hare bronnen om een gegrond oordeel over de betrouwbaarheid der uiteenzettingen van de schrijfster te mogen uitspreken. Wel kan ik zeggen, dat hare documenteering een goeden indruk maakt; vele harer bewijsplaatsen zijn ontleend aan de groote Engelsche uitgaven der State Papers van de Record Commission, der Calendars of State Papers, aan de Hanzeakten enz., kortom aan deugdelijk materiaal; ook al mocht het zijn, dat de liefde voor haar land en volk de schrijfster hier en daar tot eenige overdrijving had gebracht, dan nog zou er, naar mijn indruk te oordeelen, in de hoofdtrekken van het door haar ontworpen beeld bij voortgezet onderzoek waarschijnlijk geen groote wijziging behoeven te worden aangebracht. En voortgezet onderzoek der Iersche geschiedenis, dat is het, waartoe miss Stopford Green door haar boek wil opwekken, in de stellige verwachting dat hiervan een billijker oordeel der Engelschen over hare landgenooten het gevolg zal zijn. „This book will have served some purpose, if it should call attention to the importance for Ireland of a critical study of national history corresponding to its revived study in other lands. For the true record of Ireland will be powerful to efface the prejudices, the contempt, and the despair that falsehood alone can foster; and to build up on solid foundations of fact the esteem and consideration that must form the only honourable relation between two neighbouring peoples". Naar mij voorkomt is het werk der schrijfster zeer geschikt om dat door haar beoogde doel, opwekking tot kritische studie der Iersche geschiedenis, te bereiken; het moge hierin werkelijk slagen.

Leiden. Th. Bussemaker.

Lettres de Belle de Zuylen (Mad. de Charrière) à Constant d'Hermenches, 1760—75, publiées par Ph. Godet. 2me ed. Paris, Plon Nourrit et Cie. 1909.

Onlangs ontving ik vanwege de *Museum*-redactie den bovengenoemden brievenbundel, zoo pas in eene tweede uitgave in het licht verschenen, ter aankondiging. Ofschoon geschriften van zuiver letterkundigen aard in het algemeen niet behooren tot dezulke, waarover ik mij een oordeel durf aanmatigen, meen ik over deze brieven mijne meening te mogen zeggen, omdat ik geloof de schrijfster en hetgeen door en over haar geschreven is genoegzaam te kennen.

Belle van Zuylen was, wel beschouwd, een wonderlijk persoontje. Ontegenzeggelijk was zij geestig, begaafd en schrander; haar opmerkingsvermogen was buitengewoon ontwikkeld, haar smaak was fijn, hare bevatting deed niet onder voor die van den scherpzinnigsten man; hare weetgierigheid gaf haar belangstelling voor alles, en haar afkeer van oppervlakkige kennis gaf haar de kracht tot ingespannen arbeid. Daarbij was zij in den grond goedmoedig en oprecht van inborst.

Maar de onrust, de ongestadigheid, van haar karakter bedierf veel van al die voortreffelijke eigenschappen. Dan eens uitgelaten zonder reden, dan weder diep neerslachtig zonder aanleiding, altijd geneigd tot overdrijving, vond zij nergens de rust en de tevredenheid, die zij haar geheele leven vergeefs zocht. Met hartstocht wijdde zij zich aan haren geestesarbeid, maar nimmer kende haar ongedurig gemoed de voldoening van eene rustig voortgezette studie: letterkunde, klavierspel, kegelsnede en wat niet al meer, werden bij tijden met koortsachtigen ijver beoefend.

Voor een groot deel was die onrust zeker wel het gevolg van lichamelijk lijden. Van hare vroege jeugd af leed zij aan „vapeurs" en voelde zij zich telkenmale zeer onwel; niet onwaarschijnlijk was dit het begin van de kwaal, waaraan zij haar geheele leven, in toenemende mate, leed, en waaraan zij ten slotte is bezweken: een inwendig gezwel. Maar meer dan door haren wisselenden gezondheidstoestand werd de jonge vrouw gekweld door haar eigen gedachten: Belle van Zuylen had het ongeluk haar geheele leven bezig te

zijn met zichzelve. Haar oordeel over personen en toestanden, hare sympathieën en antipathieën, haar denken, haar schrijven, haar doen, alles draaide om één middelpunt: haar eigen persoon. Een zeldzaam sterk sprekend voorbeeld van vrouwelijke .... subjectiviteit. Voor iemand, die eene zoo voortdurende behoefte had aan bewondering, aan hartstochtelijke toewijding, kon het leven bezwaarlijk iets anders geven dan teleurstelling, en teleurstelling en onvoldaanheid spreken dan ook uit al wat Belle van Zuylen sprak en schreef. Die begeerte naar waardeering, naar passie, heeeft ook haar huwelijksleven verstoord — de bezadigde genegenheid van den braven, degelijken en kundigen M. de Charrière kon haar niet bevredigen — en dreef haar altijd tot anderen; zij vervulde haar ook met naijver en haat tegen degenen, die zij meer bewierookt zag of waande dan zichzelve, zooals Mad. de Staël. Bovendien echter liet zij er zich door verleiden tot die onschuldige, maar niettemin zonderlinge betrekking tot den onbekenden jongen man, om wien zij zooveel heeft geleden, tot Benjamin Constant, tot Constant d'Hermenches.

Deze laatstgenoemde vertrouwelijke betrekking was de eerste in haar leven; voor ons is zij tevens de belangrijkste, omdat men Belle van Zuylen door niets beter kent dan door hare briefwisseling met hem: de briefwisseling van een jong meisje met een gehuwd man, zeventien jaren ouder dan zij!

Eene kalme, onbevangen beschouwing van Madame de Charrière kan, naar het mij voorkomt, tot geene andere uitkomsten leiden dan tot zoodanige als in de bovenstaande regelen kortelijk zijn saamgevat. En toch, zoodra men hare brieven en geschriften opslaat, komt men zoo geheel en al onder de zeldzame bekoring, die van haar uitgaat, dat men begrijpt hoe Philippe Godet kan verklaren sinds twintig jaren op Belle van Zuylen verliefd te zijn. Om haar stijl misschien en haar ongeëvenaard zuivere en vloeiende taal, door niemand minder dan Sainte-Beuve zoo hoogelijk geprezen? Ten deele zeker wel, maar ook slechts ten deele. Die rijkdom van gemoed en geest, die ongekunstelde en fijne ontvouwing en ontboezeming van de diepste gevoelens en gedachten eener teer bewerktuigde vrouwenziel, sleepen niet alleen mede en nemen niet alleen de meest onverdeelde aandacht in beslag, maar zij wekken de warmste sympathie. Het is, dunkt mij, niet wel mogelijk, zonder de levendigste belangstelling en zonder waar genot de Lettres de Lausanne te lezen en Caliste en de Lettres de Neuchâtel, die — een goed teeken des tijds — na eene eeuw zijn herdrukt en met ingenomenheid zijn ontvangen.

Thans heeft Philippe Godet tot den druk besloten van Belle's brieven aan Constant d'Hermenches. Hij had deze brieven gebruikt voor zijn voortreffelijk boek: Madame Charrière et ses amis, voor eenige jaren verschenen, en daartoe had hij het volste recht. Maar ze alle, zonder de schrijfster te ontzien, uit te geven — het moet mij van het hart, dat mij dit tegen de borst stuit, hoezeer ik ook gevoel dat zij een ware letterkundige schat zijn. Die brieven hebben de schrijfster onrust gebaard gedurende haar geheele leven; zij heeft haren correspondent dringend verzocht ze te verbranden, ze terug te geven; zij vreesde en bleef vreezen voor den tijd „où tout se dit, tout se sait". D'Hermenches heeft ze bij ontvangst niet verbrand, ze later niet teruggegeven: onridderlijk en onmanlijk. Zoo zijn zij thans, na eene eeuw en langer, terechtgekomen in eene openbare verzameling. Wettelijk heeft dus ieder het recht die brieven te openbaren, maar ook alleen wettelijk: al geldt het eene vrouw, die 104 jaren dood is, geen man behoorde de schennende hand te slaan aan die belijdenissen, die nooit voor vreemde oogen bestemd zijn geweest — belijdenissen, zooals waarschijnlijk nooit eene jonge vrouw ze nederschreef, allerminst om ze onder het oog te brengen van een man. Men zal toch deze brieven van Mme. de Charrière wel niet in één adem willen noemen met de Mémoires van Mme. Roland?

Philippe Godet verontschuldigt zich door erop te wijzen, dat, zoo hij de brieven niet had openbaar gemaakt, een ander het wel zou gedaan hebben; de kracht van dit betoog zal hij zelf wel niet hoog schatten.

Nu het er eenmaal toe ligt, dat „tout s'est dit, tout se sait", wil ik van harte gaarne Godets oordeel onderschrijven betreffende de „hooge letterkundige waarde, het historisch en psychologisch belang" der brieven, en de lezing aanbevelen niet alleen van deze correspondentie, maar van de Neuchâtelsche en Lausannesche brieven, van Caliste, van Mrs. Henley, van Le Noble en van wat er in de twee verschenen bundeltjes meer van Mme. de Charrière is uitgegeven.

En nu de uitgave zelve, zooals M. Philippe Godet haar bezorgd heeft? Bij zijne groote liefde voor de schrijfster en hare geschriften is het aan te nemen, en het is ook duidelijk merkbaar, dat hij aan de schifting en bewerking der brieven, waarvan alleen de onbeduidende gedeelten zijn weggelaten, de grootste zorg heeft besteed. Daarop wil ik dan ook gaarne wijzen: het is een zotte opvatting van boeken-critiek en boekenaankondiging, te zoeken naar het een of ander, dat af te keuren is, hetzij terecht of ten onrechte. Moest ik onwillens de aandacht vestigen op iets, dat in de brieven te wenschen overlaat, het zou wezen op de onvolledige identificatie der talrijke personen, die in de correspondentie voorkomen; een onderzoek, met name in Nederland, waartoe zeker velen zouden hebben willen bijdragen, zou den schrijver ongetwijfeld zeer hebben kunnen baten.

Maar dit slechts terloops. M. Godet moge voor de liefde en de zorg, waarmede hij onze merkwaardige landgenoote voor de oogen van het nageslacht heeft doen herleven, beloond worden door de warme belangstelling in zijne werken.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

Die älteste Predigt aus Rom (der sogenannte zweite Clemensbrief) neu untersucht von **Dr. Daniel Völter** Leiden, E. J. Brill. 1908.

The so-called second epistle of Clement is certainly not by the same writer as the first epistle: so far there is unanimity among critics. But whether it was written to Corinth by Bishop Soter, or belonged originally to Alexandria, or is an old sermon of some one at Rome, which has been confused with the first epistle, no one pretends to know. The latest hypothesis on

the point is that of Prof. Völter, who thinks that it originally belonged to the Christentum ohne Christus of which be claims to have found traces in I Clement, I Peter, James, and the Shepherd of Hermas. The method which he employs to support his thesis is that with which be has already made us familiar, — drastic extirpation of passages which are accused of being interpolations. He begins by attacking the opening words of the book: ἀδελφοί, οὕτως δεῖ ἡμᾶς φρονεῖν περὶ Ἰησοῦ χριστοῦ ὡς περὶ θεοῦ, ὡς περὶ κριτοῦ ζώντων καὶ νεκρῶν. Here he is offended by the double ὡς and cuts out the words περὶ Ἰησοῦ χριστοῦ, ὡς. He then goes on to the next clause, in which the words come: καὶ ἡμεῖς ἁμαρτάνομεν οὐκ εἰδότες πόθεν ἐκλήθημεν καὶ ὑπὸ τίνος, καὶ εἰς ὃν τόπον καὶ ὅσα ὑπέμεινεν Ἰησοῦς Χριστὸς παθεῖν ἕνεκα ἡμῶν. This is cut down to καὶ ἡμεῖς ἁμαρτάνομεν οὐκ εἰδότες πόθεν ἐκλήθημεν καὶ ὑπὸ τίνος καὶ εἰς ὃν τόπον., and εἰς ὃν τόπον is translated as though it were καὶ εἰς τίνα τόπον. It will be noted that this emendation of Prof. Völter has the advantage of supplying an original text, of which the grammatical rarity ought to attract the attention of the philologist, and may perhaps have served as an excuse to the redactor, who may be forgiven if he thought that εἰς ὃν τόπον in this sense, following ὑπὸ τίνος and closing the sentence, was not a desirable construction, or even one likely to be understood by Greeks.

In the same way he continues all through the epistle, assuming to some extent that the initial emendations justify the excision of all mention of Christ, and of all references to the New Testament. Thus in the end the book loses about a third of its size, but emerges a pure and incontrovertible witness to a Christentum ohne Christus.

This result is the main point of the book: if it be granted the rest follows. In successive chapters Prof. Völter shows how completely the picture of Christianity given in II Clement agrees with that found in the other books which he has already treated, and one must admit that there would be nothing to be said against this conclusion, if it were not for the fact that the other texts have all been similarly expurgated. But when one remembers this it is impossible to avoid scepticism, or indeed some measure of sympathy with the critics in Germany and England who refuse to attach any serious value to such efforts.

Leiden. K. Lake.

Fortunat Strowski, Pascal et son temps; II. l'histoire de Pascal, III. les Provinciales et les Pensées (2e ed.) 1907-1908. Paris, Plon Nourrit et Cie.

Reeds meer dan een jaar geleden (October 1908) kondigde ik in 't *Museum* twee vorige werken van dezen schrijver aan, het eerste over St François de Sales, het tweede dat het begin is van *Pascal et son temps*, maar nog alleen den tijd der heidensche reactie beschrijft die in Frankrijk op de reformatie en de contra-reformatie volgde; eerst in 't slothoofdstuk werd op Pascal gewezen. Met die vorige deelen vormen deze eene grootere reeks, waarvan reeds 't vervolg, met Fénelon als hoofdfiguur, is beloofd, en die de *histoire du sentiment religieux en France au XVIIe siècle* verhaalt.

Of de Fransche litteratuur de rijkste is die wij kennen durf ik niet te beslissen, maar wel evenaart geen ander volk het Fransche in het doorvorschen en beschrijven zijner litteraire geschiedenis. Hoe talrijk en verscheiden zijn niet de uitvoerige studiën, de even degelijke als smaakvolle „essais", de korte of langere biografieën; ik denk o. a. aan die verzameling *les grands écrivains français* (Hachette) die ons in beknopten vorm reeds zoovele meesterlijke werkjes bracht. Wij herkennen daarin niet zelden den invloed dien groote meesters, als Renan, Taine, Sainte-Beuve, Brunetière op tal van talentvolle leerlingen hebben geoefend. Niet het minst de laatste heeft een school gevormd, waarvan onze Strowski, schoon niet ten volle de evenknie van René Doumic of Émile Faguet, een waardig vertegenwoordiger is. Wil men het kenmerkende dier school beschrijven, men betitele ze dan niet als neo-katholiek, 'tgeen allerminst op een Faguet zou passen. Veeleer is haar eigenaardigheid dat zij tegenover het hoogere dilettantisme in den geest van Renan, waarvan onder de huidige litteraire „essayistes" Anatole France de smaakvolste tolk is, de geestelijke stroomingen zoekt te kennen, het gehalte der ideeën te toetsen. Dat de kriticus die „le sentiment religieux" tot onderwerp kiest tot deze familie behoort, behoeft nauwelijks gezegd te worden.

Nu handelt hij over Pascal, geeft een uitvoerige studie over zijn leven en zijn werken. Na zoovelen: na Sainte-Beuve, Vinet, Boutroux; de laatste in een meesterlijke schets van ruim 200 pag.'s in de zooeven genoemde collectie Hachette; over Pascal te schrijven is een waagstuk waardoor men aan kritiek van alle zijden blootstaat.

Allereerst: wie over Pascal spreekt kan den mathematicus en den physicus niet negeeren, den uitvinder eener „machine arithmétique", den man die zoovele proeven nam over 't luchtledig en met de uiterst gebrekkige hulpmiddelen zijner dagen nieuwe uitvindingen deed, daarover met de eerste geleerden in Europa correspondeerde, en nog in de laatste jaren zijns levens de beweging van „la cycloïde ou roulette" trachtte te berekenen. Doch: dit schijnt wel alles ballast in een „histoire du sentiment religieux". Zeer duidelijk doet Strowski ons zien dat er een nauw verband bestaat tusschen dezen mathematischen en physischen arbeid en de geheele geestesontwikkeling van den man wiens hoogste streven zou worden apologeet te zijn van 't Christendom. Niet slechts dat Pascal in zijn onderzoekingen de strengste wetenschappelijke eischen stelde en met een juiste meening niet tevreden de wetenschappelijke zekerheid met den uitersten ernst najoeg, maar hij beoogde met zijn arbeid nog iets anders dan de oplossing der problemen zelf die hem bezighielden: hij zocht de wetenschappelijke methode. De 17de eeuw toch, die van Descartes, Spinoza, Locke verdient niet minder dan de 18de die te heeten van het onderzoek naar de methode. En waar in die dagen en in de omgeving van Pascal de „esprit géométrique", ook hemzelf zoo eigen, den boventoon voerde, daar treft het ons te meer dat hij in dien exacten geest zelf het uitgangspunt heeft gevonden van wat hem later op paden zou brengen die men „mystiek" pleegt te noemen. Hij

heeft toch in zijn *traité de la sommation des puissances numériques* uitgewerkt de opmerking dat grootheden van verschillende dimensie niet als gelijksoortig zijn te behandelen: punten, lijnen, vlakken behooren tot een verschillende orde, men kan ze niet bij elkaar optellen. Zoo ziet hij nu ook in het leven de verschillende orden die niet uit elkander af te leiden, noch onderling gelijksoortig zijn. Die gebieden heeft hij dus door zijn geometrisch inzicht als gescheiden erkend: ik bedoel: „le corps, l'esprit, la charité", waarover hij handelt Pensées II art. 10.1 is die beroemde bladzijde *de Jésus Christ.* (Zie bij Strowski II 291—294).

Ook voor de levensgeschiedenis van Pascal heeft deze onderscheiding overwegende beteekenis. Zij beantwoordt aan zijn leven in de wereld, zijn intellectueelen arbeid, zijn overgave aan Jezus Christus. Over zijn „mondanité" krijgen wij hier heel wat te lezen: zijn persoonlijke betrekkingen tot tal van menschen, aanzienlijken en geleerden, worden in den breede uitgemeten. Er blijkt wel uit hoeveel prijs Pascal op die verhoudingen stelde, hoe hij zijn roem en positie in de wereld liefhad; de wrijving tusschen hem en zijn zuster Jacqueline wier erfdeel Blaise niet aan Port-Royal gunde toen zij zich in 't klooster begaf, getuigt er van dat de aardsche dingen hem niet onverschillig lieten. Toch make men zich van de „mondanité" van Pascal geen overdreven voorstelling. Hij was en bleef tot het einde gehecht aan achting, roem, omgang met menschen; men moest den puriteinschen geest van Port-Royal hebben om ooit, gelijk zij een poos deden, in hem een man „dans la vanité et les amusements" te zien, ook de periode waarin hij 't sterkst in de wereld leefde (waarover Strowski II ch. 7) was niet lang van duur; zijn zwakte en bijna voortdurende ziekte, zijn nooit onderbroken studieleven, zijn behoefte aan „honnêteté", zouden hem toch belet hebben in de wereldsche ijdelheden op te gaan, indien dit al bij een man van zijn stempel mogelijk ware. Zijn leven is bij uitstek een studiebestaan geweest, waarbij de bijzondere problemen en de algemeene vragen hand in hand gingen. Hij was een diep denker en een onderzoeker; zelfs toen zijn traditioneel godsdienstig bezit wat grooter beteekenis voor hem ging krijgen, droeg die „eerste bekeering" een intellectueel karakter, bracht hem meer tot de beschouwingen die den kring van St. Cyran kenmerkten, dan dat zij 't diepst van zijn persoonlijk bestaan veranderden. Een wonder, 't bekende visioen, heeft Pascal voor goed in die hoogere sfeer gebracht waar hij bevrediging zou vinden voor zijn gemoed.

Toch heeft ook die tweede bekeering, met haar zoo sterk bovennatuurlijk karakter, Pascal niet tot kluizenaar gemaakt. Wel zal hij zich 'n poos lang bij de solitaires van Port-Royal terugtrekken, wel steeds met hen betrekkingen, met sommigen zelfs van warme vriendschap, onderhouden; — geheel tot Port-Royal behooren zal hij nooit, noch uiterlijk noch in den geest, hij zal nooit kalm en rustig zich buiten de wereld, vooral buiten die van het denken en onderzoeken kunnen plaatsen. Dit leidt herhaaldelijk tot ontstemming tusschen hem en zijn vrienden. Al moge men dan verwantschap van richting vinden, de bijtende spot der *Provinciales* noch de diepte en veelzijdigheid der *Pensées* konden uit Port-Royal voortkomen.

Moest ik mij niet beperken dan zou ik gaarne aantoonen hoe hoog de litteraire en moreele voortreffelijkheid der *Provinciales* uitsteekt boven de nietige theologische twisten van molinisten, jansenisten en anderen, over de genade, voldoende, werkzaam enz. met de fijnste abstracte onderscheidingen, waarin de spranken van leven moeilijk meer te vinden zijn. Liever zeg ik nog iets over de *Pensées*, geen litteratuur, of nog niet althans.

Strowski heeft belangrijk geschreven over de verschillende methoden van apologie des Christendoms, over die van Pascal in 't bijzonder, ook den invloed dien een bijna vergeten geschrift uit de 13de eeuw, de *Pugio fidei* van Raymond Martini op hem gehad heeft (III, 260 sqq.) Minder behaagt mij zijn vergelijking tusschen Pascal's methode met die van Newman. Newman's waarschijnlijkheidsleer, zijn „illative sense" (door Bremond teruggegeven als „logique personnelle") draagt veel meer scepsis mee dan men bij Pascal vindt. Pascal's bewijs voor de waarheid van 't Christendom is veel samengestelder dan dat van Newman; ook hij acht wel dat de som der waarschijnlijkheden tot zekerheid leidt, maar: niet slechts dat het hart de optelling maakt, doch de overeenkomst van Gods openbaring met den toestand des menschen en met de behoeften van 't hart geeft ten slotte den doorslag. Zoo scheidt hij zich ook van de vrienden van Port-Royal door voor 't Christendom een andere dan wetenschappelijke zekerheid te vinden. Doch die grondslag is zeer vast. En dus, waar Strowski van Pascal's „inquiétude religieuse" spreekt (III ch. 10), zou ik die zeer sterk van Newman's stemming willen onderscheiden. Newman is eigenlijk nooit tot rust gekomen, voor hem was het in elken zin „to be at ease is to be unsafe"; bij Pascal is er geen angst der ziel die zijn geloof ondermijnt, en wanneer hem de oneindigheid doet duizelen dan is het een wetenschappelijke visie van 't heelal, niet een onbevredigd hart dat onrust brengt.

Over het plan der apologie zegt Strowski belangrijke dingen, al acht ik het wel wat gewaagd in dat werk nu eens de kiem van een autobiografischen roman en dan van een boek van 't kaliber van Spinoza's *tractatus theologico-politicus* te zien. Wel treft ons het levende, het concrete, terwijl Str. ook terecht opmerkt dat het boek, zooals het nu is, een aantal gedachten, indrukken bevat, volkomen los van het plan van 't geheel. Wat wij hebben is een „livre étrange, moins un livre qu'un homme".

Bij de beoordeeling der *Pensées* make men zich, gelijk overal, zooveel mogelijk los van 'tgeen de familie Périer ons van hun broeder en oom verhaalt: „Les Périer ont retouché la figure de Pascal selon leur goût qui était bourgeois et médiocre". 't Geen niet wegneemt dat ook Str. het treffende sterfbed van Pascal niet beter weet te beschrijven dan door de bladzijden zijner zuster Périer mede te deelen.

Doch: ik kan niet meer opsommen van 'tgeen mij in dit boek belangrijk of ook wel twijfelachtig voorkomt. De conclusie waartoe de schrijver komt is dezelfde die Sainte-Beuve reeds trok: de geest van Pascal is met geen geringer woord dan: „sainteté" te beschrijven.

Leiden. P. D. Chantepie de la Saussaye.

E. Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle. Étude d'histoire politique et religieuse. Brussel, Lebègue. 1908. (Mémoires publiés par la Classe des Lettres ... de l'Académie royale de Belgique. Nieuwe reeks in 4°., d. IV, 1908).

Met onverdroten ijver zet Prof. E. Hubert zijne nauwkeurige studies voort over de geschiedenis van de zuidelijke Nederlanden in de 18de eeuw. Hij stelt vooral belang in de politieke en de kerkelijke geschiedenis, zooals ook blijkt uit dit nieuw boek over de protestantsche gemeenten in het hertogdom Limburg. Dit onderwerp was nog nooit behandeld [1]) en daarom heeft Prof. Hubert allerlei archivalia moeten raadplegen. Hij bezocht daartoe, buiten de rijksarchieven te Brussel en in den Haag, de archieven van verschillende protestantsche gemeenten (Leiden, Hodimont, Eupen), alsmede het Staatsarchief te Luik en het archief van het klein Seminarie te Rolduc.

In het eerste hoofdstuk worden de ontwikkeling en de vervormingen van het hertogdom Limburg samengevat. De talrijke oorlogen waarin het in de 17de eeuw gewikkeld werd, hebben er de protestantsche gemeenten nu eens bevoordeeligd, dan eens benadeeligd. In hoofdstuk II worden de wisselvalligheden der verschillende gemeenten verhaald tot aan het verdrag van Utrecht (1713). Op het einde van de 17de eeuw werd de protestantsche godsdienst in het hertogdom door de regeering geduld, maar mocht alleen in 't geheim uitgeoefend worden en was daarenboven aan allerlei vervolgingen vanwege Katholieken blootgesteld. Er grepen dikwijls dramatische geschillen plaats, waarvan de ijver van katholieke priesters meestal de schuld was. Sedert het Barrière-tractaat werd de toestand van de protestantsche gemeenten nog hachelijker (Hoofdstuk III), maar, dank zij de tusschenkomst van de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën, bleven zij toch bestaan. Ondanks het edict van Jozef II vervielen zij meer en meer, en op het einde van de 18de eeuw stierven zij bijna uit. Al de bijzonderheden van deze lijdensgeschiedenis worden zeer nauwkeurig en objectief door den schrijver verhaald Zijn laatste hoofdstuk (IV) stelt de inrichting en het leven van de gemeenten voor en behandelt in 't bijzonder de betrekkingen tusschen de predikanten en de kerkeraden.

Als aanhangsel worden dertien belangrijke stukken uitgegeven, waarop een omstandige index van namen en zaken volgt. Het werk wordt voorafgegaan door de aanduiding van de bronnen; de gedrukte worden in plaats van alphabetisch naar chronologische orde van uitgaaf gerangschikt. Deze schikking maakt het raadplegen van bedoelde lijst nogal moeilijk.

Luik. H. vander Linden.

K. Krumbacher, Populäre Aufsätze. Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 6; geb. M. 7).

Gedurende de welhaast dertig jaren waarin de schrijver van deze bundel opstellen zich bezig gehouden heeft met de studie van het Middeleeuws- en Nieuwgrieks, zijn er van zijn hand in allerlei tijdschriften en dagbladen kleine studies verschenen waarin hij, gewoonlik naar aanleiding van een pas uitgekomen boek, de belangstelling van het publiek trachtte te winnen voor de taal- en de letterkunde van de nakomelingen der oude Hellenen. Vier en twintig van die opstellen zijn tans herdrukt; zij zijn niet geschreven voor geschiedkundigen van professie, noch minder voor neograeci, maar voor „gebildete Laien" en „Studierende der Geisteswissenschaften" (p. XI). Toch zullen niet alleen leken en eerstbeginnenden met genoegen en profijt het boek doorlezen. De opstellen behandelen zonder onderscheid kwesties van algemeen belang, al komen ze ook ter sprake bij de toepassing op een bepaald punt van onderzoek; de vakgenoten van de schrijver zullen bij menig stuk dankbaar moeten erkennen dat hun wetenschap tans heel wat gemakkeliker te beoefenen is dan in de dagen waarin de meeste opstellen zijn ontstaan, de tijd toen er nog geen „Byzantinische Zeitschrift" bestond en er geen bruikbare, laat staan een voortreffelike, „Geschichte der byzantinischen Litteratur" was geschreven.

Een bespreking van bizonderheden uit de verschillende stukken, die niet anders bedoelen dan meningen te verspreiden waarover de deskundigen tot zekere eenstemmigheid zijn geraakt, zou van weinig belang wezen, want alleen in de graad van bewondering of afkeuring der besproken boeken, personen of gebeurtenissen zou verschil van gevoelen blijken tussen schrijver en recensent. De plaatsruimte in 't *Museum* wil ik liever besteden aan 't vermelden van die stukken waarin, naar mijn mening, de belangstellende lezer 't best het karakteristieke van de Griekse beschaving der Middeleeuwen en van onze tijd vindt uitgedrukt. In de eerste der vier groepen waarin de inhoud van het boek is verdeeld, de groep die over „Sprachliches" handelt, treft zeker 't meest de behandeling van het „Problem der neugriechischen Schriftsprache" en van „Die Aeschylos-Revolte in Athen"; Krumbacher's partijkiezen voor de volkstaal, sedert meer dan honderd jaar ook de taal der dichters, heeft hem de beschuldiging op de hals gehaald dat hij „door Russies goud was omgekocht". De chauvinisten die zo spraken, de hoogleeraar Mistriotis aan 't hoofd, meenden dat te kunnen bewijzen door publiek te maken dat de Münchener professor zich niet ontzien heeft een voordracht te houden over de „Kulturwert des Slawischen und die Slawische Philologie in Deutschland". Deze voordracht is in de bundel opgenomen in de vierde groep („Allerlei"); de lezer kan dus nagaan hoe gemakkelik een geleerde die meer dan iemand anders gedaan heeft om de Byzantijnse litteratuur bekend te maken, in de ogen van Griekse dwepers een karakterloos vijand van „het heilige land der Hellenen" wordt.

Uit de opstellen die „Literarisches" tot onderwerp hebben, de tweede groep, noem ik de studie aan Psichari als novellist gewijd, waarin ik naast veel zeer juiste opmerkingen toch een te kort aan waardeering van de psychologiese ontleding in de novelle „Jalouzie" konstateer. Van de derde groep („Geschichtliches") trok mij

[1]) Hij zelf had reeds een deel van dit onderwerp behandeld in *Les États généraux des Provinces-Unies et les protestants du duché de Limbourg pendant la guerre de la Succession d'Espagne* (in *Mém. couronnés de l'Académie de Belgique*, in 4°, deel LXII).

't meest aan een studie over „Chamberlains Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts", al hecht ik nog heel wat minder dan Krumbacher aan de in dat boek verheerlikte „Rassentheorie". Het zeer interessante opstel over „die armenische Kunst", dat in de groep „Allerlei" een plaats heeft gevonden, bewijst even als het zo even genoemde stuk dat de belangstelling van Krumbacher zich uitstrekt tot alles wat met de beschaving van Oost-Europa in verband staat, of er mee in verband gebracht kan worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

NASCHRIFT. — Sedert deze aankondiging werd geschreven, is Krumbacher overleden. Van zijn geleerdheid, zijn werkkracht en zijn geestdrift voor de door hem georganiseerde Byzantijnse filologie, getuigt, naast een reeks belangrijke geschriften, het bloeiende „Mittel- und neugriechische Seminar" te München, dat in het zomersemester van 1909 door 30 leden, waaronder 12 vreemdelingen, werd bezocht. Met eerbied zullen zijn vrienden en vakgenoten aan hem blijven denken.

KLEINE WETENSCHAPPELIJKE MEDEDEELINGEN.

Chemie en archaeologie.

Over dit onderwerp werd vóór eenige jaren (Januari 1905) een artikeltje in dit blad opgenomen. Thans mogen eenige referaten hier plaats vinden van hetgeen in de chemische literatuur van den jongsten tijd over dezelfde zaak is medegedeeld.

I. Prof. Neumann te Darmstadt schrijft in het „Zeitschrift f. angew. Chemie", 1907, het volgende: Aan de Main was een prachtige, iets meer dan levensgroote vrouwekop van brons gevonden. In zulke gevallen is het een eerste en praktische vraag: is het voorwerp echt? D.w.z. is het een antiek kunstwerk en uit welken tijd is het dan afkomstig? Het onderzoek van het brons gaf in procenten: koper 66, zink 26,55, tin 3,89, lood 2,64, ijzer 0,93 en goud 0,06, Het brons is dus sterk zinkhoudend, terwijl opmerkelijk zijn het lood- en het goudgehalte. Met de samenstelling van nieuwere bronslegeeringen heeft dit brons geen overeenkomst, wèl met bronzen voorwerpen uit den lateren Romeinschen tijd in Hessen gevonden. Het beeld was met natuurlijke patina bedekt, hier en daar met het roodachtige koper-oxydule. Kunstmatige patina ontbrak geheel. Daar, zegt N., de bronzen kop in een streek is gevonden, waar langen tijd een groot Romeinsch kasteel heeft gestaan, en daar we uit andere vondsten weten dat in de tweede eeuw en in de eerste helft der derde eeuw in den Taunus het Romeinsche leven en de Romeinsche kunst in volle pracht heerschten, is het niet te verwonderen dat zulk een kunstwerk zich in den Duitschen bodem bevond. Het wordt dan ook als een echt kunstwerk uit den keizertijd beschouwd.

II. Door Rud. Fieber wordt in de „Chemiker Zeitung", 1908, S. 149, het onderzoek medegedeeld van een antieke looden buis, welke in 1907 gevonden was op het eiland Brioni, aan de Westkust van Istrië, voor de haven van Pola, en gediend had voor eene waterleiding. Uit de analyse bleek dat de looden buis uit twee deelen was gemaakt, welke met een legeering van lood en tin aan elkaar waren gesoldeerd.

III. Over inkt uit den Romeinschen tijd vermeldt Prof. Georg Kaszner in het „Archiv der Pharmacie", 1908, Bd. 246, S. 329, de volgende resultaten:

De zwarte massa, welke in een Romeinsche legerplaats bij Haltern i. W. (waarin velen het in het jaar 11 v. C. door Drusus gebouwde kasteel Aliso zien) gevonden werd in een bronzen vaatje, is gedroogde inkt welke hoofdzakelijk bestaat uit roet en looizuur ijzer.

De in de inkt gevonden aromatische stof is waarschijnlijk minder een bindmiddel dan een stof welke het roet heeft vergezeld, en hiermee ontstaan is door het onvolledig verbranden van welriekende specerijen.

In elk geval kan men uit de aanwezigheid der aromatische stof concludeeren, dat de inkt welke met het bronzen vaatje vóór 19 eeuwen onder den grond is geraakt, niet in de Romeinsche legerplaats is bereid, maar is geïmporteerd uit zuidelijke landen, waar de noodige specerijen inheemsch zijn, vermoedelijk Italië.

Behalve de genoemde bestanddeelen werden nog gevonden verbindingen van koper, aluminium, magnesium, ijzer, natrium en kalium, fosforzuur, koolzuur, zand en gips. Deze verbindingen zijn gedeeltelijk afkomstig van het brons, gedeeltelijk van de aarde en het bodemvocht.

IV. Prof. Le Chatelier te Parijs heeft zich bizonder verdienstelijk gemaakt door het onderzoek van Grieksch en Etruscisch aardewerk, gebrand zwart aardewerk uit Denemarken, Egyptisch porcelein, geëmailleerde Egyptische steenen enz. („Zeitschr. f. angew. Chemie", 1907, S. 517).

Van verschillende scherven van vazen uit de 5de en de 6de eeuw werd de samenstelling bepaald, alsmede de temperatuur (950°) waaraan ze bij het branden zijn blootgesteld geweest. Ook thans wordt ons aardewerk en het tinhoudend steengoed bij die temperatuur gebrand.

Bij zijn onderzoekingen kwam Le Chatelier een kunstige vervalsching op het spoor. Een der voorwerpen trok zijn bizondere aandacht, daar het blijkens de wijze van decoratie zou moeten toebehooren aan een zeer vroege periode. Uit gebrek aan authentieke bewijzen had men het echter niet in de verzameling van het Louvre opgenomen. Het verschilde in uiterlijk voorkomen niet van dergelijke scherven, en was met aarde bemorst. „Om het te reinigen wiesch ik het met koud water, zonder resultaat. Bij een tweede wassching met kokend water verdwenen de kleuren grootendeels, en een derde met alkohol was voldoende om ook het laatste spoor eener kleurstof te verwijderen Er bleef een grijze scherf over, welke met Grieksch aardewerk noch de korrel noch de kleur gemeen had". Ze was wellicht bedekt met spirituslak en beschilderd met aniline-kleurstoffen. Een dun laagje gom of gelatine diende voor glazuur. Overigens was de nabootsing bewonderenswaardig, zoodat een archaeoloog zonder hulp van den chemicus alle kans had bedrogen te worden.

Ook was Le Chatelier, zooals hij zelf bescheiden opmerkt, in de gelegenheid echt Egyptisch porcelein te onderzoeken. Of juister uitgedrukt: Le Chatelier was de eerste die door chemisch onderzoek heeft aangetoond dat de oude Egyptenaren werkelijk porcelein hebben vervaardigd. Wel had men porcelein in het land van den Nijl gevonden, maar men kon aantoonen dat dit van Chineeschen oorsprong was. Het object dat den onderzoeker ter beschikking stond, was een stuk van een met hiëroglyfen bedekte miniatuur-beeldzuil, zooals men er in grooten getale in de graven aantreft. De analyse gaf in procenten: kiezelzuur 88,6, aluminiumoxyde 1,4, ijzeroxyde 0,4, kalk 2,1, natron of natriumoxyde 5,8, koperoxyde 1,7. De samenstelling komt dus overeen met die van het zachte porcelein, zooals het nog heden te Sèvres wordt gemaakt.

V. Een zeer interessant artikel over de proviandeering van het Romeinsche leger in Duitschland heeft Prof. Dragendorff geschreven in het „Zeitschrift für Untersuchung der Nahrungs- und Genussmittel", 1907, 14, 11—17. De Romeinen gebruikten onder Augustus en Tiberius de Duitsche rivieren als waterwegen voor de verzending van mondvoorraad, vooral tarwe, peulvruchten, olie en wijn, en bouwden daarvoor stapel-

plaatsen. Zulk een stapelplaats meent Prof. D. te hebben gevonden te Haltern aan de Lippe.

Wageningen. R. N. de Haas.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de op 10 Jan. l.l. gehouden vergadering van de Letterk. Afdeeling sprak de heer S. A. Naber over *Mr. J. Luzac (1746—1807) als hoogleeraar*. Na herinnerd te hebben aan de plechtigheid van verleden jaar te Leiden, waarbij uit naam van Amerikanen hulde werd gebracht aan de nagedachtenis van Luzac als publicist, kwam de spreker tot zijn beschouwing van Luzac als hoogleeraar. Reeds in 1766 had deze, na als student in de letteren en in de rechten naam te hebben gemaakt, hoogleeraar in het Grieksch kunnen worden te Groningen, doch zijn vader en zijn oom wenschten van zijn talenten partij te trekken voor hun Fransche Leidsche Courant. Hij werd echter toch professor, maar eerst in 1785, als opvolger van Valckenaer; hij bekleedde dat ambt tot in 1796, toen hij ontslagen werd van het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis, waarna hij ook als hoogleeraar in het Grieksch niet in dienst wilde blijven. Later werd hij in zijn ambt hersteld, maar het Grieksch was intusschen opgedragen aan Wyttenbach; Luzac kreeg de vaderlandsche geschiedenis terug, waarbij gevoegd werden de „literae humaniores." Als rector magnificus hield Luzac in 1795 een rede *De Socrate cive*, in 1799 gaf hij uit *Callimachi fragmenta*, en de stof van zijn colleges verwerkte hij in zijn *Lectiones Atticae*. In het eerste deel daarvan betoogt hij dat Socrates nooit tegelijkertijd twee wettige vrouwen kan hebben gehad, in het tweede deel behandelt hij de oneenigheden der philosofen; het derde, dat over het huwelijksrecht bij de Atheners had moeten loopen, heeft hij niet kunnen voltooien. Hij vond den dood bij de ramp van Leiden. — De heeren de Beaufort en Sillem maakten eenige opmerkingen over de ware oorzaak van zijn ontslag in 1796. Daar hij tot de patriottenpartij behoorde, wordt dit feit niet terstond verklaard uit den politieken toestand; de volle waarheid dienaangaande is nog niet bekend.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 7 Jan. l.l. een vergadering, waarin de heer A. A. Beekman sprak over *De Kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288*. Hulde brengende aan het werk, dat G. de Vries Az. in 1864 onder dien titel heeft uitgegeven, gaf de spreker eenige critische opmerkingen die bij een nieuwe editie van nut konden zijn. Hoewel aanwinst van buitengronden door bedijking reeds vóór 1288 enkele malen heeft plaats gehad, was toch de keuze van dat jaar, waarin nl. de Westfriezen onderworpen zijn, een gelukkige gedachte. Doch voor de reconstructie van de kaart, waartoe de Vries zich bediend heeft van de kaart van Beeldsnijder van 1575, is het beter onze tegenwoordige topographische kaart als grondslag te nemen, daar deze in nauwkeurigheid die van Beeldsnijder natuurlijk ver overtreft. Na een aanschouwelijke algemeene beschrijving van den toestand in 1288 te hebben gegeven, liet de spreker o.a. zien, dat de loop van den zeedijk tusschen Barsingerhorn en Medemblik in 1288 anders was dan op de kaart van Beeldsnijder en in onzen tijd. Die latere dijk is oorspronkelijk een inlaag, in 1334 gelegd, en de spreker verklaarde, hoe een stuk van 1319, waarin een verstoeling van den Westfrieschen zeedijk voorkomt, hem in staat had gesteld den ouden toestand vrij nauwkeurig te reconstrueeren. Een dergelijke verbetering gaf spreker voor den dijk tusschen Hoorn en Schardam. Verder handelde hij over verschilllende termen, als b.v. *koog* en *kogge*, waarvan hij in 't midden wilde laten of zij etymologisch met elkaar in verband staan, maar die in elk geval in beteekenis zeer verschillen. Eenige belangstellende opmerkingen werden gemaakt door de heeren te Winkel, Kluyver, Verdam, Eerdmans.

De heer Hulshof, conservator aan de Rijksuniversiteitsbibliotheek te Utrecht, deelt in een zeer gedocumenteerd *Verslag van een onderzoek te Rostock* ('s Gravenh., Nijhoff, 1909) de resultaten mede van zijne wetenschappelijke reis naar genoemde plaats. Behalve tal van andere documenten en oude drukken, ook wiegedrukken, van belang vond hij in de papieren van den Duitschen econoom uit de 17de eeuw J. J. Becker een aantal stukken en berichten over ons land in de 17de eeuw. Het verslag, dat ook Greifswald en de verzamelingen aldaar behandelt, vult dat van prof. Kernkamp op zeer gewenschte wijze aan.

De gemeente Dordrecht deed den *Inventaris* van haar *archief* bewerken door haren archivaris J. L. van Dalen; het eerste deel loopende over den grafelijken tijd (1200—1572) ligt thans voor ons en beschrijft bijna 700 bundels en stukken.

Het zesde stuk der *Verslagen en Mededeelingen* van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, dl. V, bevat behalve de gewone rubrieken de uitgave der *Rechten van Schouwen en Duiveland* door de heeren Wiersum en De Jonge van Ellemeet.

Van den *Catalogus codicum manu scriptorum* der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek verscheen thans (Traj. ad Rh., Oosthoek, 1909) het tweede deel, bewerkt door den heer Hulshof, ten vervolge op het tot 1887 loopende eerste deel, dat door Tiele bewerkt was.

Onlangs verscheen het vierde deeltje der *Oudheidkundige Mededeelingen* van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, waarin mededeelingen omtrent de opgravingen van de grafheuvels in de Heitekamp bij Vaassen, van een urnenveld bij Riethoven (N. B.) en van opgravingen bij Veldhoven (N. B.) benevens een studie van dr. Lorié over het Uddelermeer. Korte mededeelingen geven bericht over vondsten van verschillenden aard. Het geheel gaat vergezeld van talrijke afbeeldingen.

Prof. Paul Fredericq gaf in de *Verhandelingen van de Kon. Belgische Academie* de *Rekeningen en stukken* uit *betreffende den pauselijken aflaathandel te Mechelen*. (1443—1472).

Wij verheugen ons zeer te kunnen melden, dat de *Deutsche Geschichte* van Karl Lamprecht thans voltooid voor ons ligt. Een *Schluszband* met aanhangsel, bibliografie en register is de laatste van dezen reuzenarbeid, die 12 deelen van het hoofdwerk en 2 zware *Ergänzungsbände* omvat; van sommige deelen zijn reeds vier uitgaven verschenen, van alle te samen twee. Het boek is een waardig monument van Duitsche wetenschap en Duitsche energie, en heeft grooten invloed reeds geoefend op de nieuwere Duitsche geschiedschrijving. Het doel was den wederzijdschen invloed van stoffelijke en geestelijke ontwikkelingselementen in de geschiedenis van Duitschland te schetsen en de grondslagen aan te geven van de ontwikkeling dier geschiedenis.

Dr. Gisb. Brom, Directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, gaf in zijne twee deelen *Archivalia in Italië*, onlangs uitgegeven door de Commissie van 's Rijks

Geschiedk. Publicatiën, overzichten van den aard en de geschiedenis der verschillende in de Vatikaansche archieven aanwezige afdeelingen. Een en ander werkte hij thans om tot een *Guide aux archives du Vatican* (Loescher, Rome), waarin hij de voor Nederlandsch gebruik bestemde aanwijzingen uitbreidde voor algemeen gebruik: een uiterst nuttige arbeid, die zeker algemeene belangstelling zal vinden bij de talrijke geleerden van alle natiën, die in de Vatikaansche archieven werkzaam zijn.

De ook hier te lande welbekende Deensche archivaris Gerhard L. Grove gaf onder den titel *Til Orlogs under de Ruyter Dagbogsoptegnelser* de dagboeken uit van den Deenschen zeeman Hans Svendsen, die van 1665-1667 op de Staatsche vloot diende (Kjöbenhavn, Erwin Grove). Het dagboek geeft aardige bijzonderheden over de groote zeeslagen, die de schrijver bijwoonde, en den tocht naar Chattam en is versierd met een groot aantal portretten, prenten en kaarten. De inleiding van den heer Grove geeft een goed overzicht van den Tweeden Engelschen zeeoorlog.

De Directeur der Venetiaansche archieven, prof. Carlo Malagola, zond ons een fraai geïllustreerde door hem bewerkte studie *Le Lido de Venise*, de geschiedenis van het lang gestrekte eiland, dat de lagune van Venetië van de Adriatische Zee scheidt (Venise, Norsa). Het smaakvol uitgegeven boek geeft tal van aardige totnogtoe volstrekt onbekende bijzonderheden, niet over de daar gelegerde Staatsche hulptroepen, die in 1617 zooveel last aan Venetië berokkenden.

Aan de redactie is toegezonden het 4de deel van Breymann-Steinmüller's *Neusprachliche Reform-Literatur* (Französisch und Englisch), bewerkt door dr. G. Steinmüller, en omvattende de jaren 1904—1909. Het bevat, behalve een bibliografie (verdeeld in twee hoofdstukken: *Theoretische Erörterungen* en *Praktische Darbietungen*) een zeer belangrijke afdeeling *Kritische Rück- und Ausblicke*. Hierin worden, kort en helder, de evolutie van verschillende kwesties van taalonderwijs in de laatste vijf jaren geschetst; wij bevelen onder meer de lezing aan der paragrafen gewijd aan de „Methodenstreit", aan het „Arrêté Leygues", aan de „Internationaler Schüleraustausch".

Bij de redactie is ingekomen *La Conduite de la Vie* door R. W. Emerson, uit het Engelsch vertaald door M. Dugard (Parijs, Colin, 1909).

Van Meyer-Lübke's *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft* (Heidelberg, Winter, 1909) is een tweede vermeerderde druk verschenen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1909, Novembre: P. Viollet, Le colonel général de l'infanterie de France. — P. Fabia, L'histoire de la poésie latine. — G. Perrot, Répertoires de monuments figurés. — Ch.-V. Langlois, La société française au temps de Philippe Auguste; Décembre: L. Delisle, Les incunables de J. Pierpont Morgan. — P. Fournier, Histoire de la juridiction ecclésiastique. — M. Besnier, La marine spartiate.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1909, 3: Von Soden, Sententiae LXXXVII episcoporum. — Finck, Die Wanderungen der Polynesier. — Frensdorff, Eine Musterung deutscher Historiker aus 1776 (brieven van R. M. van Goens aan Michaelis). — Meyer, Die drei arezzaner Hymnen des Hilarius von Poitiers.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVI, 2: M. Grammont, Recherches expérimentales sur la prononciation du cochinchinois. — R. Gauthiot, Deux mots turcs en russe. — A. Meillet, Deux omissions (rectificatie van een vroeger artikel). — Dez., Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien. IV. Emploi des formes personnelles du verbe — M. Bréal, L'allemand *die Seele*, anglais *the soul*.

Mnemosyne, XXXVIII, 1: K. Kuiper, De discrepantiis hymni Homerici in Mercurium. — J. J. H(artman), Plutarchus (2 conj.). — P. H. Damsté, Annotationes ad Aeneidem. — Dez., Ad Horat. Sat. II, 6,46. — H. v. H(erwerden), Aristoph. Ach. 338. — J. H. Leopold, Ad Gnomologium Epicureum Vaticanum. — S. A. Naber, Animadversiones criticae ad Dionem Chrysostomum. — J. Vürtheim, De Soph. Philoct. vs. 388.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXIII, 3: R. Schmidt, Rāma's Manmathonmathana. — S. Lefmann, Satkāyasamjñīkṛtam. — A. Houtum-Schindler, Eine jüdisch-persische Handschrift. — M. Simon†, Zum arabischen Galen. — A. Hauber, Ṭomṭom (Ṭimṭim) = Δάνδαμις = *Dindymus*? — F. Schulthesz, Über zwei Karšūni-Handschriften der Bibliothek der Jakobiten-Gemeinden in Urfa. — F. Praetorius, Die grammatische Rektion bei den Arabern. — Dez., Harf[un] = Terminus. — P. Haupt, Midian und Sinai. — H. Gunkel, Ägyptische Parallelen zum Alten Testament. — W. Geiger, Noch einmal Dīpavaṃsa und Mahāvaṃsa. — R. O. Franke, Die Suttanipāta-Gāthās mit ihren Parallelen (vervolg). — T. Bloch, Eine neugefundene Inschrift aus Zentral-Indien. — C. F. Seybold, Edrisiana I. Triest bei Edrisi: (')*sṭāǧānkū* verderbt aus *Terǧāsṭā* = Tergeste. — A. Fischer, Zwei Beiträge zur arabischen Grammatik. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXIII, 1: L. von Schroeder, Göttertanz und Weltentstehung (RV. X, 72). — R. Brünnow, Über Musils Forschungsreisen (Schluss). — J. Charpentier, Das Māra-saṃyutta in Mahāvastu. — W. Caland, Kritische Bemerkungen zu vedischen Ritualtexten. — R. Geyer, Beiträge zur Kenntniss altarabischer Dichter. 3. Al-'ajjāj und az-Zafayân. — M. Winternitz, Dialog, Ākhyāna und Drama in der indischen Literatur. — Anzeigen. — Kleine Mitteilungen.

XXIII, 2: J. Charpentier, Über Rudra-Śiva. — R. Schmidt, Das Ratiśāstra des Nāgārjuna. — F. Hrozný, Das Problem der altbabylonischen Dynastien von Akkad und Kiš. — Th. Zachariae, Siebenmal auf die Welt kommen. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXIII-XXIV, 10: F. Winter, Parallelerscheinungen in der griechischen Dichtkunst und bildenden Kunst. — P. E. Sonnenburg, Zur Würdigung des Apollonios von Rhodos. — J. Freudenthal, Lorenzo Valla als Philosoph. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: M. Wiesenthal, Was kann das heutige Gymnasium für die Charakterbildung seiner Zöglinge tun? — E. Elster, Ueber den Betrieb der deutschen Philologie an unseren Universitäten. — K. Geissler, Lehrer und Gelehrter. — H. Stürenburg, Das Alter der Abiturienten in Preussen und Sachsen. — Anzeigen und Mitteilungen.

De Nieuwe Taalgids, IV, 1: J. van Ginneken, Accent. — J. Koopmans, Roemer Visscher. — Th. J. Simons, Twee opstellen. — E. Kruisinga, Een zeventigste verjaardag. — C. G. N. de Vooys, Iets over de metafoor. — P. Valkhoff, Stijl.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XI, 4: H. Schulz, *Wildfang* — A. Götze, Wortübersetzungen. — A. Schütt, Zu Wolfs Bibelglossar von 1523. — K. Bachmann, Weiteres zur Kritik von Wolfs Bibelglossar. — E. Borst, *Das Jahrhundert der Projekte.* — Dez., *Glänzendes Elend* und kein Einde. — H. Klenz, Zur Seemannssprache — W. van Helten, *Hocke*, u. s. w., „Kleinverkäufer". — G. H. Danton, On *Chria* in Gottsched. — O. Hauschild, Zur Bedeutungsentwicklung von *wild.* — J. Bolte, *Ich denke wie des Goldschmieds Junge.* — A. Gysin, Schwarzwälder Kuhnamen. — E. Burger, Die ältesten Belege für *giraffe* im Deutschen. — G. Kisch, Zur Wortforschung. — O. Meisinger, *Beidergemang.* — R. Bertin, *Schön.* — O. Schütte, Bildungen auf *-rich* bei Wilh. Raabe. — W. Kurrelmeyer, *Schweidgang* = *Schnatgang.* — R. Blankenhorn, Zur Geschichte des Wortes *katze.* — Bücherschau.

Nederl. Archievenblad, XVIII, 2: De Leur, Proeve van regelen voor het samenstellen van indices. — Obreen, Hoe is de Paaschstijl ons land binnengekomen? — Huizinga, De jaarstijl van Haarlem. — Bouricius, Delftsche stijl.

Archief voor het aartsbisdom Utrecht, XXXV, 3: Snelting, Prothocollum Capituli Daventriensis (vervolg).

Bijdragen Bisdom Haarlem, XXXII, 3: Hesse, Pater Arnoldus ab Ischa. — Grijpink, Asylrecht te Muiderberg. — Droog, De parochie Schipluiden. — Van der Loos, De altaren en vicariën in de St Urbanuskerk te Ouderkerk a/d Amstel. — De Bont, Genealogie Dobben; enz.

American Historical Review, 1909. Oct.: Jameson, The American Historical Association 1884-1909. — Tamblyn, British Druidism. — Cannor, The charter of liberties of Henry I. — Daenell, The policy of the German Hanseatic League. — Nabuco, The share of America in civilization.

Teylers Theol. Tijdschrift, VIII, 1: Ten Cate, Augustinus' afdwalingen. — Van Gilse, Bewerkte psalmen. — Matthes, Roomsch-Katholieke Bijbelcritiek. — Cannegieter, De stand van het confessioneel vraagstuk onder de gereformeerde Protestanten 2de helft 16de eeuw.

Studiën, LXXII, 4: H. J. van Rijckevorsel, Augustinus tijdens zijn verblijf op Cassisiacum, I. — C. Wessels, De ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool, IV. — M. van Steen, Uit Zuid-Spanje, I. — Th. Ermers, Het algemeene zekerheidsvraagstuk; 5: J. de Groot, Nieuwe richtingen in de apologetiek, II. — H. J. van Rijckevorsel, Augustinus tijdens zijn verblijf op Cassisiacum, II. — M. van Steen, Uit Zuid Spanje, II.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Analecta Coeverinx, bew. d. van den Elsen: Archievenbl XVIII, 3 (Ebell).

Beerens, De casuistiek en Pascal: Studiën LXXII, 4 (van Kasteren).

Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, uitg. d. Cramer en Pijper, V: Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 1 (Knipscheer).

Brom, Archivalia in Italië: Anal. de l'histoire religieuse, V, 4 (Pasture).

Davidson and Gray, The Scottish Staple at Veere: Americ. Hist. Rev. 1909, Oct. (Lingelbach).

Dyserinck, P. N. Muller: Onze Eeuw 1910, Jan.

Görris, Dr. W. F. Nuyens: Studiën LXXII, 5

Hugenholtz, Levenslicht: Gids 1910, Jan. (van Hall).

Nieuwbarn, Kerkelijk Handwoordenboek: Studiën LXXII, 5.

Van Rensselaer, New-York: Americ. Hist. Rev. 1910, Oct (Innes).

Chantepie de la Saussaye, Portretten en Kritieken: Gids 1910, Jan. (de Meester).

Söderhjelm, Italiaansche Renaissance: Onze Eeuw 1910, Jan. (Kuiper).

De Sopper, Hegel: Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 1 (de Bussy).

Rectificatie.

In het *Museum* van Januari j.l. had in de lijst der recensies moeten vermeld zijn:

Wieselgren, *Bidrag till Kännedomen om 1600-talsdramat i Sverige*: Gids 1909, Dec. (Kalff).

Bij vergissing is opgegeven als door Prof. Kalff behandeld het bekende werk van Wrangel over de letterkundige betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden.

P. J. B.

PERSONALIA.

Overleden: de heeren Mr. N. G. Pierson en Dr. S. J. Warren, leden der Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Benoemd: opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Alkmaar de heer C. W. Krings; tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch aan Gymnasia te Amersfoort en te Utrecht de heer Dr. F. P. Sevensma; tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Doetinchem de heer W. L. van Beekom; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Schiedam de heer S. Houtman; tot Professor aan het Transvaal Univ. Coll. te Pretoria de heer T. H. Leroux; tot tijdelijke leerares in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Hilversum mej. H. W. Bolle; tot leerares in de Oude Talen aan het Gymnasium te Assen mej. Dr. M. J. Baale; tot tijdelijk leeraar (tot mej. Dr. Baale in functie treedt) de heer Dr. D. Heeringa; tot Directeur van de H. B. S. met 5-j. c. te Haarlem de heer W. C. G. H. van Mourik Broekman; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. met 3 j. c. en de O. H. S. aldaar de heer J. Katte; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te Haarlem de heer Dr. L. Polak; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te 's-Hertogenbosch de heer G. J. Stocksmeier; tot waarnemend leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Sappemeer de heer J. Gombert; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. H. van Dalen Wetters; tot leeraar in de Oude Talen voor den cursus 1909-1910 aan het Gymnasium te Assen de heer Dr. A. van de Hagt; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. met 3-j. c. te Meppel de heer H. F. Grondijs.

Bekrachtigd bij Kon. Besl. is de aanstelling van den heer J. Th. Beysens als hoogleeraar in de logica, de metaphysica, de psychologie en de ethica, op den leerstoel, gevestigd bij de faculteit van letteren en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Utrecht vanwege de St.-Radboudstichting.

Toegelaten als privaatdocent in de faculteit der rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden, om onderwijs te geven in de staatkundige geschiedenis, de heer Dr. H. T. Colenbrander.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Dr. D. M. Ringeling als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Assen; met 1 Jan. aan den heer H. F. Grondijs als tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te 's-Hertogenbosch.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1910 uitgegeven werken over de
Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van *f* 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1910** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1911 op te maken en vóór 1 Juni 1912 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1910. Mr. C. B. MENALDA.

DER WERELD LETTERKUNDE,

VOOR NEDERLANDERS BEWERKT DOOR P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Geïllustreerd met ± 350 Afbeeldingen.

Der Wereld Letterkunde zal verschijnen in 30 afleveringen, elk van ± 4 vel, royaal formaat en gebonden in twee deelen, die in dit en het volgende jaar zullen verschijnen.

De prijs bij inteekening is **f 0.80** per aflevering, terwijl voor band en binden **f 1.25** per deel wordt berekend

Ter bevordering van het debiet van deze belangrijke onderneming is elkeen die inteekent, lid van de *„Maatschappij voor Schoone Kunsten”* te Leiden, zonder verplichting tot betaling van contributie. Hij ontvangt als lid dier vereeniging onder meer het tijdschrift de **KUNSTKRONIEK,** Orgaan van die Vereeniging.

Het aantrekkelijke van het lidmaatschap dezer Vereeniging is bovendien, dat zij er in geslaagd is, korten tijd na hare oprichting (Koninklijk Besluit van 2 September 1908 Stbl. N°. 56) van Hare Majesteit de Koningin verlof te krijgen tot het houden van een **LOTERIJ,** waaraan alle leden van rechtswege deelnemen (Koninklijk Besluit van 1 April 1909).

Het lidmaatschap dezer Vereeniging waarvan elk lid een jaargang der **„Kunstkroniek”** met een lot in de Verloting ontvangt, bedraagt anders **f 10.—.**

De *„Maatschappij voor Schoone Kunsten”* heeft voor den nieuwen jaargang van de **„Kunstkroniek”,** die in geheel nieuwen vorm verschijnen zal, als **eersten prijs** aangekocht: **EEN PRACHTIG SCHILDERIJ,** van den bekenden Kunstschilder **N. BASTERT,** voorstellende: **Winterlandschap aan de Vecht.**

Voorts: **elf Schilderijen** en **drie Teekeningen,** waaronder van W. C. RIP, D. G. EZERMAN, D. WIGGERS, SIEGER BAUKEMA, J. F. STERRE DE JONG, H. SAVRY, MARIE WANDSCHEER, Mevrouw ALETTA VAN THOL – RUYSCH, Mevrouw WUYTIERS, P. A. SCHIPPERUS, R. LARY en W. H VAN DER NAT.

Een 180-tal Boek-, Plaat- en Prachtwerken.

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. No. 6. Maart 1910.

Meillet-Printz, Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Kluyver).
Immisch, Wie studiert man klassische Philologie? (Vürtheim).
Frisch, De compositione libri Plutarchei qui inscribitur Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος (de Jong).
Triandaphyllidis, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur (Hesseling).
Vollgraff, Nikander und Ovid, I (Brakman).
Yáqút, Dictionary of learned men, ed. by Margoliouth, II (Houtsma).
Middelnederl. Dramatische Poëzie, uitg. d. Leendertz (J. W. Muller).
Rieser, „Des Knaben Wunderhorn" und seine Quellen (Frantzen).
Shakespeare's Othello, hrg. von Schröer (van Dam).
Brockstedt, Das altfranzösische Siegfriedlied (Sneijders de Vogel).
Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache (van Wijk).
Bolchert, Des Aristoteles Erdkunde von Asien und Libyen (Koch).
Courteault, Blaise de Monluc historien (Bussemaker).
Brom, Der niederländische Anspruch auf die deutsche Nationalstiftung Santa Maria dell' Anima in Rom (Mulder).
Herre, Barbara Blomberg (Theissen).
Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 3ième Série, III; 4ième Série, II (Blok).
Vanderkindere, Choix d'études historiques (Obreen).
Vander Linden, Manuel d'histoire de Belgique; (ook in het Nederl.: Handboek van Belgische geschiedenis (Obreen).
Niermeyer, De Oost en de West (Nieuwenhuis).
Schmidt, Geburtstag im Altertum (van Hille)
Schoolboeken:
Ausgewählte Schriften des Lucian, I; 4. Aufl., besorgt von Bürger (Leyds).
Koopmans, Bloemlezing uit J. van Vondel's Gelegenheidsgedichten (Bergsma).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

A. Meillet, Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Vom Verfasser genehmigte und durchgesehene Übersetzung von **Wilhelm Printz.** Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 7; geb. M. 8).

Zooals de vertaler in zijn voorbericht opmerkt, zijn er in Duitschland velen die niet behoorlijk Fransch of Engelsch kunnen lezen „ohne die Krücke des Wörterbuches"; vandaar dat het de moeite waard was het werk van prof. Meillet ook in het Duitsch te doen verschijnen. Deze vertaling is gemaakt naar de tweede Fransche uitgave (van 1908) [1]), en voorzoover de inhoud niet geheel dezelfde is als die van het oorspronkelijke, neemt Meillet zelf die veranderingen voor zijn rekening. Ik geloof niet, dat zij veel te beteekenen hebben. Een paar maal is terloops gewag gemaakt van het nog zoogoed als onbekende Tocharisch; bezwaar wordt gemaakt tegen den term *formans* (blz. 85); erkend wordt, dat in lat. *est* (hij eet) de *ē* niet boven allen twijfel is verheven (blz. 142); als niet onmogelijk wordt gesteld, dat het Germaansche woord dat in het Gotisch door *reiks* is vertegenwoordigd, een echt Germaansch woord zou zijn (blz. 241). Verder zijn hier en daar zeer eenvoudige Fransche voorbeelden door Duitsche vervangen.

Kan nu deze Duitsche tekst dezelfde diensten bewijzen als de tweede uitgave van het Fransche werk? Zonder twijfel, wanneer men het niet al te nauw neemt. Let men op kleinigheden, dan zal men geloof ik zien, dat de vertaling niet overal even helder de gedachte van het origineel uitdrukt. Ziehier een paar voorbeelden. Blz. 24 (Fr. tekst): „Les correspondances supposent une réalité commune, mais cette réalité reste inconnue"; daarvoor heeft de vertaling (blz. 17): „Die Entsprechungen lassen die Annahme von etwas Gemeinsamem zu, aber dieses Gemeinsame bleibt unbekannt". Noch *supposer* noch *réalité commune* is hier goed vertaald. — Blz. 28 (Fr. t.): „La grammaire comparée est la forme qu'affecte la grammaire historique pour les parties du développement linguistique qui ne peuvent être suivies à l'aide de documents". De vertaling spreekt hier (blz. 20) van „diejenige Form . . ., die von der historischen Grammatik da angewandt wird, wo" enz.; hier is *affecter* dunkt mij niet juist opgevat. — Bl. 151 (Fr. t.) wordt gesproken van „une des principales causes d'inexactitude en matière d'étymologie", waarmede bedoeld wordt: oorzaken waardoor de etymologische wetenschap niet exact, niet volkomen streng kan zijn; men ontvangt een anderen indruk, wanneer men in het Duitsch (blz. 104) leest: „eine Hauptursache für die Ungenauig-

[1]) Deze is door den heer Speyer aangekondigd in het *Museum* van Oct. 1908.

keit in Etymologien". — Bijna onverstaanbaar is (blz. 110): „Man beachtet nicht genügend, wie sehr alle Einzelheiten im Bau einer Sprache zusammengefügt sind", terwijl het Fransch heeft (blz. 159): „On ne remarque pas assez à quel point tout se tient dans la structure d'une langue". — Blz. 161 zegt Meillet, dat de declinatie geen kenmerk geeft voor een onderscheiding van manlijke en vrouwelijke woorden, en daarna geeft hij als definitie: „un substantif masculin est celui qui demande la forme masculine du thème de l'adjectif qui s'y rapporte". De vertaler geeft dat niet helder weer door alleen te zeggen (blz. 111): „Ein mask. Substantivum erfordert die mask. Form" enz. — Blz. 192 zegt de schrijver: „Le subjonctif indique une action qu'on compte voir se réaliser" enz.; is dat hetzelfde als „eine Handlung, mit deren Verwirklichung man rechnet"? — Blz. 384: „une pareille situation linguistique entraîne l'élimination des menues particularités locales"; in het Duitsch (blz. 259): „Ähnlicher Sprachzustand" enz.; de vertaler had dunkt mij moeten schrijven „ein derartiger Sprachzustand". — Blz. 397: „rien n'avertit qu'un mot français comme *rail*, est un emprunt anglais de date récente (abstraction faite bien entendu de la prononciation pédante *rèl*)"; het Duitsch geeft (blz. 268): „nichts weist darauf hin, dass ein Wort wie nfr. *rail* eine ganz junge Entlehnung aus dem Englischen ist (natürlich nicht in der Aussprache *rēl*, sondern nur in der geschriebenen Form)." Die allerlaatste woorden zijn zeer onduidelijk: tegenover die uitspraak *rèl* wordt door Meillet de gewone uitspraak *ràý* gesteld, maar niet een „geschriebene Form". — Van gr. ῥαγῆναι zegt Meillet, dat die vorm niet is „phonétique", en bedoelt daarmede wat in het Duitsch wordt aangeduid met „lautgesetzlich". Het klinkt wat vreemd, wanneer de vertaling (blz. 91) zegt: „Die ... gr. Form ῥαγῆναι ist also nicht phonetisch".

Op die wijze voortgaande, zou men stellig meer kunnen vinden. Grondige kenners van het Duitsch zullen waarschijnlijk telkens bespeuren, dat die Duitsche tekst niet oorspronkelijk in het Duitsch is gedacht. Hoe nuttig het werk van den heer Printz ook moge zijn, de meeste Hollanders zullen de voorkeur geven aan de tweede Fransche uitgave, of anders wachten op de derde, die wellicht niet zoo lang zal uitblijven.

Leiden. A. Kluyver.

Otto Immisch, Wie studiert man klassische Philologie? Stuttgart, Wilhelm Violet. 1909. (Pr. M. 2.50).

Een aardig boekje in zijn genre — als het genre deugde. Zeker, beter is het dan Freund-Deiter; wijl Immisch een verstandig man is bevat dit werkje aardige opmerkingen, nuttige wenken. Doch men zie waar het heengaat! Reeds verscheen het „voor elken classicus onontbeerlijk vademecum" van de heeren Gercke en Norden en in „die Kultur der Gegenwart" hebben zich „de hoofdmannen" endgültig ausgesprochen over Werte, Wege und Ziele! Zal de „ijverige volgzame student" er zelf niet naar streven, dat uit dit alles weldra een „catechismus" verrijze? En dan maar braaf gepompt! getoond, dat men rechtzinnig in de leer is! Misschien wordt dan ook wel eene geloofsverklaring gevorderd met de hand op het „Handbuch".

Doch naast dit Alexandrinisme staat eene bedenkelijke „beursspeculatie". Olet, o Tite, olet!

Utrecht. J. Vürtheim.

P. Frisch, De compositione libri Plutarchei qui inscribitur *Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος* Burgiae, A. Hopfer typ. expr. (Leipzig, G. Fock). 1907. (Pr. M. 1.50).

Deze verdienstelijke dissertatie, waarop wij reeds in Das antike Mysterienwesen (p. 68 aanm. 1) de aandacht hebben gevestigd, bestaat uit drie hoofdstukken: I (p. 1—21) Prolegomena. De duabus fabulae explicationibus in unam conglutinatis (Voorrede. Over de twee aaneengelijmde verklaringen), II (p. 22—36) Fabula, quae in Plutarchi libro traditur, quomodo composita sit (Over de samenstelling van de in Plutarchus boek overgeleverde mythe), III (p. 37—47) De ceteris, quae ad hanc fabulae narrationem pertinuerint, explicationibus (Over de overige verklaringen, die op dit verhaal van de mythe betrekking hebben gehad).

Met groote scherpzinnigheid zet de jeugdige auteur de tegenstrijdigheden, die in bedoeld geschrift voorkomen, uiteen en toont aan, dat de oude verhandeling, die Plutarchus bij het samenstellen van zijn geschrift heeft gebruikt, zelfs reeds eene compilatie is geweest. Ook omtrent de verschillende deelen dier compilatie en de wijze waarop zij zijn samengesteld, worden wij nader ingelicht. De naam echter van den compilator blijft ons onbekend, al staat het ook vast, dat de compilatie ten tijde van of na Zeno is ontstaan, daar immers Plutarchus in hoofdstuk 41 de Stoicijnen zelven met name er bij vermeldt.

Terecht heeft P. Frisch p. 5 de conjectuur van E. Schwartz, dat in hfdst. 32 ἐπ' αὐτοῦ in plaats van ἐπὶ τοῦ Κρόνου te lezen is, overgenomen.

's-Gravenhage. K. H. E. De Jong.

M. A. Triandaphyllidis, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur. Strassburg, K. J. Trübner. 1909. (Pr. M. 6).

Dr. Triandaphyllidis heeft een paar jaar geleden door zijn Ξενηλασία ἢ Ἰσοτέλεια (Athene, 1905—1907) afdoende bewezen dat hem allerminst het overdreven purisme ten laste gelegd kan worden dat men zijn landgenoten pleegt te verwijten. Tans belooft hij ons een woordenboek van de termen die het middeleeuwse Grieks aan andere talen heeft ontleend; het hier aangekondigde boek is een voorloper van dat grotere werk. De schrijver behandelt er in de klanken van de vreemde woorden, zoals die na hun ontlening zich in Griekenland hebben gewijzigd; verder bespreekt hij de schakeringen van hun betekenis, hun wijze van samenstelling en besluit met een beschouwing van de „Lehnwörter als Träger der fremden Kultur".

Ik twijfel niet of 't oordeel van bevoegden zal over 't werk van de schrijver gunstig luiden; het maakt de indruk van door nauwkeurigheid uittemunten. Over biezonderheden kan men om twee redenen naar mijn mening nog niet tot een eindoordeel komen: ten eerste zal men moeten afwachten wat kenners van de zeer

verschillende talen waaruit het Grieks heeft overgenomen (daaronder b. v. Arabies en Turks) zullen zeggen, en in de tweede plaats onderstelt het tans verschenen boek op menige plaats reeds het bestaan van het grote woordenboek, dat ons de „Belegstellen” zal aanwijzen. Om elkaar goed te begrijpen dient men toch de plaatsen te kennen waar het besproken woord voorkomt. Zo ben ik voorlopig geneigd om het lemma κόξα „Pfeil > eine Art Schiff” voor onjuist te houden, want κόξα is mij alleen als de benaming van een lichaamsdeel bekend, ontleend, met gewijzigde betekenis, aan lat. *coxa*; ik onderstel dat de schr. het woord heeft verward met κόκκα dat b. v. in de Erotokritos voorkomt (II 612) en uit het Italiaans (*cocca*, pijl) is overgenomen. In μουτάτος zie ik wel met de schr. een valk die in een kooi gesloten is (lat. *muta*), maar dan bepaaldelik om er gedurende de periode van 't ruien (cf. Fr. *muer*) te vertoeven (zie Du Cange op μούτα, μουτάτος en μουτεύω); τουβίον is, dunkt mij, niet „eine Art Hosen” maar *slobkous* (zie Legrand, *Biblioth. gr. vulg.* VI, blz. 45, r. 226 en Τυπικὸν τῆς κοσμοσωτείρας ed. Petit, blz. 33). Dergelijke gevallen zal iedereen bij een lijst van ± 1800 woorden kunnen optekenen; later moet blijken of de opgegeven betekenis past bij de plaatsen die vermeld zullen worden.

Bij het bestuderen van de „Bedeutungslehre” (blz. 77—101) heeft de schr. zijn stof in velerlei rubrieken verdeeld. Zulk een verdeling heeft altijd iets willekeurigs. Ik zie b. v. niet in dat in de woorden καὶ γένῃ ὁ γάμος μακελλειό (Poulologus 92) het laatste woord metaforice van „Schlachthaus” geworden is tot „Gemetzel”; mag men niet vertalen: „en de bruiloft wordt een vleeshal”? Dit laatste woord is, dunkt me, hier beter dan „slachthuis”, dat door 't volgend σφαγεῖον wordt weergegeven. In elk geval zou ik hier niet aan „Gemetzel” denken, maar 't woord letterlik opvatten. In καλαμάρι en μουνίν (blz. 94) is „Ähnlichkeit in der äusseren Gestalt” m. i. geen aanleiding geweest tot de wijziging der betekenis; een *inktvis* en een *inktkoker* lijken weinig op elkaar, en in 't zeer platte woord μουνίν zal de oorspronkelike betekenis *poes* wel opgevat moeten worden in schertsende of liefkozende zin. Behoort ook ἰντίβι, geworden tot ἀντίδι, wel tot de woorden die vervormd zijn naar een onderstelde praepositie (ἀντί)? Ik zie in 't begin van het woord de invloed van de overeenkomstige Franse keukenterm en 't eind schijnt mij gewijzigd naar analogie van κρομμύδι, κουνουπίδι enz. Over zulke beginselen van verdeling kan men lang twisten zonder elkaar te overtuigen; toch acht ik het invoeren van een vrij uitgewerkt sisteem wel nuttig, daar het overzicht er gemakkelik door wordt en de auteur tot het trekken van enkele konklusies, die men natuurlik niet al te nauw moet nemen, er door wordt in staat gesteld.

De schr. heeft voor zijn werk alles geëxcerpeerd wat tot de middelgriekse volksletterkunde wordt gerekend en bovendien een paar schrijvers die door hun taal een overgang vormen, n. l. Malalas, Theophanes en Konstantinus Porphyrogenitus. Het is jammer dat hij ook niet een paar Typika en het door Nicole uitgegeven *Livre du Préfet* heeft gebruikt; het laatste vooral zou heel wat hebben opgeleverd.

Met grote belangstelling zullen alle beoefenaars van het latere Grieks, en zeer zeker ook vele anderen die zich voelen aangetrokken tot etymologies onderzoek, het woordenboek tegemoet zien dat door Dr. Triandaphyllidis tans op zulk een uitnemende wijs is aangekondigd en bij ons ingeleid.

Leiden. D. C. Hesseling.

Wilhelm Vollgraff, Professor an der Universität Groningen, **Nikander und Ovid.** Erster Teil. Groningen, J. B. Wolters. 1909. (Pr. *f* 2.90).

Er was een tijd, dat de tekst van Ovidius' *Metamorphoses* mishandeld werd volgens de beruchte leuze van Poggio: *divinare oportet*, *non legere*. In de laatste jaren bepaalt men zich meer tot het opsporen der bronnen, waaruit de dichter putte bij het samenstellen van zijn poëem. Vollgraff, Kienzle, Lafaye, Laudien, Dietze, Altenburg en bovenal de omzichtige Castiglioni hebben ons met studiën van dezen aard verblijd. Het is nog niet lang geleden, dat in een Engelsch tijdschrift een scepticus schrijvende over Lafaye's werk op het citaat: „ou il faut s'abstenir de pareilles recherches, ou il faut accepter la méthode, quelles que soient les ressources dont elle dispose, sans se dissimuler que les résultats auxquels elle conduit, ne peuvent jamais avoir qu'une valeur conjecturale” liet volgen: sometimes the reader would advocate the first alternative. Dit gevoelen deelt V. niet, immers terwijl hij zijn beschouwingen neergelegd in zijn dissertatie *De Ovidi Mythopoeia* (1901) aan een duchtige herziening onderwerpt, wil hij in bovengenoemd boek aantoonen, dat Nikanders *Heteroiumena* voor 47°/$_0$ de bron mogen genoemd worden voor de eerste twaalf boeken van Ovidius' *Metamorphoses*. Ziedaar in het kort zijn program.

In een leerzaam *Vorwort* wijst de auteur er op, hoe rijk de derde eeuw is aan degélijke philosophen en beroemde beeldhouwers, hoe arm zij is aan echte dichters. Ik voor mij zou een uitzondering willen maken ten aanzien van 't blijspel, want de νέα κωμῳδία bloeit nog omstreeks 275 a. C. n. Juist echter is de opmerking, dat de poëzie een overwegend mythologisch karakter aanneemt en dat de hoven der vorsten hun dichters hebben zoowel als invloedrijke staten en verbonden. Nikander uit Kolophon bijv. mag de nationale dichter heeten van het Aetolisch verbond. In hoofdstuk I wordt vervolgens bewezen, dat wij met de berichten der oude grammatici niet kunnen uitmaken, wanneer deze poëet leefde. Dit leert ons een inscriptie (Bull. de corr. hell. 1882 pg. 217), volgens welke de Delphiërs aan een dichter Nikander uit Kolophon de proxenie, de promanteia enz. toekenden. Deze Proxenie-oorkonde moet met Pomtow in de 3de eeuw geplaatst worden, V. dateert ze niet jonger dan 250. Nikander geboren ergo omstreeks 285 mag beschouwd worden als de jongere tijdgenoot van Hermesianax, Theocritus en Aratus. Is echter deze uitspraak niet voorbarig? Waren er niet gelijk Maass, Knaack en Wilamowitz vermoedden twee personen van dien naam? Na een uitvoerig betoog komt V. tot de conclusie, dat de *Aitolika*, *Heteroiumena*, *Georgika*, *Theriaka* en *Alexipharmaka* alle zijn van de hand van den in Delphi geëerden dichter, van wien bovenbedoelde inscriptie

gewaagt. Al deze werken toch ademen één geest: zij zijn gekenmerkt door een sagenbehandeling van sterk geprononceerd Aetolisch standpunt. Ofschoon in 't algemeen wel iets van die „panaetolische Tendenz" bij Nikander te bespeuren valt, moet toch verklaard worden, dat de schrijver te sterk formuleert, als hij spreekt van een „Uebermass der chauvinistischen Gesinnung". Gevoegelijk had V. melding makende van de betrekkingen tusschen 't Delphisch orakel en de Aetoliërs (pg. 57) kunnen herinneren aan de verdiensten der laatsten bij den aanval der Galliërs op Delphi (279). Een plausibele levensschets van Nikander opgebouwd uit de schaarsche gegevens, waarover wij beschikken, besluit het eerste hoofdstuk.

Aan het einde van elk der volgende capita (2—4) biedt de schrijver een kort overzicht van de daarin besproken mythen met opgave van de bronnen, welke naar zijn oordeel Ovidius gebruikte. Ongeveer dertig sagen (Lib. I – IV vs. 602) worden geanalyseerd en niet zelden slaagt de auteur er in hun Grieksch model te vinden. Toch ontbreken in de drie zoo even genoemde tabellen de vraagteekens niet; natuurlijk verwacht V. niet, dat ieder hem op het vaak glibberig terrein volgen zal. Ik zou, om een voorbeeld te noemen, het niet ondenkbaar achten, dat voor Metam. I vs. 1—150 ook Varro tot de bronnen behoort gerekend te worden, gelijk zulks evenzeer ten deele 't geval schijnt te zijn met het philosophisch gedeelte van Metam. Lib. XV. Anderen met minder fantasie begaafd zouden wellicht hier of daar een νᾶφε of een *non liquet* laten hooren, o. a. ter zake van de geschiedenis van Pyramus en Thisbe (pg. 138). Niet zoo grifweg kan men accepteeren, dat Ovidius hier een oorspronkelijk Grieksch-Cilicische sage vertelt, die een Hellenistisch dichter in Babylon laat spelen. In ieder geval is de methode, die uit schijnbaar onbeduidende indicia soms verrassende uitkomsten weet te verkrijgen, instructief. Niet onaardig is de hypothese (zoo noem ik het), dat Met. I 162 *scires e sanguine natos* eene aetiologische verklaring is voor den door Hellenistische dichters zoo vaak gebezigden naam van Thessalië Αἱμονία ('t land der „Blutmenschen").

Ik kan niet met Vollgraff den dichter der *Metamorphoses* zooveel zelfstandigheid ontzeggen, dat deze zich zelfs voor het samenkoppelen der sagen tot een Grieksch dichter moet gewend hebben. Zou iemand niet aan Apuleius zelf de verbinding van de onderscheidene „Einlagen" met 't hoofdverhaal toekennen? Van de *Fasti* schrijft Leo (Griech. u. Lat. Lit. und Sprache pg. 373): „von Geschichte zu Geschichte findet er einen kecken Uebergang". Die uitspraak geldt voor de *Metamorphoses*, mits men 't woord *kecken* vervangt door *freien*.

Het komt mij niet zeer waarschijnlijk voor, dat Ovidius het 4de boek der Metam. *na* 't 6de boek der Fasti geschreven zou hebben (pg. 135 Anm.). De *Metamorphoses* immers waren 8 a. C. n. voltooid, ja in meerdere exemplaren afgeschreven en verspreid, terwijl Ovidius nog in zijn verbanning aan den Kalender, die eerst na zijn dood uitgegeven is, gewerkt heeft. Misschien gaat de t. a. p. behandelde Romeinsche lezing van Ino's lotgevallen op Varro terug.

Eindelijk mag ik niet geheel en al met stilzwijgen voorbijgaan de theorie van Vollgraff omtrent de twee recensies, *Doppelfassung*, van enkele gedeelten in de Metamorphoses, die afkomstig zouden zijn van Ovidius zelf. Onmogelijk kan Maass algemeene instemming vinden met zijn opvatting, dat reeds vóór 20 jaar in deze quaestie 't laatste woord gesproken is. Vollgraff polemiseert moedig tegen Magnus, een kenner van onzen dichter als weinigen, die ten sterkste die *Doppelfassung* ontkent, maar eenvoudig interpolaties aanneemt dagteekenende deels uit de oudheid, deels uit de middeleeuwen. Niet onderschrijf ik alles, wat Magnus in den Hermes XL. pg. 191—239 aanvoert ter adstructie van zijn opinie, doch wel, dat van de onderstaande verzen (Met. VIII 284—286):

> sanguine et igne micant oculi, riget horrida cervix
> et saetae similes rigidis hastilibus horrent
> stantque velut vallum, *velut* alta hastilia saetae

het derde niet te redden is door de lezing van Burmannus

> stantque velut vallum, *vel ut* alta hastilia saetae.

Inderdaad is 't feit, dat de beste codices 't vers niet kennen, reeds afdoende. Werkelijk, had Ovidius na vs. 285 het beruchte vs. 286 geschreven, dan zou Seneca-rhetor (Contr. II 2, 8) hem nooit geprezen hebben een *comptum et decens et amabile ingenium*, maar dan zou Butler haast waarheid gesproken hebben, toen hij hem noemde „the most heartless of poets."

Ik heb met belangstelling, gelijk zeker mijn opmerkingen getuigen, Vollgraffs boek doorgelezen; gaarne spreek ik hier den wensch uit, dat de bewerking van 't tweede deel zijner interessante studie voorspoedig gaan mag. Philologen — zoo zijn er — die op zijn onderzoek de qualificatie toepassen, dat het is „*Wissenschaft des nicht-Wissenswerten*", verdienen nauwelijks gehoord te worden.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

The Irshád al-aríb ilá ma'rifat al-adíb or Dictionary of learned men of **Yáqút** edited by **D. S. Margoliouth.** Vol. II (Gibb Memorial Series VI, 2). Leyden, E. J. Brill; London, Luzac and Co. 1909. (Pr. sh. 8).

De lezers van dit Maandblad zullen zich herinneren dat ik vroeger (*Museum* XVI, 90) met groote ingenomenheid de verschijning van het eerste deel van Jāḳūt's biographisch Woordenboek heb aangekondigd. Het zal dus niemand verwonderen, dat ik thans, zoo mogelijk met nog grootere vreugde, de verschijning van het tweede deel begroet, want de waarde van eene dergelijke uitgave neemt toe, naarmate zij de voltooiing nadert. Daarvan zijn wij trouwens nog ver verwijderd, want in dit tweede deel reiken de alphabetisch gerangschikte levensbeschrijvingen nog niet verder dan tot de vijfde letter van het Arabische alphabet. Maar toch zijn wij reeds nu in staat gesteld de belangrijkheid van deze uitgave beter te waardeeren, want in het tweede deel komen enkele zeer uitvoerige biographieën voor van zeer bekende persoonlijkheden, die veel nieuws bevatten. Als voorbeeld noem ik de levensbeschrijving van den vezir Ismā'īl b. Abbād, die niet minder dan 69 bladzijden beslaat en rijk is in allerlei anekdoten ter ken-

schetsing van den persoon en diens tijd. Ook omtrent andere literarische beroemdheden bijv. omtrent de geschiedschrijvers ibn Abd Rabbihi, ibn Miskawaih, al-Belādorī en anderen vernemen wij vele belangrijke bijzonderheden. Kortom Prof Margoliouth kan zich verzekerd houden van de dankbaarheid van alle Arabisten, door dat hij deze belangrijke bron van kennis toegankelijk heeft gemaakt en dat te meer, omdat de wijze, waarop hij dit gedaan heeft, aan alle billijke eischen voldoet.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Middelnederlandsche Dramatische Poëzie, (uitgegeven) door **Dr. P. Leendertz jr.** Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1900—1907. (Bibl. v. Mnl. Letterk.). (Pr. *f* 15) [1]).

Met de voltooiing van dit lijvige boekdeel, de vrucht van jaren arbeids, mogen wij Dr. Leendertz van harte gelukwenschen: hij heeft ons een aanzienlijk vermeerderde en verbeterde uitgave geschonken onzer middeleeuwsche tooneelstukken. De belangstelling en bewondering, door de verschillende vertooningen der laatste jaren in ruimen kring voor deze spelen gewekt — eene bewondering, waarin trouwens, gelijk meermalen, zeker modieus gedweep met al wat „primitief" heet (gelijk vroeger met het „naïeve der middeleeuwen") een niet te onderschatten factor is — zou aan het vertier dezer standaardeditie allicht ten goede komen, indien de zeer hooge prijs voor velen geen hinderpaal ware. De kleine kring der koopers echter zal zich niet beklagen. Wij hebben hier nu bijna alle (altoos nog geringe) overblijfselen bijeen van die merkwaardige en aantrekkelijke afdeeling onzer middeleeuwsche letterkunde; en daarin een bron van literair-historische kennis, maar ook van aesthetisch genot. „Bijna alle": te recht heeft Dr. L. het lidwoord „De" van den titel der eerste uitgave weggelaten. De af- en aanwezigheid van enkele stukken uit aangrenzend taalgebied of tijdperk is in de Voorrede voldoende gerechtvaardigd. Maar zéér te betreuren blijft het ontbreken der 1ste Bliscap van Maria, die helaas niet met hare later teruggevonden zuster, de 7e, na zooveel eeuwen hier hereenigd is, maar nog steeds in Moltzer's uitgave gelezen moet worden. Maar dit is niet Dr. L.' schuld: zie Voorr. (II) en Inl. LXXXIII. Evenmin treft dezen uitgever de blaam dat hij zijn voorganger de hem toekomende eer op het titelblad onthouden heeft [2]): dit boek verschilt inderdaad, naar inhoud en bewerking zóózeer van Moltzer's uitgave, dat het geen verbeterde druk daarvan, maar gerust een nieuw boek mag heeten. Geheel nieuw, tot dusverre onuitgegeven zijn de twee korte spelen van St. Jooris en van den Somer ende van den Winter; in dezen bundel nieuw, en ten deele voor 't eerst algemeen toegankelijk zijn drie van de vier geestelijke drama's.

Grootendeels nieuw is ook de Inleiding. Moltzer's thans verouderde verhandeling over de algemeene geschiedenis van het middeleeuwsch drama heeft plaats gemaakt voor een veelzijdige beschouwing van al de hier uitgegeven spelen: een reeks breed uitgewerkte, maar zaakrijke hoofdstukken, samen 227 bladzijden beslaande, met den volgenden inhoud. I. De handschriften en oude drukken: een onverbiddelijk nauwkeurige beschrijving van lotgevallen, papier (alleen de beide Bliscappen zijn nog op perkament geschreven), watermerk, schrift, hoofdletters, leesteekens, afkortingen, verdwenen of afgesleten letters, verbeteringen enz. enz.: 63 blz.! II. Nieuwe uitgaven, en III. Omwerkingen en vertalingen: volledige, nauwkeurige bibliographische opgaven. IV. De opvoeringen (een woord, welks bestendiging door Dr. L. later, te spade, betreurd is), en V. Het tooneel en de tooneeltoestel: zeer goed overzicht van hetgeen hieromtrent in de stukken zelf, soms ook daarbuiten, te vinden en door den uitgever zorgvuldig verzameld is; waarbij alleen soms de stellige toon (b.v. op blz. XCVII—CII) in een dergelijke zaak, toch altoos „vol gissings", bevreemdt. VI. Inhoud en samenstelling: juiste, zij 't ook wat ongelijkmatige, bespreking der werkwijze en billijke waardeering der verdiensten van de dichters der stukken. VII. Dichters, tijd en plaats van vervaardiging: noch het grootste, noch wellicht het beste hoofdstuk. VIII. De bronnen: de oogst — inderdaad lang niet zoo schraal als de schrijver (CXLIII) meent — van uitgebreide lectuur en opzoekingen in allerlei vreemde, wereldlijke en kerkelijke literatuur, waarvoor wij zéér dankbaar mogen zijn. IX. Opmerkingen over den versbouw (maat en rijm): o. a. een volledige opsomming der rijmschema's, overigens niet geheel vrij van grammatische ongerechtigheden en waarin het gewag der vreemde, getelde maten (CLXXXIV vlg.) zeer bevreemdt. X. De taal (waarover straks). XI. Wijze van uitgeven. XII. Afwijkende lezingen: „nalezing" der hss. Volgt de tekst der stukken (441 blz.), Bijlagen en Aanteekeningen (179), en Woordenlijst (82): alles samen een goede 900 blz., waarin een achtenswaardige som arbeids ligt opgetast, met groote nauwgezetheid, breede kennis van zaken en verstandig beleid volbracht. Ook de Aanteekeningen bevatten heel iets anders en meer dan Moltzer's meer naar de behoeften van aankomende studenten ingerichte voetnoten: behalve verscheidene critische opmerkingen zeer vele goede en juiste verklaringen, vooral uit het verband en uit de vergelijking met de hedendaagsche gemeenzame en lagere omgangs- en volkstaal (ook uit schrijvers moedertaal, het Noordhollandsch-Westfriesch) geput. De woordenlijst is over 't geheel volledig, juist en voldoende, al zal men er een enkel woord vergeefs zoeken en over menig ander meer inlichting of althans verwijzing naar elders verlangen. [1])

[1]) Dat dit boek eerst thans hier besproken wordt ligt noch aan de Redactie, noch aan ondergeteekende.

[2]) Dat Dr. L. op den titel eigenlijk niet als uitgever, maar als dichter prijkt is zeker wel niet aldus bedoeld!

[1]) Jammer dat alleen vóór Sacr. en in St.-Jooris (naar 't hs.), niet ook vóór de overige stukken de namen der personen verzameld en, desnoods tusschen [ ], afgedrukt zijn: dat ware overzichtig en geriefelijk. — Ook de tooneelaanwijzingen bij de 7ste Bliscap zou men wellicht al zoo lief bij het stuk, iplv. in de Inl., afgedrukt hebben gezien. — Het ontbreken van de verkorte (en genummerde) titels der stukken boven de blz. is reeds vroeger door mij, en wordt nu ook door Dr. L. betreurd (CCIX). De nummering der stukken zou ook

Zooveel over de uitgave in 't algemeen. Voor de bespreking van tal van bijzonderheden ontbreekt hier natuurlijk (niet de stof, maar) de plaats. Slechts voor een paar principiëele punten vraag ik, op gevaar af ondankbaar te schijnen, de aandacht.

Dr. Leendertz is een overtuigd voorstander en onvervaard voorvechter van de modern-conservatieve methode van uitgeven, die tegenwoordig in Noord- en Zuid-Nederland zooveel aanhangers vindt: hij is een verklaard vijand van critische edities (zie blz. CCVII, CCIX, CCXII, 578 e. e. in de Aant.). De reactie tegen de (nu trouwens reeds lang verledene) voorbarige „Leidsche" tekstcritiek van Jonckbloet en anderen, maar ook tegen de systematisch, grammatisch normaliseerende „Duitsche" critiek houdt nog steeds aan. Nu, tegen een eigenlijk critische editie d e z e r zeer ongelijksoortige teksten bestaan, bij gebreke van voldoende hulpmiddelen, zeker nogal wat bezwaren. En den stelregel: eerst wanneer alle pogingen tot verklaring falen is emendatie geoorloofd, zal, in 't algemeen, zeker ieder onderschrijven. Het hangt er maar van af wat men in een geschrift mogelijk acht. Doch hiervan afgezien, komen mijne bedenkingen tegen Dr. L.' (en anderer) wijze van uitgeven in hoofdzaak hierop neer, dat wij zoodoende eenerzijds te veel, anderzijds te weinig ontvangen.

De vrome eerbied voor de handschriften en hunne schier onfeilbaar gewaande vervaardigers leidt eenerzijds tot de boven reeds vermelde angstvallige, haarfijne beschrijving, in Inleiding, Bijlage en Aanteekeningen van de kleinste eigenaardigheden der hss. (als gold het de oudste en kostbaarste gedenkstukken eener pas hervonden taal!), zooals men die niet of nauwelijks in den handschriften-catalogus eener Bibliotheek vindt, tot een tellen der verschillen tusschen twee drukken in 't gebruik van een hoofdletter aan het begin van een versregel (XXXVII, XLIX) en meer dergelijke . . . . „gewichtigheden": zie b. v. nog Aant. blz. 583, 586, 589 enz. enz. Ik zou mijne afkomst verloochenen, ging ik van de bibliographie kwaad spreken; maar — wat Dr. L. ook ter afwering dezer door hem zelf voorziene aanmerking moge aanvoeren (CCXII) — er bestaat toch nog een grens tusschen meer, minder en niet gewichtige dingen, die men niet zonder schade voor den goeden naam onzer philologie (in de schatting van het publiek en van deskundigen) kan overschrijden. Intusschen, zoolang er geen boete op gesteld is, kan men — niet dit alles, maar — veel hiervan gerust, en zonder schade voor verstand of gemoed, overslaan.

Maar deze eerbied voor de traditie, die de meest gewone vergissingen van afschrijvers — zooals ze bij elke vergelijking van twee of meer hss. van denzelfden tekst telkens zonneklaar blijken — haast onmogelijk acht, leidt er bovendien toe zich in allerlei bochten te wringen, om van die overgeleverde lezingen toch maar een verklaring te geven, liever dan er de schennende hand aan te slaan. En zoo wordt dan ook in deze Aanteekeningen, evenals in andere dergelijke uitgaven, zelfs wanneer wij te doen hebben met een kennelijk zeer slordig hs. of de eenige slechte uitgave van een sedert verloren hs., vaak het onmogelijke tot „redding" van zulke lezingen beproefd; niet zelden met vrij wat zelfvertrouwen, en soms met beroep op één enkel citaat uit het Mnl. Wdb., waarbij dan alle zoogenaamd „Mnl." maar over één kam geschoren wordt, zonder onderscheid van plaats of tijd of taalkring: 13de en 15de eeuw, Westvlaamsch, Limburgsch, Hollandsch, ja soms Groningsch, poëzie en proza, alsof dit alles maar één en dezelfde taal ware! Ik heb althans bij verscheidene van die „ongedwongen" verklaringen, waartegen volgens Dr. L. „niet 't minste bezwaar is", maar waarin, mijns erachtens, de befaamde spitsvondige „inlegkunde" geen kleine rol speelt, een dik vraagteeken gezet, dat ik dan, als ik geen betere verklaring weet en voor emendatie aanleiding noch gelegenheid zie, als teeken van een „non liquet", blijf verkiezen. Al is bij tekstcritiek het vermaarde „gezond verstand" soms een gevaarlijke leidsman gebleken, en al is het „taalgevoel" voor hetgeen in een ouder tijdperk eener taal gezegd kon worden vaak bedrogen uitgekomen, bij een uitgave mag, ja moet men toch, wil men niet aan de philologie alle oordeel ontzeggen, stellig met beide rekening houden. Is 't niet zonde en jammer aan de verklaring van waarschijnlijk bedorven lezingen zooveel vernuft en moeite verspild te zien, die zooveel nuttiger besteed zouden geweest zijn aan gewichtiger deelen der uitgeverstaak! Ook kan men uit overgrooten eerbied voor den auteur al te veel willen verklaren. Ik laat daar dat ook hier vele plaatsen nauwelijks verklaring behoefden (zie o. a. de Aant op W. en S. 357—388); maar wie b. v. alle rijmlappen onzer brave rederijkers nauwkeurig voor zijn en anderer logisch verstand wil rechtvaardigen heeft wel dagwerk, maar „delvet sonder spit". Evenwel, ook deze uitgever is soms beter dan zijn beginselen: waar verscheidenheid van teksten het bederf kennelijk uitwijst en tot keus dwingt (als in Lans. en in Mariken), oefent ook hij wel critiek, meestal in de Aanteekeningen. Tot emendeeren van den tekst zelf gaat hij zelden over, niet zonder huivering en omstandige beredeneering in de Aant.; zoo b. v. Sacr. 696, waar *van den live steen* zoowaar in — *sceen* (*scheiden*) veranderd is, onder betoog dat *steen van* —, in den zin van: afstand doen van —, toch onaannemelijk is!

Dit tweeërlei teveel is echter vooral dan te betreuren, wanneer er een tekort tegenover staat. Ik bedoel de onvoldoende bestudeering van de toch altoos belangrijker taalkundige, zoo grammatische als lexicologische eigenaardigheden der verschillende stukken. Dr. L. verschoont zich van deze taak door te wijzen op de groote verscheidenheid der stukken, die noodwendig tot te groote uitvoerigheid of tot oppervlakkigheid in dezen zou leiden (CCII). Toch niet, zou ik meenen; mits men slechts behoorlijk de k e n m e r k e n d e vormen en woorden uitmonstert, bloote s p e l l i n gverschillen laat voor wat zij zijn en klank en letter onderscheidt; heeft Dr. L. dit, waar hij in Inl. en Aant. dan toch min of meer terloops over de taal spreekt, altijd gedaan?

in de Woordenlijst vrij wat ruimte bespaard hebben. — De verandering van letter en papier van vel 24 af is een (misschien onvermijdelijk) gevolg van de verhuizing der Mnl. Bibl. van de firma Wolters naar de firma Sijthoff; fraai is 't zeker niet.

En die zaken zijn niet alleen van belang „voor de studie van klank- en buigingsleer" op zich zelf (CCVII), maar immers wel degelijk ook voor de plaats- en tijdsbepaling en voor de tekstcritiek der stukken; ja ook voor de literaire karakteristiek, b. v. van een spel in plat-Brabantsch als Playerwater (in tegenstelling met de licht Brabantsch gekleurde schrijftaal van de romantisch-ridderlijke spelen en van ons pronkjuweel, Mariken) of van 't Sacramentspel als rederijkersproduct (CXXXVI). Hier kan de taalkunde — afgezien van hare zelfstandige waarde natuurlijk — aan de literatuur-geschiedenis gewichtige diensten bewijzen. Maar Dr. L. is ook hier conservatief-sceptisch (CXXXII); hij heeft alleen (waarom eigenlijk?) van de taal van Playerwater een (meer uitvoerige dan doeltreffende) beschrijving gegeven, aan de taal der overige spelen slechts nu en dan zijn aandacht gewijd. Daarmede heeft hij echter ook een der beste, objectieve criteria voor die tijds- en plaatsbepaling verwaarloosd. Zeker eischt dit vrij wat grammatische en lexicologische kennis en studie; gevoelt men daartoe aanleg noch roeping, het zij zoo; maar men ontkenne niet dat dit onderzoek tot de taak des uitgevers behoort. Het is toch eigenlijk bedroevend dat dit nu, een kwarteeuw na 't verschijnen van twee uitvoerige Mnl. grammatica's [1]). en van althans enkele monographieën van dien aard, nog aan een man van erkende bekwaamheid als Dr. L. moet worden voorgehouden; en dit te meer hier, waar Hoffmann v. F., nu reeds bijna drie kwart eeuw geleden, voor dit grammatisch (en ook stilistisch!) onderzoek voorbeeld en grondslag gegeven heeft (zie XXXV vlgg. zijner uitgave).

Ik beweer niet dat de scheiding der taal van dichter en afschrijver, de plaats- en tijdsbepaling dezer geschriften altijd gemakkelijk, of ook maar mogelijk, dat overal een afdoende uitkomst te verkrijgen ware geweest; maar toch stellig vrij wat meer dan wij hier nu ontvangen hebben. Met name wijs ik op de spelen uit het Hulthemsche hs., die op mij bij de herlezing opnieuw den indruk hebben gemaakt meerendeels Brabantsch te zijn, niet Vlaamsch, gelijk Dr. L. (die de rijmen daarvan wel opgesomd, maar niet critisch gebruikt heeft) alleen op grond der plaatsnamen Kortrijk en Gent in Die Hexe en van het vloeken bij St.-Nicolaas in Drie Daghe Here, voor alle tien besluit, er bij voegende: „De taal is met deze plaatsbepaling niet in strijd" (CXXXIII). Dit laatste nu meen ik stellig te mogen loochenen. Niet alleen ontbreken in deze stukken nagenoeg alle Vlaamsche eigenaardigheden, maar ook treft men er, reeds bij een vluchtige doorlezing, genoeg Brabantsche vormen en woorden in aan om ze, tot nader order, in dat gewest te plaatsen [2]),

[1]) Die beide werken zijn trouwens, evenals Stoett's Syntaxis en sommige opstellen van dezen en anderen aard, zelden, veel minder dan mogelijk en wenschelijk was, geraadpleegd, althans aangehaald.

[2]) Ik wijs hier slechts — voor omstandig betoog is geen plaats — op vormen en woorden als *wenen*(*â*), *vermeert*, *-echtich*, *meinen*, *voeren : uren*, *sueght : ghevuecht*, *houwen* (*u*), *scouwen* enz. (*d*), *hoot*, *stect* (:) *conet*, *selen*, *doeghet* (doet) *molder*, *swester* (?), *abel* (?), misschien ook de (Brab. hertogs)-naam *Godevaert* (?) enz.

met uitzondering wellicht van de twee bovengenoemde. Indien dit juist mocht blijken en derhalve de groote meerderheid dezer spelen, en bovendien Playerwater, Sacr., Mar. v. N. en de beide Bliscappen uit Brabant, uit Vlaanderen alleen de twee genoemde kluchtspelen, de twee Tafelspeelkens, Nu noch, Maegd., St.-Jooris en S. en W. afkomstig zijn, dan is dit overwicht, in getal en gehalte, van Brabant toch zeker veroorzaakt door het toeval, dat zooveel meer Vlaamsche spelen heeft doen verloren gaan: uit Worp's opsommingen krijgt men althans geenszins den indruk dat in Vlaanderen minder spelen gedicht en vertoond zijn. Ook de toeschrijving van alle tien dezer spelen aan één dichter is dan echter lang niet zoo zeker als Dr. L. boudelijk stelt (CXXXII).

Ten slotte eenige punten van literair-historischen aard, waaromtrent men in de Inleiding of Aanteekeningen gaarne eenige of nadere inlichting zou gevonden hebben. Of eene algemeene aesthetische waardeering in de Inleiding eener uitgave thuis hoort is misschien twijfelachtig; stellig mag men ér m. i. alles verwachten wat bijdragen kan om den (immers niet altijd geheel deskundigen) lezer literair-historisch te oriënteeren en het stuk te karakteriseeren. Zoo waren m. i. noodig of wenschelijk geweest: (nadere) mededeelingen over den aard en de herkomst van het spel en den persoon van Masscheroen (CXXIX, CLXXI); althans de vermelding van dien anderen dichter Smeken, wiens identiteit met zijn genan, den dichter van 't Sacramentspel, nog twijfelachtig is (CXXXVI); althans een korte algemeene karakteristiek van de (ci devant) „abele" spelen — Dr. L. heeft zeer aannemelijk gemaakt (CXVIII) dat *abel* een bloot epitheton ornans, geenszins een specifieke benaming is — als (zeer verdienstelijke) dramatiseeringen van bekende motieven uit de romanliteratuur (met vele herinneringen ook aan de hoofsche lyriek) dier dagen, te vergelijken met dergelijke „bewerkingen voor het tooneel" uit later tijd; en dergelijke vergelijking onzer kluchten met, of althans verwijzing naar de Fransche farces en de Duitsche Fastnachtspiele (CXLII vlgg.); een algemeene beschouwing of opmerking over het nauwe verband tusschen de geestelijke drama's en de schilderkunst, woord en beeld (CLXXII); een korte vergelijking van Maegden met de zeer oude spelen over dezelfde stof, de afbeeldingen aan kerkportalen enz. (CLXXXIII); een verklaring, althans opmerking der voorstelling (in de 7ste Bliscap) van Maria als eene geestelijke zuster, zich uitende in de taal der 15de eeuwsche mystieke devotie; een aanwijzing van het opmerkelijk gebruik der langere verzen in Maegden en der strophen in de 7ste Bliscap, ter uitdrukking eener hoogere, lyrische of gewijde stemming. Ook in de Aant. zou men soms gaarne meer literair-historische toelichting vinden, b. v. over punten als de „joghetborre" (Busk. 106), den egelantier (Lans. 51), de vergelijking van den boogaard en den valk (a. w. 488 vlgg.), de straf van het verlies van een oor (Hexe [1]) 48), het loopen der varkens op straat (W. en S. 46), den „cockijn" en de andere

[1]) Waarom deze moderne Overlandsche, niet-Middelnederlandsche titel, door Hoffmann ter kwader ure aan dit spel gegeven, bestendigd?

personages van laatstgenoemd spel, enkele in 't geheel niet verklaarde woorden of namen als *playerwater*, *Werrenbracht*, *Sinte Joes* (S. en W. 50) enz. Maar er valt niet aan te denken alle bedenkingen, vragen en toevoegsels, bij 't doorlezen van een omvangrijk werk als dit opgerezen en aangeteekend, hier te bespreken.

Ik eindig dus; niet zonder vrees dat de uiteraard breedere bespreking der principiëele aanmerkingen de rechtmatige hulde, aan dezen stoeren en nuttigen arbeid verschuldigd, in 't oog der lezers verduisterd of verdrongen heeft. Daarom ten slotte nogmaals de verzekering dat Dr. L. met zijne uiterst degelijke, nauwkeurige en doorwrochte, in menig opzicht voortreffelijke uitgave een lang gekoesterden wensch vervuld en alle beoefenaars onzer letterkunde grootelijks aan zich verplicht heeft.

Utrecht. J. W. Muller.

Ferdinand Rieser, „Des Knaben Wunderhorn und seine Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Volksliedes und der Romantik. Dortmund, Fr. Wilh. Ruhfus. 1907. (Pr. M. 16).

De titel van dit boek zou kunnen doen denken aan een litterair-historisch onderzoek naar de bronnen van de in D. K. W. opgenomen liederen. Dit is echter niet het hoofddoel van den schrijver. Het is hem niet in de eerste plaats te doen om het opsporen of herstellen van den oorspronkelijken vorm der genoemde gedichten — hetgeen trouwens in de meeste gevallen reeds geschied was —, maar om een vergelijking van die origineelen met de redactie van het „Wunderhorn", ten einde daardoor nieuw materieel te verkrijgen tot een betere beoordeeling van de „geistige Auffassung" der beide verzamelaars en een nauwkeuriger kennis van hun ontwikkelingsgang. Terecht wijst hij in het voorbericht (S. v.) er op, dat, moge al dergelijk uitpluizen afbreuk doen aan de poëtische bekoring, die over het geheel ligt, deze arbeid toch eens moest gedaan worden, om te kunnen vaststellen, wat de Duitsche lyriek der 19de eeuw eigenlijk aan het echte volkslied, en wat zij aan de romantische kunstlyriek heeft te danken.

Reeds in 1906 was door J. E. V. Müller een begin gemaakt met dit onderzoek in het *Programm der Hansaschule in Bergedorf*, waar de werkwijze van Arnim en Brentano werd geschetst en aan tien liederen in het bijzonder werd nagegaan. Zijn slotsom was, dat het streven van Arnim meer gericht was op het pasklaarmaken der oude lyriek voor zijne tijdgenooten, waarbij hij zich volmaakt onverschillig toonde voor de historische overlevering, terwijl Brentano steeds bij zijn romantische omwerking het oorspronkelijke karakter trachtte te bewaren. Dit oordeel wordt door het onderzoek van Rieser bevestigd: wij zien twee verzamelaars aan het werk, die van hetgeen zij opnemen een groot deel omen bijwerken, knotten en aanvullen, met een romantische vrijheid, die den philoloog de haren te berge doet rijzen, die ook wel zelf „volksliederen" uit het niet te voorschijn roepen — maar toch onderscheiden wij duidelijk twee individualiteiten: de ééne geweldadig, zonder een spoor van piëteit moderniseerend, er op los dichtend, oude motieven met de gewrochten van zijne baroque fantazie samensmeltend — dat is Arnim; de andere wel modern sentimenteel en fantastisch, maar met meer historischen zin en gevoel voor de bekoring van het oude, steeds er op bedacht, dit zooveel mogelijk te sparen — dat is Brentano. De briefwisseling tusschen beiden, die door de mooie uitgave van Reinhold Steig algemeen toegankelijk is gemaakt, heeft over deze samenwerking het volle licht doen opgaan. Zij vormt dan ook den grondslag der historische beschouwingen van Rieser omtrent het ontstaan van D. K. W. (bl. 8—23; 268—274).

Er is aan dit boek een ontzachlijke arbeid besteed: van bijna zes honderd gedichten de bron of bronnen na te gaan, de verschillende redacties daarvan onder elkander en met de moderne omwerking strofe voor strofe te vergelijken, dat is een ware „travail de Bénédictin", vooral wanneer hij met zooveel zorg en nauwgezetheid wordt verricht, als hier. Daarbij kwamen nog bijzondere moeilijkheden tengevolge van het onsamenhangende der stof, waardoor met ieder gedicht als het ware een nieuwe paragraaf begint, zonder verband met het voorafgaande. De schrijver heeft dit bezwaar trachten te ondervangen door aan de afzonderlijke bespreking der verschillende gedichten van ieder deel (Bd. II en III worden samengevat) telkens een algemeen hoofdstuk te doen voorafgaan, waarin na een historische inleiding een overzicht wordt gegeven van de bronnen der liederen, de dichtsoorten en de wijze van bewerking. In het bijzondere gedeelte worden dan de gedichten eerst naar tijdsorde in twee groepen gesplitst (gedichten der 15de—17de eeuw; nieuwere gedichten), daarna volgens de dichtsoort (höfische Lieder, hist. Volkslieder enz.) gerangschikt. De kinderliederen zijn, even als het door Ludwig Erck uitgegeven supplement, van de beschouwing uitgesloten.

Op deze wijze is het den naarstigen schrijver gelukt, in zulk een disparate massa althans eenige perspectief te brengen. Van algemeene conclusies heeft hij zich onthouden, maar zijn voortreffelijke arbeid biedt aan toekomstige onderzoekers een rijk materiaal aan. Vooral voor de kennis van Brentano — want Arnim is voor de geschiedenis der lyriek van minder belang — kan het hier bijeengebrachte van groot nut zijn. Eene dieper doordringende studie zou hier den zeer eigenaardigen lied- en ballade-stijl van den genialen Clemens, die zoo grooten invloed heeft geoefend, o. a. op Heine, in zijn wording kunnen nagaan.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Shakespeare's Othello in Paralleldruck nach der ersten Quarto und ersten Folio mit den Lesarten der zweiten Quarto und einer Einleitung herausgegeben von **M. M. Arnold Schröer**. Heidelberg, Carl Winter. 1909. (Pr. M. 1.70).

Zooals de titel belooft, brengt dit boek een gemakkelijk onderling vergelijkbaren herdruk van de drie oudste teksten, waarin Shakespeare's Othello tot ons is gekomen. Die herdruk schijnt met nauwgezetheid te zijn bezorgd. Wel vond ik bij de toetsing van het vierde tooneel van het derde bedrijf aan de facsimile's van Praetorius, van Staunton en van Halliwell-Phillipps drie verschillen met de quarto- van 1622 en zes met de folio-uitgave van 1623, maar die verschillen betreffen slechts lees-

teekens en het is zeer wel mogelijk, dat Schröer in al deze gevallen het oorspronkelijke juist weergeeft; de genoemde facsimile's laten op het punt van punten en komma's veel meer te wenschen over, dan hun naam zou doen vermoeden.

Ofschoon deze uitgave alleen de bescheiden rol van hulpmiddel „für akademische Übungen in Textkritik" wenscht te vervullen, mag zij toch, naar mijn meening, als een kerngezond verschijnsel op het gebied der Shakespeare-literatuur worden begroet. De nog immer hoog noodige bronnenstudie van den Othello-text is er alweder heel wat gemakkelijker door geworden.

B. A. P. van Dam.

Gustav Brockstedt, Das altfranzösische Siegfridlied; eine Rekonstruktion, mit einem Schlusswort: Zur Geschichte der Siegfridsage. Kiel, Robert Cordes. 1908. (Pr. M. 8).

Een gedicht uit de zestiende eeuw, een in 1557 vervaardigd drama van Hans Sachs, een résumé van Spangenberg en een volksboek uit de achttiende eeuw vertegenwoordigen een afzonderlike opvatting van de Siegfridsage, nl. het *Siegfridlied.*

Door vergelijking nu van die verschillende redakties tot het oorspronkelike gedicht te komen, en aan te tonen dat dit in belangrijkheid en omvang niet behoefde onder te doen voor het *Nibelungenlied*, ziedaar in de eerste plaats het doel van de schrijver.

Maar, zoals reeds uit de titel blijkt, de strekking van deze studie gaat veel verder, is van veel algemener en ingrijpender aard. Reeds in een vorige studie heeft schrijver trachten aan te tonen dat het oudfranse gedicht de *Floovent* [1]) in zijn gehele opzet en in de behandeling der verschillende motieven een Siegfridepos is, en een bewerking van de *Sigudsage.* Welnu, de parallelen tussen dat franse gedicht en het in deze studie gerekonstrueerde *Siegfridlied* zijn, altijd volgens schrijver, zó treffend, dat er van toeval geen sprake kan zijn: de dichter van de *Floovent* en die van het *Siegfridlied* zijn een en dezelfde persoon.

We gaan verder. Onze kennis omtrent de Siegfrid-overlevering berust, behalve op het *Siegfridlied*, nog op het *Nibelungenlied* en op wat schr. noemt de *Sigudsage.* Van deze drie gedichten is alleen de *Sigudsage* van duitse afkomst; de beide andere, niet alleen het *Siegfridlied*, maar ook de *Nibelungen*, zijn vertalingen uit het Frans. De dichter van de *Floovent* is de schepper van het „nationale" duitse epos!

Maar ook het spaanse gedicht de *Zeven Infanten van Lara* en de italiaanse bewerking van de *Boeve de Hanstone* moeten blijkens hun inhoud van dezelfde franse dichter stammen. Daar nu verder *Galien li Restoré* en *Biterolf* analogieën met de *Infanten* vertonen en dus noodzakelikerwijs werk van de dichter van de *Floovent* moeten zijn, komen we tot de konklusie dat deze dichter naast zijn veelomvattende werkzaamheid voor het buitenland — Duitsland, Spanje, Italië en ook Noorwegen — tevens „der eigentliche Träger der altfranzösischen Volksepik" is.

[1]) *Floovent-Studien*, Untersuchungen zur altfranzösischen Epik. Zie de uitvoerige kritiek van E. Stricker in: ***Zeitschrift für deutsche Philologie,*** 1909, S. 31—58.

Het zou ons te ver voeren in een korte aankondiging punt voor punt alle beweringen van de heer Brockstedt te behandelen. Trouwens, verschillende theorieën, bijv. de laatstgenoemde, zijn slechts aangestipt en zullen in latere studies verder uitgewerkt worden, zoals dit werk zelf de voortzetting is van de in 1907 verschenen *Floovent-Studien.* Hier zij het voldoende een staaltje aan te halen van de verbluffende gemakkelikheid waarmee schr. analogieën weet te ontdekken, en door redenering op redenering en bewijs op bewijs te stapelen tot de meest verrassende resultaten komt. Ik kies hiervoor de noot op bl. 165 en 166, die in het kort een heel goed denkbeeld geeft van Brockstedt's methode:

In het *Nibelungenlied* voorspellen twee wijze „merewîp" aan Hagen de dood van alle Bourgondiërs, uitgezonderd van de kapelaan van de koning. In de *Infanten van Lara* ontmoeten de jonge mannen een vlucht vogels hetgeen, volgens de grijze Muño Salido, een voorteken is van hun nabijzijnde dood. Deze beide passages vindt Br. zo merkwaardig parallel dat de een uit de ander ontleend moet zijn! Nu volgt er echter in de *Infanten* dat Ruy van zijn neven 500 solidi aanneemt als zoengeld voor de dood van een zijner mannen. Dit verhaal nu doet wel denken aan de Gelfrat-Else episode uit de *Nibelungen*, maar toch slechts zeer uit de verte. Dat komt, omdat de *Nibelungen* zelf het oorspronkelik motief gewijzigd hebben. Dit oorspronkelike vinden we in de *Sigudsage.* Daar geven de Asen de „hort" en de ring Advaranaut aan de reus Hreidmar, omdat diens zoon in ottergestalte door Loki verslagen was. Merkwaardig, roept Br. uit, dit is presies hetzelfde motief als in de *Infanten*, waar Gonzalo een der mannen van zijn oom Ruy verslaat en daarvoor ook een boete betaalt! Maar, vraagt Br. verder, hoe is het mogelik dat een dichter die de *Nibelungen* navolgt, weet dat hij voor een bepaald motief het oorspronkelike in de *Sigudsage* heeft te zoeken? Zo iets is alleen aan te nemen van hem die — volgens Brockstedt's hypothese — de *Sigudsage* bewerkt en de *Nibelungen* gedicht heeft! En dat is de dichter van het oud-Franse gedicht de *Floovent.* Deze heeft dus ook het spaanse gedicht geschreven.

Wij zien hoeveel eisen schr. hier aan zijn lezers stelt. Zij moeten 1° al zijn konklusies omtrent de *Sigudsage* aanvaarden, 2° eveneens die omtrent de oorsprong van het *Nibelungenlied*, 3° toegeven dat de episode van de vlucht vogels onmogelik onafhankelijk kan zijn van de merewîp-scene, 4° inzien dat het verslaan van een man en het aanbieden van een zoengeld iets zó buitengewoons is dat die motieven niet door twee dichters zelfstandig in hun werk gevlochten kunnen zijn, 5° erkennen dat niemand iets aan de *Nibelungen* en de *Sigudsage* kan ontleend hebben dan de dichter en bewerker van die beide gedichten. Wanneer wij dit alles aannemen, zal schr. ons later bewijzen, met behulp van de verkregen resultaten, dat ook *Galien li Restoré* en *Biterolf* door de dichter van de *Floovent* vervaardigd zijn. Aanvaarden we zijn konklusies niet, ja, dan zullen ook zijn verdere bewijzen voor ons alle waarde missen.

't Is, meen ik, niet nodig te betogen dat de vermeende analogieën van de heer Br. alle bewijskracht

missen tot het aannemelik maken van een zó vreemde hypothese als de zijne, die juist krachtige argumenten van node heeft, zal men er geloof aan kunnen slaan. Wij vragen ons af hoe schr. zich de werkzaamheid van de dichter voorstelt vooral met betrekking tot het buitenland. Ontving hij bestellingen uit Duitsland, Spanje, Italië? of had hij misschien vertalers, tevens dichters, in dienst die al zijn met ongeveer dezelfde motieven vervaardigde gedichten in een vreemde taal overzetten? En hoe is het te verklaren dat de oorspronkelike franse gedichten niet bewaard zijn gebleven? Deze laatste vraag schijnt schr. zich wel gesteld te hebben, maar het mag toch geen antwoord heten, als hij zegt: „Hat „der Flooventdichter übrigens direkt für Deutschland „gearbeitet, dann wird auch die Vorlage der Infanten„dichtung von vornherein für Spanien bestimmt gewesen „sein; und ebenso haben die französischen Urschriften „der Fioravante- und Buovodichtingen sowie die Vor„lage der nordischen Moniageredaktion wohl kaum „jemals in Frankreich Kurs gehabt.”

Wij willen deze aankondiging niet eindigen, zonder een opmerking van eenigszins andere aard te maken. Niettegenstaande het onhoudbare van de hypothese van Brockstedt, getuigt het toch van een geniale blik zulk een veelomvattende hypothese te kunnen opstellen. Het verlangen ze met meer bewijzen te staven en zich te verdedigen tegen een ongunstige kritiek heeft hem allerlei detailstudies doen ondernemen omtrent de Siegfrid-overlevering, en vele van de door hem gemaakte opmerkingen zijn de overweging waard; wij hebben deze onbesproken gelaten, ten eerste omdat het hier de plaats niet is daarop nader in te gaan, maar ook, en vooral, omdat het oordeel daarover beter aan germanisten wordt overgelaten.

Leiden. K. Sneijders de Vogel.

A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg, Carl Winter. 1909. [Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgegeben von **A. Leskien** und **E. Berneker**. 1. Reihe: Grammatiken, 1]. (Pr. M. 5; geb. M. 5.80).

Bijna allen, die sedert 1871, het jaar waarin de eerste druk van Leskien's Handbuch der altbulgarischen Sprache verscheen, Oudbulgaars hebben geleerd, hebben hun kennis van die taal geput uit een van de vier drukken, die van 1871 tot 1905 van dat werk verschenen zijn, en ik kan mij niet voorstellen, dat iemand berouw zou hebben, Leskien als leidsman bij zijn studieën te hebben gehad. Ongetwijfeld zal deze nieuwe grammatika van de grote Slavist met evenveel ambitie en evenveel vrucht worden bestudeerd. De oude kan men er niet naast missen, tenminste diegenen niet, die teksten willen bestuderen en het anderzijds niet nodig vinden, de obg. geschriften in hun geheel door te lezen: immers dit nieuwe boek geeft geen teksten en geen glossaar. Maar anderzijds vindt men er veel in, wat een beginnend Slavist nergens anders duideliker en helderder bijeen kan vinden, en wat ook menigeen, die dezelfde stof reeds vroeger heeft doorgewerkt, nog eens met veel nut en met veel genoegen hier kan nalezen.

In een „Einleitung” wordt uiteengezet, wat voor taal het Oudbulgaars is, in hoeverre de verschillende namen, die er aan gegeven zijn (Altslavisch, Altkirchenslavisch, Altslovenisch, Altbulgarisch), juist zijn. Leskien houdt de taal voor Bulgaars; dat doen trouwens tegenwoordig ongeveer alle Slavisten. Een duidelik en vrij uitvoerig overzicht wordt gegeven van de werkzaamheid der Slavenapostels Konstantinos (Kyrillos) en Methodios. De beide alfabet's worden besproken en beide worden ze uit Griekse alfabet's afgeleid, het Kyrilliese uit het majuskel-, het Glagolitiese uit het minuskelschrift. Dan wordt in de „Einleitung” nog een overzicht gegeven van de Oudbulgaarse en van de belangrijkste Bulgaars-, Servies- en Russies-Kerkslaviese geschriften, en ten slotte volgt nog een opgave van literatuur over Oudbulgaars.

In de grammatika zelf wordt meer dan in het „Handbuch” over het Oerslavies en de afzonderlike slav. talen buiten het Bulgaars gesproken, maar natuurlik alleen in zoverre, als dat voor het begrijpen van de obg. grammatika zijn nut heeft. Zo wordt uit de aard van de zaak over aksentkwesties gezwegen, maar over andere moeilike punten zoals de palataliseringen en de ontwikkeling van *kt* vinden we zoveel, dat we alleen uit dit boekje al een aardig idee kunnen krijgen van het Oerslavies. Interessant is ook het hoofdstuk over de „Stammbildung der Nomina”, waarin er steeds goed op gewezen wordt, in hoeverre de formantia in het Obg. produktief waren.

Syntaktiese kwesties worden niet behandeld, afgezien van de aspekten van 't ww. In dezelfde serie van „Lehr- und Handbücher” zal een aparte „Altbulgarische Syntax” verschijnen, — van de hand van Streitberg, — en trouwens, zoals Leskien terecht opmerkt, een syntaxis alleen van die weinige teksten, die in echt Oudbulgaarse taal geschreven zijn, de enige dus die voor een obg. klank- en vormleer in aanmerking mogen komen, zou geen zin hebben; zij moeten uit syntakties oogpunt samen met de andere Kerkslaviese geschriften worden beschouwd.

Den Haag. N. van Wijk.

P. Bolchert, Aristoteles Erdkunde von Asien und Libyen. (Heft 15 van: Sieglin's Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1908. (Pr. M. 3.60).

Bovengenoemd werk, dat het gevolg is van een prijsvraag door de philosophische faculteit van de Universiteit te Straatsburg uitgeschreven, gaat in de eerste twee hoofdstukken (p. 6—67) zorgvuldig uit de echte geschriften van Aristoteles na, welke kennis Ar. had van de geographie van Azië en Libye, en of de veroveringen van Alexander daarop ook invloed hadden uitgeoefend. Het 3de hoofdstuk (p. 68—94) bepaalt de kennis der aardrijkskunde, die uit de pseudo-aristotelische stukken omtrent Azië en Libye blijkt, terwijl eenige registers het werk besluiten.

In een inleiding (p. 1—5) wordt eerst het begrip *oikumene*, zooals zich dat bij de Grieken ontwikkeld heeft, besproken. Van Parmenides neemt Arist. het begrip over, dat de aarde bolvormig is, en in het midden van de wereld zich bevindt; van deze aarde is de

gematigde noordelijke zone de bewoonde of bewoonbare aarde; theoretisch wordt aangenomen, dat ook de zuidelijke gematigde zone, die hem niet bekend is, bewoond was; de bewoonde wereld echter, zich uitstrekkend van de Zuilen van Heracles tot Indië, dat ten O. aan de zee grenst, en van de Noordelijke tot de Zuidelijke zee, verdeelt hij met anderen in 3 werelddeelen, ofschoon hij ook de oude indeeling in twee kent. In hoofdst. 1 (p. 6—41), Azië, worden eerst de door Ar. aangenomen grenzen van dit werelddeel aan den kant van Europa en Libye (de kaukasische en de aegyptische landengte, niet de rivieren Tanais of Phasis en Nijl, zooals bij andere schrijvers) bepaald; verder komt duidelijk aan het licht, dat Ar. zijn kennis omtrent Azië, naast Herodotus en Hekataeus, vooral put uit Ktesias, en dat hij ook kaarten, van tekst voorzien, onder oogen heeft gehad, zooals die sedert Hekataeus in gebruik waren. Er blijkt ook, dat er nog geen spoor te zien is van de ontdekkingen, die een gevolg waren van Alexander's veroveringen; Ar. kent de Perzische golf nog niet, en van Indië slechts den Indus. De Roode Zee, ἡ ἐρυθρὰ θάλαττα, is door een nauwe straat met de Zuidzee verbonden, die nu eens ἡ ἔξω στηλῶν θάλαττα, dan weer ἡ ἔξω Λιβύης θ. genoemd wordt. Libye (hoofdst. 2) wordt bij Ar. in 3 deelen verdeeld (p. 44): Aegypte, eigenlijk Libye (de Noord kust van Afrika) en Aethiopië, het land der Negers. Bij Aegypte is vooral Herodotus bron, maar het oordeel omtrent de feiten is anders; bovendien heeft Ar. omtrent de oorzaken van het wassen van den Nijl van de mededeelingen en oordeelvellingen van Democritus gebruik gemaakt. Omtrent eigenlijk Libye toont Ar. kennis van den περίπλους van Hanno, die hem door middel van Charon van Carthago, of door Ephorus, of door Promachus van Samos bekend geworden is.

In het 3de hoofdstuk is vooral belangrijk, hetgeen B. schrijft, omtrent het bekende werk περὶ κόσμου, dat onder den invloed van Posidonius staat, maar eerst tijdens Domitianus (zie p. 92) geschreven is.

Tiel. W. Koch.

Paul Courteault, Blaise de Monluc historien. Étude critique sur le texte et la valeur historique des **Commentaires.** Paris, Alph. Picard et fils. 1908. (Pr. fr. 12).

Deze kritische studie over de welbekende en veelvuldig gebruikte Commentaires van Blaise de Monluc beslaat, met inbegrip der inleiding, meer dan zevenhonderd bladzijden en is een voortreffelijk methodisch onderzoek, waaraan een geweldige arbeid besteed is. De heer Courteault was voornemens eene biographie van Monluc te schrijven, die zelfs reeds in 1902 door Henri Hauser als aanstaande is aangekondigd; doch bij zijn voorbereidenden arbeid, in 't bizonder bij de nauwgezette bestudeering der Commentaires, die den grondslag der beraamde levensbeschrijving moesten vormen, is het hem gebleken dat het onvermijdelijk noodzakelijk was vooraf de historische waarde dier Commentaires nader te onderzoeken. Immers, hoewel zij door de geschiedschrijvers telkens en telkens weer als betrouwbare bron zijn gebezigd en hoewel nog in de jaren 1864—67 de Ruble er een nieuwe uitgave van heeft bezorgd, is zulk een onderzoek in den vereischten omvang nog altijd achterwege gebleven. Door den heer Courteault is deze leemte op uitnemende wijze aangevuld; zijn werk is een voorbeeld van een uitvoerigo kritiek eener soort geschiedbronnen, de *Mémoires*, die zulk een kritiek bij uitstek plegen noodig te hebben maar nog lang niet in voldoende mate hebben ondergaan. Tot zijn moeilijke taak heeft de schrijver zich voorbereid door, na al het gedrukte materiaal dat hem dienstig kon zijn te hebben geraadpleegd, uitvoerige onderzoekingen in te stellen in Fransche en Italiaansche archieven. Zoodoende heeft hij zich een uitgebreid apparaat verschaft, dat het hem mogelijk gemaakt heeft het verhaal van Monluc regelmatig te toetsen. Allereerst stelt hij helder in het licht, hoe en onder welke omstandigheden de eerste redactie is tot stand gekomen in de eerste helft van 1571; Monluc was toen in ongenade en zijn Commentaires moesten dienen om hem te rechtvaardigen en de diensten in het licht te stellen, die hij aan een rij van Fransche koningen, van Frans I tot Karel IX, bewezen had. Later echter, in de laatste vijf jaren van zijn leven, heeft hij vrij wat toevoegsels bij die eerste redactie gemaakt, en zooals de heer Courteault overtuigend aantoont, daarvoor niet alleen uit zijne herinneringen geput maar ook andere schrijvers — Du Bellay, Jovius, Paradin en Rabutin — op cijns gesteld, zonder ze te noemen, zooals trouwens toenmaals — en het gebeurt ook nu nog wel eens — te doen gebruikelijk was. Daarna toetst de schrijver geregeld de mededeelingen van Monluc aan de door hem van elders verzamelde gegevens; hij geeft daarbij een massa getuigenissen en mededeelingen, die inderdaad zijn boek maken „une contribution à l'histoire politique, diplomatique et militaire des règnes de François I et de Henri II et à celle des trois premières guerres civiles dans le Midi de la France, en même temps qu'une étude sur le témoignage de Monluc". Daarenboven doen zij sommige trekken van 's mans beeltenis ook nog wat scherper uitkomen.

De *Commentaires* hebben intusschen het pijnlijk onderzoek, waaraan zij onderworpen zijn, met gunstigen uitslag doorstaan. Ongetwijfeld meten zij de buitengewone verdiensten van Monluc zeer ruim uit, maar daarvoor zijn het mémoires, en nog wel mémoires met een bizonder oogmerk opgesteld; ook zijn er onnauwkeurigheden en verwarringen in de chronologie, en nu en dan verzwijgingen; in zijn oordeel over personen is Monluc zeer behoedzaam, vooral uit vrees van zich te branden. Maar bijna altijd is wat hij vertelt juist en hij is voortreffelijk op de hoogte, zoodat zijn werk voor de geschiedenis dier jaren steeds met vrucht kan worden geraadpleegd.

De heer Courteault betoogt ten slotte, dat een nieuwe uitgave der Commentaires noodig is, en men zal hem dat gaarne toestemmen. Evenwel dringt zich de vraag op, of het niet eenvoudiger ware geweest, dat hij zelf, die hiertoe blijkbaar zoo uitstekend is toegerust, dien arbeid had ondernomen. Het wordt toch wel wat omslachtig, eerst een dik boek te schrijven, ten bewijze dat een nieuwe editie van mémoires noodig is, met immers in hoofdzaak hetzelfde materiaal, dat vervolgens bij een nieuwe uitgave zal moeten dienen. En bij alle waardeering van het voortreffelijke werk moet ik toch

ook zeggen, dat ik het wel jammer vind, dat zoo talrijke nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van dezen tijd wat verdronken zijn in deze kritische studie van Monluc's *Commentaires* [1]).

Leiden. Th. Bussemaker.

Dr. Gisbert Brom, Direktor des holländischen historischen Instituts in Rom, **Der niederländische Anspruch auf die deutsche Nationalstiftung Santa Maria dell' Anima in Rom**. Rom, Loescher & Co. (W. Regenberg). 1909. (Pr. fr. 2.50).

In 1906 schreef Dr. Schmidlin, indertijd vicerector der Anima, een boek, getiteld: Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell' Anima. In dit werk werd wel niet ontkend, dat de Dordtenaar Petri en zijn vrouw Catharina Loderin de eerste stichters der Anima waren, maar toch werd hun verdienste wel wat in de schaduw gesteld door het meer dan levensgroot standbeeld van Dietrich von Nieheim, door Schmidlin in zijn eerste boek opgericht. Paus Adriaan, kardinaal Enckevoort en talrijke Hollanders werden wellicht ook niet voldoende door den bekenden schrijver gewaardeerd. Eindelijk werd beweerd, dat de Nederlanders in de tegenwoordige Anima genoeg, ja eerder méér ondersteund worden dan hun van rechtswege toekomt.

Bij de bespreking van Dr. Schmidlin's overigens uitnemend boek in de „Studiën" [2]), meende ik het hiermede niet geheel eens te kunnen zijn, ofschoon ik mij geheel hield buiten de vraag of aan het *recht* der Nederlanders op de Anima, indien het bestaat, te kort wordt gedaan.

In mijn dissertatie over Dietrich von Nieheim kon ik het Animavraagstuk niet stilzwijgend voorbijgaan en onderstreepte ik de stelling, reeds bij de bespreking van S.'s werk opgezet: „Vooralsnog, ook na het uitstekend boek van Schmidlin, zullen wij het eerzaam echtpaar van Dordt als de ware stichters blijven aanzien, en Dietrich de eer geven hen krachtdadig te hebben geholpen" [3]).

Eenigen tijd later eindelijk besprak Dr. Brom, directeur van het Ned. Hist. Instituut te Rome, Dr. Schmidlin's werk zeer uitvoerig in drie artikelen in de Katholiek [4]). Hij was het met mij eens, dat aan Dietrich von Nieheim door S. te veel eer werd bewezen en daardoor als van zelf te weinig licht viel op de oorspronkelijke stichting door Nederlanders. Hij ging echter nog verder, en toonde aan dat Nederland ook in later eeuwen, belangrijk aandeel had in de ontwikkeling der Anima, meestal gebruik makend van het door Dr. S. zelf geleverd materiaal. Besprekend de reorganisatie der Anima, betoogde Dr. Brom, dat aan het Nederlandsch *recht* op de Anima door de tegenwoordige inrichting wordt te kort gedaan. Hiermede verliet de Directeur van het Ned. Hist. Instituut

[1]) Nadat deze aankondiging geschreven was, heb ik in een opgave van nieuw verschenen werken aangetroffen: *Paul Courteault, Un cadet de Gascogne au XVIe siècle. Blaise Monluc.* (Paris, Picard et fils).

[2]) 1906 Dl. LXVI, blz. 403—409.

[3]) Mulder, Dietrich von Nieheim I 109. Amsterdam, Leuven. v. d. Vecht. 1907.

[4]) Dl. CXXXII 286—306; 358—380; 446—468.

het terrein der historie voor dat van het *recht*. En hiermede ook, geloof ik, dat hij de lichtgevoeligheid der naburen het meest heeft geprikkeld.

Want het was met vrij scherpe bewoordingen, dat Dr. Schmidlin, toen reeds privaatdocent aan de Universiteit van Münster, tegen deze stellingen van Dr. Brom opkwam, in het voorbijgaan ook mijne critiek met een antwoord vereerende [1]). Hij wees van zich af, de beschuldiging van nationale vooringenomenheid, van Hollandophobie, van gebrek aan piëteit jegens Petri, van geschiedvervalsching, die hij in Dr. Brom's critiek en zelfs hier en daar in mijne bespreking en mijn boek over Dietrich v. Nieheim meende uitgebracht te zien. Maar boven alles verdedigde hij de *rechtvaardigheid* der reorganisatie van het jaar 1859 en aan de hand van becijfering, berekening en redeneering op grond der feiten kwam hij tot hetzelfde besluit als wat hij ook in zijn „Geschichte der Anima" had uitgesproken: het aandeel van Holland is eer te groot dan te klein. Hiermede volgde Schmidlin zijn tegenpartij naar het juridisch krijt.

Op deze repliek nu is de brochure van Dr. Brom, die ik de eer heb hier aan te kondigen, de dupliek. Zooals te verwachten was, bleef Dr. B. ook thans op juridisch terrein, zelfs zóó, dat slechts de eerste der vijf stellingen, die hij opzet, geheel historisch is; de tweede, derde en vierde uit historische premissen tot juridische conclusies komt; de vijfde eindelijk, geheel en zuiver tot het kerkelijk recht behoort.

De *eerste stelling* luidt: „Die eigentlichen Gründer der Anima waren Niederländer. Freilich bestimmten sie ihre Stiftung für alle Mitglieder der damaligen deutschen Nation („nationis Alamannorum"). Jedoch liegt es ganz in der Natur der Sache, dass sie dabei in nächster Stelle an die Landsleute ihrer eigenen Heimat, d. h. die Westdeutschen und namentlich die jetzigen Niederländer, gedacht haben".

Dr. Brom verwijst bij deze stelling naar zijn critiek in „De Katholiek" [2]). Om mijne ingenomenheid met deze stelling te toonen, haal ik de woorden aan, die ik ongeveer een half jaar vóór het verschijnen van B.'s critiek neerschreef: „één ding is zeker: *Hollanders hebben de Anima gesticht*, en bij het particularisme van dien tijd en het betrekkelijk overwicht van het Nederlandsch element te Rome, mag men de uitdrukking „natio Alamannica" niet te ruim nemen: Petri heeft daarmee wel op de eerste plaats zijn landgenooten bedoeld." [3])

Men mag deze these dan ook wel als algemeen aangenomen op de lijst der resultaten van Dr. Brom's pleidooien schrijven [4]), als men weet, dat Dr. Schmidlin in zijn antwoord op Brom's „Anspruch" [5]), het eerste deel ervan toegeeft, en tegen het tweede deel, verklarend de bedoeling der stichters, geen doorslaand bewijs aanvoert.

De *tweede stelling*: „Dietrich von Nieheim, wenn auch

[1]) In „Der Katholik" 1908. 3. Heft. S. 184—207.

[2]) Blz. 296—306.

[3]) Dietr. v. Nieheim I, blz. 105.

[4]) Vgl. M. Vaes in R H E 1909 X p. 600.

[5]) Der Katholik 1908 XXXVIII 480—482.

ein sehr grosser Wohltäter, darf bloss im uneigentlichen Sinne Mitbegründer heissen. Jedenfalls können seine Verdienste für die Anima den niederländischen Ansprüchen nicht den mindesten Abbruch tun", bevat een duidelijk te onderscheiden historisch en juridisch deel. Tegen het eerste verzet zich S. door de stichtingsperiode breeder op te vatten en te doen eindigen met het testament van den Westfaal in 1418. Zoo beschouwd, zou Dietrich in eigenlijken zin *mede*stichter zijn. Tegen het tweede, juridisch gedeelte komt hij niet uitdrukkelijk op, maar het ligt erg voor de hand, dat hij, Dietrich als medestichter handhavend, ook rechten zal opvorderen, die dan toch eene vermindering van de Nederlandsche aanspraak op het vruchtgebruik der Animagoederen met zich moeten brengen.

Dit temeer, omdat hij bij de *derde stelling* van Dr. Brom: „Auch bei der Weiterentwicklung der Anima hatten die Niederländer einen überwiegenden Anteil, der ebenfalls ihren Anspruch, um bei der Nutzniessung der Anima-Güter nicht zurückgestellt zu werden, völlig berechtigt", aanteekent, dat hij het met de historische premissen eens is, als men „overwegend" ten minste niet zóó opvat, alsof geen enkel deel van Duitschland zooveel voor de Anima gedaan had als Holland. Tegen de juridische conclusie, die het tweede deel dezer stelling uitmaakt, heeft hij ook bezwaren, die wel hierin voornamenlijk zullen moeten gevonden worden, dat volgens S. de Hollanders eer te veel dan te weinig ontvangen.

Tegen de *vierde these*: „Das später aufgekommene kaiserlich österreichische Protektorat konnte prinzipiell den niederländischen Anspruch auf die Anima ebensowenig schmälern als es den ursprünglichen Charakter der Nationalstiftung zu ändern vermochte", komt hij op, wijzende op den gewijzigden rechtstoestand, die uit de ontwikkeling der gebeurtenissen geboren werd en bestendigd door het niet-protesteeren tegen de verjaring.

In de *vijfde stelling* eindelijk: „Bei der Reorganisation der Anima vom Jahre 1859 wurden die niederländischen Ansprüche nur teilweise anerkannt und speziell beim jetzigen Tatbestand kommen sie nicht genügend zur Geltung, so dass Recht und Billigkeit eine zeitgemässe Aenderung der betreffenden Massregel dringend erfordern", erkent S. dat het *billijk* ware het „regolamento" ten gunste der Hollanders te herzien, maar hij negeert, dat bij de reorganizatie van 1859 een *recht* der Hollanders is erkend, en dus ook, dat de tegenwoordige toestand *onrechtvaardig* is, omdat de Hollanders, volgens hem, op geen enkele vergoeding *van rechtswege* aanspraak kunnen maken.

Men vergelijke overigens omtrent dit laatste punt Mgr. Ehses' bespreking van Dr. Brom's „Der niederländische Anspruch". Ehses wijst [1]) de „überraschende Inkonsequenz" af, die Brom ziet in de erkenning van den „von Alters (anticamente) vorhandenen Anspruch Hollands und Belgiens" en de daarvoor als compensatie toegestane betaling van 120 Skudi (645 L.) jaarlijks voor elke natie, door de aandacht te vestigen op de veranderde politieke toestanden en op de doten aan meisjes, waardoor de 1290 L. aanzienlijk worden vermeerderd.

[1]) Hist. Jahrb. 1909 XXX 407.

Uit dit beknopt overzicht blijkt duidelijk 1°. Dat de strijdende partijen, zoolang zij op historisch terrein blijven, elkaar geen slagen toebrengen. Daar zijn zij het eens. 2°. Dat de juridische conclusies van Dr. Brom, door Dr. Schmidlin niet worden aanvaard. 3°. Dat vooral de verjaring een gewichtig wapen in de hand van Dr. Schmidlin blijft, welke ook de kracht van overtuiging der argumenten van Dr. Brom is.

Ten slotte stelt ook Dr. Schmidlin vijf andere stellingen op: 1°. Zoowel de Hollandsche stichters, als ook de latere Hollandsche weldoeners bedoelden toewijzing hunner stichting aan de geheele Duitsche natie, zonder bevoordeeling van eenig onderdeel. 2°. Dietrich's weldaden overtreffen zoowel materieel als in historische beteekenis die van het Hollandsche echtpaar. 3°. Het Oostenrijksche protectoraat heeft veel tot de beteekenis der Anima bijgedragen, en haar van den ondergang gered. 4°. De reorganizatie van 1859 is, van zuiver juridisch standpunt beschouwd, geen onrechtvaardigheid tegenover Holland, en van hetzelfde standpunt uit kan Holland niet meer opvorderen, dan toen werd toegestaan. 5°. Maar billijk en wenschelijk ware het de Anima wederom voor de Hollanders te openen.

Dr. Schmidlin zelf, was zoo beleefd mij mede te deelen, dat intusschen te Linz een kunsthistorische verhandeling van den Rector der Anima, Mgr. Lohninger, is verschenen, waarin ook over de polemiek Brom-Schmidlin wordt gesproken. Ik heb dit werk echter niet kunnen inzien.

Maastricht. W. Mulder.

Paul Herre, Barbara Blomberg, die Geliebte Kaiser Karls V. und Mutter Don Juans de Austria. Ein Kulturbild des 16. Jahrhunderts. Leipzig, Verlag von Quelle u. Meyer. 1909. (Pr. M. 3.60).

Zeker opmerkelijk is het feit, dat van alle kinderen van Karel V twee natuurlijke de meest beteekenende zijn geweest: Margaretha van Parma en Don Juan de Austria. Om den zoon heeft de moeder de eeuwen door een belangstelling ondervonden, die haar anders niet toekomt. Bovendien, omdat niemand minder dan Karel V waarschijnlijk Don Juan's vader is geweest, al moet de Keizer door een onberaden, booze uitlating der moeder om de eer van het vaderschap nog steeds kampen met een foerier, die haar gunst eens meê genoot.

Barbara was de dochter van een gezeten Regensburger poorter, Wolfgang Plumberger en van Sibylle Lohman, als „Schöngürtlerin" bekend in de stad harer inwoning. Het evenbeeld mogelijk van haar moeder, trok zij de aandacht van den Keizer, toen die in 1546, aan den vooravond van den Smalkaldischen oorlog, in Regensburg vertoefde. Als vrucht misschien der kennismaking, die volgde, werd den 24en Febr. 1547 Don Juan geboren. Zijn moeder trad weldra in het huwelijk met Hieronymus Piramus, alias Kegel, die zich al spoedig in dienst der Bourgondische regeering in de Zuidelijke Nederlanden vestigde. Na diens dood in 1569, toen Barbara's verhouding tot Don Juan meer algemeen bekend was geworden, begon zij een leven van meer dan ergerlijke uitspattingen. Niet ongevaarlijk was zij ook: personen als een Anton Standen, van zeer ver-

dacht politiek verleden, verkeerden als vertrouwelingen in haar omgeving. Eerst door Alva, dan door Requesens worden pogingen gedaan om haar te bewegen de Nederlanden voor Spanje te ruilen; zij blijven vruchteloos, en voor geweld deinst men terug. Eindelijk, als Don Juan landvoogd is geworden, en haar levenswijze en politieke intriges hem het verblijf in de Nederlanden dubbel moeielijk maken, wordt doorgetast; in Maart 1577 vertrekt Barbara naar Spanje. Nog eenige keeren heeft zij hier haar domicilie verwisseld: het klooster St. Cebriaan de Mazote, het stadje Colindres, en een landgoed in de nabijheid van het dorp Ambrosero hebben haar achtereenvolgens geherbergd. Den 18[en] December 1597 stierf zij en werd begraven in het klooster St. Sebastiaan op Monte de Hano.

Rijk gedocumenteerd, hier en daar met afwijking van wat tot nu toe werd aangenomen, wordt in Dr. Herre's boekje Barbara Blomberg's levensloop geschetst. De bespreking van haar testament aan het slot, en de toegevoegde inventaris van haar bezit geven, met nog een enkel ander trekje hier en daar, ook kultuurhistorische beteekenis aan het werkje. Overigens lijkt mij de ondertitel: „ein Kulturbild des 16[en] Jahrhunderts" wel wat weidsch; de heldin van het verhaal is, ook in haar levenswijze, een type van alle tijden en lijkt mij uit een psychologisch oogpunt meer dan uit een kultuurhistorisch belangwekkend.

Een enkele opmerking zij mij veroorloofd. Zou het waarom van Karel's laaggeplaatste liefdes wel zijn gelegen in gebrek aan tijd om elders banden aan te knoopen? (p. 12). Zou het niet veeleer angst zijn voor ongewenschten, polltieken invloed? Ik waag deze veronderstelling in verband met Karel's ernstige waarschuwing, bij zijn vertrek in 1543 uit Spanje, aan zijn zoon Philips, om zich toch vooral niet door middel van vrouwen gunstelingen te laten opdringen; men zal dat stellig beproeven, verzekert hij (Armstrong, The Emperor Charles V, II, p. 79). — Hoe verder de titel „Echo" boven een Echo-dicht den wensch aanduidt van den vervaardiger „dass alle Welt an dieser höhnischen Freude teilnehmen möchte", is mij niet recht duidelijk. En wat het gedicht zelf betreft: als de schrijver het om een of andere reden nuttig oordeelde in den tekst een zoo onbegrijpelijke lezing af te drukken als hier voorkomt (p. 73), zou het toch niet ondienstig zijn geweest om in de aanteekeningen een verbeterde naarnaast te geven; zoo helder als het vers is in de Hollandsche bewerking van Motley's Opkomst van de Nederlandsche Republiek, III[1] p. 308, zoo raadselachtig is het hier.

Met dat al, menigeen heeft zich geinteresseerd voor Don Juan's moeder en velen zal zij belangstelling blijven inboezemen. In Dr. Herre's werkje vinden zij een beeld van haar leven zoo volledig als de tot nu toe bekende bronnen toelaten dat te geven.

Groningen. J. S. Theissen.

Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Troisième Série, publiée par **F. J. L. Krämer,** III (1700—1702). — Quatrième Série, publiée par **Th. Bussemaker,** II (1749–1755). Leyde, A. W. Sijthoff. 1909. (Pr. *f* 6.75).

Met groote dankbaarheid zij hier gewaagd van den snellen voortgang der uitgave van Groen's derde serie, van welks eerste en tweede deel wij vroeger melding maakten (zie *Mus.* XIV, 296; XV, 258): binnen drie jaar ligt de uit drie deelen bestaande derde serie kant en klaar voor ons en wij bezitten thans de geheele diplomatieke correspondentie tusschen Willem III en Heinsius tot op het oogenblik van 's Konings vroegtijdigen dood. Met levendige belangstelling zal men kennis nemen van de belangwekkende briefwisseling, die een zoo helder inzicht kan geven in de staatkundige geschiedenis van de 14 jaren vóór den Spaanschen Successie-oorlog, zoowel van de Nederlanden zelf als vooral van de betrekkingen tot Frankrijk in de jaren van den grooten coalitie-oorlog en in die van den tijdelijken vrede. Ook de persoonlijke verhouding van de beide staatslieden en zelfs een enkele maal hunne intieme gevoelens kan men thans beter beoordeelen, al zou men de laatste nog wel beter willen leeren kennen. Het blijkt reeds nu, dat Heinsius volstrekt niet maar de volgzame dienaar van Willem III is geweest, integendeel dikwijls de leider en raadgever, wiens leiding en raad gevolgd werd; en Willem III niet de stugge meester, die zijn wil en inzicht opdrong. Zou het Huisarchief niet nog meer daarover kunnen geven? En zoo neen, zou het geen overweging verdienen in een supplement alsnog bijeen te voegen wat van de correspondentie van Willem III in andere archieven te vinden zou zijn? Er is in die andere archieven zonder eenigen twijfel nog wel stof voor zulk een uitgave en Groen heeft zich in zijn eerste serie ook niet tot het Huisarchief beperkt, terwijl hij in de tweede alleen om persoonlijke redenen niet verder is gegaan.

De bezwaren tegen de wijze van uitgave zijn bij de bespreking van het eerste deel reeds uiteengezet: zij behoeven hier niet herhaald te worden, daar de bewerker op den eenmaal ingeslagen weg is voortgegaan, wat in ieder geval zijn recht was. Een register van eigennamen is aan dat derde deel toegevoegd, waarin het al te groote aantal „passims" en „enz." achter de namen het nut ervan voelbaar vermindert.

Van de vierde serie verscheen het tweede deel, de periode van Willem IV beëindigend en die van prinses Anna tot 1755 brengend. Van de eerste periode worden hier de buitenlandsche zaken tot Sept. 1751 behandeld; voor de tweede ook de binnenlandsche 1751—1755. Zeer belangrijk zijn hier de papieren der beide Bentincks, met name die over de onderhandelingen met Brunswijk en de briefwisseling van Newcastle met W. Bentinck over den onrustbarenden toestand der Republiek en het belang, dat Engeland bij hare krachtige ontwikkeling zou hebben. De papieren uit den tijd der Gouvernante waren totnogtoe bijna geheel onbekend en zijn van overwegend belang zoowel voor de binnenlandsche als voor de buitenlandsche zaken. Eerst nu is een definitief oordeel over het bewind der Gouvernante mogelijk, met name ten gevolge van de mededeelingen der discussiën van de Staten en van de leidende staatslieden, een ongewone bron voor onze geschiedenis, uit de aanteekeningen van Bentinck. Ook de toenmalige onderhandelingen over de Barrière waren zoo goed als onbekend. In tegenstelling met de derde serie is deze vierde van aantee-

keningen en verwijzingen goed voorzien en daardoor geheel op de hoogte der tegenwoordige literatuur; ook het aantal drukfouten is tot redelijker proportiën teruggebracht. Met ingenomenheid wachten wij op de voortzetting dezer belangrijke uitgave.

Leiden. P. J. Blok.

Léon Vanderkindere, Choix d'études historiques. Bruxelles, Weissenbruch. 1909.

In het kort wil ik even de aandacht vestigen op dit werk. Na den dood van den Brusselschen hoogleeraar vormde zich een commissie, welke zijne nagedachtenis wilde huldigen door het plaatsen van zijn borstbeeld in de Universiteit te Brussel en door een uitgave te bezorgen van een keuze uit zijne beste artikelen. Hierbij gaf een zijner leerlingen, professor G. Des Marez, archivaris der stad Brussel, een kort levensbericht.

Hierna volgen: een rede over de historische methode, eenige dier doorwerkte artikelen over het Mergovinische tijdperk en de geschiedenis der vroegere middeleeuwen in België, over het leenstelsel en ten slotte een reeks artikelen over den oorsprong der gemeenten.

De meesterlijke wijze van onderzoek en de kernachtige taal zullen zonder twijfel maken, dat dit boek ook onder Nederlandsche geschiedkundigen lezers zal vinden.

Herman van der Linden, professeur à l'université de Liège, **Manuel d'Histoire de Belgique**, avec une préface de **H. Pirenne**, professeur à l'université de Gand. Bruxelles, Lamertin. 1909. I. Moyen-âge. II Temps modernes.

Herman van der Linden, professor aan de hoogeschool te Luik, **Handboek van Belgische Geschiedenis** .... vertaling van **E. de Neef**, leeraar aan het Koninklijk Atheneum te Leuven. I Middeleeuwen, 198 blz.

Terecht heeft de ondernemende Luiksche geleerde begrepen, dat, waar de diepgaande studiën van professor Pirenne de middeleeuwsche geschiedenis van België op geheel nieuwe grondslagen hadden opgebouwd, de leermiddelen in evenredigheid hiermede verbeterd moesten worden.

In twee flinke deelen geeft hij een zeer overzichtelijke beschrijving der Belgische geschiedenis, terwijl van de Nederlandsche vertaling het tweede deel binnenkort verschijnen zal. Uit den aard der zaak kan het de lezers van het *Museum* niet interesseeren de paedagogische waarde van dit werk uiteengezet te zien, ik wilde alleen van het verschijnen melding maken en raad dengene, die een gemakkelijk handboek der Belgische geschiedenis in zijne boekenkast wil hebben, aanschaffing van dit werk aan.

Brussel. Henri Obreen.

De Oost en de West. Een overzicht van de Landen en Volken der Nederlandsche Koloniën, door **J. F. Niermeyer.** Groningen, Wolters. 1909. (Pr. *f* 1.25).

Voor het opwekken van belangstelling en het verspreiden van kennis over een uitgebreid onderwerp als „landen en volken der Nederlandsche koloniën" kan men twee zeer verschillende wegen inslaan, die elkaar in een bijzonder beknopt overzicht als dit boekje buitensluiten, maar in meer omvangrijke werken gelukkig samen kunnen worden toegepast. Vooreerst is het mogelijk, om door het weergeven der feiten en verschijnselen in hun onderling verband te trachten een samenhangend beeld van onze koloniën bij den lezer op te wekken, en bovendien kan men een veel grooter aantal feiten meer op zichzelf vermelden.

Bij de samenstelling van dit boekje is het blijkbaar de bedoeling geweest, een goedkoop schoolboekje over onze koloniën te maken en daarbij is streng de tweede methode gevolgd. In de 133 bladzijden klein octavo, waarvan de illustraties nog ongeveer $^1/_4$ der ruimte innemen, heeft de schrijver kans gezien een respectabel aantal feiten te vermelden en het moet hem heel wat overleg gekost hebben, om dat alles in zulk een beknopten vorm bijeen te brengen.

In hoever dit overzicht van landen en volken der Nederlandsche koloniën aan den titel beantwoordt, is in verband met het bovenstaande het best uit het aantal bladzijden na te gaan, dat door de beschrijving van het land en door die van de bevolking wordt ingenomen. In het eerste algemeene gedeelte zijn er 36 aan geographie gewijd; zonder twijfel zouden zij aan belangrijkheid gewonnen hebben, wanneer bij al die geographische bijzonderheden meer algemeen aangegeven was, waar zij in den Archipel voorkomen. Daarna beslaat een overzicht der bevolking van Indië 24 bladzijden, de inrichting van het Nederlandsch bestuur 8. Vervolgens wordt Java en Madoera in 28 bladzijden afgehandeld en van deze komen alleen eenige losse opmerkingen en eene halve pagina aan de volksbeschrijving ten goede; voor hetgeen over Sumatra, Borneo en Celebes werd opgenomen, is dezelfde behandelingswijze gevolgd. In hoofdzaak is het dus een geographisch overzicht over onze koloniën en in dit opzicht krijgt de lezer inderdaad hier en daar een beeld van de beschreven landstreek, vooral waar de met bronnenvermelding opgenomen fragmenten uit bekende werken en de illustraties medehelpen.

Met zorg zijn fraaie photographieën van Indië uitgezocht geworden, die als meerendeels geslaagde autotypieën het uiterlijk van dit boekje aantrekkelijker maken en eene gewenschte aanvulling van den gedrukten text vormen. Daar de firma J. B. Wolters in Groningen, die van de eischen voor zulke schoolboekjes geheel op de hoogte geacht moet worden, de uitgave op zich genomen heeft, zal ook deze vermeerdering van lektuur over onze koloniën hare verbreiding in ons land wel vinden.

Leiden. Nieuwenhuis.

Wilhelm Schmidt, Geburtstag im Altertum. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, VII. Band, 1. Heft) Giessen, Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker). 1908. (Pr. M. 4.80).

„Die Geburtstagfeier (ist) ursprünglich weiter nichts als eine Gottesverehrung: der Daimon, der durch das Leben den Menschen begleitet, der Genius wird von dem Einzelnen mit solchem Kult bedacht. Ist es die grosse Menge, die den Geleitgott eines Menschen durch gemeinsame Feier auszeichnet, so wird die Privatfeier zum öffentlichen Fest zu Ehren des Genius eines bedeu-

tenden Mannes, eines Fürsten oder seiner nächsten Angehörigen. Hat man bei dieser Feier nicht in letzter Linie zugleich die Absicht den Menschen selbst mit zu ehren, so kann bei den .... natales urbium nur ein anderes massgebend gewesen sein: die gemeinsame Verehrung des Stadtgottes oder der Stadtgöttin."

Aldus vat Schr. zelf op p. 84 den inhoud van het eerste deel van zijn werk samen om daarna de Göttergeburtstage te behandelen, welker viering reeds op p. 8 was bewezen van jonger datum te zijn als die van de verjaardagen der menschen. Van groot gewicht is het, dat zoowel bij de viering van de verjaardagen der menschen als van die der Goden oorspronkelijk alleen met den dag en niet met de maand werd rekening gehouden, daardoor kan men een scheiding maken tusschen oudere en jongere Goden-jaardagen niet alleen (p. 86), maar ook de aan verschillende Goden gewijde dagen vaststellen (p. 87), bijgeloof verklaren (p. 109), dat zich hechtte aan dagen en getallen en een merkwaardige overeenstemming tusschen dag en maandcijfer opmerken (p. 114). Dit van de Grieken. Bij de Romeinen geldt de datum van de dedicatio van den tempel als geboortedag van den God. Over den aard der feestviering bij openbare Feriae en in besloten Collegia handelen de laatste Abschnitte. Het schijnt me bizonder nuttig toe, dat Schr. bij wijze van Schluss ter vergelijking aanhaalt het Chr. Kerstfeest en het Epiphaniënfeest, maar wel wat vergezocht is, dunkt me, de vergelijking van een oude keizervereering en viering van den natalis urbis met de viering van den honderdsten geboortedag van keizer Wilhelm en het zooveeljarig bestaan van een stad. Bij een modern keizerfeest is toch waarlijk niet de keizer of zijn genius het voorwerp der vereering en het rondtrekken in optocht met een „Stedemaagd" zullen niet velen als een ernstige handeling beschouwen.

Van meer belang is de m. i. voortreffelijke wijze, waarop (p. 37 vv.) na de behandeling van den geboortedag tijdens het leven de herdenking der dooden op hun sterfdag wordt geschetst, m. a. w. na τὰ γενέθλια τὰ γενέσια, waarbij niet wordt vergeten de latere verwarring, die uit Alkiphron en Suidas blijkt en de opvallende overeenkomst tusschen de Christelijke beschouwing van den sterfdag des menschen als den geboortedag (zie ook p. 3) en die uit den diadochentijd van den sterfdag van den koning als den geboortedag van den nieuwen God. Hoe weinig de Romeinen zelven er zich van bewust mogen geweest zijn, was de viering van den natalis imperii, de troonsbestijging van den vorst oorspronkelijk niet anders dan de herdenking van den sterfdag van den vorigen, d. w. z. van den God, wiens gunst men winnen wilde en die op dien dag zijn ephiphanie heeft (p. 76). De vereering van den God-koning is hieruit voortgekomen.

Er zijn zeer veel vragen, die in het werk opgeworpen worden en onopgelost blijven. Dit pleit voor de bedachtzaamheid van den schrijver. Een van de interessantste is wel in hoeverre evenals bij de Katholieken ook in de oudheid de feestdag van den Eponymus (den „naamheilige") werd gevierd (p. 34). Collegia vierden hun stichtingsdag wel op den feestdag van den beschermgod en een kind, geboren op een feestdag, werd wel naar aanleiding van dien dag benoemd, want (dit naar aanleiding van Schr. twijfel op p. 35) de legende van Karneades had nooit kunnen ontstaan, als zulk een zede niet bestond; maar voor de viering van den „Namenstag" bestaan nog geen directe bewijzen. Ook de beschouwingen over „Stiftungen" als die van Epikteta zijn in dit verband zeer belangwekkend.

Jammer, dat door de opeenhooping van citaten en door de massa van het verzamelde materiaal het boek zich niet zeer aangenaam laat lezen; betoogen zooals naar aanleiding van de γενέσια, waar Schr. een weinig aan 't woord blijft, doen daarom aangenaam aan. Mij dunkt, wat meer verhaal in den tekst en wat meer citaten in de noten hadden het boek doen winnen, maar dit is een quaestie van smaak; het werk is van groote beteekenis en zeker de aangewezen gids voor verdere onderzoekingen.

Zwolle. E. van Hille.

SCHOOLBOEKEN.

Ausgewählte Schriften des Lucian für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacobitz**. Erstes Bändchen: **Traum, Timon, Prometheus, Charon**. 4e verb. Auflage besorgt von **K. Bürger**. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 1.50; geb. M. 2).

Steeds blijven de bekende boekjes van Teubner naast die van Weidmann zich handhaven en zorgt de firma er zooveel mogelijk voor, ingeval de oorspronkelijke bewerkers overlijden, geschikte opvolgers te krijgen. Zoo ook hier. Daarmede zou ik eigenlijk reeds kunnen volstaan, want de deugden van die uitgaven zijn de bekende: groote uitvoerigheid in de aanteekeningen (soms des guten zu viel, zooals de verklaring van τὴν ταχίστην), nauwkeurigheid (ik zag slechts deze verschrijving op p. 15: Cycicus voor Cyzicus) en eene gepast voorzichtige tekstbehandeling, waarbij nu onze Cobet meer tot zijn recht komt dan vroeger. Als tekstverbetering van Bürger wil ik aanvoeren het inlasschen van <τοῦ θείου> achter κατηγόρουν in Somn. c. 4. Maar wat beteekent Mras p. 9 onderaan aan 't eind van de noot?

De afwijkingen van het Attisch zijn ook goed aangeduid, voor ons sints Cobet geen nieuws. Dat de optativus, zooals de bewerker niet verzuimt op te merken, in Lucianus' tijd door 't volk niet meer gebruikt werd, stipt ook von Wilamowitz-M. aan in zijne Gr. Lit., die, hoezeer hij ook de Atticistische richting uit den booze vindt, toch waardeering heeft voor de moeite, die er besteed moet zijn, om zoo betrekkelijk zuiver Attisch te schrijven. Over Lucianus zelf oordeelt men verschillend (ik denk hier vooral aan Houston Stewart Chamberlain; ofschoon ook Wilam. terecht hem geen eigene gedachten toekent, wil hij den schalk (p. 174) toch van tijd tot tijd zelfs in den hemel toegang schenken. Die Zutritt zij hem in de school gegund o. a. aan de hand van dit boekje.

Groningen. R. Leyds.

J. Koopmans, Bloemlezing uit J. van Vondel's Gelegenheidsdichten. Groningen, J. B. Wolters. 1909. (Pr. *f* 0.60).

Door de uitgave van een twaalftal „Gelegenheidsdichten" met inleiding en aanteekeningen heeft de heer J. Koopmans een denkbeeld willen geven van Vondels geestesgang, terwijl ook ieder dier gedichten op zich zelf kan worden gelezen en bestudeerd. Het eerste is de *Geuse vesper*, verklaard met medewerking van Dr. Brom en Dr. Endepols. In de *Inleiding* daarop wordt gezegd, „dat Vondel het zo voorstelt, dat men de aanleggers van den moord op Oldenbarnevelt niets beters

toewenste dan dat ze door wroeging gekweld, een rusteloos bestaan voortsleepten; dat de 24 rechters hun berouw gaan voelen nu ze merken, dat er bij 't verscheiden van de Advocaat geen bloed en geen goed te vinden zijn; dat ze zich hadden moeten afvragen, of zij die Vader als beloning en ereblijk zijn leven en geld mochten ontnemen; dat zij hem vals hebben willen belonen; dat de dichter met de vesperklok het Calvinisties schrikbewind en de gevonnisten ten grave luidt." Met het verschil tusschen „gissen" en „beslissen" is de laatste zin hetzelfde als wat Alb. Thym schreef: „Misschien wil V. zeggen, dit is de uitluiding van het Calvinisme".

Van dit alles lees ik in het aangrijpend gedicht geen woord.

De tekst is „opnieuw afgedrukt naar de uitgaaf van 1619, catal. Knuttel n°. 2902". Ja Knuttel plaatste indertijd — al vóór Van Lenneps uitgave — dit gedicht op 1619, maar er staat geen jaartal onder en dat het van 1619 zou zijn, kan niet worden aangetoond, is zelfs hoogst onwaarschijnlijk. De onderstelde „eeuwige wroeging", waarvoor de troost aan de conscientie-zieken wordt gebracht, is toch wel dezelfde als die, waarvan men in Brandt's *Historie der Rechtspleging* vindt „aangeteekent, dat meest al de rechters in geduurige vreeze, ongerustheit, en knaaging van hun geweeten, den overigen tijdt hunnes levens hebben doorgebracht." Men kan niet aannemen, dat die legende al in 't jaar van den moord in omloop zou zijn geweest; allerminst de heer K., die (mij te stellig) verzekert „dat die rechters dit vonnis hadden uitgesproken, zoals ze meenden, dat dit uitgesproken moest worden; en er is geen twijfel of ze zouden, desgevraagd, hun leven lang zich op de billijkheid van dit vonnis verdedigd hebben."

Geuse vesper wordt in aansluiting bij de „Inleiding" verklaard als „lied op 't eind van 't Geuzenbewind." Dus al in 1619, volgens den heer K., toen de Calvinisten op het toppunt van macht waren, zou Vondel hun val als „dichterlijke voorspelling" hebben aangekondigd! Den anderen titel *Siecken-Troost* verandert de heer K. in *Siecke Troost* en teekent er dan bij aan „dat dit ook de zin kan weergeven van zwakke troost, omdat ze ironies bedoeld is." Dat Vondel in dit bitter gedicht zoo'n oppervlakkige woordspeling zou hebben kunnen maken, lijkt me onaannemelijk. Wel zou ik meenen, dat hij op *sijn* (de heer K. zet telkens *syn*) den klemtoon legde, toen hij schreef: „In sijn goet Vontmen noyt de Pistoletten van 't verraet" om daarmee Aerssens c. s. een seitenhieb te geven. Bij *pistoletten* wordt opgemerkt „in Spanje zelf onbekend." Wat is de bedoeling? Het woord is van Franschen oorsprong en later in 't Spaansch overgenomen. Bij *bedaert* staat aangeteekend, dat het verleden deelwoord is van „zich bedaren", de beteekenis heeft van „tot rede gekomen" en na „zuchten" moet worden gelezen, dus praedicatief worden opgevat. Ik beschouw het hier als verl. deelw. van „bedaren" (de storm, de woede, de hartstocht bedaart), met den zin van „tot kalmte gekomen" en attrib. gebruikt als „wtghestroyt" en „dol", wat in des Schrijvers terminologie „bijstelling" heet. *Besluyt* wordt verklaard als „slotsom, conclusie of moraal": ik vat het op als slotcouplet, in rederijkerstrant, als toezang tevens na den vesperpsalm, naar R.-K. gebruik. Dat *West* en *Oost* de beteekenis van „uit het Westen en uit het Oosten" kunnen hebben, verklaart niet de samenstellingen „Westewind" en „Oostewind", als niet wordt aangetoond, dat die door inlassching van *e* zijn ontstaan. Ik stap van de Aanteekeningen af en kom nog even op de Inleiding terug. Daar lezen we: „Wat zegt Vondel in de Geuse-Vesper? Hij zegt: Kijk nu aan; nu heeft Barnevelt Holland groot gebracht, en nu eisen ze hem z'n goed en z'n bloed af. Maar de man is te oud, dan dat 't bloed wil vloeien... enz." Is die toon gepast? Men zal antwoorden: l'esprit moderne aime à tutoyer les gloires, ook in Nederland; maar den grooten dichter mag men toch geen oneerbiedige woorden in den mond leggen over den grooten staatsman, die voor hem (en ons) een Vader des Vaderlands is geweest

Ik kan hier op deze wijze de teksten, inleidingen en aanteekeningen der andere gedichten niet bespreken. Het zou ook hoogst onbillijk zijn. Want zoover dat mogelijk was, is de heer K. er voldoende in geslaagd aan de hand van eenige met zorg gekozen gedichten een denkbeeld te geven van Vondels geestesgang. En dit was zijn doel. Wat beteekenen daarbij eenige misvattingen of vergissingen, aangenomen dat ze 't waren? Dat hij de chronologische volgorde niet streng in acht genomen heeft (het loflied op den vrede van Munster gaat vooraf aan den „Olyftack aen Gustaaf Adolf" en dit aan 't „Oranje May-lied" van 1626), dat hij schrijft *krakelen* in plaats van *krakeelen*, enz., dat belet niet de gedichten op zich zelf te leeren verstaan. Ook in dit opzicht heeft hij zijn doel bereikt. Zoodat het spreekwoord: „die twee hazen vervolgt, krijgt geen van beide" hier niet van toepassing is.

Groningen. J. Bergsma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

De Letterk. Afd. der Akademie hield op 14 Febr. l.l. een vergadering, waarin de heer Boer sprak over *De Ermanariksage.* Het oudste bericht over den Gotischen koning Ermanarik is dat van Ammianus Marcellinus. Deze verhaalt, dat Ermanarik, wanhopende aan de verdediging van zijn rijk tegen de Hunnen, zelfmoord beging. Veel uitvoeriger is het bericht van Jornandes. Bij hem is koning Ermanarik zwaar gewond als de Hunnen hem bedreigen. Er was een aanslag op hem gedaan door twee broeders, wier zuster, Sunilda, door hem was ter dood gebracht omdat haar man, zijn vasal, hem ontrouw was geworden. De spreker zette uiteen hoe, volgens hem, de sage langzamerhand dien vorm moest hebben gekregen. Het feit, dat de koning zich niet wist te verdedigen, heeft men eerst trachten te verklaren, en wel door aan te nemen dat hij zwaar gewond was; vervolgens heeft men daarvoor een oorzaak willen noemen, enz. De poging om de sage in haar geheel te laten ontstaan en ze dan met Ermanarik in verband te brengen, achtte de spreker minder gelukkig. Vóór de sage den vorm had gekregen dien zij heeft bij Jornandes, moet zij zich hebben gesplitst in twee vormen, want tegenover den Gotischen staat de Noordeuropeesche, waarin de terechtstelling der vrouw anders wordt gemotiveerd, en in dien vorm moet de sage van de Zwarte Zee door West-Rusland naar de landen aan de Oost-Zee zijn gekomen. De spreker ging nu de verschillende veranderingen na, die de sage deels in Scandinavië, deels in Noord-Duitschland heeft ondergaan. In Duitschland werd zij in verband gebracht met de sage van Diederik van Bern, en diens vijand Odoacer, die ten slotte wordt voorgesteld als de slechte raadgever van Ermanarik. — De heer Sijmons wisselde met den spreker van gedachten over de critische methode die in dergelijke vraagstukken voor de beste moet worden gehouden; de heer Blok maakte een opmerking over het gebruik van de gegevens der historieschrijvers.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 4 Febr. l. l. een vergadering, waarin de heer Dr. E. F. Kossmann sprak over *De Hellevaart van Dr. Joan Faustus door Jacob van Rijndorp.* Een ongelukkig toeval is het — zoo vermeldde de spreker —, dat van het populaire drama van Dr. Faust geen enkele Duitsche tekst uit de 17ᵉ en 18ᵉ eeuw is bewaard gebleven; de oudste tekst dien men kent, dateert van omstreeks 1800. Doch er zijn toch zekere gegevens, waaruit Creizenach heeft kunnen afleiden dat het populaire tooneelstuk moet zijn ontstaan uit het drama van Marlowe (1590), dat spoedig in Duitschland is bekend geworden. Het stuk van Jacob van Rijndorp is van 1731, dus zeventig jaar ouder dan de oudste Duitsche tekst, en daarom van groot belang. Men vindt er o. a. nog bijzonderheden in die terstond aan Marlowe herinneren, en waarvan in den Duitschen tekst geen spoor meer is. De spreker deelde den inhoud van het stuk van Rijndorp mede,

en sprak daarna over diens leven. Hij is volgens J. van Hoven geboren te 's-Gravenhage in 1662, en aldaar begraven in 1720. Omstreeks 1696 werd hij directeur van den Schouwburg te Leiden en van dien in Den Haag. Ongeveer 20 tooneelstukken zijn van hem in druk verschenen. Hij geraakte in een polemiek met het genootschap *Nil Volentibus Arduum*. Nog in 1740 traden de acteurs van zijn troep op in Hamburg. De spreker berichtte, dat hij een nieuwe uitgave van Rijndorp's drama over Faust onder handen heeft, waaraan een uitvoerige inleiding met een biographie van den dichter zal worden toegevoegd. — De heeren Bussemaker, Van Dam en de Vries maakten eenige belangstellende opmerkingen.

Vanwege de Koninklijke Akademie van Wetenschappen is uitgegeven een verhandeling (305 blz.) van den heer C. H. de Goeje, getiteld *Études linguistiques caraïbes.*

Sinds Jan. l.l. verschijnt een nieuw weekblad, getiteld *Vragen en Mededeelingen*, onder redactie van den heer J. F. Bense te Arnhem. De bedoeling is aan de beoefenaars van historische en philologische vakken de gelegenheid te geven beknopte vragen te stellen, die een ander dan de steller wellicht zeer gemakkelijk kan beantwoorden; of wel korte mededeelingen te doen die, voor den schrijver van weinig belang, wellicht voor anderen bij hunne studie van veel nut kunnen zijn. Een aantal geleerden hebben hunne medewerking beloofd. Uit de reeds verschenen nummers blijkt, dat de redactie die medewerking inderdaad ondervindt, maar dat zij nu en dan ook bijdragen opneemt van personen, die wel wat al te weinig vertrouwd zijn met het onderwerp waarover zij schrijven. Dit is misschien moeilijk te vermijden, doch het is niet in het belang van het tijdschrift.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen voor 1909: D. J. Korteweg, Een en ander over de Huygens-uitgave en over den invloed van Descartes op Christiaan Huygens. — S. A. Naber, Levensbericht van wijlen den heer H. J. Polak. — C. Snouck Hurgronje, Levensbericht van wijlen den heer M. J. de Goeje.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 4de Reeks, X, 2: G. Wildeboer, Iets over „Ziel" en „Geest" in het Oude Testament. — W. Caland, Over het bijgeloof der haarwervels op het paard. — K. Kuiper, Tegenstrijdigheden in den Homerischen Hermes-Hymnus. — H. T. Karsten, De Brieven van den Kerkvader Augustinus. — A. Kluyver, Over een naam bij Maupassant: le Horla.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XLIII, 3: E. Fraenkel, Beiträge zur griechischen Grammatik. — G. N. Hatzidakis, Neugriechische Miszellen. — W. Havers, Zur Semasiologie von gr. ἄτη. — L. Sadée, Οἰωνός und Verwandtes. — W. Schulze, Lit. *czèczkà*. — Th. Siebs, Die sogenannten subjektlosen Sätze. — W. Schulze, *Anna*. — J. Wackernagel, Indoiranica. — J. Pokorny, Zur irischen Kopula. — R. Trautmann, Nachtrag zu S. 153.

Indogermanische Forschungen, XXV, Anzeiger 1-3.

Philologus, LXVIII, 4: L. Radermacher, Griechischer Sprachgebrauch. — E. Nestle, Spiritus asper und lenis in der Umschreibung hebräischer Wörter. — A. Müller, Die Neujahrsfeier im römischen Kaiserreiche. — W. Schultz, Herakles am Scheidewege. — K. Bitterauf, Die Bruchstücke des Anonymus Iamblichi. — A. Ruppersberg, Ueber zwei Horazstellen. — K. Hartmann, Das Verhältnis des Lucretius Carus zur Musik. — W. Anderson, Zu Apuleius' Novelle vom Tode der Charite. — O. Probst, Glossen aus Cassius Felix. — D. Heeringa, Noch einmal de Divinatione. — Miscellen.

Revue de Philologie, XXXIII, 4: P. Boudreaux, Un nouveau manuscrit des *Divisiones Aristoteleae*. — C.-E. Ruelle, Aristot., *Probl. physica* IV, 13. — L. Havet, Observations sur Plaute. — L. Parmentier, Eunomios tachygraphe. — Dez., Note sur un nouveau manuscrit fragmentaire de *l'Histoire ecclésiastique* de Théodoret. — R. Pichon, La magie dans le IVe chant de *l'Énéide*. — G. Bardy, Les papyrus des Septante. — E. Vassel, Sur un passage de Pline l'Ancien. — G. Ramain, Sur l'attribution des répliques et l'ordre des vers dans quelques passages de Plaute.

Rivista di Filologia Classica, XXXVII, 4: D. Bassi, La sticometria nei Papiri Ercolanesi (continuazione). — V. Costanzi, La battaglia d'Andro. — I. Giri, De Catulli carmine LXVII. — U. Mancuso, Il sincronismo fra le battaglie d'Imera o delle Termopoli secondo Timeo. — G. Curcio, L'epigramma-epitafio (XV) dei „Catalepton" Pseudo-vergiliani.

Jahrbuch des kais. deutsch. archäol. Inst., XXIV, 3: F. Weege, Oskische Grabmalerei. — Dez., Bewaffnung und Tracht der Osker. — E. Petersen, Der kretische Bildersarg. — Anzeiger.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Athen. Abt., XXXIV, 3: A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis. — A. von Premerstein, Die Urkunde eines arkadischen Synoikismos. — K. Müller, Alt-Pylos, II.

Revue de l'instruction publique en Belgique, LII, 6: P. Hoffmann, La place des langues vivantes dans les humanités modernes. — T. Preud'homme, De la forme verbale en *ant*. — Comptes rendus.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXVIII, 3-4: R. van der Meulen, Hollando-russica (*vervolg*). — G. A. Nauta, Durus de Pascolis. — W. de Vries, Metathesis van korte vocaal tusschen *r* en dentaal en aanneming van *o*-kleur. Rekking van *or* vóór dentaal. Umlaut van *ur*. — F. P. H. Prick van Wely, *Mangga* en *Manggistan*. — G. Busken Huet, Iets over Mascaroen. — N. van Wijk, *Baren*; *Langzaam*. — K. ter Laan, *Laren*. — J. W. Muller, Een nieuw bericht omtrent Maerlant's leven en werken. — J. H. Kern, Mnl. *vuylst*. — W. L. van Helten, Over verscherping en verzachting van mutae. — Dez., Over de tweeërlei explosieve dentalen. — J. J. A. A. Frantzen, Een geschiedkundig gedicht van 1494.

Anglia, XXXIII, 1: Th. Schmitz, Die sechstakter in der altenglischen Dichtung. — R. Seibt, Die komödien der Mrs. Centlivre, II. — H. de Vocht, „Merry Tales, Wittie Questions and Quicke Answers" and their sources. — B. Fehr, Zur etymologie van ae. *massere*. — O. B. Schlutter, Anglo-Saxonica. — E. Koeppel, Zu Anglia XXXII, 491 ff.

Romania, XXXVIII, 4: P. Meyer, Les plus anciens Lapidaires français (3e article). — A. Thomas, Notes étymologiques et lexicographiques (suite). — G. Cohen, Le Théâtre à Paris et aux environs à la fin du XIVe siècle. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXIII, 6: Schuchardt, Bret. *eskop* | franz. *escope* | niederd. **skop(p)a* | lat. *scyphus* + *cup(p)a* „Wasserschaufel". — J. Subak, Zur sardischen Vorbalflexion und Wortgeschichte. — K. Lewent, Zu den Liedern des Perdigon. — P. Skok, *Fabrica*. — E. Hoepffner, Frage- und Antwortspiele in der franz. Literatur des 14. Jahrhunderts. — Th. Kalepky, Zur franz. Syntax. — Vermischtes. — Besprechungen.

XXXIV, 1: W. Benary, Mitteilungen aus HSS. der *Chanson d'Aspremont*. — R. Haberl, Beiträge zur romanischen Linguistik. — A. Perducci, La „pastorella" in Francia nei sec. XV-XVI. — Vermischtes. — Besprechungen.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXIII, 1-2: O. Fischer, E. T. A. Hoffmanns Doppelempfindungen. — E. Björkman, Mittelenglische Personennamen auf *-īn*. Weiteres über me. *Orrmīn*, *Gamelyn*. — F. Flügge, Fidele and Fortunio, a comedy of two Italian gentlemen by Anthony Munday. Erster vollständiger Neudruck. — B. Fehr, Zur Entstehungsgeschichte von Thackerays „Vanity fair". — W. Küchler, Zu den Anfängen des psychologischen Romans in Frankreich. — L. Jordan, Eine Handschrift von Werken der Gräfin La Fayette. — H. Caspari, Neue Maupassant-Literatur. — E. Mackel, Der bildliche Gebrauch von *quatre*. — Kleine Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Gids, 1910, Jan.: Davids, Molière. — Van Deventer, Vóór het eindexamen. — Aanteekeningen en opmerkingen (Goethe); Febr.: Van Schendel, Shakespeare. — Ten Cate, Augustinus bekeerd. — Holwerda, Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis.

Onze Eeuw, 1910, Jan.: Rooseboom, De Iersche beweging; Febr.: Gosses: Karakter en studie van de geschiedenis der Middeleeuwen. — Mouton, Man en Vrouw. — Van der Wyck, Gedachtenlezen.

Nederland, 1910, Jan.: Sietske, Multatuli-herinneringen.

Nieuwe Gids, 1910, Jan.: Erens, Over de Duitsche Romantische school; Febr.: Corn. Veth, Van Debucourt tot Forain.

Theol. Tijdschrift, II, 1: Kristensen, Over de godsdienstige beteekenis van enkele oude wedstrijden en spelen. — Bruins, Het Jezus-Christusgeloof. — Joustra, De zending in Nederl. Indië. — Lake, Oud-Christelijke literatuur.

Studiën, LXXIII, 1: M. van Steen, Uit Zuid-Spanje, III. — C. Wessels, De ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. De expeditie van Shackleton.

De Navorscher, 1909, 3-4: Ter Gouw, De Mostellaria van Plautus en de Ned. navolgingen. — Feitsma, Kinkhorne. — Van Reede van der Kloot, Nalatenschap van de douairière van raadpensionaris Steyn. — Schouten, Onuitgegeven stuk over Datheen. — Polvliet, Mr. C. Boonzajer (slot). — Mesdagh, Urkundliches über die Van Lynden; 5-6: Overmeer, Gedenkschriften van Duitsche krijgslieden over het beleg van Haarlem. — Van Reede van der Kloot, Nalatenschap van douairière Steyn. — Zuidema, H. A. Spandaw. — Ter Gouw, De Mostellaria (slot). — Van Lynden, Linne. — Dresch, Het geslacht Snellen.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Boas, De Epigrammatis Simonideis, I: Rev. de Philologie XXXIII, 4 (A. Martin).
Du Chastel, 1830: Tijdsp. 1910, Febr. (van der Kemp).
Davidson and Gray, The Scottish Staple at Veere: Engl. Hist. Rev. 1910, Jan. (Unwin).
Van Esveld, De balneis lavationibusque Graecorum: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 6 (B. Büchsenschütz).
Gray, zie Davidson.
Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg: Revue Histor. CIII, 1 (Fredericq).
Huges, Leven en bedrijf van Mr. Franchois Vranck: Rev. Crit. 1910, n°. 2 (R.).
De Jong, Das antike Mysterienwesen: Rev. Crit. 1910, n°. 3 (P. Lejay).
Van der Kemp, Open Brief: Tijdsp. 1910, Febr. (Nypels).
Van Lennep, Mr. J. van Lennep: Nederland 1910, Febr. (v. L.).
Meyer, Godsdienstig gehalte onzer Nieuwe Letterkunde: Gids 1910, Febr. (de Meester).
Lunsingh Scheurleer, Catalogus: Gids 1910, Febr. (Holwerda).
Renkema, Latijnsche Klankleer van Niedermann: Weekbl. v. gymn. e. middelb. onderw. VI, 18 (Bierma).
Schoengen, Jacobus de Voecht, de Inchoatione Domus Clericorum in Zwollis: Engl. Hist. Rev. 1910, Jan. (Allen).
Sijthoff's Onderneming der Codices Graeci et Latini: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 6 (W. Weinberger).
Tideman, Makassaren: Onze Eeuw 1910, Febr. (Kielstra).
Vollgraff, Nikander und Ovid, I: Rev. de l'instr. publ. en Belgique LII, 6 (L. P[armentier]); Woch. f. klass. Philol. 1910, n°. 7 (J. Ziehen).
Vürtheim, Herinneringen aan Hellas: Onze Eeuw 1910, Febr. (Kuiper).
Westerhuis, Origo Constantini Imperatoris: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 5 (O. Seeck).
Wientjes, De Jacobo Geelio philologo classico: Woch. f. klass. Philol. 1910, n°. 4 (J. Ziehen).

PERSONALIA.

Overleden: de heer Dr. L. Punt, rector van het Gymnasium te Leiden; de heer Dr. D. H. G. Bellaard, leeraar aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch; de heer Dr. H. G. A. Leignes Bakhoven, rector van het Gymnasium te Deventer.

Benoemd: tot tijdelijk leeraar in het Grieksch aan het Gymnasium te Deventer de heer H. Coldewey; definitief tot leeraar in het Duitsch en het Nederlandsch aan de H. B. S. te Harlingen de heer H. J. Scholten; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Sneek de heer Dr. G. A. Wumkes; tot conrector aan het Chr. Gymnasium te Utrecht de heer Dr. A. Hengeveld; tot leerares in het Nederlandsch aan de H. B. S. v. m. te Arnhem mej. Dr. J. Snellen; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Doetinchem de heer Dr. M. Engers; tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Sappemeer de heer E. A. Lösener; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. met 5-j. c. te Leiden de heer Ch. F. H. Dumont.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Mei aan den heer Dr. K. E. W. Strootman als leeraar aan het Gymnasium te Sneek; aan den heer Mr. Dr. M. J. van der Flier als leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. Scholen v. j. en v. m. te Dordrecht; aan den heer H. Koolhoven als leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Schiedam.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer Th. H. Le Roux, met proefschrift *Beschrijvende Klankleer van het Afrikaans*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam de heer F. H. Fischer, met proefschrift *Studiën over het individualisme in Nederland in de 19de eeuw*; tot Doctor in de Philosophie aan de universiteit te Berlijn (*cum laude*) de heer L. Polak, met proefschrift *Untersuchungen über die Sigfridsagen.*

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INEDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU.

TROISIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC L'AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Le Directeur des Archives de la Maison Royale

F. J. L. KRÄMER,

Docteur ès Lettres, Ancien Professeur à l'Université d'Utrecht.

TOME III 1700—1702.

De prijs is bij inteekening f 6.75 per deel.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Geïllustreerd met een kostbare verzameling van meer dan **500** gravures. 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à f 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

☞ *Vraagt Uwen Boekhandelaar uitgebreid, geïllustreerd Prospectus.*

Hollandsche Kunst, **Reproducties in kleuren van beroemde oude Meesterwerken in het Buitenland.**

Aangemoedigd door den grooten bijval van onze vorige uitgaven, MODERNE KUNST, OUDE KUNST en MEESTERWERKEN hebben wij een nieuw werk op touw gezet, in den geest der vorigen, doch, dat in keurigheid van uitgaaf deze zeer zeker nog zal overtreffen.

Wij beoogen met deze uitgave van **HOLLANDSCHE KUNST** te geven afbeeldingen der groote oude meesters der Hollandsche school, welke den oorspronkelijken kunstwerken zoodanig nabijkomen, dat de werken zelve de hoofdzaak zijn en niet de beschrijvende tekst. De Grootmeesters van onze Hollansche School zullen in deze afbeeldingen bij het kunstminnend publiek worden ingeleid en dat wel door de best mogelijke reproductie-methode.

HOLLANDSCHE KUNST wordt uitgegeven in 8 afleveringen, elk met vijf artistieke platen en begeleidenden tekst. De afleveringen zullen platen bevatten o. m. van Frans Hals, P. de Hoogh, Janssens, Jan van der Meer, Van Delft, Rembrandt, Jacob Ruysdael, Terborgh, Jan Weeninx, Philip Wouwerman, Jan Steen, enz.

De prijs is f **1.25** per aflevering. — Afzonderlijke afleveringen worden niet verkocht.

Uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is bij elken Boekhandelaar verkrijgbaar.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 10 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. | N°. 7. | April 1910.

Luciani quae feruntur Podagra et Ocypus ed. Zimmermann (Hartman).
White, The Iambic Trimeter in Menander (van Leeuwen).
Robert, Pausanias als Schriftsteller (C. W. Vollgraff).
Lösch, Die Einsiedler Gedichte (Damsté).
Rothstein, Grundzüge des hebräischen Rhythmus (Wildeboer).
Te Winkel, Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, II (Meyer).
Hagen, Wolfram und Kiôt (Frantzen).
Olrik, Nordisches Geistesleben, übertr. von Ranisch (Boer).
Prick van Wely, Kantteekeningen bij de grammaire van Robert (Salverda de Grave).
Cavaignac, Le trésor d'Athènes de 480 à 404 (I. M. J. Valeton).
Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk (Gosses).
Brieven van Johan de Witt, II, uitg. d. Japikse (Hora Siccama).
Von Bissing, Einführung in die Geschichte der ägyptischen Kunst (Boeser).
Mau, Pompeji in Leben und Kunst; 2. Aufl. (Roos).
Schoolboeken:
Van Wijk, De Nederlandsche Taal; 2de dr. (Fehr).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Luciani quae feruntur Podagra et Ocypus ed. Johannes Zimmermann. Lipsiae, Teubner. 1909. (Pr. M. 3; geb. M. 4).

Een door en door knap stuk werk van een jeugdigen maar zeer kundigen geleerde, verricht met de uiterste nauwgezetheid. Een soort van nauwgezetheid, waartegen ik misschien in menig ander geval protest zou aanteekenen, maar die hier volkomen op haar plaats, ja noodzakelijk was. Immers, de heer Z. oefent hier het beroep uit van een philologischen Sherlock Holmes: hij is een misdadiger op het spoor, moet om hem te vervolgen zich in zeer suspect gezelschap begeven, waar de eene boef zich verschuilt achter den ander, en kan hem zonder afdoend bewijsmateriaal niet voor goed veroordeeld krijgen. Die misdadiger is de man die als werk van Lucianus de wereld heeft ingezonden de klucht van Ocypus, waarvan de twijfelachtige eer der samenstelling toekomt aan een ander. Ja, 't is den heer Z. bij zijn nasporingen mogen gelukken niet alleen den bedrieger te ontmaskeren maar ook den rechtmatigen eigenaar op te sporen. Nu, dat laatste moge men een fortuintje noemen den schranderen navorscher als een extra-belooning (maar een welverdiende, hem door mij althans van harte gegunde belooning!) in den schoot geworpen; voor het eerste is geducht moeten worden uitgeplozen, en gecijferd. Niet alleen zijn alle tribraches, dactyli, anapaesten in beide stukken geteld, maar deze optelling is weer onderverdeeld in zoovele rubrieken als noodig waren om aan te geven of telkens de drie syllaben staan in één dan wel in meer woorden, hoe ze, waar ze in twee woorden staan, over deze zijn verdeeld, en hoe vaak ze verdeeld zijn over drie woorden. En even nauwgezet wordt ons rekenschap gegeven van alles wat in re metrica maar eenigszins kan gerekend worden tot het minder frequente. Volkomen terecht verdedigt de heer Z. zich tegen hen, die hem mochten verwijten dat hij zich met beuzelarijen heeft opgehouden, met het argument dat in een geval als dit juist kleinigheden alleen de zaak kunnen uitmaken. Zoo is het! De geoefende literator g e v o e l t dadelijk dat de senarii van Ocypus van minder allooi zijn dan die van de Podagra, maar wil hij het zijn medemensch b e w ij z e n, dan kan hij niet anders doen dan lijsten en tabellen aanleggen. En.... de statistische uitkomst van den heer Z. is werkelijk zoo overtuigend mogelijk. Zelfs geloof ik hem nog een klein bezwaartje dat hem drukt en dat hij ook niet vorzwijgt van het hart te kunnen nemen.

Om voor deze, zoo uiterst speciale, onderzoeking niet te veel plaats van het *Museum* in te nemen, deel ik nu slechts even mede wat zoo ongeveer de hoofdzaken zijn die dit kleine, maar rijke boeksken ons brengt. Het kost mij moeite mij zoo te beperken, want ik gevoel dat ik daarmee blijf beneden hetgeen de heer Z. van allen, die in Lucianus en wat met Lucianus in verband staat belang stellen, zou mogen verwachten en verlangen. Maar ik m o e t wel!

De Ocypus dan is n i e t van denzelfden auteur als de Podagra. Een m. i. uitgemaakte zaak: 't verschil in versbouwkunst, in woordgebruik, in grammaticale vormen, in alles wat van dien aard is, is te groot om eenigen twijfel over te laten. De auteur van de Podagra

is een handig en vaardig snaakje, die van den Ocypus een vervelende stoethaspel.

De Ocypus is geen navolging van de Podagra. Accoord. De auteur van den Ocypus is een rechtgeloovig heiden, die van de Podagra een spotter met den heelen Olympus. De Podagra is wèl van Lucianus. Ik zou het ook denken: 't heele dingetje heeft iets bizonder Lucianisch. En wat de hr. Z. meedeelt over de er in voorkomende kunstenarijtjes van hexametri miuri, hinkende anapaesten en dgl. — mededeelingen die reeds op zich zelf uiterst merkwaardig zijn — is wel in staat dien indruk, reeds bij oppervlakkige lezing gewekt, aanmerkelijk te versterken.

De auteur van den Ocypus is Acacius, een vriend van Libanius. Die ontdekking maakt dat buitenkansje uit, waarvan ik zoo even gewaagde. Zoowel het uitwendig bewijs, gegrond op de feiten der handschriftelijke overlevering, als het inwendige, ontleend aan hetgeen Libanius dien vriend schrijft omtrent diens comedie over podagra is zoo overtuigend als men maar kan wenschen. Macte virtute esto!

Aan deze, zoo duchtig gestaafde, uiteenzettingen gaat een met zorg bewerkte editie, aan deze een nauwkeurige beschrijving der handschriften vooraf. De uitkomst is dat Vat. 90 de kroon spant. 't Zal wel zoo zijn, en ook de verklaring (p. VIII) dat wij de lezingen van dat handschrift moeten vasthouden „si modo aliqua ratione defendi possint" wil ik niet bestrijden. Hier komt alles op de practische toepassing aan en 't komt mij voor dat de hr. Z. in zijn vaststelling van den tekst zeer verstandig is te werk gegaan. Wel ben ik over zijn conjecturen en die van zijn leermeester Radermacher niet verrukt. Mais, que voulez vous? De auteur van den Ocypus is, zooals ik zei, een stumper. Lucianus, als hij niet op zijn best is, is allemenschelijk flauw, en in de Podagra is Lucianus (want Lucianus moet toch wel de auteur zijn) zeker *niet* op zijn best. Door tekstverbeteringen een auteur aardig maken, die nu eenmaal niet aardig is, dat vermag zelfs geen Cobet. En over verzen die ik anders zou willen lezen dan de hr. Z. ze geeft laat de plaatsruimte mij niet toe hier te spreken.

Het werk van den hr. Z. ziet er bij 't eerste opslaan afschrikwekkend uit. Maar 't is zoo erg niet als het lijkt. Vooreerst schrijft hij zeer dragelijk Latijn, een beetje jong nog, maar glashelder. En ten tweede: hij *doet* wat met zijn statistieken, hij trekt er zelf conclusies uit, conclusies die men met een oogopslag kan nagaan dat gerechtvaardigd zijn en die alle waarschijnlijkheid voor zich hebben.

Wat ik zei van dat kleine bezwaartje dat ik meende te kunnen opheffen, daarover ten slotte nog een enkel woord. De senarii van den Ocypus zijn in vergelijking met die van de Podagra stuntelig en onbeholpen, maar.... de auteur van de Podagra stoort zich *niet* aan de pausa Porsoniana, die van den Ocypus *wel*. Dat is een gek geval, de hr. Z. gevoelt dat ook (zie p. 60 r. 5 v.v.): die zelfde prulpoeet, die (om maar niets anders te noemen) op de meest schooljongensachtige wijze hiaten dichtstopt, betracht een uiterst fijn regeltje dat alleen geldt voor de tragici, niet voor een Aristophanes! Hier *moet* toeval in 't spel zijn. En dat is het ook. Zooals de zaken nu staan heeft *geen enkel* vers van den Ocypus een drie-sylbig cretisch (dactylisch) *woord* tot slot of er gaat 't zij een korte vocaal, 't zij een monosyllabum aan vooraf, wel drie verzen waar die laatste creticus (dactylus) aldus over twee woorden is verdeeld · —, ‿ — ·. En dat meest acute ziektegeval: cretisch (dactylisch) woord aan 't slot, voorafgegaan door op een lange sylbe eindigend polysyllabum, vindt men in de Podagra achtmaal. Acht gedeeld door nul geeft oneindig! Maar *die* verhouding zal *moeten* veranderd worden. In vs. 5 zegt nl. Podagra.

γελῶ δὲ τοὺς πληγέντας ὑπ' ἐμοῦ προ

hier breekt het vers in de overlevering af. De heer Radermacher vult aan πρὸς βίαν. Zeker, zoo krijgen wij een vers waarmee ten minste niet op die heel erge manier tegen de pausa Porsoniana wordt gezondigd. Maar die aanvulling geeft geen zin. Men kan toch niet zeggen dat sommige menschen wel, andere niet *met geweld* door Podagra zijn getroffen. Waarlijk, hooggeachte uitgever, wij ontsnappen er niet aan, hier *moet* een volkomen, een geheel onvergefelijke zonde tegen de wet van den grooten Engelschman in den tekst komen, zal die worden zooals het behoort. Zie maar eens even de zes volgende verzen en dan vooral vs. 12 in, dan raadt gij dadelijk wat er *moet* staan. Wat doen die menschen om wie Podagra moet lachen? Wel, ze willen zich groot houden, ze willen niet erkennen dat zij de gevreesde ziekte hebben, maar beweren dat ze hun voet hebben gestooten of zoo.... maar (vs. 12) „de tijd brengt de waarheid wel aan 't licht." Er is dus sprake, niet van menschen die „met geweld" (dat is niets), maar die *pas* door de ziekte zijn getroffen. Lees προσφάτως, dat heeft hier *zeker* gestaan. Nu 8 door 1 of door 0 gedeeld, dat scheelt nog al wat, en 1 groote plus 3 kleine fouten op 173 verzen, dat is niet zóó weinig of we kunnen aan een gelukkig toeval denken. Een beetje geluk mag de stumper wel hebben.

Een hartelijk eeresaluut aan den hr. Z. ten slotte voor zijn „kranig" werk. Hij geeft een prachtig voorbeeld hoe men de statistische methode moet toepassen in een geval waar men het buiten die methode nu eenmaal niet stellen kan.

Leiden. J. J. Hartman.

The Iambic Trimeter in Menander by John Williams White. Chicago, University Press. 1909. (Overdruk uit Classical Philology. April 1909).

Prof. White, die zich sinds verscheiden jaren bij voorkeur met de Grieksche Metriek heeft bezig gehouden, geeft, naar aanleiding van de twee jaar geleden bekend gemaakte fragmenten uit blijspelen van Menander, in bovenstaande brochure een tabellarisch overzicht van Menanders versbouw, zoo nauwkeurig als men het maar zou kunnen verlangen. Hij heeft daarbij herhaaldelijk aanleiding er op te wijzen dat sommige door de critici voorgestelde lezingen moeten worden verworpen. Nu, dat bijv. in een even voet geen spondee of in voet 6 geen driesylbig woord mag staan wist men tòch wel, al mag de een of ander bij ongeluk zoo'n monster geduld

of geschapen hebben. Andere opmerkingen zijn gelukkig veel nuttiger dan deze. Maar soms vind ik White te streng. Dat in den aldus overgeleverden versregel (Sam. 308):

οὐδέ[ν. τί οὖ]ν ἔφυγεσ οὕτωσ, ἀβέλτερε;

een fout moet schuilen, daar voet 4 geen spondee mag zijn, behoort iedereen die zich met deze dingen bezighoudt te weten; maar dat de door Leo aangebrachte verbetering οὕτωσ ἔφυγεσ eigenlijk een Schlimmbesserung zou zijn, daar Menander in deze nieuw ontdekte fragmenten slechts tweemaal (tweemaal dan toch in de 700 door White onderzochte versregels) voet 4 heeft gevuld met een woord van drie lettergrepen, dat ben ik niet geneigd toe te geven, vooral niet als ik er zie bijgevoegd (de eenige poging tot tekstverbetering door den heer White zelf beproefd): „he may have written ἔφυγεσ σύ γ' ὧδ' (CΥΓΩΔ corrupted to ΟΥΤΩC)'', want dit mag dan metrisch misschien beter en palaeographisch waarschijnlijk zijn, het is veel slechter Grieksch, daar σύ γ' hinderlijk vulsel en ὧδε in plaats van οὕτωσ verkeerd is. Ik had dan in zijn plaats liever τί οὖν ἔφυγεσ κακῶσ voorgesteld, wat misschien nog zoo kwaad niet zou zijn; maar voorloopig blijf ik me aan Leo houden.

Om de in deze brochure op twintig bladzijden gegeven resultaten te bereiken is veel tijdroovend en doodvervelend werk noodig geweest; aan Dr. White, bijgestaan door Dr. Bryant, hebben wij het te danken dat wij die resultaten nu kunnen aanvaarden, en de hoop van den schrijver dat zijn werk bij verdere pogingen tot verbetering of aanvulling van de gevonden fragmenten van nut moge zijn, zal, al kan dat niet licht blijken, wel niet onvervuld blijven.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Robert, Pausanias als Schriftsteller, Berlin, Weidmann. 1909. (Pr. M. 10).

Van de bekende werken over Pausanias van Kalkmann, Gurlitt en Heberdey onderscheidt zich het thans voor ons liggende belangrijke boek van Carl Robert behalve in andere opzichten ook door originaliteit van ideeën en opvatting. Voor Robert is Pausanias een dier sophisten, dier bellettristen (blz. 68), zooals de oudheid er vele gekend heeft, voor wie de stijl van hunne geschriften hoofdzaak, en de eigenlijke inhoud geheel bijzaak was. Deze uiterst geraffineerde stilist heeft de oudheidkundige beschrijving van Griekenland beschouwd als een geschikten kapstok, waar hij van allerlei aan op kon hangen, op dezelfde wijze als het b. v. Athenaeus behaagd heeft een Symposion te schrijven om door de geleerde deelnemers aan die gezellige bijeenkomst van alles en nog wat ter sprake te doen brengen (blz. 6). Pausanias heeft boeiend en amusant willen zijn (blz. 68), hij heeft slechts een boek willen schrijven, dat om zijn vorm en door de curieuse geschiedenisjes, waarmede hij het had opgesierd, aangenaam om te lezen was (blz. 110), en dat is hem gelukt. Zeer ten onrechte wordt door sommigen heden ten dage geoordeeld, dat zijn werk vervelend en dor zou zijn (blz. 1); dit is integendeel het laatste, wat men hem zou kunnen verwijten (blz. 8); men lette b. v. eens op de opmerkingen over de macht der liefde en de houding van oude lieden tegenover verliefden, die deze „onuitsprekelijk droge'' schrijver dan toch maar niet zonder welgevallen in zijn werk heeft te pas gebracht! (blz. 24). Voor onbeholpen of babbelziek kan slechts een oningewijde Pausanias uitmaken (blz. 6); wanneer deze b. v., om nog slechts een betrekkelijk eenvoudig staaltje van zijn verhaaltrant te kiezen (blz. 12), naar aanleiding van de in den Pamisos voorkomende zeevisschen even alle soorten van zeevisschen opsomt, die elders in rivieren aangetroffen worden, wanneer hij daaraan vastknoopt beschouwingen over menschenetende visschen in het algemeen en over de krokodillen in den Indus en den Nijl in het bijzonder, benevens ook nog over de niet minder gevaarlijke nijlpaarden, om ten slotte nog even te wijzen op de robben aan de thesprotische kust.... dan is zulk een stukje te beschouwen als de vrucht van eene uitermate verfijnde, alles berekenende stijlkunst (blz. 7)! Aldus luidt in hoofdzaak Roberts oordeel over Pausanias als schrijver. En nu vraag ik: ligt er toch niet eene verregaande onbillijkheid in om een man, die, ook volgens Robert, nagenoeg geheel Griekenland heeft bereisd om zijne perihegese te kunnen schrijven en daaraan zoo iets als twintig jaar van zijn leven heeft besteed, te stempelen tot een schoonschrijver, voor wien dit alles slechts voorwendsel was om met zijn gezochten antithetischen zinbouw, zijne paraphrasen, zijne oratio variata, zijn „Prinzip der Gabelung'' (bl. 18) en zijne „Figur der abrupten Anknüpfung'' (blz. 106) te kunnen pronken en zijne lezers af en toe met buitennissige vertelsels en vreemdsoortig mengelwerk te kunnen verbazen? Ik voor mij ben overtuigd, dat Pausanias in alle oprechtheid ongeveer met de woorden van Herodotus zou hebben kunnen zeggen, dat zijn doel geweest was om te verhinderen, dat de herinnering aan de merkwaardige gedenkteekenen in Griekenland, met alle geschiedkundige feiten en sagen daaraan verbonden, mettertijd te loor zou gaan. Niettegenstaande alle overdrijving schuilt er echter toch in Roberts opvatting ook wel eenige waarheid: Pausanias is namelijk vooreerst inderdaad in zijne eigen oogen een keurig stilist geweest. Ons dunkt hij ondanks al de moeite, die hij zich voor den vorm gegeven heeft, eer een pedant en ongenietbaar en niet zeer smaakvol auteur. Zijne grootste tekortkoming als schrijver is wel deze, dat zijn geaffecteerde stijl misstaat bij de gegeven eentonigheid van zijn onderwerp. In de 26 beschrijvingen van grootere plaatsen, die in zijn werk voorkomen, had hij, nu ja, de keus of hij bij de stadspoort of op het marktplein of met den burcht of met iets anders wilde beginnen (blz. 118); grooter afwisseling kon hij echter bezwaarlijk aanbrengen. Bij ieder tempelgebouw moest hij wel weder over zijne grootte en zijne afwerking, het dak en het godenbeeld spreken en vermelden, van welke stof dit beeld gemaakt was (blz. 40—45). Dergelijke onderwerpen verdragen nu eenmaal geen anderen stijl dan een volkomen eenvoudigen, en diezelfde stijl behoorde dan natuurlijk in alle onderdeelen van het werk te zijn vastgehouden; hoe dikwijls heeft Pausanias tegen dezen regel gezondigd! In de tweede plaats heeft Robert ook

in zoo verre gelijk, als Pausanias blijkbaar groote waarde gehecht heeft aan wat Robert zijne λόγοι noemt, d. w. z. aan al wat hij naar aanleiding van de dingen of personen, die hij vermeldt, nog mededeelt. Het is eene hebbelijkheid van den schrijver Pausanias (al hebben hedendaagsche geschiedvorschers nu juist geen reden zich daarover te beklagen), dat hij in zulke uitweidingen de juiste maat niet weet te houden; noodig zijn overigens ook zulke gedeelten ontegenzeggelijk in elk werk, 't zij lees-, 't zij reisboek, waarin de bezienswaardigheden van een land behandeld worden.

Het verschillende standpunt, dat menigeen tegenover Pausanias als schrijver beschouwd zal innemen, behoeft ons niet te verhinderen om van het vele goede, dat Roberts werk heeft, een dankbaar gebruik te maken. Robert kent den stijl van Pausanias zeer goed, en herhaaldelijk toont hij aan, dat de nauwkeurige beteekenis van diens woorden en daardoor de waarde van zijn getuigenis aan archaeologen zijn ontsnapt. Terecht waarschuwt hij tegen de voorstelling van hen, die in Pausanias een op antiquarisch en kunsthistorisch gebied zorgvuldig geschoold geleerde willen zien (blz. 62). Voor de kunst als zoodanig toont Pausanias niet eens bijzondere belangstelling; beschrijvingen van kunstwerken geheel om huns zelfs wil zoekt men bij hem te vergeefs. Voorts wijst Robert er op, dat het tot misverstand aanleiding geeft, wanneer men altijd spreekt van den weg, dien Pausanias volgt, in plaats van van den weg, dien hij zijne lezers laat volgen (blz. 73). De volgorde der beschrijving is nu eens zuiver topographisch, dan weder systematisch (blz. 110); voor wie deze twee methoden niet scherp uit elkander houdt, wreekt zich dat natuurlijk onmiddellijk; het gevraagde onderscheid is echter lang niet gemakkelijk te maken, doordat de schrijver wel eens plotseling van de eene methode tot de andere overgaat of ze beide met elkander verbindt. Waar systematische volgorde voorkomt, valt er, gelijk vanzelf spreekt, niet aan te denken uit te maken, hoe Pausanias gereisd of gewandeld is. Maar ditzelfde lijkt mij in den regel verre van hopeloos in de zooveel grootere gedeelten van het werk, waarin de volgorde topographisch is. Sterk overdreven schijnen mij Roberts beweringen, dat het eene illusie is te wanen, dat men den door Pausanias gevolgden weg terug kan vinden (blz. 225) en dat het dus vergeefsche moeite is de mate van eigen waarneming bij hem te willen bepalen (blz. 230). Robert toont weliswaar aan, dat Pausanias ons meestal bij zijne beschrijvingen van landstreken en van steden eerst naar het een of ander middelpunt leidt en ons dan, steeds weder daarvan uitgaande, verschillende uitstapjes doet ondernemen (blz. 116 en 260); doch dit is geen indeeling van de stof, die zuiver en alleen voor rekening van den schrijver behoeft te komen, daar dit ook bij werkelijke reizen en bezichtigingen van plaatsen eene zeer doelmatige en gebruikelijke manier is. Eveneens is het waar, dat het Robert na anderen in bepaalde gevallen gelukt te bewijzen, dat Pausanias den weg, dien hij ons in zijn boek aangeeft, niet zelf kan hebben gevolgd; maar zulke gevallen moeten toch reeds daarom wel uitzonderingen zijn, omdat het meestal bijna ondoenlijk voor hem zou zijn geweest om zijne lezers langs een anderen weg rond te leiden dan dien, dien hij zelf bij het bezichtigen van de gedenkteekenen van eene of andere stad genomen had en in zijn reisdagboek had opgeteekend; om daar verandering in te kunnen brengen had hij immers den geheelen plattegrond der door hem bezochte plaatsen nauwkeurig in zijn hoofd moeten hebben! Toch nemen deze bedenkingen niet weg, dat er wel iets leerzaams schuilt in den spot, waarmede Robert die archaeologen behandelt, die als het ware Pausanias niet vergunnen willen over een gebouw te spreken, tenzij hun uit het voorafgaande blijkt, dat hij er op dat oogenblik werkelijk met zijn neus voorstaat (blz. 71).

Als eene niet geringe verdienste zij ten slotte nog vermeld, dat Robert m. i. overtuigend de waarheid der stellingen bewijst, dat van Pausanias' werk het laatste gedeelte verloren is gegaan (blz. 262) en dat onze Pausanias dezelfde is als de Syriër van dien naam, die bij Stephanus Byzantinus en Constantinus Porphyrogennetus genoemd staat (blz. 271).

Buiten bespreking hebben hier moeten blijven de zeer geleerde en omvangrijke gedeelten van Roberts boek, waarin voor de topographie van een groot aantal plaatsen in Griekenland, o. a. ook voor Delphi en Athene, nieuwe, oorspronkelijke bijdragen worden geleverd. Op zijne uitvoerige bespreking van de topographie van Argos hoop ik later elders terug te komen.

Groningen. C. W. Vollgraff.

St. Lösch, Die Einsiedler Gedichte. Eine literarhistorische Untersuchung. Tübingen, J. J. Heckenhauer. 1909. (Dissertatie van Tübingen).

In het jaar 1869 vond Hagen in een codex Einsidlensis (nº. 266 s. x.) twee bucolische gedichten, die hij in datzelfde jaar in den Philol. 28 p. 338 publiceerde, waarna zij door Riese in de *Anthol. Lat.* als nº. 725 en 726 — en door Baehrens in zijne *Poet. Lat. Min.* III p. 60 zijn opgenomen; zij heeten sedert de *carmina Einsidlensia*, daar de naam van den dichter niet is overgeleverd.

Vele geleerden hebben hun aandacht aan die gedichten gewijd en van hunne onderzoekingen is het vrijwel algemeen aangenomen resultaat, dat beide aan één dichter moeten worden toegeschreven en dat zij tot den tijd van Nero behooren.

Verder heeft men naar dien dichter gezocht en gemeend dien in Calpurnius Piso gevonden te hebben; immers, Calpurnius Siculus had in zijn *De Laude Pisonis* de poëzie van Calpurnius Piso verheerlijkt. In die carmina Einsidlensia nu hebben wij een paar staaltjes van Piso's ars poetica, want — Calpurnius Siculus heeft ze nagevolgd blijkens Eins. II 1 *quid tacitus, Mystes* = Calp. IV. 1 *quid tacitus, Corydon?* Aldus Haupt en velen na hem, totdat Ferrara in 1905 deze stelling heeft omvergeworpen door den dichter van *De Laude Pisonis* weer in het onbekende te doen verzinken.

Zoo stond de kwestie, die Lösch in zijne dissertatie heeft trachten op te lossen. Hij heeft het handschrift, waarin de gedichten juist twee bladzijden (206 en 207) vullen, tot zijne beschikking gehad en geeft er een facsimile van en daarna den tekst met een volledig

critisch apparaat. Dan volgt zijn in elf hoofdstukken ingedeeld betoog. Na in het 1ste den stand der kwestie en in het 2de de overlevering te hebben besproken, behandelt hij in het 3de de rhetorische richting van den dichter, want het staat ook bij hem vast, dat beide gedichten van één dichter afkomstig zijn; hij tracht te bewijzen, dat de dichter rhetor geweest is en tot de richting heeft behoord, die later door den auteur van den Dial. de Or. en door Plinius is gevolgd, ja, dat hij reeds dingen heeft gezegd waarvan de primeur tot nogtoe aan den schrijver van den Dial. was toegewezen. In het 4de hoofdstuk deelt hij den dichter bij de Stoici in; het 5de is aan de verklaring van plaatsen gewijd en daarin vindt hij zijne opvatting bevestigd, dat de dichter naar rhetorische modellen heeft gewerkt, waarbij reeds gewezen wordt op overeenkomst met Lucanus. Het 6de hoofdstuk over den tijd der gedichten brengt geene nieuwe resultaten, doch in het volgende worden Vergilius en Seneca als voorbeelden van den dichter — Statius als zijn navolger aangewezen. Het 8ste hoofdstuk is gewijd aan eene zorgvuldige vergelijking der carmina met de Pharsalia van Lucanus en Schr. komt tot de conclusie, dat de Anonymus Einsidlensis = Lucanus. Nu hij derhalve dezen dichter meent ontdekt te hebben, tracht hij in hoofdstuk IX na te sporen, welke plaats de gedichten onder de werken van Lucanus innemen en zoo besluit hij, dat Eins. II = Saturnalia, Eins. I = Laudes Neronis. Dan handelt hij in het volgende over de namen der herders en ziet in Glyceranus: Lucanus, in Mystes: Seneca, om in het laatste de betrekking tusschen zijne hypothese en het auteurschap van het gedicht *De Laude Pisonis* na te gaan, waarbij hij tot dezelfde gevolgtrekking als Ferrara komt.

Het oordeel over onderzoekingen als het onderhavige zal natuurlijk altijd subjectief moeten zijn: ik stel dit op den voorgrond, waar ik, ondanks mijne bewondering voor den noesten ijver van den Schr. en zijne grondige kennis van de dichters uit den Keizertijd, verklaren moet, dat hij mij allerminst overtuigd heeft. Ik meen den dichter Lucanus genoegzaam te kennen om hem de twijfelachtige eer te mogen ontzeggen, de maker van die twee armzalige gedichtjes te zijn geweest, al worden de carmina, die Schr. er in meent te hebben teruggevonden, ook in de Lucanus-Vita bij Suetonius als *prima ingenii experimenta* betiteld. In die Einsidlensia mis ik alle ingenium. Wie nu echter de meening is toegedaan, dat dit geen integreerend deel is van de gereedschappen uit de werkplaats van een dichter, zal ongetwijfeld in de menigte cijfers, woorden en loci similes een niet te versmaden bewijsmateriaal vinden voor de hypothese van den schrijver.

Utrecht. P. H. Damsté.

J. W. Rothstein, Grundzüge des Hebräischen Rhythmus und seiner Formenbildung. Leipzig, J. C. Hinrichs. 1909. (Pr. M. 12.40; geb. M. 13.40).

Het vraagstuk der Hebreeuwsche metriek is in de laatste jaren een question brûlante geworden. Wat oudtijds Flavius Josephus over hexameters, pentameters en trimeters in het Oude Testament verhaalde (Ant. II, 16, 4, IV, 18, 44, VII, 12, 3), werd sinds overlang terecht gehouden voor een poging van dezen geschiedschrijver om zijn volk voor Grieken en Romeinen „salonfähig” te maken. De traditie der Rabbijnen weet daarvan dan ook niets. Alleen leeren ons de handschriften, dat in Joodsche scholen de poëtische boeken een eigen accentuatie bezitten en dat dichterlijke stukken in de prozaverhalen onderscheiden worden doordat ze in στίχοι geschreven worden.

Omdat deze versleden, meestal distichoi, gewoonlijk dezelfde gedachte met variatie van de woorden uitdrukken, spreekt men sinds R. Lowth, *de Sacra Poesi Hebraeorum 1753*, van *parallelismus membrorum.*

Daarmede echter niet tevreden heeft het vooral in de 19de eeuw niet ontbroken aan pogingen om toch meer kunstvorm in de poëtische stukken des O. V. te vinden. Doch het scheen maar niet te willen gelukken. Dat men het Masorethische vokalenstelsel (uit de 7de of 8ste eeuw na Chr.) dikwijls op zijde moest zetten en vervangen door 't eenvoudiger Arabische of Syrische systeem, was nog maar een kleinigheid, vergeleken met de wilde, ongemotiveerde tekstveranderingen, die men zich alleen veroorloofde om het metrum te kunnen handhaven, dat men aan de stukken met alle geweld wilde opdringen.

Toen Kuenen in 1893 zijn oordeel over de toen voorgedragen stelsels medegedeeld had in deel III van zijn *Hist. Crit. Onderzoek* zou men al licht verwacht hebben, dat na zulk een vonnis van een zoo gezaghebbend en voorzichtig man in de eerste halve eeuw althans geen nieuwe pogingen zouden worden ondernomen. Dat oordeel toch luidde: „Het mislukken van al deze pogingen is te beschouwen, niet als een aanwijzing, maar als het proefondervindelijk bewijs, dat hetgeen men zocht niet te vinden is, omdat het nooit heeft bestaan: *metrisch* is de Israëlietische poëzie *niet*” (bl. 14). Dat een zeker *rhythmus* mag worden aangenomen, d.w.z. een accentueerend, geen quantiteerend metrum, wil Kuenen wel toegeven.

Wie had kunnen vermoeden, dat van een zijde, van waar niemand het had durven verwachten, op eenmaal de zaak in een heel ander stadium zou komen? Op het onverwachtst verraste de beroemde Germanist en metricus E. Sievers in 1901 de wereld met zijn *Studien zur Hebr. Metrik.* Eenigszins in het voetspoor van Jul. Ley tredende scheen deze *outsider* alle vakmannen beschaamd te hebben. Van een onderscheid tusschen *metrum* en *rhythmus* mocht geen sprake zijn. De grondvorm was de anapaest: kort, kort, lang, met den klemtoon op de laatste syllabe. Wel was het metrum een zeer „variables Metrum”, maar het was dan ook overal te ontdekken: niet alleen in de Psalmen, Job, het Hooglied enz., maar ook in historische boeken als Genesis, Samuël, ja zelfs op den steen van Koning Mēsja!

Geen wonder, dat men dezen gids, hoewel een meester in de metriek, toch een beetje ging wantrouwen en narekenen. En men ontdekte heel wat tot zijn nadeel. Aan den eenen kant moest hij, om zijn stelling vol te houden, zijn „metrum” zoo telkens en willekeurig wijzigen, dat het de vraag was, of dit nog wel metrum mocht heeten; en aan de andere zijde moest de Hebreeuwsche tekst het zoodanig ontgelden, dat het zeer de vraag was, of

deze niet-Semietist daartoe wel gerechtigd was. Ook was het zeer te betreuren, dat Sievers niet was uitgegaan van het eenig vaststaande op dit gebied, in 1882 ontdekt door Budde: den vorm van het Kina- of Klaagliederenvers. Dit bestaat altijd uit twee versleden van ongelijke lengte, en wel zóó, dat het tweede altijd het kortere, ja soms zelfs buitengewoon kort is.

En wat wil nu Rothstein? Eigenlijk staat hij dicht bij het standpunt van Kuenen, en meer in 't bizonder bouwt hij voort op de studiën van Jul. Ley. Men ziet dit reeds uit den titel van zijn boek: hij handelt niet over een metrum, maar over een door Sievers gewraakt rhythmus. Hij is overtuigd na jarenlang onderzoek het ingewikkelde probleem, wat hoofdzaken betreft, „zu einem befriedigenden Abschluss oder doch einem endgültigen Abschluss sehr nahe gebracht zu haben" (Prospectus).

Zijn werk bestaat uit drie deelen: 1° de theorie, 2° de teksten, 3° kritische commentaar. Het eerste deel handelt eerst over de noodzakelijkheid van een nieuw onderzoek en dan over de grondtrekken van den Hebr. Rhythmus. In de gedeelten de teksten en den commentaar behandelende komen vele, meest bekende psalmen ter sprake en het Hooglied. (Deze teksten zijn ook afzonderlijk à M. 1 verkrijgbaar). Van 73 door hem onderzochte psalmen geeft hij in dit boek er 37. Vroeger had hij reeds in de *Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges.* 1902 en 1903 het Lied van Debora gegeven.

Op het werk van Ley was tot dusverre het meest met succes voortgebouwd door Duhm in zijn Commentaar op Jezaia. Ley heeft altijd den nadruk gelegd op het *accentueerende* karakter der Hebr. poëzie en vond daarvan een analogie in de oud-Duitsche gedichten. Men heeft daartegen ingebracht, dat er zulk een analogie niet bestond op Semietisch taalgebied. Maar G. Bickell, in zijn verschillende geschriften over het metrum sinds 1879, wees op de overeenkomst in Syrische gedichten. Deze poëtische litteratuur heeft het beginsel van tellen der lettergrepen. Elk verslid bestaat uit een geregeld getal van syllaben, d. w. z. van volle vocalen. Zulk een „sylbenzählende Metrik" wordt ook in het oud-Indisch aangetroffen, waar de çlôka eenvoudig uit 16 syllaben bestaat, zonder dat er op quantiteit der syllaben of op woordaccent wordt gelet. Maar Bickell had om dit aan te toonen noodig de vocalisatie der Hebreeuwsche verzen zoodanig te wijzigen, dat hij feitelijk een Hebreeuwsch construeerde op eigen hand.

Onze voortreffelijke auteur Rothstein, bekend om zijn voorzichtigheid en omzichtigheid en grondige kennis van het Hebreeuwsch, slaat een beteren weg in. Hij corrigeert niet de teksten of hun vocalisatie naar een ondersteld metrum of rhythmus, maar hij stelt eerst den tekst vast naar goede philologische regelen, en, omdat het religieuse teksten betreft, ook op „religionsgeschichtliche" gronden. En dan eerst gaat hij na, of er een rhythmus in de zoo gecorrigeerde teksten te ontdekken valt.

Dat dit de juiste weg is, zal niemand durven ontkennen. Immers, veel gebruikte godsdienstige liederen, als hier onderzocht moeten worden, zullen — vooral door uitbreiding en toelichting — zeker corrupt geacht moeten worden. Alleenlijk rijst de vraag: is het nog wel mogelijk om b.v. in de psalmen ooit tot de oorspronkelijke lezing op te klimmen? Moet men niet tevreden zijn, als men maar tot een plausibele lezing gekomen is, afgezien van de vraag, wat de dichter zelf geschreven heeft? En ligt het gevaar niet voor de hand, dat ook een consciëntieus onderzoeker als Rothstein met zijn rhythmus in het hoofd, niet hier een heelen zin en daar een enkel woord schrapt als glosse, terwijl zonder dien rhythmus de schrapping niet zou hebben plaats gehad?

Het antwoord op deze vraag moet de commentaar geven, in het derde gedeelte vervat. En dan moet worden toegestemd, dat philologisch-kritische redenen in de meeste gevallen op zichzelf reeds voldoende waren om woorden uit den tekst te verwijderen, die Rothstein's rhythmus in den weg stonden.

Als het wezen van den rhythmus stelt hij vast: „Hebung oder Hochton und Senkung" (S. 27). De hooge toon moet altijd samenvallen met den natuurlijken klemtoon van een woord en de daling komt hoogstens na drie „hochbetonte" syllaben. Alle moeielijkheden met het oog op onze masorethische vocalisatie ziet de auteur eerlijk onder de oogen, en hij weet ze grammatisch deugdelijk uit den weg te ruimen.

Dan gaat hij over tot den verzen- en strofenbouw. Ook dit betoog is geregeld, voorzichtig en betrouwbaar. Geen moeielijkheid wordt ontweken, de verschillende schemata der verzen duidelijk uiteengezet. Ten slotte handelt hij over de strofische kunstvormen: keerverzen (refreinen) en keerstrofen. En zoo baant hij zich den weg tot het slot op bl. 71—75, waarin hij de heldenpoëzie en de bronnen van hare schoonheid en kracht bespreekt.

Men moet zelf metricus zijn en minder sceptisch tegenover dit vraagstuk staan dan met den schrijver dezer aankondiging het geval is, om beslist partij te kiezen. Ik vrees, dat de meerderheid der beoefenaars van het Oude Testament met mij op hetzelfde standpunt staat. Toch zou ik mijn vakgenooten willen aanraden: leest eens aandachtig dit boek van den grondigen, voorzichtigen Rothstein. M. i. mogen wij van hem wel getuigen, dat hij het vraagstuk, zooal niet finaal opgelost, dan toch een finale oplossing zeer nabij gebracht heeft. Geen boek over het aanhangige onderwerp heeft ooit bij mij zooveel vertrouwen gewekt als dit. Het gaat uit van wezenlijk lyrische poëzie, het tracht streng philologisch vooraf den tekst vast te stellen, het biedt een rhythmus aan, die bij het taaleigen van het Hebreeuwsch past en het geeft ten slotte teksten te lezen, die inderdaad heerlijke poëzie mogen heeten. Vooral valt dit op als men zelfs overbekende psalmen leest in den vorm, waarin Rothstein ze ons nu aanbiedt, b. v. Ps. 16, 22 en 23. Ook waar in een gedicht als den 42sten psalm zeer geliefde regels, als bij het metrum niet passende, moeten worden opgeofferd. Ja ook in leergedichten als Ps. 1 en 25 blijkt het, hoe uit verlies winst te voorschijn komt. Zonder uitzondering worden deze schoone liederen meer pittig en krachtig. Hetgeen we moeten schrappen behouden we dan als een zeer ouden commentaar.

Vakgenooten, die wellicht nog sceptischer zijn dan schrijver dezes al is, zou ik willen raden: leest het

boek eens, naar Hebreeuwsche gewoonte, van achteren naar voren. En als ge dan gewonnen wordt door de ongekende heerlijke poëzie van Psalmen en Hooglied, gaat dan eens lezen, hoe Rothstein tot dit resultaat is gekomen. Hebt ge dan nog bezwaren, deelt ze den auteur mêe. Hij zal er zijn winst meê doen.

Eerlijk moet ik bekennen, dat door hem geschrapte woorden en zinnen als niet tot het oorspronkelijk gedicht behoorend ook reeds vroeger vaak mij verdacht voor. kwamen. En zoo denk ik om een andere reden b. v. aan de eerste vier verzen van Psalm 16, waarin ik o. a. in den Feestbundel aan prof. De Goeje schrijvende, geen dichterlijken vorm kon ontdekken. Het komt mij nu waarschijnlijk voor, dat deze duistere verzen, hoe ook verklaard, niet tot het heerlijke gedicht behooren, dat volgens Rothstein oorspronkelijk met vers 5 begon.

Wij wenschen den geleerden auteur geluk met de voltooiing van zijn werk, en alle belangstellenden raden wij aan dit jongste werk over den vorm der Hebreeuwsche poëzie te bestudeeren.

Leiden. G. Wildeboer.

Dr. J. Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Tweede Deel. Haarlem, Erven F. Bohn. 1908.

Met loffelijke regelmaat volgen de afleveringen van bovengenoemd werk elkander op. Waar ik over het voor eenigen tijd compleet gekomen tweede deel eenige woorden zeggen wil, is het onnoodig de opvatting te bespreken; ik zou dan in herhalingen vallen; dus zullen het slechts enkele opmerkingen zijn, waardoor ik bij vernieuwing de aandacht vestig op de geschiedenis der Nederlandsche letteren van den hoogleeraar, wiens verbazingwekkende belezenheid ze, naast andere, maakt tot een te waardeeren bron van kennis, ook al moge die verdienste bij wijlen oorzaak zijn van een te veel willen vermelden. Ik zeg bij wijlen, en ik denk o. a. aan het te veel namen noemen (zie o. a. bl. 22; de naam van de moeder van Antonides b. v. was ook niet noodig). In een noot zou zoo iets niet, in den tekst moet het wél hinderen; het gemakkelijk volgen van den gedachtengang wordt er door belemmerd. Evenzoo is het met het bespreken van te veel gedichten, ook waar ze van betrekkelijk weinig belang zijn, van één auteur.

Zeer belangwekkend zijn de beschouwingen over de aanraking van de dichters met kunstenaars op ander gebied, vooral met de schilders, en o. a. zijn wijzen op de overeenstemming wél tusschen Vondel en Rubens [1]), niet tusschen Vondel en Rembrandt, en zijn verklaring hiervan (bl. 371). De opvatting van de litteratuurgeschiedenis vooral als onderdeel der cultuurhistorie heeft echter wel eens geleid tot een te veel uitweiden over de bezongen kunstvoorbrengselen (blz. 382, 387). Het kon wat korter zijn samengevat.

Verder trof mij de vergelijking van Vondels Jozefdrama's met die van Tonnis; dat eenige overeenkomst niet toevallig is, bewijzen de volgende, door schr. aangehaalde regelen van Tonnis:

> Wanneer een Kindt met d'ouders speelt
> En kinderlycke Deunkes queelt,
> Soo treet het Vader op die schoot:
> Maer als het meerder ende groot
> Tot Mannelycken ouder wert,
> Soo treet het Vader op het hert.

In de beoordeeling van Cats is men tegenwoordig, en terecht, veel gunstiger gestemd, dan langen tijd het geval is geweest; ook bij Prof. t. W. kan men dit opmerken, en zeer lezenswaard zijn de beschouwingen over dien dichter, ook al zou men niet alles willen onderschrijven. Het woord „verzenmaker" moet men in het verband, niet als te kleinachtend opvatten; de moreele beschouwing op bl. 34 lijkt mij wat te verschoonend, hoe philosophisch ook. Ik wijs nog even op het vermelden van de manier, waarop Cats zich uitlaat over Oldenbarneveld, en van een kenmerkende uitspraak als deze: „men vint, dat vrouwenraet heeft ick en weet niet wat dat ons te boven gaet." Bij hetgeen medegedeeld wordt omtrent de staatkundige loopbaan van Cats, leze men nog eens na wat in Jonckbloet te lezen staat over zijn mededinging op 78-jarigen leeftijd naar het ambt vau Raadsheer in het Hof van Holland, en de daar aangehaalde brieven van Huygens: „Je voy que le bon Sr. de Cats reuient en campagne enz." Cats noemend, wil ik even de vraag opwerpen, of J. v. Swaef, de onderwijzer, die aan den Zeeuwschen Nachtegael medewerkte, soms de eerzame jongeling zou kunnen zijn, uit Braband afkomstig, die hem het eerst leerde dichten?

Door Prof. t. W. wordt ook even aangeroerd de poging van de gebroeders Van der Venne, om den boek- en kunsthandel tot een middelpunt van het kunst- en litteratuurleven te Middelburg te maken. Als de gelegenheid het mij toelaat, hoop ik die zaak eens wat nader te onderzoeken; het leven en streven van den bekwamen Adriaan en zijn kunstlievenden broeder, die m. i. op het plaatje, dat den kunsthandel voorstelt in den Z. Nachtegael, zoowel als op een der prentjes in Cats afgebeeld is, zou wel eens een nadere studie verdienen.

Het oordeel over de verskunst van Hondius (bl. 52), hoe aardig zijn werk hier en daar ook is, lijkt mij wat te gunstig; voor vlug berijmd, zou men eigenlijk beter vluchtig berijmd kunnen zeggen, daar de zin wel eens wat erg in 't gedrang komt. Daarentegen zou ik het oordeel over Lodenstein (bl. 311) wel wat te ongunstig noemen. Hoe men over zijn werk en over zijn gevoelens denke, ongetwijfeld is het, dat er enkele godsdienstige liederen zijn, die zeer welluidend en diepgevoeld genoemd kunnen worden, en die juist uitdrukken wat ze bedoelen. Ik wijs b. v. op het bekende „Hoog, omhoog, het hart naar boven" en „Al mijn tragten Mijn verwagten Is van U mijn Godt alleen". (Men leze wat S. Gorter indertijd over hem schreef in zijn *Letterk. Studien*).

Waar Prof. te W. zegt, dat Hooft zich in zijn brieven onderschat, geloof ik eer, dat hier een wellevende nederigheid bij in het spel is (bl. 137). Aardige opmerkingen over Camphuyzen (bl. 8), over Hollandsche „précieuses" (bl. 212), wil ik even aanstippen. Zoo ook,

[1]) Zegt de uitdrukking, dat Rubens de Renaissance te vervlaamschen „wist", en zoo Vondel ze te verhollandschen, niet wat te veel?

voor sommigen onnoodig, dat bij het bespreken van dichters en schrijvers veel nadruk gelegd wordt op de woonplaatsen, en op de centra van letterkundig leven. Dat veel godsdienstige poëzie (ook prulpoëzie) is doorgeworsteld, en dit vooral uit kultuurhistorisch oogpunt, maar toch ook uit artistiek oogpunt resultaten geeft in een juisten blik op wat vele Hollanders lazen en zongen. En laat ik eindigen met, als bewijs voor het soms gelukkig aanhalen van een enkelen regel, over te nemen, dezen mooien regel van Karel Verlove (bl. 613) bij Vondels dood: „Zo gaan vast een voor een de heldre lichten onder.''

Den Haag. C. H. Ph. Meyer.

Wolfram und Kiôt von **Dr. Paul Hagen.** Sonderabdruck aus der „Zeitschrift für deutsche Philologie" Band 38, Heft 1 u. 2. Halle a. S., Buchhandlung des Waisenhauses. 1906.

Dat deze aankondiging zoolang in de pen is gebleven, moge men niet aan mindere belangstelling toeschrijven. Integendeel, ik acht dit beknopte geschrift een hoogst interessante bijdrage tot de reeds zoo omvangrijke litteratuur over het verbijsterende raadsel der me. letterkunde, dat den naam ‚Kiôt' draagt. Niet dat naar mijne meening de geleerde schrijver de definitieve oplossing van het vraagstuk heeft gevonden, maar hij heeft een nog onbetreden weg gewezen, en het uitzicht geopend op mogelijkheden, waaraan men nog niet heeft gedacht. Zoo is het hem gelukt, verscheidene gewichtige bezwaren, die tegen het bestaan van een door ‚Kiôt' gedichten Parcival waren geopperd, uit den weg te ruimen. Het blijkt hoe langer hoe duidelijker, dat de opgaven van Wolfram omtrent de door hem gebruikte bron niet dat wantrouwen verdienen, waarmee men zich tegenover hem, den ‚Schalk', meende te moeten wapenen. De schalkschheid' van Wolfram heeft m. i. niets met litteraire mystificaties uit te staan; zij is van een geheel ander allooi, van het naïeve. Daarenboven ben ik het geheel met Hagen eens, waar hij (S. 75) doet uitkomen, dat het dwaas en doelloos van Wolfram zou geweest zijn, zijne omgeving en zijn publiek, veelal zijn meerderen, in elk geval niet zijn minderen in beschaving en wereldkennis, op zulk een cardinaal punt te willen misleiden.

Het betoog van den schrijver is in drie hoofdstukken verdeeld, waarop nog een ‚Nachlese' volgt. In de twee eerste wordt aangetoond, dat Wolfram ook daar, waar hij Veldeke's ‚Eneit' schijnt te plunderen, inderdaad, evenals deze, een Fransch origineel heeft gevolgd, en dat de onbekende schrijver daarvan (Kiôt) tot dezelfde groep behoort, als Beneeit de Ste. More en de geleerde dichters van ‚Eneas', ‚Estoire de Thebes' en ‚Partonopeus'. Een aardige vondst is de aanwijzing (S. 15), hoe ‚Kiôt' er toe kwam, zijn stommen ridder den naam *Antanôr* te geven: dat vond hij bij Beneeit 3279:

> Antenor qui mot ne li sone,
> Ne de naient ne l'aresone.

Zoo verklaren zich ook al de ontleeningen uit geleerde bronnen, zooals Plinius, Solinus, Isidorus, die vroeger aan Wolfram zelf of aan zijne geleerde Erfurter ‚raadgevers' werden toegeschreven.

Nadat aldus de authenticiteit van ‚Kiôt' is waarschijnlijk gemaakt, gaat de schrijver over tot de hoofdvraag: wie was hij? Het antwoord hierop put hij uit het verhaal van den toernooitocht van Trevrezent (Parz. 496,15—21; 498,20—499,10), dat totnogtoe steeds als een afdoend bewijs werd aangehaald van de willekeur, waarmee Wolfram eigen vindingen inlaschte. Geen Fransch dichter, meende men, kon op de gedachte komen, zijn held in Istrië en Stiermarken te laten toernooien, en daarbij een zoo nauwkeurige kennis van die streken aan den dag leggen. Nu toont Hagen uit gelijktijdige berichten aan, dat deze geheele tocht van de kust bij Aquileja af tot omstreeks Pettau volkomen overeenstemt met den bekenden tocht van Richard Leeuwenhart in 1192, waarop hij werd gevangen genomen. Hieruit maakt Hagen op, dat de onbekende dichter zich onder de reisgenooten van Richard heeft bevonden, en dezen één voor één nagaande komt hij tot de conclusie, dat alleen de ‚clericus regis, magister Philippus' daarvoor in aanmerking kan komen.

Hier hebben wij dus den geheimzinnigen Kiôt: Philips van Poitou, de latere bisschop van Durham, die althans volgens één gezaghebbende bron ‚genere Aquitanus' d. w. z. Provençaal van geboorte was, hoewel hij in Frankrijk en Engeland leefde. Met groote geleerdheid en combinatiegave tracht Hagen nu te betoogen, dat alles in den persoon en de levensomstandigheden van dezen man overeenstemt met het beeld, dat wij ons van Kiôt moeten maken, vooral zijne verhouding tot de Anjou's, zijne verre reizen en zijne geleerdheid. Ik kan hier al deze argumenten niet bespreken en bepaal mij dus tot het geven van een algemeenen indruk. Het komt mij voor, dat het overtuigend bewijs van schr. stelling niet is geleverd. Al dadelijk in het begin dunkt mij de conclusie, dat de dichter noodzakelijk den tocht van Richard moet hebben meegemaakt, niet gewettigd: hij kan ook een schriftelijk of mondeling relaas hebben weergegeven. Voorts heeft Hagen de groote moeilijkheid niet opgelost, dat Wolfram als naam van zijn zegsman herhaaldelijk Kiôt opgeeft. Dat deze uitdrukkelijke verzekering, waaraan nog allerlei bijzonderheden worden toegevoegd, op een mislezing (*qui ot!*) of een andere misvatting zou berusten, komt mij onaannemelijk voor. Is dus dit deel van het betoog niet afdoende, de bedenkingen tegen het bestaan van ‚Kiôt' (zie o. a. Martin, Einl. XXXIX) heeft hij ontzenuwd. En bovendien heeft hij waarschijnlijk gemaakt, dat die dichter in de omgeving van koning Richard moet worden gezocht, een resultaat waartoe ik ook langs een geheel anderen weg was gekomen.

In de ‚Nachlese' worden nog allerlei bijzondere punten behandeld, te veel om hier te vermelden. Daarom slechts een woord over Kap. 1; ‚Der Gral'. Onder dezen titel had Hagen reeds in 1900 een uitvoerige studie gegeven, waarin de herkomst van den Graal uit Oostersche wondersteen-sagen werd betoogd, en het gebruik van Arabische bronnen door Kiôt werd ondersteld. Dit wordt hier door enkele historische feiten gesteund. Ik moet bekennen, dat de uiteenzetting op blz. 57, beginnende met: ‚Wenn nun Philipp von Flandern' mij ondanks herhaalde lezing niet duidelijk is geworden. Overigens zegt Hagen zelf blz. 58: ‚Die weitere

untersuchung über den Gral.... ist berufener seite anheimzustellen'. Verleden jaar is nu van zulk een zijde (Iselin, Der morgenländische Ursprung der Grallegende) een breed opgezet onderzoek ingesteld, dat de resultaten van Hagen en Wesselowsky deels bevestigt, deels aanvult. Wolfram blijkt ook hier niet gefantaseerd, maar getrouw de echte traditie weergegeven te hebben.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Axel Olrik, Nordisches Geistesleben in heidnischer und frühchristlicher Zeit. Germanische Bibliothek 1. Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher, herausgegeben von W. Streitberg. V. Reihe. Altertumskunde. 1. Band. Heidelberg, Carl Winter. 1908. (Pr. M. 5).

In de bekende reeks van Streitberg's Elementarbücher wordt een afdeeling, die den titel 'Altertumskunde, Allgemeines' voert, met het boekje van Dr. Olrik geopend. Het is eigenlijk niet van den aanvang voor deze reeks bestemd geweest maar voor een Deensch-Zweedsch werk 'Verdenskulturen', en het is door Dr. Ranisch met het oog op zijn nieuwe bestemming vertaald. Ik vind dan ook, dat het eigenlijk geen 'elementarbuch' is, ja, dat Dr. Olrik in den grond te goed is, om een 'elementarbuch' te schrijven; daartoe is hij te veel een persoonlijkheid. Het boekje houdt niet dàt in, wat de beginner behoort te leeren en te weten van het Noorsche geestesleven, — zeer veel er van is m. i.: hoogst problematisch, en nog meer is voor discussie vatbaar, — maar het is een zeer aangenaam geschreven voorstelling in korten vorm van de meeningen van een bijzonder begaafd en dichterlijk geleerde over die oudheid.

Er zijn bladzijden in van groote schoonheid, en er zijn ook afdeelingen in, waarin men zich niemand liever tot gids zal wenschen dan Olrik; tot deze behoort bv. het laatste hoofdstuk, over de Folkeviser, een gebied, waarop thans misschien niemand zich met den schrijver meten kan. In andere hoofdstukken komt het mij voor, dat men bij al het levendige der voorstelling toch de hand van den philoloog mist. De schrijver is in de eerste plaats folklorist, en dezen hebben een anderen blik op de overlevering dan de philologen, die de beteekenis van een werk niet beoordeelen, alvorens zij zich op grond der overlevering een zoo duidelijk mogelijk beeld van de geschiedenis van den tekst gemaakt hebben. Zoo kan ik slechts zeer weinig toestemmen van hetgeen Olrik over het ontstaan en den dichter van de Vǫlospá zegt, ofschoon zijn onderzoekingen over de mythische voorstellingen van het gedicht indertijd baanbrekend geweest zijn, en nog veel minder vermag ik met zijn beschouwingen over Vǫlsungen- en Nibelungenpoëzie mee te gaan, die op verouderde bronnenkritiek berusten. Misschien had men met recht kunnen verwachten, dat de schrijver werken, waarin een afwijkende meening over de verhouding der bronnen werd uitgesproken en zeer uitvoerig toegelicht, in zijn litteratuuroverzicht zou hebben genoemd. Dit ware althans in een boek, dat den onwetende in een wetenschap moet inleiden, niet overbodig.

Eigenaardig, maar wel voor tegenspraak vatbaar, is de chronologie van den schrijver, die ten deele uit de volgorde zijner hoofdstukken blijkt. Hoofdstuk 4 handelt over de heldenpoëzie, hoofdstuk 5 over den wikingtijd. Hierin wordt o. a. ook over de Starkađ-poëzie gesproken, als behoorende tot dezen tijd. Daaruit moet men wel afleiden, dat de schrijver de heldenpoëzie voor ouder aanziet. Want alleen het feit, dat haar stof tot een ouder periode behoort, is niet voldoende, om haar van de Starkađ-poëzie te scheiden, wier stof insgelijks tot de oudheid behoort. Maar indien dit de bedoeling is, zullen weinigen het met Olrik eens zijn; immers de oudste heldenliederen behooren tot de laatste periode van den wikingtijd, en de meeste zijn zelfs pas in christelijken tijd ontstaan. De vraag, of de Starkađ-poëzie jonger is dan de overige heldenpoëzie, op zich zelf met veel geest door den schrijver behandeld, heeft dus met de tegenstelling tusschen den wikingtijd en eene vroegere periode niets te maken. Evenzoo worden de folkloristische sage's vóór de historische behandeld, omdat hun stof naar de meening van den schrijver ouder is. Het is een aardig punt van discussie, maar zeker vooralsnog geen geschikt punt van uitgang voor een populaire behandeling der sagalitteratuur. In de overlevering zijn in elk geval de historische saga's ouder.

Ik zou zoo voort kunnen gaan, steeds mijn bewondering voor de geleerdheid des schrijvers, zijn frisschen kijk op de dingen en zijn liefdevolle behandeling van de stof verbindend met twijfel aan vele zijner positieve, deels zeer gewaagde beweringen [1]). Maar het is beter, hier mijn oordeel kort samen te vatten: een opwekkend boek voor den vakgenoot, waarin hij veel aardige gedachten en ook veel stof tot tegenspraak kan vinden; een niet ongevaarlijk boek voor den beginner, die niet geleerd heeft, uit eigen oogen te zien.

Amsterdam. R. C. Boer.

---

[1]) Een paar voorbeelden wil ik maar noemen: P. 3 wordt gezegd, dat Noorwegen 'het land in het Noorden heet' (een onzekere etymologie trouwens), omdat niet een volksstam, maar de wil van een enkelen man het land tot gelijke hoogte met de andere landen verhief. Maar had dan de stam, die het Denenrijk grondvestte, geen vorst? En omgekeerd: heerschte Haraldr Hárfagri niet over een volksstam, voor hij het geheele rijk ging veroveren? — P. 24 wordt aan de Germanen een speciale neiging tot deeling van de wereld in tweeën 'met starker ethischer betoning' toegeschreven. Sporen van die tegenstelling tusschen 'goed' en 'slecht' vinden wij natuurlijk, maar de goden zien er toch niet tegen op, de reuzen te bedriegen, en de reus is veel meer een vijand dan een zedelijk inferieur wezen. Ik houd het er voor, dat die tegenstelling tusschen 'goed' en 'slecht' in de poëzie voor een deel een romantisch denkbeeld is, grootendeels gebaseerd op jonge ruw-populaire tegenstellingen als bv. Sibich-Eckehart, — want bij den onontwikkelde is deze tegenstelling zeer geliefd. — De slaap van Sigurđr bij Brynhild met het zwaard tusschen hen, een eenvoudig gevolg hiervan, dat de held voor een ander vrijt, een geval van gelijken aard als in onze dagen het huwelijk met den handschoen, waar een ander in het stadhuis de plaats van den vriend kan innemen, wordt zoo voorgesteld, alsof de dichter 'sich nicht scheut, die Askese ins Heldenleben hineinzuziehen' p. 63). — P. 102 wordt het aan de verbinding met de heerlijkheid te Gimlé in de Vǫluspá toegeschreven, dat de ijver der christelijke priesters de asen niet uitgeroeid heeft.

Dr. F. P. H. Prick van Wely, Kantteekeningen bij de Grammaire van Robert (Fransche Studiën en Kritieken, I). Weltevreden, Visser en Co. 1909.

Een enkel woord van aanbeveling voor deze interessante aanvullingen van de 4e uitgave der *Grammaire française* van C. M. Robert. Het is voorzeker geen geringe verdienste van de schrijver, dat hij, hoewel in Indië wonende, zich door zijn veelzijdige lektuur der nieuwste Franse werken zo goed op de hoogte van de allermodernste spreek- en schrijftaal wist te stellen; hij heeft recht op onze grote waardering, te meer omdat zijn eigenlike studie het Engels is. Ik heb zijn boekje met ingenomenheid gelezen; het bevat vooral goedgekozen citaten uit nieuwe boeken. De ingenomenheid van de Schrijver met de rijke verzamelingen die Roberts grammatica bevat, begrijp ik. Maar waarom haalt hij (p. 13) ook enige zinnen van Robert over de geschiedenis van het lidwoord aan die veel onjuistheden bevatten? Hij zegt „de schrijver had op dit punt wat uitvoeriger moeten zijn", maar ik meen: „de schrijver had — en ik heb hier reeds veel vroeger op aangedrongen — uit zijn zo nuttig en verdienstelik boek alles wat met taalgeschiedenis in verband staat weg moeten laten". Op p. 37 maakt de Schrijver zich terecht vrolik over een zonderlinge zin van Haase, maar ten onrechte meent hij dat de Indicatif na affektieve werkwoorden voor goed verdwenen is; in de spreektaal is dit juist de modus.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

E. Cavaignac, Le trésor d'Athènes de 480 à 404 (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome). Paris, Fontemoing. 1908. (Pr. fr. 10).

De goed geschrevene en degelijk bewerkte geschiedenis der Atheensche schatkisten, die den hoofdinhoud van het boek uitmaakt, behandelt in verhalenden vorm alle in litteratuur en inscripties ons bewaarde gegevens uit de Atheensche krijgsgeschiedenis, de geschiedenis van den stedenbond, die van de openbare bouwwerken en enkele andere zaken — zooals bekend is gingen in Athene de gewone op daarvoor aangewezen inkomsten steunende staatsuitgaven buiten de eigenlijke schatkisten om — die rechtstreeks of zijdelings van dienst zijn als men een antwoord zoekt op de vraag, wat er jaar voor jaar daarvoor werd uitgegeven, wat er geïnd werd, en welk bedrag er telkens overschoot. Schr. noemt als hoofdresultaat van zijn werk vier punten, die hij, in strijd met het gevoelen van Ed. Meyer, wenscht te bewijzen: 1⁰. dat er voor 480 nog geen gemunt geld als „schatkist van Athena" op de acropolis aanwezig was; 2⁰. dat de bondsschatkist in 454, toen ze uit Delos naar Athene gebracht werd, reeds goed gevuld was; 3⁰. dat wat er tusschen 448 en 431, in den tijd van Athene's grootste financieele welvaart, aan gemunt geld op de Acropolis bijeen was, toch nooit het bedrag van 6000 talenten is te boven gegaan; en 4⁰. dat na 421 de staat der Atheensche financies door besparing van belangrijke sommen voor een tijd weer veel verbeterd is. Of het bewijs geleverd is moet hier in het midden gelaten worden. Dat Schr. iets aandurft, kan uit enkele staaltjes blijken; de bekende ons uit Heliodorus bewaarde opgaaf b. v., dat de kosten van den bouw der Propylaeën 2012 talenten bedragen hebben, wordt verbeterd met de gissing, dat die oudheidkundige de aan Parthenon, Athenastandbeeld en Propylaeën bestede gelden in genoemde som zal hebben samengevat; de gewone lezing van Thuc. 2.13, die 9700 talenten noemt als het hoogste bedrag dat eenigen tijd voor 431 op de acropolis bijeen was, wordt vervangen door de andere, in de scholiën op Aristophanes bewaarde, lezing die voor het getal 10.000 een ander woord in de plaats stelt. In een toevoegsel worden verwante vragen, over het bevolkingscijfer van Attica, de verbreiding van de Atheensche munt, en dergelijke, afzonderlijk besproken. Van groot belang is de uitvoerige inleiding, die over eenige bronnen, hoofdzakelijk over de inscripties, handelt, en in tal van afbeeldingen het verschil en de overeenkomst van schrift in sommige fragmenten verduidelijkt. Door samenvoeging of juistere plaatsing van eenige fragmenten [intusschen reeds deels bevestigd deels nog voortgezet door Adolf Wilhelm in Anzeiger enz. der K. Akad. d. Wiss. in Wien n⁰ 10, April 1909] wordt iets gewonnen voor het herstel van enkele der tribuutlijsten, tribuut-psephisma's en afrekeningen van tamiai, logisten of epistatai. Wat hier als bijzonder belangrijk in het oog valt is: een op juiste overwegingen opgebouwde reconstructie van de lijst der betalende bondssteden zooals die in 454 van kracht was, elk met het in normale omstandigheden toenmaals verschuldigde jaartribuut; zij wijst 245 nummers aan, met een totaal bedrag van 525 talenten als minimum. Daarbij sluit zich de opgaaf aan van eenige in het bekende overzicht der tributen van Pedroli (Studi di Storia Antica 1891) aan te brengen verbeteringen. Van waarde zijn ook de uitslaande platen; pl. I, bevattende: den aanvang van het als I. G. I. 32 zijde B bekende volksbesluit (Schr. stelt dat in ± 418), het psephisma van Thudippus, en een fragment van een ander terecht door Schr. daarvan afgezonderd phoros-psephisma; pl. II, bevattende een geheel nieuwe, uit veertien losse brokken samengestelde reconstructie van de over 15 jaren (447—433) loopende afrekening der epistatai voor den Parthenonbouw.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

H. A. Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1908. (Pr. *f* 2.25; geb. *f* 3).

Werken over handelsgeschiedenis beginnen wel eens met de als verontschuldiging bedoelde klacht, dat de stof daarvoor zich zoo moeilijk laat verwerken. De schrijver van bovengenoemd proefschrift komt niet met een dergelijk excuus. Gezegd moet worden, dat hij niet het meest weerbarstige materiaal, zooals handelscorrespondenties, koopmansboeken en dgl. onder handen gehad heeft, ook mag men in aanmerking nemen, dat hij niet zoo'n aantal gegevens had te behandelen, dat ze lastig te overzien waren; maar toch verdient hij allen lof voor den vorm van zijn boek. De dispositie is zóó, dat men nergens een gevoel van onzekerheid krijgt; de hoofdstukken vormen elk voor zich een afgerond geheel, waarin alles op zijn plaats staat; in

logische orde volgen ze op elkaar. Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat Schr.'s heldere betoogtrant en zijn voorzichtige critiek den lezer vertrouwen schenken in zijn mededeelingen en gevolgtrekkingen, dan heb ik reeds aangegeven, waarom zijn boek voor mij persoonlijk een aangename lectuur geweest is en in het algemeen aanspraak heeft op den naam van een verdienstelijk werk.

Men zou er licht toe komen om de waarde er van nader te bepalen door vergelijking. Zeer gunstig valt dit voor den schr. uit, wanneer men het legt naast het Geschiedkundig onderzoek van den koophandel der Friezen van Mr. J. Dirks. Deze vergelijking evenwel zou onzuiver zijn: aan een geschiedvorscher uit het jaar 1846 en aan een hedendaagsch onderzoeker kan niet met gelijken nadruk de eisch gesteld worden, dat hij een volledig materiaal bijeenbrenge, dat hij dit critisch beschouwe en zich hoede voor nationale vooringenomenheid. Den lof, die Dr. Poelman toegekend zou moeten worden, wanneer men hier met gelijke maten ging meten, zou hij trouwens weigeren te aanvaarden, gelijk hij zelf in de inleiding verzekert. Toch heeft hij recht op een deel daarvan, want zeker niet alleen aan tijdsverschil is het toe te schrijven, dat zijn boek de verhandeling van Mr. Dirks zoo goed als waardeloos gemaakt heeft. Meer voor de hand echter ligt een vergelijking met het opstel over den Frieschen handel in de Middeleeuwen, dat Dr. H. Wilkens ongeveer te gelijker tijd als de promotie van Dr. Poelman in de Hansische Geschichtsblätter heeft doen verschijnen. Ze bevestigt slechts het oordeel, hierboven uitgesproken. Dr. Poelman heeft van dezelfde gegevens meer en op de vele plaatsen iets beters weten te maken dan deze tijdgenoot.

Deze waardeering van het boek in zijn geheel sluit evenwel niet uit, dat er tegen enkele onderdeelen bezwaren ingebracht kunnen worden. Ik heb er tenminste zeer ernstige tegen het eerste hoofdstuk, waarin de schr. de grenzen van Friesland vast stelt. Dat de schrijvers van annalen, kronieken en heiligenlevens in het bedoelde tijdvak onder Friesland een veel ruimer gebied verstonden, dan wat de staatstukken toen als zoodanig aanduidden, heeft de Schr. m.i. niet bewezen. Slaat men de door hem geciteerde plaatsen op — voor zoover ze ontleend zijn aan Merovingische of Karolingische schrijvers —, dan blijkt noch Tiel, noch de Betuwe tot Friesland gerekend te worden, dan blijkt de Geograaf van Ravenna de eenige te zijn, die Dorestad in Friesland plaatst, dan heeft men zelfs grond om er aan te twijfelen, of Utrecht daar wel binnen viel. Bovendien heeft de Schr. hier meerdere duidelijke aanwijzingen, die de bronnen ons verstrekken, òf terzijde gelaten, òf in zoo onbepaalde termen aangehaald, dat hunne beteekenis niet scherp uitkomt.

Ik zal hier niet langer bij stilstaan, want strict genomen is iemand, die schijft over den *Noord-Nederlandschen* handel niet verplicht om aan te toonen, dat Noord-Nederland eigenlijk is Friesland in den ruimsten zin. Dat de Friezen, die ons in dezen tijd als kooplieden genoemd worden, afkomstig waren uit Noord-Nederland zal niemand kunnen en willen tegenspreken. Wel moet ik hieraan de algemeene opmerking verbinden, dat de Schr. dadelijk minder vast staat, wanneer hij buiten zijn eigenlijk onderzoekingsterrein, de handelsgeschiedenis, treedt [1]).

Juist is, wat verteld wordt in hoofdstuk II over de oudste handelsbetrekkingen tusschen de Franken en de Friezen. De resultaten van het onderzoek zijn hier grootendeels negatief, maar daarom niet van minder waarde. Wat Dirks e. a. gefantaseerd hebben over een optreden der Fransche koningen ten N. onzer groote rivieren in de 5de en 6de eeuw, vervluchtigt geheel voor het oog van dengene, die scherper toekijkt. Nadat de Schr. dan in breede trekken de onderwerping van Friesland door de Karolingische hofmeiers en koningen verhaald heeft, komt hij op een punt, waar de gegevens minder schaarsch worden en een meer uitvoerige behandeling gedoogen. Achtereenvolgens komen ter sprake de handelsbetrekkingen der Friezen met Frankrijk, met de Britsche eilanden, met de Rijnstreken en met de Oostzeelanden in den Karolingischen. De altijd nog korte aanduidingen uit de bronnen zijn zoo gevat in een toelichting en zoo met elkaar verbonden, dat de beteekenis er van goed uitkomt. Om op enkele bijzonderheden even de aandacht te vestigen: op afdoende wijze wordt de dwaling weerlegd, dat wol en graan reeds in dezen tijd de voornaamste Engelsche exportartikelen geweest zouden zijn; terecht schift de Schr. uit de mededeelingen omtrent Friezenkolonies in verschillende Rijnsteden en in Saksen, omdat ze van te jongen datum zijn, en — zooals hij duidelijk aantoont — niet teruggedateerd mogen worden. De omvang van het handelsverkeer der Friezen met Frankrijk evenwel wordt door hem, naar mij voorkomt, verre overschat.

Iets geheel nieuws heeft de Schr. geleverd in het volgende hoofdstuk; ik bedoel zijn bewijs, dat Dorestad niet was een der handelsplaatsen van ons land, maar dat het moet worden beschouwd als *de* handelsplaats daarvan. Noch Utrecht, noch Tiel mogen daarnaast genoemd worden. Niet deelen kan ik zijn meening, dat dit „emporium" zeker een zeer grooten omvang gehad moet hebben. Van de berichten, die daarop wijzen, is het eene wegens den tijd, waaruit het dagteekent, geheel onbetrouwbaar, het tweede laat een anderen uitleg toe. Een vergelijking met het latere Tiel gaat niet op: er woonden wel vele kooplieden langs de Waal beneden die plaats, maar nergens wordt gezegd; dat men die tot de inwoners van Tiel rekende. Ook niet recht bevredigd heeft mij Schrs. verklaring, waarom de handel

---

[1]) Om een voorbeeld te geven, deze bewering op blz. 55: „wat deze vorsten (de Karolingen en de Duitsche Keizers) niet konden of niet wilden, zou eenige eeuwen na Karel den Grooten de kracht en de volharding van den Duitschen burger tot stand brengen, hierin gesteund door enkele landsheeren. Het Duitsche volk zou dan volbrengen, wat hun vorsten verzuimden, nl. de kolonisatie van het slavische Oostzeegebied." Men vraagt: worden de vorsten hier van de landsheeren onderscheiden, de burgers met het volk geïdentificeerd? Bovendien is het geheel onjuist, dat de burgers zich de plaats van de vorsten hebben gesteld bij die kolonisatie. — Of bijv. dit: Het feit, dat Heriold met Dorestad beleend was, „is een nieuw bewijs er voor, dat Dorestad een gouw was" (blz. 113). Dus alleen gouwen werden in leen gegeven?

van Dorestad zich juist naar Utrecht, Tiel en Deventer verplaatst heeft. De rooftochten der Noormannen hebben gemaakt, dat de handelswegen verlegd werden — goed; maar waren de nieuwe routes voor hen onbereikbaar? Dat de privileges voor den *bisschop* en de *St. Maartenskerk* de *kooplieden* naar Utrecht getrokken zullen hebben, is ook al niet aannemelijk.

Een afzonderlijke bespreking heeft de Schr. moeten wijden aan de kwestie omtrent de herkomst der Friesche lakens. Volgens hem zijn deze uit Friesland afkomstig. Ik geloof, dat hij gelijk heeft, ofschoon niet geheel op dezelfde gronden. Niet scherp genoeg heeft hij m. i. uit elkaar gehouden de lakens als grondtijns en de lakens als handelsartikel, evenmin de ordinaire en de kostbare lakens. Doordat hij een opstel van Rud. Häpke over dit onderwerp over het hoofd heeft gezien, heeft dit geen weerlegging gevonden in zijn betoog.

Ten slotte plaatst de Schr. eens bij elkaar, wat de bronnen verhalen over den aard van den handel en de middelen van verkeer. Naar aanleiding hiervan zou ik willen opmerken, dat men uit de benaming „longa navis" niets kan opmaken omtrent den vorm der toenmalige Noormannenschepen: „longa navis" is toch klassiek Latijn voor oorlogschip. Doch deze kleine onnauwkeurigheid en nog een enkele, die ik onbesproken laat, maken niet ongewettigd als oordeel over dit laatste hoofdstuk uit te spreken, wat men mag zeggen van het geheele boek: dat het op verdienstelijke wijze samenvat, hetgeen thans over het onderwerp is te zeggen.

Amsterdam. I. H. Gosses.

Brieven van Johan de Witt. Tweede Deel, (1657) 1658-1664, bewerkt door **Robert Fruin**, uitgegeven door **N. Japikse.**
Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht). Derde Serie, N°. 25. Amsterdam, Johannes Müller. 1909. (Pr. *f* 6.75).

Het tweede Deel der door wijlen den Hoogleeraar R. Fruin bijeengebrachte brieven van Johan de Witt, waarvan het eerste Deel in 1906 verscheen, heeft in den afgeloopen zomer het licht gezien.

De uitgave van dat eerste Deel was aan den Hoogleeraar Kernkamp te danken, doch deze, door velerlei werkzaamheden verhinderd die taak verder voort te zetten, is thans daarin vervangen door Dr. N. Japikse, die zich blijkbaar „con amore" daarmede heeft belast en alsnu de uitgave van dit tweede Deel bezorgd, geheel volgens de methode, reeds voor het eerste vastgesteld. En niet alleen dit: ook in denzelfden geest, met dezelfde nauwkeurigheid en hooge onpartijdigheid, vooral met niet minder rijkdom van kennis wordt de uitgave voortgezet; merkbaar verschil is dan ook inderdaad tusschen Deel I en II niet waar te nemen.

Wat nu in het tweede Deel aangeboden wordt, loopt in hoofdzaak over de jaren 1658 tot 1664. Alleen bevat het eerste veertigtal bladzijden nog brieven, door De Witt in 1657 aan verschillende personen gericht, en welke eigenlijk in Deel I hadden behooren te worden opgenomen; deze brieven vormen het slot van Hoofdstuk VI. Die van 1658 tot 1660 maken Hoofdstuk VII uit, Hoofdstuk VIII zal in zijn geheel die van 1660 tot '67 bevatten — in dit tweede Deel worden, als eerste gedeelte van dat VIIIe Hoofdstuk, de brieven gegeven van 1660 tot 1664.

De grondslag voor de indeeling dier tijdperken is van Fruin zelven afkomstig, zooals uit de Inleiding van Dr. Japikse blijkt, welke Inleiding voorts hoogst belangrijke bijzonderheden bevat omtrent het ontstaan van de welbekende uitgave der Brieven van en aan Johan de Witt, van 1723 tot '25 bij Scheurleer in Den Haag verschenen, en besluit met eene gansch niet onverdiende kritiek der in 1873 door François Combes in Deel I der „Mélanges Historiques" geleverde „Correspondance française du Grand Pensionnaire Jean de Witt".

Wat den inhoud der brieven zelve aangaat, die het voor ons liggend boekdeel behelst, het was ongetwijfeld eene gelukkige gedachte van den heer Japikse om, zooals door hem op blz. IX der Inleiding wordt medegedeeld, tot aanvulling van Fruin's excerpten uit de politieke briefwisseling van den Raadpensionaris, mede in ruime mate gebruik te maken van diens, in het Rijksarchief aanwezige particuliere correspondentie, waardoor de gelegenheid wordt verkregen, tegelijk met De Witt als politicus, hem ook als man van naderbij gade te slaan. Aangaande den man, het beeld dat men van hem uit die particuliere brieven verkrijgt, komt vrij wel overeen met dat, 'twelk men bij overlevering kent: koel, afgemeten, getrouw in het volbrengen van zijn plicht, min of meer ongenaakbaar, slechts bij hooge uitzondering toegevend aan eene opwelling van toorn of afkeer, ziet men hem voor zich; vooral in geldelijke aangelegenheden is hij karakteristiek: inhalig mag men hem niet noemen, maar even stipt als hij jegens anderen is, verstaat hij dat anderen ook tegenover hem zullen zijn; slechte betalers worden gewaarschuwd voor het gevaar dat zij zich op den hals halen, door zich, „tot haere ruïne" aan executie bloot te stellen (bl. 39); het denkbeeld dat men met een minvermogende geduld kan oefenen, of hem zelfs wel eens wat kwijtschelden, is De Witt blijkbaar vreemd. Zoo ook als landheer: aan een pachter, die niet prompt geweest is in de voldoening van het verschuldigde, doet hij aanzeggen dat „ick hem op een ander tijdt een deurwaerder sal senden ende hem oncosten aendoen" (bl. 341), en den persoon, die zijne zaken te Amsterdam waarnam en die, volgens hem, „onnut en onbequaem" was, daar hij niet doortastend genoeg optrad, dreigt hij den dienst te zullen „opschrijven" (bl. 115). In zijn recht was De Witt daarbij zeker, maar meer sympathiek zou hij wezen, zoo men eens een trek van edelmoedigheid bij hem had mogen waarnemen. En wanneer het op geldbelegging aankomt, toont hij eveneens zijn voordeel volkomen te verstaan. Wat hem, na zijn dood, tot verwijt werd gemaakt, nl. dat hij geld tegen lage rente opnam om het wederuittezetten in obligatiën, die vier soms vijf percent opbrachten, wordt thans bevestigd. Zeer „gentlemanlike" dunkt ons zoo iets niet, maar gezegd moet worden dat destijds algemeen zoo schijnt gehandeld te zijn door hen, die daartoe in de gelegenheid waren, en althans verneemt men niet dat De Witt ooit zou hebben medegewerkt om, in zijn eigen belang, eene reductie van de

rente van Holland tegen te houden, wat door anderen wel schijnt te zijn gedaan (bl. 510).

Doch van meer belang zijn natuurlijk de brieven, die betrekking hebben op de publieke zaak. Daarin ziet men hem als 't ware voortdurend stijgen tot de overwegende positie, ten laatste door hem bereikt. Onvermoeid worden door hem steeds meer betrekkingen aangeknoopt, die dan zorgvuldig worden onderhouden; dat werden dan even zoovele kanalen om op de hoogte te zijn van wat elders omging, en gelegenheid te hebben invloed uit te oefenen. Zoo wordt hij van lieverlede „de aldoende", „de Groote", de „man die het al doet", zooals zijne tijdgenooten hem plachten aanteduiden (Briefwisseling der Gebrs. van der Goes I, 290, 315, 413). Maar dat van hem, den dienaar der Heeren Staten, een buitengewone inspanning en taaie volharding gevorderd werd om tot een zoo hoog standpunt te geraken, en dat hij daarbij niet zelden met hevige tegenkanting te strijden had, laat zich begrijpen. Niet vóór 1659 gelukte het hem in geregelde correspondentie „over de importante voorvallende saeken van staet" met de regeering van Amsterdam te treden; de naijver van de afgevaardigden dier stad in de Statenvergadering had zulks tot dien tijd toe belet, zelfs dan, wanneer de vergadering niet bijeen was (bl. 149). En ook in Dordrecht, zijne vaderstad, ondervond hij aanvankelijk volstrekt niet altoos medewerking; tot zijne tegenstanders aldaar behoorde de Heer van Barendrecht, met wien hij reeds in 1652 eens „une grande prise en paroles" had gehad (Archives de la Maison d'Orange Nassau 2e Série, V, bl. 63); maar De Witt wist langzamerhand dien vijand te winnen; door bemiddeling van zijne zuster, mevrouw Van Beveren van Swijndrecht, gelukte het eindelijk in 1660 tusschen hen eene „goede correspondentie ende confidentie onderling te stabilieren (bl. 266), die stand hield tot Barendrecht's dood in 1663 (bl. 467 en 469).

Intusschen was De Witt toen reeds twee malen, telkens voor vijf jaren, in zijn ambt „gecontinueerd"; de eerste maal in Augustus 1658, toen hem daarbij „de faveur van exspectance van een plaats in een der Hoven van Justitie" werd verleend (bl. 87 en 88). En wederom op het einde van Juli 1663 (bl. 470). Duidelijk ontwaart men daarbij hoezeer De Witt's aanzien middelerwijl was toegenomen: in 1658 nog, alvorens zich te „engagieren", verzocht hij, vrij onderdanig „communicatie ende advis, van de Dordtsche regeering, wier pensionaris hij nog altijd was, maar in 1663 slaat hij een geheel anderen toon aan; zijn verzoek om „te mogen verstaen het goedtvinden ende d'ordre der heeren regeerders" was toen blijkbaar niet meer dan eene formaliteit en hij voegde er bij dat hij zich van hun antwoord zou komen vergewissen, wanneer hem zulks gelegen zou wezen. Bij zijn raadpensionaris-ambt had hij intusschen, in Juni 1660, de benoeming verkregen tot Stadhouder en Registermeester der leenen van Holland, met toezegging later ook Grootzegelbewaarder te zullen worden, wat dan ook na eenige maanden, bij den dood van Jacob Cats, geschiedde (bl. 224 tot 227). En daar hij als Stadhouder der leenen verplicht was zelf leenman der Staten te wezen, werd de aankoop eener heerlijkheid vereischt; doch, zoo hij daartoe in den loop van 1661 Heer werd van Linschoten, Hekendorp enz. (bl. 344), het was niet om, als zoo velen in die dagen, zich bij den naam dier bezitting te laten noemen: „Alle ostentatie is mij verfoeijelijck" schreef hij aan Pieter de Groot, die navraag gedaan had naar zijn familiewapen (bl. 471), en zeer zeker was in De Witt's mond zoodanige verklaring niet eene vermomde grootspraak.

Het is evenwel ondoenlijk hier een volledig beeld van De Witt te teekenen, zooals zich dat in dit tweede Deel zijner brieven ontwikkelt. En evenmin is het mogelijk hier ook maar kortelijk integaan op hetgeen daaruit blijkt omtrent het aandeel, door hem genomen aan de leiding van binnen- en buitenlandsche aangelegenheden. Bepalen wij ons bij hetgeen daaruit vernomen wordt, nopens een onderwerp, dat wel het meest de algemeene belangstelling wekken zal, te weten de verhouding van De Witt tot het Huis van Oranje.

De heer Japikse is van oordeel dat door den Raadpensionaris „weinig uit persoonlijken haat" jegens dat Huis werd gehandeld (bl. 242); misschien ware juister gezegd dat hij van zoodanigen haat niet deed blijken, en althans zeker niet van eenigen, wellicht slechts legendarischen wrok wegens de gevangenschap, door zijn vader in 1650 op Loevestein ondergaan. Doch wat er eigenlijk in hem omging, blijkt wel uit de zorgvuldigheid, waarmede hij in zijne „discoursen op de materie" van wat den jongen Willem III raakte, zich onthield van al wat „meerder voor particuliere drift als voor becommeringe voor 't gemeene beste aengesien ende opgenomen" had kunnen worden (bl. 394). Ongetwijfeld hield hij zich op zijne hoede en wachtte zijn tijd af: hij schaarde zich niet bij diegenen, die de „absolute vrijheydt" voorstonden, d. w. z. die de geheele afschaffing van het Stadhouderschap wenschten door te drijven, en ontijdige of z. i. te ver strekkende voorstellen ten opzichte der Oranje's, zooals van den Zeeuwschen Heer Thibaut (bl. 380), vonden in hem een beslisten bestrijder, ook al achtte hij ze „eene preuve van cordaetheid" in hem, die ze voorstelde; meest gedroeg hij zich naar de raadgevingen van den zeer invloedrijken, maar niet tot uitersten geneigden regent van Amsterdam, Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek, een oom zijner vrouw. Dit blijkt duidelijk uit de houding door hem in 1660 aangenomen, toen de belangen en de toekomst van den jongen prins van Oranje plotseling tot een onderwerp van ernstig overleg werden. Het vrij onverwacht herstel van Koning Karel II maakte hier te lande een geweldigen indruk; de Oranjepartij stak terstond het hoofd weder op — alras kwam uit Gelderland het voorstel den Prins tot kapitein-generaal aan te stellen. Daarover werd De Witt door de Prinses Royale geraadpleegd, aan wie hij niet naliet alle „difficulteyten, oneenicheden, animositeyten ende jalousiën" voor te houden, welke ongetwijfeld uit zoodanige „designatie" zouden voortkomen; daarentegen poogde hij der Prinses een denkbeeld smakelijk te maken, door den Heer van Zuidpolsbroek aangegeven, om nl. de zorg voor de opvoeding van den Prins in handen te stellen van de Staten van Holland, door wie hem dan een behoorlijk jaargeld zou worden toegelegd (bl. 240—'42). De Prinses wees dat voorstel niet af,

doch verschool zich achter de autoriteit van den Koning, haar broeder, buiten wien zij zich niets veroorloven kon. Echter, zooals wel bekend is, liet zij zich, schoon met tegenzin, toch overhalen het voorstel te aanvaarden, waarop de Staten vervolgens ook aannamen zich met de opvoeding van den Prins te belasten en te dien einde eene commissie benoemden, waarin De Witt mede zitting had. Die commissie ontwierp al dadelijk een plan van de wijze waarop zij hare taak dacht uittevoeren, en vroeg daarop de goedkeuring der beide Prinsessen, 's Prinsen moeder en grootmoeder; deze laatste weigerde hare goedkeuring, daar de samenstelling der commissie niet naar haar zin was. En de Prinses Royale, die middelerwijl naar Engeland vertrok, liet haar antwoord wachten. Nog voordat het gegeven was, stierf zij, gansch onverwacht. Toen hoopte men hier dat haar testament de noodige aanwijzingen zoude bevatten, om tot leiddraad te strekken voor hetgeen verder zoude te doen staan; maar daarin zag men zich bedrogen: bij haar uitersten wil werd haar zoon wel aanbevolen in de goede zorgen van den Koning en van hunne moeder, de weduwe van Karel I, maar van de voogdij der Staten werd daarbij door haar niet de minste melding gemaakt. Schamper liet zich De Witt daarover uit: „Engelschen blijven altijdts Engelschen" schreef hij (bl. 282). En nu begon de strijd eerst recht. Op grond van het feit dat de overledene bij haar leven haar zoon „t'eenemael overgedraegen hadde" aan de Staten als „oppervoochden", begrepen deze hunne bevoegdheid te moeten handhaven tegen de naaste bloedverwanten van den Prins, door De Witt, niettegenstaande hun hoogen staat, met den term van „subalterne voochden" aangeduid.

Ten opzichte dier voogdij stond de oude Prinses, na den dood der Royale, hiertelande geheel op den voorgrond; gesteund werd zij daarin door haren schoonzoon, den keurvorst van Brandenburg. Maar de koning van Engeland, zich grondend op het testament zijner zuster, verstond ook zich als voogd te doen gelden en begon reeds dadelijk als zoodanig handelend op te treden. Intusschen men had hem en zijne broeders hier, gedurende hunne ballingschap, van nabij gezien, ontdaan van den glans der kroon, en men wist dus volkomen van welk gehalte zij waren. Geen wonder dan ook dat De Witt van eenigen invloed van dien kant op den Prins niet hooren wilde: op dat punt verliest hij zijne gewone bezadigdheid. Van het Engelsche Hof geeft hij, in enkele scherpe trekken, eene beschrijving, die voldoende zijne minachting voor den persoon van Karel II aantoont (bl. 282, vg. 539). En van de Engelschen en andere vreemdelingen, die reeds vroeger door de Prinses Royale bij haar zoon waren aangesteld, verklaart hij dat het dringend noodig is die te vervangen door „personen van ervarentheydt, kennisse ende naersticheydt, die met een stil ende ingetogen leven, soowel door haer exempel als door haere vermaeningen" den jongen Prins „mochten instrueren" (bl. 376). Of dit nu eene hatelijkheid was aan het adres van den Heer van Nassau-Zuylenstein, 's Prinsen gouverneur, die van Engelschgezindheid verdacht stond, is niet uittemaken — iets bijzonder nadeeligs omtrent diens geschiktheid of levensgedrag is, voor zoover nagegaan kan worden, niet bekend, maar zeker is het dat bij de „Commissie tot de educatie van S. H." reeds bij haar optreden het voornemen bestond dien gouverneur te ontslaan (bl. 254). Maar zoover kwam het toen nog niet, want de geheele zaak viel in duigen. De „hooge standts personagiën", welke de naaste maagschap van den Prins uitmaakten, bleken gansch niet gezind de zorg voor zijne opvoeding en vorming uitsluitend aan de Staten van Holland overtelaten, en billijkerwijze moet gezegd worden dat daarvoor van hun standpunt ook wel eenige grond was. De Heeren van Holland toch mochten nog zoo deftig en rechtschapen wezen en zich nog zoo hoog gevoelen, zij waren niet anders dan de vertegenwoordigers eener uit den burgerstand gesproten regeeringspartij, en het mocht inderdaad wel gevraagd worden of zij berekend zouden geweest zijn den Prins eene opleiding te geven in overeenstemming met zijne hooge geboorte; eenige leden der commissie bezaten zelfs niet „l'usage de la langue françoise" (bl. 250). Het was dus geen wonder dat de partijen het niet eens werden en dat, na veel geschrijf en gekrakeel, ten slotte gebeurde wat reeds lang voorzien was, nl. dat de Staten tot het besluit kwamen zich verder niet met 's Prinsen opvoeding in te laten; en daarmede verviel ook het mandaat der commissie, die trouwens nog niet bij machte geweest was eenig begin van uitvoering aan hare taak te geven. De Witt zelf trad in deze aangelegenheid niet op den voorgrond; slechts hoort men van één bezoek door hem aan den Prins te Leiden gebracht (bl. 287), maar bijzonderheden omtrent hunne ontmoeting worden, jammer genoeg, niet vermeld.

Evenwel, Holland mocht al besloten hebben zich verder aan de opvoeding van den Prins niet te zullen doen gelegen liggen, de zaak was daarmede niet van de baan: in Zeeland was nog altijd het voorstel tot „designatie" van den Prins hangende, zelfs was er kans op dat die provincie hem „met separaete ende precipitante Electie" tot Stadhouder zoude aanstellen, waardoor dan de, door allerlei oorzaken toch reeds zeer verslapte band tusschen Holland en Zeeland wel geheel zou kunnen worden afgebroken. Om zulks te voorkomen zocht De Witt zijn Zeeuwschen ambtgenoot, Adriaan Veth, te bewerken en het mocht hem inderdaad gelukken dezen „naer wisselinge van veel redenen" te bewegen tot toezegging dat hij zoude medewerken om zijne provincie tot een „accommodement" volgens het inzicht van Holland te „disponeren". Doch de mare van het overleg, tusschen beide Raadpensionarissen gepleegd, die al spoedig tot de Prinses-Douairière doordrong, liet niet na hevige bezorgdheid bij deze te verwekken. Volgens de „berichtingen" door haar ontvangen, zoude men toch het eens zijn geworden omtrent niets minder dan eene „nieuwe seclusie" van den Prins, en zoude in het bijzonder door De Witt „geinsisteert wezen op eene gemeene vaststellinge dat men Sijne Hoocheyt in den Staet noyt wederom soude brengen tot eenich employ". Veth, zich in Den Haag bevindend, was daarover door haar onderhouden, maar zij was toen door hem overtuigd van de onwaarheid van hetgeen haar bericht was en dat het inderdaad slechts gold

van Zeeland de belofte te verkrijgen Holland „ongemolesteerd" te zullen laten over de bevordering van den Prins, totdat deze volwassen zoude zijn en in die aangelegenheid niets te zullen ondernemen dan in gemeenschappelijk overleg (bl. 300). Veth had dan ook de Prinses „seer wel voldaen verlaeten". Doch daarna werd de argwaan der oude dame andermaal opgewekt door een haar toegezonden „in 't Fransch gecoucheert" schrijven, dat een geheel onjuist bericht inhield omtrent hetgeen ter zake door Veth aan Gecommitteerde Raden van Zeeland was gerapporteerd, o. a. als zoude de Prinses zelve zich doen gebruiken als „mediatrice over het adjustement". Daarover nu werd De Witt bij haar ontboden en „gesommeerd om getuygenisse te willen geven van der waerheydt" (bl. 301—'4). Zeer vriendelijk zal het onderhoud wel niet geweest zijn, maar De Witt laat laat zich dienaangaande niet uit; alleen blijkt dat hij de Prinses in haar eigen woorden wist te vangen en haar ten slotte deed gevoelen hoe gevaarlijk het voor haar zijn zou, indien zij zoeken mocht het beraamd accoord tusschen Holland en Zeeland te dwarsboomen. Of ditmaal aan het eind van het bezoek de Prinses zich wederom „seer wel voldaen" kon verklaren, blijft in het midden, maar wel bleek al spoedig dat zij de aanmaning, om niet te zoeken het accoord te verhinderen, allerminst ter harte nam. Want toen dat accoord in de Staten van Zeeland ter tafel kwam, werd in het bijzonder daartegen oppositie gemaakt door Vlissingen en Veere, en dat die twee steden daartoe „influentiën" hadden ontvangen van de zijde der Douairière, was voor een ieder begrijpelijk (bl. 362).

Daarop kwam in Juli 1662 de raadpensionaris Veth wederom in Den Haag; de Prinses wilde hij niet zien, zoo verklaarde hij aan De Witt, zelfs niet zoo zij hem mocht doen uitnoodigen — maar heimelijk ging hij toch tot haar, zonder De Witt te waarschuwen, noch daarna hem er ook een woord van te zeggen. Maar het gebracht bezoek kon niet lang geheim blijven. Hoogelijk verontwaardigd over Veth's — vrij onnoozele — onoprechtheid, gaf De Witt hem een geduchte les, eindigend dat het oude spreekwoord „goedt rondt, goed Zeeuwsch", hem voorkwam op zijn gedrag „niet met recht te connen gepast worden" (bl. 367). En ook van hetgeen tusschen de Prinses en Veth verhandeld was, bekwam De Witt — zoo het schijnt langs anoniemen weg (bl. 370) — al ras kennis: de Prinses had gesproken van „seeckere aequitabele additie", die zij bij het accoord gemaakt zou willen zien, en die, naar vervolgens bleek, in hoofdzaak daarin zoude bestaan dat de „deliberatiën" over het aanstellen van een „Stadthouder, gouverneur ende kapitein-generaal" aangehouden zouden worden — niet, zooals door Holland, stellig niet zonder opzet, in algemeene termen was voorgesteld, totdat de Prins „tot sijne competente jaren van distinctie" zoude zijn gekomen, maar bepaaldelijk totdat hij zijn achttiende jaar zou hebben bereikt; en wat voorts nog veel meer ingrijpend zoude wezen, dat het eene „conditie necessair" en „sine qua non" zou moeten zijn dat „die van Zeelandt part en deel souden hebben in de educatie ende tutele van den heere Prince van Oraigne".

Nu hadden wel, gelijk gezegd, reeds in September te voren, de Staten van Holland besloten zich met die educatie niet meer intelaten, maar juist in diezelfde maand Juli 1662, toen Veth zich in Den Haag bevond, kwam bij hen een verzoek in van de Douairière, om zich toch nog daarmede te belasten. De heer Japikse (bl. 364, noot 2) schijnt te meenen dat dit verzoek door de Prinses gedaan werd, onafhankelijk van hetgeen omstreeks dienzelfden tijd door haar met Veth besproken werd; men kan zich evenwel afvragen of het niet hare bedoeling moet zijn geweest eerst de Staten van Holland te bewegen op hun besluit terug te komen en alsnog de opvoeding van den Prins ter hand te nemen, om vervolgens door de Staten van Zeeland te doen verzoeken deel aan die taak te mogen hebben. Zeeland kon toch niet vragen om met Holland te deelen in iets dat voor goed door Holland verworpen was. Maar was Holland eerst op zijn besluit teruggekomen, dan kon Zeeland verzoeken deel te nemen aan hetgeen Holland weder opvatte, doch dan moest het den schijn hebben, als werd dat door Zeeland uit eigen beweging verzocht, niet op ingeving der Prinses. Mogelijk zal dan ook wel door deze aan Veth zijn aanbevolen van zijn bezoek ten harent een mysterie te maken voor De Witt, dan hiervan verluidt niets. De intrige werd echter geheel door De Witt doorzien. Op grond der „oppervoochdij" die Holland over den Prins toekwam, zoo verklaarde hij, kon er geen quaestie van zijn Zeeland daarin te doen deelen, en hij beschuldigde zonder aarzelen de Prinses het beraamd accoord tusschen de twee gewesten te hebben willen omverwerpen, door daaraan eene voorwaarde te hechten, welke zij zeer wel wist dat door Holland nooit zou kunnen worden aangenomen, „wat men met recht in Haere Hoocht culpeert" (bl. 382).

Deze vermocht dan ook niet te verhinderen dat het accoord tot stand kwam, al was het dan ook na lang gesukkel; maar zij deed intusschen wat zij kon om in Zeeland te stoken. In October, toen Veth opnieuw in Den Haag was, onderhield zij dezen over een plan om in die provincie „van nu aff van wegen den Prince van Oraigne de plaetse van premier noble te mogen stellen" en dan dat hooge ambt optedragen aan den Heer Thibaut, een der vertrouwden van De Witt, natuurlijk met het doel scheiding tusschen hen te weeg te brengen en Thibaut, die vroeger tot de Oranjepartij behoord had, opnieuw daaraan te verbinden. Ditmaal liet Veth niet na van „'t gene in deselve visite was gepasseert" verslag te doen aan De Witt, die het denkbeeld der Douairière met „admiratie" — d. i. met verwondering — vernam. Doch Thibaut beet niet toe en zoo werd ook dit plan verijdeld (bl. 383, '84 en '86).

Eindelijk, in het voorjaar van 1663 deed de Prinses, ditmaal door den koning van Engeland gesteund, nogmaals het verzoek aan de Staten zich met de opvoeding van haar kleinzoon te belasten. Een brief van De Witt aan Veth van 23 Maart 1663 (bl. 430) bevat eenige bijzonderheden omtrent het onthaal aan dat verzoek in den boezem der vergadering te beurt gevallen, waar het wel door de meeste leden „naer voorgaende deliberatie.... op de bescheydentste wijse gedeclineert" werd, maar toch niet terstond werd afgewezen, wat eerst eenigen tijd later geschiedde. Omtrent dezen afloop

komt evenwel niets voor in de ons thans medegedeelde brieven. Vermoedelijk blijft dat bewaard voor het volgend Deel, waarnaar wij, erkentelijk voor hetgeen de heer Japikse ons nu al bezorgde, reeds met verlangen uitzien.

's-Gravenhage. J. H. Hora Siccama.

Frh. W. von Bissing, Einführung in die Geschichte der Ägyptischen Kunst, von den ältesten Zeiten bis auf die Römer. Berlin, Arthur Glaue. 1908. (Pr. M. 4; geb. M. 5).

Het doel, waarmee dit boekje in het licht werd gegeven, is zooals de titel reeds aanduidt, den lezer in te leiden in de geschiedenis der Egyptische kunst. Het is dus van eenigszins anderen aard dan de werkjes van Spiegelberg en Maspero, waarin eene beknopte geschiedenis van deze kunst wordt gegeven.

Na eene korte inleiding, waarin op verschillende werken en catalogussen wordt gewezen, die alle hunne waarde hebben voor hem die eene uitgebreidere studie van dit onderwerp wenscht te maken, brengt de schrijver in de 5 hoofdstukken, waaruit zijn werkje bestaat, zeer kort eenige hoofdzaken van de geschiedenis der Egyptische kunst in hare verschillende tijdperken ter sprake. Ter verduidelijking van het gezegde dienen verwijzingen naar verschillende werken en tijdschriftartikelen, benevens een 32-tal uitmuntend geslaagde lichtdrukplaatjes.

Ongetwijfeld heeft de schrijver het doel, dat hij beoogde, bereikt. Een paar opmerkingen mogen hier nog in het midden worden gebracht. Wanneer over den godsdienst in het tijdperk tusschen de 13de en 18de Dynastie zonder iets meer gezegd wordt: „die Religion „wendet sich einem reinen Sonnenkult zu", dan zal deze zinsnede bij den leek aanleiding tot misverstand geven. Hij denkt dan allicht dat alleen de zon werd vereerd, en de andere goden op den achtergrond waren geschoven. Iets dergelijks zien wij alleen onder Amenhotep IV geschieden. Verder had er wel op gewezen mogen worden, dat de zonnegod voor dien tijd reeds in hooge eere stond, vooral in de 5e en 12e Dynastie. Evenmin kan de bewering worden volgehouden, dat de „Ka-beelden" alleen maar naakt voorkomen. Deze beelden worden zoowel met als zonder kleeding aangetroffen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

August Mau, Pompeji in Leben und Kunst. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage, mit einem Kapitel über Herculaneum. Mit 304 Abbildungen im Text, 14 Tafeln und 6 Plänen. Leipzig, W. Engelmann. 1908. (Pr. M. 17; geb. M. 20).

Mau's Pompeji is sinds de eerste uitgave in 1900 te goed bekend, dan dat eene uitvoerige bespreking van den nieuwen druk noodig of wenschelijk zou zijn. Voor ieder, die begeert te weten wat Pompeji geweest is en wat zijne overblijfselen ons leeren voor de kennis van de cultuur der oudheid, is het rijk geïllustreerde en thans met een hoofdstuk over Herculaneum vermeerderde boek een onmisbare gids en zal dit nog wel geruimen tijd blijven. Gebaseerd op eene kennis van het behandelde onderwerp zóó groot als geen der thans levenden bezit, bewerkt met koel verstand en scherpen critischen blik maar ook met eene zich geheel gevende toewijding, dikwijls eigen hypothesen van den schrijver voordragend maar overal bedachtzaam het zekere van het slechts waarschijnlijk geachte onderscheidend, eenvoudig en glas-helder steeds, soms nuchter en droog, maar niet zonder hier en daar zich toonend gevoel voor de schoonheden van natuur en kunst, geeft het werk het getrouwe beeld van den kalmen en bescheiden geleerde zooals dit zal blijven voortleven in de heugenis van wie het voorrecht hadden, hem in zijn geliefd Pompeji te leeren kennen en te volgen bij zijne suggestieve uiteenzettingen temidden der ruïnes. Mau had in de doorvorsching van Pompeji en alles wat daarmee samenhangt zijne levenstaak gevonden. Reeds in 1882 gaf hij zijne baanbrekende Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeji, waarin voor het eerst de ontwikkeling der elkaar opvolgende decoratie-stijlen is blootgelegd; de meeste jaargangen der Römische Mitteilungen brachten artikelen van zijne hand als vrucht zijner bijna elken zomer te Pompeji verrichte nasporingen. Nu hij in den aanvang van dit jaar [1]) is heengegaan, doet het goed, dat hij kort vóór zijnen dood van het werk, waarin de resultaten van zóóveel onderzoek zijn gecondenseerd, eene vermeerderde en op tal van punten verbeterde uitgave heeft kunnen geven en nog zelf den druk van het eerst nà zijnen dood uitgekomen 2e stuk van het Supplement op het de Pompejaansche opschriften omvattende 4e deel van het Corpus (*C. I. L., Volumen IV, Supplementum, Pars II. Inscriptiones parietariae et vasorum fictilium editae ab Augusto Mau. Berolini 1909.*) heeft voltooid.

Evenals de eerste uitgave is ook de hier aangekondigde niet van aanteekeningen, die het in den text meegedeelde nader toelichten en de litteratuur over de behandelde onderwerpen opgeven, voorzien, maar in de voorrede en in eene „Voranzeige" van den uitgever wordt de verschijning van een afzonderlijk deeltje „Anmerkungen" tegen het begin van 1909 in het vooruitzicht gesteld. Het groote nut van zulke aanteekeningen, die het werk voor de wetenschap eerst recht vruchtbaar zouden maken en de basis leveren voor verder onderzoek, behoeft geen betoog. Of Mau er vóór zijnen dood de laatste hand aan heeft kunnen leggen is mij niet bekend; in elk geval is het deeltje tot nu toe niet verschenen. Mocht het manuscript ervan, zij het ook niet geheel afgewerkt, onder Mau's handschriftelijke nalatenschap gevonden zijn, dan is het zeer te hopen, dat het alsnog door bevoegde handen bewerkt en uitgegeven wordt. Alleen reeds eene bibliographie bij elk hoofdstuk zou van groot nut zijn.

Groningen. A. G. Roos.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. N. van Wijk, De Nederlandsche Taal. Handboek voor Gymnasia en Hoogere Burgerscholen. Tweede verbeterde, vermeerderde druk. Zwolle, Tjeenk Willink. 1909. (Pr. *f* 1.50).

In 't *Museum* van October 1906 had ik 't genoegen den eersten druk van bovengenoemd Handboek aan te kondigen.

---

[1]) Aanmerking bij de correctie. Deze bespreking werd in 1909 opgesteld en bij de redactie ingezonden.

Voor enkele algemeene opmerkingen waartoe de verschijning van dit boek mij aanleiding gaf, mag ik dus naar die recensie verwijzen.

De nieuwe druk is vermeerderd met 'n beknopt maar helder geschreven Hoofdstuk over de Woordvorming. Wellicht brengt nu 'n derde druk — dien ik 't werk meen te mogen voorspellen — 'n evenzeer gewenscht Hoofdstuk over de Vormleer van 't Werkwoord.

In 't nu reeds toegevoegde zesde Hoofdstuk maakt de S. terecht onderscheid tusschen Samenkoppelingen en Samenstellingen. De eerste onderscheiden zich hierdoor dat de beide „componenten" ook als losse woorden in dezelfde volgorde als in de samenkoppeling, voorkomen. B. v. tevreden, allesbehalve, dóórloopen tegenover samenstellingen als paarden stal, doorlóópen. Juist gezien lijkt mij ook de met praefixen gevormde substantieven — op de wijze der fransche grammatica — te rekenen tot de samenstellingen.

Bij de § 144 Opm. III genoemde woorden: omarmen, overbruggen en dgl. behoeft m. i. niet gekozen te worden tusschen de qualificatie, samenstelling òf afleiding. Beide formaties doen zich hier tegelijkertijd voor: men vergelijke met die woorden de zoogen. parasynthétiques in 't Fransch b.v. embarquer.

Waarom noemt de S. 't suffix aard (erd) aan 't Fransch ontleend? Aan hen voor wie dit boek bestemd is kan toch wel duidelijk gemaakt worden dat woorden als Reinaard, Gerhard, Bernard oorspronkelijk germaansche vormingen zijn.

Bij 't herlezen van 't Hoofdstuk over 't Geslacht trof mij de meer juiste en duidelijker redactie. Ook de tabel voor de medeklinkerverdeeling heeft aan nauwkeurigheid gewonnen. o. a. zijn *s*, *z* tegenover *š* en *ž* in de hun toekomende rubriek ondergebracht. Ik miste echter nog de explosief *ǧ* in *ǧ*ben en dgl.

Ten slotte vindt de S. blijkens de voorrede en den gewijzigden titel — dat zijn boek ook na de 3de klasse goede diensten kan bewijzen. Ik voor mij vind 't nog altijd niet in de eerste plaats 'n boek voor Gymn. en H. B. S., maar 'n uitnemenden gids voor a. s. taalleeraren en (hoofd)onderwijzers.

Arnhem. A. J. Fehr Jr.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Met dankbaarheid maken wij melding van het feit, dat de Regeering onze redactie in staat heeft gesteld een vijftigtal exemplaren van het *Museum* aan even zoovele wetenschappelijke instellingen in het buitenland geregeld toe te zenden. Wij vertrouwen, dat deze ruime opvatting aan de bekendheid van ons blad en daarmede aan die onzer nationale studiën op het gebied van philologie en geschiedenis ten goede zal komen.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. van 14 Maart l.l. werd door den heer Fockema Andreae voorgedragen een *Levensbericht van wijlen den heer R. T. H. P. L. A. van Boneval Faure.* Daarna bracht de heer S. A. Naber uit naam der commissie voor de beoordeeling der Latijnsche prijsverzen een verslag uit; de conclusie vindt men in het eerstvolgende nummer van dit blad.

Op 2 Maart l.l. begon de heer Dr. H. T. Colenbrander zijn werkzaamheid als privaat-docent in de staatkundige geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden: hij gaf toen een Openbare Les, sedert in druk verschenen onder den titel *Historie en Leven* ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff; Pr. *f* 0.30). De spreker, wiens onderwijs inzonderheid voor de studenten der juridische faculteit is bestemd, wees op het nut van de studie der staatkundige geschiedenis voor den aanstaanden staatsman; doch zijn rede was inzonderheid de toelichting van het denkbeeld, dat de studie der geschiedenis ook groote gevaren kan opleveren, wanneer men tegenover de macht van het verledene zijn zelfstandigheid en zijn eigen gevoel niet weet te bewaren. Die gevaren zijn in onzen tijd duidelijk gebleken: de critische studie van wat eenmaal bestaan heeft is ontaard in een oncritisch oprakelen van al wat maar te vinden is; men vraagt niet meer in hoeverre het belang heeft voor het eigen leven, en verliest het vermogen zelf te handelen. Reeds lang geleden heeft Nietzsche daarop gewezen, maar in zijn eigenaardige orakeltaal. De spreker trachtte die te verduidelijken, en vond een verband tusschen de denkbeelden van Nietzsche en die van Lamprecht. De ware historicus kan zich niet door de wetenschap laten beheerschen; hij wil haar gebruiken voor een hooger, practisch doel. Wie zóó denkt is geen reactionnair, integendeel hij begrijpt een eisch van de toekomst.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 4 Maart l.l. een vergadering waarin de heer Dr. P. Leendertz Jr. sprak over *Vondel en Tesselschade.* Den omgang tusschen Vondel en Tesselschade heeft men dikwijls als zeer vertrouwelijk voorgesteld, en de spreker betoogde dat daarvoor geen bewijzen zijn. Na den dood van R. Visscher heeft Vondel, door tusschenkomst van Hooft, de dochters van Visscher persoonlijk leeren kennen. Vondel maakte een gedicht bij het huwelijk van Tesselschade in 1623; in 1630 zond zij hem haar antwoord op de prijsvraag der Academie; in 1633 zond zij hem een gedicht van Huygens, waarin ten opzichte van Vondel een vraag werd gedaan; in 1633 schreef zij aan Hooft, dat hij een ingesloten gedicht aan Vondel moest laten lezen; in 1639 droeg Vondel haar zijn vertaling van *Electra* op; daarna wordt geen bewijs van omgang meer gevonden. Bij herhaling heeft men beweerd, dat Tesselschade's vertaling van Tasso's *Gerusalemme Liberata* door Vondel zou zijn nagezien en verbeterd. Dit is — zooals de spreker betoogde — een gissing van J. F. Willems (zie zijne *Mengelingen enz.*, blz. 66), eerst door van Vloten, later door van Lennep en Alberdingk Thijm als een zoogoed als zeker feit aangenomen. Oudaan zegt (zie Vondel, uitg. v. Lennep 12, 96), dat Vondel zelf Tasso heeft vertaald, en die prozavertaling is thans gevonden, zij wordt bewaard te Oxford. Misschien heeft Tesselschade van dit werk voor hare metrische vertaling gebruik gemaakt; van een eigenlijke samenwerking is echter geen sprake. Dat Vondel Roomsch zou geworden zijn doordat hij op Tesselschade verliefd was en zijn eigen vrouw zeer gemakkelijk kon vergeten, werd door spr. een voor Vondel beleedigend verzinsel genoemd. Men heeft beweerd, dat de Eusebia, aan wie hij in 1641 zijn treurspel van *Peter en Pauwels* opdroeg, Tesselschade zou geweest zijn. De spreker betoogde echter dat Vondel met deze Eusebia zijn dochter Anna moet hebben bedoeld. Hij besloot zijn belangrijke voordracht met te zeggen, dat geen vrouwen in Vondel's leven zulk een voorname plaats hebben ingenomen als zijn vrouw en zijn dochter. — Eenige belangstellende opmerkingen werden gemaakt door de heeren Kalff, Blok, Knappert, de Vries, Bussemaker, Kluyver.

De heer Eekhof, welbekend door zijne dissertatie over de aflaten, gaf ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff), twee merkwaardige aflaatprenten uit van omstreeks 1500 en lichtte die toe. De fraai uitgevoerde reproducties mogen geroemd worden evenals de tekst der toelichting bij het Middelnederlandsche en het Duitsche bijschrift.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Janvier: M. Collignon, Les Apollons archaïques. — P.-F. Girard, La date de l'édit de Salvius Julianus. — L. Delisle, Les incunables du Musée Britannique, I; Février: L. Delisle, Les incunables du Musée Britannique, II. — A. Meillet, Les dialectes grecs, I. — R. Pichon, Les travaux récents sur la biographie de Lucrèce.

Göttinger Nachrichten, 1909, 4: Kehr, Nachträge zu den Papsturkunden Italiens, III. — Hautsch, Der Lukiantext des Oktateuch. — Oldenberg, Naksatra und sieou.

Rheinisches Museum, LXV, 1: W. Bannier, Weitere Bemerkungen zu den attischen Uebergabeurkunden. F. Jacoby, Tibulls erste Elegie, III. — Th. Stangl, Bobiensia: neue Beiträge zu den Bobienser Ciceroscholien. — U. Hoefer, Apollodoros περὶ γῆς? — Th. Steinwender, Zur Schlachtordnung der Manipulare. — A. Brinkmann, Aus dem antiken Schulunterricht.

Le Musée Belge, XIV, 1: P. Graindor, Fouilles et recherches à Ténos. — F. Cumont, A propos de Sabazius et du Judaïsme. — J. P. Waltzing, Minucius Felix 9,1 et 34,5. — Th. Simar, Christophe de Longueil (suite). — J. P. W., Mars Camulus.

Revue Archéologique, Novembre-Décembre 1909: L. Ch. Watelin, Contribution à l'étude des monuments primitifs des îles Baléares. — M. Azra Hincks, Representations of Dancing on Early Greek Vases. — M. Prinet, Armoiries couronnées, figurées sur des sceaux français de la fin du XIIIe et du commencement du XIVe siècle. — O. Tafrali, Sur les réparations faites au VIIe siècle à l'église de Saint-Démétrius de Salonique. — Boulifa, L'inscription d'Ifir'a.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXV—XXVI, 1: H. Diels, Die Anfänge der Philologie bei den Griechen. — A. Brueckner, Der Friedhof am Eridanos zu Athen. — O. F. Walzel, Das Prometheussymbol von Shaftesbury zu Goethe, I. — F. Boll, Der Ursprung des Wortes *syphilis*.

In het paedagog. gedeelte: P. Cauer, Der Zugang zum höheren Lehramt in Bayern und in Preussen. — R. Lehmann, Die Bewegungsfreiheit auf der Oberstufe der höheren Schulen. — W. Bruhn, Art und Stoff der philosophischen Unterweisung, I. — E. Grünwald, Die höhere Schule und die Presse. — Anzeigen und Mitteilungen.

XXV—XXVI, 2: O. Crusius, Über das Phantastische im Mimus. — A. von Salis, Die Ausgrabungen in Milet und Didyma. — O. F. Walzel, Das Prometheussymbol von Shaftesbury zu Goethe, II. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: W. Bruhn, Art und Stoff der philosophischen Unterweisung, II. — A. Bömer, Ein verschollenes lat.-deutsches Sentenzenbüchlein. — D. Bothár, Aus einem alten Stammbuch. — W. Wunderer, Schülerführungen. — Anzeigen und Mitteilungen.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXI, 1: E. Castle, Pandora, ein Festspiel von Goethe. — J. Frank, Montaignes Essais im Lichte der neuesten Forschung.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VIIde Volgr., IX, 3 en 4: C. J. van Dongen, De Koeboes in de onderafdeeling Koeboestreken der Residentie Palembang (met eene schetskaart). — H. Kern, Zang V tot XII en XV tot XVII van den Nāgarakrētāgama. — J. S. Speyer, De Indische oorsprong van den heiligen reus Sint Christophorus. — M. C. Schadee, Het familieleven en familierecht der Dajaks van Landak en Tajan. — Mededeelingen betreffende de Negriën Soengei Koenit en Talao. — Mededeelingen betreffende de zes Karo-landschappen. — J. S. Speyer, Aankondiging van het Tantrākhyāna, vertaald door dr. Hertel.

Journal Asiatique, 10ième Série, XIV, 1: E. Chavannes, Quatre inscriptions de Yun-nan. — A. Guérinot, Notes de bibliographie jaina. — F. Thureau-Dangin, Un contrat de Ḫana; 2: H. Cordier, Catalogue des albums chinois et des ouvrages relatifs à la Chine, conservés au Cabinet des estampes de la Bibliothèque nationale. — Ch. Conti Rossini, Les listes des rois d'Aksoum. — A. von Le Coq, Exploration archéologique à Tourfan. — F. Thureau-Dangin, Rîm-Sin et la fin de la dynastie de Larsa.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXIII, 4: R. Schmidt, Rāma's Manmathonmathana herausgegeben (vervolg en slot). — Th. Bloch, Duldul als Centaur. — T. Grahame Bailey, A Brief Grammar of the Kanauri Language. — W. Caspari, Eine Dittographie in Hiob 38,8 und ihre Begleiterscheinungen. — E. Amar, Le mot سيوس chez Abū-l-Mahāsin. — K. Regling en C. F. Lehmann-Haupt, Die Sonderformen des „babylonischen" Gewichtssystems. I. Numismatisch-Metrologisches von K. Regling; II. Metrologisches-Assyriologisches von C. F. Lehmann-Haupt. — R. Simon, Bemerkungen zum Ārṣeyakalpa und Puṣpasūtra. — K. Süszheim, Die moderne Gestalt des türkischen Schattenspiels (Qaragöz). — M. Horten, Die Lehre vom Kumūn bei Naẓẓām († 845). Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie im Islam. — C. F. Seybold, Hispano-Arabica III. — C. Bernheimer, Über die *vakrokti*. Ein Beitrag zur Geschichte der indischen Poetik. — H. L. Strack, Zu dem Aufsatze von Sch. Ochser: Talmud-Hds. der Vatik. Bibl. *ZDMG* LXIII, 2. — L. Ronzevalle en A. Fischer, Zu Bd. 61, 178 ff. „Eine interessante algierisch-marokkanische Genetivumschreibung". (I. van Ronzevalle in het Fransch gesteld, II. is van Fischer). — Anzeigen.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXIX, 1: A. J. Luyt, Tysken van der Scilden. — J. P. B. de Josselin de Jong, De oorsprong van het grammatisch geslacht.

De Nieuwe Taalgids, IV, 2: E. Kruisinga, Vokaal en Konsonant. — D. C. Hesseling, Iets over nadruk. — C. G. N. de Vooys, Iets over de metafoor (slot). — Ph. J. Simons, Lessen over het lidwoord.

Leuvensche Bijdragen, IX, 1: L. Grootaers, Het dialect van Tongeren. — E. Soens, Anna Bijns, II.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LI, 4: C. v. Kraus, Wort und vers in Gottfrieds Tristan. — G. Roethe, Hildebrandslied 30. — W. H. Vogt, Egils Hauptelösung. — K. Schiffmann, Ein bruchstück des Wunderers. — Anzeiger.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLI, 4: Th. von Grienberger, Drei westgermanische runeninschriften. — C. Corves, Studien über die Nibelungenhandschrift A (fortsetzung). — R. Kappe, Hiatus und synalöphe bei Otfrid (fortsetzung).

Bijdragen voor vaderl. geschiedenis, VIII, 4: Poelman, De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III. — Obreen, Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche kronieken. — Bruinvis, Een bedenkelijke strafvervolging. — Hahne, Die Schlacht bei Fleurus. — Van Gelder, Een Noord-Hollandsche stad 1500—1540. — Blok, Aanteekeningen over De Zwijger en over het Wilhelmus. — Bibliographie (1 Oct. 1909—1 Jan. 1910).

English Historical Review, 1910, Jan.: Archibald, The serfs of Sainte-Geneviève. — Fotheringham, Genoa and the Fourth Crusade. — Kingsford, The early biographies of Henry V. — Richardson, Religious toleration under the Great Elector. — Notes and Documents (Conybeare, Newly discovered letters of Dionysius of Alexandria to the Popes Stephen and Xystus; Allen, A dispensation of Julius III for Erasmus; etc.).

Historische Zeitschrift, CIV, 2: Lenel, Die Epochen der älteren venezianischen Geschichte. — Spranger, Philosophie und Pädagogik der preussischen Reformzeit. — Gothein, Bismarcks Jugend.

Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII, 3-4: Büchner, Die norwegische Agrarverfassung (slot). — Von Below, Stadtgemeinde, Landgemeinde und Gilde. — Segre, I consigli economici e finanziari di un banchiere italiano del secolo XVI. — Miszellen (o. a. Keutgen, Die hansischen Handelsgesellschaften).

Hansische Geschichtsblätter, 1909, 2: Kuske, Handel und Handelspolitik am Niederrhein vom 13.-16. Jahrh. — Hagedorn, Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelverkehrs im 16. Jahrh., I. — Kunze, Gesandtschaftsrechnung von 1425. — Schlüter, Zur Geschichte der Deutschen auf Gotland. — Richter, Ein Blick in das städtische Leben Westfalens im 13. Jahrh. — Wohlwill, Karl von Villers und die Hansestädte (1809). — Miszellen. — Rezensionen etc.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVII, 1: Tesch, Nederland als mijnbouwland. — Lorié, Duinvalleien en duinpannen. — De Meyier, De vaarwaters naar Soerabaya. — Mededeelingen (o. a. Nieuw-Guinea).

Tijdschrift voor munt- en penningkunde, XVIII, 1: Wigersma, Numismatica in het archief van Kingma-state te Zweins. — Du Crocq, Een Leeuwarder gedenkpenning. — Wigersma, De penningkunde in het begin der 18de eeuw. — De Dompierre de Chaufepié, Chaplain. — Wigersma, Naschrift. — Gemengde berichten.

De Gids, 1910, Maart: Colenbrander, R. C. Bakhuizen van den Brink. — J. A. N. Knuttel, Rederijkers eerherstel. — Van Schendel, Shakespeare, II. — Van Deventer, Hooger onderwijs voor Nederlandsch-Indië.

Onze Eeuw, 1910, Maart: Kalff, De oude buitenplaatsen van Batavia. — Chantepie de la Saussaye, Jacob van Lennep. — Kaiser, Romeinsch huwelijksgeluk. — L'Honoré Naber, Nog eens de Nederlandsche bron van Robinson Crusoe.

De Tijdspiegel, 1910, Maart: Van der Kemp, St. George d'Elmina in 1825.

Nederland, 1910, Maart: Witte, Hasskarl en de kinacultuur op Java.

Nieuwe Gids, 1910, Maart: Wynaendts Francken, De philosophie van het Boedhisme.

Theologisch Tijdschrift, XLIII, 2: De Zwaan, De beteekenis van het Nieuw-Grieksch voor den theoloog. — De Jong, Spiritisme en Bijbelverklaring. — Obbink, Het Exodus-vraagstuk. — Wolff, Het oordeel der Helleensch-Romeinsche schrijvers over den Sabbath. — Valeton, Wetenschappelijk en stichtelijk bederf?

De Katholiek, 1910, Febr.—Maart: Hensen, Napoleontische boekenkeur. — Van Zeyl, Christendom en Boedhisme. — M. S., Marie Thérèse van Angoulême.

Navorscher, 1909, nº. 7: Servaas van Royen, De Mercure verboden; nº. 8/9: Feitsma, Een en ander over bezwering. — Ter Gouw, Sprokkelingen.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VII, 6: Evers, De bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. — Leon. Willems, Een pamflet vol raadsels (met naschrift van Burger). — Van Marle, Een 10de of 11de eeuwsche codex van De officiis van Ambrosius. — De Poorter, Brugsche handschriften. — Van Veen, Het beheer der Tielsche librye. — Sabbe, De kluchtspelen van pater Justinus (slot). — E. de B[om], Paul Buschmann.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

M. Antoninus Imperator ad se ipsum recogn. Leopold: Rivista di filol. XXXVII, 4 (A. Cosattini).

Boeser, Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II: D. Ltztg. 1910, nº. 10 (A. Erman).

Brom, Guide aux archives du Vatican: Lit. Zentralbl. 1910, nº. 8 (F. B.).

M. Tulli Ciceronis Oratio pro Caelio rec. van Wageningen: Boll. di filol. class. XVI, 7 (M. L. de Gubernatis).

Van Leeuwen, Prolegomena ad Aristophanem: Woch. f. klass. Philol. 1910, nº. 12 (J. Wagner).

Octavia Praetexta ed. Vürtheim: Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen 1910, Febr.-Maart (O. Wackermann).

PERSONALIA.

Benoemd: tot Adjutor voor de Middenaziatische talen aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer Dr. J. Marquart; tot Onderdirecteur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden de heer Dr. J. H. Holwerda; tot Conservator bij die instelling de heer Dr. M. A. Evelein; tot Lector in de Aegyptologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer Dr. P. A. A. Boeser, en tot Lector in de Praehistorische en Romeinsche Archaeologie aan die Universiteit de heer Dr. J. H. Holwerda; tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Alkmaar de heer W. F. Gisolf; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Dordrecht de heer H. Polvliet; tot leerares in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. v. j. en die v. m. te Dordrecht mej. A. J. F. van Rhienen; tot leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Gorinchem de heer J. van der Laan; tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. 's-Hertogenbosch de heer L. de Milleret; tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Wageningen de heer S. F. Kleinbentinck: tot rector van het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam de heer Dr. J. J. G. Vürtheim; tot leerares in het Fransch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. C. G. la Bastide.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Mr. B. I. Zijlstra als leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Wageningen; aan den heer A. D. Hagedoorn als leeraar in de Aardrijkskunde aan een H. B. S. te Amsterdam; met 1 Nov. aan den heer Dr. J. Ariëns Kappers als Directeur van de H. B. S. te Leeuwarden en leeraar aan die school.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden *honoris causa* de heer Prof. Dr. Edv. Lehmann, hoogleeraar te Kopenhagen, thans benoemd te Berlijn; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan die zelfde Rijksuniversiteit *honoris causa* de heer D. F. Scheurleer, bankier te 's-Gravenhage; tot Doctor in de rechten aan de Vrije Universiteit te Amsterdam de heer J. F. van Beek Calkoen, met proefschrift *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie.*

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Verschenen: van de

Codices Graeci et Latini

PHOTOGRAPHICE DEPICTI

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

Supplementum VIII:

MINIATUREN

der Lateinischen Galenos-Handschrift,

der Kgl. Oeffentl. Bibliothek in Dresden.

Db. 92—93.

IN PHOTOTYPISCHEN REPRODUCTION.

Met inleiding en beschrijving van

Prof. E. C. VAN LEERSUM en

Prof. W. MARTIN.

Prijs M. 92.-.

Verschenen:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60 Cent.**

Van de

Oud-Christelijke Geschriften

in Nederlandsche Vertaling,

uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst,

onder Redactie van Dr. H. U. MEYBOOM,

Hoogleeraar te Groningen,

zijn het laatst verschenen:

Deel VI. **De Apologeten II. Tatianus en Athenagoras** door Dr. H. U. MEYBOOM.

„ VII. **De Apologeten III. Theophilus aan Autolycus** door Dr. H. U. MEYBOOM.

Het genootschap stelt zich voor in den loop der jaren in geregelde orde een soort Bibliotheek van Kerkvaders in Nederlandsche vertaling tot stand te brengen, waarvan het hopen mag dat zij aan de kennis en de studie van het Oud-Christelijk verleden bevorderlijk wezen zal.

De prijs van *f* **1.**— per deel voor inteekenaren op een serie van 5 deelen en *f* **1.25** per deel voor niet-inteekenaren, kan voor niemand een beletsel zijn.

H. HAESSEL VERLAG, LEIPZIG. ROSS-STR. 5—7.

Soeben erschien:

DIE ANFÄNGE

DER

ROEMISCHEN GESCHICHTSCHREIBUNG

VON

WILHELM SOLTAU

Preis 6 Mark

. . . Écrit avec la verve coutumière de l'auteur, le livre de M. Soltau mérite de ne pas passer inaperçu: c'est une belle passe d'armes dans une controverse qui ne sera sans doute jamais close. JOURNAL DES SAVANTS.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

MAY 31 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. N°. 8. Mei 1910.

Mutzbauer, Die Grundlagen der griechischen Tempuslehre und der homerische Tempusgebrauch, II (van Leeuwen).
Sandys, A History of Classical Scholarship, II-III (Molhuysen).
Brakman, Ammianea et Annaeana (Wilde).
Stangl, Pseudoasconiana (Brakman).
Bhagawad-gītā, vert. d. Boissevain (Speyer).
Bugge, Das Verhältniss der Etrusker zu den Indogermanen und der griechischen Bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands (H. Kern).
Kossmann, Der deutsche Musenalmanach, 1833-1839 (Breuning).
Thorn, Les verbes parasynthétiques en français (Sneyders de Vogel).
Simonsfeld, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Friedrich I., I (Bussemaker).
Pastor-Huurdeman, De Nederlandsche Paus Adriaan VI (Kooperberg).
Nouaillac, Lettres inédites de François d'Aerssen à Jacques Valcke (Blok).
Chatelain, Les monuments romains d'Orange (Kan).
Boeser, Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II (Kristensen).
Matthes en Dyserinck, De Spreuken van Jezus Sirach (Bleeker).
Clemen, Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments (van den Bergh van Eysinga).
Borchling, Poesie und Humor im friesischen Recht (Gosses).
Kultur der Gegenwart, I, 5: Allgemeine Geschichte der Philosophie (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Schenkl, Deutsch-Griechisches Schulwörterbuch; 6. Aufl. (Z. C. de Boer).
Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

C. Mutzbauer, Die Grundlagen der griechischen Tempuslehre und der homerische Tempusgebrauch. Ein Beitrag zur historischen Syntax der griechischen Sprache. Zweiter Band. Strassburg, Karl J. Trübner. 1909. (Pr. M. 9).

Wie het onderscheid tusschen imperfectum en aoristus niet levendig gevoelt, kent geen Grieksch; evenmin wie het Grieksche perfectum als een historischen tijd mocht beschouwen. Maar daaromtrent geeft dan ook elke goede docent zijn beginnenden leerlingen de noodige inlichtingen, zoovaak het bij de lektuur te pas komt, en in iedere ook maar redelijk bruikbare grammatica staat het rechte er over te lezen. Daarom zie ik eigenlijk de noodzakelijkheid der uitgave van bovenstaand boek niet in, waarin van alle bij Homerus voorkomende werkwoorden alle plaatsen worden opgegeven en kortelijk besproken. Het *eerste* deel heb ik in het *Museum* van 1905 aangekondigd (kol. 260—262); aan het slot van mijn artikel wenschte ik toen den heer M. kracht en geduld toe om zijn veel omvattende plannen ten einde toe uit te werken en lezers om hem daarbij te volgen met zooveel aandacht als zijn nauwgezette arbeid ongetwijfeld verdient. De beide eerstgenoemde voorwaarden hebben hem — hoewel door zwaar leed getroffen, blijkens de dedicatie van dit tweede deel, — gelukkig niet ontbroken, maar uit het feit dat het werk vijf jaar bij den uitgever is blijven liggen en wat zuiniger dan het eerste deel is gedrukt, maak ik op dat de lezers niet talrijk zijn gebleken, en dat verwondert mij niet. Over de *theoretische* beschouwingen van den heer Mutzbauer bleek Dr. Poutsma onlangs heel slecht te spreken [1]), doch in het voor ons liggende werk blijft de schrijver voortdurend op den vasten en betrouwbaren bodem der werkelijkheid; hij geeft ons feiten, — meer feiten en uitvoeriger dan velen noodig of nuttig zullen vinden, maar feiten dan toch, en die geeft hij nauwkeurig en goed, gelijk ook niet anders kan worden verwacht van wie zooveel jaren aan het groote Lexicon Homericum van Ebeling heeft meegewerkt. Eigenlijk is wat in dit boek staat hetzelfde wat in dat Lexicon is gegeven, maar dan in anderen vorm en in andere volgorde. Ongelukkig niet in een overzichtelijken vorm. Mutzbauer erkent zelf in zijn voorwoord dat de Anordnung eine verfehlte ist en dat het doel waarmee hij het werk indertijd heeft ondernomen — een middel te vinden om schifting te maken tusschen ouder en jonger in Ilias en Odyssee — hem gaandeweg is gebleken langs dezen weg niet bereikbaar te zijn; dat hij dus voor de in zijn boek opgesomde verba liever de alfabetische volgorde had moeten in acht nemen. Maar waartoe dan eigenlijk dit boek naast het Lexicon Homericum?

Hoe dit zij, het verheugt mij voor den heer Mutzbauer dat zijn werk is âf gekomen, en overigens zij naar mijn hierboven aangehaalde bespreking van het eerste deel verwezen.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

[1]) Men zie *Museum* Dec. 1909, kol. 83-88.

J. E. Sandys, A History of Classical Scholarship, vol. II & III. Cambridge, University Press. 1908. (Pr. per deel sh. 8, d. 6).

In 1903 verscheen het eerste deel van Sandys' History, van de 6e eeuw tot het einde der middeleeuwen gaande, waarvan in 1906 de tweede druk uitkwam; de thans gevolgde deelen, waarmede het boek compleet is, behandelen: deel II den tijd van de Renaissance tot het einde der 18e eeuw, met uitzondering van Duitschland, en deel III de 18e eeuw in Duitschland en de 19e eeuw in Europa en Amerika. Sandys geeft biografieën van classieke philologen, die hij tot bepaalde hoofdstukken vereenigt, welke hoofdstukken ingeleid worden door een kort overzicht van den tijd, waarin de geleerden leefden. Hier is de schrijver niet altijd even gelukkig; zoo begint het 19e hoofdstuk van deel II met een beschrijving van den optocht op 8 Februari 1575 bij de opening der Leidsche academie; hier was toch een enkel woord over de beteekenis van de stichting der Hoogeschool, een gebeurtenis van Europeesche beteekenis, op zijn plaats geweest, hoe vermakelijk anders die optocht ook moge geweest zijn. Maar in de biografieën zelf levert Sandys voortreffelijk werk: zijn belezenheid is enorm, zijn oordeel juist. Het bestek van het boek laat natuurlijk geen ruimte voor uiteenzettingen, en men vraagt in een werk als dit dan ook enkel naar een betrouwbare samenvatting van hetgeen anderen schreven. Waar ik het boek controleeren kon, heb ik gevonden dat de auteur zijn bronnen met oordeel en goed inzicht benut heeft. Op onderdeelen kan men van een vreemdeling natuurlijk niet die bekendheid met bronnen verwachten, die men van een landgenoot zou eischen. Zoo is de beslissing in dien strijd over Merula's betrouwbaarheid hem nog niet bekend: maar hier ligt de fout bij ons zelf, die de geschiedenis der roemrijke vaderlandsche classieke philologie nog steeds verwaarloozen.

Naast biografieën krijgen we hier en daar hoofdstukken of korte beschouwingen over verwante vakken; zoo over de ontwikkeling der boekdrukkunst, met een welkom lijstje van editiones principes der Latijnsche en Grieksche auteurs; een overzicht over de kwestie van de uitspraak van het Grieksch en dergelijke, maar de hoofdzaak blijft biografisch.

Nederland neemt een belangrijke plaats in het boek in, vooral in het tweede deel. Juist is Sandys' oordeel (III p. 291) over onze voorliefde voor tekstcritiek, en de zucht om alles terug te brengen tot „the dead level of a smooth uniformity." „Maar", gaat de schrijver voort, „dat kan men verwachten van menschen die leven in een land met rechte kanalen, in een vlak land, omringd door dijken. Doch als men dan weer bedenkt, dat juist het doorsteken dier dijken voor 330 jaar het ontzet van Leiden ten gevolge had en de stichting der Leidsche academie mogelijk maakte, dan".... Het oordeel getuigt van groote welwillendheid, maar voor onze philologie zou ik wel wenschen dat onze ingenieurs voortaan bij den aanleg van nieuwe kanalen den Maeander tot voorbeeld kozen, der schipperij tot een ergernis.

Ik behoef zeker niet te zeggen dat ik het boek ten warmste aanbeveel.

Leiden. P. C. Molhuysen.

Ammianea et Annaeana. Scripsit **C. Brakman J. f.** Lugduni Batavorum, E. J. Brill. 1909. (Pr. *f* 0.60).

Dr. Brakman, sinds verscheidene jaren ijverig medewerker aan *Mnemosyne* en andere philologische tijdschriften, schenkt ons hier een afzonderlijken bundel conjecturen op Ammianus en Seneca.

Heb ik goed geteld, dan bespreekt de schrijver 59 plaatsen van den geschiedschrijver, 38 uit Seneca's Epistulae, Dialogi en de beide verhandelingen de Beneficentia en de Clementia.

Om aanstonds mijn oordeel over den geheelen bundel te geven: ik zou ervan willen zeggen, wat Cobet eenmaal schreef over Madvig's *Adversaria critica:* „Sunt *mala*, sunt quaedam mediocria, sunt *bona* plura".

Het is trouwens onmogelijk, dat onder een honderdtal conjecturen of tekstbesprekingen er niet sommige zijn, die meer, andere, die minder bijval vinden en verdienen.

Het is hier de plaats niet B.'s voorstellen één voor één te onderzoeken; toch wil ik tot staving van mijn oordeel eenige voorbeelden aanhalen.

Bij Ammianus poogt B. in de eerste plaats eenige der talrijke lacune's, die in den tekst gevonden worden, door schrandere gissing aan te vullen en tevens op parallelplaatsen bij andere schrijvers te wijzen.

Meermalen is B. hier, naar het mij voorkomt, zeer gelukkig en overtuigend.

Zoo b. v. aanstonds in de eerste conjectuur (p. 1) op Ammian. XIV 6, 8: qui (Cato Censorius) interrogatus, quam ob rem inter multos <*unus*> statuam non haberet, „malo", inquit, „ambigere bonos quam ob rem id non meruerim, quam, quod est grauius, cur impetrauerim mussitare."

Het door B. achter multos ingevoegde *unus* vult niet alleen de leemte maar ook den zin zeer gelukkig aan.

Ook die op XV 1, 4 (p. 2): ambitus terrae totius, quae nobis uidetur immensa, <*ad*> magnitudinem uniuersitatis instar breuis optinet puncti, is zeer overtuigend. Deze verbetering is echter reeds door Eyssenhardt in zijne editio minor (Berolin. 1871) opgenomen.

Nog beter voldoet mij de volgende emendatie (p. 6). XVIII 4, 7 lezen wij: Haec operientibus illis ...., nobis apud Samosatam ..... parumper morantibus, repente noui motus rumoribus densis audiuntur et *concertis*. Voor *concertis*, dat hier geen goeden zin oplevert, gist Petschenig *consertis*, Novak *certis*, Eyssenhardt *confertis*. B. vermoedt *conpertis*, dat wegens het ter verklaring *daarboven geschrevene* c e r t i s (con*pertis*) in *concertis* overging.

Om ook een emendatie te vermelden, waarmede ik mij niet kan vereenigen, kies ik de bekende plaats Amm. XXVIII 1, 41—57, waarin de schandelijke wreedheid en onrechtvaardigheid wordt beschreven, die Maximinus, praef. praet. van keizer Valentinianus I, zich tegenover voorname Romeinsche families veroorloofde.

Aginatius, een der deftigste senatoren van Rome, was van een schandelijke misdaad beschuldigd en Maximinus, zijn doodvijand, die zich met Valentinianus waarschijnlijk in Noord-Italië of Gallië bevond, wist te bewerken, dat de al te goedgeloovige keizer het bevel gaf den ongelukkige te dooden.

Toch moest er pro forma nog een gerechtelijk onderzoek en uitspraak plaats hebben. Hiermede wilde Maximinus zijn gewone handlangers te Rome niet belasten, daar hij dan vreesde de hatelijkheid dier onrechtvaardige veroordeeling op zich te laden [1]).

Hij zocht dus een anderen beul op en vond weldra een zekeren Doryphorianus; deze kreeg bevel aanstonds met den grootsten spoed naar Rome te vertrekken, daar Aginatius wellicht van het minste uitstel gebruik kon maken.

Nu volgt (XXVIII 1, 54): Festinauit, ut mandatum est, Doryphorianus magnis itineribus Romam, et *interandi* initia magna quaeritabat industria, qua ui senatorem perspicui generis interficeret iuuantibus nullis.

Dat *interandi* geen zin geeft is duidelijk. Valesius gist hier *administrandi*, Petschenig *scrutandi;* Eyssenhardt en Gardthausen volgen Valesius.

B. vermoedt inter<*min*>andi initia. Wat *minandi* hier moet beteekenen is niet gemakkelijk in te zien. Doryphorianus zal zijn werkzaamheid te Rome toch wel niet met het uiten van allerlei bedreigingen hebben aangevangen. Waarom niet liever: inter<*itiner*>andi initia? Het wegvallen der ingevoegde letters laat zich zeer licht verklaren; de zin is goed: D. overlegt reeds bij het begin zijner reis hoe hij zijn taak zal volbrengen. Het ww. *intineror* komt niet veel voor. Toch vindt men het bij Ammianus' jongeren tijdgenoot Augustinus: „inueniet nos .... non habitandi electione sed *itinerandi* necessitate uersatos", (de Musica VI, 1); naar het schijnt ook bij Apuleius; terwijl het Part. *itinerantes* bij de latere schrijvers vrij frequent is.

Van de conjecturen op Seneca vermeld ik (p. 27 s.) Ep. 123, 1: Detrimentum iam dies sensit. resiluit aliquantum, ita tamen ut liberale adhuc spatium sit, si quis cum ipso, ut ita dicam, die surgat, officiosior meliorque, si quis illum exspectat et lucem primam *exuit* ... cet.

Voor *exuit* schreef Bücheler *eruit*. B. stelt *exciuit* voor. Maar wat beteekent toch: *lucem primam exciuit?* Zegt men in proza: de vroeg ontwaakte, die de komst van het licht afwacht, lokt het licht naar buiten? Dat men kan zeggen: *aliquem domo excire* behoeft B. niet te bewijzen; maar wat baat dat voor deze geheel ongelijksoortige plaats? Wil men een gissing wagen, dan bevalt mij nog het best die van den ouden Gruterus: et lucem primam *excipit*.

Voor de toekomstige uitgevers van Ammianus en Seneca zullen B.'s opmerkingen en conjecturen zeker zeer nuttig wezen. Hoe jammer dat de geleerde schrijver de vruchten zijner scherpzinnigheid ons niet in bevalliger vorm aanbiedt. Wanneer ik na het doorworstelen der *Ammianea et Annaeana* Cobet's *Variae Lectiones* opensla: denk ik onwillekeurig aan Aeneas en de Sibylla, die na het duistere rijk van Pluto doorschreden te hebben,

deuenere locos laetos et amoena uireta.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

---

[1]) Hier lezen de beide laatste uitgevers, *Eyssenhardt* en *Gardthausen:* „metuensque grauioris inuidae pondus". Waarom heeft B., die deze plaats toch zeker nauwkeurig onder de oogen heeft gehad, het zinledige inui*dae* niet in inui*diae* veranderd?

Pseudoasconiana. Textgestaltung und Sprache der anonymen Scholien zu Ciceros vier ersten Verrinen auf Grund der erstmals verwerteten ältesten Handschriften untersucht von **Prof. Thomas Stangl.** Paderborn, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh (1909). (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. II Band. 4. u. 5. Heft). (Pr. M. 5.20).

Het ligt in de bedoeling van Stangl ons het geheele corpus Scholiorum op Cicero's *Orationes* te geven en wel achtereenvolgens Asconius, Pseudo-Asconius, de Scholia Bobiensia en den zoogenaamden Scholiasta Gronovianus. Tot deze philologische taak kan men niemand meer geroepen achten dan genoemden Würzburgschen hoogleeraar, die sedert 1884 in tal van geschriften en opstellen zijn grondige kennis van de eigenaardige taal dier Commentarii bewees en wiens vertrouwdheid met de latere Latinitas in het algemeen genoegzaam bleek uit zijn publicaties betreffende Boethius, Cassiodorius en den grammaticus Vergilius. Overigens kennen wij den voorzichtigen tekstcriticus uit zijn edities van Cicero's voornaamste rhetorische werken en inzonderheid uit zijn voortreffelijken Curtius Rufus.

Het boek, hetwelk thans voor ons ligt, mogen wij beschouwen als zijn Prolegomena voor bovenbedoeld corpus. De *Einleitung* intusschen handelt uitsluitend over Pseudo-Asconius. Wij lezen daar, hoe niemand minder dan Madvig den echten Asconius van den onechten wist te scheiden en hoe wij aan den bekwamen Deen de juiste classificatie der handschriften danken, waarmee aan lateren de richting gewezen was, die hun studiën volgen moesten. Sedert de dagen van Madvig is voor Pseudo-Asconius zeer weinig gedaan. Stangl moest dan ook zelf de voornaamste manuscripten vergelijken, n. l. *S* te Pistoia (het exemplaar van Sozomenus) en *M* te Florence (het apographon van Montepulciano), terwijl hem de collatie van Poggio's Matritensis werd afgestaan door Schmiedeberg, wiens verdienstelijke dissertatie *De Asconi codicibus et Ciceronis Scholiis Sangallensibus* in dit blad (XIIIe Jaargang n^0. 9) besproken is. Voorzoover noodig zijn tevens de lectiones van vijf deteriores meegedeeld. Van regel tot regel namelijk heeft Stangl in vier doorwrochte hoofdstukken Baiters uitgave van Pseudo-Asconius (1833) vergeleken met zijn volledig materiaal, dat hij op de nauwkeurigste wijze uit de codices verzamelde. Natuurlijk rijzen daarbij allerlei quaesties aangaande interpretatie, kritiek en historie, welke voor een groot deel opgelost worden. Nagenoeg een paar honderd plaatsen worden evident verbeterd, soms wijst onze gids den weg, waarlangs wellicht een emendatie te vinden is. Dikwijls is bij de behandeling van taalverschijnselen op analoge gevallen in 't Grieksch gewezen, ook anderszins heeft de auteur vaak 't Grieksch ter verklaring te hulp geroepen. Misschien had hij in deze nog verder kunnen gaan; op pg. 17 bijv. waar hij zegt, dat in het laat-Latijn *fuerat* niet zelden ∽ *erat*, kon verwezen zijn naar Homerus, bij wien ʼβεβήκει en ʼβεβλήκει dikwijls de waarde hebben van een imperfectum. Op pg. 50 staat een mooie aanteekening over *additus;* ik zou er willen bijvoegen het beroemde προσκείμενον τῇ πόλει (Plat. Apol. cap. 18). Ook Norden had goed gedaan dit in zijn uitnemenden Kommentar te vermelden bij Aen. VI 90 *nec Teucris addita Iuno*.

Met een klein amendement op Stangls lezing zou ik pg. 179 willen schrijven: Ne ipse in Verrem concitasse Siculos videatur, voluntatem contra Verrem in multis *aliis* rebus esse monstratam <*ait*>, cum de illis superioribus tum etiam quia petitiones ad senatum per legatos Siculi tales miserunt, ut e. q. s. Stangl wil *aliis* schrappen en vervangen door *ait;* dit laatste schijnt echter uitgevallen te zijn na *monstratā*.

Bij het bestudeeren van Stangl's boek bemerkt men, welk een schat van wetenswaardigheden er steekt in die Pseudoasconiana, een werk, dat naast Le Latin de Grégoire de Tours par Max Bonnet eene *Fundgrube* heeten mag voor onze kennis der latere Latiniteit.

Wij hopen, dat nu de breede en stevige basis gelegd is, wij den onvermoeiden geleerde weldra mogen gelukwenschen met de voltooiing van zijne uitgave der vier scholiasten.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Bhagawad-gītā uit het Sanskrit vertaald door dr. J. W. Boissevain. Tweede druk. Amsterdam, Theosofische Uitgeversmaatschappij 1909. (Pr. *f* 1; geb. *f* 1.50).

De eerste druk is blijkens het voorwoord in 1903 verschenen. Van den tweeden, ons ter aankondiging toegezonden, wordt hier, voor zooveel die in dit tijdschrift ter bespreking in aanmerking komt, het een en ander gezegd. Ware deze vertaling zuiver wetenschappelijk werk, dan zou er nader op kunnen worden ingegaan. Maar zij behoort tot de bekende propagandistische litteratuur van de aanhangers van een zekeren nieuwen godsdienst, die andere dan wetenschappelijke doeleinden nastreeft en andere methoden gebruikt. Wil men een enkel bewijs. In de Inleiding, bldz. 21—23, waar dr. Boissevain de meeningen van een aantal geleerden mededeelt over den tijd, waarin het Lied des Heeren vervaardigd zal zijn, voegt hij daaraan den volgenden passus toe, dien ik *letterlijk* overschrijf. „Anders gaat Râma Prâsad [l. Prasâd] (C, 48) [1]) te werk, hij komt uit berekeningen, gegrond op de maand Mārgaçīrṣa (genoemd in Bh.-G. X, 35) en sterrekundige aanduidingen, die samenvielen met den dood van Bhīṣma, getroffen in den veldslag, vóór welken de Bh.-G. uitgesproken werd, tot de gevolgtrekking dat deze geleverd moet zijn 5043 j. voor 1906, dus 3137 v. C. en de gesprekken tusschen Kṛṣṇa en Arjuna dus in dat jaar zijn gehouden. Indische overlevering spreekt ook van ± 5000 j. geleden: Kṛṣṇa's dood in 3102 v. C. (het aangenomen begin van het Kali Yugam) Dit is ook de esoterische of occulte beschouwing, volgens welke de Gītā ter leering aan dat tijdperk en aan den aanvang er van gegeven is. (Zie o. a. H. P. Blavatsky, De Geheime Leer II, Amsterdam, 1908, bldz. 172)." Men staat er versteld van hoe een gestudeerd man zulke kant noch wal rakende argumenteering kan gebruiken.

Met dit verbijsterende karakter van deze „occulte" wijsheid strookt de verbijsterende stijl en woordenkeus door den vertaler gezocht. Ruim vier jaar geleden heb ik in dit tijdschrift eene andere Bhagawadgītā-vertaling, die van Garbe, nader besproken (zie *Mus.* XIII, 129 vgg.) en bij die gelegenheid mijne meening gezegd over de wijze, waarop „de lastige en weinig bevredigende arbeid, teksten over Indische philosophie, vooral Indische theosophie met hare vage begrippen, uit het Sanskrit in moderne Europeesche taal over te gieten" met het minste gevaar voor misverstand kan worden verricht. Welnu, Boissevain's vertaling is al zeer weinig geschikt om den lezer eenig inzicht te geven in de velerlei leering, die Kṛṣṇa-Viṣṇu verkondigt. Zonder voorafgaande inleiding die den ondeskundigen lezer in dien doolhof eenigszins een weg kan wijzen, zonder behoorlijke aanteekeningen, die onmisbaar zijn om den juisten zin van het voorgedragene te vatten, wordt hem hier eene betrekkelijk letterlijke vertaling voorgezet in dikwijls vrij duistere bewoordingen. Laat ik ook hiervan een kenschetsend voorbeeld geven.

II, 42—44 zegt Kṛṣṇa, dat degenen, die in de Wedische mantra's alle heil zien en de deugdelijkheid van alle andere stelsels en heilleeren ontkennen, het glad mis hebben; met de Weda's bereikt men eindig en vergankelijk genot; dezulken kennen den weg niet van den y o g a.

Zie hier, hoe die drie strofen in B.'s vertaling luiden:

42. Die bloemrijke taal, [1]) welke de onverstandigen — die zich verheugen in de letter van den Weda, o zoon van Pṛthā, zeggend: „Er is niets anders",

43. Wier aard begeerte is, die den hemel tot doel hebben — uiten, [die taal, welke] geboorte als vrucht van handeling geeft en vol is van verschillende verrichtingen ter bereiking van genot en heerschappij,

44. Richt de gezindheid des harten, bestaande in vastbeslotenheid, van hen, die neigen naar genot en heerschappij en wier gemoed er door bevangen is, niet op beschouwing [2]).

Van de ophelderende noten luidt nr. 1: „*Taal* is lijdend voorwerp en *gezindheid* onderwerp"; noot 2 luidt: „Samādhi". Ook met die wegwijzers doet dit Nederlandsch denken aan het vers van Klaasje van der Gracht. De vertaling „in de letter van den Weda" is eene tendentieuse verdraaiing van *vedavāda*; Garbe vertaalt het beter „am Wedawort sich freuend", nog juister ware hier de omschrijving „die in de Wedische openbaring, zooals die nedergelegd is in de voorschriften voor het ritueel en in de mantra's, het hoogste zien".

En nu moet men niet denken dat het origineel van de aangehaalde verzen duister is. Het Sanskrit is hier, zooals haast overal in de Gītā, vrij eenvoudig; maar op de juiste vertolking en de goede omschrijving van de wijsgeerige begrippen komt het aan. En hiertoe is wat anders noodig dan het lidmaatschap van de Theosofische Vereeniging en de lectuur van Blavatskyana.

Leiden. J. S. Speyer.

S. Bugge, Das Verhältniss der Etrusker zu den Indogermanen und der griechischen Bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands. Sprachliche Untersuchungen. Herausgegeben von **A. Torp.** Strassburg, K. Trübner. 1909. (Pr. M. 7.50).

Dit nagelaten geschrift van den beroemden Noorschen geleerde kan beschouwd worden als de voortzetting

---

[1]) Er wordt hier verwezen naar een nummer in de „Bibliographie", die aan de Inleiding voorafgaat. De daar genoemde heer Prasâd schreef zijn artikel in „*Theosophist*" XXIX, Madras, 1908.

van 't in 1890 verschenen werk „*Etruskisch und Armenisch*", waarin de Sch. het betoog trachtte te leveren dat het Etruskisch een Indogermaansche taal is.

Volgens betrouwbare Grieksche berichten zijn de Etruriërs of Tyrrhenen afkomstig uit Klein-Azië. De Sch. vestigt met nadruk daarop de aandacht, alsook op het feit dat de taal der inscripties op Lemnos blijkbaar zeer nauw met het Etruskisch verwant is. Hiertegen kan niets met grond ingebracht worden. De twijfel begint daar waar het de vraag geldt naar de verwantschap van 't Etruskisch met het Indogermaansch. Deze nu wordt ten sterkste geloochend o. a door Vilhelm Thomsen. Wanneer twee zulke meesters als Bugge en Thomsen ten gevolge van hun onderzoek tot geheel uiteenloopende uitkomsten geraakt zijn, moet het vraagstuk wel ingewikkeld en moeielijk wezen. Geen wonder. Wat men van 't Etruskisch *weet*, is — het zij met alle bescheidenheid gezegd — luttel. Slechts van enkele woorden staat de beteekenis vast; aan verreweg de meeste wordt ten behoeve der vergelijking een beteekenis toegeschreven, zonder afdoend bewijs. Een gebouw op zoo wankele grondslagen opgebouwd kan niet hecht zijn.

Tot de woorden wier beteekenis vrij wel vast staat, behooren de telwoorden van 1 tot 6 op een dobbelsteen. De volgorde is niet geheel zeker, doch dit is in dit geval van minder belang. De door Torp aangenomen volgorde, door Bugge beaamd is; *θu* 1. *zal* 2. *ci* 3. *śa* 4. *maχ* 5. *huθθ* 6. Deze woorden lijken weinig op de algemeen Indogermaansche, zoodat B. dan ook bekent dat hij in beginsel geen bezwaar heeft ze voor niet-Indogermaansch te houden. Hij gaat zelfs verder en verklaart (blz. 89) dat het Etruskisch voornamelijk wegens de telwoorden „durch den Einfluss vorder-asiatischer nicht-indogermanischer Sprachen destruiert" is.

Met deze verklaring is eenigszins in strijd wat wij lezen blz. 92. Daar wordt — volkomen terecht — opgemerkt dat Etr. *huθ* gelijkt op het woord voor 6 in de Finsch-Ugrische talen: Ostjaksch *χut*, enz. Zyrjanisch *kvait*, Finsch *kuusi* (uit *kuuti*) enz. Aangezien het Etr. niet met de Finsch-Ugrische talen verwant is, wordt de overeenkomst verklaard door aan te nemen dat die talen 't woord ontleend hebben aan 't Indogermaansch. Ten bewijze wordt gewezen op Oudpruisisch *uschts*, *wuschts*, zesde, Litausch *ũsztes*, kraambed, naast *szẽszios*. Verder wordt de θ van *huθ* vergeleken met de *th* in Armenisch *vathsun*, 60, terwijl *veç* 6 is. Aangezien 't woord voor 60 *tasan*, 10, moet bevatten, schijnt ons de gelijkstelling van de *th* in *vathsun* met de θ van *huθ* — zacht uitgedrukt — onbewezen, en gelooven wij 't recht te hebben het Finsch-Ugrische woord voor niet ontleend te houden tot nader en beter bewijs.

Ter loops zij opgemerkt dat *huθ* — mocht het soms niet 6, maar 5 beteekenen — herinnert aan 't woord voor 5 in 't Gruzisch, nl. *χuθi*, hetwelk *mut. mut.* ook in andere Kaukasische talen voorkomt. Dit zij hier alleen aangehaald als voorbeeld dat geheel of nagenoeg eensluidende woorden in verschillende talen toevallig kunnen voorkomen zonder dat de beteekenis dezelfde is.

Ook *θu*, *θun*, 1, wordt op blz. 90, vg. voor een echt Indogermaansch woord gehouden, op grond dat het Armenische *i doyn* beteekent „per ciò, a quest' oggetto, unitamente." Zulk een vergelijking, alleen op den klank af, zonder herleiding van een woord tot den oorspronkelijken of althans ouderen vorm heeft o. i. geen bewijskracht.

Een woord met bekende beteekenis is ook *clan*, 't gewone Etr. woord voor „zoon", dat blz. 140 vgg. behandeld wordt. B. neemt aan, dat dit *clan* 't enklitische lidwoord *n* bevat en dat *cle* de oorspronkelijke stamvorm is. Verder wordt ondersteld dat *cle* ontstaan is uit *tle*, hetgeen natuurlijk zeer wel mogelijk is, en zooals men weet, niet ongewoon in 't Latijn en Litausch. Na de ondergane kunstbewerking is *tle* geschikt om vergeleken te worden met Arm. *tłay*, infans, parvulus, puer. Nu is dit, wat B. niet tegenspreekt, ontleend aan 't Syrisch *talyā* (vgl. Hübschmann *Armenische Grammatik*, I, 317). Gesteld eens dat de vergelijking van 't Etr. met het Arm. juist is, wat bewijst dan 't bestaan van een Syrisch woord in beide talen voor 't Indogermaansch karakter van 't Etruskisch?

Het meervoud van *clan* is *clenar*. Over dezen uitgang wordt uitvoerig gehandeld blz. 57 vgg. Volgens 't gevoelen van Vilh. Thomsen wijst die uitgang op verwantschap met Kaukasische talen waarin dezelfde uitgang voorkomt (blz. 63). Bugge merkt op dat de meervoudsvormen op *er* en *ar*, die ook in 't Armenisch voorkomen (p. 62) niet bewijzen dat Armenisch een niet-Indogermaansche taal is; er volgt alleen uit dat zoowel 't Etruskisch als 't Armenisch den invloed van de Kaukasische talen ondergaan hebben. Zulks is denkbaar, maar onbewezen.

Een andere naamvalsvorm is die van den Genitief op *s*, *ś* (blz. 42 vgg.). Behalve *s* komt ook *si* (blz. 45) voor. Nu is, toevallig of niet, *si* de gewone genitiefuitgang in 't Ingiloi-dialekt van 't Kharthwelisch, terwijl 't Gruzisch denzelfden uitgang heeft bij eigennamen, en anders den genitief vormt op *is*, resp. *isa*, en na woorden op *u* of *o*, *s*, resp. *sa*. Een *s* in den Genitief is dus geen monopolie van 't Indogermaansch en *si* zelfs onbekend daarin. Bedenkelijk is het dat het Etruskisch ook in 't meervoud *s* of *ś* heeft. Dit komt overeen met het Gruzisch, waarin enkel- en meervoud hetzelfde Genitiefsuffix hebben, volkomen in afwijking van 't Indogermaansch.

Als uitgang van den Locat. enk. wordt beschouwd *e* (blz. 48 vgg.). Hierbij, merkt B. op, zou men kunnen denken aan 't Grieksche οι en αι, Lat. *ae*, maar hij geeft de voorkeur aan een andere verklaring. In 't Armenisch is namelijk de Abl. enk. bij *o*-stammen niet onderscheiden van den Gen. Dat., doch anders wordt hij gevormd door toevoeging van een *ē*; bijv. *akn*, oog; Gen. Dat. *akan*, Abl. *y akanē*. Evenwel in 't plat-Armenisch wordt de Abl. gewoonlijk zóó gevormd dat *ē* aan den stam wordt toegevoegd; dus *Vanē*, Abl. van *Van*. De oorsprong van dit *ē* is onbekend, gelijk B. toegeeft. Hoe kan dit dan strekken tot verklaring van den vermeenden Locatiefuitgang *e*? Als voorbeeld van de onzekerheid waarin men bij de vertaling van Etruskische volzinnen verkeert, laten wij hier volgen wat blz. 48 te lezen geeft:

„Deecke hat vermutet, dass etr. Kasusformen auf

-*e* als Dative fungieren können. Eine Schale von Orvieto hat die Inschrift: *śta tχnu herma tins ceχe*, Deecke, Forsch. u. St. VI, 53, der so übersetzt: *„ponit* (eig. *stat*) *Tarχis Numae* (*filius*) *Hermius jovis sacro* (sc. *dono*)." Ich finde diese Erklärung von *ceχe* wahrscheinlich. Torp hat dagegen *ceχa* als *„votum* „Gelübde" oder „Gebet" und *eχe*, *ex voto*, gedeutet".

Van enkele Etruskische woorden is de beteekenis ons overgeleverd door klassieke schrijvers; o. a. *aisar*, volgens Suetonius en Dionysius Halicarnassensis, een woord voor „god"; bij Hesychius luidt het meervoud αἰσοί (blz. 125). B. houdt het voor zeker, dat dit *aesar* een bijvorm is van Armenisch *ays* (booze) geest, en twijfelt niet of de heidensche Armeniërs betitelden hiermeê de door hen aangebeden daemonen. Zoolang de oorspronkelijke vorm van *ays* niet hersteld is, heeft zulk een vergelijking geen bewijskracht.

Bij verreweg de meeste woorden berust de daaraan toegekende beteekenis op vermoedens. Om een enkel voorbeeld te geven: op blz. 143 wordt aan *cu* toegeschreven de beteekenis van „boter", eigenlijk op geen anderen grond dan dat het lijkt op Arm. *kogi*, boter, afleiding van *kov*, koe; vgl. skr. *gavya*, enz. Wij hebben niet den minsten waarborg voor de juistheid dier onderstelling.

Nu en dan ontmoeten wij beweringen die meer dan gewaagd zijn. O. a. op blz. 112 wordt het Lat. *vinum* verklaard als ontleend aan een Etr. samenstelling *vin-um*, want in 't Arm. is *gini* „wijn" en *umb*, „'t drinken". Op blz. 193, vgg. wordt dan een poging gedaan om aan te toonen dat Etr. *up* en verwante vormen te vereenzelvigen is met Arm. *ump*, Praes. *əmpem* of *əmben*. Niets bewijst dat Etr. *up* de toegekende beteekenis heeft.

Bij deze aanmerkingen zullen wij het laten: ze hebben geen ander doel dan te doen uitkomen dat de betoogtrant van den Sch. ons niet streng genoeg toeschijnt. Hij geeft blijk, zooals men van hem verwachten kon, van uitgebreide en grondige kennis, veel vernuft en vindingrijkheid, maar minder van behoedzaamheid. Een afdoende kritiek — wij zijn de eersten om het te bekennen — kan alleen gegeven worden door iemand die vertrouwd is met de studiën der geleerden die hun krachten aan 't Etruskisch beproefd hebben en dus in staat zijn de waarde van hun uiteenloopende uitkomsten te beoordeelen, wat wij niet vermogen te doen. De uitkomst waartoe wij na lezing van 't boek gekomen zijn, is dat het vraagstuk tot welke der bestaande taalfamiliën 't Etruskisch behoort, nog niet is opgelost.

Utrecht. H. Kern.

Der deutsche Musenalmanach 1833—1839 von E. F. Kossmann. Haag, Martinus Nijhoff. 1909. (Pr. *f* 7.50).

Die Korrespondenz des Weidmannschen Musenalmanachs nebst einer bibliographischen Zusammenstellung seines Inhaltes, einer Einleitung und Anmerkungen des Herausgebers liegen hier wohlgeordnet vor uns.

Über die Schicksale des Briefwechsels berichtet das Vorwort. So sind z. B. Karl Reimers Almanachspapiere öffentlich verkauft worden „und konnten nur teilweise wieder eingefangen werden." Zu meinem Bedauern ist es mir nicht möglich etwas zu dem Fehlenden beizusteuern. Wenn ich mich auch inbezug auf die Vollständigkeit des Materials eines selbständigen Urteils enthalten muss, so kann doch ohne Zweifel konstatirt werden, dass jede Seite des Werkes Zeugnis ablegt von der treuen Hingebung und dem liebevollen Fleiss, welche den Herausgeber beim Sammeln seines vielfach zerstreuten Stoffes, sowie bei der Feststellung der Dichter und ihrer Beiträge geleitet haben. Wir wünschen ihm Glück zur Vollendung eines Werkes, das ihn so viele Jahre seines Lebens beschäftigt hat.

Die Einleitung will augenscheinlich keine erschöpfende geschichtliche Darstellung sein, sie soll nur dienen zur Einführung und Orientirung. Der Herausgeber will offenbar die Korrespondenz selbst auf den Leser wirken lassen. Es ist denn auch in der Tat ein Genuss, den die Lektüre dieses Briefwechsels bietet, indem ein interessantes Stück wirklicher, lebendiger Geschichte sich hier vor unsern Augen abspielt. Einige Punkte möchte ich jedoch aus der Einleitung herausgreifen. An erster Stelle die besonnene und unparteiische Darstellung des Konfliktes zwischen Schwab und der Mitredaktien wegen der Aufnahme des Heineporträts; und an zweiter Stelle die kurze, schlagende Charakteristik des dritten Redaktors, Franz von Gaudy.

„Die Redaktionskorrespondenz ist an erster Stelle ein Stück Chamissobiographie" (Einl. XVIII), sagt der Herausgeber. Und in der Tat fällt auf keine der mitspielenden Personen ein so helles Licht, wie auf den liebenswürdigen Dichter und Redaktor. Grade in seinen Briefen klingt die persönliche Note stärker durch als in den andern. Rührend wirkt der Schluss, da Chamisso sich bis an seinen Tod dem Musenalmanach mit liebevoller Sorgfalt gewidmet hat.

Eine allgemeinere litterarhistorische Bedeutung tritt aber auch sofort zu Tage. Die Korrespondenz ist ein wichtiger Beitrag zur Geschichte einer litterarischen Erscheinung, zur Geschichte der Musenalmanache. Sie ist ohne Zweifel eine der interessantesten auf diesem Gebiete; denn welches Unternehmen dieser Art wurde, wenn wir von dem Schillerschen Musenalmanach absehen, von so bedeutenden Männern getragen?

Dann aber führt sie uns im Ausschnitt ein grosses Stück Litteraturgeschichte vor. Zunächst dürfte wohl die lange Zeitdauer auffallen, über welche der Inhalt des Musenalmanachs sich erstreckt. Goethes Jugend spielt noch hinein durch die Veröffentlichung einiger Sesenheimer Lieder. Der Herausgeber nimmt hier Stellung zu den Ansichten Eduard Schröders in seiner Abhandlung: „Die Sesenheimer Lieder von Goethe und Lenz nebst einem Excurs über Lenzens lyrischen Nachlass." Nachrichten von der Kgl. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen 1905. Es gilt hier die Abschriften Stöbers und deren Originale; die Hauptergebnisse, zumal die Kritik der Kruseschen Abschriften werden durch die vorgebrachten Zweifel nicht berührt. Nach reiflicher Erwägung kommen mir die Bedenken Kossmanns sehr beachtenswert vor.

Der alte Gegensatz zwischen Schiller und der Romantik, speziell den Brüdern Schlegel, taucht in unerquicklicher Weise wieder auf.

Von dem Streit wegen der Aufnahme des Heinebildnisses ist bereits die Rede gewesen.

Den Litterarhistoriker dürfte besonders der oft unterdrückte aber immer wieder hervorbrechende Gegensatz zwischen Nord und Süd interessiren. Der Wortführer des Südens ist Schwab. Gegen Chamisso fällt er stark ab. Seine Uhlandverehrung macht ihn unduldsam und ungerecht gegen jeden, der nicht seiner Meinung ist, sogar gegen Goethe. Vgl. S. 195 Anm.

Für die Charakteristik der einzelnen Dichter fällt, wie sich erwarten lässt, gar manches ab. Dies für die Hauptpersonen nachzuweisen würde hier zu viel Raum in Anspruch nehmen. Werfen wir jedoch einen Blick auf irgend einen Nebenspieler z. B. Platen. Der Verleger Reimer klagt über ihn: „dass er immer auf demselben Punkt stehen bleibt, und die grossen Versprechungen, die er oft genug gegeben hat, nicht wahr macht und vielmehr die Kraft dazu bezweifeln lässt." Chamisso ist noch viel herber und schärfer in seinem Urteil, seine Abneigung steigert sich förmlich zur Antipathie. „Am verdriesslichsten sind mir die, welche gar nichts bringen und nicht einmal Schälke sind, die ihre leere aufgeblasene Haut prunkend an der Sonne aufhängen. — Welchen Schrecken hat mir der Graf eingejagt mit seinem künftigen Helden!" S. 39. Werden wir nicht unwillkürlich an Heines Gedicht „Plateniden" erinnert? Man vgl. ferner das ungünstige Urteil über den romantischen Ödipus und die verhängnisvolle Gabel. S. 39. Gewiss, die Nachwelt urteilt gerechter über Platen, allein die Meinungen bedeutender Zeitgenossen werden auch dann ihren Wert behalten, wenn sie einer Berichtigung bedürfen sollten.

Aus den Briefen weniger bekannter Korrespondenten erwähne ich besonders den eines gewissen Rudolf Binder, der in ergreifenden Worten seine inneren Kämpfe, seine Genesung und seine Hoffnungen schildert.

In den Anmerkungen und im Texte finden wir hie und da ausführlichere Erörterungen von Einzelfragen, die sich zu kleinen selbständigen Excursen auswachsen. Kossmanns Bemerkungen zu den Sesenheimer Liedern habe ich bereits erwähnt. Ich mache noch aufmerksam auf die Geschichte der Melodie von Mosens volkstümlichem Liede: „Andreas Hofer." S. 36. Anm.

Wenn ich zum Schlusse noch darauf hinweise, dass wir in der Musenalmanachkorrespondenz auch einen Beitrag zur Geschichte des Buchhandels erblicken dürfen, so glaube ich die Bedeutung des gehaltreichen Buches, was die Hauptpunkte betrifft, genügend hervorgehoben zu haben.

Wir können jedoch nicht von dem Musenalmanach Abschied nehmen, ohne die vorzügliche Ausstattung des Werkes zu erwähnen. Die verschiedenen Typen gewähren eine leichte Übersicht, indem Text, Zusätze und Anmerkungen sich deutlich von einander abheben. Schade nur, dass der Preis so hoch angesetzt ist.

Leiden. H. H. Breuning.

A. Chr. Thorn, Les verbes parasynthétiques en français. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Afd. I, Bd. 6, No. 2.) Lund, Gleerup. 1909.

Schrijver heeft in dit geschriftje de verbes parasynthétiques die hij in de *Dict. Gén.* vond geklassificeerd, gewezen op het veelvuldig gebruik van deze werkwoorden in het Frans, en aangetoond dat verreweg de meeste ervan overgankelik zijn en de weinige die het niet zijn het vroeger waarschijnlik geweest zijn.

Deze statistiek is niet zonder waarde. Maar daar schr. zich tot de *Dict. Gén.* beperkt en de hoewel weinig talrijke ww., samengesteld met andere voorvoegsels als *a*, *dé*, *é*, *en*, verwaarloost, is zijn exposé niet volledig. Jammer is het ook dat hij verschillende kwesties die met zijn onderwerp samenhangen, bijna geheel onbesproken heeft gelaten, zoals de betrekking tussen het praefix en het nomen, het gebruik van abstrakte of konkrete zelfst. nw. bij de vorming van de verbes parasynthétiques, e. a.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Henry Simonsfeld, Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Friedrich I. Erster Band: 1152 bis 1158. Leipzig, Duncker und Humblot. 1908. (Pr. M. 24).

Van een zeer omvangrijke, degelijke geleerdheid, van veel scherpzinnigheid, van een onverdroten arbeid geeft dit nieuwe deel der Jahrbücher overvloedig getuigenis. In dit lijvig deel, met inbegrip van het register, ten naastenbij 800 blz. groot, worden, in overeenstemming met den naam dezer vermaarde serie en met hare van ouds toegepaste methode, de gebeurtenissen uit de eerste zes en een half jaar van Barbarossa's regeering in chronologische volgorde kritisch besproken. Om over de bizonderheden van dezen belangrijken arbeid een gegrond oordeel te vellen, wordt een speciale kennis van het materiaal voor deze periode vereischt, die waarschijnlijk slechts een klein aantal van Simonsfeld's landgenooten zullen bezitten. Dientengevolge moet ik er mij toe bepalen, de aandacht op dit boek te vestigen en mijn algemeenen indruk weer te geven. Die indruk nu is zeer gunstig. Zooals wij dat trouwens bij de Jahrbücher gewoon zijn en ook niet anders verwachten, is ook in dit deel een geleerde aan het woord, die, zelf doorkneed in de kennis der verschillende bronnen en der litteratuur betreffende het tijdvak, met groot gemak den lezer hierin den blik laat slaan en voor zijne oogen kritisch de feiten vaststelt, of, waar dit niet mogelijk is, de getuigenissen wikt en weegt om aan te geven wat naar zijne meening het waarschijnlijkst is. En de lezer moge het met Simonsfeld's argumenteering niet altijd eens zijn (b.v. voor zijne opvatting van Frederik's plannen ten aanzien van Italië), hij zal toch steeds hierin veel vinden wat overweging verdient. Enkele opmerkingen van algemeenen aard wil ik echter niet achterwege laten.

Van meer dan één zijde is men den schrijver hard gevallen over den omvang van dit deel, dat immers slechts zulk een klein aantal jaren behandelt. Dit schijnt mij zeer onbillijk. Zeker, wanneer men bedenkt dat nog twee-en-dertig regeeringsjaren te behandelen overblijven, kan men licht met ontzetting berekenen, hoeveel tijd en ruimte de voortzetting van dit werk op denzelfden voet vorderen zal. Maar de schrijver heeft immers in de voorrede uiteengezet, aan welke misrekeningen en ongunstige omstandigheden het te wijten is, dat dit deel zulk een omvang heeft gekregen: noch de diplomata noch de regesten voor den tijd van Frederik I zijn verschenen, zoodat Simonsfeld zich verplicht heeft gezien iedere

oorkonde van Frederik te onderzoeken, van dat onderzoek in zijn boek bericht te geven en dientengevolge het met heel wat ballast te bezwaren. Indien de diplomata van Frederik I in de Monumenta worden uitgegeven, zullen de volgende deelen hierdoor aanzienlijk verlicht kunnen worden. Ook de grief, dat ten gevolge der chronologische indeeling eene zelfde zaak herhaaldelijk en op verschillende plaatsen ter sprake komt, schijnt mij ongegrond; voor Jahrbücher is die indeeling van zelf sprekend en daarbij is een dergelijke herhaling onvermijdelijk; de bewerker heeft door een uitstekend register zorg gedragen, dat dit ongemak aanmerkelijk is verminderd. Doch ik heb andere bezwaren. Dr. Simonsfeld deelt in de voorrede mee, hoe wijlen Scheffer-Boichorst hem eens in een gesprek te kennen gaf, dat naar zijn gevoelen de Jahrbücher onder Frederik I niet meer noodig waren na de voortreffelijke behandeling van dezen tijd door Giesebrecht. Zou er niet zeer veel waars in deze opmerking van Scheffer-Boichorst zijn? Is het werkelijk noodig, dat naast Giesebrecht's werk nog eens een aantal deelen der Jahrbücher worden gesteld? Zeer zeker is het noodig, meent Simonsfeld; en hij grondt die uitspraak op de overweging, dat hij bij het onderzoek der bronnen herhaaldelijk tot een andere opvatting is gekomen dan Giesebrecht en ook dan andere schrijvers over dezen tijd, zooals Prutz en Hauck. Maar zou hij dan niet beter gedaan hebben in een ander werk die afwijkende opvatting uiteen te zetten? Wordt hierdoor de uitgave van omvangrijke Jahrbücher gerechtvaardigd? Zijn zelfs de Jahrbücher wel de plaats om van zulk eene opvatting te doen blijken? De Jahrbücher hebben zich immers ten taak gesteld — en dit is ook de reden geweest dat de chronologische volgorde van den aanvang af is aangenomen — om de bronnen te verzamelen, er kritiek op te oefenen, ze te interpreteeren, en niet verder te gaan; de opvatting, het bij uitstek subjectieve element, heeft men er uit willen bannen. Het maakt daarom een vreemden indruk, de uitgave dezer Jahrbücher te zien rechtvaardigen juist op grond der opvatting van den bewerker.

Leiden. Th. Bussemaker.

D. Huurdeman, R.-K. Pr., De Nederlandsche Paus Adriaan VI. naar het Duitsch van **Ludwig Pastor.** Amsterdam, E. v. d. Vecht. 1909.

Pater Huurdeman heeft een goed werk gedaan met Ludwig Pastor's Biographie van den eenigen Nederlandschen Paus, Adriaan VI, in een Nederlandsch gewaad te steken. Hij heeft die levensbeschrijving over het algemeen trouw gevolgd en verdienstelijk weergegeven. Alleen in het eerste hoofdstuk heeft pater Huurdeman zich belangrijke verkortingen veroorloofd, terwijl hij anderzijds een kort overzicht heeft doen voorafgaan van den toestand, waarin Europa zich bevond bij den dood van paus Leo X.

Achtereenvolgens wordt ons geschilderd, hoe de Turksche macht gevaarlijk voortdringt in de richting van Hongarije, Rhodus, het laatste bolwerk der ridders van St.-Jan, reeds bedreigt, Italië, den Kerkelijken Staat, benauwt. Hierop, op dat Turksche gevaar vooral, moest de opvolger van den overleden Paus al zijne krachten richten, aan de bescherming van Rome's heilige Kerke tegen de Halve Maan vooral zijne aandacht wijden.

Maar de verdeeldheid onder de christenvorsten wierp de verwezenlijking van al deze voornemens de grootste belemmeringen in den weg. En met de aansluiting van de pauselijke staatkunde aan die des keizers (8 Mei 1521) werd het er niet beter op. Want nu bedreigde Frankrijk, meester over Genua en Milaan van uit N.-Italië, waar het verschillende Italiaansche vorsten in beweging bracht, de onafhankelijkheid van den Heiligen Stoel. En al moesten voorloopig de Franschen voor de, door den bekenden kardinaal Schinner geworven, Zwitsers Lombardije ontruimen, de plotselinge dood van Leo X (1 Dec. 1521) bracht de grootste verwarring te weeg, daar ten gevolge van de verkwistende kunstlievendheid van den wereldschen Medici, de Heilige Stoel bezwaard was met een schuldenlast, die niet alleen stoornis veroorzaakte in de overigens succesvolle krijgsverrichtingen der keizerlijk-pauselijke partij, doch (die) ook in het vervolg voor den nieuwen Paus de geduchtste moeilijkheden zou scheppen.

En nog was dit het zwaarste werk niet, wat Adriaan wachtte. Moeilijker en omvangrijker was de taak van de hervorming der Kerk, die eveneens moest tot stand gekomen zijn of althans ter hand genomen, vóórdat men aan een kruistocht tegen de Turken kon denken.

Pater Huurdeman beschrijft dan de bekende wantoestanden en misbruiken, die op het terrein der Kerk waren binnengeslopen en al lang reeds groote ontevredenheid hadden gewekt, ook bij de ernstigste zonen der Kerk. Het was, dunkt me, niet strikt noodig geweest dat tegenover de alom verrezen klachten, door den schrijver grootendeels als rechtvaardig erkend, Pater Huurdeman, die over het algemeen de onpartijdigheid van den geschiedschrijver weet te bewaren, zoo scherp den invloed stelt van de mannen der Renaissance, als zouden dezen door hun „heidensche" geschriften het zedelijk verval in de hand gewerkt en het kerkelijk gezag in minachting gebracht hebben.

Aan een soortgelijk tekort aan onzijdigheid, vooral in de zaken van kerk en geloof nooit uit het oog te verliezen, heeft de voorstelling van Luther eenigermate geleden (bl. 9, 10, 59, 99, 153) en slechts voor een deel kan zulks op rekening van Pastor gesteld worden.

Leo X was niet de Paus geweest om, verwikkeld als hij was in de staatkunde en lichtzinnig van aard, de zoo hevig gelaakte misbruiken met kracht te bestrijden, en zeker niet om hun oorzaken weg te nemen en daarmee misschien de groote beweging der Hervorming te voorkomen. Integendeel, de verwarring was bij zijn dood ten top gestegen.

Bij dien stand van zaken kwam 27 December 1521 het Conclave in het Vaticaan bijeen om een nieuwen Paus te benoemen, doch eerst den 9den Januari 1522 kwamen de 39 kardinalen, die er deel van uitmaakten, eerst bij de elfde stemming met dit werk gereed. Tot teleurstelling van de Italianen en woede der Franschen, tot vreugde echter der Nederlanders en Duitschers, tot verwondering van allen werd een niet-Italiaan, en nog wel een „barbaar" van de „andere zijde der Alpen"

aan het hoofd der Christenheid geplaatst, de leermeester des keizers, Adriaan Florisz. van Utrecht, toen kardinaal van Tortosa en Karels stadhouder van Spanje, „een eerbiedwaardig man van drie en zestig jaren, die algemeen voor heilig gold”.

Van den nieuwen Paus, die vooreerst Spanje nog niet kon verlaten, moesten legaten verlangen, dat hij zou beloven de instandhouding van het katholieke geloof en de uitroeiing der ketterijen en verder dat hij, zonder toestemming der kardinalen den zetel van het pauselijk hof niet zou verleggen (dit, uit vrees dat Adriaan in Spanje een tweede Avignon zou willen stichten). Eindelijk zou hij de totdusverre uitgevaardigde verordeningen der kardinalen, die intusschen het bestuur waarnamen, moeten bekrachtigen en, misschien wel met het oog op den, door de Curialen gevreesden, hervormingsijver des nieuwen Pausen, verklaren, dat hij voorloopig zou afzien van beslissende regeeringsdaden, totdat hij in Rome was.

Hoe die hervormingsijver en de goede wil van Adriaan VI zich hebben vertoond, waartoe ze, op kerkelijk zoo op wereldlijk gebied, hebben geleid, hoe ze bij zijn leven en na zijn dood zijn beoordeeld, dit alles vormt den inhoud van het boekje van pater Huurdeman, die eene andere verdeeling van hoofdstukken heeft aangenomen, hier en daar enkele noten heeft weggelaten met toevoeging evenwel van eenige andere, doch daarbij in hoofdzaak het bekende verhaal van Pastor [1]) op den voet gevolgd heeft.

Over het algemeen is dit, herhalen wij, met goeden uitslag geschied, doch hier en daar heeft de bewerker zich aan slordigheden en germanismen [2]) schuldig gemaakt. Herhaaldelijk vindt men „geeigend” voor „geschikt” (bl. 10, 16, 85, 123) en vergissingen als geweldadig (bl. 100 naast gewelddadig bl. 103), „zelf” voor „zelfs” (bl. 37), Duitschgezinden (bl. 35) voor keizerlijkgezinden (vgl. bij Pastor S. 39) angstvolle benauwing (bl. 16) als vertaling van het D. „angstvolle Beklommenheit”, Frans I beklaagde zich hierom op zeer ruime wijze (bl. 39) (D. in sehr rauher Weise S. 40), verhinderde (bl. 43) voor „vertraagde” (D. verzögerte S. 44), aandringende behoeftigen (bl. 44), een onbaatzuchtige, volstrekt edele persoonlijkheid (bl. 56. Vgl. D. eine uneigennützige, durchaus edle Persönlichkeit), besmeurden (bl. 96 D. schändeten S. 95) en nog tal van andere slordigheden en gebrekkige vertalingen, te vele om op te sommen. [3]) Ook met de geslachten wordt zonderling omgesprongen. [4]) Als het boekske van den heer Huurdeman eene tweede uitgave mocht beleven, wat wij het gaarne toewenschen, hopen wij ten zeerste, dat hierop scherper gelet worde, alsook op het overgroot aantal drukfouten, die deze bewerking ontsieren, doch waarover uit te weiden ik het twijfelachtig genot liever aan andere beoordeelaars overlaat, die er hunne lezers op schijnen te willen vergasten, doch dat mij slechts kleingeestig kan voorkomen en onbillijk met het oog op de onmiskenbare verdiensten van deze uitgave.

Leeuwarden. L. M. G. Kooperberg.

J. Nouaillac, Lettres inédites de François d'Aerssen à Jacques Valcke, trésorier de Zélande (1599—1603). Un envoyé hollandais à la cour de Henri IV. Paris, Champion. 1908. (Pr. fr. 3.50).

In een gebonden deeltje van het Legatie-archief in het Haagsche Rijksarchief bevindt zich deze gezantschapscorrespondentie, die alleen nog door Motley gebruikt is en door Groen van Prinsterer bestemd was voor een supplement op de tweede serie der *Archives*, waarin zij echter zekerlijk niet goed gepast zou hebben. De bewerker gaf ze thans uit in een handig boekje met een inleiding over Aerssen en diens gezantschap in Frankrijk, van waar hij èn aan Oldenbarnevelt èn aan den invloedrijken Valcke, ook een der medewerkers van prins Willem en van Maurits en Oldenbarnevelt, ongeveer over dezelfde zaken schreef. De correspondentie kan dus dienen ter aanvulling van die van Oldenbarnevelt in de *Gedenkstukken*. Een overzicht van Aerssen's merkwaardige loopbaan en van wat er nog is van zijne papieren besluit de breede inleiding, waaruit de goede voorbereiding van den schrijver blijkt. De brieven en uittreksels zelf voorzag bij van goede noten. De stukken zijn zoowel van diplomatieken als van persoonlijken aard en geven een goeden kijk op de Fransche staatkunde en op de toestanden en personen aan het vroolijke hof van Hendrik IV. Aanmerkingen van eenig belang zouden op deze aardige en belangrijke bijdrage tot de kennis der diplomatieke betrekkingen tusschen Frankrijk en de Vereenigde Provinciën niet gemaakt kunnen worden. Een goed register vergemakkelijkt het gebruik van het boek, waarin ook van de Nederlandsche literatuur zoo goed als van de buitenlandsche en verder van de gegevens voor de diplomatie dier dagen in de Bibliothèque Nationale en de Archives Nationales benevens in ons Rijksarchief een vlijtig gebruik gemaakt is. Ik maak van de gelegenheid gebruik om opmerkzaam te maken op een dezer dagen door mij teruggevonden serie van 33 brieven van Aerssens aan Jean Hotman, voorhanden in de bibliotheek van de *Société de l'histoire du protestantisme français* te Parijs en uit 1609—1623.

Leiden. P. J. Blok.

Les monuments romains d'Orange par **Louis Chatelain**. Paris, Librairie Honoré Champion. 1908. (Pr. fr. 12). (Fascicule 170 de la Bibliothèque de l'École des Hautes Études).

„Een nuttig werk van een vlijtig beginner” met deze gedachte heb ik het boek uit de hand gelegd, en tevens met een zucht van verlichting. Want onderhoudend is het allerminst, wat trouwens van een dergelijk verzamelwerk ook moeilijk kan gevergd worden. Toch had

---

[1]) In diens „Geschichte der Päpste” IV 2.

[2]) Als voorbeelden van germanismen noem ik hier nog slechts: zeer gezonde beginselen ***zet*** Campegio ***op*** (bl. 62) (vgl. D. Sehr gesunde Grundsätze stellt Campegio auf S. 63); Adriaan ***kon er*** niet ***buiten*** een revisie hiervan rechtsingang te verleenen (bl. 127), (D. konnte nicht umhin S. 126).

[3]) Men zie voor dergelijke slordigheden b.v. bl. 30, 44, 47, 49, 54, 55, 61, 62, 137 enz., doch vooral bl. 35 (generaalkapi***tijn*** der Kerk) en bl. 77 (het ***steig***end gevaar).

[4]) En noodeloos inconsequent. Het is doelloos en niet licht mogelijk al de voorbeelden hiervan op te noemen (zie o. a. bl. 34, 35, 39, 40, 45, 53, 57, 77 enz. enz.).

de schrijver het wel wat aantrekkelijker kunnen maken. Zijn lang uitgesponnen redeneeringen over de meest bekende monumenten van Orange, den triomfboog en het wereldberoemde theater, worden door geen enkele afbeelding of plattegrond verduidelijkt. Wel verwijst hij naar vroeger verschenen plaatwerken, maar of die in veel bibliotheken buiten Frankrijk zullen te vinden zijn, waag ik te betwijfelen. Bladzijden worden gevuld met verschillende hypothesen omtrent de aanleiding tot het oprichten van den triomboog. Een enkele heliogravure met een korte, zaakrijke bespreking zou ons liever zijn geweest.

Kenmerkend voor den beginner is ook, dat hij, juist waar het meer ingewikkelde kwesties geldt, allerlei laat drukken, wat voor hem zelf misschien heel duidelijk is, maar waaraan ik, ondanks herhaalde lezing, geen touw heb kunnen vastmaken. Aan den anderen kant voorziet hij heel gewone dingen van deftige opmerkingen. Als bijzonder mal heb ik genoteerd p. 149: „Le culte de Jupiter Optimus Maximus serait originaire de la Crète, mais il prit bientôt un caractère national à Rome et dans les provinces.”

Ondanks dit alles dwingen de omvangrijke kennis en de onverdroten ijver van den heer Chatelain onze bewondering af. Hij is even goed thuis in de uitgebreide lectuur omtrent zijn onderwerp als in het stadje Orange zelf. Beide heeft hij zorgvuldig doorsnuffeld. Zijn taak werd nog verzwaard door de omstandigheid, dat Orange geen museum bezit en hij dus de oudheden, uit de plaats afkomstig, in allerlei verzamelingen heinde en ver moest opsporen. Bescheiden zegt de heer Chatelain in de inleiding: ....en rassemblant dans ce mémoire tous les monuments romains que j'ai pu étudier ou simplement noter, depuis les plus imposants jusqu'aux moindres fibules ou fragments de poterie, j'ai pensé rendre quelque service à l'archéologie, dussé je ne fournir à la science que le catalogue exact, sinon complet, d'un musée qui n'existe pas.” Wie onbevangen oordeelt, zal moeten erkennen, dat door dezen catalogus aan de archaeologie een zeer gewichtige dienst is bewezen.

Middelburg. A. H. Kan.

P. A. A. Boeser, Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II.
De monumenten van den tijd tusschen het Oude en het Middelrijk, en van het Middelrijk. Eerste Afdeeling, Stèles. Met 58 afbeeldingen op 40 platen. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1909.

Het Leidsche Museum gaat voort met zijne belangrijke publicatie van de rijke verzameling Egyptische voorwerpen. Drie jaar geleden verscheen de uitgave der monumenten uit het Oude Rijk, en nu ligt voor ons een veel omvangrijker deel, bevattend het eerste en belangrijkste gedeelte van de voorwerpen uit het Middelrijk (tusschen 3000 en 2000 v. Chr.), met beschrijvende inleiding en uitvoerige indices. In uitnemend geslaagde lichtdrukken zijn 53 stèles weergegeven. De reproducties zijn inderdaad voorbeelden van duidelijkheid, zooals men ze in soortgelijke uitgaven slechts zelden aantreft. Het is bekend met welke groote moeilijkheden juist de reproductie van in steen gebeitelde teekeningen en opschriften verbonden is. De schaduw, hoe zorgvuldig ook bij de photographische opname behandeld, zal op de plaat dikwijls een bedriegelijke rol spelen. Het moet gezegd worden dat bij deze uitgave dergelijke onvermijdelijke inconvenienten tot een minimnm teruggebracht zijn, en dat ons een voortreffelijke grondslag voor het onderzoek van deze in vele opzichten belangrijke voorwerpen aangeboden wordt. Hoewel een nauwkeurige uitgave tot nu toe ontbrak, zijn verschillende van de stèles, die historische, geographische en godsdienstige gegevens van waarde bevatten, in de vakliteratuur reeds besproken, wat dan natuurlijk niet zonder vergissingen afgeloopen is. Op de beste wijze is thans in de leemte voorzien.

De voorafgaande beschrijving van de afzonderlijke stèles, door Dr. Boeser geleverd, is kort en zakelijk. Enkele bijzonderheden, zooals de kleuren, die door den lichtdruk niet weertegeven waren, zijn hier vermeld. Met dank moet genoemd worden dat bij elk nummer literatuur-verwijzingen te vinden zijn.

De met veel zorg uitgewerkte indices van dezelfde bevoegde hand, nemen een groote plaats in, 55 geautographeerde bladzijden. Vooral hier moet de wetenschappelijke bewerking van het materiaal gezocht worden. Godennamen, geographische namen, eigennamen en titels, die op de stèles voorkomen, zijn alphabetisch opgesomd. Dat bij de lezing vooral van de eigennamen en titels soms moeilijkheden zich voordoen, die verschillende opvattingen mogelijk maken, is genoeg bekend; een monographie over de Egyptische titels, die zoo buitengewoon nuttig zou zijn, is nog niet geschreven. Elke verzameling, zooals deze er een is, van de hiertoe behoorende gegevens, moet daarom met vreugde begroet worden.

Ten slotte zij vermeld, dat de keurige en nauwgezette manier waarop de heer Bijtel het hieroglyphisch gedeelte van de indices uitgevoerd heeft, niet weinig bijdraagt tot den gunstigen indruk, dien de publicatie in haar geheel maakt.

Leiden. W. B. Kristensen.

De Spreuken van Jezus Sirach. Uit het Hebreeuwsch vertaald door **Dr. J. C. Matthes** en **Dr. Joh. Dyserinck.** 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1908. (Pr. *f* 1.90).

In 't laatst van 1908 verscheen bovengenoemde vertaling van het eertijds in de Christelijke Kerk zóó veelvuldig gelezen boek, dat het den eerenaam van „Ecclesiasticus”: Kerkboek bij uitnemendheid had verkregen. De aanleiding tot deze nieuwe overzetting is geweest de ontdekking van 't *Hebreewsche* Handschrift der Spreuken van J. S., in een Handschriftenkamer van de Synagoge te Caïro in 1896. Tot dusver kende men de Spreuken van J. S. enkel uit hun vertaling in de LXX. Die overzetting echter is — de bewerker, Sirach's kleinzoon, heeft dat trouwens zelf in zijn voorrede bij voorbaat erkend — lang niet onberispelijk; doch wie zou hier op eigen gezag aan 't verbeteren gaan? De gelukkige vondst van den Hebreeuwschen Sirach heeft thans het gewenschte licht verschaft, echter niet het volle licht, daar niet het geheele boek, doch ongeveer tweederden is teruggevonden. Te wachten,

totdat de rest ook nog te voorschijn kome, oordeelden de bewerkers — en te recht — niet raadzaam, te minder nu in Duitschland en Engeland reeds zeer goede vertalingen van den *Hebr. Sir.* verschenen waren; en zoo wordt dan ook den Nederlandschen lezer in zijn eigen taal tegen den prijs van f 1,90 in een net bandje aangeboden een uitnemende overzetting van den Hebr. Sirach, die reeds door de namen harer beide bewerkers zich zelve aanbeveelt.

Dat intusschen met het vinden van genoemd H.S. niet alle moeilijkheden waren opgelost, is te begrijpen, daar het H.S. allesbehalve nauwkeurig gecopieerd is; en hoezeer er herhaaldelijk gewikt en gewogen moet worden blijkt o. a. uit het artikel van prof. Matthes in 't Zeitschrift altt. W. Marti Jahrgang 29 seite 161—176. Grondige kennis van het Nieuw-Hebreeuwsche Spraakgebruik is een eerste vereischte om den oorspr. J. S. goed te vertalen, en die wordt bij de bewerkers niet tevergeefs gezocht. Met de grootste nauwgezetheid is hier gearbeid; toch is de overzetting in schoon en vloeiend Nederlandsch; inzonderheid Hfdst. 52 : 15—53: de Lof van Gods Almacht en wijsheid in de Schepping is prachtig vertaald; de wijding van 't oorspronkelijke is bewaard gebleven.

Ik raad dan ook zeer aan met deze nieuwe vertaling der Spreuken van J. S. kennis te maken; het boek had niet ten onrechte een groot aantal lezers in de oude Christelijke Kerk; Luthers oordeel: „es ist ein nützlich Buch für den gemeinen Mann, denn auch all sein Fleiss ist, dass er einen Bürger fromm und klug mache — dass mans wohl möcht nennen ein Buch von der Hauszucht" — geldt nog. Maar ook is Sirach's boek van groote beteekenis voor het onderzoek naar de verhouding van Jodendom en Christendom. Er zijn een aantal zegswijzen en uitspraken die verwantschap en wsl. afhankelijkheid vertoonen, maar sterk treft ook dikwijls het onderscheid in fundamenteele beschouwingen.

Zoo o. a. ten opzichte van de juiste houding, die men heeft aan te nemen tegenover den goddelooze; tegenover dien acht S. alle barmhartigheid misplaatst (XII) waartegenover men leze Matth. V : 44 en Rom. XII : 19 v.v.; ten opzichte van den dood XVII : 27, 29 XXXVIII : 16—23 vergeleken b. v. met Rom. VIII : 38, 39 en 1 Petr. I : 3, 4. Wie vraagt: Wat is het nieuwe in het Christendom, vindt ook in 't genoemde wel een antwoord. Ondanks de vele schoone spreuken van ware levenswijsheid blijkt J. S. toch te behooren tot het verbond der schaduwen.

Drukfouten vond ik slechts enkele — op blz. 55 „vermei*dt*" i.p.v. „vermeit", op blz. 138 „woest*en*" i.p.v. van „woestijn".

Jezus Sirach's wensch aan het slot van zijn boek: „Mijne ziel verheuge zich in mijne toehoorders" vinde ook in onze dagen zijn vervulling; de toehoorder of lezer zal er zelf wel bij varen, en daarbij den heeren Matthes en Dyserinck erkentelijk zijn voor hun schoone vertaling.

Groningen. L. H. K. Bleeker.

Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments. Die Abhängigkeit des ältesten Christentums von nichtjüdischen Religionen und philosophischen Systemen zusammenfassend untersucht von **Prof. Lic. Dr. Carl Clemen**. Giessen, Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker). 1909. (Pr. M. 10; geb. M. 11).

De titel geeft duidelijk aan wat de Schrijver met zijne publicatie bedoelt. Principiëel heeft hij geen bezwaar tegen het gevoelen, als zou het Christendom reeds in zijn oudsten vorm afhankelijk zijn van andere godsdiensten, en zijn standpunt in dezen motiveert hij door de alleszins redelijke opmerking: „Ist die Haltbarkeit einer Anschauung oder Einrichting doch offenbar von ihrem Ursprung durchaus unabhängig"! (S. V). Na eene drieledige inleiding over geschiedenis, methode en vooronderstellingen der „religionsgeschichtlichen Erklärung" verdeelt hij zijn stof in I een algemeen en II een bijzonder deel. Onder I valt een onderzoek van de pogingen om het Christendom uit de Grieksch-Romeinsche philosofie af te leiden, hetgeen tot deze slotsom leidt: Jezus' prediking en het werk der Synoptici zijn slechts in enkele uitdrukkingen, beelden en gelijkenissen van de philosofie afhankelijk; Paulus en de latere Nieuwtestamentische schrijvers echter ook ten opzichte van verscheidene voorstellingen.

Vervolgens bespreekt C. de in het Christendom aan het Jodendom ontleende denkbeelden. Op dat van de Schepping door het Woord wordt Egyptische invloed waarschijnlijk geacht. Behalve in de Openbaring, die aan haar aartsengelen, 24 oudsten en 4 dieren Babylonische bestanddeelen heeft, vindt men nergens in het N. T. sporen van vereering der planeten of van den dierenriem. Dat Paulus de hemellichamen als levende wezens beschouwt, is Babylonisch-Perzisch; het geloof aan beschermengelen en Satan eveneens. De verwachting van teekenen, die aan het einde der wereld voorafgaan, behoeft niet van elders ontleend te zijn; slechts de apokalyptische ruiters stammen uit Babylon en het geloof aan eene laatste verschijning van Satan komt uit het Mazdeisme. Daarentegen is de Messias met zijne beide voorloopers uit het Jodendom volkomen verklaarbaar. In de eschatologie zijn weer vele Parsistische bestanddeelen te herkennen.

De zedelijke opvattingen van het Christendom moet men in hoofdzaak als oorspronkelijk beschouwen. De oud-christelijke voorstellingen van Jezus' dood op Pascha en zijne opstanding ten derden dage, de Zondagsviering en 't geloof aan Christus' Hadesbezoek en verhooging, behoeven niet van vreemde godsdiensten afhankelijk te zijn.

De voorliefde voor het drietal is een *algemeen* verschijnsel. Wat de gemeentelijke inrichting van het oudste Christendom betreft: de godsdienstoefening kan via de Synagogale voor een deel navolging der Perzische zijn; het spreken in tongen en het enthousiasme vinden hoogstens hun grond in eene door heidensche godsdiensten bij sommigen gevestigde gewoonte. De sacramenteele opvatting van Doop en Avondmaal, die door nieuwere onderzoekers „religionsgeschichtlich" wordt verklaard, komt bij de Nieuwtestamentische schrijvers zelven niet voor; al kunnen sommige opvattingen dier

sacramenten, door hen bestreden, evenals het bij Lukas en in de Openbaring voorkomende geloof aan de kracht van namen, van heidensche herkomst zijn.

Het bijzondere deel van C.'s boek begint met eene uitvoerige weerlegging van het pogen om de Evangelische overlevering uit het Gilgamesch-epos af te leiden, en gaat dan leven en leer van Jezus achtereenvolgens na. Hierbij blijkt, dat niet de geboorte uit eene maagd en de aanbidding door de wijzen, wel de ster en de vervolging door Herodes heidensch zijn. Doop en Verzoeking, openbare werkzaamheid, lijden en opstanding worden in hoofdzaak origineel geacht. De Paulinische leer aangaande Christus vertoont weinig heidenschen invloed; de napaulinische meer. Eindelijk komt de Johanneïsche litteratuur nog aan de orde: hier zijn Hermetische invloeden in de Logosleer aan te wijzen, ook de Parakleet en het beeld van den wijnstok schijnen van heidensche herkomst. Daarna geeft C. een samenvattend overzicht van zijne resultaten. Een register van zaken, bijbelplaatsen en namen van geleerden, in het werk ter sprake gebracht, vergemakkelijkt het gebruik daarvan en 12 afbeeldingen op 2 platen dienen ter illustratie van den tekst.

Clemen, die voor vijf jaren reeds over *Die religionsgeschichtliche Methode in der Theologie* schreef, blijkt volkomen op de hoogte van de rijke litteratuur over zijn onderwerp. Met streng-wetenschappelijke onpartijdigheid geeft hij de meest uiteenloopende meeningen van anderen weer en weegt daarvan het voor en tegen. Slechts van Indischen invloed op het Nieuwe Testament wil hij niets weten; al hebben de verdedigers daarvan zich niet te beklagen over gemis aan belangstelling zijnerzijds, hij kan alles eerder toegeven dan dien. Zelfs waar hij aangaande mijne vergelijking van 2 Petr. 3[8,10] vv. met eene *Nidânakatha*-plaats moet erkennen: „in der Tat ist diese Uebereinstimming zunächst auffällig" (S. 128), houdt hij toch, — zoo er van ontleening sprake is, — den Indischen tekst liefst voor eene navolging van den Christelijken. In de 2de uitgave van mijne *Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen* (Göttingen, 1909, S. 64 f.) heb ik op *Anguttara-nikâya* VII 62 gewezen, eene voorchristelijke plaats, die de vernietiging van het heelal aan het einde eener wereldperiode leert. In hetzelfde verband van gedachten had C. kunnen wijzen op de sterke overeenkomst tusschen de schildering van het hemelsch Jeruzalem in de Openbaring en Lucianus' beschrijving van de hemelstad, *Ver. hist.* II 11, waaruit blijkt, dat ons laatste bijbelboek onder Helleensche invloeden staat.

Evenmin als C. (S. 32) geloof ik, dat in de Bergrede gedachten rechtstreeks aan Seneca zijn ontleend; maar wel is de indruk, dien men bij lezing daarvan ontvangt, nauw verwant aan den indruk, dien de lectuur der Kynisch-Stoïsche Diatribe achterlaat; men zie bv. Epictetus' verhandeling over het Kynisme, *Diss.* III 22, die vol is van Christelijk-klinkende uitdrukkingen. Ik zou niet afzonderlijke woorden der Evângeliën naast Stoïsche uitspraken willen leggen om dan afhankelijkheid aan te toonen; maar de gelijksoortige gemoedsgesteldheid wijst m. i. op herkomst van beide richtingen uit éénzelfden kring.

Indien eenig Paulinisch woord van Seneca afhankelijk is, dan zeker Rom. 12[19]: „Geeft den toorn plaats; want er staat geschreven: mijn is de wraak, ik zal vergelden, spreekt de Heer." Dit beteekent niet: den toorn Gods (Clemen S. 54) of den eigen toorn (Steck, *Galaterbrief* S. 253), maar juist als bij Seneca, *de ira* III 39 den toorn van een ander. De zin is deze: Wreekt uzelven niet; laat den op u gerichten toorn zijn gang gaan, dan woedt die vanzelf uit en komt tot bedaren; doet er niets tegen! God zorgt voor de vergelding. De oudtestamentische aanhaling past echter niet in den samenhang en is blijkbaar toevoegsel van een bewerker. De overeenstemming is dus veel grooter dan C. meent. Overigens erkent hij (S. 55), dat Paulus werkelijk in menig opzicht, en niet alleen in zijne beeldspraak, onder den invloed der philosofie staat. Dit geef ik gaarne toe, zonder daarom nog met C. te zeggen: „wie das ja auch von vornherein zu erwarten war." Want de traditioneele rondreizende handwerksman van Tarsen, die naar Deissmann's jongste opvatting (*Licht vom Osten*, S. 105) amper schrijven kon, heeft allicht niet druk philosofie gestudeerd. Dat hij Christus als den Heer aanduidt, verklaart C. uit de persoonlijke ervaringen van den Apostel, die door eene Christophanie werd bekeerd (S. 262). Maar zijn dan den anderen Apostelen niet evenzeer verschijningen van den Verrezene ten deel gevallen?

Hoe kan C. zeggen, dat de gevangenneming, berechting en terechtstelling van Jezus op 15 Nizan konden plaats hebben (S. 152)? Op den eersten dag der Mazzoth mocht er toch niet gewerkt worden. Wil men al de desbetreffende Talmud- en Mischna voorschriften voor jonger houden of zeggen, dat zij doode letters bleven, dan wordt men hierin door Philo's getuigenis verhinderd, *de migr. Abr.* M I 450 en Jos. *Arch.* III 10, 6, XIII 8, 4, zoodat W. Brandt, bij C. schijnbaar alleen als kenner van het Mandaïsme bekend, kon concludeeren: „die synoptische Datierung des Todes Jesu ist geschichtlich unhaltbar." (*Die Ev. Gesch.* S. 285 f.).

C.'s exegese van Gal. 3[27] overtuigt mij niet (S. 168). „Christus aandoen" beteekent wel degelijk „zich met Christus bekleeden", nl. als met eene wapenrusting, vgl. Rom. 13[12], een beeld der innigste gemeenschap *met* en veiligheid *door* Christus. De gedachtengang van Gal. 3[23—29] is deze: de Wet was eene tuchtmeesteres tot Christus; nu het geloof gekomen is, zijn wij aan de Wet ontgroeid. Want gij zijt allen zonen Gods door middel van het geloof, omdat gij in Christus Jezus zijt. De tuchtmeesteres *leidt tot aan Christus toe;* het geloof doet *in Christus zijn.* Want zoovelen als gij tot Christus gedoopt zijt geworden, hebt gij Christus aangetrokken; gij zijt in Hem als in eene wapenrusting." Ik zie niet in, welken anderen zin de tekst hebben kan. Maar daarom acht ik den gevonden zin nog niet bijzonder verstaanbaar, tenzij men Rom. 6[3] en 13[14] te hulp roept, waar de hier ter plaatse minder gelukkig samengekoppelde beelden elk afzonderlijk en volkomen op hunne plaats voorkomen. Het dogma van de echtheid der Paulinische hoofdbrieven, dat ook in ondogmatische kringen hardnekkig gehuldigd wordt, komt wel in een eigenaardig licht, als men zulk gedachteloos uitschrijven van zichzelven bij Paulus constateeren moet, laat staan

dan nog, dat volgens Heinrici *der litt. Char. d. ntl. Schr.* S. 59) „der Brief die am wenigsten geeignete Form für Kompilation ist."

C. meent O. Holtzmann's opvatting, dat het Godsbegrip van Jezus Grieksche trekken vertoont, te moeten bestrijden (S. 34). Hij verzuimt echter H.'s krachtigste argument te vermelden, nl. dat Jezus God *goed* noemt, eene kwalificatie, die in het O. T. nergens voorkomt, doch bij de Grieken algemeen was bij wijze van protest tegen de vele onzedelijke voorstellingen, door dichters over de goden in de wereld gebracht.

Mijne verdere op- en aamerkingen wil ik voor mij houden om niet al te uitvoerig te worden. C.'s boek is een bruikbare gids voor hen, die een overzicht verlangen van het voornaamste, wat uit heidensche godsdiensten zoo voor als na door geleerden ter verklaring van het N. T. is te berde gebracht.

Oss. G. A. van den Bergh van Eysinga.

Prof. Dr. Conrad Borchling, Poesie und Humor im friesischen Recht. (Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands, Heft X), Aurich, D. Friemann. 1908.

Een aardig boekje, werk van een wetenschappelijk man, maar bovenal van iemand met veel smaak. Met fijn onderscheidingsvermogen heeft hij uit de Friesche rechtsbronnen bijeengezocht, wat daarin aan dichterlijke gedachten en dichterlijke uitdrukking verborgen ligt, dit zorgvuldig geordend en in een toelichting gevat zoo, dat het zijn vollen glans behoudt. Bijzonder te waardeeren is, dat hij de stukjes oude Friesche poëzie niet versmolten heeft met de waardelooze bijmengsels van eigen dichterlijkheid, gelijk de romantiek dat placht en zooals men dat nog wel pleegt te doen. Bovendien ontbreekt hier dat eigenaardige chauvinisme, hetwelk de nazaten der „vrije Friezen" zoo dikwijls heeft doen vergeten, dat nog zeer veel van die voorvaderen terug te vinden moet zijn in het boerenvolk, dat nog het Friesche platteland bewoont; dat men door zijn ophemelerij den afstand tusschen zich en het voorgeslacht feitelijk vergrootte, terwijl men het meende te naderen.

In een kort bestek hier samen te vatten, waarin de poëzie der Friesche rechtsbronnen bestaat, deze als het ware in extractvorm te geven, is niet mogelijk. Geen zin heeft het ook om hier het schema weer te geven, waarnaar de schr. de Friesche rechtspoëzie ingedeeld heeft. Laat ik slechts zeggen, dat hij het begrip poëzie zeer ruim heeft genomen, daaronder tevens zoowat alles begrijpt, wat men ook wel stijlfiguren noemt en dat zelfs de symbolische handelingen binnen zijn beschouwing vallen. Men zou er over kunnen gaan twisten, of deze laatste nu eigenlijk wel poëzie zijn. Een gerechtseed op de reliquieën, het steken van spade en vork in den dijk ten teeken dat men dijkplichtig land opgeeft, zijn daden, die men nog niet bepaald als prozaïsch behoeft aan te duiden, indien men ze niet poëtisch wil noemen. Over het algemeen moet men er zich wel wat voor hoeden om alles, wat men in de schemerige verte van het verleden ontwaart, voor zoo veel mooier te houden dan wat men in zijn onmiddellijke nabijheid ziet. Als bijv. de schr. de simpele formuliervraag bij het „hegen" van het gerecht: „Asega ist thingtid?" rekent onder de „feierliche Hegungsformeln des Gerichts", dan laat hij zich verleiden tot een dergelijke poëtiseering als die, waardoor in populaire voorstellingen een gewone Germaansche rechtszitting ook wordt tot een tooneel vol plechtigheid en wijding [1]). Over het algemeen evenwel vervalt de schr. niet in overdrijving: het schilderachtige wordt bij hem niet theatraal, het natuurlijke niet pathetisch.

Een afzonderlijke bespreking wordt gewijd aan Kögel's hypothese, dat de Zeventien Keuren zouden teruggaan op een wijsdom uit den tijd van Karel den Groote, deels in verzen, deels in proza vervat. De meening, dat de keuren oorspronkelijk zouden zijn te boek gesteld onder de regeering van dezen vorst, behoeft geen eigenlijke weerlegging, en krijgt die ook niet. Uitvoeriger is de schr., waar hij Kögel's methode laakt om zoowel in de jongere als in de oudere redacties der keuren, ook in de Landrechten, naar versregels van dat wijsdom te zoeken. En dan het resultaat? Een vijftigtal lange stafrijmverzen, maar die „gerade die selteneren und seltensten Spielarten des epischen Langverses bevorzugen", bovendien voor een deel eerst door bijzondere behandeling voor het gebruik geschikt gemaakt zijn, en dan talrijke korte verzen, waarvoor op de vele tweeledige allitereerende formules der rechtstaal beslag gelegd is. Het blijft toch maar een gebrekkig bouwmateriaal ter reconstructie van dat Karolingisch taalmonument. Schr.'s critiek in dezen lijkt mij volkomen gewettigd; niet daarentegen zijn opvatting, dat men in den Rüstringer tekst der Keuren en Landrechten het meest van de poëtische dictie van den oertekst dezer rechtsbronnen terugvindt. Het komt mij voor, dat men niet het recht heeft te onderstellen, dat een tekst als deze, die in zijn zakelijken inhoud het verst afstaat van dien grondtekst, het meest van de uiterlijke vormen daarvan bewaard zal hebben. Natuurlijker lijkt het mij te denken, dat de dichterlijke sieraden hierin door een lateren Rüstringer bewerker zijn aangebracht.

Niet recht duidelijk is mij, hoe de schr. de Landrechten beschouwt. Op S. 7 heeten ze „schlichtes Gewohnheitsrecht, das nicht weiter literarisch stilisiert ist", op S. 53 wordt gezegd, dat ze in den vorm, waarin wij ze kennen, reeds „Weiterbildungen erfahren" hebben, op S. 44 is sprake van den „Verfasser" van het tweede der Landrechten, van een bepaalden „Mann, dem wir das zweite Landrechte mit den drei Nöten verdanken". Dat deze persoon, de dichter van de beroemde „drie nooden" toch meer deed dan eenvoudig gewoonterecht weergeven, kan, dunkt mij, moeilijk ontkend worden; evenmin, dat hij „literair styleerde", al ontbreekt ook elk spoor van gekunsteldheid in zijn prachtige schildering. Waar hij bijv. het vaderlooze kind, zonder deksel en woning, rampzaliger noemt dan „het wilde dier", dat „de luwte der bergen zoekt", bezigt hij een motief, dat het vlakke Friesche land niet opgeleverd kan hebben.

In het laatste hoofdstuk bespreekt de schr. kort de

[1]) Wat een schoon „beeld uit het verleden" zal het nageslacht na vele eeuwen niet kunnen maken van een hedendaagsche gemeenteraadszitting „waarin de vroede vaderen om het groene laken zitten en afwachten, dat de voorzitter onder diepe stilte met plechtigen hamerslag de vergadering geopend verklaart."

vraag, welk aandeel der Friezen hebben gehad aan de oude Germaansche epiek. Dat moet wel zeer gering geweest zijn; zelfs van hunne medewerking aan de vorming der Goedroensage valt heel weinig te constateeren. De schr. gaat verder, hij ontzegt den Friezen zelfs het vermogen om zich te uiten in gedichten, vrij en onbelemmerd. In hun middeleeuwsche literatuur, en dat zijn bijna alleen rechtsbronnen, mogen op tal van plaatsen kleine brokjes poëzie glinsteren als goudkorrels; voor den lateren tijd moge men, wat de schr. nalaat, in aanmerking nemen, dat het Friesch naast de zoogenaamde beschaafde spreek- en schrijftaal wel moest worden tot een gouwspraak voor den kleinen man en niet de draagster eener groote letterkunde kon worden; in het algemeen schijnt mij juist schr.'s oordeel: Frisia non cantat, Frisia ratiocinatur.

De stugge volksaard, waardoor de klanken der innerlijke ontroering slechts zelden heendringen en die niet veel anders doorlaat dan de woorden van het overleggend verstand, bemoeilijkt ook de uiting van de ineens opgerezen snaaksche gedachte. Gemoedelijke scherts — de schr. wijst er terecht op — is in tegenstelling met andere volksrechten in het oude recht der Friezen niet te vinden. Wat de schr. hieruit aanhaalt als voorbeelden van humor heeft bijna alles een bitteren bijsmaak; hier en daar zijn het beulsaardigheden. Dat daarom evenwel den Friezen de zin voor onschuldige grapjes zoo geheel vreemd is, als de schr. denkt, valt moeilijk te gelooven voor iemand, die zich, gelijk de opsteller dezer aankondiging, vroeger dikwijls bij de verhalen der gebroeders Halbertsma en van Waling Dijkstra verkneukeld heeft.

Amsterdam. I. H. Gosses.

W. Wundt, H. Oldenberg, I. Goldziher, W. Grube, T. Inouye, H. von Arnim, C. Bäumker, W. Windelband, Allgemeine Geschichte der Philosophie. (Die Kultur der Gegenwart. T. I. Abt. V). Berl. u. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 12; geb. M. 14).

Met een inleiding over primitieve filosofie (in historischen en ethnologischen zin), die een aantal op zichzelf goede maar hier wat veel plaats innemende methodologische opmerkingen bevat, wordt dit verzamelwerk door Wundt geopend. Wat hij zakelijks mededeelt is natuurlijk aan zijn „Völkerpsychologie" ontleend.

Dan volgt de historische behandeling: A. van de oostersche en B. van de europeesche filosofie: een indeeling die tot gevolg heeft dat aan de moslimsche en joodsche denkers een verkeerde plaats wordt gegeven, nl. tusschen de indische en de chineesche filosofie. Zoowel chronologisch als zakelijk behooren de arabisch schrijvende filosofen na de Grieken te worden behandeld. Waarbij nog komt dat de benaming oostersch op hen niet geheel toepasselijk is: de moslimsche filosofie (Averroes vooral) en de joodsche hebben zich gedeeltelijk in het westen ontwikkeld.

Aan de geschiedenis van het oude en het modern-europeesche denken is terecht de meeste ruimte gegeven, elk ongeveer een derde van het geheel. Von Arnim, die de ouden behandelt, komt in hoofdzaak met Zeller overeen. Windelband, die evenals Wundt zijn eigen grooter werk kan volgen, doet dit als altijd op een voor den lezer zeer aangename wijs.

Over de indische, chineesche en japansche afdeeling heb ik geen oordeel. In 't voorbijgaan zij alleen op de heldere en frissche schrijftrant van Oldenberg gewezen.

Dat deze uiteraard populair-wetenschappelijke verzameling toch ook den leek iets biedt, wat de vakman nergens beter vindt, daarvoor hebben het meest Goldziher en Bäumker gezorgd. In geen algemeene geschiedenis der filosofie, en misschien mag ik mij nog algemeener uitdrukken, worden ons karakter en ontwikkeling van de middeneeuwsche filosofie, bij moslims, joden en christenen, zoo goed geschetst als hier. Het is alleen jammer dat aan Goldziher niet wat meer ruimte is toegestaan. Zoowel van hem als van Bäumker zou men wenschen een meer volledige behandeling van hun onderwerp te ontvangen.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Deutsch-Griechisches Schulwörterbuch von **Karl Schenkl.** 6te Auflage besorgt von **Heinrich Schenkl.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 9; geb. M. 10.50).

Of de school inderdaad aan een duitsch-grieksch woordenboek behoefte heeft, en of door het woordenboek van Schenkl naar behooren in die behoefte wordt voorzien, dat zijn vragen, die voldoende beantwoord worden door het feit, dat wij hier reeds met een zesden druk te doen hebben. Men moet aannemen dat het boek bekend is en gebruikt wordt, en wij hebben ons hier alleen bezig te houden met de verschillen tusschen deze uitgave en de vorige. Volgens het voorbericht waren bij de nieuwe bewerking de twee volgende eischen „maszgebend": de druk moest grooter zijn en de omvang van het boek aanmerkelijk kleiner worden. Tegen het gebruik van een grootere drukletter zal wel niemand bezwaar hebben, al is men misschien van meening dat de noodzakelijkheid daarvan nu niet zoo erg dringend was. En ook de vermindering van omvang — van 1076 blz. met 69 regels in den vijfden druk tot 941 met 63 regels in den zesden – is zonder groot nadeel bereikt. Veel ruimte is reeds gewonnen door te drukken bijv. (ἐξ-, ἐφ-)ευρίσκειν in plaats van εὑρίσκειν, ἐξ-, ἐφ-ευρίσκειν, (προσ-)ὁμιλεῖν in plaats van ὁμιλεῖν, προσ-ομιλεῖν, συνιέναι in plaats van συνιέναι (ἵημι); jammer is het dat hierin niet altijd op dezelfde wijze gehandeld is: men vindt in hetzelfde artikel (*auftreten*) παριέναι, εἰσιέναι, προϊέναι, maar προσιέναι, op blz. 552 προσομιλεῖν, terwijl een regel hooger συνάπτειν staat. Verder zijn de niet talrijke eigennamen, namen van goden en plaatsen, die in vorige uitgaven volgens het voorbericht „ohne deutlich erkennbares Princip über das Buch verstreut" waren, nu weggelaten; voor zoover ik zie is alleen Zeus aan die verbanning ontkomen, en heeft zelfs het zonderlinge *von Zeus*, ἐκ Διός, veilig mede naar den nieuwen druk overgebracht.

De meeste ruimte heeft de bewerker van den nieuwen druk gemeend te kunnen besparen door alle herhalingen te vermijden, wanneer hij die door verwijzingen naar een ander artikel kon vervangen. Dat dit middel dikwijls zonder schade aangewend is, zal ik niet ontkennen, om het echter geregeld te kunnen toepassen was een grondige omwerking van verscheiden artikelen, o. a. van synoniemen, noodig geweest, waarvoor naar het schijnt de gelegenheid heeft ontbroken. De artikelen *reden* en *sprechen* bijv. zouden m. i. beide korter kunnen zijn en toch samen vollediger; nu mist men, hoewel beide ongeveer een geheele kolom innemen, in beide verscheiden uitdrukkingen; zoo vindt men niet meer opgegeven *von etwas sprechen*, wel *von etwas reden*, *von ernst-*

haften Dingen, von nichtigen Dingen kan men niet meer *sprechen*, maar alleen *reden*, daarentegen *von fremdartigen Dingen, von schändlichen Dingen* alleen *sprechen*, *reden* trouwens ook reeds in den vijfden druk niet. Van de negen vertalingen, die in de vorige uitgave voor *Einsicht* waren opgegeven, vindt men hier nog slechts vier, verder wordt men verwezen naar *Vernunft* en *Verstand*, waar men nog vier andere vindt; dat ook συνετόν zelfstandig gebruikt kan worden, vernemen wij niet meer; daartegen staan γνώμη en διάνοια bij alle drie artikelen, νοῦς, σύνεσις, λογισμός, φρόνησις en φρόνιμον bij twee van de drie, en onder *Verstand* wordt vermeld dat φρόνιμον eigenlijk = *Einsicht* is, waarbij het echter niet is opgegeven. Verwijzingen als onder *gehen, s. Markt*, waar men dan vindt *mit jmd. auf d. M. gehen*, of onder *Wort, s. werfen 1) a)*, voor *m. (vielen) Worten um sich w.*, hadden gerust kunnen weggelaten worden.

Een ruimtebesparing, die den gebruiker veel last kan veroorzaken, vindt men in het artikel *Arbeit*, waarin allerlei samenstellingen, ook met verwaarloozing van de alfabetische volgorde, zijn opgenomen. Men vindt daarin *arbeitslustig* en *Arbeitslust*, ook *arbeitslos*, maar *Arbeitslosigkeit* is weer een afzonderlijk artikel. Gelukkig is deze methode, wanneer men het zoo noemen kan, slechts zeer zelden toegepast.

Is dus het boek in zijn nieuwen vorm niet altijd zoo geriefelijk als men wel zou wenschen, toch kan het den gebruiker — hoeveel gebruikers zou het in Nederland vinden? — zeer goede diensten bewijzen; als men goed zoekt, zal men het niet dikwijls onbevredigd uit handen behoeven te leggen, zelfs zal men hier en daar meer vinden dan de vorige uitgave leverde. Mocht men bij een lateren druk den omvang van het boek nog meer willen doen inkrimpen, zooals nu bij den vijfden en zesden geschied is, dan zou men de samengestelde woorden kunnen weglaten, die niet door grieksche composita kunnen vertaald worden, zooals bijv. *Menschenblut, Menschengericht*; als men in het woordenboek zulke woorden niet vindt, kan men niet anders vertalen dan wat nu ervoor opgegeven staat. Ook aan de cijfers, die aanduiden hoeveel uitgangen een adiectivum heeft, zal iemand die dit woordenboek raadpleegt, slechts zelden behoefte hebben. En zeker zal hij hier niet zoeken naar de stamtijden van λέγειν, die hem nu onder *reden, sagen* en *sprechen*, en misschien nog elders, worden opgegeven.

Een paar drukfouten, die ik heb opgemerkt, zijn: blz. 257, kol. 1, reg. 9 *Bitte* l. *Sitte*, 266, 2, 12 *wir* l. *mir*, 600, 1, 28 στώνη l. ῥᾳστώνη (in het voorbijgaan merk ik op dat, wanneer men *Schlaraffenland* door μακάρων νῆσοι vertaalt, men voor *Schlaraffenleben* ook wel μακάρων εὐωχία uit Arist. Ran. 85 gebruiken kan), 656, 2, 11 *Leute* l. *Laute*. Op blz. 58, 1, 4 v. o. na *übh.* en 657, 1, 31 voor *auch* schijnen eenige woorden weggevallen te zijn.

Tiel. Z. C. de Boer.

Reinaert de Vos. N°. 3 van **Van alle Tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**. Groningen, Wolters. 1909. (Pr. *f* 0.90).

Deze kleine uitgave van onzen Reinaert (I) geeft een herdruk van den tekst der uitverkochte editie van Martin, „behoudens enkele geringe veranderingen" (een vijftiental min of meer zekere emendaties), en voorts „ter wille van school en huis ... op enkele plaatsen besnoeid" (een vijftigtal verzen uit Tibeert's nachtelijk avontuur „tes papen huus" zijn uitgezuiverd: een castigeering of castratie die, hoe begrijpelijk ook uit paedagogisch oogpunt, de waarde van dit boekje voor ander dan school- en huisgebruik nogal vermindert), en voorzien van (zeer goede) randglossen, doch zonder varianten, geleerd apparaat, aanteekeningen en woordenlijst. Wel heeft de heer Kaakebeen er een Inleiding voorgevoegd, waarin hij na een beknopte, doch voor dit doel volledige bibliographie, de uitkomsten van veler onderzoek aangaande de geschiedenis van het gedicht, de dichtsoort en den stijl inderdaad zeer helder en nauwkeurig heeft samengevat [1]). Daarop volgt nog een langere beschouwing van den heer Ligthart over het karakter van Reinaert zelf, die wel in hoofdzaak juist is, maar zonder schade vrij wat korter had kunnen uitvallen, wanneer zij niet geschreven was in dien huiselijken, lossen (of slappen, ik zou haast zeggen: opvoedkundigen, stellig wijdloopigen) stijl, die af en toe meer op kinderen dan op volwassenen berekend schijnt (zie b. v. op blz. 20 dat antwoord op de onderstelde vraag van een weetgierigen kleine: „Ik geloof, dat ik het weet"!). Het nuttige schematische overzicht van den inhoud had nog meer de hoofdavonturen of „bedrijven" kunnen doen uitkomen. Alles bijeen een zeer handig, geriefelijk boekje: voor het publiek allicht ooglijker dan Dijkstra's herdruk met interlineaire glossen en smakelijker dan de rauwe, diplomatische tekst van Dr. Buitenrust Hettema en mij, maar ook voor studenten van hooge en middelbare scholen — zoolang Dr. Degering ons den tekst van het nieuwe hs. en daarmede de mogelijkheid van een waarlijk critische uitgaaf blijft onthouden [2]) — een ware uitkomst.

Utrecht. J. W. Muller.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 11 April l.l., droeg de heer Six een verhandeling voor, getiteld *Hendrik de Keyzer als beeldhouwer.* De spreker, die onlangs in een museum te Berlijn een portretje had gezien dat hij aan Hendrik de Keyzer meende te mogen toekennen, was naar aanleiding daarvan tot een hernieuwde studie van het werk van den Nederlandschen beeldhouwer gekomen. Hij behandelde nu die verschillende werken, zooveel mogelijk in een nauwkeurige tijdsorde, en liet daarbij een aantal afbeeldingen zien. Hendrik de Keyzer heeft den invloed ondergaan van Italiaansche, Fransche en zelfs antieke kunst, maar is toch een echt Nederlandsch kunstenaar geworden. De werken die tot nog toe aan Pieter de Keyzer werden toegekend, achtte de spreker afkomstig van diens neef Huibrecht.

Dr. P. A. A. Boeser aanvaardde zijn ambt als lector in de Egyptologie aan de Rijks-universiteit te Leiden met eene openbare les, gehouden in het kleine Auditorium der Academie op 13 April l.l. Zijne voordracht heeft onder den titel *De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen* het licht gezien bij de firma S. C. van Doesburgh te Leiden. In deze zaakrijke uiteenzetting van de uitkomsten der studie, besteed aan het blootleggen van Egypte's oude cultuur, en van de methoden daarbij gevolgd gaf de spreker een welgeordend overzicht van wat er bereikt is, zoowel tot het indringen in de kennis van Egypte's grootsche beschaving zelve als van haar invloed op de omliggende volken: de Syrisch-Palestijnsche, de Grieken, de negerstammen. Onder de bouwstoffen voor die studie vormen de tempels, de graven en de papyrussen een zeer belangrijken factor. Die goed en naar den eisch te gebruiken heeft men in de laatste vijf-en-twintig jaar geleerd. Eerst in dit stadium heeft de Egyptologie haar recht verworven om als eene even strenge en even zekere wetenschap beschouwd te worden als de klassieke en de Semitische. Dat het vroeger anders was, en zelfs gezaghebbende Egyptologen allerlei ondegelijke en overhaaste gevolgtrekkingen maakten, waarvan de onjuistheid klaar gebleken is, daarvan gaf spreker eenige voorbeelden, als de bewering dat de Egyptenaars

---

[1]) Dat het dialect van hs. *f* „zuiverder Middelnederlandsch" (wat is dat?) zou zijn heeft hij althans niet van mij.

[2]) Inmiddels — het bovenstaande werd in Sept. 1909 geschreven — gelukkig eindelijk verschenen.

bliksemafleiders zouden gekend hebben, en die andere dat de naam van Mozes in den vorm Mesu op twee papyrussen, een in het Britsch Museum, de andere in het Museum van Oudheden alhier, zou voorkomen. Was het eerste gedeelte van deze openbare les aan de bouwwerken en de monumenten, het archaeologische materiaal, gewijd, in het tweede schetste de heer Boeser wat er al gedaan was om de taal der oude Egyptenaren grondig te verstaan. Hierin, zeide hij, is reeds zeer veel bereikt, vooral door den arbeid van Erman. Het moeielijkst is natuurlijk het oudste Egyptisch; beter kent men de taal van het Middelrijk en het latere Egyptisch, het zoogenaamde Demotisch. En de beoefening van den jongsten tak van het Egyptisch, het Koptisch is een onmisbare schakel in de keten van deze studiën. Ook hierbij bleef spreker stilstaan en deelde allerlei belangwekkende bijzonderheden mede, o. a. over den merkwaardigen bloei van de Koptische poëzie van de 10de eeuw.

Dr. J. H. Holwerda te Leiden opende 20 April zijne colleges in de praehistorisch-Romeinsche Archaeologie met een openbare les over *De ontwikkeling der praehistorisch. Romeinsche archaeologie* (Leiden, Van Doesburgh). Hij liet daarin uitkomen, dat men in Duitschland begint terug te komen van de oude verdeeling der praehistorische beschaving in de perioden van steen-, brons- en ijzertijd, al hangen vele oudere praehistorici deze leer nog aan. Hij wees erop, dat deze perioden niet als zoodanig kunnen gelden, daar zij dikwijls naast elkander voorkomen, al valt het niet te ontkennen, dat het gebruik van steenen werktuigen in het algemeen is voorafgegaan aan dat van bronzen en ijzeren. Hij meent eene betere periodenverdeeling te kunnen ontleenen aan de ceramiek, die ook door de jongere Duitsche archaeologen meer en meer daarvoor wordt aangewend. Hij wees verder op het groote belang der goed gecontrôleerde opgraving als aanvulling, ja als contrôle, als plaatsvervanger der onvolledige en zich telkens tegensprekende litteraire overlevering. Ook voor ons land, met name voor de Hunnebedden en evenzoo voor de door hem op de Veluwe onderzochte grafheuvels en urnenvelden achtte hij de nieuwe methode van uiterst groot gewicht; daarmede meende hij de onjuistheid van vroegere op litteraire bronnen berustende voorstellingen, b. v. ten opzichte van de ligging der vestingen aan den Rijn, te kunnen aantoonen. Hij wekte de studenten op hem in zijn streven tot het aan den dag brengen van gegevens uit den grond zelf te steunen, om zoo ten slotte te komen tot juister begrip van den vroegeren toestand van land en volk.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op Vrijdag 8 April l.l. een vergadering, waarin de heer P. Fijn van Draat een voordracht hield over *Rhythmus in het Engelsche Proza*. Met een aantal voorbeelden lichtte hij toe, hoe aan de onbewuste eischen van den rhythmus wordt voldaan: hetzij door verplaatsing van den klemtoon, inzonderheid bij voorzetsels (die soms wel op drieërlei wijze worden uitgesproken); hetzij door het al of niet laten hooren van den klinker in de tweede lettergreep van woorden als *prison*, *broken*, *fallen*; hetzij door het al of niet gebruiken van *to* voor een infinitief na werkwoorden als *to dare*, *to make*; hetzij door het plaatsen van een bijwoord tusschen *to* en een infinitief; hetzij door sommige woorden, zooals b. v. *only*, juist daar te plaatsen waar dit voor den rhythmus het aangenaamst is. Daarna sprak de heer Fijn van Draat over soortgelijke vrijheden in het Nederlandsch, zooals b.v. het al of niet gebruiken van *te* voor een infinitief na *durven*, de willekeur in het gebruik van *om* voor een infinitief met *te*, het al of niet zeggen van een *e* aan het einde van sommige woorden enz. Eenige belangstellende opmerkingen werden gemaakt door de heeren van Dam, Heinsius, Hesseling, J. H. Kern, Lake en de Vries.

Zesde Nederlandsch Philologencongres.

Het Congres werd op Woensdag 30 Maart des morgens geopend met een rede van den Voorzitter, Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr., die zijn hoorders er aan herinnerde dat liefde voor de studie, toewijding aan het gekozen levensdoel, de eerste voorwaarden zijn voor het geluk van den man der wetenschap, en dat het besef daarvan wordt versterkt door samenkomsten als deze Congressen.

In de tweede algemeene vergadering, des middags op 30 Maart gehouden, hield de heer Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave een rede, getiteld *Frans spreken en Frans schrijven*. Met behulp van een aantal duidelijk sprekende voorbeelden werd door hem deze stelling toegelicht, dat de kunst zich in een vreemde taal correct uit te drukken inderdaad om practische redenen moet worden beoefend; maar dat die kunstvaardigheid, die toch altijd bij de natuur zal achterstaan, niet het einddoel der taalstudie wezen kan. Het gebruiken van een andere taal dan de moedertaal blijft een nabootsen zonder natuurlijke vrijheid en oorspronkelijkheid.

De Afdeeling voor Classieke Philologie (voorzitter Prof. Dr. P. H. Damsté) hier hare eerste vergadering op 30 Maart des morgens. De heer Dr. E. H. Renkema sprak over *Godenattributen bij de Latijnsche Epici*. Hij wees op de vrijheid waarmede de epische dichters uit den keizertijd aan de goden zekere attributen hadden kunnen toekennen, en inzonderheid op Virgilius, die ook door latere dichters getrouw werd gevolgd. De heeren Vürtheim en van Wageningen maakten eenige belangstellende opmerkingen. — Daarna sprak de heer Dr. E. Slijper over *Anthimus of Pseudo-Anthimus*. Hij betoogde dat het kleine geschrift over de verteerbaarheid van spijzen, dat op naam staat van Anthimus, niet kan zijn geschreven door den aldus geheeten ambtenaar aan het hof van Theodorik den Groote: immers de echt-vulgaire vorm van het Latijn in dit werkje is in strijd met de gewoonte van dit hof, waar de volkstaal werd vermeden. Het geschrift moet een onbeholpen excerpt zijn uit Plinius. — De heer Prof. Dr. H. Kern sprak daarna over *-matha*, als suffix van den 1[sten] pers. mv. in het medium, zeer gewoon in de metrische gedeelten van oude Noord-Boeddhistische teksten. Hij betoogde dat *-matha* (uit *-madha*) staat tot *-mahe* (uit *-madhai*) als skr. *-mas* tot ved. *-masi*. — In een tweede vergadering sprak de heer Dr. J. van IJzeren over *De spelling van het Grieksch*, en ging daarbij na hoe reeds vroeg een zeker conservatisme daarin heerschte, dat ook op dit oogenblik vrij sterk is. Prof. Hesseling gaf een opmerking, vooral om zijn instemming met het gehoorde te betuigen. Vervolgens sprak de heer Prof. Damsté over *De beteekenis der woorden cateia, aclis en tragula*. Die termen zijn tot dusverre niet juist verklaard: zij moeten voorwerpen hebben aangeduid als de *boomerang*, die thans nog in Australië voorkomt en oudtijds overal moet zijn bekend geweest. De heeren Bierma, van Wageningen en Berlage deden eenige vragen, die door den spreker werden beantwoord.

In de Afdeeling voor Germaansche en Romaansche Philologie (voorzitter Prof. Dr. R. C. Boer) sprak in de eerste vergadering de heer Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen over het vraagstuk *Wolfram-Kiôt*. De dichter Kiôt moet inderdaad hebben bestaan, en wordt door Hagen te recht gezocht in de omgeving van Richard Leeuwenhart, maar door hem waarschijnlijk ten onrechte geïdentifieerd met Philippus Pictavensis. De vorm der Graallegende bij Wolfram is waarschijnlijk ouder dan de gewone vorm, maar hij is niet orthodox en kon daardoor in Noord-Frankrijk niet blijven bestaan. De heeren Boer, Blöte en te Winkel stelden eenige vragen. — De heer Dr. A. Beets sprak over *Een middeleeuwsche allegorie*, t. w. over die welke voor-

komt in mnl. *met valen mennen* en in daarmede gelijkstaande uitdrukkingen in andere talen, ter aanduiding van valschheid. Reeds in 1894 heeft H. Bradley aangetoond, dat het „vale paard" in de Openbaring tot die uitdrukkingen aanleiding moet hebben gegeven. — De heer Dr. A. J. Barnouw handelde over *The Milleres Tale van Chaucer*, ten betooge dat in de vertelling van den molenaar twee verschillende stoffen tot één verhaal zijn vereenigd. — De heer P. Valkhoff sprak over *De evolutie van de beeldspraak in de moderne Fransche letterkunde*, en ging daarbij na, hoe de thans gezochte eenvoud eerst na de tijdperken van het pseudo-classicisme, de romantiek en het realisme kon gewaardeerd worden. — De heer W. Davids leverde een *Bijdrage tot de studie van het Spaansch en Portugeesch in Nederland* naar aanleiding van hetgeen hem bekend was omtrent de taal der Portugeesche Israëlieten te Amsterdam. De heeren van Doorn en Knuttel stelden daarover enkele vragen.

De Afdeeling voor Geschiedenis en Archaeologie (voorzitter Prof. Dr. Th. Bussemaker) hield evenzoo hare eerste vergadering op 30 Maart. De heer Dr. J. S. Theissen sprak over *De Fransche Regeering en de Fransche Omwenteling.* Hij behandelde daarbij de *Vorgeschichte zur französischen Revolution* van Prof. Adalbert Wahl, en gaf een critiek van diens beschouwingen, die eigenlijk een verdediging behelzen van de Fransche regeering in de 18de eeuw. — De heer Prof. Dr. J. Huizinga sprak over *De bronnen van de geschiedenis van den middeleeuwschen scheepsbouw.* Hij onderscheidde daarbij: overblijfselen, afbeeldingen, berichten en bescheiden, taalkundige gegevens. Zeer vele vraagstukken zijn hier nog onopgelost. De heeren Muller, Bouricius, Posthumus, Boekenoogen en Blok wisselden met den spreker van gedachten. — In de tweede vergadering hield de heer Dr. N. W. Posthumus een rede, getiteld *Bevolkingsverhoudingen in een Hollandsche stad op het einde der 16de eeuw.* De spreker maakte gebruik van een register van 1581, waarin men allerlei opgaven vindt omtrent de bevolking van Leiden in dat jaar, en waaruit hij een zeer heldere voorstelling wist te reconstrueeren. De heeren Gosses, Knappert, Colenbrander en Burger maakten enkele opmerkingen. — Daarna sprak de heer Dr. N. Japikse over *De aard der volksbewegingen van 1747 en 1748 in Nederland*, en beriep zich daarbij vooral op de pamfletten uit het tweede stadhouderlooze tijdperk, die een denkbeeld geven van de twee politieke partijen die elkaar in 1747 en 1748 bestreden, de partij der regenten en die van Oranje, door een groot deel der bevolking gesteund. Opmerkingen werden gemaakt door den heer Colenbrander en den heer Bussemaker.

In een vereenigde vergadering van de Afdeeling voor Classieke Philologie en die voor Geschiedenis sprak de heer Dr. A. Rutgers van der Loeff over *De Messeensche mysteriën.* Hij besprak de gegevens waardoor men eenige kennis daaromtrent bezit en die door een ontdekking van Prof. Vollgraff zijn vermeerderd; vervolgens hoe deze mysteriën onder Attischen invloed zijn gekomen. De heeren Bierma, Kuiper en Kern namen deel aan de hierop gevolgde gedachtenwisseling.

De Afdeeling voor Paedagogiek (voorzitter de heer Dr. P. V. Sormani) hield evenzoo op 30 Maart hare eerste vergadering. — Mej. Dr. Chr. Ligtenberg sprak hier over *De plaats van de aesthetica in het onderwijs.* De spreekster betoogde, dat de school inderdaad zich ten doel moet stellen het schoonheidsgevoel te doen ontwaken, niet doordat de docent rechtstreeks daarover spreekt, maar door den aard van zijn onderwijs, voor zoover de onderwezen vakken hiertoe gelegenheid geven. Prof. te Winkel maakte een opmerking, die door de spreekster werd beantwoord. — Daarna behandelde de heer Dr. A. H. Kan *De oude geschiedenis in de vierde klasse der gymnasia.* Hij lichtte toe, hoe volgens hem aan het Kon. Besluit zou kunnen voldaan worden, dat een behandeling der oude geschiedenis in haar geheel verlangt. Het was volgens hem niet onmogelijk aan dien eisch te voldoen, maar zekere beperkingen waren daarbij noodzakelijk. Deze voordracht gaf aanleiding tot opmerkingen van de heeren van Gelder, Leendertz, Bolkestein, Bierma en Theissen. — Op den tweeden dag zou de heer Dr. R. van Oppenraay een voordracht houden; deze was door ongesteldheid verhinderd. De heer Dr. E. Bessem sprak over *De grammatica in verband met de lectuur.* Hij wenschte een degelijke behandeling der grammatica, maar in beknopten vorm, en daarbij korte aanduidingen over al datgene waarin de taal van bepaalde schrijvers van de normale vormen afwijkt: immers hij zou niet alleen de meest geroemde auteurs willen behandelen, maar ook andere, ter vergelijking.

In de slotvergadering werd behandeld het Verslag van de op het vorige Congres benoemde Commissie voor de uitspraak van het Latijn (zie *Museum* XIV, 315). Na een uitvoerige gedachtenwisseling, waaraan door vele leden werd deelgenomen, vereenigde de meerderheid der vergadering zich in beginsel met de voorstellen der Commissie. Op voorstel van Prof. H. Kern werd besloten het volgende Congres te Groningen te houden en in de eerste plaats den heer Prof. Dr. U. Ph. Boissevain tot het voorzitterschap uit te noodigen. Prof. van Leeuwen sloot daarop het Congres, na van Prof. Kern uit aller naam dank voor zijn leiding te hebben ontvangen.

In het *Annuaire* der Leuvensche Universiteit vinden wij een *Rapport sur les travaux du Séminaire Historique.* Dit seminarie staat onder leiding van den kerkhistoricus prof. Alfred Cauchie en omvat drie sectiën: die der kerkgeschiedenis, der instellingen van de Middeleeuwen en der kritische oefeningen in het gebruik der bronnen. Onder de onderwerpen der eerste sectie noemen wij de studie over het Manicheïsme, over den exegeet Nicolaas van Lyra, over de betrekkingen van Erasmus tot Luther, over de Bijbelstudiën in de Nederlanden 1564-1640, over Jean Morin. In de tweede rubriek vinden wij een studie over de bronnen der Scandinavische geschiedenis en een over Ubertino van Casale, benevens een paar kleinere. In de derde een studie over de wording der Gallicaansche denkbeelden en andere over Fransche kerkgeschiedenis. Iedere studie wordt door één student bewerkt.

In de *Bulletins de la Commission Royale de Belgique*, waarin zooveel voorkomt, dat ook over onze geschiedenis van belang is, vinden wij (t. 78 van 1909) een belangrijke samenvatting door de heeren Cauchie en Van der Essen te Leuven van *Les sources de l'histoire nationale conservées à l'étranger dans les archives privées*; daarin wordt ook van onze onderzoekingen in buitenlandsche archieven een ruim gebruik gemaakt. — In hetzelfde deel geeft de heer Van der Essen een belangrijke mededeeling aangaande de stukken over de *Nonciature de Flandre*, gevonden in de collectie Barberini in de Vaticana.

Het *Department of historical research* van de *Carnegie Institution* te Washington zond ons zijn verslag over 1909, waaruit blijkt o. a. met hoeveel ijver ook de Amerikaansche geschiedvorsching nagaat, wat er in buitenlandsche archieven voor Amerikaansche geschiedenis te vinden is. Wij vestigen de aandacht op de wijze, waarop dit onderzoek wordt ingericht en waarbij het door Nederland gegeven voorbeeld wordt

gevolgd. Met name geschiedt dit te Rome zooals blijkt uit de mededeelingen omtrent het onderzoek van prof. Fish aldaar

De uitgever James Clegg te Rochdale (Lancashire, Engeland) heeft laten verschijnen den 8sten druk van *The International Directory of Booksellers and Bibliophile's Manual*; de 7de druk verscheen in 1906. In dit handige deel van ruim 500 bladzijden vindt men een aantal opgaven omtrent uitgevers en verkoopers van boeken, tijdschriften, prenten, en omtrent bibliotheken en verzamelingen, inzonderheid in Groot-Britannië en de Vereenigde Staten. Voor andere landen (in de verschillende werelddeelen) worden toch ook nog een groot aantal namen van boekhandelaars medegedeeld.

In de *Bulletins de la Commission royale d'histoire de Belgique* verscheen een uitvoerig rapport van Pirenne over „les travaux de la Commission", sedert hare oprichting in 1834.

Het zesde deel (1866-1871) verscheen der *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen* van Thorbecke, uitgegeven door mr. G. G. van der Hoeven (Arnhem, Gouda Quint).

Van het groote werk over den *Java-Oorlog*, oorspronkelijk bewerkt door Louw, thans door De Klerck, verscheen het zesde deel, behandelende de na den oorlog ten opzichte der Vorstenlanden genomen staatkundige maatregelen.

De heer Joosting gaf thans in de *Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen* het derde deel uit van de *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*: een lijvig boekdeel van meer dan 800 blz. met 284 meerendeels voor het eerst uitgegeven stukken.

Van Mendels' *Joodse Gemeente te Groningen*, oorspronkelijk verschenen in den *Groninger Volksalmanak* en daaruit afzonderlijk uitgegeven, is een tweede herziene en vermeerderde druk verschenen (Groningen, Wolters, 1910).

Van den *Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde* heeft, nadat geruimen tijd geen nieuw nummer verschenen was, thans het licht gezien het vierde Heft van Band I, de in het Engelsch geschrevene *Vedic Grammar* van prof. A. A. Macdonell. Dit werk, dat niet minder dan 435 zeer compres gedrukte bladzijden groot 8° telt, behalve twee in kolommen gedrukte indices, herinnert in zijne veelomvattendheid, nauwgezetheid, rijkdom aan gegevens, volledigheid aan Pischel's Prakrit grammatica, die in denzelfden *Grundriss* is verschenen, en zal ongetwijfeld evenals deze, voor langen tijd de standaard-spraakkunst blijven voor het taalgebied dat er door bestreken wordt. Bij zooveel goeds en kostbaars, als hier den Indologen en den Indogermanisten wordt aangeboden, is een woord van dank en van bewondering op zijne plaats voor de jaren lange zelfopofferende inspanning, de „painstaking labour", die de schrijver zich moet hebben getroost om de taak, die hij op zich had genomen, op deze wijze te volbrengen.

J. S. S.

Van dr. J. S. Speyer's uitgave van de *Captivi* van Plautus, met aanteekeningen, is dezer dagen een tweede druk uitgekomen bij de firma voorheen E. J. Brill. In de voorrede zegt de bewerker dat de groote vooruitgang van de Plautijnsche studiën in de laatste twintig jaar eene grondige herziening van tekst en noten noodig maakten, die dan ook in overeenstemming zijn gebracht met den huidigen stand der wetenschap. Overigens zijn de geest en de inrichting van deze editie dezelfde gebleven, als in den eersten druk.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Indogermanische Forschungen, XXVI, 1—5: Festschrift für Karl Brugmann, II (A. Thumb, Altgriechische Elemente des Albanesischen. — A. Cuny, Grec αἰγίλωψ, „espèce de chêne", lat. *īlex*. — E. W. Fay, αἴων and *imago*. — M. Niedermann, Zur griechischen und lateinischen Wortkunde. — P. Persson, Zur lateinischen Grammatik und Wortkunde. — K. Meister, Altes Vulgärlatein. — A. Ernout, Note sur les thèmes en *-u-* latins. — R. Günther, Die ursprüngliche Gestalt des lateinischen Präverbs *re, red*. — M. Pokrowskij, Lateinische Zusammenrückungen. — F. Solmsen, Zur lateinischen Etymologie. — J. P. Postgate, Three Latin Etymologica. — F. Stolz, Die Flexion von *lavere* und *lavāre*. — O. Brugmann, *Andes-Andicus*. — R. Thurneysen, Die irische Personalendung *-enn, -ann*. — J. Vendryes, A propos de la flexion du présent irlandais *tíagu*, „je vais". — W. Stokes, Irish Etymologies. — O. Bremer, Die germanische „Brechung". — W. van Helten, Zur pronominalen Flexion im Altgermanischen. — B. Delbrück, Das schwache Adjektivum und der Artikel im Germanischen. — A. Meillet, Sur le prétérito-présent got. *lais*. — R. Loewe, Der Goldring von Pietroassa. — E. Mogk, Die Halbvokale *i̯* und *u̯* in der isländischen Literatursprache. — A. Noreen, Ein Paar altnordische Seenamen. — E. Sievers, Ags. *wērig*, „verflucht". — T. E. Karsten, Altdeutsche Kulturströmungen im Spiegel des finnischen Lehnworts. — J. H. Kern, Zum Verhältnis zwischen Betonung und Laut in niederländisch-limbürgischen Mundarten. — N. van Wijk, Eine polnisch-niederländische Parallele. — E. Schwyzer, Die Demonstrativpronomina des Schweizerdeutschen. — H. Pedersen, Zum slavischen *z*. — J. J. Mikkola, Zwei slavische Etymologien. — O. Schrader, Der Hammelsonntag. — W. Fhr. v. d. Osten-Sacken, Zur Entwicklungsgeschichte der Nomina auf slav. *-iba*, lit. *-ýbas, -ýba, -ýbė*, lett. *-iba*. — A. Leskien, Litauische Personennamen. — R. Gauthiot, A propos des nominatifs pluriels lituaniens. — G. Herbig, Indogerm. Sprachwissenschaft und Etruskologie. — W. Streitberg, Kant und die Sprachwissenschaft. — Karl Brugmanns Schriften, 1871—1909).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXV, 1: Ritman, De tocht van Lodewijk van Nassau langs de Maas. — Wolff, Vestiging en uitbreiding der Joden te Rome. — Stellwagen, Uit en over graaf Lehndorffs dagboek. — Historische mededeelingen, — Mededeelingen op geographisch gebied. — Bibliographie.

Revue Historique, CIII, 1: Kybal, Origines du mouvement hussite (Janoy). — Batiffol, Louis XIII et Luynes, II. — Mathiez, Les philosophes et la séparation de l'Église et de l'État. — Ermonie, La question nestorienne. — Bulletin historique (France: Époque contemporaine. — Histoire de l'Église au moyen âge. — Allemagne: Histoire politique. — Italie: Époque contemporaine). — Correspondance (Reinach over *Orpheus*); 2: Febvre, L'application du Concile de Trente en Franche-Comté, I — Batiffol, Louis XIII et Luynes (slot). — Thomas, Le signe royal et le secret de Jeanne d'Arc. — Buron, Un prophète de la Révolution américaine. — Sée, La rédaction et la valeur historique des cahiers de paroisses 1789. — Bourgin, Santa Rosa et la France, I. — Bulletin historique (France: époque moderne. — Antiquités latines. — Antiquités chrétiennes. — Histoire de l'Art).

English Historical Review, 1910, April: Perkins, The Knights Templers in the British Isles. — Jenkinson, The first Parliament of Edward I. — Marsden, Early prize jurisdiction. — Mowat, Sir Thomas Roe to Vienna 1641/2. — Notes and Documents.

Historische Zeitschrift, CIV, 3: Finke, Dante als Historiker. — Michael, Walpole als Premierminister. — Wahl, Beiträge zur deutschen Parteigeschichte.

Historische Vierteljahrschrift, XXI, 1: Busch, Englands Kriege in 1513, I. — Kleine Mitteilungen (Sander, Stadtfestungen und Burggrafenamt im früheren Mittelalter).

Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VIII, 1: Keutgen, Die Entstehung der deutschen Ministerialität. — Haff, Markgenossenschaft und Stadtgemeinde. — Dehio, Natural- und Geldbesoldung an der Kurie. — Bournisien, Contribution à la consistance des biens nationaux. — Hanslik, Kulturgeographie der deutschslavischen Sprachgrenze. — Miszellen (Lehmann, Hansische Handelsgesellschaften, enz.).

Emder Jahrbuch, XVII, 1-2: Pauls, Beiträge zur Geschichte der ostfriesischen Häuptlinge. — Goeman, Das Emder Gesangbuch aus 1630. — Ritter, Zur Häuptlingsgeschichte des Norder-, Harlinger- und Jeverlandes. — Dez., Die Syrtza in Berum und Norden. — Borchling, Der Name des ostfriesischen Fürstenhauses. — Reimers, Landesbeschreibung aus 1600. — Tergast, Der Sarkophag Ennos II. — Ritter, Zur Geschichte des Emder Rathaus-Baues. — Reimers, Gittermann. — Hagedorn, Die Geusen auf dem Wasser (1568).

Tijdschrift voor munt- en penningkunde, XVIII, 2: De Man, Noodmunten van Zierikzee 1574-1576. — Zwierzina, Begrafenispenningen van Roomsche priesters. — Ter Gouw, Centen. — Sassen, Bijdragen tot de muntgeschiedenis van Holland.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Gen., XXVII, 2: Van Balen, Duinvlakten en windkuilen. — De Meyier, De vaarwaters naar Soerabaya (slot). — Danes, Die Karstphänomene im Goenoeng Sowoe.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Baljon, Commentaar op Lukas: Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 2 (van de Sande Bakhuyzen).
De Bas-Wommersom, 1815: Rev. Hist. CIII, 2 (A. D.).
Beerens, De casuistiek en Pascal: Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 2 (Honingh).
Bibliotheca Reformatoria Neerlandica uitg. d. Cramer, en Pijper, VI: Tijdsp. 1910, April (Vos).
Birch, Anna Maria van Schurman: Engl. Hist. Rev. 1910 April (Ward).
Brom, Archivalia in Italië: Engl. Hist. Rev. 1910, April (Johnson).
Elkan, Ph. v. Marnix: Rev. de l'instr. publ. en Belgique, LIII, I (H. P.).
Feith, Ommelander Borgen: Emder Jahrbuch XVII, 1-2 (Borchling).
Van Ginneken, Principes de linguistique psychologique: Zeitschr. f. Psychologie u. Physiologie d. Sinnesorgane 1909, I (K. Bühler); Zeitschr. f. deutsche Philol. XLII, I (K. Vossler).
Groenewegen, Remonstrantie: Onze Eeuw 1910, April (Blok).
Heeris en Toose, Aangename uren: Gids 1910, April (van Hall).
Hulshof, Catalogus codd. mss. Bibl. Univ. Rheno-Traiectinae, II: Mitteil. d. österr. Vereins für Bibliothekwesen, XIII, 4.
W. E. J. Kuiper, De Lysidis dialogi origine tempore consilio: Woch. f. klass. Phil. 1910, n°. 13 (R. Adam).
Morskowski, Sumatra: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 2 (J. J. S.).
Prinsen, Multatuli: Rev. de l'instr. publ. en Belgique, LIII, 1 (J. Lhoneux).
Van Riemsdijk, De Tresorie en Kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Heneg. en Beiersche Huis: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 15 (Coermann).
Lunsingh Scheurleer, Catalogus: Onze Eeuw 1910, April (Kuiper).
Schuyler v. Rensselaer, New York in the 17th century: Engl. Hist. Rev. 1910, April (Egerton).
Speelman, Journaal, uitg. d. Hotz: Rev. Crit. 1910, n°. 11 (A. Waddington).
Thomas à Kempis, Navolging, vert. d. van Dijk: Gids 1910, April (Erens).
Uhlenbeck, Grammatical distinctions in Algonquian: Rev. Crit. 1910, n°. 11 (A. Meillet).
Untersweg, M. J. de Goeje: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 2 (R.).
Zondervan, Land en Volk van onze Oost: Tijdschr. Kon Ned. Aardr. Gen. XXVII, 2 (S.).

PERSONALIA.

Benoemd: aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, vanwege de St.-Radboudstichting, tot Lector in de vergelijkende classieke taalkunde, en in de cultuurgeschiedenis der Christelijke oudheid, de heer Dr. J. Schrijnen te Roermond; tot tijdelijke leerares in het Nederlandsch aan eene H. B. S. met 3-j. c. v. j. te Amsterdam mej. Dr. J. A. Nijland, en tot tijdelijk leeraar in de Staatsinrichting aan die school de heer Mr. N. W. Posthumus; tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Heerenveen de heer S. M. Noach; tot rector van het Gymnasium te Leiden de heer Dr. N. J. Beversen; tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Sappemeer de heer J. Gombert; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Sneek de heer Dr. W. H. C. van Esveld; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Maastricht de heer Endepols; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan de H. B. S. te Nijmegen mej. J. L. A. Lohman; met 7 Mei of eerder het conrector van het Gymnasium te Utrecht de heer Dr. J. Hartelust.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Mei aan den heer C. H. J. van Baren als leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Nijmegen; met 1 Sept. aan den heer Dr. P. M. Bolderman als leeraar in het Latijn aan het Gymnasium te Delft; aan den heer J. van der Laan als leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Maastricht.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (*cum laude*) de heer F. Muller Jz., met proefschrift *De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis pars prior*.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Die XIV m. Martii in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum fuit de XXXIX Carminibus, quae Amstelodamum missa fuerant ut de praemio certarent. Victor renuntiatus fuit

Johannes Pascoli ex urbe Bononia,

qui de *Pomponia Graecina* cecinerat. Praeterea sex carmina laudata fuerunt, nempe: *Oasis*, *Cervisia*, *Ecloga Zanclaea*, *de Siciliae et Calabriae excidio*, *Comoedia*, *de Agrorum cultura fovenda ad Italos*. Haec quoque carmina legati Hoeufftiani sumptibus edentur, si poetae veniam dederint schedulas aperiendi, quod iam fecit poeta carminis de *Oasi* cuius nomen est Eduardus San Giovanni Brooklyniensis.

H. T. Karsten,
Acad. Reg. h. t. ab Actis.

Amstelodami, d. XIV m. Mart. 1910.

ADVERTENTIËN.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Verschenen: van de

Codices Graeci et Latini

PHOTOGRAPHICE DEPICTI

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

Supplementum VIII:

MINIATUREN

der Lateinischen Galenos-Handschrift,

der Kgl. Oeffentl. Bibliothek in Dresden.

Db. 92—93.

IN PHOTOTYPISCHER REPRODUCTION.

Met inleiding en beschrijving van

Prof. E. C. VAN LEERSUM en

Prof. W. MARTIN.

Prijs M. 92.–.

Verschenen:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60** Cent.

Van de

Oud-Christelijke Geschriften

in Nederlandsche Vertaling,

uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst,

onder Redactie van Dr. H. U. MEYBOOM,

Hoogleeraar te Groningen,

zijn het laatst verschenen:

Deel VI. **De Apologeten II. Tatianus en Athenagoras** door Dr. H. U. Meyboom.

„ VII. **De Apologeten III. Theophilus aan Autolycus** door Dr. H. U. Meyboom.

Het genootschap stelt zich voor in den loop der jaren in geregelde orde een soort Bibliotheek van Kerkvaders in Nederlandsche vertaling tot stand te brengen, waarvan het hopen mag dat zij aan de kennis en de studie van het Oud-Christelijk verleden bevorderlijk wezen zal.

De prijs van *f* **1.**— per deel voor inteekenaren op een serie van 5 deelen en *f* **1.25** per deel voor niet-inteekenaren, kan voor niemand een beletsel zijn.

H. HAESSEL VERLAG, LEIPZIG. ROSS-STR. 5—7.

Soeben erschien:

DIE ANFÄNGE DER ROEMISCHEN GESCHICHTSCHREIBUNG

VON

WILHELM SOLTAU

Preis 6 Mark

. . Écrit avec la verve coutumière de l'auteur, le livre de M. Soltau mérite de ne pas passer inaperçu: c'est une belle passe d'armes dans une controverse qui ne sera sans doute jamais close. Journal des Savants.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. **No. 9.** **Juni 1910.**

Solmsen, Beiträge zur griechischen Wortforschung, I (Mansion).
Euripidis Hypsipylae Fragmenta ed. van Herwerden (Groeneboom).
Ciris ed. Némethy (van Wageningen).
Middelnederlandsche Dramatische Poëzie, uitg. d. Leendertz (Cohen).
Bonner Beiträge zur Anglistik, XIX (van der Gaaf).
Hübner, Der Vergleich bei Shakspere (van der Gaaf).
Staël von Holstein, Le Roman d'Athis et Prophilias (Salverda de Grave).
La Noble Leçon des Vaudois du Piémont publ. par de Stefano (Salverda de Grave).
Rocznik Slawistyczny, I (van Wijk).
Prášek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung, I-II (Houtsma).
Mayer, Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft (van Kuyk).
Dehérain, Le Cap de Bonne-Espérance au XVIIe siècle (Hesseling).
Johanna W. A. Naber, Overheersching en Vrijwording (Colenbrander).
Schneider, Zwei Aufsätze zur Religionsgeschichte Vorderasiens (Obbink).
Schoolboeken:
Platons Gorgias, hrg. von Nestle (Ovink).
M. Tulii Ciceronis libri duo de Divinatione, uitg. d. Heeringa (H. D. Verdam).
De Boer en Wilde, Historische Lectuur (Blok).
Wetenschappelijke Mededeelingen (over drie werken, op Minucius Felix betrekking hebbende, door A. J. Kronenberg).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

F. Solmsen, Beiträge zur griechischen Wortforschung, Erster Teil. (Inhalt: 1. ἀγοστός, 2. αἱμωδεῖν αἱμωδιᾶν, 3. αἰσυμνήτης, 4. ἅλις und andere Adverbia auf -ις, 5. ἀμίς ἅμη und Zubehör; σκάπτω und Verwandtes, 6. γογγύλος; γαγγλίον, 7. γράσος und die Sippe von γράω, 8. δεῖσα und der Wechsel von -η und -ᾰ bei den Femininen). Strassburg, Trübner. 1909. (Pr. M. 9).

Dit jongste boek van F. Solmsen brengt iets meer dan nieuwe verklaringen van eenige Grieksche woorden; het beteekent het invoeren eener nieuwe methode in de Grieksche etymologie. Niet als indogermanist, maar vooral als hellenist is schr. werkzaam geweest; en wat hij in de eerste plaats beoogde was niet de Indogermaansche taalwetenschap met nieuwe ontdekkingen te verrijken, maar wel door middel van de etymologie dieper en zekerder te dringen in het wezen der Grieksche taal. Daarom ook heeft hij meest in het Grieksch zelf zijne uitleggingen gezocht. Op ieder behandelde woord concentreert Solmsen al het licht dat eene even grondige als uitgebreide kennis der Grieksche taal maar geven kan. En deze kennis is uit de beste bronnen geput; S. houdt zich niet tevreden met hetgeen woordenboeken leveren. Wat hij wil weten is niet waar een woord geschreven of gedrukt staat, maar waar het gesproken werd, bij welke Grieken, Doriërs of Ioniërs, het in gebruik was; of het in den volksmond leefde of alleen door de letterkundige overlevering een kunstmatig bestaan leidde; waar en wanneer, en ook met welke beteekenis het opkomt, hoe het van de ééne streek naar de andere verhuist, welke omstandigheden zijne verspreiding begunstigden of belemmerden. Zelfs ontziet hij het niet, waar er sprake is van de taal eener gemengde bevolking als die van Megara, de taak te aanvaarden om oude (vóór-Dorische) en jongere elementen te scheiden. Het spreekt van zelf dat wie op zulken grondslag de dialectische vragen aanpakt gewapend moet zijn met eene kennis van de Grieksche taal zooals die slechts door jaren studie te verwerven is. Hij die sedert jaren met onvermoeide aandacht het uitgeven van opschriften en papyrussen gevolgd heeft, die zich vertrouwd heeft gemaakt met al wat in den laatsten tijd geschreven is over homerische taal en κοινή, over Acheisch en Ionisch, over Dorisch en Eolisch, die ook het klassieke Attisch in het licht der vergelijking met andere dialecten heeft leeren beschouwen, die hellenist alleen zal zich berekend kunnen achten voor de reuzentaak door Solmsen ondernomen. Voeg daarbij het ontginnen van twee gebieden waar bijna alles nog te doen was, het benuttigen der Grieksche eigennamen (zie aangaande de partij welke daaruit te trekken is, verschillende artikels van Solmsen in het Rhein. Mus., b. v. 59, blz. 481 vlg.) en het uitbaten der oudgrieksche lexicographie: dit geeft ons ongeveer een volledig beeld van het doel dat S. betrachtte en van de middelen die hij in het werk stelde om het te bereiken.

Breedheid in de opvatting, een buitengewone scherpte van blik in het onderzoek, een onvermoeid streven

naar volledigheid in het benuttigen der bronnen, deze eigenschappen kenteekenen S.'s methode. Merkwaardig ook zijn de resultaten, maar hiervan is het moeilijker een juist begrip te geven. Eene eigenaardigheid in S.'s werkwijze is het, dat hij vaak onderweg stilstaat bij eene bijkomende vraag of zich door eene tegenwerping laat ophouden: dan verlaat hij beslist de rechte lijn, slaat met zijn tegenstander een zijpad, dikwijls een dwaalspoor in, volgt hem op den voet en keert eerst naar zijne hoofdrichting terug, als alle moeilijkheden overwonnen of ten minste tot hare ware verhoudingen teruggebracht zijn. Uit den aard der zaak is het moeilijk een overzicht te geven van een onderzoek naar deze methode geleid, te meer daar het reeds bij de lectuur soms lastig te volgen is. Ten andere maken dikwijls juist deze bijvragen de waarde van het boek uit, daar zij, hoewel terloops behandeld, vaak evenveel belang hebben als de hoofdkwestiën. Volkomen verkeerd zou de meening zijn dat alleen de twaalf of dertien woorden die de inhoudstafel noemt, aan eene etymologische discussie onderworpen zijn: wie bij het verschijnen van het tweede deel met de registers de moeite zal nemen om woorden als Ἀγαμέμνων, ἀμύμων, ἄσπαλος, Ἥρα, καμασήν, τελαμών en veel andere op te slaan, zal verbaasd staan voor den omvang van het etymologisch gebied in deze Beiträge onderzocht.

Als voorbeeld van S.'s methode op haar best kunnen wij het artikel αἱμωδεῖν αἱμωδιᾶν uitkiezen. Eerst dient het gebruik en de geschiedenis van het woord vastgesteld. Niet att. αἱμωδεῖν maar wel ion. αἱμωδιᾶν is de vorm van het woord in de κοινή, wat S. wijt aan den invloed der Ionische geneeskunde. Niets in de beteekenis (cf. Jerem. 38, 29 καὶ οἱ ὀδόντες τῶν τέκνων ᾑμωδίασαν 'de tanden der kinderen zijn stomp geworden') wijst er op dat αἱμωδεῖν iets gemeen zou hebben met αἷμα 'bloed'. Er moet dus elders eene uitlegging gezocht worden. Welnu de anlaut αἱ- komt goed overeen met het germ. *sai-* in got. *sairs* (adj.) 'zeer'; en als men op grond van een idg. **sai-* een adjectief **saimos* gr. *αἱμος 'zeer' construeert, dan kan uit *αἱμος en ὀδούς een *αἵμωδος 'zeere tanden hebbend' samengesteld worden en eindelijk uit *αἵμωδος een werkwoord αἱμωδεῖν voortkomen. Om ons van de juistheid dezer constructie te overtuigen, heeft S. te bewijzen: 1. dat *ai* in het Got. wel degelijk idg. *ai*, niet *oi*, vertegenwoordigt; 2. dat het onderstellen van **saimos*, nevens **sairos* (= got. *sairs*) door parallelle *mo/ro-* afwisselingen gerechtvaardigd is; 3. dat eene samenstelling αἱμο- + ὀδούς wel tot *αἵμωδος zal leiden. Voor dit laatste punt is eene aparte bewijsvoering noodig: a) de oudste nominatief van ὀδόντ- is niet ὀδούς, maar ὀδών (zooals in het Ionisch); b) νωδός 'tandeloos' vergeleken met ὀδών veronderstelt noodzakelijk een tusschenvorm *νώδων c) *νώδων heeft nevens zich νωδός in het leven geroepen naar het model van στράβων : στραβός, ἀκύμων : ἄκυμος, enz. Bijgevolg is *αἵμωδος evenals νωδός eene regelmatige afleiding van ὀδών, en αἱμωδεῖν van αἵμωδος. Elkeen dier afzonderlijke punten wordt door den schrijver uitvoerig behandeld en in 't kleine nagegaan, zoodat om zoo te zeggen aan twijfel geene plaats meer gelaten wordt.

In het even behandelde voorbeeld gaat de bewijsvoering over 't algemeen recht op het doel af. Veel ingewikkelder en lastig te volgen is de gedachtengang in het artikel αἰσυμνήτης, dat talrijke moeilijke kwesties raakt en eigenlijk uitloopt op eene volledige studie van het dialect van Megara. De duizend-en-één bijzonderheden door S. bijeengebracht om de identiteit van het voor-Dorische Megarisch met het Ionisch te bewijzen, (zie b. v. de verzameling van naamwoorden op -ην blz. 116 en vlg.) zijn in hooge mate lezenswaardig. Eveneens is het zeer zorgvuldig bewerkte *Exkurs* over de westgrieksche bestanddeelen van het Megarisch uiterst welkom. Maar wat de stelling zelve betreft moeten wij ons van oordeel onthouden. Waar de resultaten in zulke mate de grenzen van onze positieve kennis te buiten gaan, daar kunnen wij tegenover de vernuftigste combinatiën, hoe vindingrijk ook opgebouwd, en al worden ze nog zoo voorzichtig voorgesteld, slechts zeer sceptisch gestemd zijn. Wij weten nauwelijks hoe de Dorische Megariërs spraken: hoe zullen wij dan omtrent het voor-Dorische eenige zekerheid bekomen?

Twee artikels behooren eerder tot de „Stammbildung" dan tot de eigenlijke etymologie: ἅλις en de meeste andere bijwoorden op -ις worden als nominatieven van *i*-stammen uitgelegd (blz. 156 en vlg.); en onder δεῖσα wordt op goede gronden de stelling verdedigd, dat alleen *jə*-stammen oorspronkelijk een nominatief op korte ᾰ in het Grieksch gehad hebben. In talrijke gevallen is eene oudere ᾱ (η) door ᾰ verdrongen en S. toont aan, hoe en door welke associatiën deze wijziging zich als het ware onder onze oogen voltrekt.

De overige artikelen kunnen wij slechts zeer kort bespreken. Wat S. over 'ἀμίς ἄμη und Zubehör' bijbrengt zou tot veel discussie aanleiding kunnen geven, al moet men hier weer zijne bewondering uitdrukken voor de philologische nauwgezetheid van den schrijver en voor de keurige afwerking van de behandeling. In het zelfde opstel vindt men eene zeer goed geslaagde poging om de verschillende wortels *skap-*, *skabh-*, *skāp-* en *skep-* uit elkander te onderscheiden. Eveneens zou veel te zeggen zijn over γογγύλος (blz. 213—228) en γράσος, γράω (blz. 228—235); maar eene uitvoerige bespreking zou in het oneindige uitloopen.

Ten slotte zou ik nog eenige woorden willen wijden aan het eerste opstel, dat handelt over ἀγοστός. Wat dit woord beteekent wisten de ouden reeds niet, wij weten het evenmin. S. wil het in verband brengen met Oslav. *gŭrstĭ*, Russ. *gorstĭ* ‚greep, handvol' en verder met ἀγείρω 'inzamelen'. Ἀγοστός zou dus voor *ἀγορστός staan en beteekenen 'mit Sammeln begabt', bij gevolg 'hand'. Wat de klanken betreft gaat de ontwikkeling van -ρστ- tot στ niet zonder moeilijkheden (zoo wordt b. v. παστάς uit *παρστάς, waarop S. als bewijsgrond steunt, anders verklaard door E. Fraenkel, KZ. 42, blz. 245—247) maar deze zijn niet onoverkomelijk en het hoofdbezwaar tegen om 't even welke etymologische uitlegging is o. i. de volkomen onzekerheid waarin wij verkeeren aangaande de beteekenis van ἀγοστός. Beteekent het woord hand, arm of elleboog, niemand zou het kunnen zeggen. Met dit voorbehoud lijkt ons de etymologie zeer aannemelijk. Zooals bekend is behoort ἀγείρω tot een wortel *ger-* (velare *g*),

waartoe l. *grex* enz. ook te rekenen is en die 'verzamelen, vergaderen' of iets dergelijks schijnt te beteekenen. De ἀ- van den anlaut is dus geen deel van den wortel en moet verklaard worden. Voor S. is het een reductiegraad n̥ van het voorzetsel *en, Grie. ἐν. Deze uitlegging komt mij uiterst twijfelachtig voor. Dat het Idg., dat *n̥ zeker als zwakken vorm van *ne (negatie) kende, daarnevens een *n̥ 'in' zou bezeten hebben moet nog bewezen worden. Weliswaar heeft het Lithuaansch į, *in-*, wat op *n̥ en niet op *en wijst, maar in in dezelfde groep zegt het Pruisisch *en*, en buiten deze taal is er geen enkel spoor van *n̥ in het Idg. (lat. *in* bewijst natuurlijk niets, daar het evengoed *en* als n̥ kan weergeven). Ook staaft S. zijne meening alleen met Grieksche voorbeelden. In een aantal „prothetische" ἀ's kan met een beetje goeden wil de beteekenis *in* teruggevonden worden, maar deze uitlegging is voor de meeste voorbeelden volstrekt niet noodzakelijk. In één woord heeft ἀ- zonder twijfel den zin *in*, n. l. in ἄκαρος· σημαίνει τὸ ἐγκέφαλον (Etym. magn.). Nu dit voorbeeld is ook nog niet afdoende, want wij weten niet aan welke bron de glosse ontleend is en zekere dialecten laten de nasaal, althans in de spelling, vóór consonant wegvallen; ἄκαρος kan best mogelijk voor *ἄγκαρος staan. En wie weet of ἐγκ- zich niet tot ἀγκ- ontwikkeld heeft, juist zooals de Fransche *en* tegenwoordig gelijk is geworden aan *an*?

Wat er ook van zij van deze laatste onderstelling (die ik natuurlijk voor eene bloote gissing uitgeef), het alleenstaande ἄκαρος met het eveneens geïsoleerde lit. į, *in* volstaat niet om het bestaan van idg. *n̥ waarschijnlijk te maken. Wil men dan absoluut een voorvoegsel ἀ- in ἀγείρω terugvinden, welnu laten wij *ἀδ- = lat. *ad* veronderstellen, de zin 'naar .... toe' (*ad*) past even goed in een werkwoord 'vergaderen, verzamelen' als b. v. πρός in προσάγεσθαι 'vergaderen, (beenderen) oprapen' (Eurip. *Suppl.* 949), of *ad* in het Romaansch ital. *assembrare*, fra. *assembler*, uit *ad* en *simul*, alhoewel het adverbium 'te zamen' door *insembre*, *insembra*, *ensemble* (met *in*) wordt uitgedrukt (cf. Diez⁵ s. v. *insembre*, *sembrare*). Waarom niet *bij-*, *toe-zamelen* even goed als *inzamelen*? Er blijft natuurlijk nog deze moeilijkheid, dat wij niet weten of *ἀδ- in het Grieksch ooit bestaan heeft. Dat δ in samenstelling voor σ en misschien voor andere consonanten verdween, verklaart ons voldoende waarom ἀ- de vorm van het voorvoegsel is; en aan een anderen kant is het licht te begrijpen dat een voorzetsel ἀ- afzonderlijk niet in gebruik bleef. Maar, zal men opwerpen, als het bestaan van een Grieksch ἀδ- niet beter kan bewezen worden, waarom dan niet eenvoudig n̥ aangenomen, zooals Solmsen wil? De reden is deze: voor 't Grieksch kan men twijfelen aan het bestaan van *n̥ en aan het bestaan van *ad; voor het Idg. integendeel heeft men ten minste drie zekere blijken (ital. kelt. germ.) van het bestaan van *ad, terwijl de vorm *n̥ zeer moeilijk te verdedigen is. Het spreekt van zelf dat Idg. *en onder zekere accentvoorwaarden gereduceerd werd tot *n̥. Maar het eenstemmig getuigenis der idg. talen (armen., alban., grie., ital., kelt., germ., pruis. *en*) schijnt er op te wijzen dat reeds in Indogermaanschen tijd de volgraad *en de plaats van *n̥ heroverd had; anders zouden zeker meer sporen van *n̥ te ontdekken zijn dan de eenige vorm į, *in* van het Lithuaansch, welke misschien anders te verklaren is.

Buiten ἀγείρω kan men ἀ = *ἀδ- nog weervinden in ἀτύζω (**ad* + wortel van Skr. *tuj-*), ἀπέλλα 'vergadering'; wat even goed kan beteekenen 'het duwen, drijven *naar* eene plaats (*ad-pellere*)' als 'het drijven *in* een perk' (S. blz. 19 verdedigt met recht de stelling dat πελ- gelijkstaat met lat. *pellere*; maar het voorvoegsel is volgens hem *n̥), verder nog ἀππαλάζειν· ἐκκλησιάζειν Hes., waar ἀππ- misschien nog een spoor van ἀδ + π- bewaart. Overigens, gelijk S. zeer juist opmerkt, is het in veel gevallen zeer moeilijk uit te maken wat onder een voorvoegsel ἀ- schuilen kan: met even veel grond zal men het voor *n̥ als voor *sm̥ (in voorbeelden waar psilose om eene goede reden aan te nemen is) of, laten wij het bijvoegen, voor *ad- kunnen houden; niet meegerekend dat nog dikwijls ἀ privativum insgelijks in aanmerking komt. Deze opvatting van ἀ- als *ad is niet nieuw. Vroeger heeft Prellwitz ἀσ- als *ad + s verklaard in ἀσπάζομαι en ἄσβολος (cf. *B. B.* 15, blz. 159—160) en ἀτμήν verdeeld in ἀτ- (= *ad) + μην (ibid. 19, blz. 304). Zijne combinatiën hebben weinig instemming gevonden, wat ons niet moet verwonderen, aangezien zij niet heel overtuigend zijn. Froehde heeft ook (*B. B.* 15, blz. 241 en vlg.) *ad* gezocht in Ἀπέλλων, dat hij vergeleek met lat. *ad-pellāre*, got. *spilla* 'verkondiger'. Het is niet waarschijnlijk dat nog veel andere voorbeelden zullen gevonden worden: maar dit bewijst niet dat *ἀδ- in het Grieksch nooit zou bestaan hebben. Kende men de oudgermaansche talen niet, hoe zou germ. *at in het Ned. of Hd. op te sporen zijn?

Deze enkele staaltjes van hetgeen S.' Beiträge interessants en lezenswaardigs leveren, zullen volstaan, naar wij hopen, om menigen lezer te bewegen er nader kennis mee te maken. Alleen bij een aandachtig lezen en herlezen, bij een ernstig bestudeeren van het boek zal men zich vertrouwd maken met de buitengewoon uitgebreide stof die het bevat. Ook hopen wij dat het tweede deel, even rijk van inhoud en voorzien van registers die het gebruik er van vergemakkelijken, spoedig op het eerste zal volgen.

Luik. Joseph Mansion.

Euripidis Hypsipylae Fragmenta. Post Grenfellium et Huntium in usum studiosae iuventutis edidit **Henricus van Herwerden.** Traiecti ad Rhenum apud A. Oosthoek. 1909. (Pr. *f* 0.75).

In het zesde deel der Oxyrrhynchi pap. gaven Grenfell en Hunt een belangrijk deel van Euripides' Hypsipyla uit, met medewerking van Murray en v. Wilamowitz-Moellendorf, „qui quidquid tangit ingenii sui lumine illustrat". Prof. v. Herwerden kwam op de gelukkige gedachte deze tragedie voor meerderen toegankelijk te maken door haar „exiguo pretio" afzonderlijk uit te geven met de belangrijkste opmerkingen der eerste uitgevers, hier en daar uitgebreid met eigen vindingen.

Hierbij voegde hij de fragmenten van deze tragedie, elders door Nauck bijeengebracht.

De inleiding geeft ons inlichtingen omtrent de vondst in den waarschijnlijken loop der handeling, welke in hoofdzaak althans gereconstrueerd kan worden, al blijft het voorloopig een quaestieus punt wat Hypsipyla's zoons uitvoeren. Dat Thoas of Euneus — en niet Hypsipyla — begint te spreken, gelooft men v. Wilamowitz. Moellendorf gaarne.

De invullingen blijven uit den aard der zaak gissingen zonder meer, doch ondanks de fragmentarische overlevering kan men sommige passages met aesthetisch genot lezen.

Bij de lectuur treffen eenige nieuwe woorden als het schoone compositum ἐκγαληνίζειν, de weinig elegante verbinding Διοτρόφον τροφόν, het nergens elders in de tragedie voorkomende ἀμφίς, de nieuwe samenstelling μηλοβοσκός, het woord πήληκα i. d. zin van „cristam", λευκαίνειν in intr. zin, διήκειν = διιέναι en de ongewone verkorting van de υ in κωλύει, die men overigens slechts kent uit Arist. Av. 723, 972 en de nieuwe comedie.

De text is over het algemeen goed overgeleverd. Leerzaam is de corruptie στρατων i. p. v. het noodzakelijke στατῶν onder den invloed van het woord στρατοῦ, dat aan het begin van het volgende vers staat. Twijfelachtig schijnt het, of men het recht heeft bij Euripides met v. Wilamowitz een ὑδεῖν (ὕδειν) te vermoeden, dat eerst bij de Alexandrijnsche dichters voorkomt. De verbetering van v. Herwerden μήσωμαι i. p. v. μνήσωμαι (p. 15) geeft ongetwijfeld een goeden zin. Ik kan evenwel niet meegaan met de verklaring van fr. 60 v. 21, dat nu reeds een crux interpretum dreigt te worden. De plaats luidt:

ἄγετε, φίλων γὰρ οὐδέν᾽εἰσορῶ πέλας,
ὅστις με σώσει· κενὰ δ᾽[ἐ]πῃδέσθην ἄρα.

De Engelsche uitgevers vertalen: „vain then was my compunction." Zij meenen nl. dat Hypsipyle zoo spreekt, omdat zij haar vlucht opgevend vrijwillig zich overgaf aan Eurydice. Murray verklaart „I was reverenced, spared". van Herwerden „frustra ergo imploravi veniam sive commiserationem" en zoo ook O. Schröder (Berl. Woch. 1909, Febr. 28).

Ik meen, dat de plaats anders verklaard moet worden. Neemt men ἐπῃδέσθην met den uitgever als dep. pass. en gaat men voor de woordbeteekenis uit van het fragm. van Aeschylus (135) σέβας δὲ μηρῶν ἁγνὸν οὐκ ἐπῃδέσω (ontzien), dan kan men hier Hypsipyla, als zij ziet, dat Amphiaräus haar niet te hulp komt, wanhopig laten uitroepen: „tevergeefs dus heb ik (den vreemdeling) de passende αἰδώς bewezen (door hem de verlangde bron te wijzen)". In dienzelfden zin zegt zij immers iets later διὰ γὰρ σὴν ἀπόλλυμαι χάριν.

Wie bij deze verklaring het begrip „u" mist, moet een lichte verschrijving aannemen en corrigeeren κενὰ δ[έ] σ᾽ ᾐδέσθην ἄρα, doch het komt mij beter voor, dat Hypsipyla deze woorden spreekt in het algemeen, doch daarbij doelt op Amphiaräus, die blijkens de volgende woorden door dit verwijt er toe gebracht wordt haar te hulp te komen.

Alles bij elkaar genomen kunnen wij den grijzen uitgever hartelijk dankbaar zijn voor dezen nieuwen arbeid. De rest van de Hypsipyla verwachten wij als een nieuwe surprise uit het oude Aegypte: wat dit ons reeds nu schonk, wordt ons in deze uitgave op voortreffelijke wijze aangeboden.

Sneek. P. Groeneboom.

Ciris, epyllion pseudovergilianum, edidit, adnotationibus exegeticis et criticis instruxit Geyza Némethy. Budapestini sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae. MCMIX. (Pr. Kr. 3).

Sedert het jaar 1901 en vooral na 1906, toen Skutsch zijn bekend boekje „Gallus und Vergil" uitgaf, is er beroering in het kamp der Latinisten ontstaan. Op den „Mantuaanschen zwaan", die in den loop der tijden reeds zoo menige veer had laten zitten, werden opnieuw de pijlen van eene felle kritiek gericht. Immers volgens het beweren van den Breslauër hoogleeraar zou Vergilius op tal van plaatsen een literarisch produkt als de Ciris hebben nagevolgd, en dit gedicht moest niet langer beschouwd worden als een lappendeken, na Vergilius' dood uit zijn werken en die van anderen saamgesteld, maar als een door den elegischen dichter Gallus vervaardigd, hoogstaand, archaïsch poëem. Die meening was niet geheel nieuw, want reeds in 1742 had Fortanini de Ciris aan Gallus toegeschreven, maar aantrekkelijk en pakkend, in aardig Duitsch geschreven, was het betoog van Skutsch, zoodat zelfs bewonderaars van Vergilius in hun oordeel begonnen te wankelen. In weerwil van Leo's artikelen in de Hermes is het aantal aanhangers van Skutsch in Duitschland eerder toe- dan afgenomen, naar het mij voorkomt, en stellig is het laatste woord over deze kwestie nog niet gezegd. Onder de verdedigers van Vergilius komt zich thans ook de Hongaarsche geleerde, Geyza Némethy, scharen, over wiens vondst van eene nog onbekende epode van Horatius Damsté onlangs in dit maandblad (16,3) bericht heeft. Némethy slaat, om de onhoudbaarheid van Skutsch' hypothese te bewijzen, een anderen weg dan zijn voorgangers in. Niet tevreden met de collectie parallelplaatsen, die Baehrens in zijne uitgave van de Ciris (P. L. M. II p. 186—191) gegeven heeft, heeft hij opnieuw de Latijnsche dichters van Lucretius tot Germanicus Caesar doorgewerkt en naar zijn zeggen het aantal „loci communes" verdubbeld. Doch ook hier geldt, wat Damsté reeds vroeger over Némethy heeft opgemerkt, dat hij „overal bewuste navolging ziet, waar slechts van verwijderde overeenkomst sprake kan zijn." Zoo wordt, om een enkel voorbeeld te noemen, bij Ciris 4 *florentis... sophiae* opgemerkt: „ex Lucret. III 9—12 et Verg. Georg. IV 563—564", hoewel op de eerste plaats de overeenstemming moet gezocht worden in de woorden: *floriferis... in saltibus,* op de tweede in: *studiis florentem... oti.* De werkelijk treffende gedachte in Cir. 385, dat iemand's asch gaarne rust in eigen vaderland (*et cineri patria est iucunda sepulto*) is geheel wat anders dan hetgeen uit Calvus fr. 16 (Baehr.) en Aen. IV 34 en X 827 door N. geciteerd wordt. Nog een ander bezwaar heb ik tegen de door Némethy gevolgde methode. Het is niet voldoende om bij eene kwestie als deze, plaats op plaats te stapelen, maar telkens dient onder-

zocht en aangetoond te worden, wie navolger, wie nagevolgd is, zooals Skutsch dat bij iedere parallelplaats met groote schranderheid heeft trachten te doen. Maar in dit opzicht schiet de arbeid van Némethy te kort, wat jammer is, daar hij juist zulk mooi materiaal bijeenverzameld heeft, o. a. uit Ovidius [1]). Ook heeft hij nagelaten de argumenten van Skutsch behoorlijk te weerleggen, zooals bij Cir. 267, 299, 302, 394—395, 398, 402—403, 405, 420, 437, 538—541, of hij heeft zijn tegenstander op zulk een wilde manier bestreden, dat Leo zeker wel zal uitroepen: „non tali auxilio". Want Skutsch te bestrijden valt zoo gemakkelijk niet. Dikwijls toont hij overtuigend aan, dat eene bijna gelijkluidende passage beter in de Ciris dan bij Vergilius past, en in dat geval behoort m. i. de tegenpartij ook gulweg te bekennen, dat de dichter van de Ciris zijn model verbeterd heeft. Ook hiervan een paar voorbeelden. Vergilius zegt Ecl. IV 46—47:

„talia saecla" suis dixerunt „currite" fusis
concordes stabili fatorum numine Parcae.

Die laatste regel is moeielijk te verklaren (dat erkent Némethy ook), aangezien *Parcae* en *fatorum numen* vrij wel hetzelfde is. De dichter van de Ciris is dan ook gelukkiger en zegt v. 124—125:

tam patriam incolumem Nisi regnumque futurum
concordes stabili firmarant numine Parcae.

Wat doet nu Némethy? Om de eer van Vergilius te redden, verandert hij *fatorum numine* in *fatorum nemine* („draad") en introduceert aldus in den tekst van Vergilius een woord, dat slechts éénmaal op eene inscriptie (Anth. Lat. II, 1, p. 204, v. 11) voorkomt. Bij eene andere plaats moet een geforceerde verklaring dienst doen, om hetzelfde doel te bereiken. Waarschijnlijk heeft de dichter Calvus het eerst het werkwoord *requiescere* transitief gebruikt (FPR. Baehr. p. 321,13)

sol quoque perpetuos meminit requiescere cursus.

Dit gebruik navolgend schrijft de dichter van de Ciris (v. 233):

quo (sc. tempore) *rapidos etiam requiescunt flumina cursus,*

en Vergilius zegt Ecl. VIII 4 (maar niet met betrekking tot de stilte van den nacht, zooals Calvus en de Ciris, maar met het oog op den invloed van het gezang):

et mutata suos requierunt flumina cursus.

Hier komt inderdaad de Ciris nader bij Calvus dan bij Vergilius en is *mutata* in de Ecloga, zooals Skutsch (Gallus and Vergil p. 56) terecht opmerkt, „überflüssig". Daar moeielijk tegen deze opmerking iets valt in te brengen, heeft N. er dit op bedacht, dat hij *mutata* verklaart als „muta facta" en zoodoende het ww. *mutare* eene elders in het Latijn niet voorkomende beteekenis geeft.

[1]) Vgl. Ciris 81—84 met Ov. Met. II 489—491; Cir. 191 met Ov. Met. VIII 126. In dit verband wil ik zelf wijzen op het Ovidiaansche *ille ego* (Kühner LG II p. 457), dat op overdreven manier driemaal achtereen (409, 411, 414) door den dichter van de Ciris is nagebootst. Hier hebben wij dus eene duidelijke aanwijzing, aan wien de prioriteit toekomt.

Niet minder wild en weinig aannemelijk zijn de conjecturen, die Némethy in den tekst gezet heeft, zooals v. 13 *Valeri* in pl. v. *secli*, 15 *quae tribus* voor *quattuor*, 115 *Carica* voor *Attica*, 173 *Phoebeas* voor *aerias*, 208 *servabat* voor *iactabat*, 215 *auras* voor *umbras*, 256 *intus* voor *intra* (geheel onnoodig), 288 *nempe in Creta* voor *semper aut*, 349 *egit* voor *almum*, 374 *Orcum* voor *Iovi*, 397 *quin* voor *illi*, 505 *hinc feminis* voor *inde alias*. Niet vermeld wordt bij v. 5 Büchler's conjectuur: *ut mens quiret eo* (sc. horto) *dignum sibi quaerere carmen*, evenmin bij v. 13 dat *nosse* in pl. v. *velle* reeds door Baehrens is voorgesteld.

Daarentegen heb ik allen lof voor den commentaar, die niet tevergeefs door de lezers van dit vaak duistere gedicht zal geraadpleegd worden. In duidelijk Latijn expliceeren kan Némethy als de beste Latinist en in dat opzicht verdient zijne uitgave dan ook alle aanbeveling. Slechts op één plaats (344) meen ik, dat hij zich vergist heeft, nl. met de beteekenis van *invertere*. Dat werkwoord beteekent „omkeeren", niet „ingieten" („infundere"). Eerst door het verband schijnt het die tweede beteekenis bij Hor. Sat. II 8,39 (*invertunt Allifanis vinaria tota*) te krijgen. Vandaar dat men in de Ciris de lezing *inverso . . . olivo* moet behouden en die niet met N. in *inversi . . . olivi* veranderen; *olivum* staat hier voor „lucerna".

Némethy plaatst den dichter van de Ciris in het begin van Tiberius' regeering, omdat hij, op grond van hetgeen Suetonius ons (Tib. 70) over de studiën van dezen keizer mededeelt, in de navolging van Parthenius, in het opdragen van het gedicht aan Messalla Corvinus en het uitpluizen van mythologische kwesties pogingen van den Ciris-dichter ziet, om zich bij het hoofd van den staat aangenaam te maken. Ook de navolging van Germanicus' Aratea wijst op de jaren 14—19 na C. als „terminus post quem".

De praefatio van deze uitgave met haar „cave laedas Hungarum" (p. 9) en hare invectieve tegen Skutsch, Jacoby en de „gloriosi Borussi" is zeer vermakelijk om te lezen, maar toont, dat de rassenhaat helaas ook het gebied der klassieke philologie is binnengeslopen.

Groningen. J. van Wageningen.

Dr. P. Leendertz Jr., Middelnederlandsche Dramatische Poezie. (Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde). Leiden, A. W. Sijthoff. 1900-1907. (Pr. *f* 15) [1]).

Le théâtre médiéval néerlandais a connu ces temps derniers en Hollande une véritable renaissance, non pas seulement par les livres [2]) ou les articles qui lui ont été consacrés, mais par des représentations qui ont rencontré la plus grande faveur. Et c'est justice. Ses farces valent les nôtres par leur verve et leur bonne humeur; ses moralités, et, d'une façon générale, le théâtre

[1]) Om bijzondere redenen wordt van dit werk nog een tweede aankondiging gegeven (verg. boven kol. 209).

[2]) Rappelons notamment: J. A. Worp, Geschiedenis van het Drama en het Tooneel in Nederland. Groningen, J. B. Wolters. 2 vol. 1904 et 1908, puis H. J. E. Endepols: Het decoratief en de opvoering van het Middelnederlandsche Drama, Amsterdam 1903.

sérieux non religieux, sont supérieurs en intérêt et en profondeur psychologique à tout ce que présentent au moyen-âge les autres littératures. Qu'il me suffise de rappeler ce merveilleux type d'amour maternel, dans le „Lanseloet", cet égoïsme abominable et sublime de la mère qui n'hésite pas à sacrifier l'honneur d'une jeune fille au bonheur de son fils. Par analogie avec ce qui s'est produit pour les autres genres à la même époque, on serait tenté de croire à une influence de la littérature française, mais il nous est impossible d'en fournir des preuves précises: sujets, composition, style, sont différents; tout au plus la mise en scène a-t-elle pu être semblable, mais nous savons si peu de choses, en somme, sur la représentation de ces drames.

Quoiqu'il en soit, si beaucoup de points restent obscurs, ce n'est pas faute de sollicitude de la part de M. Leendertz. Celui-ci a repris les matériaux à pied d'oeuvre et nous a donné un Moltzer [1]) complètement renouvelé. A un texte soigneusement établi, M. L. a mis une préface d'une importance considérable (CCXVII pp.), où il étudie sucessivement les manuscrits, les impressions anciennes, la mise en scène, les sujets, les auteurs et les sources. Il n'est pas peut-être inutile de dresser d'après ses données le tableau suivant:

1) Drames du Ms. Van Hulthem: auteur flamand; milieu du XIVe siècle (en tous cas, antérieurs à 1405).

2) Cluyte van Playerwater; auteur probablement anversois; date: au plus tard du premier tiers du XVIe siècle.

3) Clute van Nu Noch.

4) Les deux „Tafelspeelken", auteur flamand; date: le ms. est de la fin du XVe ou du commencement du XVIe siècle.

5) Spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert; auteur: Smeken; écrit à et pour Bréda; date: antérieur à 1500; probablement peu après 1463.

6) Mariken van Nieumeghen [2]); auteur probablement anversois; date: vers 1485.

7) Die sevenste Bliscap van Onser Vrouwen; écrit à Bruxelles; date: probablement en 1446 ou 1447.

8) Spel van de V vroede ende van de V dwaeze Maegden [3]). Audenaerde? XVe siècle.

9) Spel van Sint Jooris. XVe siècle.

10) Spel van den Somer ende van den Winter. Auteur? [4]) Date?

Comme on le voit c'est presque toujours la Flandre, Anvers ou le Brabant qui paraissent avoir été le lieu d'origine de ces pièces. Cela mérite d'être souligné et je reprocherai à M. L. de n'avoir pas confirmé cette attribution par une étude plus rigoureuse du dialecte. Il y a là matière à un nouveau travail, qui doit conduire à des localisations certainement plus précises.

Sur les appendices (p. 442—495), les notes (p. 459—610) et le glossaire, je n'ai que des remarques de détail [1]) qu'il vaut mieux rejeter en note avec quelques autres observations.

La table des matières est tout à fait insuffisante. Il manque un index qui eût aidé à rapprocher les différents endroits de l'introduction et des notes où il est question d'une même pièce.

Il n'en demeure pas moins que le livre de M. L. fait honneur à l'érudition hollandaise en général et à son auteur en particulier.

Paris. Gustave Cohen.

[1]) On ne consultera plus guère celui-ci que pour l'important Paaschspel de Maestricht dont M. Leendertz ferait bien de donner à bref délai une nouvelle édition critique.

[2]) Selon M. L. les morceaux de prose de la „Mariken" sont interpolés (p. CXXIII à CXXVII); M. Endepols dans un article récent (Van Onzen Tijd, IX, p. 361—379) soutient qu'il s'agit là d'un drame pour marionnettes, ce qui me paraît bien incertain. Les deux auteurs me semblent s'inquiéter beaucoup trop de l'allure narrative de ces pseudo-rubriques. Il me serait facile d'en citer d'analogues dans les passions françaises, par exemple dans celle dite „d'Autun".

[3]) A la p. CLXXXII M. L. aurait dû citer à propos de cette pièce notre très ancien drame des „Vierges sages et des Vierges folles".

[4]) M. L. n'admet pas avec M. De Vreese que ce soit le scribe Geeraert van Woelbosch.

[1]) P. CIX al. 6. Les décapitations sur la scène étaient au contraire fréquentes, du moins en France; pourquoi les machinistes flamands auraient ils été plus maladroits que leurs confrères français? P. CXXXII al. 7 „van de woonplaats van den dichter"; je dirais plutôt „du spectateur" parce que c'est de lui que l'allusion locale doit être comprise. P. CLXXI. Il y a une conversion analogue sur la scène, dans le Mystère de la Passion de Jean Michel, c'est celle de Marie Madeleine en entendant Jésus. P. 547. Il conviendrait de rappeler ici la „wilde Jagd" et la „mesnie Hellequin". P. 604 vs. 127: je supprimerais le point d'interrogation après „gewoonlijk".

Bonner Beiträge zur Anglistik. Heft XIX. Sammelheft. Bonn, P. Hanstein. 1905. (Pr. M. 7).

1. *Lautlehre des germanischen Wortschatzes in der von Morton herausgegebenen Handschrift der Ancren Riwle, von* Dr. Hermann Ostermann.

Het is wel eigenaardig, dat de taal van de Ancren Riwle, zeker een van de belangrijkste teksten in vroeg Middel-Engelsch, nog zoo weinig onderzocht is. Een kritische uitgave bestaat zelfs niet eens. Kölbings plan om er een te bezorgen, is door zijn dood niet tot uitvoering gekomen. De Lautlehre van Dr. O. bevat een uitgebreide verzameling van materiaal, waarvan de toekomstige schrijver van een volledige M. E. spraakkunst ongetwijfeld een dankbaar gebruik zal maken. Het werk maakt op elke bladzijde den indruk van met nauwgezetheid te zijn samengesteld en betrouwbaar te zijn, al kon men wenschen, dat hier en daar de Schr. zich anders had uitgedrukt, of op bepaalde punten wat meer licht had laten vallen. Zoo lezen wij op p. 8, 5: „Nach *w* ist überall der Übergang von *e* (ae. *æ*) zu *a* wahrzunehmen." Dit is natuurlijk onjuist: een overgang *æ* > *e* > *a* is niet aan te nemen. De Schr. zal wel bedoelen, dat de *w*, of liever het vocale, velare element van de *w* den gewonen overgang van *æ* tot *e* (nl. in het dialect van de A. R.) heeft verhinderd, doch in plaats daarvan de *æ* in den overeenkomstigen achterklinker heeft veranderd. Op p. 10 r. 4 v. o. wordt onder de voorbeelden van *e*, uml. van *ă* het woord *sette* (subs. "the seat") opgegeven. De Schr. had in een noot wel de aandacht mogen vestigen op dezen

merkwaardigen vorm, die nergens anders schijnt voor te komen. Pag. 44: ws. *ea* vor *h*, *h*+kons.... zu *ei* diphthongirt. Wat de Schr. hier bedoelt, is wel te raden, doch slecht uitgedrukt. De vorm *hore* (< OE. *heore*) p. 71 is misschien aan accentverschuiving toe te schrijven; enkele voorbeelden hiervan komen ook voor in beklemde lettergrepen: *trouđe, trouđen, uor, uour, uour, foure*, p. 61. Als OE. grondvormen van *sutel, suteliche* enz., en *suster* p. 87, zou het beter geweest zijn niet *sweotol* en *sweostor* op te geven, doch (zie p. 62) *swutol* en *swustur* (*swuster*), die in alle dialecten, behalve Kentish, voorkomen.

2. *A Grammatical Investigation of the Old Kentish Glosses by* Irene Williams.

Om vergelijking gemakkelijker te maken wordt hier de indeeling van Bülbring's *Elementarbuch* gevolgd. Daar de Schr. alleen constateert wat het MS. te zien geeft, en verlenging van oorspronkelijk korte klinkers slechts enkele malen door een accent wordt aangegeven (§ 48), vinden we *wind, wild, hind* naast *đinga* enz. in dezelfde §, evenals *wordlunc, forđ* en *goldhord* naast *open*, enz. §§ 3, 4). De glossen hebben *fornion* (< — *nēχan*) naast *nih* (< *nēh*), *onwrion* (< — *wrīχan*) naast *oferwrihđ* (< — *wrīχiþ*), *ne onwrih đu*, § 25 en § 56 b. De Schr. denkt, dat we hier met een spellingkwestie te doen hebben; de overgangsklank tusschen klinker en *h* werd niet geschreven in vormen, waarin de *h* nog voorkwam; ging de *h* verloren, dan werd het noodig den „glide'' in de spelling aan te duiden. Opmerkelijk is ook dat, nadat *ȳ* en *y̆* waren overgegaan in *ē* en *ĕ*, de *y̆* soms nog in de spelling bewaard bleef; een vrij groot aantal voorbeelden vindt men in § 26; *ȳ* in plaats van *ē* (< *ȳ*) komt slechts eenmaal voor (§ 27). Doch ook andere *ĕ*'s en *ē*'s worden door *y* voorgesteld, nl. de *i* uml. van *ō* (1 maal, § 29), de *i* uml. van ā (1 maal, § 30), van *a/o* voor een neusklank (3 maal, § 32), van *ea* (2 maal, § 34), van *ea* (5 maal, § 35) en verder eenmaal een toonlooze *e* (§ 73). In §§ 102—104 geeft de Schr. eenige interessante opmerkingen over *e* en *e*. Zij komt tot de conclusie, dat *ĕ* ontstaan uit *y̆* de engste van alle *ĕ*'s moet geweest zijn; dit leidt zij af uit de omstandigheid, dat deze klank steeds door *ĕ*, nooit door *ĕ* wordt voorgesteld, terwijl alle andere *ĕ*'s, in 't geheel wel 7 verschillende soorten, soms als *ĕ* worden geschreven. Het is jammer, dat de Schr. het MS. niet heeft geraadpleegd, want het wordt ons niet duidelijk, welk letterteeken daar voor *ĕ* wordt gebruikt; de Schr. wijst er alleen op, eerst in de Inleiding, p. 94, en later in § 102, p. 134, dat Zupitza en Kluge *ĕ* gebruiken, en Wülker *æ*.

3. Het derde gedeelte van dit Sammelheft is van Prof. Trautmann, en geeft oude en nieuwe antwoorden op een aantal O.E. raadsels. Deze verhandeling laat zich aangenaam lezen, dank zij T.'s pittigen, hoewel hier en daar erg sarcastischen stijl. Ik ben echter niet in staat de waarde van T.'s antwoorden te beoordeelen. Op p. 216—218 maakt Trautmann eenige opmerkingen over het OE. adjectief *hasu*, waaraan hij de beteekenis „glänzend, schimmernd'' wil toekennen. Als men in aanmerking neemt, dat het adj. ook op den wolf wordt toegepast, dan lijkt T.'s veronderstelling wel wat gewaagd. De Schr. erkent dit zelf ook, doch voegt er bij dat „sein fell (erscheint) stets mehr oder minder stark mit weiszen haaren gemischt, so dass es wenigstens als „schimmernd'' bezeichnet werden kann.''

Amsterdam. W. van der Gaaf.

Dr. Walter Hübner, Der Vergleich bei Shakspere. Berlin, Mayer & Müller. 1908. (Pr. M. 3).

In de eerste afdeeling die een 50 blz. omvat, somt de Schr. alle begrippen op, in klassen en groepen verdeeld, die in vergelijkingen te pas worden gebracht, om daarna een karakteriseering van de verschillende beelden te geven. In de daarop volgende hoofdstukken worden achtereenvolgens behandeld: de vergeleken begrippen, het doel en de vorm van de vergelijking, de personen, die vergelijkingen in hun taal gebruiken, de plaatsen, waar vooral vergelijkingen voorkomen, en eindelijk de herkomst van de vergelijkingen. Om ruimte te winnen, citeert de Schr. in den regel de bewijsplaatsen niet, hij duidt ze slechts aan. Dit geeft het werkje, vooral in de eerste 56 blz. een minder aantrekkelijk uiterlijk, en maakt de lezing een moeilijke taak. Hoewel de Schr. een afzonderlijk hoofdstuk wijdt aan de herkomst van de vergelijkingen, duidt hij die toch doorloopend aan, voor zoo ver hem dit mogelijk is. Het wil mij voorkomen, dat sommige vergelijkingen, volgens den Schr. van klassieken oorsprong, even goed aan den Bijbel ontleend kunnen zijn. Het is natuurlijk ondoenlijk om bij de honderden plaatsen, die ter sprake komen, naar deze mogelijkheid telkens een onderzoek in te stellen. Slechts bij enkele, die ik mij als bepaald bijbelsch meende te herinneren, heb ik dat gedaan, nl.

p. 10. Haml. III, 1, 151, *as pure as snow*, vgl. Klaagl. IV, 7, *purer than snow*; Romeo III, 2, 19 = Haml. III, 3, 46 en IV, 5, 35, *white as snow*, vgl. Num. VII, 10 en 8 andere plaatsen, *white as snow*.

p. 11. H. 6 C II, 1, 129, *Their weapons like the lightning came and went*, vgl. Zach. IX, 14, *his arrow shall go forth as the lightning*.

p. 19. H. 6 A I, 2, 26, *like lions wanting food*, vgl. Ps. XVII, 12, *like as a lion that is greedy of his prey*.

p. 23. H. 6 B III, 1, 69, *the harmless dove*, vgl. Matth. X, 16: *harmless as doves*.

p. 41. H. 6 C V, 6, 7, *So flies the reckless shepherd from the wolf* (hier geeft de Schr. geen bron aan), vgl. Joh. X, 12, *He that is a hireling .... seeth the wolf coming, and leaveth the sheep, and fleeth*.

Naar aanleiding van Gent. III, 2, 6, ... *as a figure / Trenched in ice, which with an hour's heat / Dissolves to water* (p. 61), had de Schr. kunnen wijzen op Chaucers's Hous of Fame 1128—1145.

Amsterdam. W. van der Gaaf.

L. F. W. Staël von Holstein, Le Roman d'Athis et Prophilias. Etude littéraire sur les deux versions. (Thèse pour le doctorat). Upsal, Almqvist & Wiksell. 1909.

De roman van *Athis et Prophilias*, waarvan een uitgave is aangekondigd voor de „Gesellschaft für romanische Litteratur'', heeft aan de heer Staël von Holstein

de stof gegeven voor deze even degelike als aangenaam geschreven studie. Hij behandelt de filiatie der handschriften, geeft een analyse van het gedicht, spoort de bronnen ervan op, lokaliseert en dateert het werk en bepaalt zijn invloed op de latere letterkunde: men ziet, een uitgebreid programma. Vermelden wij enige biezonderheden.

Het gedicht is overgeleverd in twee versies: die welke de uitgever de Vulgaat noemt en in alle hss. op één na voorkomt en daarnaast die van het fragment van Tours, dat in het derde gedeelte van de andere afwijkt en volgens de schrijver de oorspronkelike vorm van de roman bevat. Dat deze van Griekse oorsprong zou zijn, zoals G. Paris en W. Grimm vermoedden, wordt tegenwoordig niet meer geloofd; de Schr. sluit zich aan bij de geleerden die er een omwerking in zien van een verhaaltje voorkomende in de *Disciplina clericalis* van Petrus Alphonsus. Maar dit model is door de dichters van de beide versies zó gewijzigd en zó uitgebreid dat zij er iets geheel verschillends van hebben gemaakt. Vooral de dichter van de Vulgaat. Hij heeft daarbij gebruik gemaakt van ontleningen aan andere Oudfranse gedichten van dezelfde soort, vooral aan de romans van de „cycle antique", *Thèbes*, *Enéas* en *Troie*; dan spelen herinneringen aan kruistochtverhalen er een grote rol; bovendien beschikte hij over een grote massa geografiese en historiese namen die hij met milde hand over zijn werk strooit. Vooral het konstateren van de invloed geoefend door epiese beschrijvingen der kruistochten, komt mij zeer belangrijk voor; ik zelf meen te hebben bewezen dat deze ook op de *Roman de Thèbes* heeft gewerkt, in sterkere mate dan men tot nu toe vermoedde. De Schrijver publiceert in hun geheel twee gewichtige passages: vooreerst de schildering van de kleding van een der heldinnen, een beschrijving die levendig herinnert aan *Enéas*, en dan de biezonderheden van de tent van koning Bilas; hij knoopt daaraan vast een zeer verdienstelike kommentaar, die blijk geeft van zijn belezenheid. Zijn slotkonklusie is dus verschillend van die van W. Grimm: volgens hem kunnen alle trekken, alle eigenaardigheden verklaard worden zonder invloed van een Grieks origineel aan te nemen, en hij heeft zonder twijfel gelijk.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

La Noble Leçon des Vaudois du Piémont. Edition critique avec introduction et glossaire, par **Antonino de Stefano.** Paris, Champion. 1909. (Pr. fr. 5).

La Noble Leçon is de titel van een gedicht waarin de leerstellingen en de evangeliese voorschriften van de sekte der Waldenzen worden uiteengezet, een soort „Waldenziese Bijbel". Het was reeds meer dan eens uitgegeven en bestudeerd, vooral met het oog op de taal. Prof. Foerster had sedert lang een kritiese uitgave ervan aangekondigd, maar daar deze op zich laat wachten, heeft de heer de Stefano, bij zijn onderzoekingen over de geschiedenis der Waldenzen, het plan opgevat er zelf een te geven. Vandaar de zorgvuldige publikatie die wij hierbij onder de aandacht van de lezers van het *Museum* brengen.

Het gedicht is geschreven in de litteraire taal die zich had ontwikkeld in de, door de Waldenzen bewoonde, dalen van Piemont, op de oostelike hellingen van de Kottiese Alpen. Die taal is ten nauwste verwant met het Provençaals en bevat bovendien veel Latijnse elementen, ten gevolge van het feit dat de geschriften van Waldenzen bijna alle omwerkingen van Latijnse originelen zijn of altans naar Latijnse modellen zijn bewerkt, en vooral theologiese onderwerpen behandelen. De versmaat is de alexandrijn, maar de overlevering der verzen is slecht, en men was het niet eens over de manier om het oorspronkelik rythmus te herstellen. De jongste uitgever is erin geslaagd de onregelmatigheden alle te doen verdwijnen; hij heeft daarbij een vrij ruim gebruik gemaakt van deze eigenaardigheid, dat hier en daar, zonder regelmaat, halfverzen tussen de alexandrijnen worden ingelast, waarschijnlik in navolging van de populaire poëzie. Het gedicht is in assonancen en bestaat uit tirades van ongelijke afmetingen. Het dateert naar alle waarschijnlikheid uit de tweede helft van de XIV^de^ eeuw.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Rocznik slawistyczny, wydawany przez **Jana Losia** [1]), **Leona Man'kowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego.** — Revue slavistique, publiée par Jean Los', Léon Man'kowski, Casimir Nitsch et Jean Rozwadowski. — T. I. Kraków-Cracovie, G. Gebethner & Co., Lipsk-Leipsick, Otto Harrassowitz, Warszawa-Varsovie, G. Gebethner & Co. 1908. (Pr. Kr. 8).

De Revue slavistique is een krities en bibliografies tijdschrift, opgericht door enige Poolse Slavisten, waarin Slavistiese geschriften zullen worden aangekondigd en, als ze belangrijk zijn, uitvoerig besproken. De artikels worden geschreven in Pools, Frans, Duits, Engels. Door toevallige omstandigheden bevat dit eerste deel voor negen tienden Poolse tekst.

Evenals de delen, die later zullen verschijnen, bestaat ook dit eerste uit twee stukken, een krities (blz. 3—259) en een bibliografies (bl. 260—324); 't laatste bevat een bibliografie van de Slavistiese literatuur van 't jaar 1907. Over 't eerste stuk zullen we uitvoeriger spreken.

De redakteuren hopen er voor te zorgen, dat in 't vervolg de artikels over Poolse onderwerpen niet zo sterk in de meerderheid zijn als in deze eerste bundel. Inderdaad is die voor een groot deel aan Poolse kwesties gewijd, maar hinderlik is dat m. i. niet, doordat die kwesties heel belangrijk zijn en doordat toch ook andere onderwerpen tot hun recht komen. Ik geef een kort overzicht van de artikels, beginnend met Zuidslavies, dan Oostslavies, daarna Westslavies.

Zuidslavies: Vondrák bespreekt de uitgaven van enige Oudbulgaarse en Bulgaars-Kerkslaviese teksten: van de Codex Suprasliensis — door Severjanov —, van de Savvina kniga — door Ščepkin —, van 't Psalterium Bononiense — door Jagió —, terwijl Belió zeer uitvoerig Rešetar, Der štokavische Dialekt kritiseert.

Oostslavies: Los' handelt over Budde, Colleges over de geschiedenis der Russiese taal.

---

[1]) Het majuskelteken voor de harde ł ontbreekt op de drukkerij.

Westslavies: Over 't Slovakies handelt Czambel's Slovenská reč I, hier beproken door Nitsch, over 't Pools en 't na verwante Kašubies de volgende in deze bundel gerecenseerde geschriften: Brückner, Geschiedenis van de Poolse taal (2 beoordelingen, door Ułaszyn en Baudouin de Courtenay), Ułaszyn, Über die Entpalatalisierung der urslav. *e*-Laute im Polnischen (rec. Torbiörnsson), Krček, De Poolse klankgroepen *tart* en *cir(z)ć* (rec. Rozwadowski), Kulbakin, Kwesties van historiese klankleer van 't Pools (rec. Ułaszyn), Kulbakin, *a.* Bijdragen tot de geschiedenis en dialektologie van 't Pools, *b.* Morfologie van het Schwersentz'se dialekt (rec. Nitsch), Nitsch, *a.* Vergelijkende karakteristiek van de Westpruisiese dialekten, *b.* Karakteristiek van de Poolse dialekten in Oost Pruisen (rec. Ułaszyn), Lorentz, *a.* Slovinzische Grammatik, *b.* Slovinzische Texte (rec. Nitsch), Babiaczyk, Lexikon zur altpolnischen Bibel 1455 (rec. Los' en Rozwadowski), *a.* Estreicher, Gepraat van gevangenen, *b.* Kurka, Woordeboek van de boevetaal (rec. Ułaszyn). Verder bespreekt Kulbakin de geschriften van Šachmatov, op Poolse zaken betrekking hebbend, en Nitsch handelt over de manier waarop in 't eerste deel van Vondrák's 'Vergleichende slavische Grammatik' het Pools behandeld is.

Een vierde groep vormen de geschriften over algemeen-Slaviese onderwerpen: Vondrák, Vergl. Gramm. I (rec. Mikkola), Kulbakin, De spirant *v* in de Slaviese talen (rec. Ułaszyn).

Inderdaad een rijke en belangrijke stof. Laat ik er voor niet-Slavisten even op wijzen, dat het Štokavies, waaraan Rešetar zijn boek heeft gewijd, een dialektgroep is, die verreweg 't grootste deel van het Servokroatiese gebied omvat, een dialektgroep, die ook door niet-Slavisten verdient bestudeerd te worden, vooral met 't oog op aksentkwesties, — dat de „Entpalatalisierung" en de groepen *tart* en *cir(z)ć* in 't Pools ook van algemeen-taalkundig standpunt bekeken hoogst interessant zijn, — dat het Slovinzies een Kašubies dialekt is, nog maar door een 200 mensen gesproken, dat zulke merkwaardige afwijkingen vertoont, dat Lorentz, de man die het 't nauwkeurigst heeft bestudeerd, meende een geheel nieuwe Slaviese taal te hebben ontdekt, slechts veel hoger op verwant met de omringende dialekten.

Natuurlik kan ik niet over alle artikels afzonderlik spreken, ten eerste omdat deze bespreking aan grenzen gebonden is, ten tweede, omdat ik niet al de in deze Revue gerecenseerde geschriften gelezen heb. Niet alle artikels staan even hoog, maar alle hebben ze waarde, sommige, zoals dat van Rozwadowski over Krček's boek, een zeer grote waarde. De geleerden, die aan deze 'Rocznik' meewerken, hebben een dergelijke manier van werken, een dergelijke beschouwingswijze van de taalverschijnsels als wij in 't algemeen bij de Duitsers aantreffen. Vondrák's vergelijkende Slaviese grammatika, door mij in 't *Museum* indertijd besproken, maakte op mij zeer sterk de indruk van onbekooktheid, van in-het-wilde-weg de zaken beschouwen en groeperen; 't doet mij genoegen dat Mikkola en Nitsch er evenzo over denken. De Poolse taalgeschiedenis van Brückner en Krček's 'Klankgroepen', die ik niet gelezen heb, lijden blijkens de kritieken van Ułaszyn, Baudouin en Rozwadowski aan dezelfde onwetenschappelikheid. De mannen van de Rocznik Slawistyczny echter zijn geleerden met een gezond oordeel, degelike wetenschappelike inzichten en methode van werken.

Een tijdschrift als deze Rocznik kan veel goed doen, zowel door zijn kritiek als door wat het zelf aan positieve wetenschap geeft. Geen Slavist mag het ongelezen laten en ook voor die kategorie van personen, waartoe ik mij zelf reken, die niet zozeer Slavist zijn als wel ter ontspanning en ter verheldering van hun ideeën over andere talen gaarne ook enigszins op de hoogte zijn van die zo biezonder interessante Slaviese taalfamilie, — ook voor die kategorie van personen is het van belang de Rocznik te kennen. Voor hen zou 't echter hoogst aangenaam zijn als in volgende afleveringen de verhouding van de Poolse artikels tot de Franse, Duitse en Engelse een andere was: dit deel bevat slechts een 25 bladzijs Duits, verder alles Pools. Voor menigeen is dat een bezwaar.

Den Haag. N. van Wijk.

J. V. Prášek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung. I. Band, Geschichte der Meder und des Reichs der Länder; II. Band, Die Blütezeit und der Verfall des Reiches der Achämeniden. (Handbücher der alten Geschichte, I. Serie, Abteilung 5). Gotha, F. A. Perthes. 1906-1910. (Pr. M. 13).

Het is reeds geruimen tijd geleden, dat de Redactie van dit Maandblad mij het eerste deel van Prášek's *Geschichte der Meder und Perser* ter aankondiging toezond en ik acht mij daarom verplicht hier mede te deelen, dat deze aankondiging zoo lang op zich heeft laten wachten, omdat ik deze taak eerst naar behooren meende te kunnen volbrengen, nadat ik ook met den inhoud van het tweede deel had kennis gemaakt. Daar de verwachting gewettigd scheen, dat dit tweede deel spoedig zoude verschijnen, verzocht en verkreeg ik verlof van de Redactie om mijne aankondiging tot zoo lang uit te stellen. Aan welke reden het is toe te schrijven, dat het tweede deel eerst vier jaar na het eerste het licht heeft gezien weet ik niet, maar nu ik het eindelijk in handen heb, haast ik mij mij van mijne verplichting te kwijten.

Tot mijn leedwezen moet ik beginnen met drie bezwaren van algemeenen aard tegen de behandeling der stof in dit Handboek in te brengen. Het eerste daarvan kan waarschijnlijk niet den schrijver alleen verweten worden, maar zal een gevolg zijn van het plan dezer serie handboeken. Te vergeefs zal men in deze Perzische geschiedenis inlichting zoeken omtrent de oorlogen met de Grieken. Evenmin zal men vernemen, hoe het Perzische rijk door Alexander is veroverd. Blijkbaar is deze 5de Abteilung der serie behandeld als aanvulling en wordt men voor de bedoelde onderwerpen verwezen naar de vroeger verschenen deelen van Busolt en Niese. Dit nu, meen ik, is ongeoorloofd. Elk handboek moet op zichzelf kompleet zijn. Toegegeven dat de geschiedenis der oorlogen met de Grieken uitvoeriger behoort verhaald te worden in een handboek van Grieksche geschiedenis, dan in een dat de geschiedenis der Perzen behandelt, een kort overzicht daarvan mag

ook hier niet ontbreken. En in elk geval hadden de gebeurtenissen, die tot den ondergang van het rijk der Achaemeniden geleid hebben, hier moeten zijn uiteengezet.

Mijne tweede bedenking betreft de ondergeschikte plaats, die de cultuurgeschiedenis in dit werk inneemt. Bepaaldelijk worden wij daarin zeer onvoldoende ingelicht omtrent de architectuur en den godsdienst der oude Perzen. Het is waar dat de schrijver deze onderwerpen niet geheel onbesproken laat en daaraan een paar hoofdstukken (II, 113—141) gewijd heeft, maar de inhoud daarvan is onbevredigend. Daarbij komt dat Prášek op een zóó kapitaal punt als het historische karakter van de berichten aangaande Zarathustra in het tweede deel geheel andere meeningen voordraagt dan in het eerste. Terwijl wij namelijk I, 241 lezen: „Während seiner (n.l. van Cyrus) Herrschaft wurde die Ahuramazdareligion durch Zarathuštra formuliert und wenige Jahre nach seinem Ableben wurde sie zur Staatsreligion", vernemen wij tot onze verbazing na een korte uiteenzetting van de bekende bedenkingen tegen de historische overlevering dienaangaande: „Infolgedessen ist die Gestalt des Zarathuštra aus der Geschichte zu verweisen, mit ihr aber auch alle Andeutungen, die sich auf seine Wiege beziehen" (II, 123 vvg.). Zonder nu te willen ontkennen, dat een schrijver het recht heeft vroeger voorgedragen meeningen later te wijzigen, mag men toch met recht van den auteur van een handboek over Perzische geschiedenis vorderen, dat hij op zulke belangrijke punten eene gevestigde meening heeft, voordat hij de pen ter hand neemt. Blijkbaar is Prášek echter op het gebied der Perzische godsdienstgeschiedenis geen gids, maar iemand, die zelf door de meeningen van anderen geleid wordt.

Maar het zij zoo, dat wij in dit handboek voornamelijk omtrent de zoogenaamde politieke geschiedenis en wat daarmede samenhangt inlichting moeten zoeken. Voldoet, mag men dan vragen, wat ons hier geboden wordt aan billijke eischen? Ook op deze vraag zoude ik aarzelen zonder voorbehoud bevestigend te antwoorden en daarbij zal dan tevens mijn derde bezwaar ter sprake komen. Voorzeker moet aan den schrijver volmondig worden toegegeven, dat, zooals hij in zijn *Vorwort* schrijft, de tegenwoordige stand van het onderzoek nog niet toelaat de geschiedenis der Meden „handbuchmässig" te behandelen en hebben wij alle reden hem dankbaar te zijn, dat hij aan enkele zeer betwiste punten een zelfstandig onderzoek gewijd heeft. Dat hij daartoe bevoegd was en grondig vertrouwd is met de bronnen van zijn onderzoek, zoowel als met de geleerde litteratuur daarover, behoeft niet gezegd te worden, daar hij daarvan in zijne vroegere studiën afdoende bewijzen heeft geleverd en ook nu weder blijk geeft daarmede geheel vertrouwd te zijn. Maar aan den schrijver van een handboek moet men den eisch stellen, dat hij duidelijk doet uitkomen, of de door hem gegeven voorstelling van zaken bloote gissing is, dan als historisch vaststaande moet aangemerkt worden. Aan dien eisch nu voldoet dit handboek niet, want daarin worden vele gissingen als zeker voorgedragen, die in werkelijkheid zeer betwistbaar, of zelfs onjuist moeten geacht worden. Zoo verwonderde het mij reeds op den titel van het eerste deel te lezen: *Geschichte der Meder und des Reiches der Länder* en mijne nieuwsgierigheid klom, toen ik in het *Vorwort* melding gemaakt vond van een „wundervoller Versuch des Kyros eine Art Vereinigte Staaten Vorderasiens, das Reich der Länder zu bilden." Van een dergelijk zonderling beginnen van Cyrus was mij niets bekend en ik vroeg mij af, waaruit de schrijver dat toch wel kon hebben afgeleid. Bij onderzoek bleek mij, dat de eenigste grond daarvan te zoeken was in den Babylonischen titel door Cyrus gevoerd van „heer der landen" (*šar mâtâti*), waarin Prášek, zeer ten onrechte, eenige gelijkenis met dien van President der Vereenigde Staten gezien schijnt te hebben. Wel is waar heeft eerst Darius I aan het groote Perzische rijk eene vaste organisatie gegeven, maar reeds Cyrus stelde over het veroverde rijk van Croesus een Perzischen stadhouder en dacht er blijkbaar niet aan een soort Statenbond te grondvesten.

Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij hier Prášek's gissingen omtrent de voorgeschiedenis van Meden en Perzen aan eene nauwkeurige kritiek wilden onderwerpen. Maar zooveel mag ik toch zeggen, dat zijne conclusiën mij dikwijls weinig waarschijnlijk voorkomen. Ten deele ligt dit ongetwijfeld aan de onvoldoende berichten, die eene verschillende opvatting toelaten, daar zij eerst in historische combinatie met andere gegevens tot eene eenigszins belijnde voorstelling der feiten kunnen leiden. Maar ten andere kan de schrijver het verwijt niet ontgaan, dat hij hierbij niet de noodige omzichtigheid heeft betracht en op haastige, hier en daar zelfs slordige wijze gewerkt heeft. Zoo wordt de noot I, 57 bijna woordelijk herhaald op bladz. 65 en komt het niet zelden voor dat de cijfers in den tekst, die naar de noten verwijzen, niet overeenstemmen, bijv. I, 212; II, 71, 117. De zin op het einde van I, 174 wordt op de volgende bladz., regel 10, nog eens met geringe wijziging herhaald, evenals de daarbij behoorende noten 1 en 3. Over het algemeen laat de correctie te wenschen over en storende drukfouten als Darmesstetter (II, 129), of Hadži Mu'Jamad ad-daulat (II, 63) mogen in een handboek niet voorkomen.

Alles te zamen genomen kan ons oordeel over dit handboek, bij alle waardeering van de groote kennis van den Schrijver en van zijn streven om de moeilijke problemen, die hij te behandelen had, tot in de kleinste bijzonderheden na te vorschen, niet onverdeeld gunstig zijn. De geleerde moge daaruit veel kunnen leeren, de vakman moge daarmede steeds rekening houden, zij voor wie zulke handboeken in de eerste plaats bestemd zijn, hebben in Prášek's werk geen betrouwbaren gids.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft von **Ernst Mayer**. 2 Bde. Leipzig, Deichert'sche Verlagsbuchhandlung. 1909. (Pr. M. 29).

Tien jaren na de verschijning van zijn „Deutsche und Französische Verfassungsgeschichte" heeft de Würzburger hoogleeraar Mayer in aansluiting daaraan het geschrift in twee zware deelen de wereld ingezonden, welks titel

hierboven is weergegeven. Het getuigt van een buitengewoon omvangrijke bronnenstudie, die zóó uitvoerig in de ongeveer de helft van den inhoud vormende noten is medegedeeld, dat de lectuur dáárdoor — en mede door het ontelbaar aantal namen van ambtenaren, colleges, enz. — in vele deelen bemoeilijkt wordt. Aan het weergeven van den inhoud — zelfs in reuzentrekken — kan hier dan ook niet gedacht worden. Het boek leent zich meer tot het naslaan over een of andere vraag, waarbij het zoeken door de groote uitvoerigheid zelden of nooit tevergeefs zal zijn, dan tot geregelde lectuur.

De roode draad, die door het geheele werk en vooral door het laatste gedeelte over het Italiaansche stedenwezen loopt, is de beantwoording van deze vraag: berust het latere Italiaansche recht op Romeinschen grondslag of overwegen de niet-Romeinsche elementen? Hoewel de groote meerderheid zoowel der oudere als der nieuwere schrijvers het laatste aanneemt, en van een eenigszins beteekenende nawerking van het Romeinsch recht niet wil weten, verdedigt Mayer de, het eerst door Von Savigny in diens standaardwerk over het Romeinsch recht in de middeleeuwen verkondigde, tegenovergestelde leer. Uitvoerig onderzoekt schrijver hiertoe het standenwezen en de organisatie van staat, provincie en stad. Bij dit geheele onderzoek heeft men echter een dooreenmengen van „Wahrheit und Dichtung", dat tot voorzichtigheid moet aansporen. Naast vaststaande of door den schrijver werkelijk uit de bronnen volkomen bewezen feiten en in hare opvolgende phases vast te stellen historische ontwikkelingen treffen ons voortdurend mededeelingen, die ingeleid worden door: men mag wel aannemen; het is waarschijnlijk; het is wel niet bewijsbaar, maar toch aan te nemen, enz. Hoewel schrijver niet nalaat telkens door dergelijke bijvoegingen tot voorzichtigheid te manen, is het toch niet zoo onschuldig en ongevaarlijk als het lijkt, omdat tén slotte een indruk gevestigd wordt en een eindbeeld geteekend, dat feitelijk niet op de bronnen berust. En dubbel gevaarlijk wordt dit, wanneer wij met een zoo scherpzinnig schrijver te doen hebben als hier, die onmeedoogend uit de bronnen haalt, wat maar met menschelijke mogelijkheid daaruit te halen is.

De bestaande literatuur wordt steeds genoemd en besproken, herhaaldelijk gecritiseerd. Vooral vertoont zich op vele plaatsen eene meening afwijkend van die van schrijvers Berlijnschen collega Brunner.

Ik noemde het standenwezen. Aan dit betwiste punt, dat in latere jaren onder de Germanisten een zoo levendigen strijd heeft veroorzaakt, waaraan ook schrijver met zijne vroegere geschriften een niet gering aandeel nam, wijdt hij thans ongeveer de helft van zijn eerste deel. Nieuwe argumenten worden toegevoegd aan de vroeger opgestelde tegenstelling tusschen de adellijke geslachten, in het genot van grondbezit en belastingvrijheid, maar verplicht tot ruiterdienst, en de groote massa der arbeidende vrijen. Van bijzondere beteekenis voor de kennis der Italiaansche staatsorganisatie is de beantwoording der vraag of de Romeinen al dan niet door de Langobarden na hun binnendringen in Italië in stand zijn neergedrukt en hunne volle vrijheid verloren. Deze vraag wordt ontkennend beantwoord en uitvoerig de bekende plaatsen uit Pauli Historia Langob. (II 32 en III 16) nagegaan en daarvan een van die van Brunner afwijkende verklaring gegeven. Speciaal ontkent schrijver dat „tributarius" op onvrijheid wijst (blz. 22—48). Ook bij zijne beschouwingen over het grootgrondbezit (blz. 63—87) komt schrijver meermalen in botsing met Brunner. Zeer de aandacht verdienen hier de mededeelingen over het voortbestaan der Romeinsche curie en hoe de arimanniae door de daarvoor geldende rechtsregelen met leenen overeenkomen en als zoodanig worden beschouwd.

Daarna den juristenstand besprekend (blz. 99—127) wijst schrijver aan, hoe Italië zich door een breede klasse van wereldlijke beroepsjuristen scherp afscheidt van het Noorden, dat slechts een clericale bureaucratie kent. Daarna wordt (blz. 127—140) uitvoerig ontwikkeld het eigenaardig verschijnsel dat Italië, het centrum der geheele kerkelijke organisatie in de middeleeuwen, den afzonderlijken rechtstoestand der kerkelijke beambten het zwakst ontwikkeld heeft, om vervolgens blz. 148—242) de verschillende onvrije standen te behandelen, waarbij de klasse der aldii of aldiones, wier rechtsstelling in het Langobardische recht uitvoerig is geregeld en wier toestand in het algemeen vrij ongunstig was, uitvoerig besproken wordt. Terwijl velen, o. a. Brunner, de benaming dezer lieden afleiden van den stam aldi-mensch, verdedigt schrijver (blz. 165) de stelling, dat hier aan alt-oud te denken is, vooral op grond van de bepaling uit het edict van Grimoald, waarnaar hij, die dertig jaar als aldio heeft gediend, gewaarborgd is tegen het opleggen van nieuwe lasten door zijn heer. De bijzondere bescherming der aldiones treedt dus pas in, wanneer zij 30 jaar lang dezelfde lasten gedragen hebben; dan moeten zij de oudsten zijn. Bovendien verdient de aandacht, dat in een Saksische oorkonde in de plaats van aldio het woord „altiste" voorkomt. Ik geloof, dat schrijver hier een juiste afleiding geeft; de beslissing, of liever het bepalen wat de grootste waarschijnlijkheid heeft, berust echter eerder bij letterkundigen dan bij juristen. Alleen is toch aldi-mensch als stam voor de benaming van hen, die onder de onvrijen zelfs een ongunstige plaats innemen, m. i. onverklaarbaar. — Daarna komt schrijver tot de bespreking der eedsplichten (blz. 243—269) — waarbij weer het standenwezen van de grootste beteekenis is en vooral de ridderstand een groote rol speelt — om zijn eerste deel te besluiten met het fiscale recht, waarbij het verschil tusschen het Noordelijk en het Zuidelijk deel van Italië, het eerste met een zooveel sterker centraal gezag dan het tweede, scherp in het licht wordt gesteld.

In deel II wordt de eigenlijke organisatie van het middeleeuwsche Italië aan een onderzoek onderworpen en daarbij achtereenvolgens het Romeinsche, Langobardische en Noormannen-gebied besproken. Alleen op het meest interessante stuk van het tweede deel — het stedenwezen — moge hier nog eenigszins uitvoeriger worden gewezen (blz. 432—586).

Het geheele middeleeuwsche Italië is verdeeld in civitates, d. w. z. een hoofdstad met daarbij behoorend territoir; dit laatste is in Noord-Italië veel grooter dan in het Zuiden, waar de civitates in grooter aantal aan-

wezig zijn. In den regel, althans in het N., vallen civitas en episcopatus samen. De normale onderafdeeling der Italiaansche civitas is de plebs, het gebied van een doopkerk en tevens tiendverband. De stad zelf met haar naaste omgeving vormt een plebs, die met de overige — landelijke — plebes te zamen de civitas uitmaken. Zeer belangrijk komen mij voor de beschouwingen over het rechtskarakter der civitas (blz. 440—443). Schrijver wijst er op, dat zij subject is in het internationaal verkeer, dat van den aanvang af de civitas eigene bestuursorganen heeft, enz. Daarmede is volgens schrijver niet in strijd, dat in alle oude berichten van alle inwoners persoonlijk gesproken wordt, een privilege b. v. gegeven wordt „omnibus Imolensibus civibus", iemand een kerk houdt „a civibus Capuanis". Te recht vestigt schrijver er hier de aandacht op, dat ook in het Romeinsch recht gemeenschappelijke weiden en wouden wel aan de bewoners eener colonia gezamenlijk en niet aan de colonia zelf worden toegeschreven, zonder dat dit een practisch gevolg heeft (Cf. Mitteis, Röm. Privatrecht, I, 342—343). Wij zijn dus niet gedwongen in de aangehaalde wendingen Germaanschen invloed te zien. Na het einde der 11de eeuw gaat met het voortdringen van het Romeinsch recht gepaard, dat de groote civitates werden gepersonifieerd en als juridische personen beschouwd. Het is verschil in juridische constructie, zegt schrijver terecht, interessant voor de ontwikkeling der rechtsbegrippen in het gemeenschapsrecht, maar onverschillig voor de beantwoording der vraag sedert wanneer de civitas rechtens aanwezig was en sedert wanneer zij een eigen leven leidde met eigen organen. Dit neemt niet weg, dat de naar aanleiding van dit punt door schrijver genoemde plaatsen uit Italiaansche bronnen m. i. van het hoogste belang zijn voor de geschiedenis van het gemeenschapsrecht en voor het verschil in constructie tusschen de Germaansche gemeenschap en de Romeinsche juridische persoon, die anders dan naar Germaansch beginsel als een vreemde persoonlijkheid buiten en tegenover de leden staat; en dit alles te meer, daar op de theoretische ontwikkeling der rechtsgemeenschappen de Italiaansche doctrine grooten invloed heeft uitgeoefend.

Zeer uitvoerig bespreekt schrijver vervolgens de stedelijke gerechten om tot het besluit te komen, dat voor geheel Italië één en hetzelfde beeld door de bronnen wordt geteekend — ongetwijfeld een sterk argument voor zijne stelling, dat de inrichting op Romeinschen grondslag berust, niet op een Langobardisch of Frankisch recht, al heeft dit ook invloed gehad en vooral den naam scabinus langen tijd dien van judex doen vervangen. Voor deze stelling pleit bovendien, dat de inrichting in wezen Romeinsch en niet-Germaansch is. Gewoonlijk bestaat het stedelijk gerecht uit 3 of 4 leden, minder dikwijls uit 2, welke voor één jaar door de bevolking gekozen worden, maar tot de heerschende families behooren en feitelijk door herkiezing langen tijd achtereen het rechterlijk ambt bekleeden. Eén van het college fungeert meer bijzonder als chef der kanselarij en de drie (of twee) andere zijn — in tegenstelling tot Germaansche beginselen — als alléénsprekend rechter werkzaam, en treden ook overigens als bestuurders in de civitas op. Bijzonder de aandacht verdient, dat, gelijk ook in Duitsche en Nederlandsche bronnen voorkomt, de onder deze rechters staande executie-beambten voor zaken van zeer geringe beteekenis een eigen rechtsmacht hebben. Ten slotte worden de bijzondere handelsgerechten in de groote Noord-Italiaansche handelssteden besproken.

Schrijver bespreekt daarna de verhouding van den bisschop tot het stadsbestuur, na vooraf de keuze van dezen hoogwaardigheidsbekleeder en den invloed van paus en Duitschen koning of keizer daarop te hebben onderzocht. De bisschop heeft invloed van beteekenis; de toeneming daarvan, voor een deel door usurpatie, wordt geschetst, totdat in de 11de en 12de eeuw een terugtred merkbaar is en de macht van den bisschop op de organen der stedelijke bevolking overgaat. Als zoodanig worden de volksverzameling en de consules communis besproken (blz. 526—549), terwijl dan de laatsten volgens schrijver weder op Romeinschen bodem berusten. Ter vergelijking met schrijvers beschouwingen noem ik nog de in 1908 op het historisch congres te Berlijn gehouden — en sedert in Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte verschenen — rede van Prof. M. Conrat: „Mitteilungen aus einer vatikanischen Handschrift".

Met deze opmerkingen over den inhoud meen ik te kunnen volstaan en zoo velen tot kennismaking met het werk zelf zijn aangespoord, valt daaraan de belangstelling ten deel, waarop het m. i. door den rijken inhoud aanspraak heeft.

's-Gravenhage. J. van Kuyk.

H. Dehérain. Le Cap de Bonne-Espérance au XVIIe siècle. Parijs, Hachette & Co. 1909. (Pr. fr. 3.50).

In 1904 heeft de heer Dehérain een reeks artikelen verenigd tot een bundel waaraan hij de naam heeft gegeven van *Études sur l'Afrique;* alleen het laatste stuk van die bundel was aan de geschiedenis van Zuid-Afrika gewijd. Tans is onder de hierboven vermelde titel een tweede serie van deze studies verschenen; de lezing er van doet hopen dat er nog meer zulke bundels zullen verschijnen.

De voornaamste verdienste van het hier aangekondigde boek schijnt mij de buitengewone zorg te zijn waarmee alles wat ons wordt medegedeeld is gedokumenteerd. Het werk van de heer Vos Leibbrandt, *Precis of the Archives of the Cape of Good Hope*, tans reeds een publikatie van 16 delen, leverde het meeste materiaal, maar bovendien is gebruik gemaakt van het werk van Mac Call Theal en van verschillende berichten aan Hollandse en Franse scheepsjournalen, de laatste in handschrift te Parijs aanwezig, ontleend. Om een aanschouwelik beeld te kunnen geven van de gestadige uitbreiding der kolonie of liever van de verstrooiing der kolonisten, die steeds meer vee en weiland behoefden, zijn kaarten bestudeerd die op ons Rijks Archief berusten of bewaard worden in 't Archief van het Departement van Marine te Parijs. Daardoor kan de heer Dehérain ons laten zien welke wegen de expedities naar 't binnenland volgden; hij geeft op een kaartje (blz. 185) de loop van zulk een tocht aan. Zo

talrijk zijn de gegevens van allerlei aard die de heer Dehérain tot zijn beschikking had, dat hij ons van de geschiedenis der eerste halve eeuw van de kolonie bijna de acta diurna in letterlike zin had kunnen meedelen. Uit die overvloed heeft de schrijver een verstandige keus gedaan, en daar hij een aangename, eenvoudige manier heeft van zich uit te drukken, verdient zijn boek in Afrika en in Europa veel gelezen te te worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

Johanna W. A. Naber, Overheersching en Vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk (Juli 1810—November 1813). Geïllustreerde uitgaaf onder toezicht van **E. W. Moes**, directeur van 's Rijks Prentenkabinet. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1909.

Onder een nieuwen titel geeft mej. Naber een herdruk van haar in 1905 met goud bekroonde beantwoording eener prijsvraag van Teyler's Tweede Genootschap, naar „een geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk (1810—Nov. 1813), waarbij gebruik gemaakt is van de over dat tijdvak in het Rijksarchief te 's-Gravenhage aanwezige papieren (in de eerste plaats de verzameling-van Maanen) en van die in de Archives Nationales te Parijs". De herdruk onderscheidt zich, behalve door de (goed geslaagde) illustratiën en door het feit dat de titel van voorheen thans nog slechts als ondertitel is aangebracht, hoofdzakelijk hierdoor van de eerste uitgaaf, dat de soms vrij uitvoerige aanhalingen uit stukken aan den voet der bladzijden, benevens de bijlagen, zijn weggelaten.

Het boek richt zich door dit een en ander meer dan de eerste maal tot „het groote publiek". Het heeft hier volle recht toe, want het geniet onder onze geschiedkundigen een uitstekenden naam en is zonder eenigen twijfel verreweg het beste, wat in onze taal in nieuweren tijd over de periode der inlijving in haar geheel werd geschreven. Het kan niet anders dan verheugen, dat voor zulk een boek op belangstelling buiten den engen kring der vakgeleerden blijkt te worden gerekend.

Omdat deze schrijfster volop getoond had dat haar hooge eischen mogen worden gesteld, heb ik, in een uitvoerige bespreking van den eersten druk (*Spectator* van 3 Febr. 1906), geen geheim gemaakt van de ernstige bezwaren die ik meende te gevoelen tegen de wijze waarop zij zich tot het schrijven eener geschiedenis van de jaren 1810—1813 had voorbereid. Ik blijf nog steeds van meening dat in de prijsvraag de verzameling-van Maanen niet *in de eerste plaats* had moeten zijn genoemd, en dat het zeer jammer is dat de schrijfster bij hare voorbereiding deze vergissing niet heeft weten te herstellen; tevens blijf ik van gevoelen dat het volstrekt ter zijde laten van de berichten der politie-autoriteiten (in de Archives Nationales aanwezig) een ernstig verzuim is. Thans bericht mej. Naber dat het archief van den Prins-Stedehouder haar „slechts een schralen oogst" heeft opgeleverd. In appreciatie van het gewicht dezer bron verschil ik van de geachte schrijfster ten eenen male, terwijl ik het evenzeer ten hoogste bevreemdend blijf vinden dat zij van het door haar terecht belangwekkend genoemde archief van d'Alphonse alleen aan de minuten van diens uitgaande brieven aandacht schijnt te willen schenken, zonder eenigermate met de rijke verscheidenheid der ingekomen stukken haar voordeel te doen. Zij versteekt zich daardoor van een belangrijk element tot de volledigheid en voldragenheid van kennis die men meenen zou dat eene geschiedschrijfster van hare gaven zou hebben willen bereiken. Zij blijft wat te veel staan bij den gedachtengang en de maatregelen der overheerschers; heeft zich niet genoeg onder de massa der overheerschten begeven.

Gedeeltelijk wordt dit verzuim hersteld door het veelal uitstekend gebruik dat zij van gedrukte bescheiden van Nederlandsche herkomst heeft weten te maken; maar (van de enkele maand November 1813 afgezien) zijn deze noch zeer talrijk, noch zeer gewichtig. Zoodat juist haar talent om een voorhanden gegeven te juister plaats in te lasschen, te meer doet bejammeren dat zij het aantal gegevens niet, gelijk haar bij een ernstige archiefstudie mogelijk zou geweest zijn, vertienvoudigd heeft. Haar werk behoudt daardoor iets ijls en haastigs; het is te veel op enkele citaten gebouwd, goed gekozene, maar uit een te klein en te weinig verscheiden materiaal, en die somwijlen meer aaneengeregen zijn dan wezenlijk verwerkt.

Niettemin noopt de herlezing van haar in alle hoofdzaken onveranderd gebleven boek mij tot nadrukkelijke bevestiging van al wat ik in de eerste bespreking tot lof daarvan heb meenen te mogen zeggen. Ik voeg daaraan den wensch (en nog meer, de stellige verwachting) toe dat haar werk in zijn nieuwe gedaante evenveel succes zal hebben als in de vorige.

Den Haag. H. T. Colenbrander.

Dr. H. Schneider, Zwei Aufsätze zur Religionsgeschichte Vorderasiens (Leipziger Semit. Studien. V. 1). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1909. (Pr. M. 1.80).

1. *Die Entwickelung der Jahureligion und der Mosesagen in Israel und Juda.*

In 40 bladzijden een overzicht te geven van de ontwikkeling der Jahureligie, d. i. van Israëls innerlijke geschiedenis als „Geschichtsphilosophie", en dan daarbij tal van nieuwe perspectieven te openen, welke dikwijls even aangeduid of slechts genoemd worden, terwijl het wetenschappelijk bewijsapparaat ontbreekt, zou een bedenkelijk ondernemen zijn, als de schrijver niet toonde bizonder goed in de Oude Wereld thuis te zijn, en zijn stof te beheerschen. Zijn overzicht is klaar, rustig, logisch. De schrijver had wel een zeer duidelijk beeld vóór zich van den gang van zaken, tijdens het trekken der semitische stammen, die hunne goden brachten in het kanaänitisch cultuurland, dat van toen af het tooneel werd van wederzijdsch aantrekken en afstooten, versmelten en uitbannen der verschillende religieuze momenten, waaruit ten slotte Jahu als de gemeenschappelijke god van Israel en Juda het veld behield. De slangen-fetisch „Jahu" als de god van Juda, groeit onder babyl. invloed door den mensch-vorm heen, op tot den Albeheerscher, en neemt tijdens dat proces alle bruikbare elementen der hem omringende goden in zich op. Dan vlecht de priesterijver zijn geschiedenis en geeft dat wordingsproces zijn historischen achter-

grond. Zoo ontstaan de gestalten van Abraham, Jacob, Jozef, Mozes.

Deze, in bizonderheden en in haar geheel ongetwijfeld scherzinnig opgezette constructie heeft dit groote bezwaar, dat het *constructie* is. De schrijver zegt wel terecht dat wij in deze materie „über Constructionen nicht hinauskommen", maar ook een constructie dient te rusten op den bodem der historische *feiten*. En dat is hier niet altijd het geval. Met name de volkomen ontkenning van Mozes' historiciteit en Israëls verblijf in Egypte bewijzen het.

De groote verdienste van deze studie ligt minder in het overtuigende van het geheel — daartoe zou meer bewijsmateriaal aanwezig moeten zijn — als wel in een menigte van tot nieuwe studie prikkelende, of door hunne juistheid treffende bizonderheden.

2. *Die Entwickelung des Gilgameschepos.*

De schrijver onderscheidt in het bekende gedicht van Sin-liki-unnini 1°. een oude mythische kern, 2°. een philosophisch gedicht, 3°. een geleerde harmonistische bearbeiding van de voorhanden stof. Dat wij in het in Asurbanipals bibliotheek gevonden gedicht niet een einheitlich stuk hebben, is ongetwijfeld juist, en wordt ten overvloede op de tafels zelf gezegd. De voor ons liggende studie bedoelt den opbouw van het gedicht uit zijn oorspronkelijke grondstof na te sporen, en omvang en aard van de oudere en jongere elementen te bepalen. De gedachte die zich bij het lezen vast zet is, dat hier in elk geval een verklaring beproefd wordt, die ongetwijfeld de aandacht trekt. Zooals de schrijver het zich voorstelt, kàn, in hoofdzaak, het beloop zijn geweest. Evenwel ontbreekt het niet aan gewaagde conclusies en onderstellingen. Zoo is het S. niet gelukt te bewijzen dat het bekende „Siegel Sargons" (c. a. 2600 v. Chr.) met Gilgameš in betrekking moet worden gebracht. Dat hij het daarop voorkomende naakte menschenfignur (ilu) Gisch noemt, terwijl in de babyl. godenleer een god „Gisch" onbekend is, wordt met een beroep op Nin-Gisch-zida niet goedgemaakt. Ook dat GIS. BIL. ga-meš als overgangsvorm van Gisch tot Gilgameš wordt ingevoerd, is tamelijk bedenkelijk. Als S. mede op grond van het goden-determinatief, de lijn tusschen de goddelijke en de menschelijke periode van Gilgameš trekt, rekent hij te weinig met het feit, dat reeds c. a. 2000 (ilu) GIS. als *mensch* wordt toegesproken. Ook in deze studie zit te veel constructie.

Beide studiën vertoonen dezelfde eigenschap: bij alle scherpzinnigheid en strenge logica van den schrijver kenmerkt hij zich door te weinig respect voor de bloote feiten. M. a. w. wat hij geeft is *niet uitsluitend uit de feiten zelf* opgebouwd, maar uit feiten plus nog wat, in casu: hegeliaansche philosophie, maar niettemin interessant en leerrijk.

Den Haag. H. Th. Obbink.

SCHOOLBOEKEN.

Platons Ausgewählte Schriften. Für den Schulgebrauch erklärt von **Christian Cron** und **Julius Deuschle**. II. Th. Gorgias. 5e Auflage, neu bearbeitet von **Wilhelm Nestle**. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 2.10).

Deze nieuwe druk van Deuschle-Cron's bekenden Gorgiascommentaar is door Wilhelm Nestle zoo veranderd en omgewerkt, dat men het werk nauwelijks meer hetzelfde noemen kan. Van de vroegere voortreffelijke inleiding is bijna niets overgebleven. Daarvoor is o. a. een lange, overigens goed geschreven paragraaf over de sofistiek met fragmenten uit Gorgias' redevoeringen in de plaats gekomen. Het nut van het opnemen dezer laatsten is niet duidelijk, daar Gorgias in dezen dialoog volstrekt geen overwegende rol speelt en nadere bekendheid met de bijzonderheden zijner denkbeelden voor het rechte begrip van hetgeen hij hier zegt geenszins vereischt wordt. In den commentaar is wel veel vereenvoudigd en verkort en zijn, naast gezochte verklaringen, ook vele praktische wenken en aardige citaten, vooral uit nieuwere schrijvers (Shakespeare, Goethe, Schiller) toegevoegd. Maar aan den anderen kant zijn ook vele voortreffelijke, fijne opmerkingen, die tot beter verstaan van den tekst veel bijdroegen, weggelaten en wordt de lezer afgeleid door allerlei wijdloopige beschouwingen over personen en zaken, met veel geleerde citaten, die van de belezenheid van den uitgever wel een gunstig getuigenis afleggen, maar voor het begrijpen van het behandelde volstrekt niet onontbeerlijk zijn. Een goed litteratuur-overzicht besluit deze nieuwe uitgave, waaruit men wel een menigte wetenswaardigheden meer kan leeren dan uit de vorige (van 1886), maar die zeer zeker niet in alle opzichten boven deze te verkiezen is.

Leiden. B. J. H. Ovink.

M. Tullii Ciceronis libri duo de Divinatione, van inleiding, aanteekeningen en index nominum voorzien door **Dr. D. Heeringa**. Leiden, G. F. Théonville. (1909). (Pr. *f* 1).

Dr. Heeringa, die in 1906 is gepromoveerd op eene dissertatie, getiteld „Quaestiones ad Ciceronis de divinatione libros duos pertinentes" en van wiens hand de laatst uitgekomen Philologus-aflevering weder een artikel over hetzelfde onderwerp oplevert, tracht door bovengenoemde uitgave zijne studiën ook voor het gymnasiaal onderwijs ten nutte te maken en hiermede de lectuur van philosophisch proza in de hoogste klassen der gymnasia te bevorderen. Vooraf gaat eene inleiding, om de philosophische denkbeelden eenigermate te verduidelijken. Ofschoon Dr. H. daarbij vooropstelt het goede voornemen, de kortheid te betrachten, is hij dit niet steeds indachtig gebleven. Want in de inleiding staat veel, dat tot „de divinatione" in geen onmiddellijk verband staat. Zelfs had hetgeen op pp. 2—11 te lezen staat, vrijwel in zijn geheel kunnen vervallen. Waartoe immers behoeft de lezer van „de divinatione" vooraf te worden ingelicht aangaande Socrates' verhouding tot de sophisten, Plato's Meno en ideeënleer, de secten der Cynici en Cyrenaici, Aristoteles en zijne ervaringsleer, Euclides, de toename der speciaal-wetenschap? Altemaal onderwerpen, waarover in Cicero's geschrift met geen woord wordt gerept. Mij dunkt, de schrijver had het overzicht gerust kunnen doen aanvangen met de behandeling der drie philosophenscholen, waarop Cicero's geschrift grootendeels teruggaat: Stoa, Academie en Peripatetici. De niet talrijk voorkomende passages over Democritus, Socrates, Plato en Aristoteles hangen immers met hunne groote beginselen zelden samen, hetgeen de schr. aangaande eenige plaatsen van Democritus ook zelf constateert (p. 3) en hadden dus aan den voet der pagina's kunnen worden toegelicht. Evenzoo had bij de behandeling der scholen veel kunnen worden gesnoeid, dat niet op „divinatio" betrekking heeft en ook de opmerking over den Isis-dienst (p. 17 vlg.) ware beter in eene aanteekening bij I 132 behandeld.

Dr. H. neemt C. F. W. Müller's tekst onveranderd over, doch leest in den superlatief-uitgang-*imus*, ook waar Müller volgens de handschriften-*umus* geeft. Tegen deze gedragslijn heb ik de volgende bedenkingen:

1°. wanneer de superlatief, ook in vormen als *optimus*, op-*imus* wordt gegeven, behoort eveneens te worden gelezen: fini-*timus*, mari-*timus*, daar hier de uitgang dezelfde is, al is de beteekenis eene andere. Ook dient men dan wel te spellen: exis*tim*ant (I 82), vic*tim*a (I 119) enz., daar deze schrijfwijze in Cicero's tijd minstens evenzeer in gebruik was als *-imus* in den superlatief.

2°. het is niet geraden, in dezen een te omlijnd standpunt in te nemen, daar wij hier eene kwestie hebben, die, althans voor superlativi als *optimus*, *maximus*, reeds in de oudheid eene kwestie was. Want wel liet Caesar in staatsstukken *optimus*, *maximus* spellen, maar later kwam men hiervan weer veelal terug en grammatici uit den keizertijd zeggen nog, dat in hun' tijd de vocaal van *optimus* een klank was tusschen *i* en *u* in (Velius Longus ed. Keil p. 49).

3°. algeheele nauwkeurigheid is niet betracht, daar de volgende superlativi op-*umus* in boek I der uitgave te lezen staan: optumi maxumi (16), maxumas (29), proxumo (59), maxume (63 en 70), potissumum (106).

Om het overzicht van het philosophisch betoog te vergemakkelijken, plaatst de uitgever hier en daar korte aanduidingen aangaande den inhoud; hij verdeelt het geschrift, zou men kunnen zeggen, in hoofdstukken. Dat hij dit doet, is voortreffelijk; doch veelal had men de wijze, waarop het geschiedt, anders gewenscht. In de eerste plaats zijn bij zulke aanduidingen vrij uitvoerige betoogen als op p. 71 vlg. wordt aangetroffen, niet op hunne plaats. Maar ook de verdeeling zelve is niet met juistheid aangebracht en sluit soms zelfs niet aan; zoo handelt de titel op p. 76 over I 87b—115, terwijl de volgende titel eerst weder vóór I 125 te vinden is. M.i. hadden de titels in boek I op de volgende plaatsen moeten worden aangebracht: vóór 1, 8, 11, 26, 34, 39, 71, 72, 82, 84, 88, 97, 109, 113, 118. Buitendien ware de leerling uitstekend gediend geweest, wanneer bovendien nog bij iedere paragraaf het onderwerp in margine nader ware gepreciseerd. Zijn wij gedachtig, dat de stof zeer ver van den leerling afstaat en dat wij hem, daar hij toch al zooveel aandacht aan de beteekenis van iederen zin afzonderlijk moet schenken, zooveel mogelijk moeten behulpzaam zijn, om gedurig den gedachtengang van het geheel in het oog te houden.

De aanteekeningen bevatten talrijke historische en litteraire opmerkingen, mededeelingen aangaande Romeinsche antiquiteiten, soms vertalingen van woorden of zinsneden en een enkele maal critische behandeling van eene plaats. Hiermede zal de leerling ongetwijfeld zeer zijn geholpen en heel wat zoeken van namen en jaartallen zal hem zijn bespaard. Nog had Dr. H. het hem gemakkelijker kunnen maken door vóór de aanteekening het nummer te vermelden van den regel van den tekst, waarop de aanteekening terugwijst.

De vorm, waarin de schr. zijne gedachten heeft gegoten, laat evenwel te wenschen over. Stijl en taal zijn dikwijls weinig verzorgd, soms zelfs min of meer onbeholpen, b. v. (p. 39):

„In 76 was Cic. 30 jaar oud en ging hij van Athene en de philosophische studiën naar Rome" (lees: In 76 zeide Cicero, 30 jaar oud, zijne philosophische studiën te Athene vaarwel en keerde naar Rome terug); (p. 42): „Na Caesars dood kocht hij Antonius om *en toen gaf*[1]) deze hem ook 't vroeger bezit terug." Onzuiver gedacht is de volgende opmerking (p. 86): „Ennius *verlengt* in vormen van ww. soms -at, -et, -it. *Eigenlijk* was die uitgang *oorspronkelijk* lang[1]). Afkeurenswaardig Hollandsch geeft deze vertaling (p. 40): *earum dico articum quae* — „ik bedoel wat kunst van die". Ontsierd wordt het werk door afkortingen als: Al. de Gr., Gr. geschiedenis, prov., reg. (passim bij poëzie-citaten; lees: vs.), als ook het steeds weerkeerende „'t" zelfs in verbindingen als „'tzij... 'tzij", „'t zelfde" en zinnen als: „...dan had hij 't als 't zijne erkend" (p. 30). In afkortingen bij citaten zag men gaarne grooter gelijkvormigheid. Zoo lezen wij achtereenvolgens: Herod. I c. 78, Herod. IX, 33, Her. IX, 33; „de nat. deor.", „de n. d.", „n. d.", „Ilias", „Il." „Hom. Il.", „Homerus Od." Eindelijk zijn drukfouten niet zeldzaam, die vooral storend werken, wanneer daardoor eenzelfde woord in de noot eene andere spelling krijgt dan in den tekst, b. v. (p. 62) in den tekst: „Pythagoriis" en in de aanteekening „Pythagoricis", vgl. ook p. 77: „Pol*u*idus" en „Pol*y*idus".

[1]) ik cursiveer.

Door in de aanteekeningen te verwijzen naar de inleiding hadden herhalingen kunnen worden voorkomen; zoo had op p. 28 in de aanteekeningen op Epicurus, Zeno, Democritus verwezen behooren te worden naar pp. 16, 12 en 3 van de inleiding; althans hadden de opgaven der jaartallen gelijkluidend moeten zijn met die der inleiding.

In de woordenlijst zocht ik tevergeefs: Apollo (I 37), Grai (ibid.), Graeci (I 55). Verkeerd geplaatst is: Corinthius. Van volksnamen staat nu eens de pluralis (b. v. Syracosii, Syracusani, Spartiatae), dan de singularis (Hispanus, Macedo). Bij hoofden als „Stoici" had eenige splitsing aanbeveling verdiend, daar hieronder zijn samengebracht zoowel de plaatsen, waar over de Stoici als wijsgeerige school wordt gesproken, als ook die, waar Boëthus Stoicus, Diogenes Stoicus worden genoemd.

Leeuwarden. H. D. Verdam.

Dr. M. G. de Boer en L. J. de Wilde, Historische lectuur. Nieuwe Geschiedenis. Groningen, Noordhoff. 1910.

Als eerste eener serie van drie deeltjes geven de samenstellers een aardige verzameling stukken geschikte historische lectuur, pasklaar gemaakt voor de lezers, als hoedanig men zich de leerlingen der scholen voor voortgezet onderwijs en de hoogere klassen der middelbare scholen voorstelde. Uit oudere en nieuwere literatuur is hier heel wat bijeengebracht van den tijd van de Fuggers tot dien van Catharina II. Het boekje kan zijn nut doen door het wekken van belangstelling in historische lectuur.

P. J. B.

WETENSCHAPPELIJKE MEDEDEELINGEN.

Anton Elter, Prolegomena zu Minucius Felix. Bonn, 1909.

A. Ausserer, De clausulis Minucianis. Ad Aenipontem, 1906.

Octavius de M. Minucius Felix par **J. P. Waltzing.** Edition A: Introduction, Texte et Commentaire. 1909.

De zoo herhaaldelijk en zoo vruchteloos behandelde groote problemen, als daar zijn dateering van den dialoog, verhouding tot Tertullianus, met rust latende tracht de heer Elter in den opzet zelf van het geschrift aanwijzingen te vinden omtrent zijn aard en strekking als gegevens voor een waardebepaling van dit zoo kostbaar dokument onder de vele die uitsluitsel hebben te geven over den samengroei van christelijke overtuigingen en heidensche philosophie. Zoo komt hij dan na terloops aangetoond te hebben dat Caecilius niet, zooals men gemeend heeft, uit Cirta stamt — immers wie Fronto noemt Cirtensem nostrum, kan niet zelf Cirtenser zijn, zoo min als Beethoven bij een stadgenoot „unser Bonner" heeten kan — onder meer tot het resultaat dat de apologie, de dialoog Octavius noch apologie noch dialoog is in eigenlijken zin, maar een epistula Minucii ad Africanos, een in hoofdzaak historisch voorval, Caecilius' bekeering door Octavius, behelzende; een in memoriam, geschreven naar aanleiding van Octavius' dood en gericht tot de nagelaten betrekkingen, het gezin en de geestverwanten daarginds. Nieuwe inzichten die verdienen wel overwegen te worden.

Nieuw is ook wat de schrijver in het tweede gedeelte van zijn opstel omtrent Octavius' wijsgeerige richting weet mede te deelen: niet uit diens verweer zelf, hetgeen men allicht zou hebben verwacht, maar uit den tartenden uitval van zijn tegenstander „Ecquid [1]) ad haec audet Octavius, homo Plautinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus philosophorum?" ($14_{,1}$) moet blijken dat Octavius de cynische richting is toegedaan en wel die welke wij gewoon zijn de cynisch-stoïsche te noemen. Want: plautus (canis) = (hond) met hangooren, dus Plautina prosapia = canina familia, dus homo Pl. prosapiae = Κυνικός. Maar, merkt schrijver op, en ook den lezer zal het niet ontgaan zijn, „nur eins fehlt noch, der pistorum praecipuus"; men behoeft echter den zin slechts zóó te lezen: *homo Plautinae prosapiae, ut istorum praecipuus, ita postremus philosophorum*, om te voelen dat de afschrijver „vor lauter p" er een te veel gezet heeft. „Damit ist hoffentlich nun auch dieser letzte Rest erledigt und die ewig diskutierte Stelle endgültig ins reine gebracht." Wij vreezen. Wie toch, die niet is τυφλὸς τά τ' ὦτα τόν τε νοῦν τά τ' ὄμματα — en op de ὦτα komt het hier vooral aan — zal het juist zoo kostbare, hoezeer ook duistere pistorum willen prijsgeven, laat staan verruilen voor een ontmand istorum? En, om één bedenking nog te opperen, hoe kan Caecilius meenen zich met zijn Plautina prosapia begrijpelijk te hebben uitgedrukt, als Hieronymus het noodig acht zijn Plautina familia, de beide keeren dat hij zich van de uitdrukking bedient, toe te lichten met een „qui omnium dicta lacerent" of „canino dente rodere" en Plautus, op wien de schrijver zich eveneens beroept, zijn „latine plautus" (Casin. Prol. 34) verklaart met „cum latranti nomine", ja zelfs zijn alleszins duidelijk „de Coclitum prosapia te esse arbitror" (Curcul. 394), waarin Elter das direkte Muster für unsern homo Plautinae prosapiae meent te zien, nog laat volgen door „nam i sunt unoculi"? Van iemand die gesteld is op een „philologische Interpretation" en die bovendien Anton Elter heet, hadden we deze operatie niet verwacht.

Aan de vier gangbare vormen van het Clauselgesetz (I —◡— —⏓, II —◡— —◡⏓, III — ⏓ —⏓, IV —◡◡ —◡⏓) de perioden van den Octavius toetsende komt Ausserer tot deze becijfering: type I levert 327 clausulae op en wel integrae 197, dissolutae (bv. ◡◡ ◡— —⏓) 130, II 152 + 30, III 155 + 5, terwijl de gevallen van vorm IV te schaarsch zijn om hem voorzoover Minucius betreft als gebruikelijk te kenmerken: een frequentie dus parallel gaande met de numerieke volgorde. Alle clausulae integrae beantwoorden aan den eisch dat de metrische ictus samenvalt met het woordaccent — op 117 na: dan echter vormt of de laatste (lange) syllabe van een niet-iambisch woord het begin van den creticus der clausula (vultū fătēbātŭr), of die van een iambisch wordt door een metrischen ictus getroffen (Admetṓ pĕcūs pāscĭt); van beiderlei geval wordt een verklaring gegeven, p. 54 en 56. In de clausulae dissolutae (bv. mérita cònfúsa, vícta vèneránтur, pótius òccúmbere, ésse sàpiéntiam, lábiìs préssit (= I ◡◡ ◡— —⏓, I^2 —◡ ◡◡ —⏓, II^1 ◡◡ ◡— —◡⏓, II^2 —◡ ◡◡ —◡⏓, III^b ⏓ — —⏓) ééne uitzondering: òpitulári (van opítulor), volgens Ausserer aan een oudere accentuatie toe te schrijven.

Ook de onderdeelen der perioden worden nagegaan: op alle 16 plaatsen, met inbegrip van één gerestaureerde, waar de conjunctie *-que* een membrum afsluit, wordt een numerus waargenomen van de bevoorrechte typen I of II; *et* in plaats van *-que* zou tot III of IV of, wat volstrekt uit den booze is, tot een hexameterslot geleid hebben; aan *atque* wordt, afgezien van de gevallen waar het gevolgd wordt door vocaal of *h*, boven *ac* alleen daar de voorkeur gegeven, waar een zoo het heet „betere" numerus wordt gewonnen. Daarentegen wordt in de door *aut* of *vel* gescheiden membra de voorkeur gegeven aan type III (35 gevallen tegen 25, 13, 12 van I, II, IV), terwijl Minucius' voorliefde voor *nec* boven *neque* (102 malen tegen 8) in geen enkel geval uit de numeri kan worden verklaard. Nog zij vermeld, dat in alle clausulae hiaten door synaloephe worden te niet gedaan.

Dit zijn dan in hoofdzaak de door Ausserer verstrekte statistische gegevens betreffende de numeri in het kunstproza van Minucius Felix: maar nu? Want waar een rhythmus bestaat, mag ook naar een reden van zijn bestaan gevraagd worden en kan met een bloot classificeeren der vormen het onderzoek niet zijn afgeloopen. Zou bijvoorbeeld — wij vragen slechts — in de pas genoemde gevallen der membra disiunctiva het veelvuldig voorkomen van de anders zeldzamere ditrochaïsche clausula (type III), die zooals Ausserer opmerkt tam brevis est ut satis plene resonare vix possit, niet zijn verklaring kunnen vinden in het streven om te zeer aan het oor zich opdringende numeri, zoo dicht op elkaar volgende, te vermijden? En zou het, omgekeerd, aan toeval te wijten zijn, dat het emphatische slot, waar aan Minucius' ongetogenheid uitdrukking gegeven wordt „quod hic crediderit et hic vicerit", door twee opeenvolgende dochmii wordt gedragen? De afkeuring door Cicero in het algemeen uitgesproken (Or. 218): „dochmius quovis loco aptus est, dum semel ponatur; iteratus aut *continuatus* numerum apertum et nimis insignem facit" kan een zoo bijzonder geval als het onderhavige zeker niet treffen.

Voor den heer Waltzing, toen hij den Octavius uitgaf (1909) in de Collection de classiques latins comparés, is het Clauselgesetz geen doode letter geweest en het is een lust om te zien hoe menige conjectuur, die reeds vasten voet in den text scheen te hebben gekregen, nullo postliminio wordt uitgewezen. Welk standpunt hij inneemt tegenover nieuwe, legitieme conjecturen, zal, hopen wij, blijken, als de critische apparaat in de „partie du maître" de pers heeft verlaten: men wil immers weten waarom $5_{,10}$ wel nocent[i]um wordt gelezen, niet $34_{,10}$ subtrahatur (beide gissingen van v. Winterfeld), wel $23_{,4}$ [1]) flere voor flevit, niet $26_{,7}$ (met Ausserer) orac[u]la. Toch kunnen wij reeds nu veilig met Elter deze uitgave de beste noemen: een voorzichtige critiek gepaard met een verstandige interpretatie heeft een text tot stand gebracht waarbij die van de groote uitgave van 1903, hoe goed ook déze was, moet achterstaan, terwijl ook de „appendice" waarin Minucius' taaleigen wordt behandeld en de tabel der clausulae met vreugde mogen worden begroet. Eenige bedenkingen houde de uitgever ons ten goede. Zoo kan o. a. — om eerst den text te bespreken — betwijfeld worden of in $5_{,5}$ de woorden aut scrutari (Cod: ut scrutare) permissum als embleem mogen worden beschouwd, waar toch zeker de auteur het bekende vers van Ennius in de gedachte had; vgl. $12_{,7}$ *caeli plagas* en *pro pedibus aspicere*. Door de invoeging van *novi* achter sententiis plurimorum in $11_{,5}$ wordt een goede clausula verstoord, dezelfde op grond waarvan in $6_{,2}$ ambitus occupavit wordt gehandhaafd; *novi* is overbodig: de inf. hangt af van het in suppetunt schuilgaande verbum dicendi, zie den commentaar zelf: „outres ces choses, beaucoup d'autres sont à ma disposition (e t j e p o u r r a i s l e s d i r e)". $20_{,3}$ ut temere crediderint etiam alia monstruosa, mera miracula geeft geen goede clausula, de — ik meen door Wölfflin gehandhaafde — traditie mira miracula wel, ook wat Ausserer en anderen wilden: monstruosa [mira] miracula. Ook bij Varro en Gellius, zegt Waltzing, komt mera miracula voor: wat geeft dat, als de anderen zich beroepen kunnen op Lactantius (D. I. IV, 15,28 monstruosa miracula)? Het komt mij geraden voor mira te behouden en monstruosa te voegen bij etiam animalia, zooals Cornelissen wilde lezen (tenzij men de voorkeur geeft aan et animalia van Baehrens); miracula kan het object niet zijn: ook de metamorphosen van 4 en de vergoddelijkte menschen van 5

[1]) Zoo Ursinus voor „et quid" van de editio princeps; de Parisinus heeft „et qui". Kan het adverbium „etqui" niet goed zijn? Over „etquis" raadplege men Birt in Archiv für lat. lex. XV, 1 p. 76 sqq.

[1]) = $24_{,4}$ bij Waltzing.

zijn miracula. De voorouders geloofden aan animalia monstruosa evenals zij (5) deos quoque crediderunt. Waltzing's interpunctie hier, noodlottig gevolg van de conjectuur *erraverunt*, is onaannemelijk; *erga* is al even corrupt als *ac vero*. 38,3 ego vos in hoc magis miror quemadmodum tribuatis exanimi aut [non] sentienti facem aut non sentienti coronam, cum et beatus non egeat et miser non gaudeat floribus. Dat één *non* verdwijnen moet is duidelijk, niet hoe er van een non sentiens verondersteld kan worden dat hij beatus of miser is. Davisius behield alleen het eerste non en verklaarde non sentienti „fax enim non nisi videntium commodis inservit" dacht dus blijkbaar aan de fax funebris of sepulcralis, waarop ook het verbum tribuere schijnt te wijzen, niet aan de verbranding.

Uit de commentaar het volgende. 2,4 ut = afin que: verdraagt zich de finale beteekenis met de woorden cum eximia voluptate? 3,5 eandem viam emensi = quam emensi eramus:? 8,5 pavorem fallax spes: met de opmerking dat fallax = fallens is, en dat Tacitus fallax met den gen. construeert, zijn we niet tevreden. 19,4 Eo (*Esto* Waltzing met Vahlen) altior — traditum: men heeft er goede redenen voor, de woorden niet als interpolatie te brandmerken; toch moet men de rede geweld aandoen om het volgende vides, dat toch baarblijkelijk, in de gedachte althans, moet aansluiten aan formaverit, op het onmiddellijk voorafgaande te betrekken en te vertalen: tu vois *du moins*. 22,2 (= 23,3 W.) Ceres serpente circumdata. Cérès attela deux serpents à son char (*serpente = serpentibus*): is dat de beteekenis van serpente circumdata? Overigens wordt terecht errorre behouden en bij vestigat genomen. 30,4 Tauris ritus fuit hospites immolare, — Romani Graecum et Graecam, Gallum et Gallam sacrificii viventes obruere wordt geconstrueerd: Romani sacrificii sc. fuit. L'inversion ou hyperbate de sacrificii ne doit pas choquer. De aangehaalde plaatsen leveren geen voorbeeld van een zoo gewelddadige scheiding van substantief en adjectief. 31,5 non facie, sed mente = non solum facie, sed etiam mente: en 38,6 dan: non habitu sed mente? 33,3 nam et ipsi (Iudaei) deum nostrum — *dereliquerunt*. „et ipsi" = eux aussi: hebben de Christenen dat dan ook gedaan? Of is hier een drukfout in 't spel en wordt et ipsi van 2 bedoeld? 37,7 ingenium eorum perditae mentis: gén. de qualité. Dat kan juist zijn: mogelijk is echter dat eorum bij mentis behoort, vgl. Gell. VII, 2,7 ingenia mentium nostrarum, en 2,11 animorum ingenia. Voor de plaatsing van eorum vgl. 29,5 eorum numen. 40,3 iudicium et hominis et unius = et quidem unius: ja, als het andere et er niet was.

En hoe denkt nu deze uitgever over den pistor en de Plautina prosapia van 14,1? Caecilius als advocaat hoort tot de Plautina prosapia, „la race des aboyeurs", want plautus is een hond met hangooren en de expressie canina facundia „était proverbiale pour désigner une éloquence mordante"; nu heeft Plautus — de dichter met een hoofdletter, niet de hond met de hangooren — als knecht van een pistor in den molen geloopen en de pistores zijn „gens de rien" en de Christenen zijn voor 't meerendeel „gens de rien", en daarom heet de Christen Octavius pistor en omdat hij advocaat is, pistorum praecipuus, want „parmi de telles gens, il est facile à un avocat d'être le premier".

Rotterdam. A. J. Kronenberg.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Op 9 Mei l.l. hield de Letterk. Afd. een vergadering, waarin de nieuwbenoemde leden, de heeren Mr. W. L. P. A. Molengraaff, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. Dr. J. C. G. Jonker, door den Voorzitter werden verwelkomd. Daarna hield de heer Colenbrander een voordracht, getiteld *De jongste ontwikkeling van de buitenlandsche betrekkingen der Vereenigde Staten*. De spreker betoogde dat de leer van Monroe, hoewel theoretisch gehandhaafd, in de practijk aldoor minder streng zal worden opgevat. Amerika heeft thans belangen op alle punten van den aardbol, het kan zich niet meer zóó als vroeger van de oude wereld afgezonderd houden. De spreker lichtte zijn denkbeelden toe met voorvallen uit de nieuwste geschiedenis, als b.v. de handelingen der beide Vredesconferentiën, de geschillen van Europeesche staten met Venezuela, de verkondiging van de Drago-leer naast de Monroe-leer. De tijd zal komen — zoo besloot hij — dat deze Monroe-leer beschouwd wordt als een hoogst belangwekkend historisch document, dat echter geen actueel belang meer heeft. — De heer Asser betuigde zijn instemming met deze denkbeelden, de heer de Louter maakte daartegen bezwaar.

Vervolgens deed de heer Sijmons eene mededeeling over *Een nieuw ontdekt Latijnsch-Gotisch bijbelfragment*. Bedoeld fragment bestaat uit de weinige overblijfsels van een dubbel perkament blad, met een aantal andere papyri en perkamentbladen verworven door het Duitsche „Papyruskartell" en toegewezen aan de universiteitsbibliotheek te Giessen. De heer Paul Glaue, privaatdocent in de theologie aan de universiteit aldaar, heeft die vondst, met ondersteuning van den germanist Prof. K. Helm van dezelfde hoogeschool, gepubliceerd (in de *Ztschr. f. neutestamentische Wissenschaft*) en de beteekenis er van in het licht gesteld. De beteekenis van die luttele resten van den Gotischen tekst van Lucas 23, 11-14 en 24, 13-17 en van den Latijnschen van Lucas 23, 2-6 en 24, 5-9 betreft niet de taal; onze kennis van het Gotisch wordt er niet door vermeerderd; maar voor de geschiedenis van de Gotische bijbelvertaling en de kennis van hare verhouding tot de verschillende recensies en vertalingen van het N. T. is het gevondene wel degelijk van belang. Daardoor toch wordt eene hypothese bevestigd, door Burkitt en op diens voetspoor door Kauffmann geuit, dat de zoogenaamde „Praefatio" van den Codex Brixianus, die een protest inhoudt van een Gotisch geestelijke tegen de vrije vertaalmethode van Hieronymus, gediend heeft als inleiding op een Latijnsch-Gotische bilingue, een van kritische aanteekeningen voorzienen Evangeliëncodex in twee talen, waarvan zoowel de Codex Brixianus als de Codex argenteus te Upsala zouden afstammen, de eerste als afschrift van het Latijnsche, de tweede als afschrift van het Gotische gedeelte der bilingue. Het schijnt nu, dat in de thans gevonden Lat.-Got. fragmenten een overblijfsel mag worden gezien van de door Burkitt ondersteld Evangeliën-bilingue, waarvan Glaue het ontstaan in het eerste decennium der 5de eeuw, spoedig na de voltooiing der Vulgata, meent te mogen plaatsen. Is die dateering juist, dan begroeten we in ons fragment het oudste geschreven litteraire document uit den Germaanschen voortijd. Hoe het komt, dat men een Gotischen tekst in Egypte heeft kunnen vinden, is natuurlijk niet uit te maken. Men kan, zooals de heer Glaue doet, allerlei mogelijkheden onderstellen, en die onderstellingen uitwerken. Op zich zelf is de aanwezigheid van Gotisch in Egypte omstreeks 400 niet ten eenenmale onverklaarbaar.

Deze mededeeling gaf den heer Wildeboer aanleiding met den spreker in debat te treden over de beteekenis die men hechten moet aan de „vrije" vertaalmanier van Hieronymus.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 6 Mei l.l. een vergadering, waarin de heer Prof. Verdam een voordracht hield, getiteld *Naar aanleiding van den nieuwen Reinaert-tekst*. Na met een enkel woord te hebben gesproken over andere nieuwe uitgaven die op den *Reinaert* betrekking hebben (t. w. het werk van Streuvels en het tweede deel van de editie van Buitenrust Hettema), behandelde de heer Verdam den in 1908 gevonden tekst, thans door den heer Degering in het licht gegeven. Voor de verbetering van den tekst van het Comburgsche handschrift had men tot dusverre

trachten gebruik te maken van *Reinaert II* en van de Latijnsche vertaling; de spreker betoogde, dat die methode door den nieuwen tekst volkomen wordt gerechtvaardigd. Op ongeveer 50 plaatsen vindt men daarin de lezingen van *Reinaert II* die van den Comburgschen tekst min of meer afwijken. Vaak worden door zulk een overeenkomst de gissingen der critici bevestigd. Natuurlijk zijn er ook plaatsen waarin het nieuwe HS. die bekrachtiging niet geeft; doch men kon niet anders verwachten. Van het een en het ander gaf de spreker een aantal voorbeelden. Wegens het gevorderde uur kon hij zijne beschouwingen in deze vergadering niet verder voortzetten. — De heeren Bussemaker en Kluyver deden enkele belangstellende vragen.

In het achtste jaarboek der vereeniging *Amstelodamum* schreef de heer Brugmans een groot artikel: *Een en ander over de oudste geschiedenis van Amsterdam*, en behandelden de heeren Breen, Enschedé, Halberstadt en Sterck verschillende zaken uit de plaatselijke geschiedenis, met name belangrijke gebouwen en pleinen.

Van het Rijks-archief depôt in Zeeland ging een nieuwe uitgave uit: *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht* (*1433-1584*) beschreven door Mr. R. Fruin ('s Gravenhage, 1909).

De nieuwe uitgave van het werk van prof. P. J. Blok, *Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen* (Mart. Nijhoff, Den Haag) verscheen als eerste deel van een grooter werk: *Eene Holl. Stad*, dat vier deelen zal omvatten. De nieuwe uitgave is geheel omgewerkt en herzien en dientengevolge een geheel nieuw boek geworden, waarbij eenige nieuwe bijlagen en twee kaartjes zijn gevoegd. De schrijver geeft in een tweede Voorrede rekenschap van de bewerking. Een register vergemakkelijkt het gebruik van het boek.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Mars: J. Guiffrey, Les manuscrits à peinture de *La Cité de Dieu*. — A. Meillet, Les dialectes grecs, II. — L. Leger, Schaffarik, sa vie et son oeuvre, I.

Indogermanische Forschungen, XXVI, Anzeiger 1-3; XXVII, 1-2: H. Güntert, Zur Geschichte der griechischen Gradationsbildungen. — E. Kieckers, Das Eindringen der κοινή in Kreta. — L. Sütterlin, *Rotundus* und die lat. Gerundialform. — K. Brugmann, Der sogenannte Akkusativ der Beziehung im Arischen, Griechischen, Lateinischen, Germanischen. — W. Streitberg, Gotica. — K. Brugmann, Der lat. Ablativus comparationis. — R. Thurneysen, Berichtigung zu Bd. 26, 131 ff.

Philologus, LXIX, 1: K. Borinski, Goethes „Urworte. Orphisch". — G. A. Gerhard, Zu Menanders Perikeiromene. — K. Burkhard, Zur Kapitelfolge in Nemesius' περὶ φύσεως ἀνθρώπου. — J. Eberz, Die Bestimmung der von Platon entworfenen Trilogie Timaios Kritias Hermokrates. — K. Preisendanz, Ein neuer Liebeszauber. — O. Immisch, Zu Callimachus und Accius. — F. Klingmüller, Die Idee des Staatseigentums am römischen Provinzialboden. — W. A. Oldfather, Funde aus Lokroi. — A. J. Kronenberg, Ad Minucium Felicem. — A. Abt, Nucularum hexas. — Miscellen.

Wiener Studien, XXXI, 2: Th. Gomperz, Zu Maximos Tyrios. — L. Siegel, Zu Aristoph. Vögeln v. 851-858 und 895-902. — S. Brassloff, Textkritische Bemerkungen zum Pap. Lond. I, 131. — P. Knöll, Die Athoshandschrift des Babrios. — L. Neubauer, Terentia. — E. Gaar, Persiusprobleme, II. — Dez., Persius und Lucilius. — E. T. Merrill, Zur frühen Überlieferungsgeschichte des Briefwechsels zwischen Plinius und Trajan. — E. Hauler, Neues aus dem Frontopalimpsest. — H. Jurenka, Bakchylides' zweiter Dithyrambus. — J. M. Stowasser, Lexikalische Vermutungen zur lateinischen Anthologie, I. — Dez., Die kommatische Teilung der Hisperica famina. — Miszellen.

Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, VII, 2: Meindersma, De groote kerkelijke vergadering van Den Bosch in 1648. — De Vooys, De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek. — Aanteekeningen bij een glossenlied op Salve Regina.

Oud-Holland, XXVII, 3: Pit, Oude Nederl. majolika. — Six, Een teekening van Bart. van der Helst. — Folmer, Johan Reynier. — Bax, De Kruidberg. — Elkan, Eine angebliche Flugschrift von Marnix. — Bredius, Herman Hals te Vianen; 4: Weissman, Philips Vingboons. — Kruse, Eine neu-entdeckte Homerus-Zeichnung von Rembrandt. — Kronig, Regentenstuk van Pickenoy. — Molhuysen, Phil. Cluverius. — Bredius, P. J. Elinga. — Dez., Uit Rembrandt's laatste levensjaar. — Bruinvis, Isaac van Nickelen.

Nederl. Archievenblad, VIII, 3: S. Muller Fz., Bakhuizen van den Brink. — Pierson, Opmerkingen over middeleeuwsche geldswaarden. — Fruin, Naar aanleiding van De Leur's Proeve. — Boele, Willekeur van B. en W. van Zaandam in zake publiekrechtelijke dossiers.

Bulletin van den Ned. Oudheidk. Bond, III, 1: Six, Pieter Saenredam. — Weve, Valkhof te Nijmegen. — Van Ishoven, Rijksmuseum leerschool. — Sterck, Nationale aesthetica en professorale vergissing (m. antw. van Vogelsang); 2: Bondsvergadering voor wettelijke bescherming van monumenten. — Martin, Een Hollandsche fabriek van oude schilderijen? Het rapport De Wild. — Van Sasse van Ysselt, Het huis Roodenburg te 's-Hertogenbosch. — Jan Kalf, De kerk van Etten.

Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap, XXXI: Van Brakel, Stukken betreffende de Noordsche Compagnie. — Te Lintum, Een Rotterdamsch Gedenkschrift uit den Patriottentijd. — Colenbrander, Brieven van G. K. van Hogendorp. — Van Veen, Advies van het Hof van Gelderland over het verblijf van Jezuieten te Emmerik. — Colenbrander, Gesprekken met koning Willem I. — Kernkamp, Bengt Ferrner's Dagboek 1759.

Hansische Geschichtsblätter, 1910, 1: Frensdorff, Reich und Reichstag. — Baasch, Hamburg und Holland im 17. und 18. Jahrh. — Bruns, Der dritte Teil des Chron. Slavicum. — Wätjen, Zur Statistik der Holländischen Heringsfischerei im 17. und 18. Jahrh. — Hagedorn, Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs im 16. Jahrh. — Kleinere Mitteilungen.

Analecta Bollandiana, XXIX, 1-2: A. Poncelet, Le légendier de Pierre Calo. — H. Delehaye, L'invention des reliques de saint Ménas à Constantinople. — P. Peeters, S. Eleutherios-Guhištazad. — Bulletin. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum (supplementum alterum p. 49-128).

Gids, 1910, April: Van Schendel, Shakespeare, III. — Ovink, Verkeerde metafysika. — Van Deventer, Philoplatonyllion. — Hof, Troelstra als Friesch dichter. — Feenstra, De journalistiek als leervak; Mei: Van Deventer, Multatuli aan den Koning. — Dez., Havelaarvoorspel. — Hasselman, Het regeeringsoordeel over de Bantamsche knevelarijen. — Van Deventer, Uit Multatuli's dienstjaren, II. — Prinsen, Multatuli's houding tegenover de literatuur. — Meyer, Multatuli als vrijdenker. — Busken Huet, Onuitgegeven brieven van Multatuli aan Huet. — Wibaut, Multatuli's crematie.

Onze Eeuw, 1910, April: Kuiper, Gymnasiale opvoeding. — Van der Mandere, Carlos I. — Boer, Ibsen's Nagelaten Werken; Mei: Kok, Sir Philip Sidney. — Kops, Het schimpdicht en de spotprent tijdens de Fransche Revolutie.

Tijdspiegel, 1910, April: Der Mouw, Plato's Gorgias. — Kramer, Opmerkingen over het M. O.

Indische Gids, 1910, April: Van der Kemp, De geboorte van de Algem. Secretarie te Batavia; Mei: Macleod, Uit de geschiedenis der O.-I. C.: Gouverneur-Generaal Mossel, I.

Nieuwe Gids, 1910, April: Kapteyn-Muysken, G. B. Shaw. — Boeken, Inleiding tot Dante's Hemel; Mei: Baumann, De sociaal-psychologische evolutie-hypothese van Lamprecht. — De Raaf, Uit Potgieter's jongelingsjaren, I.

Vragen des Tijds, 1910, April: Costerus, Over leeftijdsgrens en pensionneering bij L. en M. O.; Mei: Kernkamp, Oranje en de democratie. — Pekelharing, Nogmaals het Woordenboek der Nederl. taal.

Vragen van den Dag, 1910, April: Blink, De veranderingen van de klimaten op aarde. — Hijmans, Eenheid van snelschriftstelsel.

Theol. Tijdschrift, 1910, 3: Cramer, De berichten aangaande de verschijningen van Jezus Christus.

Teyler's Theol. Tijdschrift, VIII, 2: Matthes, Twee Israëlietische rouwbedrijven. — Völter, Die Geburt Jesu. — Bruining, Godsdienst en verlossingsbehoefte, II.

De Katholiek, 1910, April: M. S., Marie Thérèse, hertogin van Angoulême (slot). — Flament, Amstelodamensia in Limburg. — Sloet, De volgorde van Joan. V en VI.

Studiën, LXXIII, 2: R. de Grave, Lamennais en Le Sage ten Broek, I. — P. Zeegers, Over allegorische en symbolische poëzie, I. — F. Sträter, P. Theodorus van Montfoort S. J., I; 3: P. Zeegers, Over allegorische en symbolische poëzie, II. — F. Sträter, P. Theodorus van Montfoort S. J., II. — R. de Grave, Lamennais en Le Sage ten Broek, II.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

M. Antonini Imperatoris ad se ipsum ed. Leopold: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 16 (H. Schenkl).

Brieven van J. de Witt, I-II: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 18 (H. Brugmans).

Brom, Guide aux Archives Vaticanes: Rev. Hist. CIV, 1.

M. Tullii Ciceronis libri duo de Divinatione, uitg. d. Heeringa: Weekbl. v. Middelb. en Gymn. Onderw. VI, 33 (v. IJsendijk).

Van Heemstede, P. Alberdingk Thijm: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 17 (V. D.).

Kalff, Geschiedenis d. Ned. Letterk., V: Studiën LXXIII, 2 (H. Janssen Marijnen); Lit. Zentralbl. 1910, n°. 20 (P. L. v. Eck Jr.).

Kloos, Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid: N. Taalg. IV, 3 (de Vooys).

Kooperberg, Margaretha van Oostenrijk: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 20 (N. Japikse).

Van Lennep, Het leven van Mr. Jacob van Lennep: N. Taalg. IV, 3 (D. C. Tinbergen).

Van Marle, Le comté de Hollande sous Philippe le Bon: Rev. Crit. 1910, n°. 19 (Chr. Pfister).

Dez., Hoorn au moyen âge: Rev. Crit. 1910, n°. 19 (Chr. (Pfister).

Octavia Praetexta ed. Vürtheim: Journ. d. Sav. 1910, Mars (G. Lafaye).

Posthumus, Geschied. d. Leidsche lakennijverheid: Hans. Geschichtsbl. 1910, 1 (Häpke).

Van den Vos Reynaerde, hrg. von Degering: D. Ltztg. 1910, n°. 17 (C. Borchling).

Stoett, Mnl. Syntaxis, 2de dr.: N. Taalg. IV, 3 (G. Engels).

Vollgraff, Nikander und Ovid, I: Journ. d. Sav. 1910, Mars (G. Lafaye).

PERSONALIA.

Benoemd: tot tijdelijk leeraar aan het Gymnasium te Assen de heer P. Geyl; tot tijdelijke leeraren in de Geschiedenis aan het Gymnasium te Leeuwarden de heeren E. G. Brünner en A. Engelsman; tot leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. j. te Leiden mej. I. A. Thomese; met 1 Sept. definitief tot leeraar aan de H. B. S. te Sappemeer de heer K. Blom; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Utrecht de heer N. T. Polak; voor één jaar tot leerares in het Duitsch aan het Gymnasium te Assen mej. M. J. Freie; tot Directeur van de H. B. S. te Enschede de heer H. C. van Cappelle; tot Rector van het Gymnasium te Deventer de heer Dr. J. Berlage; definitief tot leeraren aan eene H. B. S. met 5-j. c. te Rotterdam: in het Nederlandsch de heer Dr. G. Engels, in het Fransch de heer J. H. J. Heynen, in het Duitsch de heer W. Kloot, in het Engelsch de heer R. Volbeda, in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer J. Kamerbeek; tot leerares in het Engelsch en het Fransch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. M. Lotsy; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan die school mej. J. M. Robbers; definitief tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Utrecht de heer Dr. E. Slijper; tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch aan die school de heer Dr. A. J. Wensinck.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan mej. M. H. Leopold als leerares aan het Gymnasium te Assen; met 1 Sept. aan den heer Dr. L. A. Kesper als conrector van het Gymnasium te Gouda; met 16 Mei aan den heer Dr. D. van Hoorn als leeraar in de Geschiedenis aan het Gymnasium te Leeuwarden; aan mej. I. M. Oort als leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. j. te Leiden; aan mej. M. Ch. van Dalen Wetters als tijdelijke leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht; aan den heer Ds. P. J. Glasz als leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Alkmaar.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer W. A. Baehrens (*cum laude*), met proefschrift *Panegyricorum Latinorum editionis novae Praefatio major; accedit Plinii Panegyricus exemplar editionis*; tot Doctor in de Nederlandsche Letteren aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam mej. B. M. van Stempel (*cum laude*), met proefschrift *De vrouw in onze Britsche romans*; tot Doctor in de Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer Th. L. W. van Ravenstein, met proefschrift *De eenheid der eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja*; tot Doctor in de Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam de heer W. P. Steenkamp (*cum laude*) met proefschrift *Het agnosticisme van Herbert Spencer*.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Verschenen: van de

Codices Graeci et Latini

PHOTOGRAPHICE DEPICTI

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

Tibulli Carmina, Sapphus Epistula Ovidiana

Codex Guelferbytanus 82, 6 Aug.

PRAEFATUS EST

FRIDERICUS LEO.

Prijs f 72.—.

Als **Supplementum VIII** is voor eenige weken verschenen:

MINIATUREN

der Lateinischen Galenos-Handschrift, Db. 92—93.

der Kgl. Oeffentl. Bibliothek in Dresden.

IN PHOTOTYPISCHER REPRODUCTION.

Met inleiding en beschrijving van

Prof. E. C. VAN LEERSUM en Prof. W. MARTIN.

Prijs f 55.20.

Van de

Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,

uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst,

onder Redactie van Dr. H. U. MEYBOOM,
Hoogleeraar te Groningen,

zijn het laatst verschenen:

Deel VI. **De Apologeten II. Tatianus en Athenagoras** door Dr. H. U. MEYBOOM.
„ VII. **De Apologeten III. Theophilus aan Autolycus** door Dr. H. U. MEYBOOM.

Het genootschap stelt zich voor in den loop der jaren in geregelde orde een soort Bibliotheek van Kerkvaders in Nederlandsche vertaling tot stand te brengen, waarvan het hopen mag dat zij aan de kennis en de studie van het Oud-Christelijk verleden bevorderlijk wezen zal.

De prijs van *f* 1.— per deel voor inteekenaren op een serie van 5 deelen en *f* 1.25 per deel voor niet-inteekenaren, kan voor niemand een beletsel zijn.

Verschenen:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60 Cent.**

Verschenen:

LONDINIAS

DOOR

C. VOSMAER.

Vierde Druk. Prijs *f* **0.50.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

AUG 8 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17de Jaargang. No. 10. Juli 1910.

Finck, Die Sprachstämme des Erdkreises (Uhlenbeck).
Dez., Die Haupttypen des Sprachbaus (Uhlenbeck).
Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte (Hesseling).
Kammer, Ein ästhetischer Kommentar zu Aischylos' „Oresteia" (Kuiper).
Ihm, Palaeographia Latina (de Vries).
Weise, Charakteristik der lateinischen Sprache; 4. Aufl. (van Wageningen).
Pedersen, Vergl. Grammatik der keltischen Sprachen, I, 2 (van Hamel).
Nöldeke, Geschichte des Qorāns; 2 Aufl., bearb. von Schwally, I (Wensinck).
Uhlenbeck, Grammatical distinctions in Algonquian (van Ginneken).
Franck, Mittelniederländische Grammatik; 2. Aufl. (Kluyver).
Volbeda, The English Diphthongs (Kruisinga).
Engers, De Aegyptiarum κωμῶν administratione qualis fuerit aetate Lagidarum (Boeser).
Semerau, Die Condottieri (Mej. Jelgersma).
Acton, The History of Freedom and other Essays, edited by Figgis and Laurence (Bussemaker).
Dez., Historical Essays and Studies, edited by Figgis and Laurence (Bussemaker).
Huges, Het Leven en Bedrijf van Mr. Franchois Vranck (Haak).
De Stoop, Essai sur la diffusion du Manichéisme dans l'empire romain (Meyboom).
Canisii Epistulae et Acta coll. Braunsberger, Vol. IV (Brom).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

F. N. Finck, Die Sprachstämme des Erdkreises (Aus Natur und Geisteswelt 267). B. G. Teubner, Leipzig. 1909.
F. N. Finck, Die Haupttypen des Sprachbaus (Aus Natur und Geisteswelt 268). B. G. Teubner, Leipzig. 1910. (Pr. per deel M. 1.25).

In het eerste der bovengenoemde werkjes geeft de heer Finck een, in het algemeen gesproken, correct en volledig overzicht van de verschillende taalstammen en geisoleerde talen, die op de aarde aanwezig zijn [1]). Hij toont op de hoogte te wezen van de zeer uitgebreide litteratuur over de genealogische groepeering der talen, maar onthoudt zich van bibliografische aanwijzingen, hetgeen te betreuren is. — P. 18. Omtrent het Tsakonisch vergelijke men Hesseling, De Koine en de oude dialekten van Griekenland (Versl. en Meded. der Kon. Akad. Afd. Letterk. Vierde reeks. Achtste deel, p. 133 sqq.). — P. 65. Volgens den schrijver zoude de uitdrukking Palaeo-aziatisch van den laatsten tijd dateeren. Ik lees echter reeds bij Grube, Giljakisches Wörterverzeichniss, St. Petersburg 1892, p. 3: „Gleich so zahlreichen anderen isolirt dastehenden Formen des ost-asiatischen Continentes, gehört es [sc. das Giljakische] zu jener Schaar alter Sprachreste, die wir nach Schrenck's Vorgange als paläasiatische Sprachen bezeichnen wollen." — P. 67. Over de verhouding van het Aleutisch tot de Eskimo-talen is men nog niet tot een helder inzicht gekomen. Er zijn namelijk bijzondere punten van overeenkomst tusschen het Aleutisch en het West-Eskimo, die zich niet goed laten verklaren, als wij het Aleutisch tegenover het Eskimo in zijn geheel stellen. De verhouding is misschien veel gecompliceerder dan men geneigd zoude zijn te vermoeden. Wij zouden ons b.v. kunnen denken, dat het Aleutisch zich vroegtijdig van het Eskimo had afgescheiden, eer deze taal zich noemenswaard dialectisch had gedifferentieerd, maar dat er in veel later tijd een inwerking van het West-Eskimo op het Aleutisch had plaats gehad. — P. 73. Swanton (American Anthropologist, N. S., vol. 9, p. 513 sqq.) heeft op grammatische en lexicologische gronden aangetoond, dat het Natchez tot den Muskogeïschen taalstam behoort, zoodat het uit de rij der geisoleerde talen moet geschrapt worden. De gelijkenis tusschen het Natchez en de andere Muskogee-talen was overigens reeds in 1873 door Brinton opgemerkt. — P. 76. Tot de naaste verwanten van het Ojibway en het Cree behoort blijkens een door Hoffman gepubliceerde woordenlijst (Fourteenth Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. 294 sqq.) ook het Menomini, hetgeen mij Anthropos III, 778 nog niet duidelijk was geworden. In nauw verband met de genoemde dialecten staat ook de taal der Fox- en Sawks-Indianen, die door een artikel van Jones (American Anthropologist, N. S., vol. 6, p. 369 sqq.) en vooral door zijn Fox texts (Leyden 1907) toegankelijk is

[1]) Vgl. het soortgelijke artikel van den heer van Ginneken, getiteld „De huidige stand der genealogische taalwetenschap" (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk. XXVIII, p. 113 sqq.), waarin echter de talen van Amerika buiten beschouwing zijn gebleven.

geworden. De Fox-taal is o.a. door de bewaarde eindvocalen voor de taalvergelijking van niet gering belang. Zoo bevestigt Fox *i'kwäwa* 'vrouw', dat Ojibway *ikwē*, Cree *iskwew* uit een grondvorm **iskwéwa* zijn ontstaan. — P. 77. Een nader verband van het Blackfoot met het Arapaho en het Cheyenne is, voor zoover het materiaal ons een oordeel toelaat, alles behalve waarschijnlijk. Vergelijk b.v. de door Mooney (Fourteenth Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. 1023) bekend gemaakte telwoorden van het Arapaho met die van het Blackfoot, zooals ze bij Tims, Grammar and dictionary of the Blackfoot language in the dominion of Canada, p. 12 sqq., worden opgegeven. Iets hooger op dezelfde bladzijde spreekt de heer F. over „das Moheganische oder Mohikanische". Het woordje „oder" is hier misplaatst. Zie over de verhouding van Mohegan en Mohican vooral Speck, American Anthropologist, N. S., vol. 5, p. 193 sqq. — P. 125. Het Mafoorsch (Noefoorsch) is eene Austronesische taal en lijkt b.v. niet het minste op het Mĕraukĕ, dat door Adriani (De Zuidwest Nieuw-Guinea-expeditie van het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap 1904/5, Leiden 1908, p. 637 sqq.) is geanalyseerd.

Het tweede werkje, „Die Haupttypen des Sprachbaus", beschrijft in breede trekken en illustreert met interlineair vertaalde teksten een achttal zeer uiteenloopende talen, namelijk het Chineesch, het Groenlandsch, een Bantoedialect, het Turksch, het Samoaansch, het Arabisch, het Nieuw-Grieksch en het Georgisch. Die grammatische schetsen maken een goeden en betrouwbaren indruk, maar tot een eigenlijk oordeel acht ik mij niet bevoegd, aangezien mijne kennis van de meeste der acht behandelde talen te gering is. Met fierheid immers zegt de heer F.: „Denn wenn ich auch, zum Teil durch den zugewiesenen Raum beengt, zum Teil durch mancherlei störende Verhältnisse zu einer gewissen Hast gedrängt, nicht alles so habe darlegen können, wie ich es wohl, sei's von mir, sei's von einem anderen, dargelegt sehen möchte, so glaube ich doch durch die vorliegende Arbeit einem weiten Kreise einen Einblick in die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus ermöglicht zu haben, den wenigstens jetzt wohl sonst niemand hätte verschaffen können." Eén opmerking van algemeenen aard meen ik echter te mogen maken. De heer F. wil niet oppervlakkig wezen, wil doordringen tot den diepen achtergrond van het gesproken woord, zich niet latende misleiden door den uiterlijken schijn. Dit geprononceerde streven is aan zijn werk ten goede gekomen. Maar het heeft ook, naar het mij voorkomt, een enkele maal ten gevolge gehad, dat hij hetzij de verschillen, hetzij de overeenstemmingen tusschen de door hem als typen gekozen talen overdrijft, dat hij gelijkheid in het ongelijksoortige, tegenstelling in het niet-tegengestelde meent waar te nemen. Vooral geldt dit van den „Rückblick", waarin hij de acht gekenschetste talen nog eens de revue laat passeeren. Het zoude van belang zijn eens het oordeel van een taalpsycholoog over het niet omvangrijke, maar wel veel bevattende werkje te vernemen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte. Heidelberg, Winter. 1909. (Pr. M. 7).

Inhoud en inrichting van dit boek geven het aanspraak op de belangstelling van allen die de Griekse taal beoefenen. De schrijver heeft gewenst, ten behoeve van filologen en linguisten die zich niet speciaal op de Griekse dialekten toeleggen, een werk te schrijven dat de hoofdzaken zou meedelen van wat tans over die dialekten bekend is, en dat tevens een punt van uitgang kon vormen voor verdere studie. Hij is, meen ik, voortreffelik geslaagd. Kort en bondig is alles vermeld wat de moeite waard scheen; in hoofdzaak bepaalt de behandeling der grammatikale biezonderheden zich tot beschrijving, en nergens stuit de lezer op dat misbruik van techniese termen, en van uit allerlei talen bijeengezochte verwante woorden, waarvoor menigmaal de oningewijde met misplaatste eerbied terugdeinst. Men kan zien dat het boek ontstaan is uit de kolleges die Prof. Thumb, naar hij ons meedeelt, sedert jaren over het onderwerp heeft gehouden; op belangstellende lezers wordt gerekend, niet op vakgenoten die bestreden of bekeerd moeten worden. De uitvoerigheid — wie durft zeggen „de volledigheid"? — van de bibliografie achter elke gewichtige paragraaf geplaatst, is, dunkt mij, ook alleen te begrijpen wanneer men weet dat de samensteller jarenlang alles opgetekend heeft wat in tijdschriften van allerlei omvang over nieuwe vondsten is verschenen.

Als inleiding op de behandeling der onderscheiden dialekten bespreekt Thumb wat aan alle dialekten gemeen is, wat men „urgriechisch" pleegt te noemen; daarna noemt hij onze bronnen voor de kennis der dialekten, en toont aan in hoeverre de mededelingen van oude grammatici, soms ook de navolging van geleerde auteurs, onze kennis kan verrijken. Natuurlik wordt in deze inleiding het eigenaardig alfabet besproken, waarin verschillende inskripties zijn geschreven; grafiese voorstellingen komen hier, en bij de indeling der dialekten, de lezer te hulp. In acht hoofdstukken worden dan de hoofdgroepen gekarakteriseerd, de biezonderheden van de onderdelen grammatikaal behandeld en, voor zover dat mogelik is, ook de geschiedenis van elk dialekt geschetst. Natuurlik moet de schr. zich bij zo grote uitgebreidheid van de stof tot het voornaamste bepalen. Ik behoef er slechts op te wijzen dat bij het Ionies-Atties over de taal van Herodotus en Homerus gesproken wordt, om duidelik te maken dat men hier geen wikken en wegen kon verwachten van alles wat over zulke ingewikkelde kwesties in 't midden is gebracht. Toch zou 't mij verwonderen indien ook de specialisten hier niet aantroffen wat zij als 't gewichtigste beschouwen in de kring waarbinnen het karakter van het boek de schrijver beperkte: „die Frage, wie weit überhaupt die homerische Sprache nach ihrem Wesen und der Gestalt der Überlieferung als Quelle des ionischen Dialekts betrachtet werden darf."

Een bespreking van de talrijke punten waarop verschil van gevoelen mogelik schijnt, zou evenzeer de plaatsruimte van het *Museum* als de bevoegdheid van de schrijver dezer eenvoudige aankondiging overschrijden. Ieder zal wel getroffen worden door 't een of ander waaraan hij zelf meer in 't biezonder zijn aandacht

heeft gewijd. Zo komt het mij voor dat Thumb, die met ijzeren konsekwentie aan 't Macedoons een plaats onder de Griekse dialekten ontzegt, omdat het in sommige opzichten „ongrieks" is (men denke slechts aan de mediae waar aspiratae verwacht worden), het Tsakonies niet een nieuwgrieks dialekt kan noemen, indien het afwijken op een of twee belangrijke punten beslissend is. Of is het Tsakoniese werkwoord niet „ongriekser" dan de geïncrimineerde Macedoonse klanken? Over het verdwijnen van de oude dialekten valt, meen ik, met niet zoveel stelligheid te spreken als de schr. somtijds (o. a. op blz. 251) doet; de fouten van Babilla b.v. bewijzen wel dat zij het dialekt van Lesbos onvoldoende meester was, maar geenzins dat iemand die het eiland in de tijd van Hadrianus rondreisde niet in staat zou geweest zijn haar op menig punt beter in te lichten.

Leiden. D. C. Hesseling.

Eduard Kammer, Ein ästhetischer Kommentar zu Aischylos' „Oresteia". Paderborn, F. Schöningh. 1909. (Pr. M. 3).

De volkomen natuurlijke wijze waarop deze commentaar is ontstaan schijnt mij een der beste waarborgen voor zijne doelmatigheid. Kammer heeft geheel zelfstandig de drie drama's der trilogie in het Duitsch vertaald, daarna zijne eigene vertaling herlezend deze verduidelijkt en omgewerkt tot eene interpretatie, die, al naar de eischen van het oogenblik, òf de overzetting verkort, òf haar op den voet volgt, en dan vooral in de lyrische gedeelten den dichterlijken vorm der vertaling bewaart, òf ook wel, zoo vaak het den taktvollen tekstverklaarder gewenscht scheen, het origineel uitbreidt tot uitvoeriger verhaal. Aldus de tragedie zelve van scène tot scène ontwikkelend staat nu de commentator telkens wanneer een der hoofdpersonen zich in zijne gansche volheid aan ons vertoont een oogenblik stil om met den lezer de ontwikkeling van zulk een karakter te overdenken. Op Clytaemestra, op Agamemmon, op Electra en Orestes valt aldus, dank zij de zeer fijne, en door ernstige studie van Aeschylus' kunst verdiepte waarnemingsmethode van den schrijver, helder en telkens nieuw licht.

Het is bijkans overbodig te zeggen, dat van tijd tot tijd twijfel aan de juistheid van Kammers interpretatie ons van zelf tot twijfel aan de juistheid zijner aesthetische waardeering brengt. Doch ook dan werkt die twijfel suggestief, en verhoogt hij onze eigene waardeering voor dezen aesthetischen arbeid, die wars van valsche diepzinnigheid en geheel vrij van conventionneele bewonderingstermen een schoon voorbeeld geeft van de methode welke, naar Kammers niet ongegrond vertrouwen, de belangstelling en liefde kan wekken van die velen die wèl bereid zouden zijn de klassieke literatuur te bewonderen, indien zij slechts hare schoonheid door den nevel der moeilijke taal heen wat duidelijker zagen.

Maar niet alleen aan die leerlingen, ook aan de leermeesters brengt dit kleine boekje stof tot vruchtbaar nadenken.

Amsterdam. K. Kuiper.

Palaeographia Latina. Exempla codicum Lat. phototypice expressa scholarum maxime in usum ed. **Max. Ihm.** Series I. Lipsiae, B. G. Teubner. s. a. [1909]. (Pr. M. 5).

Het eerste wat bij het ontvangen van dit werk opvalt, is behalve de fraaie uitvoering zeker ook de buitengewoon lage prijs: een omslag met 25 mooie lichtdrukken in groot folio-formaat en een tekst van 16 blzz., alles te zamen voor 5 Mark! Het lijkt haast ongeloofelijk en de firma Teubner moet wel verzekerd kunnen zijn van een reusachtig grooten afzet om zoo iets aan te durven. Wat de lichtdrukken betreft, verdient de onderneming zulk een grooten afzet ten volle. Zij zijn van zeer goede qualiteit en met zorg gekozen uit merkwaardige hss. en geven een leerrijk overzicht over de ontwikkeling van het Lat. schrift van het oude kapitaal van den Vergilius Augusteus af tot aan de Italiaansche laat 15de-eeuwsche minuskel. Vooral welkom zijn eenige blzz. uit hss. die voor palaeografische studiën van groot belang zijn, maar daarvoor nog niet genoeg bekend gemaakt waren, b.v. de zeer oude minuskel van tab. X en XII, het Merovingische schrift van den Augustinus, Homiliae, te Wolfenbuttel (tab. V), de semicursiva Bobiensis van tab. VI enz.

Van tab. XIV, Suetonius te Wolfenbuttel saec. XI is het jammer, dat niet die blz. gereproduceerd is die een oud-Duitsch „scholion" bevat, waaruit de Duitsche afkomst van dat hs. is opgemaakt.

Waar het hoofddoel der uitgaaf is het bevorderen der studie van iuniores, zou in plaats van tab. I van den Vergilius Augusteus m. i. beter eene andere blz. gekozen zijn, waarop fouten voorkomen ontstaan door verwisseling van gelijklijkende letters in dat soort kapitaalschrift. Leerrijk daarvoor zou geweest zijn b.v. blz. 6 der Berlijnsche fragmenten in de uitgaaf van Pertz, waar vs. 9 (Georg. III 209) *vela* voor *ulla* staat, of blz. 3 vs. 1 (Georg. I 201) aan het einde: *lembunt* voor *lembū* (lembum).

De begeleidende tekst van dr. Ihm, de „ennarratio tabularum" geeft zeer uitvoerige, bibliografisch-historische mededeelingen over de hss. waaruit hier eene bladzijde is afgebeeld. Zij getuigen van omvangrijke kennis en groote nauwkeurigheid. Alleen had op pag. 5 van den cod. Arcerianus der Agrimensores te Wolfenbuttel niet gezegd mogen worden „Iohannis Arcerii fuit; ab huius filio Petrus Scriverius comparavit". Sedert dr. Molhuysen's art. in het Centralblatt f. Bibl.wesen XIX. 1902, S. 269 ff. zijn wij daaromtrent beter ingelicht.

Wat echter in die „enarratio tabularum" gemist wordt, is juist de enarratio dezer hier afgebeelde tabulae, de beschrijving en verklaring der palaeografische bijzonderheden die men hier vindt, opmerkingen omtrent den vorm der afzonderlijke letters, de verbindingen daarvan onderling, de fouten uit het eigenaardig karakter van elk soort schrift te verklaren, de afkortingen en haar systeem enz. enz. Hieromtrent wordt nagenoeg niets medegedeeld. De auteur beperkt zich gewoonlijk tot verwijzing naar oudere publicaties over de afgebeelde hss., ook waar de auteurs daarvan voor dergelijke palaeografische opmerkingen weinig of niets van belang praesteerden. Pag. 1 b.v. zegt hij van den Vergilius Augusteus, dat Pertz heeft laten reproduceeren

de „colores varios, quibus litterae eminentes initiales cuiusque paginae distinctae sunt": dit is toch beslist onvoldoende om de aandacht te vestigen op de zoo zeldzame en merkwaardige manier van illustreeren door een initiaal aan het begin van elke blz., onafhankelijk van den zin en samenhang van den tekst, zooals dit b.v. ook voorkomt in den Weenschen Livius Lat. 15 Laurisham.

Bij tab. VIII wordt zelfs de randnoot niet verklaard (die toch moeielijk te lezen is), ofschoon in aanm. 2 eenige noten van andere niet afgebeelde blzz. van hetzelfde hs. in extenso worden afgedrukt.

Bij den cod. Neapolitanus van Propertius, tab. XVI, wordt met geen enkel woord de aandacht gevestigd op de reeks van letters aan den rand, die toch zonder nadere verklaring voor menigeen raadselachtig moeten lijken. En zoo is er heel wat meer dat voor de gebruikers van het werk niet licht begrijpelijk kan zijn, al zouden zij zich ook reeds voldoende geoefend hebben om de teksten zelf behoorlijk te ontcijferen.

Eene palaeografische inleiding, gelijk ik bedoel, op elke tabula zou zeker een lastig en tijdroovend werk geweest zijn, maar toch had de auteur zich daaraan niet mogen onttrekken. De voorhanden modellen b.v. van de Palaeogr. Society of van Steffens' Lat. Paläographie zouden hem daarbij goede diensten hebben kunnen bewijzen. Gelijk de publicatie nu geworden is, lijkt zij mij voor eigen studie minder goed bruikbaar, want geen enkel beginner zal gelegenheid hebben uit de massa opgegeven literatuur eerst alles bijeen te zoeken wat hij tot juist begrip van elke tabula noodig heeft. Maar ook voor menig docent in de palaeografie zal dit lastig zijn: hij zal in vele gevallen groote moeite hebben om zich voor te bereiden tot de lectuur en de verklaring van hetgeen hij met zijne leerlingen aan de hand van Ihm zal gaan behandelen. Ik kan dan ook niet gelooven, dat dit werk ondanks zijne vele goede hoedanigheden, bij docenten en discipels populair zal worden, zoolang niet op de aangeduide manier inderdaad van elke tabula eene enarratio er bij gevoegd zal zijn.

Blijkens aankondiging van de firma Teubner en den titel „Series I" bestond het plan om, indien deze eerste serie succes mocht hebben, verdere „mehr spezialisierende" serieën te laten volgen. Inmiddels is echter, gelijk ik onlangs met groot leedwezen vernam, prof. Ihm reeds overleden. Zijn dood is een groot verlies ook voor de palaeografische studiën. Zijne verdiensten op dit terrein wil ik gaarne erkennen, al kan ik mij niet vereenigen met zijne eigenaardige opvatting die zijn laatste werk niet in die mate nuttig en welkom maakte als bij andere inrichting het geval zeker geweest zou zijn.

Leiden. S. G. de Vries.

Oskar Weise, Charakteristik der lateinischen Sprache. Vierte verbesserte Auflage. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 3; geb. M. 3.60).

De tweede uitgave van dit interessante, in aangenamen stijl geschreven boekje is door mij in het *Museum* (VIII 1, 7; a° 1900) besproken en aan mijne beschouwingen van toen heb ik thans weinig of niets toe te voegen. Nog altijd komt het mij voor, dat Weise ondanks al het voortreffelijke, dat hij over het karakter van de Romeinen en hunne taal in het midden brengt, sterk overdrijft, waar hij hun bijna alle gevoel ontzegt (p. 19), en dat hij als Duitscher de eigenaardigheden van Latium's zonen beoordeelende, nu en dan sentimentaliteit en gevoel met elkaar verward heeft. Voorts wil ik er nog op wijzen, dat reeds in den derden druk — die in dit maandblad niet is aangekondigd — een nieuw hoofdstuk over „Kultur und Wortschatz" was opgenomen. Daarin worden zeer wetenswaardige etymologieën van namen van beambten, religieuze en militaire termen, vakuitdrukkingen, tijdsbepalingen enz. behandeld, zoodat daaruit velerlei over de zeden en gewoonten der Romeinen te leeren valt, maar elk onderdeel is eene wonderlijke opeenstapeling van woordverklaringen, waaraan alle eenheid ontbreekt en die ook hoegenaamd geen kijk op het geheel van het Romeinsche karakter geeft. De etymologie van *persona* (p. 170), die hier nog wordt voorgedragen, kan ik moeielijk onderschrijven, evenmin als de daarbij gegeven verklaring: „die von der menschlichen Stimme durchtönte Maske des Schauspielers", iets wat stellig niet van de oudste maskers kan getuigd worden [1]).

Ook de vierde uitgave heeft eene uitbreiding ondergaan, doordat de paragraaf (§ 87) over „den invloed van het metrum op de taal der dichters" aangevuld en tegelijk omgewerkt is. De schrijver wijst daarbij ook met een enkel woord op het vervangen van woorden, die voor het dactylisch metrum ongeschikt zijn, door synonieme uitdrukkingen, b.v. *eloquentia* door *eloquium* (p. 112), een onderwerp, dat uitvoerig door Dr. v. d. Valk bij gelegenheid van het vijfde Philologencongres behandeld is (Hand. p. 63).

Behalve de Fransche vertaling van Ferd. Antoine is nu ook eene Nieuw-Grieksche van Graziatos verschenen, van wiens aanteekeningen Weise, zooals hij zelf verklaart, een dankbaar gebruik heeft gemaakt. Norden's standaardwerk, „die antike Kunstprosa" heeft, zooals van zelf spreekt, menige bijdrage voor het hoofdstuk over „stijl" geleverd, en ook verder is overal nauwkeurig op de nieuwste literatuur acht geslagen.

Aan alle Latinisten, en inzonderheid aan de jongere onder hen, zij deze „Charakteristik" op nieuw warm aanbevolen.

Groningen. J. van Wageningen.

Holger Pedersen, Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen. I. Bd. 2. Teil. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1909. (Pr. M. 7.60).

Bij de bespreking van het verleden jaar verschenen eerste gedeelte van Pedersen's groote werk heb ik de waarde in twijfel getrokken van de streng doorgevoerde onderscheiding van eene genealogische en eene klankpsychologische afdeeling in de klankleer.

Na lezing van het tweede gedeelte blijf ik er bij, dat eene dergelijke onderscheiding noodelooze herhalingen met zich meebrengt; ik voeg er echter gaarne aan toe, dat ze de overzichtelijkheid wel in de hand werkt, daar

[1]) Vgl. *Mnem.* XXXV, 2, 114; Archiv. f. lat. Lex. XV, 145; Glossa II, 2, p. 164—168.

men thans in deze tweede afdeeling alle verschijnselen, die het Keltisch zijn eigenaardig karakter verleenen, onder één hoofd saamgebracht vindt. Behalve de klankpsychologische afdeeling bevat dit tweede gedeelte ook nog eene korte „aufsteigende genealogische Abteilung, der Lautlehre”, waarin men vinden kan, wat de oorsprong van elken klank in eene Keltische taal is met verwijzing naar de „absteigende genealogische” en „lautpsychologische” afdeelingen. Het spreekt vanzelf, dat dit tweede gedeelte van Pedersen's „Vergleichende Grammatik” voor den Keltoloog van veel grooter belang is dan het eerste. Eéne opmerking moet mij echter van het hart. Het komt me voor, dat het opschrift „lautpsychologische Abteilung” meer belooft dan in werkelijkheid geboden wordt. Want zoo er in één taal één verschijnsel psychologisch belangwekkend mag heeten, dan is het wel 't negeeren van de woordgrens door de Kelten en gaarne zou ik – gegeven nu eenmaal dit veelbelovend opschrift – o. a. dienaangaande eene psychologische beschouwing gelezen hebben. Edoch, al mag derhalve dit opschrift minder juist gekozen heeten — de stof is met een zoodanige meesterschap behandeld, dat het lezen van dit boek een groot genoegen verschaft en wanneer men Pedersen's opvattingen vergelijkt met die van anderen, waar het bijv. geldt klankwetten te vinden in den chaos van Oudiersche en Middeliersche vormen, zal men zich gemeenlijk geneigd gevoelen zich aan zijne zijde te scharen.

In één belangrijk punt echter geloof ik, dat de schrijver heeft misgetast. Het geldt namelijk het accent in de Britsche talen. Pedersen meent, dat de klankwetten ons hier dwingen tot het aannemen van eene accentwisseling. Hij onderscheidt een oerbritsch accent, dat op de laatste syllabe rustte en in 't dialect van Vannes bewaard zou zijn en een jonger accent op de paenultima. Van dit jonger accent op de voorlaatste lettergreep spreken alle Cymrische grammatica's. Doch dat het bestaat is daarmede allerminst bewezen. Ik wil niet ontkennen, dat de paenultima muzikaal hoogen toon heeft in het huidige Cymrisch, doch, indien er van een expiratorisch accent sprake mag zijn, rust dat eer op de laatste lettergreep dan op de voorlaatste. Het komt mij voor, dat juist doordien deze beide lettergrepen elk op een eigen wijze op den voorgrond treden, in den rhythmus van het vers beide eene geaccentueerde positie kunnen innemen. Als voorbeeld kan dienen: Goronwy Owen's „Calendr y Carwr” vs. 5: „*Nwyfus fu 'r galon afiach*” en zoo zijn er zoo veel. Bovendien: bewijzen de klankwetten iets voor het bestaan van dit accent uitsluitend op de paenultima? Naar mijne meening volstrekt niets. De overgang van *au* in *o*, die in eindsyllaben in 't Cymrisch voorkomt, hoeft geenszins op de onbetoondheid dier syllaben te berusten. Integendeel, zou ik den oorsprong van dit verschijnsel zoeken in het scherp gesneden accent, evenals van de monofthongeering in eindsyllaben bij woorden als „*unwaith*”, „*defaid*” enz. Met het oog op deze overwegingen lijkt mij, dat de werkingen van het Cymrische accent wel degelijk als enkelvoudig op te vatten zijn, maar dat we zullen moeten afzien van de overgeleverde inzichten omtrent 't accent, dat rust op eene bepaalde syllabe, en dat we eer eene evenwichtstheorie zullen moeten opstellen ten opzichte van de verhouding der verschillende syllaben tegenover elkaar. Voor deze meening pleiten m. i. ook woorden als *clomen* (uit *colomen*) en *trewis* (van *taraw* „slaan”). Het is natuurlijk niet doenlijk eene dergelijke theorie te geven zonder nauwkeurig onderzoek, zelfs ter plaatse, maar ik ben ervan overtuigd, dat in die richting de oplossing der kwestie te zoeken zal zijn. Voor het Cornisch wijzen de verschijnselen in dezelfde richting. Over de verschillende Bretonsche dialecten durf ik niet oordeelen, maar a priori schijnt de scherpe scheiding, getrokken tusschen den tongval van Vannes en dien van andere gedeelten van Bretagne ietwat vreemd.

Tot zoover de inderdaad steeds tot nieuw denken prikkelende kwestie van het Britsche accent. Ik ben ervan overtuigd, dat ook in andere punten door Pedersen het laatste woord nog niet gezegd is, al zal men in het vervolg in de eerste plaats met zijne meening rekening moeten houden. Maar een werk als dit is er niet een, die zich in korten tijd en in weinige regels beoordeelen laat; om tot een onafhankelijk inzicht te komen omtrent het vele door den schrijver te berde gebrachte, zou men minstens een even grondig onderzoek wenschen in te stellen, als hij zelf zich getroost heeft. Ongetwijfeld zal zulk een onderzoek volgen en zal nog veel tot klaarheid gebracht worden, wat nu verborgen is. Maar één grooten voorsprong zullen de nieuweren daarbij op Pedersen hebben: dat hun door een ander reeds een weg gewezen is.

Amsterdam. A. G. van Hamel.

Geschichte des Qorāns von **Theodor Nöldeke**. Zweite Auflage, bearbeitet von **Friedrich Schwally**. Erster Teil. Über den Ursprung des Qorāns. Leizig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1909. (Pr. M. 11).

Volgens Sprenger is de Islam de eenige wereldgodsdienst over welks ontstaan wij betrouwbare berichten hebben. Die uitspraak zal voornamelijk met het oog op de mohammedaansche traditielitteratuur gedaan zijn, die al vrij spoedig ontstaan is. Toch is het niet deze, die in de eerste plaats den Islam in zijn wording van andere godsdiensten onderscheidt. De evangeliën zijn documenten van dezelfde soort en bevatten de woorden, daden en levensloop van Jezus zooals de mohammedaansche tradities die van Mohammed. Sprenger heeft nog veel te groote waarde aan die overleveringen gehecht en eerst Goldziher heeft aangetoond, dat ze wel historische elementen bevatten, maar voor een groot deel de weerkaatsingen zijn van de meeningen en kwesties, die onder de latere geslachten optraden.

Maar wat den oudsten Islam in de eerste plaats onderscheidt van de andere wereldgodsdiensten, is het feit, dat zijn stichter zelf een boek geschreven heeft. Mohammed meende van tijd tot tijd door God toegesproken te worden; natuurlijk mochten die goddelijke woorden niet verloren gaan; ze moesten nauwkeurig opgeteekend worden en dienden de gemeente als stof voor het gewijde reciet en als norm voor de inrichting van geestelijke en wereldlijke aangelegenheden. Deze toespraken van Allah tot Mohammed vormen den

Qoran. Het spreekt vanzelf, dat ze van het begin tot het eind de uitdrukking van Mohammed's religieuse stemmingen en inzichten zijn en dus van het hoogste belang voor de kennis van zijn wezen en leven.

Maar zooals wij ze hebben zijn ze een chaos. Dat ligt in de eerste plaats aan de rangschikking: de verschillende hoofdstukken (soeren) zijn door de verzamelaars naar gelang van hun lengte gerangschikt, zóó dat het kortste aan het eind geplaatst is. En in de tweede plaats aan den aard van de stof; wie de oudtestamentische profeten kent, zal dit terstond inzien.

De Qoran moet dus voor ons, wat zijn inhoud betreft, door commentaren opgehelderd worden, en, wat zijn wording aangaat, door een chronologische beschrijving van zijn ontstaan. Zulk een beschrijving is het boek, dat hier aangekondigd wordt.

In 1859 schreef de toen 23-jarige Theodor Nöldeke als antwoord op een prijsvraag der Fransche Académie des Inscriptions et Belles Lettres zijn geschiedenis van den Qoran; dat het werk bekroond werd, kan niemand verwonderen. Het was een meesterstuk, dat blijk gaf van een belezenheid en een rijpheid van oordeel, die de meeste ouderen benijdenswaardig gevonden moeten hebben. Het verscheen in 1860 onder den titel „Geschichte des Qorâns" en heeft sinds dien tijd voor geen ander werk van dien aard behoeven te wijken. Natuurlijk was na verloop van tijd een tweede druk noodig; Nöldeke heeft er niet over gedacht dien zelf te bewerken; hij is langzamerhand sceptisch geworden omtrent veel dingen, die hij voor 50 jaar meende te kunnen vaststellen. En zoo heeft, op zijn verzoek, prof. Schwally in 1898 de taak op zich genomen het oorspronkelijke werk te herzien en aan te vullen voor zoover de tegenwoordige stand der wetenschap dat vereischt. Deze conservatieve methode is gerechtvaardigd: uit piëteit tegenover het eerste werk van den grootmeester der tegenwoordtge semitisten; en omdat de Qoranwetenschap in hoofdtrekken dezelfde is gebleven. Dat na de verschijning van Nöldeke's boek slechts weinig studies gepubliceerd zijn, die een wijziging van inzicht op sommige punten noodzakelijk maakten, is een zwijgend bewijs voor de voortreffelijkheid van dat boek.

Hiermee is volstrekt niet gezegd, dat deze bewerking van Schwally ongeveer gelijk zou zijn aan het origineel. De indeeling is niet veranderd: na een inleiding over profetie, Mohammed's profetennatuur, zijn omgeving, de invloeden, die op hem werkten en de wijze waarop hij zijn openbaringen ontving, worden de verschillende soeren behandeld naar de volgorde van haar ontstaan. Evenals in de eerste uitgave worden ze in vier tijdperken ingedeeld, waarvan er drie in de Mekkaansche periode liggen. Over 't algemeen heeft Schwally de chronologische volgorde van Nöldeke kunnen behouden; de belangrijkste afwijkingen daarvan zijn voorgesteld door prof. Snouck Hurgronje in zijn „Mekkaansche feest"; ze gelden de pericopen over de bedevaart en de leer van den „godsdienst van Abraham". Ook worden telkens de meeningen van Grimme en Hirschfeld besproken en zijn er opmerkingen over het rijm ingevoegd.

Maar talrijk zijn de toevoegsels van anderen aard in den tekst en in de noten: hier vindt men het eigenlijke werk van Schwally en de groote verdienste ervan is, dat het ons een menigte gegevens verschaft over de bronnen van beschaving, waaruit Mohammed's uitdrukkingen, verhalen, meeningen en voorschriften gestroomd zijn. Wat Wellhausen ergens gezegd heeft: „Dieser Mann (Mohammed) war hinter jedem Fetzen her", wordt door Schwally met nieuwe, sprekende bewijzen aangetoond, zoodat wij een sterken indruk krijgen van den invloed, dien de Joodsche en vooral de Christelijke cultuur van Voor-Azië op Mohammed uitgeoefend hebben.

Zoo wijst Schwally in de Joodsche en Christelijke litteraturen plaatsen aan, die te zamen bijna de geheele eerste soera („het Mohammedaansche Onzevader") vormen (p. 112 vgg.) Het woord Qoran en de wortel qaraa worden uitvoerig behandeld en op de waarschijnlijkheid van Syrischen invloed (qerjana) wordt gewezen (p. 32 en 81 vg.) Het woord munāfiq, dat Mohammed gebruikt voor degenen, op wie hij niet kon rekenen, wordt verklaard door het aethiopische menāfeq „twijfelaar" (p. 88, noot 5). De laatste twee soeren, die Allah's bijstand inroepen tegen noodlottige invloeden, zijn aan het slot van den Qoran geplaatst als een gevolg van dezelfde bijgeloovige vrees, die er toe gebracht heeft ieder heilig reciet met een afwerende invocatie te besluiten (p. 109 vg.). De bijnaam van Alexander den Groote („De man met de twee horens") wordt uitvoerig besproken in verband met de joodsche en syrische litteratuur eener-, de klassieke anderzijds (p. 140 vgg.). Het verlof om, bij gebrek aan water, zand voor de ritueele wasschingen te gebruiken, komt ook in den Talmud voor (p. 199). De verkorting van het gebed in tijden van gevaar is reeds in de Mishna voorgeschreven (p. 202).

Het hoofdstuk over de openbaringen, die niet in den Qoran zijn opgenomen, is ook uitgebreid. Nieuw is bv. de lange noot op p. 237 bij de uitspraak over de onverzadelijke hebzucht van den mensch. Schwally wijst op een plaats in de syrische redactie van den ouden Ahiqarroman waar deze spreuk reeds voorkomt.

Slechts een enkele opmerking.

In de noot op p. 179 wordt het ashoera-vasten behandeld en daarbij de verschillende richtingen in de traditie besproken. Schwally meent terecht, dat het gebruik van joodschen oorsprong is, maar voelt toch iets voor de tradities, die zeggen, dat de ashoera een oud-mekkaansche vastendag was, en dat wel, omdat de eerste dagen van Moharram een bijzonder karakter hadden en hebben. Deze opmerking schijnt op misverstand te berusten. De ashoera wordt tegenwoordig en is reeds vroeg op den 10^{en} Moharram gevierd, maar tijdens Mohammed's leven is dat niet goed mogelijk geweest. Mohammed heeft dezen vastendag met de Joden gevierd op den grooten Verzoendag, d. i. op den 10^{en} Tishri. De 10^{e} Tishri viel zeker in het najaar, maar de 10^{e} Moharram zeker niet (zie Caetani, Annali, 431 vg.); dus kan de ashoera niet op den 10^{en} Moharram gevierd zijn en in welke arabische maand hij gevierd is in het eerste jaar der Hidjra, is niet meer uit te maken. De gewone verklaring is dat men den juisten datum van den ashoera

spoedig vergeten en hem later op den 10en van de eerste arabische maand gesteld heeft, naar analogie van den joodschen ashoera, die op den 10en van de eerste joodsche maand gevierd werd.

In de noot op p. 176 spreekt Schwally over de richting (Qibla), die Mohammed te Mekka bij de godsdienstoefening aangenomen heeft. Hij vindt het waarschijnlijk, dat het de richting naar Jerusalem geweest is. „Damit ist aber noch nicht gesagt, dass die jerusalemische Qibla von Muhammed als spezifisch jüdische Einrichtung übernommen worden ist. Möglicherweise fand er dieselbe auch in christlichen Gemeinschaften Arabiens vor, die, wie bekannt, beträchtliche judaisierende Färbung hatten". Deze mogelijkheid moet toegegeven worden; ze is evenwel hoogst onwaarschijnlijk. Wij weten van de christelijke sekten in Arabië weinig en van een sekte, die zich bij het gebed naar Jerusalem zou gericht hebben, is hoegenaamd niets bekend. Daarentegen had Mohammed het voorbeeld der Joden vlak bij de hand!

Deze opmerkingen doen niets af van de waarde van Schwally's boek, dat onder de gelukkigste omstandigheden voorbereid is. Nöldeke heeft er den grondslag van gelegd; Schwally zelf heeft er 10 jaar aan gewerkt en daarbij gebruik kunnen maken van de opmerkingen van de professoren Goldziher en Snouck Hurgronje, aan welke beide het opgedragen is. Het tweede deel zal de litterarische inleiding en de geschiedenis van de verzameling van den Qoran behandelen, het derde de geschiedenis van den tekst. Ze zullen met belangstelling ontvangen worden.

Utrecht. A. J. Wensinck.

C. C. Uhlenbeck, Grammatical distinctions in Algonquian demonstrated especially from the Ojibway-dialect. Leyden, 1909.

„Wir haben eine Menge wissenschaftlicher Schriften welche *„methodisch"* gemacht sind, nämlich eine gegebene Methode getreu kopieren, und die *„auf der Höhe der Wissenschaft stehen"*, aber auch nicht um einen Zoll höher." Zoo geeselt Schuchardt de richting der linguistiek in de laatste jaren.

Tot die „Menge" behoort deze „Lecture" van Uhlenbeck niet. Neen, deze lezing, oorspronkelijk voor de leden der Koninklijke Akademie gehouden, is een proeve van nieuwe methode om door vergelijking met grammatische verschijnselen buiten het Indogermaansche gebied, onze eigen spraakkunstige vormen en gebruiken zoowel in hunne psychologische beteekenis als in hunne historische ontwikkeling inniger te leeren begrijpen en oorzakelijk te leeren verstaan. „How much there is indeed in the tongues of the western continent that, strange as it may seem at first sight, on closer examination proves to be psychologically cognate with phenomena from the old world! How many categories of which with us only the scarcely recognizable survivals may be found, still flourish in luxuriant fullness in the more youthful languages of America!"

Terwijl Meillet in deze richting meer bizonder op klankleer en groepeering van den woordenschat, Schuchardt op etymologie en algemeen psychologische tendenzen werken, wordt Uhlenbeck's speurzin meer tot de grammatische kategorieën en hare syntaktische funkties getrokken, en in tegenstelling tot Steinthal, Misteli en Finck, die vooral op merkwaardige verschillen letten, tracht Uhlenbeck de dieper schuilende gelijkheid te ontdekken.

Reeds voor jaren vond hij zoo dat onze Indogermaansche Nominatief en Akkusatief op de veel primitiever funktie van een Casus agens en een Casus patiens teruggaan, gelijk we die b. v. nog in het Baskisch aantreffen. Wheeler, Schuchardt, Brugmann, Hirt, Pedersen en Möller, om van mindere goden te zwijgen, sloten zich gaandeweg bij deze nieuwe opvatting aan, zoodat zij nu als een der zekerste mijlpalen staat aangeteekend op het nog zoo-goed-als onbekende gebied van de Voor-Indogermaansche periode.

Naar dienzelfden tijd gaan ook hier weer Uhlenbeck's gedachten terug, als hij ons op de treffende overeenkomst der possessieve nominaal-flexie met de subjektieve verbaal-konjugatie komt wijzen.

mijn ketel	nind-akīk	nind-ikkit	ik zeg
onze ketel	nind-akik-onan	nind-ikkit-omim	wij zeggen
je ketel	kid-akīk	kid-ikkit	je zegt
jullie ketel	kid-akikowa	kid-ikkit-om	jullie zeggen

Het valt hier immers op, dat de possessieve pronomina gelijk zijn aan de personalia en dat de pluralizeering van *ik—mijn* tot *wij—ons* en *je—jullie* niet aan het pronomen zelf maar aan een suffix achter het nomen of verbum wordt uitgedrukt, (Vgl. *der tieffühlendste Geist* van Goethe) zoodat dus de beide samenstellende deelen reeds tot een afgesloten sekundaire eenheid in elkander waren opgegaan. Iets dergelijks nu moeten wij in het Voor-Indogermaansch veronderstellen, toen ook verbum en nomen nog niet waren gescheiden, maar de pronominaal- en predikatiefstam reeds onderling tot een onscheidbare samenstelling waren verbonden. —

Dat het Algonkin tijdsvormen bij het nomen vertoont, is in zich zoo heel opmerkelijk niet. Het Baskische *-gai* = stof (b. v. ezkongai = aanstaande) stemt daarin merkwaardigerwijze volkomen met het Oudnoordsche *-efni* (b. v. víkingsefni) overeen. Ook de Eskimo noemt *buskruit: rookstof* (wat stof tot rook biedt, of rook worden zal) en wij noemen een sigaar of tabak soms met denzelfden naam, wij spreken verder van *brandstoffen*, *eetwaar* en zelfs van een *burgemeester-in spe*. Dit zijn alle futurale nomina. Daarnaast kennen wij ook preteritale als b. v. in het Fransch *feu mon grand-père*, of in het Nederlandsch een *oud-leering*, een *ex-president*, *de ex-koning Milan*, *Benjamin-af* enz. Maar wat het Otchipwe nu bizonders heeft, is, dat de preteritaalvormen van het werkwoord door hetzelfde suffix gekarakterizeerd worden als de verleden nominaalvormen. Voor *avait-il* zeggen deze Indianen zoo ongeveer *feu a-t-il*; *zij sliepen* denken zij zich als *zij oud-slapen*; *hij regeerde* drukken zij uit met *hij ex-regeert* of *hij regeert-af*. Ons klinken deze vormen heel wonder, maar voor een volk dat verbum en nomen niet onderscheidt, ligt hier natuurlijk niets bevreemdends in. Het Oudindische *sma* laat zich hier in zoover mee vergelijken dat het aan een ww. in het presens verleden

beteekenis geeft, maar waarschijnlijk diende het juist als het Germaansche *ga- gi-* aanvankelijk alleen ter perfektiveering. Een volkomener parallel bieden misschien het Vedische *purā́* en het Grieksche πάρος: zoo heeft b. v. Aeschylus bij een nomen θεοῖς τοῖς πάρος en Homerus 't in duidelijk preteritalen zin bij een Presens: πάρος γε μὲν οὔτι θαμίζεις. Het Indogermaansche augment is door Brugmann (Demonstrativ-pronomina 117) reeds met het demonstratieve prafix **e-* vergeleken, wat door bovenstaande semasiologische parallellen veel aan waarschijnlijkheid wint. Vinden we toch in Oind. *a-sāú, a-dás* Gr. ἐ-κει ἐ-κεῖνος, Olit. *a-žu* duidelijk „Jener-Deixis", en bedenken wij dat deze Demonstrationsart in allerlei Indogermaansche talen van oudsher ook voor den verleden tijd gebruikt werd, dan meen ik gerust de Idg. augmentvormen als **é-rēge, érēges* met *hij ex-regeert, jij bent koning af* te mogen vertalen en vergelijken, waartoe ten slotte het naastelkander staan van gr. χθές: ἐ-χθές in de beteekenis van *gisteren* nog een treffende bevestiging biedt. (Georgisch *dγes* = vandaag. Voor de metathesis vgl. Georg. *otχi* Laz. *otχo* = vier en de Idg. dualis daarvan Gr. ὀκτώ). —

Op dat dooreenloopen van verbum en nomen wijzen in het Otchipwe nu ook nog heel andere taalfeiten. Zoo ten eerste de regel, dat elk substantief of adjektief, wanneer het als gezegde fungeert, juist gelijk een werkwoord vervoegd wordt. Uit de verte kunnen wij daarmee onze niet heel frekwente predikatieve denominatieven vergelijken: *De hemel blauwt* (Vondel), *hij renteniert, hij liefhebbert*, enz. Ten tweede: de inkorporatie van het voorwerp (vooral namen van lichaamsdeelen) in den werkwoordsvorm. Naast *nantawapamew amiskwa* = *hij zoekt ze, de bevers*, kan men het object *amiskwa* ook in den werkwoordsvorm opnemen en *nantawamiskwew* zeggen, dat wij misschien met *hij zoekbevert* zouden kunnen benaderen. In geen geval echter is zoo'n vorm met onze objektieve denominatieven als *hij vischt* te vergelijken. Toch hebben ook wij eenige gevallen van objekts-inlijving in onze taal, die mij pas door deze uitheemsche vergelijking ten volle duidelijk zijn geworden. Ze vormen een heel afzonderlijke groep: het geïnkorporeerde meestal instrumentale objekt is altijd een lichaamsdeel en heeft dus uit den aard der zaak zelf al min of meer verbale beteekenis (cf. mijn *Principes* §§ 88—89). Zoo hebben wij naast: *hij rekt of reikt den hals: hij rekhalst of reikhalst*, naast *hij schokte* (*met*) *z'n schouders: hij schokschouderde; ze klapte met haar wieken: ze klapwiekte; hij knarste op z'n tanden: hij knarsetandde.* Zoo inkorporeeren we in *blikken tand* (Oudaan) en *oog* (Staring) in *knikken been* en *bol*, in *trekken been* en *bek*, in *korten wiek* en *staart. Staart* lasschen we ook in *kwispelen* en *druipen, oor* in *kortooren* en *ringelooren, bol* nog in *schudden* en *suizen, voet* in *strijken, stampen* en *schoren, bek* nog in *schuimen* en misschien in *blauwen.* Met *tand* hebben wij nog *water-* en *klappertanden*, met *been knikkebeenen, lillebeenen* en *trillebeenen* met *oog lonkoogen, staroogen, knipoogen* en ten slotte ontmoette ik nog de alleen staande *plukharen, snufneuzen, draaieerzen* (Roemer Visscher) en *wiegheupen.*

Het is waarschijnlijk, dat we bij sommige dezer gevallen met sekundaire denominatieven te doen hebben, zooals bij *blaaskaken* van *blaaskaak* en *likkebaarden* van *likkebaard.* Het is althans mogelijk, dat wij in eenige andere samenstellende afleidingen te zien hebben, als misschien in *traanoogen* uit *traan* + *oog*, en *blauwbekken* uit *blauw* + *bek*; maar dat de klas zelf als typisch-gevoelde verbaalstruktuur op echte inkorporatie berust en deze laatstgenoemde gevallen dan ook slechts naar analogie van de vorige in gebruik zijn gekomen, lijkt mij voorloopig tamelijk zeker. Kan iemand mij misschien aan parallellen helpen uit andere Indogermaansche talen? Ik ken er alleen nog in het Platduitsch.

Infigeering of inlassching is trouwens sinds de Bo in z'n *Idioticon* het woord *fladakken* behandelde geen onbekend verschijnsel meer in onze taal. Ik wijs slechts op *Schinkel*: *scimminkel*: magere *scharminkel*; *mochel*: *machochel*; *querell*(*er*): *kreelen*: *krakeel*(*en*) *krakkereelen* enz. Heinrich Schröder heeft voor een paar jaar in zijne „*Streckformen*" hetzelfde verschijnsel voor allerlei Duitsche dialekten bewezen. Ik herinner nog aan het Deensche pejoratieve j-infix in *palt*: *pjall*, enz.—

Er is een tijd geweest dat men de vormende kracht van het Latijn uit de zoogenaamde logische voortreffelijkheid dezer taal zelf meende te kunnen afleiden en velen onzer zullen zeker nog op het Gymnasium het konsekwente onderscheid tusschen *se, suus* en *eum, ejus* hebben hooren prijzen als een fijnigheid „waarvoor wij in onze onbeschaafder tongvallen geen woorden hebben."

Nu heeft er Kruisinga laatst scherpzinnig op gewezen (*Taal en Maatschappij* passim) dat de plattelandsdialekten als het ware een overgang vormen tusschen onze hedendaagsche literatuur-talen en de idiomen der onbeschaafde volken. Alle vergelijking tusschen die beide uitersten moet zijns inziens langs de minder beschaafde tongvallen onzer Europeesche analfabeten gaan. Ik volg die vingerwijzing en constateer nu, dat b. v. het Oud-Beierlandsch (juist als het Deensch, Oudbulgaarsch en Russisch) zeer nauwkeurig onderscheid maakt tusschen *hum* en *zijn.* Opprel (blz. 35) geeft b. v. *Hij trok hum jas weer oit en z'n aige jas an. Hij hait hum hand gebrand* (nl. die van een ander). *Hij hait z'n hand gebrand* (z'n eigen hand). De Eskimo's hebben dit onderscheid echter nog veel stelselmatiger ontwikkeld, zoodat niet alleen de possessieve flexie der nomina, maar ook de konjugatie der afhankelijke werkwoordswijzen naast den derde-persoonsvorm, beantwoordend aan *suus*, nog een afzonderlijken vierde-persoonsvorm bezitten, die met de funktie van *ejus* overeenstemt.

En nu hebben ten slotte de Algonkin-talen, althans voor het levend geslacht, nog een vijfden persoon op den koop toe!

In *Maria haar kind* is *Maria* 3de, *kind* 4de persoon.

In *Joseph nam het kind en zijn moeder*, is *Joseph* 3de, *kind* 4de en *moeder* 5de persoon.

Was er echter bedoeld dat Joseph z'n eigen moeder medenam, dan zou *moeder* evenals *kind* het suffix van den 4den persoon hebben gehad, want de 5de wordt alleen gebruikt, wanneer de genoemde persoon zich nader bij den 4den dan bij den 3den aansluit.

In *ik houd van mijn vader* is *vader* 3de persoon.

In *hij houdt van mijn vader* is *hij* 3de en *vader* 4de persoon.

In *hij houdt van z'n eigen vader* is weer *hij* 3de en *vader* 4de persoon, maar in *hij houdt van zijn* (een anders) *vader* is *hij* 3de, *zijn* (een anders) 4de en *vader* 5de persoon.

Herinneren wij ons nu wat wij boven over de eenheid van nomen en verbum zeiden, dan wordt het begrijpelijk dat een zinnetje als *zijn dochter is gek* kan omschreven worden door: *hem z'n dochter d'r waanzin* en hierin is dan weer *hem* 3de, *dochter* 4de en *waanzin* 5de persoon. *Zijn zoon doodde een os* wordt evenzoo omgezet in: *Hem z'n zoon z'n dooden een os* en ook hier is ten slotte *hem* weer 3de, *zoon* 4de en *dooden* 5de persoon. Voor *os*, dat konsekwenterwijze 6de persoon zou moeten zijn, bestaat er geen bizondere vorm meer, hij blijft ongekarakterizeerd, gelijk bij ons reeds de 4de.

Uhlenbeck gebruikt voor den 4den en 5den persoon soms de namen *obviativus* en *subobviativus*, maar zij, die deze namen maakten, beschouwden onze vormen als naamvallen, er is *casus* onder verstaan. Het casusbegrip is hier echter sekundair (cf mijn *Principes* § 247.) Daarom lijkt het mij al beter met Baraga van eerste, tweede en derde tertia persona te spreken. Steunend evenwel op de theorie van de Demonstrationsarten door Brugmann ontworpen en in mijn *Principes* verder psychologisch verklaard, zie ik tusschen deze drie derde personen geen ander onderscheid dan dat waarom wij ook van een 1sten, 2den en 3den persoon spreken, en koos ik dus de eenvoudiger en mijns inziens meer doeltreffende benaming van 4den en 5den persoon.

Wij verdeelen alle dingen en feiten in drie koncentrische kringen. De feiten van den binnensten cirkel zijn feiten van hier en ik, en de dingen daarin heeten mijn. De ring tusschen den middelsten en den volgenden kring bevat de feiten en dingen van den tweeden persoon: niet ik maar jij, niet hier maar daar, U, uw, niet mijn maar jouw. Dàn volgt de sfeer van den 3den persoon, opnieuw met een kring omsloten: niet jij maar hij, niet daar maar ginds, niet jouw maar zijn, enz. En in dit denksysteem sluiten wij de heele objektieve wereld op.

De Eskimo's daarentegen hebben nog een vierde sfeer om dien derden kring heen: niet *déze* hij, dezelfde van zoo juist, maar een andere *díe* hij.

En de Algonkins kennen nu nog een vijfden ring: niet *déze*-hij en ook niet *díe* andere, dezelfde van daarzooeven, maar nòg een ander, *gindsche*-hij.

Al de logika van het Latijn komt dus in dezen hierop neer, dat de Romeinen psychologisch een beetje anders waren aangelegd dan wij [1]), en juist gelijk onze Beierlandsche poldergasten achter die derde sfeer in sommige gevallen althans nog een vierde voelden, maar dat niet half zoo scherp als de Eskimos en Algonkins, die het 4- en 5 kringen-systeem door al de wisselingen van hun vormenbouw veel konsekwenter hebben toegepast.

[1]) Hiermee wil ik natuurlijk niet ontkennen, dat het Latijn juist dóórdat het van onze denkgewoonten afwijkt, voor de vorming van ons logisch denken nuttige diensten bewijst. Integendeel. De vormende kracht van het Latijn, zóó van algemeen linguistisch standpunt bezien, is uitstekend behandeld door Paul Peeters S. J., *Langues et littératures anciennes dans l'éducation*. Études t. 69. 1896 p. 224 sqq. et p. 475 sqq.

In het meervoud komt er nu nòg een persoon bij. Wij toch vatten in onzen 1sten persoon meervoud weer zeer verschillende gevallen samen. Ik en jij, ik en hij, wij samen en jij, wij samen en hij enz. Juist als vele andere minbeschaafde volken maken hier nu de Algonkins weer onderscheid al naar gelang de toegesprokene wordt in- of uitgesloten. Staan b. v. twee Cheyennes met een blanke te praten, en breken zij nu het gesprek af met te zeggen: *wij gaan*, zoo kunnen zij dat op twee manieren zeggen: inklusief of exklusief. Zeggen zij *nita ochtsima* dan bedoelen zij daarmee een uitnoodiging: kom ga met ons mee, laten wij samen gaan. Gebruiken zij daarentegen den exklusieven vorm *nata ochtsima* dan is de bedoeling: wij gaan met z'n tweetjes zonder U heen. De katholieke Cheyennes bidden dan ook gemeenschappelijk tot God in den 1sten pers. plur. exklusief maar tot Maria en de Heiligen in den inklusief.

Wat mag van dat alles de diepere reden zijn? Een gemis aan abstraktie en een weelderig tierende konkreetheid.

Otchipwe *noss* beteekent „mijn vader"; *koss* „jouw vader", maar 't woordje *-oss* bestaat niet, is geen woord, maar een woordstukje dat zij afzonderlijk niet verstaan. Zoo kunnen ze ook niet zeggen: *neus, arm, mond*; maar alleen: mijn neus, jouw neus of zijn neus of dien andere z'n neus of dien ánderen andere z'n neus. Ze kunnen niet zeggen: *gaan*, maar wel: ik ga, jij gaat, wij met jou gaan, wij zonder jou gaan, enz.

Daarom dan ook kunnen zij niet zeggen *mijn vaders huis*, want een woord voor *huis* hebben ze niet, wel voor *z'n huis* en 't heet dus: *mijn vader z'n huis*.

Ook in onze plattelandsdialekten kan men dat angstvallig vermijden van onbepaalde dus abstrakte woorden dikwijls op heeterdaad betrappen. Van Wijk geeft zelfs in zijne Spraakkunst dan ook alleen dezen konkreten Genetiefvorm in het paradigma.

Verder weer kunnen de Algonkins geen transitief werkwoord gebruiken zonder objekt. *Ik zie* kunnen zij niet zeggen. Wel *ik zie het, ik zie hem, hij zoekbevert*, en zelfs als onmiddellijk daarop *bevers* in den 4den persoon volgt moeten zij toch eerst het pronominaal objekt inkorporeeren: *hij zoekt ze, de bevers*. En dit pronominaal objekt verandert weer al naar gelang het bedoelde ding levend of levenloos is. Men ziet hier dus weer welk een konkreet komplex van situatiemomenten in zoo'n eenvoudigen werkwoordsvorm ligt uitgesproken. Onze klassieke talen staan hierin weer tusschen ons en de Algonkins in. Vergelijken we in onzen geest maar even de Grieksche of Latijnsche met de Nederlandsche of Engelsche werkwoordskonjugatie. Wij gebruiken telkens abstrakte hulpwoordjes en bouwen daaruit dezelfde gedachte op, die in haar ongescheiden konkreetheid in één grooten Griekschen vorm wordt vertolkt. En daarom is het systeem van Dr. Hoogvliet, die nu dien Griekschen vorm in stukjes snijdt, die juist elk aan een onzer hulpwoordjes zouden beantwoorden, een miskenning der synthetische taalstruktuur.

Ten slotte moet elk attribuut niet alleen in geslacht en getal, maar in het Natick zelfs ook in persoonssuffix met het substantief overeenkomen, juist als het predikaat met het subjekt, gelijk wij boven reeds zagen.

Maar dat is niets dan gewone kongruentie! — merkt misschien iemand op. En dat is zoo. Als wij nu maar eens goed willen begrijpen, wat voor een vreemd verschijnsel die gewone kongruentie eigenlijk is.

τώ κυρτώ ὤμω beteekent niet eigenlijk: z'n beide kromme schouders, maar: de beide, beide kromme, beide schouders.

quinto quoque anno: in 't vijfde, in elk, in 't jaar.

Omnium clarissimorum virorum fortissimus: de flinkste van alle, van de beroemdste, van de mannen.

Als we den Nominatiefvorm door a, het Singulare door b, het Masculinum door c weergeven, dan zetten de hyperkonkrete Romeinen hun teekenend *Noster divinus ille Epicurus* in een onvereenvoudigden algebraïschen vorm abcd + abce + abcf + abcg, terwijl wij en vooral de Engelschen eenvoudig (d + e + f + g)abc zeggen. (Vgl. Jespersen: *Progress of language* [1] blz. 36).

Servus currit heet niet: de slaaf loopt; maar juist als in onze dialekten: de knecht die loopt, Jan die sloeg Lijs en Lijs die sloeg Jan. *Sloeg* en *loopt* zijn te abstrakt, er moet voor die konkrete hoofden een inherent subjekt bij, de herinnering aan 't pas genoemde is daartoe niet voldoende.

Tu nosti? kunnen wij in het Brabantsch letterlijk vertalen door *ken-de gij?*

Ego valeo vertaalt de Antwerpenaar alleen volkomen juist met zijn: *da kan-ek ik.*

Aan diezelfde konkretizeering is het nu te wijten als we bij Plautus vinden *viden scelestum ut aucupatur, dic modo hominem qui sit.* Mnl. *Den inghel horden wi nochtan, hoe hi sprac den wiven an,* hier toch zou de hoofdzin zonder het geanticipeerde objekt te abstrakt zijn. Of in onze dialekten en soms ook in de beschaafde spreektaal: *dat komt daarvandaan, omdat men ze nooit ziet.* „Dat men ze nooit ziet" is hier weer te abstrakt, men wil het kausaalverband, in den hoofdzin al uitgesproken, er hier opnieuw bij hebben. „Dass sie nichts spricht kommt *daher, weil* sie nichts denkt (Lessing). Liess ich *den Verdacht* entstehen, *als* lebt' ich wirklich nicht mehr (Gutzkow). Der sich für uns *die Erlaubnis* erbat, sogleich Abschied nehmen zu *dürfen.* Hij *kommandeerde* vloekend, dat wij op *moesten* trekken." Verder hooren hier ook vele gevallen van dubbele negatie onder. En hierbij sluiten zich dan weer de dubitatieve en de negatieve konjugaties van het Algonkin aan.

Paul heeft deze gevallen uit kontaminatie trachten te verklaren, en daar is naar zijn beschouwing ook wel iets waars in, maar gelijk zoo dikwijls bij hem is dit weer een klassifikatie, die den dieperen psychologischen grond niet raakt. Van een logisch komplexen taalvorm wordt een deel onder invloed van de konkrete geheele gedachte of het konkrete domineerend gevoel tot een nieuwe uiting van het geheel. Men kan zich bijna altijd een punt denken tusschen 't eerste en tweede lid. Vat men evenwel dit tweede element nu tòch als een deel op, dan ontstaat er naar de verschillende gevallen een logisch pleonasme of bij de negatie zelfs een schijnbare tegenspraak. —

Dit en nog veel meer is er voor den opmerkzamen lezer uit deze „Lecture" te leeren. Ik meende gemerkt te hebben, dat zoowel de klassieke filologen als de Neerlandici wel degelijk belang stellen in de resultaten dezer algemeene vergelijkende taalwetenschap, als wij ze maar in een vorm gieten, die in hunne denkrichting past. Dit is dan ook de reden, waarom ik getracht heb, het een of ander moeilijker puntje uit Uhlenbeck's lezing hier nog eens op een andere wijze voor te stellen.

En laten wij dan sluiten met de hoop, dat Uhlenbeck ons nog menige uitheemsche taalstruktuur moge ontraadselen, om ons zoo den waren kijk op de zoo gewone en toch nog onbegrepen bizonderheden van ons Indogermaansch erfgoed te verzekeren.

Maastricht. Jac. van Ginneken S. J.

Dr. Johannes Franck, Mittelniederländische Grammatik. Zweite, neubearbeitete Auflage. Leipzig, Chr. H. Tauchnitz. 1910. (Pr. M. 10).

Vóór 1883 bestond er geen grammatica van het Middelnederlandsch die aan de eischen der wetenschap voldeed. De hoofdmannen der Middelnederlandsche philologie stelden in dien tijd vooral belang in tekstcritiek en in verklaring van op zich zelf staande woorden. De systematische behandeling van de geschiedenis der taalvormen trok hen minder aan, en zuiver grammatische opstellen zijn dan ook b.v. door Prof. de Vries zelden geschreven. Het werk van Prof. Franck was voor de Nederlandsche studenten iets geheel nieuws: het was hier niet te doen om losse wetenswaardigheden, maar om het aanwijzen van de algemeene verschijnselen, door voorbeelden opgehelderd. In beginsel wilde natuurlijk ook Prof. de Vries alle vormen historisch verklaren, maar in zijn school werd zeer veel niet behandeld: immers van een menigte formeele kleinigheden scheen het niet mogelijk met juistheid rekenschap te geven, en niet alles was van belang. De systematische beschouwing moet nu wel zooveel mogelijk de verklaring van alle particuliere feiten in zich kunnen opnemen, maar er blijft altijd veel over dat zijn plaats in het systeem niet aanstonds kan vinden. Die raadsels mag men niet met stilzwijgen voorbijgaan, en de juiste oplossing kan men vaak niet geven: men kan dikwijls niet verder komen dan tot het opsommen van allerlei mogelijkheden die voor de oplossing misschien van eenig belang kunnen zijn. Die vorm van wetenschap was niet in den stijl van de Vries, een man van de Hollandsche classieke school, bovenal gesteld op eenvoudigheid en puntigheid. De Vries heeft nog negen jaar geleefd nadat de grammatica van den heer Franck verschenen was. Wij weten dat hij nooit dan met de grootste hoogachting over het werk heeft gesproken, maar wij gelooven niet dat hij er zich vaak in heeft verdiept; in zijn leeftijd vond hij trouwens een verontschuldiging. Dat zijn leerlingen het boek bestudeerden vond hij uitnemend; zij moesten de Duitsche wetenschap leeren kennen, als zij de deugden der vaderlandsche methode maar niet uit het oog verloren. Zonder twijfel hebben de Nederlandsche studenten sinds 1883 aan de grammatica van Franck groote verplichting gehad, en sommigen hunner hebben getoond dat zij zich de methode der Germanisten zeer goed wisten eigen te maken.

Thans is een tweede druk verschenen, met recht een „neubearbeitete Auflage" genoemd. De verdeeling der stof is dezelfde gebleven, en wij meenen dat die ver-

deeling in een leerboek als dit alle aanbeveling verdient. In de opeenvolging en in de titels der hoofdstukken is zoogoed als niets veranderd, doch de tekst is uitgebreid en met groote zorg herzien. Niet slechts zijn algemeene voorstellingen, als b.v. die van het vocalisme, naar nieuwere beschouwingen gewijzigd, maar ook in allerlei kleinigheden, zelfs wanneer de opvatting van den schrijver in hoofdzaak onveranderd was gebleven, is toch in de redactie menige kleine verandering gemaakt. Onder de zinnen die overanderd in den tweeden druk zijn overgenomen, trof mij deze op blz. 10: „die Sprachen verlieren immer mehr die Kraft fremde Elemente sich zu assimilieren". Ik moet bekennen dat dit, zoo in het algemeen, voor mij niet evident is. Die gedeelten van een volk, die het minst of in het geheel niet met vreemde talen vertrouwd zijn, zullen geloof ik nog altijd de uitheemsche elementen vervangen door meer inheemsche. Doch de schrijver zal niet rekenen op ieders toestemming in alle gevallen. Ieder lezer zal nu en dan stellingen of gissingen aantreffen die hij voor zich niet de aannemelijkste vindt. Maar een vergelijking van beide uitgaven kan hem doen zien, met hoeveel zorg de schrijver het voor en tegen van menige stelling moet hebben overwogen. In de ons bewaard gebleven vormen van het Middelnederlandsch de Oudgermaansche elementen en de veranderingen daarvan met juistheid te willen herkennen is dikwijls zeer moeilijk. Men heeft bij deze monumenten te maken met verschil van dialect, verschil van periode, verschillende praktijken van spelling; in de vormen heeft een reeds ver doorgezette analogie zeer vele antieke eigenaardigheden doen verdwijnen. Een zoo geoefend linguist als Prof. Franck heeft natuurlijk voor al die feiten de noodige oplettendheid, en wie zich door hem in dien doolhof laat geleiden, heeft het gevoel dat hij op zijn gids kan vertrouwen. Dat vertrouwen mag echter niet blind zijn, de schrijver wil zijn lezers tot eigen nadenken aansporen, ook dan wanneer de eisch der beknoptheid hem dwingt aan zijn gissingen een meer stelligen vorm te geven; vaak genoeg trouwens stelt hij verschillende mogelijkheden tegenover elkaar. Misschien zal menig lezer b.v. niet willen aannemen, dat mnl. *alende* (naast *ellende*) zou kunnen ontstaan zijn door een volksetymologie, waarbij men gedacht heeft aan een begrip „äusserstes Ende" (zie blz. 39); menigeen zal nog altijd niet kunnen gelooven aan „*vruechde* von *verhoghen* aus *firhugjan*" (blz. 22); niet ieder zal het natuurlijk vinden de *a* van *twalef* te willen verklaren uit eene „sächs.-fries. Umbildung von *twalif* mit *twâ* für *twai*" (blz. 39); niet ieder zal onbevreesd met den schrijver meegaan wanneer hij de *e* van *wensch* ook nu verklaart voor een *i*-umlaut van *u* of *o* (blz. 42). Doch al zou iemand ook in sommige gevallen willen twijfelen, mij dunkt dat de uitnemende verdiensten van het werk daardoor niet worden verminderd. Wie onze middeleeuwsche taal wil bestudeeren naar de eischen der hedendaagsche grammatica, hij zal het werk van Prof. Franck niet kunnen noch willen missen, en de Nederlanders in de eerste plaats moeten den schrijver dankbaar zijn voor de groote zorgen die hij aan dezen tweeden druk heeft besteed. Een zeer practisch register van behandelde woorden, dat in de eerste uitgave niet voorkwam, is nu aan het werk toegevoegd.

Leiden. A. Kluyver.

R. Volbeda, The English Diphthongs, compared with such sounds in Dutch, French, and German, as make nearly the same impression on the ear. A Book for the use of Students of Phonetics. Gouda, G. B. van Goor Zonen. [1909]. (Pr. *f* 1.25).

Het doel van dit boekje is in de uitvoerige titel voldoende aangegeven. Het is in de eerste plaats bestemd voor kandidaten voor de middelbare akte Engels. De inhoud is, naar de schrijver in het voorbericht meedeelt, „little more than a compilation of the opinions of others", voornamelik fonetici van de Engelse school. Dit maakt dat het boek alleen te begrijpen is voor wie de laatste druk van de *Primer of Phonetics* van Sweet bestudeerd heeft. Zo komt het ook dat akoestiese kant van de vraagstukken vrijwel genegeer wordt. [1]) Typies is in dit opzicht Schrijvers behandeling van de elementen van een diftong: „One of the two elements is stressed, the other is more or less unstressed. It is evident that the unstressed element has wholly or partly lost its original character. It is often more or less consonant-like, which is easy to understand, if we bear in mind that, through want of stress, the lower jaw is apt to rise. This rising causes a narrowing of the mouth-passage and hence an approaching to the consonant-positions" (bl. 9). Geheel in strijd daarmee zegt S. op bl. 18 dat „want of stress has caused it to be lowered", en de aanhaling (bl. 19 aant. 1) uit Wilmanns, waar opgemerkt wordt dat het tweede lid van de Duitse diftongen *ai*, *au* vaak eerder *e*, *o* is als *i*, *u*. De S. heeft, dunkt me, zich door het woord *konsonant* laten misleiden: als we spreken van het konsonanties karakter van een lid van een diftong hebben we het over een *funktie*, terwijl de schrijver bij het woord dadelik en uitsluitend denkt aan een *positie van de spraakorganen*. Ik wens de S. geen ernstig verwijt te maken van dit misverstand, maar bespreek het alleen omdat ik vrees dat het niet een alleenstaand voorbeeld is van verwaarlozing van het akoestiese door Nederlandse beoefenaars van de klankleer.

De onbevredigende bespreking van de „murmur-diphthongs" en de „triphthongs" schrijf ik aan dezelfde oorzaak toe. Het begrip syllabe is bij de S. te vaag gebleven. Als *fire*, *hour*, werkelik (faiə, auə) gesproken worden heeft men tweesyllabige woorden; de geringere sonoriteit van de *i* en *u* veroorzaakt onvermijdelik een splitsing. Daarmee is natuurlik niet ontkend dat deze woorden eensyllabig kunnen zijn; maar dan worden de *i*, *u* tot overgangsklanken, of verdwijnen helemaal; op die wijze heb ik b.v. *power* wel horen uitspreken. En vóór de *r* verdwijnt vaak de ə, zoodat *fiery* klinkt als (fairĭ), of (faiᵊrĭ). Zo bestrijd ik ook de juistheid van de opmerking dat we van een klinker + j spreken in *aaien*, een tweeklank in *aai*.

Maar genoeg hierover. Waarderen moet men het dat

[1]) Dat wil niet zeggen dat Sweet ook zo doet!

de S. een poging heeft gedaan om een deel van de klankleer te behandelen door voortdurende vergelijking met verschijnselen in de moedertaal van zijn lezers. Dat is de juiste weg, die tot een vruchtdragende studie van de fonetiek kan leiden, zowel voor de moedertaal zelf als voor de vreemde. Immers ook van de eerste geldt het woord van Storm: Ohne vergleichung keine bestimmung.

Amersfoort. E. Kruisinga.

De Aegyptiarum *ΚΩΜΩΝ* **administratione** qualis fuerit aetate Lagidarum scripsit **M. Engers.** Groningae in aedibus J. B. Wolters. MCMIX. (Dissertatie van Groningen).

De tijdperken der Egyptische geschiedenis voorafgaande aan die der Ptolemaeen en Romeinsche keizers bezitten weinig gegevens, die in de gelegenheid stellen zich een volledig denkbeeld te vormen van het staatsbestuur en de functies der verschillende ambtenaren. Gunstig steken de beide bovengenoemde perioden hierbij af. Talrijke Demotische en Grieksche papyrussen verschaffen dienaangaande zeer bruikbare bouwstoffen.

Dat een nauwkeurig onderzoek naar het bestuur en den werkkring der ambtenaren, gebaseerd op deze bronnen, belangrijke resultaten kan opleveren, doet de bovengenoemde dissertatie zien. Het onderwerp, dat hier ter behandeling is gekozen, betreft het bestuur der dorpen ten tijde der Lagiden. Na eene korte inleiding, waarin de schrijver mededeelt wat hij wil uiteenzetten, geeft hij in het eerste hoofdstuk eene lijst van uitgaven van Grieksche papyrussen, en het een en ander over de verdeeling van den grond. In de vier volgende hoofdstukken komen achtereenvolgens de komogrammateus, de komarchus, de archiphylacita, de phylacita en de epistates ter sprake. Het uitvoerigst wordt de komogrammateus behandeld.

Dat bovengenoemde beambten lang geen onbekenden meer zijn kan een blik ons leeren in het werk van A. Bouché-Leclercq getiteld: „Histoire des Lagides". In „Le Musée Belge" van 1906 wijdde Dr. Hohlwein een opstel aan den komogrammateus. Daarmee hebben deze geleerden dit onderwerp niet uitgeput. Zoo is het dan ook den schrijver gelukt op sommige punten een nieuw licht te laten vallen door gebruik te maken van later uitgegeven papyrussen, terwijl hij in andere gevallen het onjuiste van eenige meeningen aantoont. Een paar voorbeelden mogen het hier opgemerkte nader toelichten. Tot dusver werd algemeen aangenomen, dat de belastingen door den magistraat geïnd, bekend onder den naam van ὑποκείμενα τῇ χρείᾳ (of τῇ ἐπιστρατηγίᾳ of ook τῇ κωμογραμματείᾳ) alleen in den Romeinschen tijd bestonden, en terecht, want er was voor dien tijd geen voorbeeld van bekend. Uit de Tebtunis Pap. toont de schrijver aan, dat deze instelling reeds in de 2de eeuw voor Chr. aanwezig was. Wat den komogrammateus betreft neemt Hohlwein in zijne bovengenoemde studie aan, dat de macht van dezen beambte steeds dezelfde is geweest. Deze meening blijkt evenwel onhoudbaar. In naam stond de komarchus boven den komogrammateus. In werkelijkheid was het evenwel anders gesteld. In de eerste periode der Ptolomaeen had hij minder macht dan de komarchus maar van de 2de eeuw voor Chr. tot de 3de eeuw na Chr. zijn de rollen verwisseld. Na dien tijd is de komarchus weer machtiger.

Het geheel mag men beschouwen als eene goede aanvulling op de literatuur, die over dit onderwerp bestaat, en het zal zeker niet zonder vrucht geraadpleegd worden door hem, die zich op de hoogte wenscht te stellen van het bestuur der dorpen ten tijde der Lagiden.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Alfred Semerau, Die Condottieri. Jena, Eugen Diederichs. 1909. (Pr. M. 8; geb. M. 10).

In de bewogen geschiedenis van Italië vóór en tijdens de Renaissance hebben gedurende een paar eeuwen de Condottieri een groote rol gespeeld. Voor zoo verre ze zelf geen heerschappij hadden, traden ze in dienst van vorsten en steden, gewantrouwd dikwijls om hun bedoelingen, maar ontzien om hun macht; gevreesd om hun troepen, die zich aan hen gebonden voelden, maar geëerd en bevoordeeld om de groote diensten, die ze hun lastgevers konden bewijzen in de onophoudelijke oorlogen tusschen de Italiaansche machten onderling en tegen de vreemde overheerschers. Sommigen verwierven zich een heerschappij van langer of korter duur, anderen stelden zich met krijgsroem en groote geldelijke voordeelen tevreden; weer anderen vielen als slachtoffer van hun eerzuchtige plannen, hoewel er voor wie ze in dienst hadden bijzondere voorzichtigheid en behendigheid noodig was om zich van hun personen meester te maken, gerugsteund als ze waren door hun troepen. Een meester in de kunst van misleiden en lokken als Cesar Borgia, zelf tot het gilde behoorend, wist met één slag er een aantal te gelijk in zijn net te krijgen, maar grooter was de kans, dat zij naar de tegenpartij overliepen. Er waren bepaalde contracten tusschen hen en hun betaalsheeren, waarin de wederzijdsche rechten en plichten omschreven waren. Voordeelig was het voor een aanvoerder zijn soldaten zooveel mogelijk te sparen en daarvoor stonden allerlei wegen open; met overdrijving en spot verhaalt Macchiavelli, hoe onbloedig een aantal ontmoetingen en stedebelegeringen afliepen en hoe de aanvoerders elkaars troepen ontzagen — ook bij contract. Maar de condottieri hebben voor een groot deel de geschiedenis van Italië gemaakt en daarom is het zeer belangwekkend afkomst, daden en beteekenis der voornaamste opzettelijk behandeld te vinden in bovengenoemden bundel inhoudrijke biografieën, die behalve van hun krijgstochten en hun krijgsroem veel van hun bijzonder leven en van hun omgeving vertellen. In een nawoord zegt de schrijver, dat hij zich hoofdzakelijk richt tot een grooter publiek, niet tot vakgeleerden en dat hij zich daarom van alle „gelehrten Apparat" onthouden heeft. Bronnenopgaaf vindt men niet anders dan hier en daar terloops in den tekst; ook een register ontbreekt. Het keurig uitgegeven boek, versierd met smaakvolle randen, vignetten en portretten, geeft een massa interessante bijzonderheden over de omgeving der hoofdpersonen, over kunstenaars van meer en minder reputatie uit hun kring, over de bouwwerken, die in de verschillende residenties tot stand kwamen als monumenten voor den roem der stichters, die ook veelal als kunstbeschermers optraden

en zich door de dichters van den tijd lieten bewierooken. Uit de groote rij der condotteri worden naar voren gebracht drie der Montefeltri van Urbino, in het bijzonder de groote Federico, als mensch en vorst zeer bewonderd; van de Malatesta van Rimini uitsluitend Sigismondo, de grootste van het geslacht, die alle goede en kwade eigenschappen van zijn familie in zich vereenigde en door heel Italië berucht was om zijn valschheid en trouweloosheid; de dappere en door zijn troepen buitenwoon geliefde Braccio da Montone, de onstuimige aanvaller, die zijn nederlaag niet overleven kon; Nicolo Piccinino, het werktuig van Filippo Maria Visconti, dapper en stoutmoedig, maar buitengewoon wreed, getuige de inname van Assisi; Erasmo da Narni, algemeen bekend onder zijn bijnaam Gattamelata, die zijn diplomatieke talenten niet ten eigen bate aanwendde, de trouwe veldheer van Venetië; Bartolomeo Colleoni, na zijn gruwelijke gevangenschap bij den laatsten Visconti ook bijna voortdurend Venetië dienend; Francesco Bussone, naar zijn geboorteplaats Carmagnola genoemd, die na een roemvol leven in Venetië ter dood gebracht werd om zijn voor den staat gevaarlijke en eerlooze werkeloosheid; Muzio Attendolo bijgenaamd Sforza, de gelukkige soldaat, wiens roem geheel verbleekt bij dien van zijn zoon Francesco, die zijn condottiereloopbaan afsloot met zich hertog van Milaan te maken; Cesar Borgia, de prototype van Macchiavelli's Vorst, meer Spanjaard dan Italiaan, op vijftienjarigen leeftijd bisschop van Pamplona, later bisschop van Valencia en kardinaal, van welke waardigheid hij door zijn vader verlost werd om zijn „onwaardigheid", toen Lodewijk XII hem hertog van Valence maakte, de veldheer en staatsman, die een groot gedeelte van Midden-Italië aan zich wist te onderwerpen, maar wiens rijk uit was met den dood van zijn pauselijken vader, samenvallend met eigen ziekte, een samentreffen, dat hij met al zijn combinatievermogen niet voorzien had; Giovanni dalle (delle) Bande Nere, de zoon van Catarina Sforza, de roemruchte vrouwe van Forli, de eenige Medici, die als veldheer beroemd is, meer Sforza dan Medici, stoutmoedig soldaat, uitstekend veldheer, de roem van Italië en de schrik der Duitsche landsknechten.

Deze Medici sluit de reeks der mannen van de daad af, aan wie de bijzondere tijdsomstandigheden de gelegenheid geboden hadden zich naar boven te werken. De schrijver zegt, dat hij ze ten deele teekent naar oude berichten, waarin men het oordeel van tijdgenooten vindt, die een anderen maatstaf aanleggen dan wij zouden gebruiken. Als men daarbij in aanmerking neemt, dat sommigen van die berichtgevers in dienst waren bij den persoon, over wien ze schijven of tot de groote groep der beschermde dichters en betaalde lofredenaars behoorden, dan weet men, dat men hun voorstellingen van menschen en dingen voorzichtig moet aannemen, van hoeveel waarde hun onmiddellijke indrukken voor de latere geslachten ook zijn. Men krijgt er de meest levendige teekening van een persoonlijkheid en van de heerschende zeden door en dat de schrijver, hoewel deze berichten controleerend en besnoeiend, ze in hun volle betrekkelijke waarde heeft gelaten en ze als kostbare bronnen heeft gebruikt, schijnt me een der grootste verdiensten van zijn lezenswaardig boek.

Apeldoorn. J. T. Jelgersma.

The History of Freedom and other Essays by **J. E. E. Dalberg-Acton, first baron Acton,** edited with an introduction by **John Neville Figgis** and **Reginald Vere Laurence**. London, Macmillan and Co. 1907. (Pr. 10 sh.)

Historical Essays and Studies by **J. E. E. Dalberg-Acton, first baron Acton**, edited with an introduction by **John Neville Figgis** and **Reginald Vere Laurence**. London, Macmillan and Co. 1907. (Pr. 10 sh.).

In het twaalfde deel der Political History of England, dat in 1907 is verschenen en den tijd van 1838—1901 omvat, komt een korte schets voor van de werkzaamheid der voorname Engelsche historici uit deze periode. Tevergeefs zal men daar echter naar den naam van lord Acton zoeken, met geen woord wordt van hem gerept. Dit zal wel hieraan toe te schrijven zijn, dat deze geleerde, wien het toch aan eerbewijzen van wetenschappelijke lichamen niet ontbroken heeft en die van 1895 tot zijn dood in 1902 te Cambridge de plaats van „regius professor of modern history" heeft bekleed, geen enkel historisch werk van eenigen omvang heeft geschreven. Wel heeft hem lang een grootsch plan voor den geest gestaan, maar hij had zijn doel te hoog gesteld. Niets meer of minder beoogde hij dan een History of Liberty, die den ganschen historischen tijd zou doorloopen, een onderwerp of beter misschien een bovenwerp, dat zich misschien leenen kon tot een schets in groote trekken, maar dat stellig geheel onuitvoerbaar was voor iemand als Acton, die, opgevoed in de streng wetenschappelijke methode der Duitschers — zijn bekend opstel over „German schools of history" getuigde indertijd, hoe zeer hij er mee ingenomen was —, zulk een geschiedenis geheel uit de bronnen wilde putten. Omvangrijke onderwerpen van algemeen historischen aard uit de bronnen te bewerken is nu eenmaal niet mogelijk: voor den enkeling niet, omdat zijn levenstijd hiertoe vele malen te kort schiet, en ook niet door samenwerking van velen, omdat dan het onderwerp zoek raakt. Zoo is Acton nimmer tot het schrijven van zijn beraamd werk gekomen, en zoo is in The Cambridge Modern History, een produkt van veler samenwerking, waarvan hij het plan heeft gemaakt en die bestemd was althans een stuk van zijn groot ontwerp uit te voeren, het onderwerp niet meer terug te vinden. Intusschen, juist deze samenwerking van een aanzienlijk aantal specialisten om zijne denkbeelden tenminste gedeeltelijk te verwezenlijken, getuigt wel van den invloed die van hem uitging, en hiervan spreken ook de eerbied en bewondering, waarmee de uitgevers van een aantal zijner verspreide opstellen in hun lezenswaardige inleiding van hem gewagen. Trouwens — wij weten het ook hier te lande — de invloed, dien een historicus uitoefent, moet niet gemeten worden aan den omvang zijner boeken: hoe gaarne men van Fruin ook een geschiedenis van den tijd van De Witt of van den Patriottentijd zou gehad hebben, toch zou menigeen daarvoor wellicht niet hebben willen missen die talrijke

kleinere studies, modellen van historisch onderzoek en van compositie, die thans in de uitgave zijner Verspreide Geschriften vereenigd zijn.

Zoo troosten zich de heeren Figgis en Laurence ook over het gemis van een groot werk van Acton met de gedachte dat hij door zijn voorbeeld en zijn woord in kleinere geschriften weldadig heeft gewerkt, misschien in meerdere mate dan hij door één groot werk zou gedaan hebben. Zij hebben een aantal dier geschriften, in aanzienlijken getale aanwezig maar her en der in periodieken verspreid, in bundels verzameld, waarvan er mij twee ter aankondiging zijn toegezonden. Zeer uitgebreid is het veld, waarover zich die studies, dikwijls geschreven naar aanleiding van een nieuw verschenen boek, bewegen; om dit te doen uitkomen schrijf ik de titels af. De eerste bundel, die met een fraai portret van Acton's sprekenden kop versierd is, bevat: The history of freedom in antiquity; The history of freedom in christianity; Sir Erskine May's Democracy in Europe; The massacre of St. Bartholomew; The Protestant theory of persecution; Political thoughts on the Church; Introduction to L. A. Burd's edition of Il Principe by Machiavelli; Mr. Goldwin Smith's Irish History; Nationality; Döllinger on the temporal power; Döllinger's historical work; Cardinal Wiseman and the Home and Foreign Review; Conflicts with Rome; The Vatican Council; A history of the inquisition of the middle ages by Henry Charles Lea; The American Commonwealth by James Bryce; Historical philosophy in France and French Belgium and Switzerland by Robert Flint. In den tweeden bundel vindt men: Wolsey and the divorce of Henry VIII; The Borgias and their latest historian; Secret history of Charles II; The civil war in America; The rise and fall of the Mexican Empire; Cavour; The causes of the Franco-Russian war; The war of 1870; George Eliot's Life; Mr. Buckle's thesis and method; Mr. Buckle's philosophy of history; German schools of history; Talleyrand's Memoirs; The life of lord Houghton; A history of the Papacy during the period of the Reformation; A short history of Napoleon the first; Mabillon et la société de l'Abbaye de St. Germain-des-Prés à la fin du XVIIe siècle; A history of England, 1837—1880; A history of the French Revolution; Wilhelm von Giesebrecht [1]).

Deze opsomming maakt tevens al wel eenigszins den aard dezer opstellen duidelijk: zij geven niet een omvattende behandeling van het onderwerp maar maken er opmerkingen over, in een soms wel wat zwaren stijl doch bijna altijd de moeite van lezen en overdenken waard. Er is een man aan het woord van geweldige kennis en belezenheid, die over de zoo uiteenloopende onderwerpen zelf studies heeft gemaakt en er wat over te zeggen heeft, een man met een scherp critisch oordeel en met een breeden kijk op de dingen, die aan de handelingen der menschen een hoogen moreelen maatstaf aanlegt. Misschien zou men hier en daar een minder ijverig gebruik van dien maatstaf kunnen wenschen. Natuurlijk zijn de opstellen niet alle van dezelfde beteekenis, en ook zal de een hier, de ander daar meer van zijn gading vinden.; bizonder belangwekkend schijnen mij de stukken, die aan Döllinger, zijn leermeester, wiens huisgenoot hij ook geweest was, zijn gewijd, en die, welke betrekking hebben op de conflicten met Rome en het Vaticaansch Concilie; voor hem, den vrijheidlievenden katholiek, waren dit onderwerpen van de allerhoogste beteekenis.

Bedrieg ik mij niet, dan is het verspreid liggende werk van Acton hier te lande weinig bekend; deze bundels zijn zeer geschikt om het te doen kennen en waardeeren.

Leiden. Th. Bussemaker.

[1]) Een derde bundel, getiteld: Lectures on modern history, bevat een achttal opstellen betreffende Renaissance, Hervorming en contra-Hervorming; de overige hebben betrekking op de 17de en 18de eeuw.

J. Huges, Het Leven en Bedrijf van Mr. Franchois Vranck. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1909. (Pr. *f* 1.75; geb. *f* 2.25). (Dissertatie van Leiden).

De persoon, die in deze Leidsche dissertatie behandeld wordt, is ongetwijfeld belangrijk genoeg, om aanspraak te maken op eene afzonderlijke biographie. Er is van den Goudschen pensionaris genoeg bekend, om belangstelling voor hem te gevoelen en te weinig, om niet naar meer gegevens te verlangen.

Misschien zullen de verwachtingen, die men hieromtrent mocht koesteren, niet alle bevredigd worden door dit werkje, zonder dat daarvan eenig verwijt op den schrijver valt, die bij het opsporen van ongebruikte bronnen geen moeite heeft gespaard. Maar, jammer genoeg, leverden de Goudsche en Haagsche archieven niet zooveel materiaal, als men had kunnen verwachten; toch kwam er wel wat wetenswaardigs voor den dag, om een voorbeeld te noemen het contract [1]) bij de aanvaarding van het pensionarisschap van Vranck door de Goudsche regeering opgemaakt, dat bij het ontbreken van dergelijke overeenkomsten in andere steden, zooals te Rotterdam, waar Oldenbarnevelt dit ambt bekleedde, eene leemte aanvult.

Overigens wordt de levensloop van Vranck door de onderzoekingen te Zevenbergen, vanwaar zijne familie afkomstig was, Gouda en 's-Gravenhage, met allerlei bijzonderheden toegelicht.

Vranck's carrière is spoedig gemaakt. Afkomstig uit een geslacht, dat zich pas tot den rang van regenten in het afgelegen Zevenbergen had opgewerkt, is Franchois na zijn studietijd [2]) reeds op den zeer jeugdigen leeftijd van 18 jaar toegelaten als advocaat voor het Hof van Holland. Vijf jaren later wordt hij geroepen tot het gewichtig ambt van pensionaris van Gouda, waardoor

[1]) blz. 12 vlg.

[2]) Het is niet bekend, waar Vranck gestudeerd heeft. Bij de plaatsen, waar de heer Huges onderzoek heeft gedaan, vond ik niet genoemd Orleans, waar anders vrij wat Nederlanders gestudeerd hebben. De geheele 16^{e} eeuw door worden er genoemd. Sedert 1538 waren de studenten er in „nationes” ingedeeld. De Nederlanders behoorden tot de natio Germanica. In de 17e eeuw gingen bijna alle Zwolsche juristen naar Orleans. Zie Bijdr. en Med. voor Overijsel, VII, blz. 79 en VIII blz. 362 en Navorscher 1867, blz. 264.

hij niet alleen in de geheimen van de stedelijke administratie, maar ook in die van de staatkunde der Nederlàndsche gewesten ingewijd wordt. Als pensionaris had hij den Staat te vertegenwoordigen op de vergaderingen der Staten van Holland, al dadelijk op de belangrijke vergadering te Dordrecht van October 1583, waar de door prins Willem gewenschte Nadere Unie en de verheffing van den Prins tot graaf van Holland, Zeeland en Utrecht zouden besproken worden. In de laatstgenoemde kwestie had Vranck de taak, om met de afgevaardigden van Amsterdam het voorstel te bestrijden. Terecht zoekt schr. mijns inziens de hoofdoorzaak voor dit tegenstreven niet in de vrees, dat Holland en Utrecht buiten samenwerking met Zeeland, dat bezwaren maakte, den graventitel zouden verleenen.

Zeker bestond er bij eene dergelijke regeling veel gevaar, dat de Spaansche regeering de Zeeuwen bij hunnen handel op Spanje en de Zuidelijke Nederlanden zou voortrekken. Maar de materieele positie van Gouda was in dezen tijd niet zoo ongunstig, dat men de handelsbelangen tot het middelpunt der politiek behoefde te maken [1]). De eerste bange jaren van den oorlog waren doorgeworsteld en in 1584 wijst de stad zelf, in de bekende remonstrantie aan de Staten van Holland, waarin zij het plan tot aanbieding der souvereiniteit aan Hendrik III afkeurde, [2]) op de vrij gunstige toestanden op handelsgebied en op de „so schone middelen van gelde", waarover de Nederlandsche gewesten beschikten. Als Gouda zich niet aan deze voordeelen deelachtig had geweten, zou de stad niet geduld hebben, dat haar pensionaris — de heer Huges maakt het zeer aannemelijk, dat Vranck de schrijver der remonstrantie is — dergelijke woorden schreef. De handelsbelangen mogen voor Gouda aanleiding geweest zijn tot de gezindheid der stad, om vredesonderhandelingen aan te knoopen met Spanje, op het tegenstreven tegen de aanbieding der grafelijke waardigheid aan den Prins zullen zij weinig invloed hebben gehad. Veeleer hebben hier motieven van staatkundigen aard gewerkt: vermeerdering van 's prinsen gezag beteekende allicht vermindering van dat der steden en Gouda is immers in Vranck's tijd de voorvechtster van de souvereiniteit der gewestelijke Staten, dus eigenlijk van hare lastgevers, de steden, geweest. Van Amsterdam, dat zich naast Gouda zoo sterk mogelijk verzette tegen de verheffing van den Prins tot graaf, wordt als beweegreden aangenomen het ontwakend municipalisme, waarom dus ook niet voor Gouda?

Dr. Huges denkt in de eerste plaats aan motieven, voortspruitend uit de zienswijze der stad in godsdienstzaken. Waar zij steeds opkwam voor volkomen geloofsvrijheid zou de Prins naar haar zin de Calvinisten te veel in de hand gewerkt hebben en daarom zou de stad in sommige zaken hem hebben tegengewerkt. Bewijzen voor deze verklaring ontbreken echter, zoodat de boven aangeduide mij aannemelijker scheen. Maar ik geef toe, dat het moeilijk is voor een bepaald geval hoofd- en bij-motieven in de politiek van dit tijdperk, waarin de partijen zich nog niet duidelijk hadden afgeteekend, te onderscheiden.

De positie van Gouda onder de Hollandsche steden is eene zeer bijzondere en merkwaardige, waardoor de beteekenis van haar pensionaris tevens voor ons rijst. Op godsdienstig gebied verdraagzaam, zoo zelfs dat de plakkaten tegen de samenkomsten der Katholieken er niet worden afgekondigd, gevoelt de stad langen tijd veel voor het aanknoopen van vredesonderhandelingen met Spanje. In de binnenlandsche politiek fel gekant tegen elke inmenging van buiten en tegen de aanbieding der souvereiniteit aan Hendrik III van Frankrijk en koningin Elisabeth, vurig voorstandster daarentegen van het steunen op eigen kracht, opponeerend nu en dan tegen den invloed der stadhouders, verdedigt de stad dikwijls eene zienswijze, die afwijkt van de overige Staten-leden. Vranck is doorloopend de woord- en penvoerder voor Gouda geweest, maar het is niet gemakkelijk vast te stellen, wat zijn aandeel in de politiek der stad geweest is. Heeft hij zich aangepast aan hare zienswijze, of heeft hij zelf richting gegeven aan haar optreden? Aanvankelijk zeker het eerste, maar in de reeds genoemde remonstrantie tegen het aanbieden der souvereiniteit aan Hendrik III klinkt reeds een eigen toon, namelijk die van krachtige opwekking tot het volhouden van den strijd tegen Spanje, een geheele andere denkwijze dus, dan die tot dien tijd door Gouda gehuldigd was. Dat de stad hare vredelievende neigingen heeft laten varen is zeker het werk van Vranck geweest. De latere tegenstander van het sluiten van een bestand met Spanje heeft niet nagelaten zijne meening ook in zijne stad te doen zegevieren.

Het meest bekend is Vranck geworden door zijn optreden tegen de Leicester-partij en aan dit tijdvak heeft schr. ook de meeste aandacht gewijd. Hoewel daardoor de hoofdpersoon soms op den achtergrond komt, kan niet ontkend worden, dat het verband met de politiek van Gouda en de werkzaamheid van den pensionaris wel wordt in het oog gehouden. Met vrucht heeft de schrijver hier en daar gebruik gemaakt van de brievenverzamelingen van het Public Record Office en het Britsch Museum te Londen. Met name de correspondentie van den Engelschen gezant Wilkes leverde een aantal bijzonderheden, die voor het Leicester-tijdperk van belang zijn. Wilkes toch is de schrijver van de remonstrantie over het gedrag der Staten van Holland tegenover Leicester, waarop Vranck geantwoord heeft met zijne „Justificatie", waarin hij de souvereiniteit der Staten verdedigt.

Aangezien de Nederlandsche archiefbronnen, zooals gezegd, niet zoo ruim vloeiden, blijft er aangaande Vranck's loopbaan hier en daar nog een vraagteeken staan. Is hij met anderen in aanmerking gekomen voor het ambt van Advocaat van den Lande en is hij dus mededinger geweest van Oldenbarnevelt, die bij de verkiezing de overwinning behaalde? Ik geloof niet, dat men behoeft te twijfelen. De mededeeling van Bor

[1]) Bij de behandeling der oeconomische positie van Gouda merkt Dr. Huges (blz. 10, noot 1) op, dat de achteruitgang der stad reeds begon tijdens de woelingen na den dood van Karel den Stoute. Dit schijnt mij onjuist, aangezien de malaise toen algemeen was en alle steden van Holland klaagzangen aanhieven, hetgeen blijkt uit de informaties voor de verpondingen van 1494 en 1514.

[2]) Zie blz. 29 vlg.

daaromtrent [1]) staat wel alleen, maar klinkt zeer natuurlijk. Men keek rond onder de leden van den Hoogen Raad en onder de pensionarissen, van wie die van Delft, Rotterdam en Gouda in aanmerking kwamen. Dat er in 1587 ernstig kwestie is om Vranck als tweeden Advocaat naast Oldenbarnevelt te stellen, bewijst dat men veel vertrouwen in zijne bekwaamheid stelde. De uitspraak, dat hij werkelijk een tijd lang naast Oldenbarnevelt werkzaam zou geweest zijn, wordt m. i. terecht betwijfeld door schr., waar de eenige mededeeling hierover ontleend is aan een pamflet [2]).

Onzeker blijft ook de kwestie, of Vrank ter wille van het tot stand komen der West-Indische Compagnie, waaraan Hendrik IV van Frankrijk geneigd was deel te nemen, het plan zou hebben gekoesterd zich in Frankrijk te vestigen. De Fransche gezanten schrijven het aan den koning met beslistheid: „il a tant de desir de nuire toute sa vie à l'Espagnol, que pour mieux aider à la conduite de ce dessein, qu'il entend mieux qu'aucun autre, il viendra luy mesme demeurer en France, et le Président Jeannin l'a asseuré qu'il recevroit tout bon traitement et avancement de vôtre Majesté [3]). Misschien heeft Vranck zich wel in dien geest uitgelaten, maar voor een ernstig voornemen is het wel wat gauw van de baan geraakt.

Het is opmerkelijk, dat Vranck zich op den duur bij geen enkele partij heeft gehouden. Van Oldenbarnevelt wordt hij vervreemd door zijne afkeuring van het bestand en zijn streven, om reeds in 1607 eene West-Indische Compagnie op te richten. Hoewel remonstrant van neiging, haalt hij zich de verwijtingen van Uytenbogaert op den hals, doordat hij in diens twist met den Haagschen predikant Rosaeus als bemiddelaar en niet als verdediger van den heftigen remonstrantschen leider optreedt. Voor Vranck's zelfstandigheid pleit bijna elke van zijne openbare handelingen. Hij heeft in zijn tijd een eigen standpunt ingenomen en hij mag genoemd worden onder de mannen van beteekenis onzer geschiedenis. Dr. Huges is er in geslaagd van zijn persoon een sympathiek beeld te geven, dat met de historische gegevens in overeenstemming is. Zijn boek laat zich goed lezen en geeft tot in de onderdeelen blijk van zorgvuldige behandeling.

Ten slotte eene opmerking over de spelling van den naam Vranck. Terecht heeft de schrijver m. i. de schrijfwijze gekozen, die de Goudsche pensionaris zelf in de bewaarde manuscripten aanwendt, terwijl vroeger de schrijfwijze: Francken de meer gebruikelijke was. Het geprojecteerde Nederlandsch Biographisch Woordenboek zal met de hier gevolgde spelling rekening te houden hebben.

Arnhem. S. P. Haak.

[1]) Huges, blz. 37.

[2]) Ibid. blz. 97 vlg.

[3]) Negotiations de Jeannin I, p. 244. De plaats is door schr. niet geciteerd. Hier had deze wel wat uitvoeriger kunnen zijn. Ook de door Van Deventer, Gedenkstukken van Oldenbarnevelt III blz. 75 vlg. gedrukte brieven, verdienden eene uitvoeriger behandeling.

Ém. de Stoop, Essai sur la diffusion du Manichéisme dans l'empire romain. Gand, E. van Goethem. 1909.

Genoemde Essai is een Gentsche universiteits-uitgave, het 38ste deeltje van den „Recueil de travaux publiés par la Faculté de philosophie et lettres". Geïnspireerd en voorgelicht door Franz Cumont heeft de auteur met groote nauwkeurigheid de sporen en de lotgevallen van het Manicheïsme in het Westen nagegaan. Den oorsprong en het oorspronkelijk wezen, waaraan Baur, Flügel, Kessler, massieve studiën hebben gewijd, laat hij rusten, doch hij tracht de uitloopers der beweging in het Oostersche en Westersche Romeinsche rijk te overzien. Syrië, Klein-Azië, Judea, Egypte, Constantinopel eerst, Spanje en Gallië, Africa en Rome vervolgens, passeeren de revue. De houding van keizers en pausen ten aanzien van de ketters wordt kenbaar gemaakt. Uit den aard levert Augustinus niet weinig stof. Punten, die tot speciale uitweidingen aanleiding geven, zijn: de verhouding van het Manicheïsme tot het Priscillianisme, en de rol, die volgens Dufourq apocryphe apostel-acten in de religieuse beweging dier tijden hebben gespeeld. Met groote zorgvuldigheid is alles behandeld en daarbij gebruik gemaakt van veelsoortige litteratuur. Overvloedige noten begeleiden en rechtvaardigen den tekst. Het geheel vult 150 octavo bladzijden. Bewerker en uitgevers verdienen warmen dank van allen die in de oud-christelijke geschiedenis belang stellen.

Groningen. H. U. Meyboom.

B. Petri Canisii S. J. Epistulae et Acta. Collegit et annotationibus illustravit **Otto Braunsberger S. J.** Vol. IV. 1563-1565. Friburgi Brisgoviae, sumptibus Herder. 1905. (Pr. fr. 37.50).

Door een onwillekeurig verzuim, dat thans eerlijk wordt goedgemaakt en dus verschooning moge vinden, bleef de aankondiging van het vierde deel dezer belangrijke uitgave veel langer wachten dan oirbaar was. Na het telkens over elk der drie vorige deelen gezegde (laatstelijk in *Museum* 9e Jaarg. kol. 230), behoef ik niet wederom uit te weiden over den algemeenen aard, aanleg en omvang der respekt-afdwingende bronnenpublicatie, waarin de zeldzame beteekenis van onzen landgenoot Canisius levensgroot naar voren treedt. Ik bepaal mij derhalve tot enkele mededeelingen en opmerkingen, het vierde deel betreffende.

Het lijvige boekdeel van 876 bladzijden gr. 8⁰. omvat de briefwisseling van Canisius, gaande van begin 1563 tot einde Januari 1565, waarmêe het overlijden van P. Lainez, den tweeden generaal der Sociëteit van Jezus, samenvalt. Uit een tijdsbestek van ruim *twee* jaren wist de rustelooze verzamelaar niet minder dan 449 brieven van of aan zijn held bijeen te brengen, en hiervan nog 340 geheel ongedrukt. Daarenboven 200 „Monumenta canisiana" of niet-epistulaire pennevruchten van Canisius en andere, zijn leven en werken toelichtende geschriften uit dienzelfden tijd, waarvan nog 140 geheel ongedrukt. Bij dezen berg van materiaal gaan 500 aan ongedrukte bronnen ontleende aanteekeningen ter verklaring. Ik kan mij niet herinneren, dat aan de schriftelijke nalatenschap van een der eeuwgenooten van Canisius — de een halve eeuw oudere Erasmus misschien uitgezonderd —

ooit zooveel moeite besteed en zooveel eer bewezen is.

Dat deze briefwisseling ook verdient zoo breedvoerig in het licht te worden gegeven, blijkt reeds afdoende uit de naamlijst der personen, die er mede gemoeid zijn: niet zelden eerste-rang-menschen uit de kerkelijke en profane geschiedenis. Onder hen treedt Canisius voortdurend op als raadsman en bemiddelaar; hij is de ziel en drijvende kracht der katholieke tegenhervorming in Duitschland en Oostenrijk; om een modern woord te gebruiken, men zou hem van deze contra-reformatie, welke in Trente haar grondwet en bekroning ontving, wel den geestelijken adviseur kunnen noemen. Vooral in het kritische jaar 1563, toen het aanvankelijk met den einduitslag van het Trentsche Concilie erop of eronder scheen te gaan, heeft de inhoud van Canisius' brieven voor de algemeene geschiedenis een overwegend belang. Toen was hij te Innsbrück, waar Ferdinand I hem ontboden had en zijn raad dagelijks inriep, de vredesbemiddelaar, als 't ware de scheidsrechter tusschen Keizer en Paus, en het succes zijner verzoenende tusschenkomst besliste voornamelijk over den gunstigen uitslag van het Concilie van Trente.

Na deze taak, wel de moeilijkste en gewichtigste zijns levens, te hebben volbracht, trekt Canisius zich weer terug in Augsburg, om liefst geheel in zijn missie-werk op te gaan. Hij preekt 200 maal in 18 maanden tijd; hij is onvermoeid als biechtvader, catechiseermeester en apologeet tegen de Protestanten; hij onderhoudt een drukke briefwisseling met de katholieke vóórmannen in Duitschland, Oostenrijk en Italië, waar zijn raadgevingen of vermaningen meestal worden ontvangen met den eerbied, dien het woord van een apostel noodzakelijk inboezemt. Maar hij ondervindt te Augsburg ook de tegenkanting en teleurstelling, welke doorgaans aan apostelen niet bespaard blijven en bijzonder pijnlijk treffen, wanneer zij komen van „de huisgenooten des geloofs". P. Braunsberger zegt hier niet ten onrechte: „'t Is een ware tragedie," ofschoon hij nog maar het materiaal levert voor het eerste bedrijf, dat lang zou worden voortgezet.

De inhoud dezer rijk-afwisselende correspondentie werpt over 't algemeen veel licht op de kerkelijk-godsdienstige en maatschappelijke toestanden in het Duitsche Rijk, waarvan die in de Nederlanden destijds wel geen aanmerkelijk verschil zullen getoond hebben. Door een kort-saamgedrongen, naar rubrieken ingedeelde inhoudsopgave (p. XL—XLI van het „Prooemium") maakt P. Braunsberger ons het overzicht dienaangaande vrij gemakkelijk. Niet minder wordt het gebruik der geweldig uitdijende publicatie — waarvan de studiegrage lezer haast ongerust wordt, dat wij „des Guten zuviel" krijgen — vergemakkelijkt door de chronologische lijst aller brieven en door nog drie alphabetische registers.

Zoo heeft de geleerde bewerker deze uitgave, zoowel onder wetenschappelijk opzicht als voor de behoeften der practijk, ingericht tot een model in hare soort. Wij Nederlanders vooral mogen P. Braunsberger wel dankbaar zijn, dat hij zijn uitnemende krachten wijdt aan de oprichting van dit waardig monument ter eere van Petrus Canisius, den grooten Nijmegenaar, dien reeds zijn tijdgenooten, ooggetuigen zijner apostolische werkzaamheid te Augsburg, vol bewondering prezen als „unicum Germaniae decus et columnam totius Ecclesiae."

Met warme belangstelling zien wij de volgende deelen te gemoet.

Rome. Gisbert Brom.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 13 Juni l.l., werd door den heer Prof. Dr. H. Kern voorgedragen een *Levensbericht van wijlen den heer B. F. Matthes.* De spreker verhaalde, hoe Matthes, na eerst in de theologie te hebben gestudeerd, later door zijn betrekkingen tot het Zendeling-instituut te Rotterdam en tot het Nederlandsch Bijbelgenootschap kwam tot de studie van het Makassaarsch en het Boegineesch, en in die studie zijn levensdoel vond. Zijn verdiensten in de wetenschappen werden erkend: tweemaal werd hem door de Leidsche Universiteit een doctoraat honoris causa verleend. Beurtelings hier te lande werkzaam en in Indië, schreef hij een aantal werken over de taal- en volkenkunde van Celebes. Na 1880 was het vertalen van den Bijbel zijn voornaamste bezigheid. Van staatswege ondervond hij wegens formeele bezwaren niet den steun waarop zijn verdiensten hem, naar het oordeel van bevoegde personen, aanspraak gaven. Hij werd geboren in 1818 en overleed in 1908.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 8 Juni l.l. haar jaarlijksche vergadering onder voorzitterschap van den heer Prof. Dr. Th. Bussemaker. Op den daaraan voorafgaanden avond hield de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde een bijeenkomst, waarin eerst de heer Mr. P. G. Bos handelde over *Het archief der Staten van Holland*, bepaaldelijk na 1572. De spreker ging na, hoe en aan wien achtereenvolgens het bewaren der papieren was toevertrouwd. De machtige landsadvocaat of raadpensionaris was, sinds daartoe aan Buys de verplichting werd opgelegd, wel gehouden zijn papieren, voor zoover die op staatszaken betrekking hadden, bij de charterkamer in te leveren, maar niet allen hielden zich daaraan zoo nauwkeurig als b.v. de Witt. Toch zijn de papieren van de meesten thans op het Rijksarchief aanwezig; die van Bleiswijk ontbreken. Het ambt van chartermeester werd niet lang na Oldenbarnevelds dood aan den Secretaris der Staten opgedragen; in 1724 aan den sinds dat jaar fungeerenden tweeden secretaris. — Daarna sprak de heer Dr. I. H. Gosses over *Kerk en zending in Utrecht gedurende de 7de en 8ste eeuw.* De eigenlijke vestiging van het bisdom heeft plaats gehad van 695 tot ongeveer 775, onder Willibrord, Bonifacius en Gregorius. Tegenstrijdigheden in de berichten worden verklaard, wanneer men zich Utrecht in de eerste plaats voorstelt als zendingsgebied. De spreker toonde dit in bijzonderheden aan. Eerst in 780 was de bekeering der heidenen afgeloopen, en werd het zendingsgebied inderdaad een bisdom.

De jaarvergadering werd door den Voorzitter geopend met een toespraak, waarin hij de afgestorven leden herdacht, en vervolgens sprak over de toestanden van voor 100 jaren. Hij ging na wat het archief der Maatschappij ons leert omtrent haar werkzaamheden in den Franschen tijd, en vestigde de aandacht op prijsvragen, uitgeschreven in 1812, een tijd waarin het modern historisch onderzoek nog niet bestond. Dit bracht hem tot een uitweiding over de verdiensten van Bakhuizen van den Brink, die juist in dien tijd is geboren, en die de voorganger is geweest van de Nederlandsche historici der 19de eeuw.

Nadat de gewone verslagen waren voorgelezen en de uit-

slag der stemming was bekend gemaakt, hield de heer Dr. C. G. N. de Vooys een rede, getiteld *De invloed van Multatuli's letterkundig werk op oudere en jongere tijdgenoten.* De liberale en moderngodsdienstige burgerij tusschen 1861 en 1870 was te bezadigd om met Multatuli ingenomen te kunnen zijn. En zelfs zij, die niet zoo optimistisch over de bestaande toestanden dachten, hadden tegen Multatuli verschillende bezwaren: noch Potgieter, noch Pierson, noch Busken Huet, noch van Vloten werd zijn vertrouwde vriend of zijn medestander. Maar het grillige, het anarchistische in zijn werk gaf hem bewonderaars onder een jonger geslacht, waartoe b. v. Vosmaer behoorde. En ondanks de overdrijving van sommigen bracht Multatuli een oprecht idealisme te weeg bij velen, die toch volstrekt niet alles in zijn denkbeelden goedkeurden. Na 1880 kwamen er nieuwe beschouwingen over kunst en nieuwe denkbeelden in de politiek, die den invloed van Multatuli verkleinden; een meer koele waardeering kwam in de plaats der warme bewondering.

Besloten werd gedurende 5 achtereenvolgende jaren een bijdrage te verleenen aan de Vereeniging „Arentsburgh". Tot lid van het Bestuur werd gekozen de heer Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, als Penningmeester werd herkozen de heer Dr. J. Heinsius.

Den 14den Juni hield het Provinciaal Utrechtsch Genootschap zijn jaarlijksche algemeene vergadering onder voorzitterschap van den heer Mr. C. G. U. Schepel, die een openingsrede hield over *De Nederlandsche Grondwet.* — In de Sectie voor Letterkunde sprak de heer Prof. Dr. D. C. Hesseling over *De overblijfselen van onze taal op Ceylon.* In het Indo-Portugeesch, dat thans nog door een bepaalde klasse van personen op Ceylon wordt gesproken, zijn vele Hollandsche woorden blijven voortleven, en tusschen de vormen van die woorden en de vormen van het Afrikaansch is een zekere overeenkomst. De heer Dr. J. Dyserinck sprak over *Een anonymus in zijne talrijke Gidsbijdragen 1838-'43.* Spreker had ontdekt dat die anonymus, schrijvende onder de letters *A.-C.-N.* en *A. C.*, was Mr. C. J. Fortuyn, iemand van groote bekwaamheid in rechtsgeleerdheid en letteren. Daarna behandelde de heer Dr. J. B. Schepers het bekende *adres van een aantal letterkundigen tegen de vereenvoudigde spelling.* Hij betoogde dat die adressanten ten onrechte de persoonlijke eigenaardigheden in den stijl van sommige schrijvers beschouwden als het noodzakelijk gevolg van de toepassing der nieuwe spelregels. De heer Dr. Hoogvliet gaf beschouwingen over *de uitspraak van het Latijn en het Grieksch op de gymnasiën.* Hij betuigde, op grond van eigen nadenken en eigen ondervinding, zijn instemming met wat de commissie, die door het Philologencongres benoemd is, verlangt, en meende, dat alle deskundigen het op dit punt in hoofdzaak met elkaar eens zullen worden.

Het werk van prof. Speyer over de Indische theosophie, welks aanstaande verschijning in kol. 154 van dezen jaargang werd aangekondigd, heeft thans het licht gezien. De Eerste Afdeeling, die de voorgeschiedenis van de Indische theosophie behandelt, houdt zich bezig met de Weda's, hunne indeeling, hun inhoud, hun godsdienst en ritueel, en met de voorstellingen die daar heerschen omtrent de schepping en omtrent het hiernamaals. De eigenlijk gezegde theosophische en wijsgeerige leeringen, die den hoofdschotel uitmaken en 160 bladzijden vullen, bijna de helft van het geheele boek, worden in de Tweede Afdeeling uiteengezet, die in zes hoofdstukken is gesplitst: voorop een algemeen hoofdstuk, dan zijn achtereenvolgens hfdst. II-VI gewijd aan de âtman-leer van de Upanishads; aan de leer van het Karma; aan Sânkhya en Wedânta; aan de heilleer van het Buddhisme; aan de *bhakti*, en in verband hiermede het Lied des Heeren, de Bhagawadgîtâ. De *yoga*-theorieën en praktijken zijn bewaard tot de Derde Afdeeling, waarin alles wat de praktische zijden van de theosophische wereldbeschouwing aangaat, is samengevat, en die dus inzonderheid handelt over wereldverzaking, geestesconcentratie en de daardoor te verkrijgen wonderkrachten.

In tegenstelling tot deze onderwerpen, die de bedoelde Indische denkbeelden en hunne toepassing op het leven op zich zelf beschouwen, geeft de Vierde Afdeeling een samenhangend beeld van de wisselwerking, die in den loop der eeuwen tusschen deze soort van wereldbeschouwing en Westersche godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden is tot stand gekomen, en van de gevolgen daarvan. Hfdst. I beschrijft de inwerking van het Westen (de Islâm ingesloten) op Indië, hfdst. II die van Indisch denken op het Westen; hier was de plaats om stil te staan bij drieërlei instrooming, 1° de beweging, die aanhangers voor den Wedânta zoekt te winnen, 2° het Neobuddhisme, 3° de wijsheid van Mevr. Blavatsky en hare tooverkrachtige meesters, de door haar verzonnen *mahâtma*'s. Ook de laatste groep van moderne theosofen mocht niet onvermeld blijven, omdat zooveel Indisch goed in dat bonte mengelmoes aanwezig is. Papier en druk zijn te roemen. Het werk is verschenen bij S. C. van Doesburgh te Leiden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsberichte der kgl. bayer. Akad. d. Wissensch., phil.-philol. u. hist. Kl., 1910, 1: R. von Pöhlmann, Die Weltanschauung des Tacitus; 2: H. Prutz, Jacques Coeurs Beziehungen zur römischen Kurie.

Journal des Savants, 1910, Avril: E. Pottier, Gournia. — L. Leger, Schaffarik, II. — A. Coville, Le dauphin Charles (1331-1364), I; Mai: L. Delisle, Le Trésor des chartes. — A. Coville, Le dauphin Charles, II. — H. Cordier, Les fouilles en Asie Centrale, I.

Mnemosyne, XXXVIII, 2: P. H. Damsté, Notulae criticae ad Silium Italicum (vervolg). — J. J. H[artman], Plut. quom. quis suos in virt. sentiat prof. 77 F. — J. W. Bierma, Ad Plauti Rudentis vs. 1169 sq. — A. Poutsma, Ad Horatium. — K. Kuiper, De Admeto Messeniaco. — J. J. H[artman], Ad Tac. Germ. c. 7. — A. I. Kronenberg, Ad Epictetum (critische aanteekeningen). — J. J. H[artman], Ad Ovidium, P. IV, 12, 1-3. — Dez., Annotationes criticae ad Plutarchi opera, I. Ad Vitas. — I. van Wageningen, Scriba (ad Hor. Sat. I, 5, 66-67), — H. van Herwerden, Ad Menandrea.

Le Musée Belge, XIV, 2: P. Henen, Index verborum quae Tertulliani Apologetico continentur (D-M). — Th. Simar, Les manuscrits de Martial au Vatican. — P. Henen, Notes sur l'Apologétique de Tertullien. — J. B. Mangers, Note sur l'Apologétique de Tertullien. — R. Nihard, Note sur l'Apologétique de Tertullien. — Dez., Note sur Minucius Felix.

Rivista di Filologia, XXXVIII, 1: V. Ussani, Questioni Flaviane. — A. Taccone, Ἄτακτα. — G. Bertoni, Ancora di *-f-* italico e *-b-* latino e dei loro continuatori romanzi. — V. Costanzi, Licurgo. — P. Rasi, Sulla iscrizione della colonna Traiana. — L. Valmaggi, Varia, V. — O. Nazari, Spizzico di etimologie latine e greche (*continuazione*). — G. de Sanctis, La leggenda della lupa e dei gemelli. — D. Bassi, Per l'Officina dei Papiri Ercolanesi. — L. Pareti, Note sulle interpolazioni cronologiche nei primi due libri delle „Elleniche" di Senofonte. — D. Bassi, La sticometria nei Papiri Ercolanesi. — Bibliografia.

Mitteilungen des kais. deutsch. archaeol. Inst., Röm. Abt., XXIV, 1-2: Th. Ashby, Ferentinum. — P. Orsi, Sepolcri di transizione dalla civiltà sicula alla greca. — W. Bartel, Eine neue Geschützdarstellung. — B. Schröder, Die Vatikanische Wettläuferin. — N. Persichetti, La via Salaria nei circondari di Roma e Rieti. — M. Bang, Neue Inschriften.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Athen. Abt., XXXIV, 4: H. Hepding, Mithradates von Pergamon. — H. Deffner, Altertümer von Methana. — A. von Premerstein, Archaische Grabschrift bei Methana. — H. Lattermann, 'Επεργάζεσθαι und Verwandtes. — M. Bieber, Der sogenannte Faustkämpfer des Polyklet. — F. Bölte, Beiträge zur Topographie Lakoniens. — F. von Holbach, Alter Wart- oder Leuchtturm auf der Papas-Insel. — Dez., Prokonnessos. — P. Groebe, Eine athenische Ehreninschrift des Sex. Pompeius, des Grossvaters des Triumvirs.

XXXV, 1-2: M. Bieber, Attische Reliefs in Cassel. — S. Wide, Gräberfunde aus Salamis. — J. Sundwall, Eine neue Seeurkunde. — N. I. Giannopulos, Praehistorische Funde aus Thessalien. — B. Sauer, Ein altes Parthenonproblem. — H. Lattermann, Zur Topographie des Amphiareions bei Oropos. — A. von Premerstein, Phratern-Verbände auf einem attischen Hypothekenschein. — G. Rodenwaldt, Zu den Grabstelen von Pagasae. — O. Walter, Ein Denkmal des Metercultes in Sophia. — H. Prinz, Bemerkungen zur altkretischen Religion, I. — E. Nachmanson, Grabschrift aus Smyrna.

Jahreshefte des österreichischen archäol. Institutes, XII, 2: E. Löwy, Typenwanderung. — H. Sitte, Zum Sarkophag von Hagia Triada. — V. Macchioro, Nuova rappresentanza vascolare del mito di Oreste. — R. Oehler, Neue Forschungen zur Schlacht am Muthul. — G. Niemann, Zur Porta aurea in Spalato. — Beiblatt.

Revue Archéologique, Janv.-Février 1910: A.-J. Reinach, Le Disque de Phaistos et les peuples de la mer. — Ch. Picard, Statuette archaïque de femme assise. — G. Ferrero, La date de l'annexion de la Gaule. — C. Jullian, Réponse à M. Ferrero. — L. Delaporte, Cylindres royaux de l'époque de la première dynastie babylonienne. — S. Reinach, Les têtes des médaillons de l'arc de Constantin à Rome. — J. Hatzfeld, Démétrius Poliorcète et la Victoire de Samothrace. — G. Ancey, Sur deux épigrammes de Crinagoras. — E. Male, Le groupe de la Visitation à la cathédrale de Reims.

Bulletin de correspondance hellénique, 1910, Janvier Avril: G. Sotiriadis, *Τὸ πεδίον τῆς ἐν Σελλασίᾳ μάχης*. — Ch. Dugas, La campagne d'Agésilas en Asie Mineure (395). — G. Millet, Les Iconoclastes et la Croix. — P. Roussel, *Ἡ τετράγωνος*. — Ch. Dugas, Sur l'himation d'Alkiménès de Sybaris. — F. Dürrbach et E. Schulhof, Fouilles de Délos (1904-'05). — G. Karo, En marge de quelques textes delphiques (suite). — É. Bourguet, Remarques sur le monument des Rois d'Argos, à Delphes. — Dez., Inscription de Delphes.

The Journal of Hellenic Studies, XXX, 1: J. P. Droop, The Dates of the Vases called „Cyrenaic". — Miss H. L. Lorimer, A Vase Fragment from Naukratis. — J. D. Beazley, Kleophrades. — Miss G. L. Bell, The Vaulting System of Ukheidar. — O. C. H. Tyler, The Paintings of Panaenus at Olympia. — W. Ashburner, The Farmer's Law. — R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor. — J. B. K. Preedy, The Chariot Group of the Maussolleum. — J. G. C. Anderson, A Celtic Cult and Two Sites in Roman Galatia.

Journal Asiatique, 10ième Série, XIV, A. Moret, De quelques voyages légendaires des Égyptiens en Asie. — Ph. Colinet, A propos des voyelles finales à quantité variable dans le Rig-Véda. — M. van Berchem, Inscriptions mobilières arabes en Russie. — C. Fossey, L'assyriologie en 1907. — L. Gauthier, Une réforme du système astronomique de Ptolémée tentée par les philosophes arabes du XIIe siècle. — Mélanges. — Comptes rendus.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Geschiedte der Niederlande, IV: Lit. Zentralbl. 1910 n^0. 23.

De Cock en Teirlinck, Brabantsch Sagenboek: Tijdsp. 1910, Juni.

De Hartog, Groote Denkers: Onze Eeuw 1910, Juni (van der Wyck).

Van der Kemp, Maastricht's Belegstaat 1830-'39: Tijdsp. 1910, Juni (Wüppermann).

Thomas à Kempis, Navolging, vert. d. Kloos: Onze Eeuw 1910, Juni (Chantepie de la Saussaye).

Kloos, Een eenvoudige rechtvaardigheid: Onze Eeuw 1910, Juni (Haspels).

Joh. W. A. Naber, Overheersching en Vrijwording: Nederl. 1910, Juni (Broedelet).

H. A. Naber, Das Theorem des Pythagoras: Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien XLI, 3 (N. Herz).

Lunsingh Scheurleer, Catalogus eener verzameling oudheden: Woch. f. klass. Phil. 1910, n^0. 24 (E. Buschor).

Speelman, Journaal, uitg. d. Hotz: Lit. Zentralbl. 1910, n^0. 16 (Brockelmann).

Theissen, Centraal gezag en Friesche vrijheid: Lit. Zentralbl. 1910, n^0. 22 (N. Japikse).

PERSONALIA.

Benoemd: tot lector in de Archaeologie en hare hulpwetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer Dr. A. Rutgers van der Loeff; met 1 Sept. definitief tot leeraar in de Oude Talen en Oude Geschiedenis aan het Gymnasium te Assen de heer Dr. W. van der Hagt; tot tijdelijke leerares in de Geschiedenis aan het Gymnasium en de H. B. S. te Kampen mej. A. D. Rooze; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan een H. B. S. te Amsterdam de heer Dr. M. G. de Boer; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de Openbare Handelsschool en een H. B. S. aldaar de heer H. Jansonius; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Delft de heer Dr. G. van Hoorn; met 1 Sept. tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Middelburg de heer Dr. G. van Hasselt; tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Arnhem de heer A. de Froe; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Gouda de heer Dr. Th. Dokkum; tot rector van het Gymnasium te Zwolle de heer Dr. J. Niemeyer; tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Gymuasium te Utrecht de heer Dr. F. Muller Jz.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Sept. aan den heer P. C. Barendrecht van Charlois als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Assen; aan de heeren N. F. Stades en I. Esser Jzn. als leeraren in het Fransch en het Engelsch aan het Gymnasium te Haarlem; met Sept. aan mej. G. H. van Zeijl als leerares in het Engelsch aan de H. B. S. v. m. te Arnhem; met 1 Sept. aan den heer C. C. van Slooten als leeraar in het Ned. en het Duitsch aan de H. B. S. te Vlissingen; aan den heer Dr. D. G. Jelgersma als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Amsterdam.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Nederlandsche Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer A. J. Luyt, met proefschrift *Klikspaans Studentenschetsen*; tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam de heer L. F. M. de Jonge S. J., met proefschrift *De S. Gregorii Nazianzeni carminibus quae inscribi solent* περὶ ἑαυτοῦ.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Verschenen: van de

Codices Graeci et Latini

PHOTOGRAPHICE DEPICTI

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

Tibulli Carmina, Sapphus Epistula Ovidiana

Codex Guelferbytanus 82, 6 Aug.

PRAEFATUS EST

FRIDERICUS LEO.

Prijs f 72.—.

Als **Supplementum VIII** is voor eenige weken verschenen:

MINIATUREN

der Lateinischen Galenos-Handschrift, Db. 92—93.

der Kgl. Oeffentl. Bibliothek in Dresden.

IN PHOTOTYPISCHER REPRODUCTION.

Met inleiding en beschrijving van

Prof. E. C. VAN LEERSUM en Prof. W. MARTIN.

Prijs f 55.20.

Van de

Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,

uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst,

onder Redactie van Dr. H. U. MEYBOOM,
Hoogleeraar te Groningen,

zijn het laatst verschenen:

Deel VI. **De Apologeten II. Tatianus en Athenagoras** door Dr. H. U. Meyboom.
„ VII. **De Apologeten III. Theophilus aan Autolycus** door Dr. H. U. Meyboom.

Het genootschap stelt zich voor in den loop der jaren in geregelde orde een soort Bibliotheek van Kerkvaders in Nederlandsche vertaling tot stand te brengen, waarvan het hopen mag dat zij aan de kennis en de studie van het Oud-Christelijk verleden bevorderlijk wezen zal.

De prijs van *f* **1.—** per deel voor inteekenaren op een serie van 5 deelen en *f* **1.25** per deel voor niet-inteekenaren, kan voor niemand een beletsel zijn.

Verschenen:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60 Cent.**

Verschenen:

LONDINIAS

DOOR

C. VOSMAER.

Vierde Druk. Prijs *f* **0.50.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

17[de] Jaargang. N°. 11-12. Aug.-Sept. 1910.

Gudeman, Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie; 2. Aufl. (van Wageningen).
Wientjes, De Iacobo Geelio philologo classico (Leopold).
Postgate, Flaws in Classical Research (Hartman).
Diels, Herakleitos von Ephesos; 2. Aufl. (Fraenkel).
Aristophanis Vespae iterum ed. van Leeuwen (Kuiper).
Thoukudides' Navorschingen: de Peloponnesische Oorlog. Boek I (Leyds).
Petronii Cena Trimalchionis hrg. von Heraeus (Slijper).
Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis, publiés par Huart (Houtsma).
Bon Carra de Vaux, La doctrine de l'Islam (Th. W. Juynboll).
Hartmann, Die arabische Frage (Th. W. (Juynboll).
Streitberg, Gotisches Elementarbuch; 3. und 4. Aufl. (van Wijk).
Van den Vos Reynaerde hrg. von Degering (J. W. Muller).
De Vooys, Historische Schets van de Nederl. Letterk.; 3de dr. (Kollewijn).
Trampe Bødtker, Critical Contributions to Early English Syntax; First Series (van der Gaaf).
Bourciez, Éléments de linguistique romane (Salverda de Grave).
Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Lief. 2-5 (van Wijk).
Soltau, Die Anfänge der römischen Geschichtschreibung (I. M. J. Valeton).
Espinas et Pirenne, Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, II (Posthumus).
Perroud, Roland et Marie Phlipon (Houben).
Dönges, Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg (Blok).
Von Domaszewski, Abhandlungen zur römischen Religion (Kan).
Graf von Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmels (Bleeker).
Philon, Commentaire allégorique des saintes lois après l'oeuvre des six jours, publ. par Bréhier (de Zwaan).
Tabor, De Heiligen in de Kunst (Kruitwagen).
Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts (van Kuyk).
Schoolboeken.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Alfred Gudeman, Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie. Zweite, vermehrte Auflage. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 5).

De grootste aanbeveling voor deze schets van de geschiedenis der klassieke philologie is zeker het feit, dat binnen den tijd van twee jaren reeds een tweede druk van dit boek noodig was. Het is dan ook, gelijk ik reeds in *Museum* XV, 6, 201 (a° 1908) opmerkte, een uitnemende gids zoowel voor leermeester als leerling, om zich op het uitgestrekte gebied der klassieke philologie te orienteeren. Zonder dat er ingrijpende veranderingen in deze tweede editie hebben plaats gevonden, is toch hier en daar wat gewijzigd, zooals de indeeling der hoofdstukken en de titels daarvan, terwijl elk hoofdstuk bovendien van eene korte inleiding voorzien is. Gudeman heeft thans deze indeeling gemaakt: *A* das Altertum: 1) die Griechen, 2) die Römer („die Griechisch-Römische Periode" van den eersten druk is nu onder N°. 1 gebracht); *B* das Mittelalter: 1 die Byzantiner, 2 das Abendland; *C* die Neuzeit: 1 die Renaissance, 2 Frankreich, 3*a* Holland, 3*b* England, 4 Deutschland. Zooals men ziet, heeft ons land geen afzonderlijk nummer meer, maar is het broederlijk met Engeland vereenigd. Het hoofdstuk draagt nu het opschrift: „Englisch-holländische Periode" en de inleiding geeft ons de verklaring van deze vereeniging: onze philologen stonden eerst onder invloed van Scaliger, die onder Frankrijk gebracht wordt, hoewel hij van 1593 tot 1609 te Leiden werkzaam was, en na Hemsterhuis liepen zij in het voetspoor van Bentley (p. 194). Hoe onjuist deze voorstelling van zaken is, behoef ik hier niet te betoogen, en wanneer Gudeman inderdaad overtuigd is van de weinige zelfstandigheid der oud-Hollandsche philologen, waarom laat hij dan Holland nog aan Engeland voorafgaan? Over het algemeen komen mij deze inleidingen, die op aandrang van Wissowa geschreven zijn, niet als het gelukkigste deel van het werk voor. In het hoofdstuk over Duitschland treedt een soort chauvinisme aan den dag: daar moet aan den Duitschen student goed duidelijk gemaakt worden, dat de klassieke philologie toch op Germaanschen bodem haar culminatiepunt bereikt heeft. Men leze de triomfantelijke taal op p. 211: „mit dem Ende des 18. Jahrh. treten wir in eine neue, bedeutsame Epoche der Geschichte der klass. Philologie ein. Die Führung übernimmt nun Deutschland!".... *at tuba terribili sonitu taratantara dixit*! Tevens moet in dit hoofdstuk met veel woorden worden goedgepraat, waarom Duitschland in de 15de, 16de en 17de eeuw op philologisch gebied bijna niets gepraesteerd heeft: de dertig-

jarige oorlog heeft o. a. daaraan schuld. Over hetgeen de Duitsche philologie aan mannen als Erasmus, Hugo Grotius, de Vossii, de Heinsii enz. te danken heeft, daarover wordt met geen woord gerept. Naast de Duitsche philologen uit de voorgaande en deze eeuw kunnen alleen Scaliger en Bentley voor het gericht bestaan (p. 213). Het hoofdstuk „Deutschland" opent met Rudolphus Agricola; hij is geboren, heet het, „in Laflo bei Groningen". Bedoeld wordt Baflo, maar met Hollandsche eigennamen neemt Gudeman het zoo nauw niet [1]). Doch genoeg hierover! — Gaarne constateer ik, dat de bladzijden, aan de Grieksche en Latijnsche handschriften gewijd, met eene verklaring van de namen, die ze dragen, verrijkt zijn. Zoo kan nu de student gemakkelijk te weten komen, waaraan een Harleianus of Gudianus of Laudensis of Guelpherbytanus zijn naam ontleent.

Het boek eindigt met een levensbericht van Traube, gest. 19 Mei 1907, aan welken grooten kenner van het m. e. Latijn en voortreffelijken palaeograaf rechtmatige hulde gebracht wordt.

Groningen. J. van Wageningen.

A. G. Wientjes, De Iacobo Geelio Philologo Classico. Leiden, Gebr. van der Hoek. 1909. (Dissertatie der Vrije Universiteit te Amsterdam).

Dit interessante proefschrift is bedoeld als een aanvulling van de bekende dissertatie van mej. Hamaker, waarin de schrijfster, hoewel zij natuurlijk de studieën van Geel voortdurend ter sprake moest brengen en ook een nagenoeg volledige bibliographie had gegeven, toch uitdrukkelijk er van had afgezien Geel als klassiek philoloog te beschrijven en te karakteriseeren.

Zoo wordt dan hier een uitvoerig en beredeneerd overzicht geboden van Geel's wetenschappelijk werk, ongeveer in chronologische volgorde. Allereerst van de kleinere geschriften vóór het bibliothecarisschap uitgegeven, waarvan de Historia Critica Sophistarum wel de belangrijkste is; bij de thans zoo zeer verlevendigde belangstelling en gewijzigde denkbeelden omtrent dit onderwerp had men gaarne vernomen, of de verhandeling van Geel misschien eenig actueel belang gekregen heeft.

Alsdan komen de vruchtbare jaren aan de Leidsche Bibliotheek. In drie hoofdstukken behandelt de schrijver afzonderlijk de kleinere uitgaven, de studieën en de kritieken, waarbij hij omtrent hun ontstaan en hun beoordeeling alle bizonderheden meedeelt, die zijn groote speurzin te weten is gekomen, en bovendien gebruik maakt van een onuitgegeven en naar het schijnt interessante briefwisseling tusschen Geel en een aantal der bekendste buitenlandsche geleerden, berustende op de Leidsche bibliotheek. Tevens doet de schrijver ook hier uitkomen datgene, wat nog steeds zijn waarde heeft; de verhandeling, waarin de echtheid der Xenophonteïsche Apologie wordt volgehouden; de treffende wraking van het vermeende Stesichorusvers bij Tzetzes, de proeve van psychologische verklaring van den duisteren stervensmonoloog, Aias vss. 646—692; uit de kritieken moge hier gereleveerd worden, dat vóór Bernays en Weil reeds Geel in de definitie van het tragische getracht heeft de Aristotelische κάθαρσις te verklaren naar analogie van den medischen vakterm.

Het tweede en verreweg grootste deel van zijn geschrift heeft de schrijver gewijd aan de bespreking der beide hoofdwerken van Geel, zijn uitgaven van den Olympicus van Dio Chrysostomus en van de Phoenissae van Euripides. De Phoenissencommentaar, in de eerste plaats bedoeld als terechtwijzing van Hermann, die in zijn uitgave van hetzelfde werk zich onophoudelijk was te buiten gegaan tegen Valckenaer, maar verder aangegroeid door een groot aantal eigen gissingen en excursen en door Cobet verrijkt met gedeeltelijk onuitgegeven scholieën, heeft van den aanvang af ook in het buitenland de toekomende belangstelling en waardeering mogen vinden en behouden en wordt nog steeds met eere genoemd. Anders staat het met de editie van Chrysostomus. Deze uitgave, waaraan Geel gedurende de twintig beste jaren van zijn leven bezig is geweest en die voor zijn hoofdwerk mag doorgaan, heeft weliswaar bij haar verschijnen de aandacht getrokken en bij deskundigen de verdiende achting genoten, maar in de hedendaagsche editie van den schrijver, door von Arnim bezorgd, is het werk van Geel op schromelijke wijze verwaarloosd. En zoo heeft de Heer Wientjes hier zijn dankbaarste arbeidsveld gevonden en is het dit gedeelte van zijn geschrift, dat wel de meeste waarde bezit. Uitvoerig zet hij de groote verdiensten van den Leidschen geleerde uiteen, wat zorgvuldigheid, belezenheid en scherpzinnigheid betreft, en zoo, terwijl hij een karakteristiek van Geel als taalkenner, emendator en uitgever beoogt, wordt onwillekeurig zijn betoog tot een doorloopend requisitoir der Duitsche editie en tot een vermaning, die voor den toekomstigen uitgever van Dio niet zonder uitwerking moge blijken [1]).

Ten slotte vat de schrijver zijn werk samen in de stelling, dat Geel vooral en bovenal klassiek philoloog geweest is. Tegen wie dit wordt volgehouden, is niet duidelijk, of het moest tegen een minder gelukkige tirade van Wolters wezen en dan zijn, dunkt mij, de bloote historische feiten van Geel's levensloop voldoende om den heer Wientjes gelijk te geven. Maar indien met deze stelling beoogd wordt te karakteriseeren niet zoozeer wat er van Geel geworden is, als wel zijn oorspronkelijken aanleg, dan is zij voor discussie vatbaar, al zal men ook zoo gaarne geneigd zijn met den schrijver mede te gaan. Immers het heeft er allen schijn van, dat het onmiskenbare schrijverstalent van Geel reeds vroegtijdig is teruggedrongen en belemmerd door een ongemeene ontwikkeling van oordeel en vernuft, die een ongehinderde ontplooiing der scheppende gaven niet liet opkomen. Maar buitendien is er reden om aan te nemen, dat de cosmopolitisch geworden smaak van hem, die de moderne talen volkomen beheerschte, en verder de voortdurende omgang met de Grieksche meesterwerken hem beletten voor de Nederlandsche literatuur zijner dagen bizondere sympathie te

[1]) Nog altijd leest men op p. 201 „Dam" voor „Appingedam" en p. 198 „Loogduynen" voor „Loosduinen".

[1]) Vgl. ook Prof. Naber Animadv. Crit. in Dionem Chrysostomum *Mnemosyne* XXXVLII. I. p. 69.

gevoelen. Waaromtrent men moge nalezen, wat bij Mej. Hamaker te vinden is over de weinig innige verhouding tusschen Geel en Beets en de jongere dichters aan de eene en tusschen hem en de Gids aan de andere zijde.

De heer Wientjes meent Geel te mogen vergelijken met Paul-Louis Courier, evenwel deze zijne vergelijking voorzichtiglijk met het door Geel gegispte quodammodo verzachtende. Zeker is het, dat Geel hem zeer bewonderde, een bewondering, waarvan ook in later dagen in Leiden nog iets voortleefde; voorts dat hij zijn geschriften blijkbaar tot in bizonderheden kende en dat het Fransch, dat hij zelf schreef, onmiddelijk te herkennen is als zijnde geheel in den schrijftrant van Paul-Louis. Maar verder dan dit en de gelijksoortigheid van beider geleerde studieën te gaan is moeilijk; daarvoor zijn de verhoudingen in beider artistieke productie toch te ongelijk en aan den anderen kant daarvoor had persoonlijk de Leidsche bibliothecaris toch te weinig weg van den avontuurlijken officier van het eerste Keizerrijk, van den onverbeterlijken frondeur en van het grillige en onberekenbare en steeds ietwat valsch aandoende zijner persoonlijkheid, om van zijn huiselijke omstandigheden en dood nog te zwijgen.

Maar hoe dit zijn moge, de weldadigste en kostbaarste van Geel's vele geestesgaven is wel geweest zijn groote drang tot mededeelen en medegeven, het vuur en de edele drift, waarmede hij de uitrustende en keuvelende dilettanten, gelijk hij ze noemt, uit den dommel haalt, die hem in liefde voor de groote vaderlandsche traditie de Bibliotheca Critica Nova mede doet oprichten, hem in elken meerbelovenden student een toekomstig lumen doet hopen en helpt ontwikkelen, en die haar schoonste uiting en zegenrijkste belooning mocht vinden in de zorgzaam behartigde en schitterend geslaagde opleiding van den grooten man, die na hem te komen stond, zijnde dit laatste „van alle de geringe bemoeijingen in mijn leven de eenige, op wier uitkomst ik mij in stilte iets laat voorstaan.” [1])

Rotterdam. J. H. Léopold.

J. P. Postgate, Flaws in Classical Research. London, Henry Frowde. [1909]. (Pr. sh. 3, d. 6).

Uitgaande van de gedachte dat eene Academie van Wetenschappen niet slechts de Schatkameren der Wetenschap moet verrijken maar ook toezicht houden op den wetenschappelijken arbeid, die er hier en ginds in de wereld wordt verricht, heeft de welbekende Latinist Postgate in eene redevoering, die bovenstaanden titel draagt, zijn medeleden der *British Academy* onderhouden over allerlei ongelukken, die bij philologische onderzoekingen plegen plaats te grijpen ten gevolge van voorbijgaande of meer langdurige stoornissen in het brein des onderzoekers. Mij dunkt, het kan voor die Engelsche Academici geen genoegen geweest zijn die rede aan te hooren; want een Engelsche Academie zal wel als iedere andere een gemengd gezelschap zijn, waarin zich slechts zeer weinigen bevinden bevoegd om over, soms zeer minutieuze, kwesties van philologischen aard zich een oordeel te vormen of ook zelfs geneigd ze te hooren behandelen. En deze rede van 48 compres gedrukte bladzijden zal niet veel minder dan drie volle uren in beslag hebben genomen! Al is de heer Postgate ook nog zoo'n voortreffelijk redenaar, daardoor kan in dit geval weinig gewonnen zijn geweest: noch het onderwerp noch de wijze van behandeling leent zich voor een boeiende voordracht. Want in telegramstijl, die ik niet wil ontkennen dat in zijn soort zoo goed mogelijk is, worden hier, ik weet niet hoeveel, onderwerpen afgehandeld: ik tel niet minder dan vijftien verkeerde eigenschappen van philologen, wier kwade gevolgen de heer Postgate beschrijft, nu eens een kleiner dan een grooter getal fouten als voorbeelden vermeldend. Hierbij wordt vaak afgedaald tot het kleinste, een enkele maal tot het onbeduidende. Met grooten ernst wordt b.v. de vraag besproken waartoe het dient dat men soms een handschrift een ander teeken geeft dan het gebruikelijke en betoogd hoe verkeerd het is de boeken van Homerus aan te duiden met letters in plaats van met den naam van het gedicht en een cijfer. Mijn tweede bezwaar tegen dit soort van publicaties is (schrik niet lezer!)... dat het geschreven is in de moedertaal des schrijvers. Dat is een slecht voorbeeld! De heer Postgate heeft een beroemden naam, maar dat kritiekoefenen op de heele wereld der vakgenooten heeft iets aanstekelijks: de kleinen bootsen hierin zoo spoedig de grooten na, en er is niet veel kunst aan om allerlei misgrepen van A, B en C op te blazen tot bedenkelijke ziekteverschijnselen; zeer, zeer kleine philoloogjes kunnen zich door dat gedoe een gewichtig air geven. Ze kunnen het best in toom gehouden worden door de verplichting van Latijn te schrijven en daarin moest iemand als de heer Postgate voorgaan. Wij gelieven niet te luisteren naar iemand die zich voor Latinist uitgeeft alvorens wij weten dat hij smaakvol Latijn kan schrijven. Dat is van den Latinist *de* geloofsbrief bij uitnemendheid.

Toch verklaar ik gaarne dat ik dit geschrift met groote belangstelling heb gelezen — uitgezonderd, natuurlijk, die gedeelten die alleen voor een Engelschman belangrijk of ook maar begrijpelijk kunnen zijn (over uitspraak, versmaat enz.) — Telkens ontmoette ik iets wat mij uitermate verstandig voorkwam.... en dan betreurde ik het tevens dat de schrijver niet nog een poosje doorging over dit onderwerp. Er moesten minstens 15 deelen en 15 × 12 onderdeelen worden afgehandeld! En samenhang tusschen die deelen valt niet te bespeuren: van metriek wordt men gesleept naar phonetiek, van etymologie naar kritiek, van — ja letterlijk ieder vak onzer studie naar een ander. Doch, zoodra de heer Postgate wat uitvoeriger wordt, krijgt men iets uitstekends te lezen. Zoo lijkt mij van groote waarde de beschouwing van den misgreep der critici om steeds

[1]) Mag ik op het werk van den heer Wientjes één aanmerking maken, dan zou het zijn, dat er aan de omgeving, waarin Geel te Leiden leefde, aan haren invloed op hem en zijn invloed op haar misschien wat meer aandacht had kunnen zijn geschonken; evenzoo is het vreemd, dat van de vorming en den leertijd van Geel en van de uiterlijke feiten van zijn geleerdenloopbaan ternauwernood en dan slechts incidenteel en over verschillende noten verspreid wordt gesproken; het hem aangeboden professoraat in Groningen, waarvan Wolters spreekt, vond ik niet vermeld.

bij Homerus het artikel weg te emendeeren, waar het hun (vaak ten onrechte) voorkomt, de kracht van het attische artikel te hebben. En — zijn uitvoerigst betoog is werkelijk meesterlijk: ik bedoel de bladzijden waarin hij bewijst hoe bij Plautus vaak een aardige woordspeling is verloren gegaan doordat de uitgevers maar niet *verkiezen* Grieksche namen bij Plautus te spellen zooals Plautus ze zelf gespeld heeft.

Wat de korter behandelde onderwerpen betreft maak ik in 't bizonder opmerkzaam op P.'s bespreking van de woorden *trames* en *pomoerium*, die meestal verkeerd worden verstaan doordat de geleerden (dat is één van hun vele krankheden) blijven hangen aan een geliefkoosde, schoon verkeerde, etymologie.

En zoo is er veel, zeer veel, wat den aandachtigen lezer zal treffen, en met mij doen treuren .... dat het al weer uit is en er weer wat anders komt.

Als ik nu ten slotte nog bedenkingen tegen onderdeelen mag inbrengen: ik heb er op het oogenblik twee:

1. Bij Terentius komen niet, zooals bij Plautus, woordspelingen (soms zeer plompe woordspelingen) voor met Grieksche eigennamen. Volgens den Heer P. omdat de fijner beschaafde Terentius die Grieksche eigennamen niet duldde in een boersche verlatinizeering. Dit ziet er zeer geloofelijk uit.... maar wordt die verklaring niet opgeheven door de noot op bldz. 46 dat *over 't algemeen* Terentius minder houdt van woordspelingen dan Plautus? O die noten! wat zijn ook zij vaak bewijzen van slechte compositie!

2. Dat er bij de kritische behandeling der twee laatste verzen van Virgilius' Pollio-ecloga in de eerste plaats dient rekening gehouden te worden met de lezing door Varro, niet alleen meegedeeld, maar uitdrukkelijk verdedigd en behandeld

qui non risere parentes
nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est

geef ik den heer Postgate grif toe. Doch hoe hij er toe komt nu weer Varro's *hunc* in *hinc* te veranderen is mij een raadsel. Vooral daar de heer Postgate schijnt te meenen dat nu alles in orde is. De gewone lezing dezer verzen versta ik slecht, de lezing *qui* .... nec deus *hinc* mensa e. q. s. lijkt mij abracadabra.

Leiden. J. J. Hartman.

Herakleitos von Ephesos. Griechisch und Deutsch von **Hermann Diels.** Zweite Auflage. Berlin, Weidmann. 1909. (Pr. M. 3.20).

Men kan jaloersch worden op de markt voor de wetenschappelijke geschriften onzer Duitsche naburen bij de gedachte dat b.v. van de fragmenten van Herakleitos door denzelfden geleerde in 9 jaar vier bewerkingen zijn gepubliceerd; de 1ste druk van bovenstaande uitgave in 1901, de bewerkingen in de twee drukken der „Vorsokratiker" en nu deze 2e druk. En het werk betreft eenige resten eener philosophie, die zeker groote gedachten heeft geschapen; evenwel laten de resten zich beter citeeren dan begrijpen en de philosophie zelf is meer van indirect belang. Voor ons is van belang de invloed, door H. geoefend op de sophisten c. s. (Protagoras, Hippocrates), Plato, de Scepsis, Stoa, Philo, de Orphici, het Evangelie en de Kerkvaders. Op een andere wijze is zijn bestaan belangrijk omdat de modernen van Schleiermacher tot Diels, terwijl zij oordeelen over H., tegelijk door hun behandeling geoordeeld worden. Volgens Lasalle is H. een te vroeg geboren Hegel, volgens Paul Schuster Darwinist, volgens Zeller Gomperz Ueberweg e. a. een ongare dilettant, nog nieuweren beschouwen hem in verband met Babylonische mystiek of nemen een Nietzscheaanschen kant in hem op. Een fragmentenverzameling vordert geen uitvoerige uiteenzetting van de leer, waarom Diels ook in zijne inleiding verwijst naar Zeller e. a. en ik mij bepaal tot eenige opmerkingen over de inleiding. Maar vooraf ga, dat deze 2e druk in alle opzichten (inleiding, vertaling en noten, b.v. fragment 31, 78, 98, 120, nieuwe nummers 67*a*, 101*a*, 125*a*) gewonnen heeft.

Hegel (Gesch. der Phil. ed. Bolland p. 214) merkt op, dat H. de eerste denker bij de Grieken is geweest, die zich aan het staatsleven heeft onttrokken, in tegenstelling met de 7 wijzen en Pythagoras; merkwaardige zelfweerspreking, dat de man, wiens leer het ξυνόν predikte, de eerste *privaat* persoon onder de denkers moet heeten. Diels (Einleit. p. VIII etc.) neemt die afzondering van H. als uitgangspunt tot uiteenzetting van een soort romantische wording van zijn leer b.v..... flieht er, ein grollender Achill, ans einsame Seegestade, wo ihm der Gott, sein Gott, in Wettern erscheint. Vom Himmel herab fährt der Blitz ins Meer... das Feuer wird zu Wasser, das Wasser zu Feuer. Und das Wasser wiederum wird zur Erde. Wo in seiner Jugend noch Schiffe fuhren, spielen jetzt Kinder im Sande, den der Kayster an seiner Mündung unermüdlich aufhäuft" enz. enz. Zulk een schildering mag bekoren in Anatole France als hij de lotgevallen van den „blinden zanger" nadicht, in de ἱστορία van een philosophische leer is zij kinderachtig en „abgeschmackt" om met de Duitschers zelf te spreken. Blijkbaar neemt Diels de natuurphilosophie als oorsprong van H.'s werk aan; Diodotus de grammaticus (Dl. IX, 15) zegt: οὐ περὶ φύσεως εἶναι τὸ σύγγραμμα ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὸ (misschien τὰ) δὲ περὶ φύσεως ἐν παραδείγματος εἴδει κεῖσθαι. Wat het laatste bedoelt blijkt uit Philo, Quaest. in Genes. III 5, p. 178 Aucher: „Hinc H. libros scripsit de natura, mutuatus sententias de contrariis (leer van de eenheid van tegendeelen), *additis immensis iisque laboriosis argumentis.* De opmerkingen over de natuur strekken als bijzaak tot de verduidelijking van de leer van de eenheid van tegendeelen of de bestendige zelfverkeering; bij Philo Quis rerum etc. III 47 (Wendland) is ἓν τὸ ἐξ ἀμφοῖν τῶν ἐναντίων, οὗ τμηθέντος γνώριμα τὰ ἐναντία het κεφάλαιον τῆς Ἡρ. φιλοσοφίας. En ook de bekende aanhef van H's werk strijdt met Diels' opvatting. Die hij dan ook (zonder overgang!) zelf opgeeft in de woorden: „H's Philos. ist nicht ionische Naturforschung ... er will Höheres" etc. en in wat volgt, in dezen druk bijgevoegd, een veel beter stuk, behalve dat pag. XI „obgleich das Absolute sich selbst in dem Kosmos offenbart... ist das göttliche Urprincip... das ewige Urgeheimnis" van H's „Absolute" weer een „Ding an sich" — een achteromding — maakt in strijd met H's leer van het διαφερόμενον ξυμφέρεται en ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη enz. (fr. 51.67);

juist hierin voelen Plato en Aristoteles zich verwijderd van H.'s leer. — Ook in dezen druk houdt Diels vol dat H.'s werk bestond uit aphorismen zonder samenhang; maar terecht wijst Brieger (Hermes 1904, p. 182) er op, dat uit het oordeel van Theophrastus over H.'s melancholie (DL. IX, 6), waardoor hij soms halfvoltooiden zin, soms zelfweerspreking zou geschreven hebben, het omgekeerde blijkt. Evenzoo wijst de indeeling van het werk in drie λόγοι, de uiteenzetting der doxografen, de navolging in de PS.-Hippocratea en de woorden fr. 1 διαιρέων ἕκαστα κατὰ φύσιν op een samenhangend geheel (zie Diels zelf in fr. 21 noot), ofschoon in orakeltaal geschreven en meer phantastisch dan methodisch; het is opmerkelijk dat Plato H. vaak met Homerus en de Orphici samenvat. De rangschikking der fragmenten bij Diels, alphabetisch naar de namen der citeerende auteurs, is niet rationeel en bovendien houdt zij geen steek omdat die auteurs niet allen uit de 1ste hand citeeren, b.v. Clemens Alex. levert 42 fragmenten (14—36) maar zeker niet uit de eerste hand. Deze onredelijkheid wordt in dezen druk grootendeels verbeterd door verwijzing in de noten naar samenhangende nummers. De fragmenten nemen ditmaal als B de middelplaats in tusschen A berichten over leven, geschrift en leer en C navolging (Ps. Hippocrates, Scythinos, Cleanthes). Terecht is Lucianus' κυκεών, die vroeger vermakelijk de rei vóórdanste, op zijn (slot-)nummer gezet in C; maar waarom ontbreken de Ps. Herakl. Brieven? De anecdote (A p 8) uit Plutarchus e. a. hoe H., aangezocht om in een volksvergadering περὶ ὁμονοίας der Ephesiërs het woord te voeren, opging, water en meel in een beker deed, omroerde met een poleistengel en het mengsel opdrinkende zwijgend aftrad; — waarin de schrijvers eene symbolische aanmaning tot vereenvoudiging van de levenswijze zien, is veeleer van dezelfde strekking als DL. IX, 3: „nadat hij zich teruggetrokken had in den tempel van Artemis, knikkerde hij met de kinderen en toen de Ephesiërs om hem heen kwamen staan, zei hij: „zeg, schavuiten, waar kijkt gijlieden naar? Is het niet beter dit te doen dan met U het burgerschap waar te nemen?" Geen raad van den wijze aan de menigte, dan om ijverig roerend ταῦθ' ἅπερ ποιοῦσι ποιεῖν; is het spel der kinderen ernst, de ernst der Ephesiërs is een κυκεών, dien zij zelf hebben uit te drinken. (vgl. ook DL. IX, 2).

Overigens de afdeeling A daarlatende — behalve dat ik in Dl. IX, 6 geen reden zie tot eenige invoeging na οἱ δυνάμενοι — zou ik overgaan tot de fragmenten, wanneer de plaatsruimte het toeliet.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Aristophanis Vespae. Cum Prolegomenis et Commentariis iterum edidit **J. van Leeuwen J. f.** Lugd. Bat., apud A. W. Sijthoff. 1909. (Pr. *f* 4.—).

Als voorbereiding voor eigen editorialen arbeid zou een filoloog niet licht leerzamer oefening kunnen kiezen dan eene nauwkeurige vergelijking van van Leeuwens eerste Wespen-editie met deze tweede. Dat de uitgever in deze altera editio de bewijzen zou geven van zorgvuldig te hebben rekening gehouden met al hetgeen zoowel de opmerkingen van anderen als zijne eigen voortgezette dagelijksche omgang met Aristophanes hem hadden geleerd, sprak van zelf, maar de wijze waarop dit is geschied blijft opmerkenswaard; de eenvoud waarmee hij ook eigen scherpzinnige conjecturen terugneemt, zoo vaak zijn door dagelijksche lectuur steeds levendiger inzicht in het spel van de vertoonde comedie hem die als onnoodig doet veroordeelen, de zorg waarmee hij — het overbodige schrappend om plaats te winnen — zijne interpretatorische, historische en semasiologische aanteekeningen heeft geretoucheerd en aangevuld (zie b. v. de noot bij vs. 84 over aardigheden op eigennamen) geven aan deze tweede editie groote waarde.

Ik acht het onnoodig dit door voorbeelden toe te lichten. Ook wil ik niet door eene statistiek der teruggenomene en nieuw voorgestelde textveranderingen een antwoord zoeken op de vraag, of ook in deze editie, zooals — naar men zegt — in den meesten filologischen arbeid der laatste tien jaar, neiging tot conservatieve kritiek valt te bespeuren. In ieder geval zal, wie zulk een conservatisme laakt, zich voor de teruggenomen conjecturen schadeloos gesteld kunnen achten door menige nieuwe vondst, b. v. die op vs. 530, waar het mistroostige „versum non expedio" heeft plaats gemaakt voor de zeer gelukkige correctie van παρακελεύῃ in παραλαλήσῃς, of de gissing op vs. 616 (κἢν οἰνόν μοι μὴ ἐγχῇς σὺ πιεῖν, τὸν ὄνον τόνδ' εἰσκεκόμισμαι) waar voor het al te sobere nootje in ed. I „ἐγχῇς] Hirschig mavult δῷς" in de plaats is getreden: „ἐγχῇς] δῷς Cobet, an *οἶνον μὴ παρέχῃς? Suspicionem movet -χῇς pro -χέῃς dictum, et displicet ipsum verbum ἐγχεῖν propter -χεῖσθαι proximo versu sequens".

Belangrijker echter dan deze en soortgelijke textwijzigingen is het — voor de lezers der Prolegomena niet onverwachte — feit, dat van Leeuwen zijne hypothese omtrent contaminatie van twee bewerkingen van het laatste deel der Vespae heeft prijsgegeven. Ik kan niet anders dan dit toejuichen en geloof met den geleerden uitgever dat de verwarring, in dat laatste gedeelte onloochenbaar aanwezig, volkomen wordt weggenomen, indien men Zielinski's voorstel volgend, het stasimon 1450 sqq. (ζηλῶ σε τῆς εὐτυχίας enz.) en de nevenparabase 1265 (πολλάκις δὴ ἔδοξ' ἐμαυτῷ) van plaats doet verwisselen.

Niet minder gewichtig is ook de wijziging in van Leeuwens opvatting van de didaskalia. Dat de didaskalie corrupt is kan geen lezer betwijfelen. Zij luidt: ἐδιδάχθη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀμυνίου (l. Ἀμεινίου) διὰ Φιλωνίδου ἐν τῇ πόλει ὀλυμπιάδι β' ἦν εἰς Λήναια καὶ ἐνίκα πρῶτος Φιλωνίδης Προαγῶνι Λεύκων Πρέσβεσι γ'. Voorheen plachten nu vele uitgevers op voorstel van Kanngiesser de woorden ἐν τῇ πόλει te veranderen in ἐν τῇ πθ' en β' ἦν in δευτέρῳ ἔτει, om ze daarna als eene, na de archontopgave volkomen overbodige, aanteekening van een' „grammaticus recentior" te cancelleeren. Van Leeuwen heeft tegen deze methode een theoretisch bezwaar, dat ik niet kan deelen: „satius est" — zoo zegt hij — „verba obscura non ita corrigere ut correcta obelo sint digna." Is dit juist gezien? Mij komt het voor dat geene woorden zóó licht foutief zullen worden gecopieerd als min of meer zin-storende toevoegingen.

In de correctie der corrupteel is echter, vóór men tot het verbeteren kan overgaan, eene préalabele questie

uit te maken. Uitdrukkelijk wordt gezegd dat Aristophanes de Vespae διὰ Φιλωνίδου heeft doen opvoeren en wij hebben geen grond om dit te betwijfelen, al zijn wij niet met den heer van Leeuwen overtuigd dat na de Equites-opvoering Aristophanes, uit voorzichtigheid, steeds zijn blijspelen door anderen aan den Archont heeft aangeboden. Maar is het nu aannemelijk, dat — in dezen tijd toen nog geen vijf, maar slechts drie competitoren werden toegelaten — Aristophanes met twee comedies, Vespae en Proagon heeft kunnen deelnemen aan den Agon? — „Neen" antwoordde reeds in '88 en '93 prof. van Leeuwen, en op zeer ingenieuze wijze de woorden ἐν τῇ πόλει ὀλυμπιάδι (ΕΝΠΟΛΟΛ) corrigeerend in ΕΥΠΟΛΠΟΛ == Εὔπολις πόλεσι las hij toen: ἐδιδάχθη ἐπ' ἄρχοντος Ἀμεινίου διὰ Φιλωνίδου < ἐν ἀστει-πρῶτος ἦν >. Εὔπολις Πόλεσι δεύτερος ἦν. Λεύκων Πρέσ. βεσι τρίτος. — καὶ εἰς Λήναια ἐνίκα πρῶτος Φιλωνίδης Προαγῶνι. — Sinds dien tijd is gebleken (zie C. I. A. II. 971*b*) dat op de groote Dionysiën van 422 een poëet wiens naam op ος uitgaat de overwinning in den comedie-wedstrijd moet hebben behaald, waardoor dus de gissing Εὔπολις enz. moet vervallen. Daarom stelt van Leeuwen thans voor (inl. p. 4) te lezen „ἐδιδάχθη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀμεινίου διὰ Φιλωνίδου < ἐν ἄστει > δεύτερος ἦν, < πρῶτος . . . ος . . . >, Λεύκων Πρέσβεσι τρίτος" en aan te nemen dat aan deze didascalia eene noot is toegevoegd εἰς Λήναια καὶ ἐνίκα Φιλωνίδης Προαγῶνι door een grammaticus die er op wilde wijzen dat ook reeds een paar maanden te voren Philonides, d. i. Aristophanes, met zijn Proagon een eersten prijs had behaald.

Al is dit alles verre van onaannemelijk, geheel overtuigend schijnt het mij niet, zoowel om de vele lacunes die men zoodoende in de aanteekening moet aannemen, als om de ongewone volgorde van woorden die de grammaticus voor zijne mededeeling heeft gekozen in plaats van eenvoudig te zeggen καὶ εἰς Λήναια ἐνίκησεν Ἀριστοφάνης Προαγῶνι διὰ Φιλωνίδου. Ik zou dan ook liever met hen meegaan die, aannemende dat Philonides te gelijker tijd met de Vespae van Aristophanes en met een eigen Proagon (dus een ander dan 't gelijknamig stuk van Aristophanes) aan den wedstrijd heeft deelgenomen de aanteekening aldus emendeeren: ἐδιδάχθη ἐπι ἄρχοντος Ἀμεινίου διὰ Φιλωνίδου εἰς Λήναια καί ἐνίκα πρῶτος, δεύτερος ἦν Φιλωνίδης Προαγῶνι, Λεύκων Πρέσβεσι τρίτος, en dus volgens de oude overlevering de Vespae handhaven op het Lenaeënfeest.

Volgens de in zijne nieuwste Homerus-edities aangenomen methode heeft de uitgever ook de sluitsigma (ς) verbannen en doen plaats maken voor de σ. De eenheid van typograghische voorstelling tusschen de Wespenuitgaaf en de overige comedies is daardoor voorloopig, even als door de keuze van een grooter lettertype, verbroken. Moge spoedig dit kleine verschil door editiones secundae van de overige stukken worden opgeheven; daarbij kan het Aristophaneslezend publiek niet anders dan winnen.

Amsterdam. K. Kuiper.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. **Boek I.** Vóórgeschiedenis en aanleidingen. Amsterdam, W. Versluys. 1908

Prof. Speyer heeft indertijd in het *Museum* het plan toegejuicht, vertalingen te leveren van klassieke schrijvers; men kan trouwens het nut van goede overzettingen beamen en toch twijfelen, of zij wel voor meer gebruikt worden dan, door de leeraren, om ze te toetsen aan eigen vertalingen (of omgekeerd) en door de leerlingen als . . . pontes. Van nut kunnen zij voorzeker zijn, mits zeer zorgvuldig behandeld in alle opzichten, zoodat de bedoeling en de schrijftrant van 't oorspronkelijke goed weergegeven zijn in behoorlijk Nederlandsch. (Wij weten, dat Wilamowitz spreekt van een „wedergeboorte" in de andere taal). Wat nu de onderhavige vertaling betreft, moeite is er gewis aan besteed, vooral ook om het stroeve van Thuc.' zinsbouw en woordenkeus weer te geven zoo goed als 't kon, maar — verscheidene onjuistheden heeft de vert. zich helaas laten ontglippen, zoodat een duchtige herziening noodig zou wezen, vóórdat men deze vertaling met gerustheid aan een niet-deskundige in handen zou kunnen geven. Ik laat nu daar de belachelijke misstellingen in het genealogisch tabelletje op p. 13, die de(n) vert. zeker een schrik op 't lijf gejaagd hebben, toen hij (of zij) ze gedrukt voor zich zag. Maar reeds dadelijk in cap. 1 staat: „in aanmerking nemend, dat het overige Hellas zich bij één van beiden *gevoegd had*, lees: voegde (ξυνιστάμενον). En zijn niet de τεκμήρια eerder getuigenissen dan „gedenkteekenen"? Aan het einde van c. 2 staat: „zoodat zij later *in de meening*, dat Attika niet voldoende was, koloniën uitzonden"; dit „in de meening" wordt zeker gehaald uit ὡς bij den gen. abs., terwijl het hier toch m. i. niets anders is dan een versterking van het „omdat" van den gen. abs. — Eenige regelen daarvoor staat: „de grootere macht in sommigen gekomen": is dit Nederlandsch? Waarom niet „bij s. opgekomen" en waarom „maakte" twisten in pl. v. „veroorzaakte"? In 't volgende is weggelaten ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον: van de oudste tijden af. Hier zij opgemerkt, dat op de linkerbladzijden de Grieksche tekst is afgedrukt, waarbij eclectisch schijnt te werk gegaan te zijn.

In cap. 3 is een bepaalde fout gemaakt bij de overzetting van den zin: οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου ἐδύνατο καὶ ἅπασιν ἐκνικῆσαι (de naam Hellenen nl.). De vert. schrijft hier: „en binnen niet langen tijd (die naam) het ook bij allen kon winnen." Lees: hoewel deze naam in langen tijd niet bij allen kon doordringen. Μέντοι was bij den vert. niet tot zijn recht gekomen, evenmin als vlak daarvoor μᾶλλον (meer en meer). Wat Thuc. daarna uit Homerus aanhaalt, pleit, dunkt mij, onomstootelijk voor mijne opvatting.

Ook het meerv. „Troj. oorlogen" is niet goed; de vert. zet dat toch niet om het neutr. pl. in 't Gr.? — In cap. 4 kan men vragen of de beteekenis van ἐπὶ πλεῖστον goed weergegeven is, maar „naar het schijnt" (in fine) hoort er zeker niet: wat beantwoordt daaraan in 't Gr.? De bedoelde zin geeft overigens de antieke kleur goed terug: „opdat de inkomsten beter zouden inkomen voor hem."

Aan 't eind van cap. 6 is vóór „worstelstrijd" „vuistgevecht en" vergeten en zou ik den volgenden zin liever willen beginnen met: Nog vele andere gebruiken zou iemand enz.

In c. 12 begint de vert. drie zinnen achter elkander met „want", terwijl toch Thuc. zelf de uitdrukking althans éénmaal varieert. Ook de inhoud van dat hoofdstuk is niet goed weergegeven. Op p. 27 vind ik de uitdrukking: „daar zij in gevaren exerceerden" in pl. v. te midden van gevaren zich oefenden. Op diezelfde pag. staat Hippokrates (!) voor Hipparchos.

Doch waar zou ik blijven met alles op te sommen! Spellingen als Stenelos (p. 13), Reneia (p. 21) zijn zeker ook niet goed te keuren, m. i. ook niet Halus in pl. v. Halys, hoewel dat in overeenstemming is met „Thoukudides". Waarom echter die „Schrulle"?

Laat ik liever nog wijzen op enkele capita, die mij zeer goed geslaagd schenen: het beroemde c. 22 en Pericles' redevoering c. 140 vgg.

Moge het den vert. vergund zijn, de vele fouten en misstellingen, die nu zijn werk ontsieren, in een tweede uitgave te doen verdwijnen: dan kàn zijn werk nog goed worden, — nu is 't dat helaas nog niet. Dit zij, met alle waardeering voor de goede bedoelingen van de(n) vert., een waarschuwing, om de volgende boeken niet dan na ernstige zelfkritiek in 't licht te zenden.

Groningen. R. Leyds.

Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten Pompejanischen Wandinschriften herausgegeben von **W. Heraeus.** Heidelberg, Carl Winter. 1909. (Pr. M. 1.20). (Sammlung Vulgärlateinischer Texte herausg. von W. Heraeus und H. Morf; Heft 2).

Deze uitgave van de Cena Trimalchionis heeft één verdienste, ze is dun; zonder bezwaar kan men het boekje naar een bibliotheek meenemen om, wanneer men de tekst bestuderen wil, daar de in de bibliografie genoemde boeken te raadplegen en wat in dit boekje ontbreekt bij te schrijven. De krietiese noten aan de voet van de bladzijden zijn zonder plan gekozen en kunnen pasbeginners misleiden. Zonder Burman, Friedländer en Buecheler ernaast kan men niet volstaan met Heraeus.

Een aanhangsel bevat 75 meest eenregelige Pompeiaanse opschriften, het grafschrift van Encolpus zonder griekse versen en het Testamentum Porcelli uit Buechelers Petronius.

Met opzet blijven hier de resultaten weg van een niet vermoeiende drukfouten-jacht.

Utrecht. E. Slijper.

Textes persans relatifs à la secte des Houroûfîs publiés, traduits et annotés par M. **Clément Huart,** suivis d'une étude sur la religion des Houroûfîs par le Dr. **Rizá Tevfíq,** connu sous le nom de Feylesouf Riẓá (Gibb Memorial vol. IX). Leyden, Brill. London, Luzac and Co. 1909. (Pr. sh. 8).

De beroemde Turksche bibliograaf Hādji Khalifa vermeldt in zijne boekenlijst ed. Fluegel II, 581 ook een geschrift dat den titel voert van *Djāwidān-i-Kabīr* en zegt daarvan dat het in Perzisch proza geschreven is door Faḍlallāh al- Hurūfī en handelt over diens religieuse opvattingen. Verder citeert hij een bericht van den Arabischen kroniekschrijver ibn Hadjar, dat deze Faḍlallāh de stichter is van eene kettersche sekte en tijdgenoot van den wereldveroveraar Timur, dat hij dezen vorst tot zijn geloof zocht te bekeeren, maar kort daarop door diens zoon gedood werd, waarna Timur het lijk liet verbranden. Dit geschiedde in het jaar 804 (1401—1402). Van het bedoelde boek nu bezit de Leidsche Bibliotheek een exemplaar, beschreven in den Catalogus IV, 298, maar de bewerker dier beschrijving voelde zich door het werk, dat hij onder handen had, zeer weinig aangetrokken, getuige zijne opmerking: „Liber maximi momenti est ei, qui placita sectae Horuficae cognoscere cupiat, me autem non tantum lusu literarum dementissimo sed etiam mole sua prorsus indigesta tantopere a se repellit ut accurata descriptione — si quae dari possit — supersedeam." Clément Huart, die later een ander exemplaar van dit werk bestudeerde, wees wel in een opstel in het *Journal asiatique* (serie VIII, deel XIV, p. 238 vvg.) op de belangrijkheid daarvan uit een linguistisch oogpunt, maar de eerste, die eenige aandacht schonk aan de leermeeningen der Hurūfis, was de bekende E. G. Browne, thans Hoogleeraar te Cambridge. Deze gaf eerst in zijn Catalogus der Perz. Hss. in de Universiteits-bibliotheek te Cambridge p. 69 vvg. een uitvoerige beschrijving van dit werk en publiceerde later in *Journal of the Royal Asiatic Society* Jan. 1898 en July 1907 twee opstellen, die onze kennis van de Hurūfis, met name van hunne betrekking tot de Bektaschi-derwischen in Turkije een heel eind verder brachten. Aan zijn initiatief is het dan ook wel te danken, dat de heer Clément Huart ons thans in de gelegenheid stelt met eenige literarische produkten der Hurūfis kennis te maken zoowel in het oorspronkelijke Perzisch, als in Fransche vertaling. Buitendien ontvangen wij in dit deel van het *Gibb memorial* eene zelfstandige studie over de Hurūfis van den bekenden Turk, Dr. Riẓā Tewfīḳ, genoemd „Philosoof Riẓā" (de naam Riẓā is namelijk in Perzië en Turkije zóó gewoon, dat men ter onderscheiding nog eene nadere aanduiding noodig heeft).

Het springt dus in het oog dat wij hier te doen hebben met eene zeer belangrijke publicatie, handelende over een onderwerp, dat tot dusver nooit opzettelijk met die uitvoerigheid was onderzocht. In het bijzonder verdient bovenal waardeering, dat ons thans een aantal traktaten, afkomstig van aanhangers der sekte in tekst en vertaling wordt voorgelegd. Een poëtisch stuk, waaraan Huart den titel Iskendername (Alexanderboek) heeft gegeven is daaronder vooral merkwaardig, omdat het van Faḍlallah zelven afkomstig is. Aan het slot daarvan zegt de auteur echter dat een antwoord op alle vragen te vinden is in het geschrift *Djāwidān-i-Kabīr*, dat ik boven reeds noemde, en dat dus in zekeren zin als het heilige boek der Hurūfis bij uitnemendheid te beschouwen is. Maar om het te verstaan moet men vertrouwd zijn met het Perzische dialekt van Astarābād en met de zonderlinge afkortingen van woorden, die daarin voorkomen. Ook daarvoor is in het werk van Huart gezorgd, want op p. 188-190 vindt men eene lijst dier afkortingen en in de volgende bladzijden een „glossaire" van het genoemde dialekt. Maar overigens heeft de verdienstelijke Fransche Oriëntalist het hoofdwerk van Faḍlallah niet nader bekend gemaakt. Dit moge, waar ons zooveel nieuws geboden wordt, hem niet tot een verwijt worden aangerekend, het blijft toch een zekere leemte in deze verzameling geschriften, dat het hoofdwerk der Hurūfis daarin niet is opgenomen of, daar dit wegens den omvang bezwaar moest opleveren, niet door eenige uittreksels is bekend gemaakt. Daarvoor moeten wij nog altijd den Catalogus van Browne raadplegen, waarin eenige korte uittreksels zijn medegedeeld. Trouwens ook voor een overzicht der litteratuur moeten de boven genoemde opstellen van denzelfden geleerde nog steeds worden ter hand genomen.

Wat de studie van Philosoof Riẓā betreft deze geeft inderdaad bewijzen genoeg, dat de auteur zich met zijn onderwerp meer dan oppervlakkig heeft bekend gemaakt en kan ter oriënteering goede diensten bewijzen. Terecht

wijst hij t. a. p. p. 244 op de groote verwantschap van een verschijnsel als het Horūfisme in den Islām met dat van de Kabbala in het Judaïsme. Hij spreekt zelfs van eene „similitude allant même jusqu à l'identité", wat zeker te ver gaat. Het Horūfisme is namelijk eene poging om door een vernuftig spelen met letters en getallen, en door allegorische interpretatie een theologisch systeem te ontwikkelen, waarin pantheïsme en menschvergoding den boventoon voeren. De naam is afgeleid van den meervoudsvorm van het Arabische woord *ḥarf*, dat *woord* beteekent, en kenschetst de dragers daarvan als theologische „Wortkünstler". In den Islām zelven hadden zij in dit opzicht voorgangers in de Ismaïliten, evenals navolgers in de Bābis. Wij hebben dus niet met een op zich zelf staand verschijnsel te doen, met de afdwalingen van een verward brein, maar met eene door velen rationeel geachte poging om de waarheid te vinden. Deze omstandigheid rechtvaardigt de studie en moeite, die men niet mag ontzien om de geheimzinnige leer der Horūfis te leeren kennen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

La doctrine de l'Islam par le Bon **Carra de Vaux** (Études sur l'histoire des religions. — No. 3). Paris, G. Beauchesne & Cie. 1909. (Pr. fr. 4).

Met dit populair geschreven werk wordt bedoeld te geven: „une description de la religion musulmane orthodoxe, assez complète, sans minutie toutefois, rédigée dans un esprit philosophique, accompagnée de quelques comparaisons avec les autres religions et d'aperçus sur l'évolution de l'islam." Ter voorkoming van misverstand zij opgemerkt, dat de Schr. met deze evolutie van den Islam niet het ontwikkelingsproces der orthodoxe leer bedoelt, maar de onder Europeesche inwerking tot ontwikkeling komende moderne geestesrichting, zooals deze zich in Turkije en andere Moslimsche landen in toenemende mate openbaart.

In aangenamen, gemakkelijk leesbaren vorm worden in tien hoofdstukken, ieder van ongeveer 30 bldz., de navolgende onderwerpen besproken: het monotheïsme van den Islam, in verband gebracht met de eigenaardige levensbeschouwing der Semieten en de eenzaamheid der woestijn; — de ceremoniën der dagelijksche *ṣalāt* of *namāz* met de daarmede verbonden ritueele reinigingen; de moskee; — de opstanding; de vergelding van 's menschen daden; hel en paradijs; — het vraagstuk der wilsvrijheid volgens den Islam; de neiging tot fatalisme; — het koranisch gebod: liefdadig te zijn en de verplichting om *zakāt* (hier „dîme aumônière" genoemd) op te brengen; het verbod van intrestneming; de gastvrijheid; — de koranische voorstelling van Jezus en Maria; — de bedevaart naar Mekka; — de heilige oorlog en de bij vele Mohammedanen zich openbarende geest van verdraagzaamheid jegens andersdenkenden; — de positie der vrouw; de polygamie, verstooting der vrouw door haren man; harem en sluiering; — opvoeding en onderwijs der jeugd; besnijdenis; eerbied voor de ouders; — het hooger onderwijs zoowel aan de traditioneel Moslimsche universiteiten als in den modernen vorm; — de mystiek, het zoeken naar geestelijke gemeenschap met God; ascetisme; geestelijke orden; het toeschrijven van wonderen aan asceten, die als heiligen vereerd worden; — ten slotte: de toekomst des Islams, zoowel volgens de traditioneele opvatting van een toekomstigen, door den Mahdī te stichten heilsstaat, als volgens de idealen der moderne liberalen. Daarop volgen nog eenige bladzijden met „notes diverses".

Wat van deze onderwerpen voor den leek het belangrijkste is, wordt kort besproken en vergeleken met gelijksoortige toestanden en voorstellingen bij belijders van andere godsdiensten. Zoo worden bijv. de Moslimsche voorstellingen van Hel en Paradijs vergeleken met die bij Dante en de middeleeuwsche Christenen, het fatalisme in den Islam met de berusting in het noodlot bij volkeren der klassieke oudheid, het woekerverbod der Mohammedaansche wetgeleerden met soortgelijke verbodsbepalingen in het kanonieke recht, de Moslimsche opvattingen betreffende opstanding, vrijheid van den wil, ascese en mystiek met die der Christenen (speciaal der Katholieken) enz. De invloed van het Christendom zoowel op Mohammed als op den lateren Islam is volgens den Schr. zeer groot geweest. Daarop legt hij misschien zelfs wat eenzijdig den nadruk; C. H. Becker's „Christentum und Islam" schijnt hem onbekend geweest te zijn.

Veel is volgens den Schr. te waardeeren in de leer des Islams, maar meer nog streng te veroordeelen. Het gevoelen van De Lamartine, Renan, Voltaire en andere Fransche schrijvers wordt daarbij telkens min of meer uitvoerig besproken. Vooral de positie der vrouw in den Islam, hare sluiering en afzondering en de polygamie worden afgekeurd; ook bijv. de Mekkaansche bedevaart met hare „barbarie de coutumes"; lang zal deze blijven: „un des plus grands obstacles à l'oeuvre des jeunes Musulmans qui cherchent à adapter leur religion aux conceptions européennes."

Het schilderachtige en decoratieve, dat den vreemdeling in eene Oostersche omgeving treft en dat voor een deel nauw samenhangt met de godsdienstige gebruiken, wordt in dit werk dikwijls met voorliefde op den voorgrond gesteld. Ook de 13 fraai uitgevoerde platen (naar photographische opnamen zoowel van godsdienstige plechtigheden als van moskeeën en andere monumentale gebouwen) getuigen, evenals talrijke citaten uit de werken van De Lamartine, Victor Hugo e. a., van een streven in diezelfde richting.

Een, de eischen van goeden smaak in die mate bevredigend werkje ware zeker bij uitstek geschikt geweest, kennis van eenige hoofdzaken van den Islam in ruimeren kring te verspreiden, wanneer het ook in andere opzichten in dezelfde mate voldeed. Vooral ten aanzien van de voorschriften der *Sjarī'ah* (de religieuse wet), de invloeden waaronder deze ontstonden en de resultaten van het nieuwste wetenschappelijk onderzoek op dit gebied wordt men echter op menige bladzijde minder juist zoo niet geheel verkeerd ingelicht. In dat opzicht staat Carra de Vaux's werk niet hooger dan andere soortgelijke, populair geschreven nieuwere Fransche studiën over den Islam. Zelfs wordt hier menige, min of meer algemeen verbreide dwaling niet alleen herhaald maar ook met nieuwe vermeerderd.

Leiden. Th. W. Juynboll.

Martin Hartmann, Die arabische Frage, mit einem Versuche der Archäologie Jemens (Der islamische Orient. Berichte und Forschungen. Bd. II). Leipzig, R. Haupt. 1909. (Pr. M. 8).

Dit tweede deel van M. Hartmann's studiën over het moslimsche Oosten is gewijd aan „die arabische Frage". De Arabieren, aldus meent de Schr., zullen ongetwijfeld het juk hunner overheerschers van zich afwerpen en wederom een zelfstandig volk gaan vormen. Dan zal ook „die arabische Frage", welke reeds eenmaal, 1285 jaren geleden, eene wereldvraag werd, toen de Arabieren zich een onmetelijk rijk ten koste hunner naburen veroverden, opnieuw herleven. En die tijd is nabij! „Wir wohnen einer gewaltigen Entwicklung bei, und es gilt ihre Grundlagen recht zu erfassen, um die Wirkungen bemessen zu können" (blz. V). Daartoe wordt in dit boek onderzocht, hoe de Arabieren in vroegere perioden hunner geschiedenis tegen „Fremdherrschaft" zijn opgetreden.

Het werk bestaat uit twee gedeelten. Het eerste vormt den eigenlijken tekst (blz. 1—92). Daarop volgen 500 bladzijden met „Ausführungen", welke bestemd zijn om de in den tekst voorgedragen opvattingen toe te lichten en met argumenten te staven. Daar de druk van het boek geruimen tijd vorderde en de opvattingen van den schrijver zich inmiddels ten opzichte van sommige punten van ondergeschikt belang eenigszins wijzigden, bevatten de aanteekeningen hier en daar tevens verbeteringen van den tekst; dit laatste geldt ook van de daarop volgende beide vellen met „Nachträge und Berichtigungen" (blz. 593—624).

Keerpunten in de geschiedenis der Arabieren waren volgens den Schr. hoofdzakelijk de stichting der moslimsche gemeente door Mohammed en in nieuweren tijd „das nationale Erwachen". Daarom onderscheidt hij drie perioden: 1⁰. Altertum (vòòr den Islam), 2⁰. Mittelalter en 3⁰. Neuzeit (beginnende met het veldwinnen der Westersche beschaving onder de Arabieren).

Het eerste en langste hoofdstuk (Das alte Arabien, blz. 4—61) bevat niet uitsluitend politieke beschouwingen, maar tevens een onderzoek naar de oudtijds in Zuid-Arabië en speciaal in Jemen) bestaan hebbende maatschappelijke verhoudingen. Hierbij komen achtereenvolgens ter sprake: de familie- en stamindeeling, de „Sippen", het priesterschap, het „Erwerbsleben" (vooral de handel zoowel ter zee als te land, welke in het algemeen een monopolie der aanzienlijke geslachten was, terwijl de meerderheid des volks uit landbouwers bestond, die van de edelen afhankelijk waren), verder het koningschap, de senaat (*miswad*), de ambten, het krijgswezen en de Joodsche invloed. Vervolgens worden de politieke verhouding van Jemen tot Rome en Perzië en de gevolgen der invallen van Abessiniërs en Perzen behandeld tot op Mohammeds optreden. Dezen laatsten stelt de Schr. voor als „Politiker grossen Stils", die de Arabië bedreigende gevaren van den staatkundigen toestand dier dagen met scherpen blik doorgrond had. „Mohammeds Auftreten hängt aufs Engste mit der drohenden Lage zusammen, die für seine Vaterstadt Mekka aus der Gestaltung der Verhältnisse erwachsen war" (blz. 51). De Islam was het eenige middel om die politieke gevaren te bezweren.

Dit is m. i. eene hoogst éénzijdige, betwistbare opvatting van de motieven, die den Profeet tot prediking van den Islam geleid hebben. De Schr. komt daarbij tot de onderstelling, dat de moslimsche geleerden, die de zaken slechts van godsdienstig standpunt beschouwden, de staatkundige beteekenis van Mohammeds streven verduisterd hebben. „Die islamische Beschränktheit.... hat uns der politischen Agitationsreden Mohammeds bis auf verschwindende Reste beraubt" (blz. 57); daardoor werden o. a. „die mit der Annahme des Christentums zusammenhängenden politischen Pläne Mohammeds verwischt" (blz. 54). Voor zulke onderstellingen bestaat m. i. geen grond.

De slotsom, waartoe de Schr. aan het einde van dit hoofdstuk komt is deze: „Arabien.... wehrt sich mit aller Kraft gegen die Fremden. Als es endlich unterliegt, stösst es die Fremdkörper aus und gelangt zu einer welterschütternden Einigung"!

In het 2e hoofdstuk (Das mittlere Arabien, blz. 62—75) wordt vooral daarop gewezen, dat de Arabische overheersching in den Islam niet langer dan 128 jaren na Mohammeds dood geduurd heeft, dat de Islam, oorspronkelijk godsdienst der Arabieren, spoedig een internationaal karakter aannam en dat de Turken de Arabieren, na hunne macht reeds sedert het begin der 10e eeuw vernietigd te hebben, steeds met minachting behandeld hebben. Ondanks de Turksche geweldenarijen ontstond echter „das neue Arabien. Dessen Charakter ist eben das Wiederaufleben der arabischen Frage" (blz. 75).

In het laatste hoofdstuk worden de kenmerken van dit „nieuwe" Arabië in het licht gesteld (blz. 76—92); geschetst wordt de invloed der protestantsche Amerikaansche zendelingen en der Jezuïeten in Syrië, de baatzuchtige politiek der Franschen, Russen en Britten, de opstand in Jemen tegen Turkije. Van de Europeanen is volgens den Schr. geen heil voor de Arabieren te verwachten; dezen moeten zich zelven ontwikkelen; krachtige hulpmiddelen daarbij zijn de uitbreiding der spoorwegverbindingen en de stichting van moderne universiteiten; de toekomst der Arabieren hangt, aldus meent hij, hoofdzakelijk af van de intellectueel en moreel hoogstaanden onder de christelijke arabische Syriërs en onder de moslimsche Arabieren in Egypte.

De 217 „Ausführungen" (blz. 93—592) bevatten eenen schat van opmerkingen en aanteekeningen over allerlei onderwerpen, hoofdzakelijk over de archäologie van Jemen op grond der Zuid-arabische inscripties. Zoo vindt men o. a. in n⁰. 10—18 (blz. 126—186) gegevens over de koningen van Ma'īn, Saba', Ḥaḍramōt, Jamanāt, Qatabān, enz., in n⁰. 31 (blz. 350—393) over de Zuid-arabische stammen en stamnamen. Eene uitvoerige monographie vormt n⁰. 29 (blz. 225—347) over de in inscripties voorkomende familienamen. N⁰. 60 en 61 handelen over myrrhe en wierook; daarbij wijst de Schr. op eene plaats bij Plinius, waaruit blijkt, dat religieuse eerbied verbood, wierook met iets „onreins" in aanraking te brengen; hij brengt daarmede in verband het door prof. de Goeje (L'Encensement des morts chez les anciens Arabes) besproken, moslimsche verbod van wierook bij begrafenissen, hetwelk misschien aan Zuid-arabischen invloed toe te schrijven is.

Indices, noodig voor het nazoeken der talrijke behandelde onderwerpen, eigennamen en inschriften, besluiten het boek (blz. 625—685).

Leiden. Th. W. Juynboll.

W. Streitberg, Gotisches Elementarbuch. (Germanische Bibliothek, herausgegeben von Wilhelm Streitberg. 1. Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher. 1. Reihe: Grammatiken. 2. Band). Dritte und vierte verbesserte Auflage. Mit einer Tafel. Heidelberg, C. Winter. 1910. (Pr. M. 3.40; geb. M. 4).

Het is geheel overbodig, dat ik nog eens ga vertellen, dat deze nieuwe druk van Streitbergs Gotiese grammatika een mooi boek is en waarom het dat is. Immers, reeds de eerste druk werd als een goede handleiding algemeen gewaardeerd en toen de tweede uitgekomen was, waren allen het er over eens, dat in dit boek op heldere wijze, tegelijk beknopt en volledig, alles was bijeengebracht wat in zo'n boek thuis hoort; en sedert we van Streitberg zowel een Gotiese bijbel-uitgave als dit „Elementarbuch" bezitten, worden deze beide terecht als *de* handleidingen voor de studie van het Goties beschouwd. Deze 3. en 4. uitgave verschilt van de vorige, doordat de leesstukken vervangen zijn door het gehele Matthaeus-evangelie, voorzover dit in Gotiese vertaling is overgeleverd; verder zijn de inleiding en grammatika hier en daar omgewerkt; de jongste literatuur is zo volledig geraadpleegd, dat het boek niet slechts op de hoogte van zijn tijd is, maar zelfs zijn tijd vooruit: de schrijver kon, dank zij de omstandigheid dat hij redakteur van de Indogerm. Forschungen is, zowel van het artikel van Löwe I. F. 26, 203 v.v., dat ongeveer gelijk met deze 3/4 druk verscheen, als van de nog niet gepubliceerde onderzoekingen van Kapteijn over de „Uebersetzungstechnik der paulin. Briefe" (I. F. 27) kennis nemen. De pas ontdekte Giessener fragmenten (Lucas 23, 11—14; 24, 13—17) konden nog slechts onder de „Nachträge" vermeld worden; in aanmerking genomen de geringe omvang van deze fragmenten schaadt dat niet aan de waarde van het boek.

Bij een taal met zo weinig overgeleverde teksten als het Goties is een zeer volledig overzicht van de grammatika en van het overige, dat voor het begrijpen van die teksten van belang is, mogelik: hier kan één mens alles doorvorsen wat voor zo'n overzicht in aanmerking komt. Maar wanneer iemand zijn taak zo breed opvat als Streitberg, dwingt toch de omvang van hetgeen hij op zich heeft genomen en tot zo'n goed einde gebracht ons grote eerbied af. Dit boek doet ons Streitberg waarderen niet alleen als ideaal kenner van de Gotiese taal en grammatika — in 't biezonder wijs ik op de mooie behandeling van de syntaxis —, maar over de „dogmatische Stellung" van Wulfila en over de verhouding van de Gotiese bijbeltekst tot haar Griekse „Vorlage" en tot de Latijnse bijbel en over de onderlinge verhouding der Griekse redakties weet hij evenzeer als een goed georiënteerde en tot oordelen bevoegde autoriteit mee te spreken.

Het zij mij vergund een kleine aanvulling te geven bij het hoofdstuk over de Aktionsarten, door aan het artikel van Kluyver Tijdschr. 9, 302—306 te herinneren.

's-Gravenhage. N. van Wijk.

Van den vos Reynaerde, nach einer Handschrift des XIV. Jahrhunderts im Besitze des Fürsten Salm-Reifferscheidt auf Dyck herausgegeben von **Hermann Degering.** Münster (Westf.), Univ.-Buchh. Franz Coppenrath. 1910. (Pr. M. 3).

Eindelijk is dan de twee jaar lang met ongeduld verbeide uitgave van het nieuwe handschrift van onzen Reinaert verschenen. Laten wij, zonder vragen en klagen waarom wij eigenlijk zóó lang geduld hebben moeten oefenen, dankbaar zijn dat wij nu toch gebruik kunnen maken van dit zeer belangrijke stuk. Zoo durf ik het nog steeds noemen; al is de vrees gewettigd dat indertijd mijne blijde aankondiging der vondst te hooge verwachtingen gewekt, en de uitgave zelf, vooral na zoo lang vertoef, nu sommigen teleurgesteld heeft. Ten onrechte evenwel: nu wij het geheel voor ons hebben, blijkt dat ik er niet te veel van voorspeld heb. [1]) Ik veroorloof mij, kortheidshalve, te verwijzen naar mijne vroegere mededeelingen omtrent de waarde van dit nieuwe hs. 1° voor de geschiedenis van het gedicht: met name de oudere, betere lezing van den proloog, met het verrassend gewag van den ouderen dichter *Arnout* en het ontbreken der 46 laatste verzen, waardoor het vraagstuk van het ontstaan van het gedicht opnieuw aan de orde en in een nieuw licht gesteld is; 2° voor de tekstcritiek: ettelijke nieuwe, betere lezingen (ik noem b.v. slechts die, welke verschillende onbekende dierennamen, o.a. ook den Franschen naam van *Nobel's* gemalinne, *Gente*, aan den dag brengen), maar vooral de beaming en bevestiging der tot dusverre geoefende critiek. Aan het vroeger door mij gezegde heb ik hier thans slechts weinig toe te voegen; in hoofdzaak dat in het nieuwe hs., naast vele noordelijke, Hollandsche, ook zeer enkele oostelijke, Overlandsche taalvormen schijnen voor te komen, die Dr. D. doen gissen dat het hs. in het Rijnland door een „Duitscher" geschreven is, niet door een „nationalen afschrijver" [2]), die, naar toenmalig gebruik, op zijn afschrift meer of min den stempel van zijn eigen dialect gedrukt zou hebben: een gissing, die ik, in den vorm en op de gronden door Dr. D. aangegeven, kwâlijk kan aanvaarden [3]).

Dit bestek gedoogt niet over de waarde van het handschrift breeder uit te weiden: elders hoop ik daarvoor weldra plaats te vinden; ook heeft Verdam in de Meivergadering van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde daarover zijn oordeel, waarmede ik volkomen instem, uitgesproken [4]). Hier heb ik mij verder alleen bezig te houden met Dr. Degering's uitgave van het hs. En dan past zeker allereerst een woord van waardeering voor hetgeen hij, de gelukkige vinder, zelf geleverd heeft. Van professie classiek philoloog, maar als geboren Hannoveraan en als ambtenaar aan de Universiteits-

[1]) Zie mijn: Een nieuw handschrift van den Reinaert, in Versl. en Meded. d. Kon. Vlaamsche Academie, 1908, met name blz. 21 vlgg. (van den overdruk = 125 van de Versl.).

[2]) Twee met betrekking tot deze gewesten in de 14de eeuw vrij wel anachronistische termen, welker voortdurend verwarrend misbruik men niet genoeg kan betreuren.

[3]) Zie mijn boven aangehaald opstel, 12—20.

[4]) Zie hierboven, 354.

bibliotheek (destijds nog) te Munster stellig met Middelnederduitsch (denkelijk, dank zij de inrichting der academische studie in Duitschland, ook met Middelhoogduitsch) reeds min of meer bekend, en daarmede door de opdracht van de „Deutsche Kommission” der Pruisische Academie nader vertrouwd geraakt, heeft hij het zoo nauw verwante Dietsch[1]) blijkbaar over ’t geheel zonder overgroote moeite gelezen, verstaan en nauwkeurig afgeschreven en afgedrukt. Inderdaad heeft hij zich voor de toch altoos vreemde taak zoo goed mogelijk voorbereid, en zoo eene uitgave in het licht gezonden, betrekkelijk vrij van blijkbare fouten en over ’t geheel zeer wel bruikbaar, gelijk door Dr. D. beoogd is, als een uitgave niet van den Reinaert, maar van dit hs., als zekere grondslag voor verder onderzoek (XXI).

Een diplomatische editie derhalve? Ja, had Dr. D. nu maar dit doel alleen voor oogen gehouden! Jammer genoeg echter is hij telkens voor de verleiding bezweken om niet alleen blijkbare schrijffouten te verbeteren, maar ook naar hs. *a* of *e*, of zelfs naar *b* en *l* nog andere wijzigingen, waar zij hem volstrekt noodig en tevens zeker schenen, aan te brengen en enkele in *f* ontbrekende woorden of ook geheele verzen (in ’t geheel niet minder dan 43) aan te vullen. Weliswaar geschiedt dit laatste tusschen [ ] en zonder de ingelaschte verzen in de telling der verzen op te nemen; maar toch is de uitgave door al deze wijzigingen (op elke blz. door elkaar stellig vier of vijf) een halfslachtig ding geworden: noch zuiver diplomatisch, noch geheel critisch. Deze methode moge te verdedigen zijn bij de uitgave van een over ’t algemeen zeer goed en nauwkeurig hs., dat slechts hier en daar verbetering of aanvulling vereischt en die ook kan lijden; hier, waar het een hs. geldt dat bijna in elken regel min of meer van het éénige andere afwijkt, was m. i. slechts tweeërlei mogelijk: òf een critische editie, op grond van alle thans ten dienste staande hulpmiddelen, òf (wanneer men, om begrijpelijke redenen, daartegen op- en daarvan afziet) een streng diplomatische afdruk, liefst zelfs zonder eenige aangebrachte interpunctie (die immers reeds praejudicieert): een afdruk, zooals die voor een werk als de Reinaert m. i. wel gerechtvaardigd en de moeite en kosten waard is. Dit laatste hadden wij liever, aanstonds, van Dr. D. ontvangen dan nu, na zooveel maanden, dit tweeslachtig gewrocht.

Immers wat is ’t geval? Thans zijn ettelijke van de talrijke kennelijk onjuiste, onzinnige lezingen van *f* zoowat verholpen; maar wellicht even zooveel andere ongewijzigd en ook onverstaanbaar gebleven. Ik zou althans wel eens willen weten hoe Dr. D. b. v. de volgende plaatsen (hier alleen maar op te sommen), zóó als zij in ’t nieuwe hs. gelezen en door hem ongewijzigd afgedrukt worden, desnoods met behulp van forsche uit- en inlegkundige goocheltoeren, wil verklaren: 16, 109, 192, 342, 482, 598, 629, 666—68, 755, 908, 1290, 1332, 1355, 1378—80, 1436, 1461, 1512—15, 1535, 1591, 1686, 1699, 1708, 1727, 1746, 1770—72, 1775, 1790, 1865, 1898, 1953, 1998, 2177, 2213, 2226—27, 2292, 2336, 2421—22, 2538, 2541, 2543, 2763, 2774, 2800, 2946, 3026, 3051, 3135—38, 3205, 3214, 3224, 3333. En waar nu zooveel onbegrijpelijks is blijven staan, had ook de rest evengoed onverbeterd kunnen blijven; de Reinaert zal in deze gedaante toch alleen door de mannen van ’t vak (niet gelezen, maar) geraadpleegd worden. En de angstvallige rekenschap, in de noten, van elke kleine bijzonderheid in de lezing van ’t hs. doet, naast al die wijzigingen en dien onverbeterden onzin, soms denken aan het spreekwoord van de kleine en de groote dieven!

Een ander bezwaar is dat men, in deze uitgave, van de hand van iemand die toch altoos een „buitenstaander” in ’t vak blijft, ongewone, ondietsche taalvormen en spellingen ontmoetende, zich niet altijd volkomen zeker gevoelt of deze inderdaad uit de pen eens Overlandschen afschrijvers, dan wel temet uit de pen dezes Overlandschen uitgevers gevloeid, of eindelijk alleen drukfouten zijn. Zie 97, 199 (maar ook 969, 1550[1])), 163, 253 (en 261), 256 (verg. 344), 515, 537, 582, 616, 626, 679, 764, 805, 846, 985, 1179, 1182 (l.: *Tfi*), 1439 (en 2847)[2]), 1519, 1733 (en 2935, 3167), 1744, 1789, 1797, 2330, 2426—27, 3012, 3051, 3118, 3167, 3369. Drukfouten schijnen trouwens, behalve in de verscijfers, niet talrijk.

Op sommige plaatsen blijkt Dr. D.’s noodwendig onvoldoende kennis van ’t Mnl. echter duidelijk in onnoodige of verkeerde „verbeteringen” en onjuiste interpuncties: 95 (en 433), 118, 330, 382, 486, 666, 686, 755, 870, 878, 1027, 1205, 1463 (en 2010, 2054), 1599, 2124, 2285, 2394, 2401 (?), 2553 (*scatet* = lijdt schade!), 2692 noot (wat zou er aan *aeb* haperen?!); zie ook de noten bij 1073 (een ondersteld wmnl. *mic* = *mi*!), 1708, 3012 enz. Alles hier slechts vluchtig aan te stippen.

Ook zijn de afkortingen niet altoos eveneens opgelost (zie Reynaert naast Reynaerde, als dat.-acc.: 1015 × 979, 1321 × 1315 e. e.) en is in ’t aaneenschrijven der samengestelde en samengetrokken woorden niet altijd gelijk gehandeld (*wat tan* 1019 × *mochtons* 1091).

In zijne inleiding bespreekt Dr. D. in hoofdzaak uitvoerig de geschiedenis van het handschrift (dat nu blijkt reeds eenmaal korten tijd te Straatsburg geweest te zijn, zonder dat de er in vervatte Reinaert opgemerkt en aan Prof. Martin aldaar medegedeeld is!). Naar het schrift acht de uitgever het afkomstig uit de eerste helft of het midden der 14de eeuw. Voorts betoogt hij uit verschillende inschriften op omstandige (doch zonder genealogische tabel weinig overzichtige) wijze, dat het waarschijnlijk sinds omstreeks 1340 heeft behoord tot den fideicommissairen huisinventaris der heerlijkheid Bedbur(g), bezuiden Nuis, en als zoodanig achtereenvolgens in het bezit is geweest der geslachten van Reifferscheidt, Limburg, Nieuwenaar en Salm-Reifferscheidt. Ook hertog Steven van Beieren schijnt in deze geschiedenis zekere rol te spelen; misschien ook die van bemiddelaar in de

[1]) „Unser Reinaert” (XVII) klinkt ons Nederlanders echter wel wat al te gemeenzaam, herinnert te veel aan de hedendaagsche „alduitsche” annexatie van Rembrandt en andere beroemde Nederlanders en is in allen gevalle in tegenspraak met de hierboven in de noot gewraakte terminologie.

[1]) Verg. de verbetering op bl. XXII!

[2]) Verg. de noot bij 2342.

verhuizing van het Vlaamsche gedicht (uit Holland?) naar deze Overlandsche streken? Zouden ook de heeren van (het in dit hs., vs. 1499, genoemde) *Boloys* (*Blois*) niet wellicht ook op de eene of andere wijze hierin gemoeid zijn? [1]) Hoe het zij, deze verhuizing schijnt wel een nieuw bewijs van de „uitstraling" onzer Dietsche letterkunde naar het Overland [2]).

Eindelijk handelt Dr. D. ook nog terloops over het vraagstuk der twee dichters. Hij acht L. Willems' gissing door het nieuwe hs. schitterend bevestigd, doch is geneigd R. I A aan Arnout, B aan Willem toe te kennen, en den proloog ook in het nieuwe hs. derhalve niet geheel ongedeerd en echt te achten (waarover hij echter belooft elders te zullen spreken: XX); en dit wel op grond van enkele verschilpunten in de taal (van hs. *f*) tusschen A en B: het gebruik in B van *ver* vóór vrouwennamen (A ook daar: *vrouwe*, behalve 285), van *conste* en *begonste* (A meer: *-de*) en van meerdere gesyncopeerde (en geapocopeerde) werkwoordsvormen; dit hs. *f* zou in zijn overlevering nog zeer dicht bij W.'s bewerking staan, en deze het werk van A. zeer conservatief behandeld hebben. Ik moet bekennen dit alles nog niet overtuigend te vinden: zoolang niet meer en diepergaande verschilpunten aangewezen worden dan deze weinige, moet men, dunkt mij, besluiten òf tot een vanouds bestaand zeer gering onderscheid tusschen A.'s en W.'s taal òf tot een (integendeel) grondige omwerking door W. van A.'s werk. Van meer gewicht voor de onderscheiding van beider arbeid acht ik voorshands Franck's — in een onuitgegeven voordracht in den Verein für niederdeutsche Sprachforschung te Keulen in 1894 gemaakte, mij schriftelijk medegedeelde [3]) — opmerking over den uiteenloopenden stijl en geest in beide helften: A genoeglijk, luchtig, slechts met zekere lichte ironie, de Fransche verhalen navertellende; B zwaarder, ernstiger, haast tragisch van toon, sceptisch, pessimistisch, soms cynisch gestemd.

Ik eindig met, ondanks de gemaakte op- en aanmerkingen, Dr. D. geluk te wenschen en hulde te brengen voor zijn uitgave, waarmede hij onze Nederlandsche philologie een gewichtigen dienst heeft bewezen. Immers door deze uitgave van het nieuwe hs. is een critische editie van den Reinaert (I) inderdaad mogelijk geworden: een aanlokkelijke arbeid, waarmede ondergeteekende dan ook reeds een goed eind gevorderd is.

Utrecht. J. W. Muller.

Dr. C. G. N. de Vooys, Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde, voor schoolgebruik en hoofdakte-studie. Derde druk. Groningen, J. B. Wolters. 1910. (Pr. geb. *f* 1.75).

In het Januarienummer van 1909 kondigde ik de eerste druk aan van dit werkje, dat nu reeds een derde uitgave beleeft. Deze derde verschilt weinig van de tweede druk. De wijzigingen beperken zich tot enkele verbeteringen en aanvullingen.

Blijkbaar wordt het uitstekende leerboek van de Vooys op een groot aantal Hogere Burgerscholen en Gymnasia gebruikt.

Amsterdam. R. A. Kollewijn.

Critical Contributions to Early English Syntax by A. Trampe Bødtker. First Series. I of. II At, by, to. III Numerals, Adverbs, Conjunctions. Christiania, Dybwad. 1908.

Drie vierde van het boekje wordt in beslag genomen door de studie over *of*. Eerst behandelt de Schr. de verschillende beteekenissen van dit voorzetsel, n.l. *of* bij den lijdenden vorm (nog in gebruik in vroeg modern Eng.), *of* ter aanduiding van reden of oorzaak, *of* in partitieve beteekenis, en *of* = *from*, om daarna over te gaan tot de bespreking van *of* + *datief* ter vervanging van den genitief. Uitdrukkingen als „the King of England", „the nuns of the convent" komen reeds in het OE. voor. Uit Aelfric's vertaling van Genesis en Deut. haalt de schr. twee voorbeelden aan van *Cyningas* (*cing*) *of*, waar het Latijn een genitief heeft, en verder eenige voorbeelden van uitdrukkingen als *se here of Romana rice*, *þa munecas of þe mynstre* enz. uit Aelfric's Hom. en de Chronicle. Vervolgens worden besproken uitdrukkingen als *se mynster of Cantwarabyri*, waar *of* oorspronkelijk de beteekenis had van *at*, maar ook kan worden opgevat als „part of". De Schr. wijst er op, dat naast den gebruikelijken genitief in uitdrukkingen als *Romes burh* ook *Se burh of Lincolne*, *þa burh æt Tofeceastre*, *se burch on Gleaweceastre* in de Chron. voorkomen. Ditzelfde *of* vindt men ook na *abbotrice*, *biscopdom* enz. Eindelijk komt *of* nog voor bij woorden, die afkomst aanduiden: *Sum munnuc of Scotte cynne*. Op deze wijze toont de Schr. aan, dat reeds in de OE. periode *of* langzamerhand in gebruik kwam in gevallen, waar oorspronkelijk alleen de genitief gebruikt werd. Tegen het einde van de 12de eeuw vinden we *of* al veelvuldig gebezigd ter vervanging van den genitief van bezit, waarbij echter opgemerkt moet worden, dat de beide manieren van uitdrukking niet precies hetzelfde beteekenden; vgl. in het hedendaagsche Eng. „the history of England", en „England's history". Talrijke voorbeelden van *of* in plaats van den gen. worden aangehaald uit Eadwine's Canterbury Psalter, welke tekst evenwel, zooals de Schr. opmerkt, slechts met de grootste omzichtigheid gebruikt kan worden. De conclusie van den Schr. is, dat het gebruik van *of* ter omschrijving van den genitief niet als een gevolg van Franschen invloed beschouwd moet worden, doch zich zelfstandig in het Engelsch heeft ontwikkeld, en vergelijkt het gebruik van *von* in Duitsche dialecten. Verwijzing naar het Nederlandsch zou hier nog meer ter zake geweest zijn. De Schr. wijdt ook twee bladzijden aan den oorsprong van de bekende constructie *a friend of mine*, zonder op deze moeilijke kwestie veel nieuw licht te werpen, De studie over *of* komt mij, vooral met het oog op de groote hoeveelheid bewijsmateriaal, als zeer goed geslaagd voor.

De laatste 12 bladz. van het boekje bevatten een

---

[1]) Zie mijn: Een nieuw hs. v. d. R. 33 vlgg.

[2]) Zie a. w. 12 vlgg.

[3]) Ik heb daarvan reeds gebruik gemaakt op blz. 14 mijner Inleiding op Streuvels' bewerking van den Reinaert, en wil door bovenstaand gewag dit (daar onvermijdelijk) plagiaat herstellen: suum cuique!

aantal opmerkingen over *at*, *by*, *to*, en over *numerals*, *adverbs*, *conjunctions*. De Schr. brengt hier o. a. een paar nieuwe OE. voorbeelden van de constructie *by himself* = alone.

Amsterdam. W. van der Gaaf.

E. Bourciez, Éléments de linguistique romane. Paris, Klincksieck. 1910. (Pr. 6 frs.).

In de samenstelling van dit nuttige boek herkent men de geordende geest van de Fransman; geen volk verstaat zózeer de kunst om een omvangrijke stof zó in te delen dat elke biezonderheid op haar plaats komt, dat de groepering streng is en toch aan de eenheid van het geheel geen schade doet; en dan, welk een kunst van mededeling, hoe behagelik is zo'n Frans studieboek. Dat zal wel de indruk zijn die Bourciez' overzicht van de geschiedenis der Romaanse talen maakt op de velen die het zullen gaan gebruiken. Ziehier de opzet ervan. In de inleiding worden de beginselen der algemene taalkunde uiteengezet met behulp van voorbeelden aan het Latijn ontleend (verhouding van woord en zin, klanken en tekens, indeling der woorden, stam en uitgang, koördinatie en subordinatie, taalevolutie). Het boek zelf is verdeeld in drie hoofdstukken: het Latijn, het Romaans, de Romaanse talen. Deze hoofdstukken beginnen met een histories overzicht (in de derde is dit geplaatst aan de aanvang der bespreking van elke Romaanse taal in het biezonder), gevolgd door een studie van de klanken, van de woordvorming, van de buigingsvormen en van de zin. Aan de syntaxis is dus de plaats gegeven die haar toekomt, en dat geeft aan het werk dubbele waarde; en een biezonder gelukkige gedachte was het, een resumé der geschiedkundige feiten, en ook der allervoornaamste letterkundige gebeurtenissen, aan de behandeling der taalverschijnselen te doen vooraf gaan, en in verband daarmede de verdeling in dialekten en de vorming der algemene taal te bespreken.

Bij de lektuur heb ik hier en daar opmerkingen gemaakt waarvan ik enige hier wil mededelen, doch niet dan na vooraf aan de schrijver hulde te hebben gebracht voor zijn werk, waarmede hij aan de studenten een ware dienst heeft bewezen. Ik wil bij voorkeur enige punten van algemene strekking behandelen.

P. 26. „(Le latin primitif) était un idiome assez fruste, assez grossier, parlé par des pâtres et des agriculteurs.... (Il) se prêtait mal à suivre la pensée dans tous ses replis, et à en marquer les nuances subtiles (absence d'article, confusion de l'optatif et du subjonctif, etc.)... Peu à peu cependant le latin s'est assoupli, par un progrès naturel, mais aussi sous l'influence de la langue grecque et de la culture hellénique répandue dans toute l'Italie du Sud''. Deze gehele passage draagt de sporen van een verouderde taalopvatting, die gelukkig vreemd is aan het eigenlike werk. Wij merken er de vroeger algemene denkbeelden omtrent het individuele bestaan van een taal op, die bepaalde eigenschappen zou hebben, min of meer onafhankelik van hen die haar spreken; het is alsof de Latijnse taal, en niet de bewoners, de invloed der Griekse kultuur heeft ondergaan; en de schrijver schijnt nog te geloven dat de mogelikheid om fijne schakeringen uit te drukken evenredig is aan het aantal synthetiese buigingsvormen. In verband met die onjuiste begrippen — of is het slechts de formulering die minder gelukkig is? — staat hetgeen volgt: „C'est à ce contact prolongé que le latin perdit en partie sa rudesse et s'éleva à la dignité de langue littéraire, capable d'ampleur oratoire, tout en conservant ses caractères originels, quelque chose de sa lourdeur, une concision qui provient de son ancienne sécheresse, etc.''. Het is jammer dat zulke zinnen in dit werk voorkomen. De spreektaal, de eigenlike taal, wordt achteraf gezet bij de letterkundige taal; het is alsof zij niet bestaat, en kunstmatige regels der grammatici worden niet altijd onderscheiden van wat de eigenlike taal ons leert. Zo wordt, p. 661, niet vermeld dat de uitbreiding van *avoir* als hulpwerkwoord ten koste van *être* ook door de tegenwoordige volkstaal wordt bewezen; uit de mededeling van Bourciez zou blijken dat *j'ai tombé* niet Frans zou zijn. Vergelijk nog de uiteenzetting der regels van het participium, en de passage van p. 619.

P. 86. Ter verklaring van het Romaanse imperfektum geeft Bourciez ons de theorie van Mohl zonder meer. Dit lijkt mij onvoorzichtig in een leerboek. Mohl's zeer scherpzinnige maar vaak avontuurlike denkbeelden zijn weinig geschikt om als vaststaande waarheden te worden voorgesteld. Waarom dan ook niet de theorie van Gröber vermeld? Ik leg te eerder de nadruk op deze paragraaf omdat het mij meer dan eens getroffen heeft dat de schrijver in de keus der te vermelden litteratuur wat willekeurig is. Een paar voorbeelden. Op p. 159 is sprake van de kwestie der diftongering van open *e* en *o*, in hoeverre deze oorspronkelik samenhangt met een volgende palataal. Nu had, naar aanleiding hiervan, zonder twijfel de studie van Voretzsch, *Zur Geschichte der Diphtongierung im Altprovenzalischen*, moeten worden geciteerd, waarin de mening door Bourciez voorgestaan op goede gronden wordt weerlegd. En waarom wordt Suchiers Spraakkunst wèl aangehaald op p. 321, naar aanleiding van een ondergeschikt foneties verschijnsel waarover hij niets nieuws beweert, terwijl, op p. 323, zijn theorie over de datum van de nasalisatie, die zo verrassend en overtuigend is, zelfs niet wordt vermeld? Op. p. 84 en 237 mis ik de vermelding van Rydberg's studie over *Le développement de* facere *dans les langues romanes*, en zo zijn er meer ongelijkmatigheden in het citeren van systemen en geleerden.

P. 307. Nieuwfr. *si*, voor Oudfrans *se*, zou een „rétablissement'' zijn van Latijn *si*. Dit linguïsties monstrum van het „weder opnemen'' van een sedert eeuwen dode voegwoordsvorm, is te minder gerechtvaardigd na hetgeen door Rydberg, in zijn boek over *ə*, op dit punt is gezegd.

P. 274. De schrijver acht niet onmogelik dat de Germaanse syntaxis invloed op de Franse heeft geoefend, en haalt als voorbeelden aan het gebruik van *homo* in de beteekenis „men'', en de konstruktie *Hoc aeterna ratio est*. Mij lijkt het gevaarlik zulke alleenstaande gevallen met elkaar in verband te brengen. Alleen wanneer men bijeen had alle, talrijke en verrassende, overeenkomsten tussen de Germaanse en de Romaanse syntaxis, zou men met enig recht de kwestie van de invloed der ene taal op de andere mogen opwerpen.

Die invloed is zeer problematies, en ik acht het *a priori* even juist de overeenkomsten toe te schrijven aan de eenheid van de Westeuropese mentaliteit.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Dr. Erich Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch. Lieferung 2—5. *brakŭ-chǫz'ba.* Heidelberg, Carl Winter. (Pr. M. 1.50 p. afl.).
[Indogermanische Bibliothek, herausgeg. von Dr. H. Hirt und Dr. W. Streitberg. 1 Abt., II Reihe: Wörterbücher, 2].

In het *Museum*-nummer van April 1909 besprak ik de eerste aflevering van Bernekers woordeboek. Op 't ogenblik — Mei 1910 — zijn we vier nieuwe afleveringen rijk geworden, waarin het vervolg van de *b* is opgenomen en verder de *c*, *č*, *d*, *e*, *ę*, *ě*, *f*, *g*, *h* en het begin van de *ch*. Het is te wensen, dat in het vervolg de uitgave wat vlugger zal opschieten; immers het hele werk wordt geschat op 25 afleveringen, en als 't met de wel regelmatige, maar langzame vaart van nu doorgaat, moeten we dus nog vijf jaar geduld hebben, voor het boek af is. En Bernekers arbeid is te goed en voorziet te zeer in een noodzakelike behoefte, om het geduld der linguistiese wereld op zo'n harde proef te stellen. De schrijver zorgt er voor, kennis te nemen van de nieuwere literatuur en die voor zijn boek te benutten; zo merkte ik op, dat hij reeds Pedersens Verg. Gramm. der kelt. Sprachen en Kluge⁷ citeert; van Solmsens voor de etymoloog onmisbare Beiträge zur griech. Wortforschung I kon hij reeds vóór het verschijnen de afgedrukte vellen raadplegen; en zo toont hij telkens, van de allernieuwste literatuur op de hoogte te zijn; ook de tijdschriften houdt hij ijverig bij. Toch zag ik liever, dat al dat nieuwe materiaal werd opgespaard voor een supplement, en dat eerst hetgeen reeds in handschrift klaar is, met grote spoed werd afgedrukt en uitgegeven.

Met de dag leer ik Bernekers werk meer waarderen. Als men dageliks een etymologikon raadpleegt, kan 't niet anders of men wordt herhaaldelik getroffen door blijkbare tegenstrijdigheden: de ene keer wordt een volgens ons oordeel zeer natuurlike en begrijpelike betekenis-ontwikkeling als onaannemelik verworpen, terwijl een ander maal zelfs de voorzichtigste etymoloog zich tot een dolle kombinatie laat verleiden. Dat valt ons ook bij Berneker nog al eens op, maar we mogen het hem niet kwalik nemen, aangezien geen etymologies woordeboek ons in dit opzicht volkomen kan bevredigen: de etymologiese wetenschap kan in zoveel gevallen nog met geen mogelikheid meer bereiken dan vage hypothesen, die op 't taalgevoel van verschillende individuen een geheel verschillende indruk maken. Vandaar dat 't van te grote vermetelheid en van pedanterie getuigt, als iemand onmiddellik gereed is een voorgeslagen etymologie, die hem niet bevalt, daarom te veroordelen, — vandaar ook — wat van meer belang is — dat we de lexikograaf dankbaar moeten wezen, die met de nodige uitvoerigheid ook de meningen, die van de zijne afwijken, meedeelt. En dat doet Berneker op een manier om jaloers van te worden, telkens verwijzende naar de desbetreffende literatuur. Meer dan hij ons geeft zal wel niemand durven eisen.

Evenals bij mijn aankondiging van de eerste aflevering wil ik ook nu een blijk van mijn belangstelling geven door het meedelen van een serie aantekeningen, die ik naar aanleiding van verschillende artikels uit Bernekers boek maakte: *brěskŭ* (*brězgŭ*) 1. De vorm met *zg* zal toch wel ouder zijn. Hij komt over 't hele slav. gebied voor, die met *sk* alleen wslav. en slov. dialekties, en in 't Po. en Čech., waar beiderlei vormen bestaan, zijn die met *zg* en *žd* oud [1]). De assimileringshypothese van B. (*-zg-* naar de anlaut *br-*) is heel zwak. — *brinŭ.* Onjuist. Over ndl. *brijn* enz. vgl. J. W. Muller, Tijdschr. 18,70 vv.. — *bula* (*bul'a*). Evenals bij *buchnǫ* ook aan verwantschap met germ. vormen met *p* wordt gedacht, zouden *bula* en de aldaar genoemde slav., balt. en kelt. vormen evengoed met ndl. *puilen* verwant kunnen zijn als met got. *uf-báuljan* enz.. — *bur'ǫ, buriti.* Dat dit verbum in al zijn betekenissen éénzelfde woord is, verwant met — zo al niet afgeleid van — *bur'a*, dat is veel minder twijfelachtig dan de gewaagde redeneringen van B. s. v. *bŭchŭ*; *bŭchnǫ, bŭchnǫti*, die ongeveer hierop neerkomen: 'uit een wortelbetekenis 'kloppen, slaan' is elke woordbetekenis te verklaren'. — *bŭzŭ.* Ofschoon men vrij algemeen voor gr. φηγός en verwanten idg. *ā* uit *āu* aanneemt, is dit een heel gewaagd vermoeden en 't verdient m. i. de voorkeur, voor idg. **bhāg(o)-* 'beuk' geen oudere betekenis noch etymologiese kombinaties hogerop te willen zoeken. — *cěglŭ.* Desnoosd kunnen we dit woord en de ablautende vormen met *ščĭg-* met de grondbetekenis 'afgescheiden, afgezonderd' van een basis *(s)q(h)ĕi-g-* of *(s)q(h)ĕi-gh-* afleiden; deze zou van de kortere basis *(s)q(h)ĕi-* 'splijten' kunnen komen, die ook met andere formantia verlengd is. Zie daarover bij *cěva.* — *člověkŭ.* De enige aannemelike grondvorm is dunkt mij **čĭlověkŭ.* Blijkbaar denkt Leskien, Gramm. d. abg. Sprache 62 er evenzo over. — *čerpŭ.* Over arm. *kaṙap'n* vgl. Pedersen KZ. 39,378 v.. — *čubŭ.* On. *skauf* betekent niet 'schoof', maar 'kwast, vossestaart'. Zie Fritzner s. v. — *-čĭnǫ, -čęti.* Vooral met 't oog op obg. *za-čęti* 'concipere' e. dgl. betekenissen, ook bij vormen met ander prefix, in allerlei slav. talen, en verder met 't oog op de semasiologiese ontwikkeling van ons *aanvangen*, lat. *incipere*, germ. **ginnanan* (bevredigend door Wiedemann BB. 27,193 vv. verklaard) kan ik de combinatie met got. *-hinþan* niet zo verwerpelik vinden als B.. — *dešǫ.* De vrij algemeen en ook door B. aangenomen kombinatie met gr. δέκομαι enz. is aannemelik. Maar evengoed kunnen we de *s* uit idg. *s* verklaren en obg. *desiti* met os. *derian*, ndl. *deren* kombineren: grondbet. 'treffen'. — *dorga* 4. Identiteit met *dorga* 1 is aannemelik, maar dan zullen we voor beide woorden eer een gemeenschappelike grondbetekenis 'trek' aan moeten nemen. — *draban(a)t.* Zie vooral Kluyver *Zschr. f. d. Wortf.* 4,153 vv., V. en m. kon. akad. 1903, 188 vv. Ook elders heb ik menen op te merken, dat het *Z. f. d. Wortf.* niet zo ijverig als andere periodieken is geraadpleegd. Vgl. *Museum* 16, 255 s.v. *bazlo.* — *dręselŭ, dręchlŭ.* Het ndl. *drenzen*, dat de betekenissen 'zaniken' en 'koppig zijn' verenigt en waaraan de Teuth. de betekenis 'snikken, zuchten' toekent,

[1]) [K. N. Evenzo onlangs A. Brückner KZ. 43,320].

toont ons, dat obg. *dręselŭ*, *dręchlŭ* 'treurig, bedroefd' niet van oi. *dhṛṣṇú-*, gr. θρασύς, lit. *drąsùs* 'koen, vermetel' behoeft te worden gescheiden om de betekenis. Toch blijft deze etymologie onzeker. *Drenzen* is trots de klank-overeenstemming niet verwant. — *drŭgają*. De kombinatie van dit slav. w.w., dat 'ik sidder, beef' betekent, met ohd. *trockan*, os. *drukno*, ags. *drýge* 'droog', op grond van een „vermittelnde Bed." „sich zusammenziehen, einschrumpfen" is een — wel is waar niet te weerleggen — romantiese inval. Trautmanns etymologie voor ohd. *trockan Z. f. d. Wortf.* 7, 171 (door B. niet vermeld) is dan altans nog aannemeliker. — *-ducha*. De dissimilatie-hypothese van B. en de door hem vermoede invloed van *pazŭ* zweven zozeer in de lucht, dat we toch van „unbekannte Bedingungen" moeten blijven spreken; deze zullen dan echter eer in 't gebied der analogiese vervormingen dan in dat der klankwetten te zoeken zijn. Anders onlangs Pedersen IF. 26, 292 vv.. — *edĭnŭ*. Brugmann's verklaring van oi. *ādí-* IF. 15, 103 v. is zeer hypotheties en Brugmann zelf erkent dat t. a. p.: noch deze hypothese noch de t. a. p. vermelde afleiding van *á dā-* zijn zo overtuigend, dat ze 't recht geven Uhlenbeck's kombinatie *ādí-*: obg. *jedĭnŭ*, *jedinŭ* als 'total verfehlt' te verwerpen. Mij komt de verklaring van slav. **edĭ-nŭ* 'aanvanke-lijk', dan 'eerst', tenslotte 'een' niettegenstaande B.'s krachtige taal nog altijd waarschijnlik voor; slav. **edinŭ* heeft *i* naar **inŭ*. — *esmĭ*. Russ. *nĕlu* is toch niet alleen dialekties? — *ěstěja*. Vgl. vooral ndl. *eest*. Zie Franck s. v., Kern Tijdschr. 9, 190 vv.. — *gašą*. De kombinatie met got. *qistjan* had zo al niet geaccepteerd, dan toch in ieder geval vermeld moeten zijn. — *gat'a*. Veel grondbetekenissen wil ik desnoods als mogelik erkennen; maar 'Hode' is toch al zeer onwaarschijnlik. De nieuwslov. betekenis 'langer Hodensack eines Tieres' zal wel eer op 'Unterziehhosen' teruggaan dan omgekeerd. In geen geval wordt een grondbetekenis 'Hode' door dit woord aannemelik gemaakt, evenmin als door de andere geciteerde vormen. — *glazŭ*. Zupitza's wet heeft veel aantrekkeliks, maar is toch hypotheties. In dit speciale geval is de afleiding van de *z* uit *s* te dubieuzer, aangezien de grondbetekenis van *glazŭ* evengoed 'bol' of 'steentje' als 'glänzender Stein' geweest kan zijn. Bij *gonĭzną* lijkt Zupitza's wet op een niet door de dramatiese intrigue gemotiveerde deus ex machina. — *glipaju*. Betekenissen als die van de. *glippe* 'blinzeln, blicken' zijn sekundair en bezwaarlik oud, 'tgeen de afleiding uit het Germ. er niet waarschijnliker op maakt. — *gonoba*. De onderlinge verwantschap der hier aangehaalde germ. woorden is onzeker. — *gospodĭ*. Oi. *páti-* enz. wijzen eendrachtig op een idg. **poti-*; **pot-* (**pod-*) is een al te twijfelachtige grootheid om mee te werken: *gospodĭ* blijft ook na B.'s artikel even duister als vroeger. — *grebą greti* 1, 2, 3. 't Gaat boven mijn bevatting, hoe Berneker 1 en 2, die resp. 'greifen (raffen); harken; rudern' en 'scharren, kratzen (kämmen), graben' betekenen, 'aus semasiologischen Gründen' van elkaar scheidt en het wel aandurft 3 met de bet. 'sich enthalten' met 2 te identificeren, van een betekenis 'von sich scharren, von sich wegscharren' uitgaande. — *gydŭ*. Hirt IF. 17, 388 vv. heeft zeer zeker op merkwaardige wisselvormen gewezen, maar deze geven ons allerminst 't recht etymologiese rapprochementen op een idg. anlautswisseling *g-*:*gu̯* te baseren. B.'s tweede etymologie is aannemeliker. — *chomątŭ*. Een vorm **chomądŭ* zou met meer recht uit een got. **hamands* verklaard kunnen worden.

's-Gravenhage. N. van Wijk.

W. Soltau, Die Anfänge der Römischen Geschichtschreibung. Leipzig, H. Haessel. 1909. (Pr. M. 6).

Wat hebben wij eigenlijk te denken van de traditioneele geschiedenis van Rome van vóór 300 v. C.? Is zij nog iets anders dan een gewrocht van latere tijden, op schrift gebracht door menschen die van niets het rechte meer weten konden? Is er een weg aan te wijzen, waarlangs echte gegevens hebben kunnen en moeten bewaard blijven? En mogen wij dan het ons overgeleverde beeld van Rome's wedervaren in dien tijd vergelijken met eene menschelijke figuur, wier vorm en houding beheerscht wordt door een geraamte van juiste berichten, historische feiten, dat lateren die er den schijn van een levend wezen aan geven wilden, met allerlei onecht opvulsel alleen maar van buiten omkleed hebben? zoodat, als het mes der kritiek er in gezet wordt om al dat onechte te verwijderen, toch iets overblijven zal, genoeg om ons een inzicht te geven in haar oorspronkelijk wezen? Als men zulke vragen niet stelt en er dus geen antwoord op zoekt — en inderdaad hoe vreemd het schijnen mag wordt dit verzuimd door de tegenwoordige kritiek, die nog altijd slechts oog schijnt te hebben voor het onechte — dan brengt de kritiek die al het oudere verwerpt in moeilijkheid bij de behandeling der latere geschiedenis, waarin men tal van zaken als bestaand erkennen moet, wier ontstaan in vroegeren tijd men eerst ontkend heeft. Dat in dit boek die vraag gesteld wordt, vooral dat er wordt uitgegaan van de erkenning dat een bevestigend antwoord te geven is, is m. i. de voornaamste, de zeer groote verdienste er van. Schijnbaar bekleedt zij er slechts een tweede plaats. Van de 282 bladzijden tekst, zijn de 181 eerste gewijd aan de vraag, waar dat onhistorische opvulsel dan wel vandaan mag komen; nauwelijks half zoo veel blijven daarna voor het meer opbouwende werk over. Maar dat zij inderdaad hoofdzaak is, gevoelt de lezer als hij na de eerste lectuur ten einde gebracht te hebben, zich nu met een geheel anderen blik op het werk tot een tweede lezing zet. De indruk dat alles omver gehaald zou worden, heeft nu plaats gemaakt voor het inzicht, dat de Schr. zich niet alleen ten doel gesteld heeft het onechte te verwijderen, maar ook, er het echte zoo van te scheiden dat dit laatste duidelijk zichtbaar zou overblijven. In het eerste deel worden achtereenvolgens de bronnen behandeld, die rechtstreeks stof voor de vervalsching der Rom. geschiedenis hebben (of kunnen hebben) opgeleverd; de fabulae praetextatae, tooneelstukken waar Romeinsche personen in optraden, de annalen van Ennius, de grieksche geschiedwerken, de grafreden. In het tweede wordt natuurlijk voor den koningstijd de nadruk gelegd op het voorkomen van Romeinsche koningsnamen in Etruskische teksten, voor den tijd der republiek op de ons bewaarde consulslijst, de historische opteekeningen van priesters (Schr's eigenaardige opvat-

ting van wezen en geringen ouderdom der tabula pontificis, die ik niet deelen kan, berooft hem hier m. i. van een belangrijken steun), de gedenkstukken van door voorouders bekleede ambten die in de familiearchieven der Romeinsche nobiles bewaard werden. Dat alles is, zoo in het algemeen beschouwd, voortreffelijk. De bezwaren die ik desniettemin tegen Schr.'s werk heb, komen in vergelijking met de juistheid van het algemeene standpunt, geheel op den tweeden rang. Zij komen hierop neer, dat de Schr. m. i. te veel heeft willen bewijzen. Hoe herkennen wij het onechte? Wij vinden in de Rom. overlevering nu eens verhaaltjes uit Herodotus, dan eens figuren die in eene praetexta een hoofdrol gespeeld hebben, dan weer schilderingen aan Homerus herinnerend die slechts door Ennius tot Romeinsch bezit gemaakt kunnen zijn; daarnaast mededeelingen uit vervalschte familietradities afkomstig. Die gevallen, waar ontleening bewijsbaar is, blijven echter uitzondering; de groote helft der stof kan niet onmiddellijk tot bepaalde bekende bronnen teruggebracht worden. Hier kan de onechtheid slechts uit den eigen aard der stof blijken, vooral uit inwendige gebreken, zooals tegenstrijdigheid, onwaarschijnlijkheid, dichterlijk of rhetorisch effect zonder zakelijke kern, enz. Staat zij eenmaal daaruit vast, dan wijst de analogie van die enkele zaken wier oorsprong voor oogen ligt ook hiervoor den weg, men mag besluiten dat ook dit deel van het onechte langs een der genoemde wegen of langs een anderen dergelijken in de overlevering gekomen is; dan staat verder ook het veld open voor pogingen om met meer of minder aannemelijke gissing aan te wijzen, uit welke bron of bronnen elk punt afzonderlijk zal zijn voortgekomen. Bij iedereen die de echtheid van een groot deel der Romeinsche overlevering verwerpt, natuurlijk ook bij Schr. zelf, heeft de erkenning dat zeer veel er van niet zóó kan geweest zijn als het verhaald wordt, dat het geen geschiedenis maar enkel litteratuur is, de grootste plaats gehad onder de overwegingen die hem tot zijn inzichten daaromtrent hebben gebracht. Maar de onderscheiding van wat enkel litteratuur is, in tegenstelling met historie of verslag van gebeurde zaken, kan niet altijd strikt bewezen worden, ook niet uit de inwendige gebreken der stof; er kleeft dikwijls iets subiectiefs aan, zij steunt voor een deel op historisch gevoel, waar personen wien dit ontbreekt zich niet altijd door laten overtuigen. De Schr., die nu eenmaal de behoefte heeft niets onbeslist te laten, en over alles wat hij ter hand neemt datgene te zeggen wat hem voorkomt het laatste woord te zijn, is niet tevreden met een uiteenzetting van zijn meeningen, die ruimte laten zou voor het geringste verwijt van onzekerheid. Hij keert de zaak om, en onderneemt het, de scheiding van het onechte en het echte op deze wijs te geven, dat voor het eerstgenoemde, punt voor punt de onhistorische bron of bronnen worden aangegeven waaraan het ontleend moet zijn; het bewijs van de ontleening wordt vooropgesteld, zoodat het den schijn heeft alsof eerst daaruit tot de onechtheid was besloten. Wie ziet niet in, dat bij deze voorstelling der zaak, in de groote meerderheid der hier besproken onderdeelen der overlevering, gissing dienst moet doen voor datgene, wat de Schr. bewijs gelieft te noemen? Zeker valt er veel te loven. Ik bewonder de kracht waarmede de Schr. zijn plan heeft doorgezet en er de vaak weerbarstige stof aan heeft onderworpen; het talent waarmede punt voor punt uit de overlevering, ontleed naar de verschillende bronnen die iets bijgedragen zullen hebben om het zoo te maken als wij het thans kennen, — en dit zoolang voortgezet dat werkelijk een zekere mate van volledigheid bereikt mag heeten — den lezer in heldere taal, in uiterst kort bestek, en met gloed van overtuiging wordt voorgelegd; het overleg waarmeê de soms nog al ingewikkelde resultaten der ontleding, door juiste plaatsing en rangschikking der onderdeelen, hem duidelijk voor oogen worden gebracht. Maar ook het grootste schrijftalent kan een van te voren veroordeelde onderneming niet geheel doen gelukken. Als gissingen laten Schr.'s beweringen zich dikwijls vrijwel hooren — al gaat hij m. i. ook daarmede soms veel te ver —; als bewijzen beteekenen zij voor het grootste gedeelte niets. Wie zal toestemmen dat de geschiedenis van Brutus onecht is *omdat* deze figuur een nabootsing moet zijn o. a. van den Thebaanschen tiran Creon, die immers zijne bloedverwanten in den dood drijft evenals Brutus zijne twee zonen? Dat de Sabijnsche maagdenroof een fabel is *omdat* men er blijkbaar de opvatting van het huwelijk als roof aetiologisch mede geschilderd heeft en Ennius in een tooneelstuk die schildering zal hebben opgesierd met allerlei motieven die immers slechts aan Euripides ontleend kunnen zijn? Zoo gaat het van bewijs tot bewijs. Schr.'s bondige, vaak vinnige, altijd polemisch getinte stijl, geeft aan alles kleur en laat de zwakheden niet uitkomen. Zijn handigheid doet mij soms aan die van een goochelaar denken; ik zie de eieren in den hoed gedaan, meteen is ook de pannekoek van het bewijs er uit, en voor ik nog recht tijd heb mij te verbazen, is die al gevolgd door eenige goudvischkommen en meer dergelijke zaken, die tastbaar en verrassend, maar niet alle even bruikbaar zijn. Vele bladzijden lang heb ik den Schr. niet kunnen volgen zonder bij afwisseling te glimlachen en mij te ergeren. Dit ligt echter hoofdzakelijk aan de inkleeding. Was ongeveer hetzelfde gegeven op minder beslisten toon, in den vorm waarin scherpzinnig uitgedachte gissingen, uit rijke belezenheid bijeengegaarde mogelijkheden, behooren te worden voorgelegd, het zou den lezer niet afstooten, en hem meer geneigd maken tot de waardeering die het verdient. Daarom staan mijn bezwaren, naar ik zeide, dan ook op den tweeden rang. Wat verre overweegt is dit, dat de vragen goed gesteld zijn, de richting waarin de antwoorden gezocht worden de juiste is. Daarom wensch ik dit boek dan ook in veler handen. Wie zich niet laat afschrikken door wat het te veel wil geven, zal er eene nooit moeilijke, altijd tot nadenken wekkende, en in de hoofdzaak hoogst leerzame lectuur in vinden.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

Georges Espinas et **Henri Pirenne, Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre.** Tome deuxième. Académie Royale de Belgique. Bruxelles. 1909.

Eene korte aankondiging moge hier volgen van het tweede deel van de bronnenuitgave betreffende de Vlaamsche lakenindustrie, dat de heeren Espinas en Pirenne zoo gelukkig zijn geweest kortelings te hebben doen verschijnen. Behalve eenige kleine wijzigingen van practischen aard is het uiterlijk van deze publicatie gelijk aan dat van haar voorgangster. Dit deel geeft echter zoo mogelijk nog belangrijker documenten dan het vorige; daar vormden de keuren en oorkonden aangaande de draperie van Brugge het hoofdbestanddeel, hier die van Doornik en Gent, die elk ongeveer 350 bladzijden beslaan van deze royale uitgave. Verder worden ditmaal de bronnen gepubliceerd over de lakenindustrie van Deynze, Dixmuiden, Eecloo, Caprycke en Lembeke, Veurne, Ghistelle, Grammont, Halluin, Harlebeke, Hénin-Liétard, Hesdin-le-Vieux, Hondschoote en Hulst. In het geheel bevat deze bundel 384 nummers, waarvan niet minder dan 278 voor de eerste maal in het licht gegeven zijn. Vooral die van Doornik zijn van belang, daar deze stad een zeer oude draperie kan aanwijzen, die tot 1220 opklimt; in twee stukken uit dit jaar, beide van kerkelijken aard, wordt reeds over de ververs gesproken en reeds negen jaar later volgt een keur over het scheren der lakens (N⁰. 217), die de oudst bekende van de geheele Vlaamsche draperie blijkt te zijn. Over het zeer hoog ontwikkelde technisch proces van de Doorniksche industrie bezitten wij sinds korten tijd een uitvoerige monografie van een der bewerkers, den heer Espinas, waarin de verschillende onderdeelen van het productieproces helder zijn uiteengezet. Onder deze verzameling vinden wij nogmaals opgenomen het testament van den bekenden Jehan Boine Broke, drapenier te Doornik, uit het begin der veertiende eeuw, dat ons het bedrijf van dezen ondernemer uitvoerig doet kennen, en waartoe de zooeven genoemde auteur reeds vroeger in de *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* een toelichting heeft geschreven.

Van Gent weerspiegelen de stukken niet in voldoende mate het belang der draperie. Gent was een der voornaamste draperiesteden sinds het einde der twaalfde eeuw, misschien slechts door Ieperen in bloei overtroffen, maar door het verlies van vele der oudste stukken bestaat weinig gelegenheid tot nadere informatie over de beginperiode. Daarentegen is het den bewerkers mogelijk geweest uit de veertiende eeuw een overvloed van materiaal bijeen te brengen, zoodat de geschiedenis van de Gentsche lakenindustrie, die reeds herhaalde malen geschreven is, thans vollediger kan behandeld worden dan tot heden mogelijk was. De bewerkers hebben aan de uitgave der Gentsche stukken tevens waardevolle statistische gegevens toegevoegd over verschillende onderdeelen van de industriëele verhoudingen; zoo wijs ik op de gegevens omtrent de leerknapen en wevers omstreeks 1350, het aantal drapeniers in 1362 (± 275). Ook de stadsrekeningen geven in dit opzicht hoogst interessante gegevens (nos. 436, 469 en Appendix E). De bewerkers komen tot de conclusie, dat omstreeks het midden van de veertiende eeuw niet minder dan 4500 wevers te Gent werkten. Dit cijfer spreekt voldoende voor het belang der draperie. Eenige nummers betreffende den socialen toestand van de wevers en vollers besluiten deze serie, waaruit de conclusie getrokken wordt, dat het overgroote deel dezer arbeiders tot de paupers behoorde.

De draperie van Hondschoote, die omstreeks het jaar 1600 een belangrijken invloed heeft gehad op de Hollandsche nijverheid, is slechts door één document vertegenwoordigd; haar eigenlijke bloei dateert eerst uit het einde van de vijftiende eeuw onder de werking van het vrije kapitalisme.

Van Hulst zijn hier enkele stukken afgedrukt, waarbij verscheidene, die ontbreken in de uitgave van Juten, Keuren en Handvesten der stad Hulst voor de Vereeniging van oudvaderlandsch recht.

Ten slotte zou ik de algemeene opmerking willen maken, dat in het volgende deel van deze belangrijke uitgave de interpunctie meer in overeenstemming gebracht moge worden met het moderne gebruik; te veel is nog vastgehouden aan het uiterlijk van den oorspronkelijken tekst.

Amsterdam. N. W. Posthumus.

Roland et Marie Phlipon. Lettres d'amour de 1777 à 1780 publiées avec introduction, commentaire explicatif et notes par **Claude Perroud** (deux facsimilés d'écriture et un plan). Paris, Alphonse Picard et fils. 1909. (Pr. frs. 7.50).

Les lettres échangées entre Roland et Marie Phlipon avant leur mariage sont entrées à la Bibliothèque Nationale en 1888 et ont été publiées en 1896 par M. Joïn Lambert. Malheureusement cette publication est mal faite. C'est que l'éditeur de 1896 n'avait pas sous la main les précieux documents que M. Perroud a pu consulter et que d'autre part la façon de travailler de M. Joïn Lambert ne saurait être comparée à la sûreté de méthode, à la conscience, qui caractérisent tous les écrits de l'ancien recteur de l'université de Toulouse. Sans contredit, M. Perroud est en ce moment l'historien le mieux informé et le plus competént pour tout ce qui concerne Madame Roland. Notons en passant qu'outre un grand nombre d'articles de revue et d'études consacrés à celle qu'on appellera plus tard „la Circé de la Gironde", l'éminent savant a publié en 1901 les lettres de Madame Roland postérieures à son mariage, tandis qu'en 1905 il a donné une édition définitive de ses Mémoires. Personne n'était plus qualifié que M. Perroud pour mener à bonne fin l'édition des lettres d'amour de Roland et de Marie Phlipon.

Disons tout de suite que le savant éditeur a merveilleusement réussi à présenter ces lettres au grand public. Non seulement il a déterminé avec une rare sagacité et une scrupuleuse exactitude les dates des lettres, ce qui était d'autant plus difficile que la plupart ne portent pas de date et que beaucoup ont été erronément numérotées par les correspondants eux-mêmes, mais afin de ne leur rien laisser perdre de leur saveur, même pour le lecteur non initié, M. Perroud y a intercalé, toutes les fois que la clarté du récit l'exigeait, des extraits ou des analyses de lettres écrites à d'autres correspon-

dants. Au besoin, il a fait précéder chaque lettre d'une courte analyse, la reliant aux précédentes et marquant les péripéties les plus intéressantes. Ainsi nous pouvons suivre au jour le jour pendant les quatre années qui précèdent le mariage de Roland, le développement de cette tragédie bourgeoise, où deux figures historiques de premier plan se montrent à nous, telles qu'elles sont, sans qu'aucun repli de leur âme puisse se dérober à nos regards.

En lisant cette correspondance intime, où les amoureux ont épanché tous les secrets de leur coeur et de leur cerveau, on s'explique qu'il se trouve des personnes assez délicates pour se formaliser de certaines indiscrétions de l'histoire; mais, par contre, quel régal pour le psychologue qui est quelque peu historien de pouvoir étudier, examiner et juger à travers cette correspondance des personnes intéressantes à tant de titres.

Sans s'écarter jamais de la sévérité de méthode, qui caractérise les historiens de l'école scientifique, M. Perroud a su donner à ces lettres l'attrait d'un véritable roman. Après avoir esquissé quels étaient les relations, les aspirations et les soucis de l'unique enfant du graveur Phlipon, dont, depuis la mort de sa femme, les affaires périclitaient à la suite d'une vie plutôt déréglée, M. Perroud nous raconte dans quelles circonstances la jeune fille fit la connaissance de Roland, qui était inspecteur des manufactures à Amiens. Celui ci qui a vingt ans de plus que Marie Phlipon, se présente chez elle de la part des demoiselles Cannet, qui l'avaient chargé d'une lettre pour leur ancienne amie de pensionnat. Bien accueilli dans la maison de Phlipon, qui, au point de vue de sa fille, croit pouvoir considérer ce grave fonctionnaire comme une personne sans conséquence, Roland se plaît si bien dans la société de Marie Phlipon, dont le jugement, l'esprit et la culture l'étonnent et le charment, qu'en 1777, quand il va faire un voyage en Italie, il lui laisse en dépôt ses manuscrits „desquels elle demeurait maîtresse, s'il lui arrivait malheur". Pendant son voyage, Roland écrit très rarement, elle se croit oubliée, et seule avec ses cruels soucis domestiques et en proie à une profonde détresse morale, Marie Phlipon est sur le point de se fiancer avec une des nombreuses personnes qu'elle a rencontrées dans la maison de son père, quand Roland reparaît.

C'est à partir du mois de septembre 1777, au retour de Roland d'Italie, que commence pour de bon la correspondance entre Roland et Marie Phlipon. L'éditeur a divisé cette correspondance en neuf chapîtres, qu'il intitule: 1. Le retour, 2. l'amitié, 3. les préludes, 4. la crise, 5. les beaux jours, 6. les difficultés, 7. la rupture, 8. le couvent, 9 la réconciliation.

Ces titres seuls nous renseignent suffisamment sur les phases par lesquelles passe leur amour avant d'aboutir au mariage. Le canevas de cette histoire ne s'écarte guère du type classique observé tous les jours dans la vie et éternellement renouvelé dans le roman. Aussi le grand intérêt de cette correspondance n'est il pas dans les péripities du drame. Ce qui en constitue la haute valeur, c'est, d'un côté, les sentiments élevés développés en mainte lettre où les correspondants analysent et expliquent le fond de leur âme, leur conception de la vie et de la morale et, d'autre part, la façon dont ils réagissent eux-mêmes aux événements heureux ou malheureux de leur propre existence.

Ces lettres écrites au jour le jour, sans apprêt, sous l'impression du moment, démontrent une fois de plus que les Correspondances sont et restent des documents historiques de premier ordre, tandisque, comme sources d'information, les Mémoires n'ont qu'une valeur accessoire et douteuse. Ainsi, dans ses Mémoires, Madame Roland croit pouvoir affirmer e. a. qu'en épousant Roland elle n'a fait qu'un mariage de raison. Or, on n'a qu'à lire les lettres qu'elle adressait 15 ans auparavant à Roland pour se rendre compte qu'elle éprouvait pour lui des sentiments enthousiastes et passionnés. C'est qu'en 1793 la désillusion avait fait son oeuvre. Quand la malheureuse femme de Roland rédigeait ses Mémoires, elle ne pouvoit plus douter de la nature des sentiments que lui inspirait Buzot. Alors sa nouvelle passion la possède, la domine à tel point que le souvenir même du passé s'est effacé de son coeur et de son esprit.

En publiant ces lettres d'amour, M. Perroud a rendu un signalé service aux études historiques. Les historiens ne pourront se dispenser de lire cette admirable correspondance, qui, mieux que toutes les études, leur apprendra jusqu'à quel degré le ministre Roland a pu se laisser inspirer et diriger par sa femme et dans quelle mesure celle-ci a pu exercer de l'influence sur le parti qui s'etait groupé autour de son mari. Présentée comme elle l'est, avec tout l'agrément et tout l'attrait du roman, cette correspondance ne saurait manquer d'intéresser aussi le grand public. Il y trouvera tous les éléments d'une intrigue palpitante, d'une oeuvre de profonde psychologie, qui offre l'inestimable avantage d'être une histoire vraie, un roman vécu par deux personnages dont les moindres pensées, paroles ou actes ne sauraient pas ne pas l'intéresser.

La figure de Roland, telle qu'elle nous apparait dans cette correspondance, n'est pas des plus sympathiques. Certes, c'est une nature probe, noble, aux idées généreuses et élevées, mais quel amoureux maussade et grincheux. Avec cela, une âme bourgeoise, manquant de fermeté, redoutant à l'égal d'un malheur le moindre éclat où il pourrait être mêlé. On comprend qu'un tel homme n'était pas de taille à lutter contre des audacieux de la trempe des Danton. Les lettres de Marie Phlipon nous font voir une femme énergique, fière, d'un jugement droit et ferme. Par contre, elle est raisonneuse, — elle reconnaît dans une de ses lettres qu'elle n'a jamais erré qu'à force de raisonnements — d'une habileté qui frise la ruse et d'une sincérité quelque peu suspecte. Mais quelle admirable épistolière!

Cette correspondance n'a qu'un seul défaut; elle n'est pas complète. On devine qu'il y manque des lettres importantes. Heureusement ces lacunes sont presque toujours combleés par l'éditeur, qui par une petite note, un renseignenent opportun, une citation empruntée à un autre document, réduit à un minimum la déception éprouvée par le lecteur.

Par cette publication faite avec une sûreté de méthode, une conscience, une intelligence qu'on ne saurait trop louer, le savant éditeur n'a pas seulement rendu un

éclatant service à l'histoire de Madame Roland et de son époque, mais il a prouvé en même temps que la publication de pareils documents est un travail de premier ordre, et ne peut être bien faite que par des historiens d'une érudition solide, précise et variée.

Maestricht. Henri Houben.

Dr. Carl Dönges, Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg (Veröffentlichungen des Hist. Vereins zu Dillenburg, 5). Dillenburg, Weidenbach. 1909. (Pr. M. 3; geb. M. 4).

De conservator van den Willemstoren te Dillenburg bracht hier uit gedrukte werken en archivalia een menigte aanteekeningen bijeen betreffende prins Willem — dien ook hij laat „zwijgen" — en zijne familie. Hij illustreerde het geheel met een aantal authentieke portretten van den Prins en de zijnen, zelfs van Rubens' moeder, de vrouw van den „gunsteling" van Anna van Saksen. Het Haagsche Huisarchief, dat te Wiesbaden en dat te Biebrich leverden hem een aantal onuitgegeven stukken, waarvan hij er eenige in de bijlagen afdrukt. Zij betreffen vooral de verhouding, met name de financieele verhouding, van den Prins tot zijn stamland, waar hij zijne vroege jeugd doorleefde, van 1567 tot 1572 eene wijkplaats vond en steeds steun voor zijne ondernemingen heeft gezocht en gevonden. Het is er den bewerker om te doen deze intieme betrekkingen duidelijk te doen uitkomen, ten einde te bewijzen, dat de daden van den Prins met zijn afkomst en zijn familiebetrekkingen in nauwen samenhang staan, dat „ohne Gottes Hülfe und die Unterstützung des Hauses Dillenburg die Sache Wilhelms und der Niederlande verloren gewesen wäre" (S. 30). Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat in deze laatste uitspraak veel waars is, ofschoon het natuurlijk niet te zeggen valt, wat er zou gebeurd zijn, wanneer Dillenburg niet gesteund had. Over 's Prinsen jeugd vernemen wij zoo goed als geen nieuwe bijzonderheden, een enkele maar weinig belangrijke over zijne reizen daarheen tusschen 1557 en 1563. Belangrijker zijn de aanwijzingen over de periode 1567 tot 1572, waarbij de schrijver de beteekenis van de „Vestung zue Dillenburg" voor den Prins in deze jaren duidelijk doet uitkomen en tevens laat zien, welke opofferingen de familie zich in dien tijd heeft moeten getroosten zoowel ten behoeve van het onderhoud der prinselijke familie als ten behoeve van de uitrusting voor de beide groote veldtochten naar de Nederlanden. Voornamelijk „hingebende selbstlose Unterstützung seines Dillenburger Stammhauses" stelden hem tot deze veldtochten in staat en de schrijver rekent met behulp van archivalische gegevens uit, hoe hoog de daartoe bijeengebrachte geldsommen wel gestegen zijn: verpanding en verkoop van goederen, zilverwerk en kleinoodiën speelden daarbij een aanzienlijke rol zooals met cijfers wordt aangetoond; Frankfort, Augsburg, Straatsburg, Spiers, Heidelberg, Leipzig, Brunswijk, Venetië zelfs leverden het benoodigde geld, dank zij vooral de groote werkzaamheid van Jacob Schwartz, den raad van graaf Jan, die zelf zich ook de grootste moeite gaf en met zijne broeders het eene ambt na het andere van zijn stamland verpandde. Reeds in 1574 was de som, die prins Willem aan graaf Jan schuldig was, tot 425000 gulden gestegen; in 1577 stelt graaf Jan de schuld op 600000 gulden tot een rente van 20000 gulden 's jaars. Na verschillende berekeningen en besprekingen is bij accoord van 1594, in Den Haag gesloten, de schuld bepaald op 645000 carolus gulden, binnen 10 jaren door de Staten-Generaal af te betalen; eerst in 1631 schijnt de schuld geheel afbetaald te zijn, met inbegrip van wat graaf Jan zelf te vorderen had wegens zijne uitgaven als stadhouder van Gelderland in 1578/9. Behalve de financieele beschouwingen, die van groote waarde zijn, vinden wij in het boek nog een aantal bladzijden over de persoonlijke verhouding van den Prins en de zijnen tot zijne Nassausche familie, waarbij menige aardige bijzonderheid vermeld wordt. Het geheel is een belangrijke bijdrage tot de kennis van 's Prinsen geldelijke en familiegeschiedenis. De Bijlagen geven vooral veel stukken van financieelen aard benevens die over het voorhanden zilverwerk en de kleinoodiën; deze laatsten en die over de krijgskosten van 1568 en volgende jaren benevens de eindrekening van graaf Jan zijn hoogst merkwaardig.

Leiden. P. J. Blok.

Alfred von Domaszewski, Abhandlungen zur römischen Religion. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 6; geb. M. 7).

Een werk bestemd non convivis sed coquis. Het is zware kost maar met veel talent toebereid. Elk artikel getuigt van een verbluffende geleerdheid, van het beheerschen der tienduizenden inscripties, zooals dat de bewerkers van het Corpus, een Mommsen of O. Hirschfeld, pleegt te kenmerken. Daarbij een verfijnd combinatievermogen. Eenigszins kregel stemt de korte, apodictische toon, waartoe echter iemand als von Domaszewski volkomen gerechtigd is en die ons in elk geval onnoodige en omslachtige redenaties spaart.

De lezer houde het mij ten goede, dat ik alleen die verhandelingen kortelijks releveer, die mij bijzonder geboeid hebben of tot tegenspraak geprikkeld. Alle te bespreken zou trouwens de beschikbare ruimte niet gedoogen.

I. *Die Tierbilder der Signa.* Deze *Tierbilder* zijn de teekenen van den dierenriem. De keizers plachten aan de door hen geformeerde of gereörganiseerde legioenen hun eigen *Nativitätsgestirn* (zoo Augustus den steenbok) als een soort van wapen te verleenen. v. D. gaat bij zijn volkomende klemmende bewijsvoering uit van Fasti III, v. 109 volgg. Regel 113—114:

Non illi caelo labentia signa tenebant,
sed sua: quae magnum perdere crimen erat,

zijn inderdaad alleen te begrijpen, als men met v. D. aanneemt, dat Ovidius met *signa* zoowel de teekenen van den dierenriem als de wapens der legioenen op het oog heeft.

III. *Neptunus auf lateinischen Inschriften.* Neptunus is voor het volksgeloof niet de god van de zee maar van de bronnen.

IV. *Tempestates.* Dit zijn de goddelijke wezens, die op zee redding brengen.

V. *Die politische Bedeutung des Traiansbogens in Benevent.* Zeer belangrijk artikel met kleine, maar duidelijke

photo's geïllustreerd. Het verband tusschen de zes reliefs aan den stadskant wordt m. i. overtuigend aangetoond en elk relief afzonderlijk scherpzinnig en plausibel verklaard. Zij stellen voor, hoe goden en menschen te Rome den keizer bij zijn terugkeer uit het Oosten begroeten en hoe hij daar zijn onderdanen weldaden verleent. In de zes reliefs aan de landzijde worden 's keizers groote daden in de provincies verheerlijkt. De reliefs in den doorgang, die de bewoners van Beneventum dagelijks passeerden, stellen voor de stichting van een *alimentatio*, waarvan ook zij waarschijnlijk profiteerden, en het offer door Trajanus ter plaatse gebracht, toen hij de stad verliet om zich naar het oorlogsterrein in Azië te begeven. Ongetwijfeld is het werk, hier door v. D. geleverd, bijzonder knap, maar toch gaat hij nu en dan te ver in zijn pogen om voor alles een oplossing te vinden. Zoo staat op fig. 14 een man in de *paenula* gedost, zonder een spoor van wapenrusting, in vrij beteuterde houding voor den keizer. Volgens v. D. is het een afgeëxerceerd soldaat, die „in stramme Haltung" door den *centurio* wordt gepresenteerd!

VI. *Der Panzerschmuck der Augustusstatue von Primaporta*. Het komt mij weinig aannemelijk voor, dat de figuur, die de *aquila* uit de hand van den Parth in ontvangst neemt, Mars ultor zou voorstellen. Volgens v. D. wordt dit bewezen door *jene göttliche Umgebung, in welche einen Menschen zu stellen für das ware und feine religiöse Empfinden des Kaisers eine Blasphemie gewesen wäre*. Maar dan de Parth? v. D. redt zich uit de moeilijkheid door in een noot op te merken, dat die het heele Parthische volk voorstelt. Kan datzelfde echter niet even goed op zijn vis à vis in Romeinsche rusting worden toegepast?

VII. *Silvanus auf lateinischen Inschriften.* Hier toont zich v. D. in zijn volle kracht. Meesterlijk weet hij de steenen te laten spreken. Het karakter van den god, die uit Rome's oertijd stamt, ziet men langzamerhand onder invloed van tijd en plaats zich wijzigen. Met gerechtvaardigden trots besluit de schrijver: *So gewährt der Kult des Silvanus in allen Stufen seiner Entwicklung historische Erkenntnis, die Licht wirft auf das Entstehen, Werden und Vergehen römischen Wesens.*

IX. *Die Familie des Augustus auf der Ara Pacis.* De prachtige reliefs stellen (zoo v. D.) den stoet voor, die in het jaar 13 v. Chr. de plaats wijdde, waar het altaar zou verrijzen. Bij het identificeeren der verschillende personen verloochent v. D. zijn kennis en vindingrijkheid niet. Eén ding blijft vreemd. Tiberius ziet (zoo v. D.) met een blik vol liefde naar Vipsania Agrippina, met wie hij in 13 v. Chr. verloofd was. Toen echter het altaar in 9 v. Chr. werd opgericht, had hij haar, zeer tegen zijn zin, op bevel van Augustus verstooten en was sinds een paar jaar met Julia getrouwd. Noch Augustus noch Tiberius zal er zeker erg op gesteld zijn geweest aan dit vroegere huwelijk te worden herinnerd.

XIII. *Die Schutzgötter von Mainz* en XIV. *Die Juppitersäule in Mainz.* Twee in Mainz gevonden monumenten worden behandeld. Het laatste, dat geheel in stukken lag, is in het Mainzer museum weer in elkaar gepast. v. D. bespreekt achtereenvolgens de op de zuil afgebeelde goden en bewijst daardoor tevens, dat de reconstructie juist is. Het voorbeeld voor die zuil stond, zoo meent hij, in Marseille. Een beetje kras is het wel, dat hij nagenoeg alleen afgaand op de getuigenis van Strabo, dat in Samos de trias Zeus, Athene, Herakles vereerd werd, hetzelfde ook voor Marseille aanneemt.

XVII. *Dei certi und dei incerti.* Een heldere uitleg wordt gegeven o. a. van het zoo lastige begrip *numen* en het *indigitare*. Men beweegt zich hier onder de meest bevoegde leiding op het zoo moeilijke terrein van den primitieven Romeinschen godsdienst. Het slot van het artikel lijkt mij bedenkelijk: *Das Werden und Weben der römischen Welt von Numina kann man im Bilde des Entstehens dieser körperlichen Welt anschauen.* Dit wordt dan verder uitgewerkt. Onwillekeurig denkt men aan Taine: *L'assimilation des recherches historiques et psychologiques aux recherches physiologiques et chimiques, voilà mon objet et mon idée maîtresse* (Revue des deux mondes 2 Jan. 1904, p. 106). Maar heeft de wetenschap dit standpunt al niet lang verlaten?

XVIII. *Die Festcyclen des römischen Kalenders.* In bijna alle maanden groepeeren zich de oud-Romeinsche feesten om één hoofdfeest.

XXII. *Die politische Bedeutung der Religion von Emesa.* Welk een grooten invloed de Syrische dames uit het priesterhuis van Emesa tijdens de Severi op de regeering van het rijk hebben uitgeoefend, is bekend genoeg. v. D. weet uit de erg lacuneuse overlevering betreffende dit tijdperk en den lateren keizertijd nog allerlei te voorschijn te halen, waardoor duidelijk wordt bewezen, hoe verschillende, schijnbaar politieke, gebeurtenissen in Noord-Syrië inderdaad verband houden met den zonnedienst van Emesa en zijn priesterschap. In deze verhandeling herhaalt v. D. p. 209 de bewering, vroeger reeds geuit in zijn: *Die Religion des römischen Heeres*, dat Juppiter Dolichenus door Elagabalus tot beschermgod der *auxilia* werd verheven. Toen ik voor mijn dissertatie de gegevens omtrent dezen god verzamelde, heb ik daarvan geen spoor kunnen ontdekken en evenmin pleiten later gevonden monumenten voor die stelling. Ook met schrijver's meening, dat de naam *Bassianus*, door Caracalla, Elagabalus en Alexander Severus gedragen, eigenlijk *Basianus* moet luiden en afgeleid is van *Basus*, dat dan een oostersche priestertitel zou zijn, kan ik mij niet zonder meer vereenigen. In de twee inscripties, waarop v. D. zich beroept, is het ongetwijfeld mogelijk, dat het woord die beteekenis heeft. Maar er bestaan ook inschriften, waar *Basus* hoogstwaarschijnlijk eenvoudig een naam is.

Over het voorlaatste opstel XXIII. *Die Triumphstrasse auf dem Marsfelde* zou ik nog verschillende opmerkingen kunnen maken; het behoort, naar het mij voorkomt, niet tot de beste. Maar ik ben bang, dat deze aankondiging toch al reeds tot een onbescheiden lengte is uitgedijd. Laat ik daarom eindigen met een woord van dank aan den geleerden schrijver, dat hij de hier en daar verspreide stukken, om hun methode en resultaten zoo bij uitstek leerzaam, meer onder ieders bereik heeft gebracht. De firma Teubner had wel voor een steviger band mogen zorgen.

Middelburg. A. H. Kan.

Dr. E. Graf von Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmels. Mit 2 Tafeln und 122 Abbildungen (Separatabdruck aus der Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins Band XXX (1907) u. (1908). XXXI Leipzig, in Kommission bei K. Baedeker. 1908.

Om gezondheidsredenen vertoefde graaf von M. vrij langen tijd in 't Karmelheim, doch zijn verblijf aldaar blijkt in allen gevalle geen ligkuur te zijn geweest, want hij heeft den Karmel in alle richtingen doorkruist, schier al het merkwaardige van verleden en heden opgemerkt, opgeteekend en voor zoover doenlijk gephotographeerd, zoodat zijn boek voor den belangstellenden lezer — en hun getal zal om de grootsche herinneringen daaraan verbonden niet zoo gering zijn — een uitnemende gids is; ik herhaal echter „voor den belangstellenden lezer", want anders brengt deze de lectuur wsl. niet ten einde — het boek telt nl. niet minder dan 349 bll. Trouwens het was den auteur er om te doen „ein möglichst vielseitiges Bild des Karmels und seiner Bewohner zu geben" en hij is daarin dan ook wel geslaagd. Een overzicht van den inhoud moge den lezer overtuigen en diens belangstelling wekken.

Deel I. „Allgemeiner Theil", 95 bll. bevat *A.* Sprachliche Vorbemerkung. *B.* Geographische Lage. Orographisches und Hydrographisches. *C.* Geologisches. *D.* Klimatisches. *E.* Flora. Wilde und Kulturpflanzen. *F.* Fauna. Wilde Fauna und Nutztiere. *G.* der Mensch. *a.* die Rasse; *b.* die Religion; *c.* die Kultur, Wirtschaftliches, Privat und Familienleben, Volksglauben und Festlichkeiten, Poesie, Beziehungen der Dörfer unter einander; *d.* Verwaltung, Staatliche und Gemeinde-Organe, Die Dörfer und die Flureinteilung.

Folkloristischer Anhang zum ersten Teil.

Deel II. Spezieller Teil, van bl. 96—344, bevat de afzonderlijke beschrijving van de talrijke dorpen, gehuchten, bergtoppen, Wadis, Bronnen, Ruïne's enz. van het uitgestrekte gebied van den Karmel, dat een rechthoekigen driehoek vormt, waarvan de zijden ongeveer 23 Kilometer en de hypotenuse 34 K.M. lang zijn.

In de voorrede verklaarde de auteur zelf dat streng wetenschappelijke „Durcharbeitung" der stof vanwege het gemis der noodige hulpmidddlen met name eener Bibliotheek hem niet mogelijk is geweest — wat echter niet wil zeggen dat de waarnemingen en opmetingen niet nauwkeurig, of de gevolgtrekkingen niet wel overwogen zouden zijn. Maar meermalen kwam de S. voor bijzonderheden te staan waarover hij wegens 't ontbreken van de vereischte wetenschappelijke werken niet tot zekerheid kon komen en dus geen beslissend oordeel kon uitspreken.

Een zeer duidelijke terreinkaart van 1 : 63360, waarop elk dorpje en elke weg en elke bron, spelonk, ruïne enz. is aangegeven verhoogt het gemak der lezing niet weinig — en de 122 toegevoegde photographieën hebben de verdienste op de rechte plaats te zijn aangebracht.

Het algemeene deel schijnt ons het meest belangwekkend. De betrouwbare teekening van cultuur en cultus der bewoners heeft geen geringe waarde. Wat het laatste aangaat heeft ook v. M. dezelfde ervaring hier opgedaan, als S. I. Curtiss in Noordel. Palestina en Syrie, nl. dat bij Christenen en Mohammedanen beiden allerlei overblijfsels van Presemitic Religion in hun godsdienstige opvattingen en gebruiken nog te herkennen zijn; door ze te dulden en te wettigen, hoezeer ze feitelijk met het wezen van den Islam in strijd zijn, dragen zij nu een officieelen stempel, maar in den grond komt hun oorspr. karakter nog duidelijk uit — vgl. op blz. 69 vv. de beschrijving van „heilige boomgroepen", „heilige graven", „heilige personen" en op blz. 75 v. de beschrijving van het offer (*d*ebiha) en de gelofte (ne*d*r).

Ook voor vergelijkende taalstudie en eigenaardigheden van het spraakgebruik biedt de S. tamelijk veel; hij geeft een aantal zegswijzen, spreekwoorden, spelrijmpjes, bruilofts- en klaagliederen; te betreuren echter is, dat hij dit alles gewoonlijk niet in Arabisch schrift, maar met onze gewone letter getranscribeerd geeft, zoodat nu, anders gemakkelijk te herkennen, woorden soms vreemd aandoen.

Het tweede deel bevat wel zeer veel wetenswaardigs, doch geeft meer particularia; en daaronder uitvoerig de geschiedenis der verschillende ruïnes, burchten en kloosters uit den tijd der Kruistochten tot op den huidigen dag. Interessant is de photo van een in Samaritaansch schrift met het Sjema van Deut. VI : 4—9 beschreven gevelsteen, door v. M. te es-Sindiane gevonden. Dr. Schröder heeft er op blz. 340 vv. een bijschrift bijgegeven; zeer oud acht hij de inscriptie niet, ze moet dateeren van vóór de 12e eeuw onzer jaartelling. Voorts vond de S. allerlei monumenten, waarvan de dateering tientallen van eeuwen uiteenloopt, als grafspelonken, megalithen, Cyclopische muren van zeer ouden datum naast allerlei, klein en groot, dat aan de Kruisvaarders herinnert. Voor de kennis van den tegenwoordigen staat van den Karmel, die zeker even als geheel Palestina een nieuwe toekomst te gemoet gaat, is dit werk, gelijk het bedoelde te zijn, hoogst belangrijk, en wien 't mag gebeuren den Karmel zelf te bezoeken, moet niet verzuimen zich rustig door Dr. E. v. M. te laten voorlichten.

Groningen. L. H. K. Bleeker.

Philon, Commentaire allégorique des saintes lois après l'oeuvre des six jours, texte grec, traduction française, introduction et index, par **Emile Bréhier.** Paris, A. Picard et Fils. 1909. (Pr. fr. 3.50).

Dit handig 12° boekje maakt deel uit van een reeks „Textes et documents pour l'Étude historique du Christianisme". De hrn. Hemmer en Lejay hadden de uitgave moeilijk aan een bekwamer hand kunnen toevertrouwen dan die van Dr. Bréhier, wiens studiën over Philo hun plaats met eere innemen (Idées philosophiques et religieuses de Philon, Paris 1908, en Massebieau et Bréhier, Chronol. d. l. vie et des oeuvres de Philon in de *Rev. de l'Hist. d. Rel.* 1906). De inleiding geeft een beknopt en helder overzicht van Philo's leven (I), een beredeneerde ontleding van den inhoud (II), ten slotte een kort woord over text en vertaling (III).

Indien Philo tot de gymnasiumlectuur behoorde, zou men deze uitgave kunnen karakterizeeren als een zeer bruikbaar schoolboek. Dat is ook de bedoeling dezer boekjes. „Malheureusement les collections patristiques

sont difficilement abordables aux étudiants, aux érudits, aux prêtres laborieux en dehors des grandes villes; le format des collections n'en permet guère l'usage dans les cours et conférences. Les textes grecs sont souvent difficiles à comprendre et la traduction latine qui les accompagne d'ordinaire ne les éclaircit pas toujours. Afin d'obvier à ces divers inconvénients, nous avons entrepris de publier (cette) collection ... qui a pour but de mettre sous les yeux les textes originaux auquels il faut toujours revenir quand on veut faire un travail solide ... Les directeurs de la collection s'interdisent de faire un travail critique. Ils reproduiront le meilleur texte connu (h. l. *Cohn & Wendland* I pp. 61—169) en l'accompagnant d'indications sur l'état de la science et sur les progrès qui peuvent rester à accomplir."

Onder deze voorwaarden heeft Dr. B. zijne uitgave bewerkt. Het resultaat is een zeer praktisch en oriënteerend boekje. Een enkele maal vindt men onder aan de bladzijde een verwijzing naar Nestle's belangrijke opmerkingen in den *Philologus* (1900 p. 256 en Cohn's repliek, *ib.* p. 524). Gewoonlijk betreffen echter deze noten de verklaring van den text door parallellen uit de oudheid. Ook dit gedeelte der uitgave is evenals de vertaling meestal zeer te roemen; alle overbodige geleerdheid ontbreekt, terwijl het gegevene kort, precies en zakelijk is gehouden. Somtijds iets te kort: b.v. I, 1: Οὔτε δὲ νοῦν τὸν ἄτομον οὔτε αἴσθησιν τὴν ἐν μέρει πέρας εἰληφέναι φησίν, ἀλλ' ἰδέας, τὴν μὲν νοῦ, τὴν δὲ αἰσθήσεως· συμβολικῶς μὲν γὰρ τὸν νοῦν οὐρανόν, ἐπειδὴ αἱ νοηταὶ φύσεις ἐν οὐρανῷ κ. τ. λ. = Mais ce n'est pas l'intelligence individuelle ni la sensation individuelle dont il dit qu'elles ont pris fin, mais les idées, celle de l'intelligence et celle de la sensation; symboliquement il appelle l'intelligence ciel, parce que *les natures intelligibles sont dans le ciel* etc. Hierbij noteert Dr. B.: „Ces natures intelligibles sont *les astres*, qu'il ne faut pas confondre avec les êtres intelligibles dont l'auteur parle tout de suite après et qui sont les idées". Leest men zoo iets dan is men dankbaar doch niet voldaan. Met geen woord wordt hier melding gemaakt van de beteekenis der planeetgeesten en dergl. in het godsdienstig syncretisme van Philo's dagen. De φωστῆρες, στοιχεῖα, σώματα ἐπουράνια waren van de grootste beteekenis voor de astrologie — en, wie zal nauwkeurig bepalen welke beteekenis de astrologie had voor 't praktisch godsdienstig leven? Eusebius (Praep. ev. IX, 17[8.9]) b.v. deelt mede, dat „Henoch" door ἄγγελοι θεοῦ in de astrologie is ingewijd. Wie de apocryphe Joodsche en Oud-christelijke geschriften kent, zal toegeven, dat Philo's νοηταὶ φύσεις de theoretische, „wetenschappelijke" vertegenwoordigers zijn van een gedachtenwereld, wier zonderlinge spelingen ons dikwijls aandoen als de hersenschimmen van een krank brein — doch op de populaire levensopvatting wierp dit demonisme een schaduw, die ook over menige bladzijde van het N. T. henenglijdt.

Waarom dan, zoo vragen we in dit verband, heeft Dr. B. zich onthouden van verwijzingen naar het N. T. en de Oudchrl. geschriften? Mij dunkt het feit, dat de „directeurs de la collection... refusent de se mêler à aucune polémique religieuse" is hiervan geen voldoende verontschuldiging. Laat ik de hand mogen leggen op één passage: ἑ 8[5] lezen we van de Joden: ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσιν τῶν ἐπουρανίων καθὼς κεχρημάτισται Μωϋσῆς μέλλων ἐπιτελεῖν τὴν σκηνὴν (volgt een verwijzing naar het „type" van den tabernakel, volgens Exodus, aan Mozes op den berg getoond). Op diezelfde geschiedenis wendt Philo III, 31 sq. zijn allegorische kunstvaardigheid aan. Als punt van uitgang kiest hij den naam van den bouwmeester des tabernakels: Ἑρμηνεύεται οὖν Βεσελεὴλ ἐν σκιᾷ θεοῦ· σκιὰ δὲ θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ ἐστιν ... Αὕτη δὲ ἡ σκιὰ καὶ τὸ ὡσανεὶ ἀπεικόνισμα ἑτέρων ἐστὶν ἀρχέτυπον· ὥσπερ γὰρ ὁ θεὸς παράδειγμα τῆς εἰκόνος ἣν σκιὰν νυνὶ κέκληκεν κ. τ. λ. Zulke draden laten zich meer uitspinnen, zonder dat men zeggen kan of de allegorische begrippen en beelden, die men aan weerskanten vindt, direct ontleend zijn of wel voortkomen uit een populair fond van allegorische schriftverklaring, waarboven Philo als „wetenschappelijk" man, Paulus en anderen als godsdienstige persoonlijkheden hoog uitsteken. Hoe uitnemend en aanbevelenswaardig deze bewerking van Philo's Legum allegoriae dan ook zij, een ding van groot belang missen wij in de noten: op den achtergrond figureeren n.l. meest gestalten als Plato, Plutarchus, Seneca e. a., doch de groote massa met haar leven en vreezen blijft onzichtbaar. Philo is hier wel met de „wetenschap", doch *te weinig met het geestelijk leven zijner dagen* in verband gebracht. Dit is een „progrès qui reste encore à accomplir", Moge de zeer bekwame uitgever zooveel vreugde van zijn degelijk werk beleven, dat in een tweede oplage deze lacune door hem worde aangevuld.

Heemse. J. de Zwaan.

De Heiligen in de Kunst. Hunne legenden, attributen en symbolen, alphabetisch gerangschikt. Naar het Engelsch van **Margaret E. Tabor**, door **H. F.** Met vier illustraties. Deventer, Ter Braak; Amsterdam, Van Langenhuysen. 1909. (Pr. *f* 1.30; geb. *f* 1.75).

Een handig boekje, dat uitstekend beantwoordt aan het doel waarvoor het geschreven is, om nl. bezoekers van kerken en musea spoedig op de hoogte te brengen van de beteekenis der voorstellingen uit Heiligenlevens, welke zij in allerlei vormen der beeldende kunst te zien krijgen. De namen der Heiligen zijn alfabetisch gerangschikt, en behalve eenige datums enz. ter oriënteering, wordt niet meer dan noodig is verteld, om de voorstellingen, welke men over 't algemeen afgebeeld ziet, te verstaan. Terecht wordt echter in de Inleiding ervoor gewaarschuwd, dat in die korte levensbeschrijvingen geen scheidingslijn getrokken is tusschen legende en historie. Dat kon ook niet, daar de voorstellingen zelve meestal door beide elementen samen geïnspireerd zijn.

Van de vier plaatjes zijn er in het exemplaar, dat mij werd toegezonden, minstens drie verkeerd ingeplakt. Het plaatje van Hieronymus staat bij het levensverhaal van Caecilia; Ursula bij dat van Hyacinthus en Petrus bij dat van Paulus. Bij dit laatste zij tevens opgemerkt, dat het plaatje niet Petrus den Apostel, maar den Dominicaan Petrus Martyr († 1252) voorstelt. Het vierde plaatje, St. Christophorus, staat tegenover het titelblad, dus ook „buiten mededinging".

Hier en daar stootte ik op een kleine onnauwkeurig-

heid. Blz. 81 wordt Franciscus de Paula († 1507) genoemd de stichter der „Minderbroeders”. Dit moet zijn „Miniemen” (Fratres minimi), want de Minderbroeders (Fratres minores) zijn 300 jaar vroeger (1210) door Francisus van Assisi gesticht. Van Antonius van Padua († 1231) vind ik blz. 27 vermeld, dat hem, „terwijl hij predikte over de Incarnatie, het Kind Jezus verscheen en op zijn boek stond”. De zaak ligt anders. De legende zegt, dat Antonius bij een edelman zijn intrek had genomen, en dat deze, 's nachts licht in Antonius' kamer ziende, heimelijk tot de ontdekking kwam, dat het Kind Jezus zich bij hem bevond. Op schilderijen wordt dan ook de edelman wel eens op den achtergrond afgebeeld, zijn gast bespiedende.

Maar deze kleinigheden doen aan de hoofdstrekking van het boekje niets af. Het is en blijft een practisch en nuttig werkje, welks handig gebruik nog bevorderd wordt door een alfabetische lijst van symbolen en attributen en een andere lijst van Beschermheiligen.

Woerden. P. fr. Bonaventura Kruitwagen. O. F. M.

Dr. Rudolf Hübner, Grundzüge des Deutschen Privatrechts. Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchh. 1908. (Pr. M. 12.50; geb. M. 14).

Het boek, waarvan hier een korte aankondiging volgt, geeft een historische behandeling van het Duitsche privaatrecht. „Deutsches Privatrecht” dus niet in den zin, die veelal daaraan wordt gehecht, van dàt deel van het hedendaagsche recht, dat niet van Romeinsche herkomst is. Geschreven voor akademisch onderwijs in de eerste plaats, sluit het zich aan bij de colleges, die aan Duitsche universiteiten onder dezelfde benaming worden gegeven en die bestaan uit een uiteenzetting van ieder rechtsinstituut eerst naar het Germaansche, het inheemsche recht, daarna naar het Romeinsche recht, om vervolgens de meerdere of mindere samensmelting van beide na te gaan — zoo deze althans bestaat, en niet òf het een óf het ander, na de receptie van het Romeinsche recht, òf gelden blijft òf gelden gaat —, terwijl ten slotte op het geldende recht de aandacht wordt gevestigd. In verband met deze historische behandeling der stof wordt dan nagegaan of het geldend recht in zijn kern Germaansch is dan wel Romeinsch. Voordeelen geeft een dergelijk college hierdoor, dat ongetwijfeld op deze wijze de historische draad één geheel blijft en het historisch deel van uit een practisch oogpunt tot zijn recht komt. Bezwaar geeft het hierdoor veelal gewild verknippen van het geldend recht in twee deelen, òf Germaansch òf Romeinsch. Te dikwijls om deze scheiding streng door te voeren is uit beide iets nieuws gegroeid of komen beide overeen. Gelijke behandeling der stof geeft ook dit geschrift, echter is verreweg het grootste deel aan de eerste phase, het inheemsche recht, gewijd en is het andere dikwijls niet meer dan aangestipt. De beteekenis van het boek ligt dan ook in het historische deel, waardoor het voor Duitschland geeft, wat ongeveer te gelijker tijd door Mr. Fockema Andreae in zijn Oud-Nederlandsch Burgerlijk Recht aan ons land werd gegeven. De omvang van beide geschriften loopt weinig uiteen; wat de wijze van bewerken betreft, leert de lezer uit Professor Andreae's boek beter dan hier de bronnen zelf kennen, die bij Hübner — wel wat veel hier en daar — door schrijvers eigen beschouwingen op den achtergrond worden gedrongen. Daaraan danken wij echter een glashelder — ik zou willen zeggen hier en daar dichterlijk — betoog, welks inleiding de uitsluitend historische behandeling aankondigt, om te besluiten met von Savigny's bekende woorden: „eine Rechtswissenschaft, die nicht auf dem Boden gründlicher historischer Kenntnis ruht, versieht eigentlich nur Schreiberdienst bei dem Gerichtsgebrauch.”

Ik laat hier geheel rusten de vraag in hoeverre in den laatsten tijd terecht van de zijde van geachte juristen is opgekomen tegen wat huns inziens is te slaafsche navolging van de werken van Duitsche rechtsgeleerden. Over de waarde van die werken ook voor den Nederlandschen jurist kan alleen een oordeel worden uitgesproken in verband met de wijze, waarop het Duitsche boek wordt bestudeerd. Maar geschiedt dit alleen ter verruiming van blik, om kennis te maken met wat elders wordt gedacht en gedaan, dan zou ik hier den gulden regel: „Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede” willen toepassen en zie ik in de belangstelling in den Duitschen arbeid een inderdaad verblijdend verschijnsel. Dat overdrijving en het uit het oog verliezen van de omstandigheid, dat men een werk over vreemd niet over ons geldend recht onder handen heeft, schadelijk kan zijn, wordt natuurlijk dezerzijds niet ontkend. Maar op het gebied der rechtsgeschiedenis, speciaal die der middeleeuwen, geldt in zooverre iets anders, dat wij daar werkelijk niet in allen deele met een vreemd recht te maken hebben, dat daar zeker in Duitschland voor dat land specifieke bepalingen aangetroffen worden, maar dat de hoofdlijnen, de groote beginselen, gemeenschappelijk zijn als uitvloeisel van één idee, van het bewustzijn van één stam. Zet hij, die van oud Nederlandsch recht iets meer dan een hoogst oppervlakkige kennis bezit, zich aan de lectuur van een werk als het onderhavige, hem zullen ongetwijfeld die groote algemeene lijnen in het oog vallen, en hij zal ook juist van de verschillen in het bijwerk met belangstelling kennis nemen. Vooral wanneer zooals hier de schrijver zijn onderwerp ruim opvat, en op het Fransche, Engelsche, Scandinavische en ook het Nederlandsche recht in de middeleeuwen, waar dit merkwaardige verschillen of overeenkomst toont, de aandacht vestigt. Alleen is mij niet duidelijk geworden, wat den schrijver heeft bewogen om — in trouwe navolging van tal van zijn landgenooten — het Nederlandsche recht onder te brengen bij de „Darstellungen deutscher Partikularrechte” en het recht van Frankrijk, Engeland, Scandinavië, Spanje en Italië als „verwante Rechte” voor te stellen. Is de macht der traditie hier niet wat àl te groot?

Dit ter algemeene inleiding van Hübner's werk bij Nederlandsche belangstellenden, om nu nog op enkele punten van bijzonder belang te wijzen. Op de blz. 110 tot 158 behandelt schrijver het vereenigingsrecht, waarbij hij sterk onder den invloed van Gierke staat. Bijzonder gelukkig schijnt mij hier de § over de „Markgenossenschaften” geslaagd en speciaal de veel bestreden vraag,

wie als eigenaar van de mark te beschouwen is, wordt door toepassing van de idee der Germaansche vereenigingspersoon juist beantwoord. De mark behoort aan de dorpsgenooten gezamenlijk, maar nu wil het mij voorkomen, dat de bekende vraag, of de mark een rechtspersoon is, in zooverre op een misverstand berust, dat gevraagd wordt: of een zuiver Germaansch rechtelijk instituut aan het Romeinsch-rechtelijk begrip rechtspersoon beantwoordt. Daar dit begrip in het Germaansche recht onbekend is, is de vraag eigenlijk geen vraag, maar moet zij — indien eenmaal gesteld — ontkennend worden beantwoord. Toegegeven moet echter worden, dat zij de kiemen daarvan in zich draagt, omdat die Germaansche eenheid, niet als de Romeinsche rechtspersoon een derde en afgescheiden, vreemde persoonlijkheid vormt van de haar samenstellende factoren, maar deze te zamen haar vormen. Omdat dus Germaanschrechtelijk de tegenstelling van gemeenschap en corporatie de groote scherpte mist van de Romeinschrechtelijke tegenstelling tusschen de vereeniging zonder en die met rechtspersoonlijkheid, en dus naar het eerste systeem wel, naar het tweede niet, het een zich uit het ander ontwikkelt.

In het tweede boek treffen ons bijzonder de beschouwingen over de „weer" en de inwerking daarop van het Romeinsche bezitrecht (blz. 179 vv.). Zoowel hier als bij de behandeling van het recht op roerend goed toont schrijver zich doordrongen van de waarheid, dat materieel en formeel recht niet ieder in een streng afgescheiden hokje zijn onder te brengen, maar dat tot recht begrip der zaak beide dienen beschouwd. Anders was trouwens van den schrijver van het „Immobiliarprozess der fränk. Zeit" niet te verwachten. Met name wanneer het begrip der „ideëele" weer moet worden uiteengezet is een beschouwing van het Germaansche procesrecht en van de eigenaardigheden daarvan niet te vermijden. Daardoor komt dan de bekende regel „le mort saisit le vif" behoorlijk tot zijn recht en vooral wordt duidelijk, dat voor de voortduring der weer voortduring van machtsoefening — of de mogelijkheid daartoe — niet wordt vereischt. Wordt hij, die de weer heeft, daarvan beroofd, hij wordt beschermd niet op grond van een recht, dat hij heeft verloren (de „leibliche Gewere") maar op grond van een recht, dat hij heeft (de „ideelle Gewere").

Met schrijvers beschouwingen over het eigendomsrecht (blz. 220—226) kan ik mij echter in meer dan een opzicht niet vereenigen. Voor Romeinsch en modern recht wordt aangenomen een „prinzipielle Gegensätzlichkeit zu den beschränkten dinglichen Rechten". M. i. terecht. Een andere opvatting wordt door schrijver gehuldigd voor het Germaansche eigendomsbegrip, maar het wil mij voorkomen, dat het bewijs van deze stelling in geenen deele geleverd is. Immers wanneer wij lezen, dat dit ook hieròm het geval moet zijn „weil stets die Beschränkbarkeit des Eigentumsrechts festgehalten und als mit seinem Wesen vereinbar angesehen wurde", dan geef ik dit laatste volkomen toe, maar vraag mij toch tevergeefs af wat hier tot dit „weil" aanleiding heeft kunnen geven. Het bewijst toch alleen, dat vrij eigendom en b.v. cijnsplichtig eigendom hetzelfde recht blijft, maar geenszins, dat zulks ook voor het complement van dit laatste (het cijnsrecht) het geval is. Ik geloof zelfs, dat nader bij de waarheid is wie het omgekeerde leert, dat de elasticiteit van den eigendom niet de pricipieele gelijkheid daarvan met de iura in re aliena bewijst, maar juist een kenmerkend verschil tusschen beide vormt. Ook met schrijvers beschouwingen over het wezen van het naastingsrecht (blz. 386-7) kan ik niet accoord gaan. Gelijk bekend heerscht daarover vooral strijd tusschen Laband en Heusler, bij welken laatste Hübner zich aansluit. Stelt men zich echter de zaak juist voor, dan heeft wel Laband het goed recht aan zijn zijde. In confesso is, dat het naastingsrecht der bloedverwanten een overblijfsel is van den daaraan voorafgeganen familie-eigendom van onroerend goed. Wanneer dit laatste ophoudt, wanneer niet alleen het genot, maar ook de eigendom zelf tusschen de verschillende familieleden verdeeld is, treedt in de plaats van den ouden familie-eigendom het familienaastingsrecht (retractus gentilicius). Maar dan is ook Heuslers meening, dat bij naasting de klage zich richt op het „das durch den Verkauf dem Retractberechtigten frei gewordene Eigenthum an dem Gute geltend zu machen" (Institutionen, II, 62) een anachronisme. Zoolang de familie eigenares is, is dit waar, als een der leden zonder zijne medeleden vervreemdt, maar als individueel eigendom bestaat en de eigenaar verkoopt, dan kan de bloedverwant een familie-eigendom — dat hij immers niet meer heeft en waarvoor juist zijn naastingsrecht in de plaats is getreden — niet meer geldend maken, maar de erkenning vragen van zijne bevoegdheid om het goed te naasten, om in de plaats van den kooper te treden, natuurlijk tegen overname van diens verplichtingen. En ik noem dit punt juist hier om er de aandacht op te vestigen, dat de Belgische costumen — ook die van lateren tijd — die bij de studie van het oud-Nederlandsch recht zoo dikwijls tevergeefs worden nageslagen, over dit punt veel nieuw materiaal bevatten.

Hiermede meen ik reeds te hebben aangegeven, hoe het besproken werk van den Rostockschen hoogleeraar tot hernieuwde studie aanleiding kan geven en ook in dit opzicht de kennismaking er mede de moeite rijkelijk loont.

's-Gravenhage. J. van Kuyk.

SCHOOLBOEKEN.

Wij vermelden hieronder de titels van een aantal Schoolboeken die in 1909-'10 bij de firma Wolters te Groningen zijn verschenen:

Terwey, Beginselen der Nederl. Spraakkunst, 10de dr. (*f* 1.—).
Dez., Korte Nederl. Spraakkunst, 17de dr. (*f* 0.60).
Dez., Oefeningen bij de Korte Nederl. Spraakk., 16de dr. (*f* 0.60).
Duyser, Grammatica-cursus, 4de dr. (*f* 1.—).
Koenen, Nederlandsche Dictees, 4de dr. (*f* 0.75).
Bartels, Le premier pas, I-II (*f* 0.30 en *f* 0.35).
Dez., Petit recueil de contes (*f* 0.30).
Struik en Jongejan, De Fransche Taal, I, A-B (elk deeltje *f* 0.45).
Beekman en van Goor, Oefeningen in het spreken en schrijven der Duitsche Taal, I, 11de dr. (*f* 1.—).

Dez., Duitsch Leesboek, II, 10de dr. (f 0.75); III, 7de dr. (f 1.—).
Altena, Hochdeutsche Sprachlehre, 3. Aufl. (f 0.50).
Van Poppel, Grundriss der deutschen Literaturgeschichte (f 1.—).
Leopold, Kleine deutsche Sprachschule, 7de dr. (f 1.25).
Honigh-Spitzen, Hoogduitsch Leesboek, I, 12de dr. (f 0.75); II, 7de dr. (1.—).
Van Neck, A concise history of English literature, 5th ed. (f 0.75).
Dez., Easy English prose for class-reading, 6th ed. (1.—).
Grasé, Oefeningen in de Engelsche taal, II, 12de dr. (f 1.75).
Leliveld, Engelsche Handelsterminologie (f 1.50).
Ten Bruggencate, Nieuwe Engelsche Grammatica, 3de dr. (f 1.—).
Dez., De uitspraak van het Engelsch, 5de dr. (f 0.55).
Duyser, Beknopt leerboek d. vaderl. gesch., 4de dr. (f 0.90).
Koenen en van Anrooy, Klassiek Handwoordenboekje, 2de dr. (f 0.65).
Beck en van Wageningen, Opstellen ter oefening in de Grieksche vormleer; Eerste Deel, 4de dr. (f 1.—); met daarbij behoorende woordenlijsten (f 0.60).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Gaarne vestig ik op verzoek der redactie de aandacht op Prof. White's verhandeling: „The Origin and Form of Aeolic Verse" (The Classical Quarterly III p. 291-309), waarvan een afdrukje ter aankondiging werd ingezonden. Evenals in zijn studie over de metriek van Aristophanes (vgl. *Museum* XV, kol. 126) treedt de schr. hier op als verdediger van de leer der Grieksche metrici tegenover de negentiende-eeuwsche theorie „that attempted to apply the principles that underlie modern poetry to the explanation of the undoubtedly complex rhythm of (the Aeolic) clauses". De voorbeelden worden thans voornamelijk aan Sophocles ontleend.

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

Niet minder dan vijf zware deelen tegelijk werden onlangs afgeleverd door de *Commissie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën*. Van Colenbrander's *Gedenkstukken* twee flinke deelen loopend over den tijd van Louis Napoleon met bronnen uit de Engelsche, Fransche en Pruisische archieven naast die uit het Huisarchief, het Rijksarchief en particuliere archieven hier te lande. Van Knuttel's synodale uitgave het derde deel der ook voor de cultuurgeschiedenis zoo belangrijke *Acta der Synoden* (tot 1656). Een nieuwe uitgave openen de twee statige deelen van dr. K. Heeringa over den *Levantschen handel*, waarin tal van hoogst belangrijke stukken over dat onderwerp uit Nederlandsche en Italiaansche archieven: verbalen, rapporten, brieven, staten, alles voortreffelijk toegelicht en met belangrijke aanteekeningen voorzien; ook dit deel onzer handelsgeschiedenis kan voortaan naar den eisch behandeld worden.

Het tweede deel verscheen van Brugmans en Peters' prachtwerk *Oud-Nederlandsche steden* (Sijthoff, Leiden). De heer Peters gaf hier het slot van zijn aandeel in het gezamenlijke werk: *De Nederlandsche Stedenbouw*, waarin de omstreeks 300 voortreffelijk uitgevoerde afbeeldingen en platen wederom beter voldoen dan de tekst, die nog steeds aan hetzelfde euvel blijft lijden als die in het eerste deel: fantastische geschiedbeschouwing. Met dankbaarheid zal de lezer kennis nemen van de technische opmerkingen op het gebied van kerkelijken en wereldlijken bouw.

Bij gelegenheid van het Uitgeverscongres te Amsterdam, waar officieel mededeeling werd gedaan van de aanstaande aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie, gaf de heer W. P. van Stockum Jr. een merkwaardig boek uit onder den titel *La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles*. Het is een soort van oorkondenboek met titels en platen ter illustratie van de in de openingsrede van den uitgever verkondigde stelling, dat de Nederlandsche boekhandel en drukkunst sedert 4 eeuwen zich op een aanzienlijke hoogte hebben weten te handhaven.

De aandacht mag ook hier worden gevestigd op het voortreffelijk samengestelde werk: *Nederland in de XXste eeuw* (Sijthoff, 1910), waarin onder leiding van jhr. mr. H. Smissaert een groot aantal deskundigen een overzicht hebben gegeven van de beteekenis van ons land op allerlei gebied en op dit oogenblik. Een 500 tal welgekozen platen, verzameld door den heer J. J. de Gelder, vermeerdert de aantrekkelijkheid van dit boek, dat ontstond naar aanleiding van een door Groep Nederland van het Algemeen Nederlandsch Verbond opgevat plan. De wakkere uitgevers zullen binnenkort ook een Fransche vertaling van het werk bezorgen en zoo de verspreiding van juistere denkbeelden omtrent ons land zijn geschiedenis, toestand, handel en nijverheid bevorderen.

Van het *Album Historique de la Belgique*, verzameld door de heeren Van der Linden en Obreen verscheen de tweede aflevering: *Principautés et villes* (*Essor des villes*, XIIIe siècle), wederom fraaie platen met bondigen tekst ter verklaring.

Van de *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* verscheen dl. XXXII over 1909, waarin ook de verslagen aangaande het Nederl. Inst. te Rome zijn opgenomen.

De firma Van Stockum te 's-Gravenhage wijdde aan *Onze Schuttervendels en Schutterijen* een prachtig geïllustreerd werk, waarin dr. Te Lintum den toelichtenden tekst en Hoynck van Papendrecht een aantal welgeslaagde teekeningen, sommige in kleur gaf. De reeks van 50 meerendeels naar origineelen vervaardigde platen maakt een voortreffelijken indruk en geeft een helder beeld van de geschiedenis dezer instellingen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Juin: H. Cordier, Les fouilles en Asie centrale, II. — L. Hourticq, L'art religieux de la fin du moyen âge en France, I. — P. Fabia, Sénèque et Néron.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XLIII, 4: A. Brückner, Etymologische Glossen. — W. Schulze, Ἐξοπλασία. — F. N. Finck, Arm. *eketeci*. — H. Junker, Zur Flexion der altarmenischen Demonstrativa. — T. Michelson, A note on Pāli *sunoti*. — R. M. Meyer, Bedeutungssysteme. — A. Brückner, Drei urslavische Nasalvokale. — Dez., Ein unbekannter litauischer Aesop. — J. Wackernagel, Ἄλπνιστος. — W. Schulze, Zu lit. *kandis* und *ůdas*. — Dez., Δεκαναῖα. — Dez., Ὀσταχός. — Th. Siebs, Die Zahl „vier" im Tocharischen. — A. Beer, Böhm. *putra*.

Indogermanische Forschungen, XXVII, 3-4: H. Osthoff, Zur Entlabialisierung der Labiovelare im Keltischen. — T. Michelson, The alleged word *adhigicya* in the Bhabra Edict of Asoka. — A. Thumb, Zur Aktionsart der

mit Präpositionen zusammengesetzten Verba im Griechischen. — Th. von Grienberger, Die Fragmente saliarischer Verse bei Varro und Scaurus. — K. Brugmann, Adverbia aus dem maskulinischen Nominativus Singularis prädikativer Adjektiva. — W. van Helten, Zur germanischen Grammatik. — E. Schwyzer, Osk. *ist*. — T. Michelson, Note on Pāli *brahmunā, rājūbhi*.

Mnemosyne, XXXVIII, 3: P. H. Damsté, De telo quodam. — Dez., C.I.L. I[1] 1116 X 5807. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano, CII. — P. J. M. van Gils, De nova scheda Ovidiana: A. A. I, 239-378. — J. Vürtheim, De Sophocl. Philoct. vs. 732 sqq. — L. Rank, Observatiunculae ad Phaedrum (tekstcritiek). — P. H. D(amsté), Emendatur Sil. Ital. XVII, 450. — H. v. H(erwerden), Corrigendum. — J. van Leeuwen J.F., Apollodori Chronicorum fragmenta nova? — A. G. Roos, De fragmentis nonnullis e Dionysii Halicarnassensis Antiquitatum Romanarum libris postremis. — J. J. Hartman, Annotationes criticae ad Plutarchi opera (vervolg op het art. *Mnem.* XXXVIII, 2, zie *Mus.* XVII, 396).

Philologus, LXIX, 2: F. Boll, Paralipomena, I. — L. Weber, Apollon Phytoktonos im phrygischen Hierapolis. — S. Haupt, Die zwei Bücher des Aristoteles περὶ ποιητικῆς τέχνης. — W. Capelle, Zur Geschichte der griechischen Botanik. — A. Müller, Studentenleben im 4. Jahrh. n. Chr. — Miscellen.

Rivista di Filologia, XXXVIII, 2: G. Setti, La *Tragodopodagra* di Luciano. — M. L. de Gubernatis, L'autenticità dell' *Appendix Vergiliana*. — G. Costa, Studi annalistici. — E. Ciaceri, Relazione schematica fra Tacito, Suetonio e Cassio Dione. — G. Dominici, Di un passo di Orazio (Epodo V, 87-88). — E. Lasinio, De Hygini *Astronomicon* atque Excerpti de *Astrologia* Arati codicibus florentinis. — S. Consoli, Giovenale, *Sat.* I, 170-171. — L. Valmaggi, Suetonio, *Gr.* 2. — Bibliografia.

Revue Archéologique, 1910, Mars-Avril: A. Loisy, Le récit du déluge dans la tradition de Nippour. — A. Martin, Le temple de Lanleff. — W. Deonna, Vases peints du musée de Berne. — F. de Mély, Ugo de Vosor ou Nabuchodonosor. — W. von Bissing, Les débuts de la statuaire en Égypte. — Nouvelles (in deze rubriek een stuk over d'Arbois de Jubainville door S. Reinach).

Bijdragen van het Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Zevende Volgr., dl. X: De Ambonse Historie beschreven door Georgius Everhardus Rumphius, behelsende Een kort Verhaal der Gedenkwaardigste Geschiedenissen zo in Vreede als oorlog voorgevallen sedert dat de Nederlandsche Oost-Indische Comp: Het Besit in Amboina Gehadt Heeft (Eerste Deel), ... zedert de Regeering van den Superintendent Commissaris en Adml.... Arnold de Vlaming, en eijndigende onder de Regeering van.... Jacob Hustard (Tweede Deel).

Mémoires de la Société de Linguistique, XVI, 3: M. Marouzeau, L'emploi du participe présent latin à l'époque républicaine. — A. Meillet, Sur une origine de grec *o* (als sporadische uitlooper van idg. *m̥* en *n̥*).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXIV, 1: R. O. Franke, Die Suttanipāta-Gāthās mit ihren Parallelen. Teil II: SN. III Schluss. — J. Hertel, Über einige Handschriften von Kathāsaṃgraha-Strophen. — J. Charpentier, Studien über die indische Erzählungsliteratur. 3. Das Bhisajātaka. — W. Bacher, Die Ansicht Kaiser Friedrich's II. des Hohenstaufen über das biblische Opfergesetz. — Dez., Eine Handschrift von Schahin's Genesisbuch. — F. Schulthesz, Zum „Buch der Gesetze der Länder": Spicileg. syr. ed. Cureton S. 1 ff. — Sten Konow, The home of Paiśācī. — L. H. Mills, The Pahlavi Text of Yasna LXX (Sp. LXIX) edited with all the MSS. collected. — K. Inostrancev, Zur Kritik des Kitāb-al-Āīn. — C. Bernheimer, Berichtigung zu Bd. 63, 801 f. — H. Jacobi, Über die Vakrokti und über das Alter Daṇḍin's. — C. F. Seybold, Zu El Makīn's Weltchronik. — A. Fischer, Aus b. Hagar XXXI, 12b. — K. Ahrens, Der Stamm der schwachen Verba in den semitischen Sprachen. — O. Rescher, Mitteilungen aus Stambuler Bibliotheken. I. — Zwei Erklärungen zu Bd. 63,822 f. — Anzeigen. — Kleine Mitteilungen.

Wissenschaftlicher Jahresbericht über die morgenländischen Studien im Jahre 1909: C. Brockelmann, Das Semitische (mit Ausschluss der Assyriologie, des Sabäo-Minäischen und der abess. Dialekte sowie der alttestamentlichen Studien); F. Praetorius, Die abessinischen Dialekte und das Sabäo-Minäische.

LXIV, 2: H. Torczyner, Zur Bedeutung von Akzent und Vokal im Semitischen. — Meer Musharraf-ul Hukk, The three quatrains extemporised by Ḫusraŭ, Ǧāmī und Ṯanā'ī. — J. S. Speyer, Indologische Analekta: nr. 1-7. — R. Schmidt, Beiträge zur Flora Sanskritica. I. Die Cactaceen in Indien. — F. O. Schrader, Zum Ursprung der Lehre vom Saṃsāra. — Dez., Über Bhagavadgītā II, 46. — Dez., Zur Bedeutung der Namen Mahāyāna und Hīnayāna. — W. Caland, Zum Ārṣeyakalpa und Puṣpasūtra. — J. Weisz, Die arabische Nationalgrammatik und die Lateiner. — M. Horten, Was bedeutet مَعْنًى als philosophischer Terminus? — J. Charpentier, Studien über die indische Erzählungsliteratur (vervolg): nr. 4. Ein jainistischer Beitrag zur Kṛṣṇa-Sage. — L. H. Mills, The Pahlavi Text of Yasna LXXI (Sp. LXX) 39-71 as edited with all the MSS. collated. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXIII, 3 und 4: J. Hertel, Der Suparnādhyāya, ein vedisches Mysterium. — D. H. Müller, Soqotri-Glossen. — P. Haupt, Die Posaunen von Jericho. — I. Löw, שלק. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXV-XXVI, 3: O. Schroeder, Über altgriechische Volksliedstrophen. — J. Kromayer, Die Schlacht am Trasimenischen See. — H. Windisch, Das Neue Testament im Lichte der neu gefundenen Inschriften, Papyri und Ostraka. — M. Schneidewin, Eduard von Hartmanns System der Philosophie im Grundriss. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: W. Klatt, Die Schulgemeinde und die Schuldisziplin. — P. Cauer, Die homerische Frage im Unterricht. — H. Stadler, Biologie und Teleologie. — R. Wessely, Ein Vorschlag zur Änderung unserer Zensurprädikate. — Anzeigen und Mitteilungen.

4: H. v. Arnim, Kunst und Weisheit in den Komödien Menanders. — F. Koepp, Pergamenische Skulpturen. — M. Siebourg, Horaz und die Rhetorik. — K. Dieterich, Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: W. Münch, Erinnerungen an Oskar Jäger. — K. Geissler, Methodische Wiederholungen aus der lateinischen Grammatik. — W. Reichardt, David Ruhnkens Doctor Umbraticus. — E. Stemplinger, Schullügen. — H. Gilbert, Wert oder Wertlosigkeit der Schulzeugnisse. — Anzeigen und Mitteilungen.

5: W. Vollgraff, Rhodos oder Argos? Zur Entwickelungsgeschichte der Heraklessage. — W. Kroll, Moderne lateinische Syntax. — R. Schneider, Vom Büchlein *De rebus*

bellicis. — O. A. Hecker, Kurfürst Moritz von Sachsen nach den Briefen an seine Frau. — Ph. Simon, Schillers „Spaziergang". — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: E. Stemplinger, Verkrüppelt das Gymnasium Körper und Geist? — J. Kaiser, Die Münchener Bewegung zur Fortbildung der Mittelschulen. — R. Windel, Zur Geschichte des deutschen Unterrichts. — G. Werle, Die Ausgestaltung des Jugendwanderns an unseren höheren Schulen. — W. Münch, Neue Themata pädagogischer Prüfungsarbeiten. — Anzeigen und Mitteilungen.

6: C. Ronge, Bestattungssitten im alten Griechenland. — W. Süss, Die Technik der Aristophanischen Komödie. — I. Hammer-Jensen, Die Druckwerke Herons von Alexandria. — O. F. Walzel, Neues von und über Ibsen. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: J. Schönemann, Zur Erinnerung an den Freundschaftsbund zwischen Schiller und W. v. Humboldt. — S. Reiter, Briefwechsel zwischen Karl Otfried Müller und Ludwig Schorn. — A. Götze, Zur Geschichte des Handfertigkeitsunterrichts. — Anzeigen und Mitteilungen.

Revue de l'instruction publique en Belgique, LIII, 1: C. Thiaucourt, Les Traités philosophiques de Cicéron, leurs sources grecques, leurs imitateurs chrétiens. — H. Grégoire, Euripide, Bacchantes v. 1157. — P. Thomas, Deux épigrammes contre Néron. — Dez., Notes sur Juvénal; 2-3: P. Thomas, Quelques réflexions sur le rôle des facultés dans les Universités de l'État. — E. Boisacq, La dialectologie grecque à propos d'un livre récent. — Dez., Grec κάστωρ. — H. Grégoire, Notes critiques sur l'*Ion* d'Euripide. — J. de Decker, Notes sur les petites déclamations de Quintilien. — Dez., A propos d'une épigramme contre Néron. — A. Grégoire, L'emploi des machines parlantes dans l'enseignement des langues vivantes. — Comptes rendus.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXI' 3: F. Hüller, Über Adalbert Stifters Naturschilderung. — H. Schickinger, Beziehungen zwischen Grillparzers und M. L. Schleifers „Hannibal und Scipio".

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXIX, 2: S. G. de Vries, Een citaat in de Camera Obscura. — W. van Helten, Aanteekeningen op Varia in Dl. XXVII. — J. Verdam, Wapene Martijn I, 947. — P. C. Molhuysen, Nog een brief van Cats aan Huygens. — J. W. Muller, Robijn en consorten. — Dez., Naschrift. — W. de Vries, Opmerkingen over Nederlandsche syntaxis, I; 3: F. van Veerdeghem, J. B. Houwaert's Handel der Amoreusheyt. — M. Boas, Het Latijnsche origineel der Middelnederlandsche Cato-bewerking. — J. W. Muller, Reinaert in de kanselarij. — A. E. H. Swaen, Starter's lied *Vrou-voedster van de jeugd.* — G. A. Nauta, Namen uit de Castelein's *Const van Rhetoriken.* — B. Faddegon, Afstand-dissimilatie van consonanten.

De Nieuwe Taalgids, IV, 3: J. Koopmans, Opmerkingen bij Coornhert's „Beatus ille". — Ph. J. Simons, Lessen over 't lidwoord. — K. Poll, Warenar vs. 474; 4: E. Kruisinga, De waarde van klankleer voor de onderwijzer. — A. Kluyver, „Wörter und Sachen". — J. Koopmans, Opmerkingen bij Coornhert's „Beatus ille" (slot). — J. van Ginneken, Ellipsomanie. — C. G. N. de Vooys, Kroniek en kritiek.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLII, 1: K. Lehmann, Grabhügel und königshügel in nordischer heidenzeit. — R. Kappe, Hiatus und synalöphe bei Otfrid (fortsetzung). — C. Corves, Studien über die Nibelungenhandschrift A (schluss). — Miszellen und literatur; 2: F. Kauffmann, Braut und gemahl. — G. Graber, Heinrich von dem Turlîn und die sprachform seiner Krône. — R. Kappe, Hiatus und synalöphe bei Otfrid (schluss). — Miszellen und literatur.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, XXXVI, 1: W. von Unwerth, Zur geschichte der indogermanischen *es/os*-stämme in den altgermanischen dialekten. — O. Schissel von Fleschenberg, Zur stilkritik des deutschen liebesliedes im mittelalter. — Th. von Grienberger, Bemerkungen zum Beowulf. — V. Moser, Sprachliche studien zu Fischart, I-II. — H. Sperber, *Embla.* — Dez., Zur Tellsage. — F. Kluge, Got. *bêrusjôs.* — E. Beck, *Liebe* und *schœne.* — Dez., Der wandel von inlautendem s + C > š + C im alemannischen. — M. H. Jellinek, Oelingeriana. — W. van Helten, Notiz zu Beitr. 35, 295.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XII, 1-2: O. Hauschild, Naturlaute der Tiere in Schriftsprache und Mundart, II. — H. Paul, Beiträge zum deutschen Wörterbuch. — W. Feldmann, Randglossen zum neuen Büchmann. — T. E. Karsten, Ein westgermanischer Namenstypus in Finnland. — A. Götze, *Freundschaft.* — E. Brate, *Hünen.* — W. Feldmann, Substantiva auf *-ling.* — W. van Helten, Noch einmal zum Namen *Wielant.* — W. Creizenach, *Pantoffel.* — H. Fischer, Wörter die 's nicht gibt. — H. Gürtler, Anomale Pluralbildungen der Diminutiva im Frühneuhochdeutschen. — H. Wunderlich, Zum IV. Bande des Grimmschen Wörterbuchs; 3: R. M. Meyer, Die militärischen Titel. — W. Kurrelmeyer, Über die Entstehung der Konstruktion „ich habe sagen hören." — J. A. Walz, Zum Sprachgebrauch des 18. Jahrh. — A. Götze, Wortgeschichtliche Gedanken und Zeugnisse. — H. Gürtler, Apfelsamen aus dem 16. Jahrh. — H. Klenz, Eine Homonymik in Versen. — A. Bechtold, Zur Geschichte der „Merodebrüder". — G. Baist, *Forestis.* — E. Borst, *Tonangebend.* — N. van Wijk, Hochdeutsch, Niederdeutsch.

Anglia, XXXIII, 2: P. Fijn van Draat, The Adverb *since.* — Th. Schmitz, Die sechstakter in der altenglischen dichtung, II. — O. L. Hatcher, Fletcher's Habits of Dramatic Collaboration. — O. B. Schlutter, Zu den Brüsseler Aldhelmglossen. — Dez., Anglo-Saxonica. — J. E. Wells, Accidence in „The Owl and the Nightingale". — J. H. Kern, Zur Cura Pastoralis. — Dez., Blickling Homilies 101, 31 ff. — M. Trautmann, Beiträge zu einem künftigen „Sprachschatz der altenglischen Dichter". — H. Noble MacCracken, A new Poem by Lydgate.

Romania, XXXIX, 1: P. Meyer, *Les Enfances Gauvain,* fragment d'un poème perdu. — M. Roques, Fragments d'un ms. du Roman de Renart. — P. Meyer, Prière en quatrains à la Vierge. Sermons. — A. Långfors, *La vie de Sainte Catherine,* par le peintre Estienne Lanquelier. — H. Suchier, La Fille sans mains (vervolg). — Mélanges. — Périodiques.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXIV, 2: R. Haberl, Beiträge zur romanischen Linguistik (slot). — A. Horning, Zum Glossar der Mundart von Belmont. — E. Sicardi, *Di* e *per* nell' italiano arcaico. — A. Sepulcri, Noterelle di filologia dantesca. — A. Unterforcher, *For-are, rūpes* (rupa) in Wörtern und Ortsnamen. — G. Bertoni, Note etimologiche e lessicali emiliane. — Vermischtes. — Besprechungen; 3: H. Schuchardt, Sachwortgeschichtliches über den Dreschflegel. — L. Karl, *Vie de Sainte Elisabeth de Hongrie* par Nicolas Bozon. — A. Ive, Le Sante Parole tratte da un codice fiorentino del sec. XV. — H. Schuchardt, Span. *ladilla;* sard. *gintilla, surzaga.* — H. Suchier, Nochmals die Vivienschlacht. — E. Langlois, Une mélodie de chanson de geste. — E. Lommatzsch, Eine Episode des *Baudouin de Sebourg* und ihre Quelle. — K. Christ, Bruchstücke der *Estoire de Troie* von Beneeit de Ste More. — L. Karl,

Die Episode aus der *Vie de Madeleine.* — Vermischtes. — Besprechungen; 4: C. Salvioni, Appunti vari sui dialetti ladini. — G. Ziccardi, Il dialetto di Agona. — M. Morgana, Frammenti di canti popolari negli scrittori napoletani dei secoli XVII e XVIII. — Schultz-Gora, Ueber einige Stellen bei Rambaut de Vaqueiras. — Vermischtes. — Besprechungen.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXIII, 3-4: C. C. Glascock, Environment and hero in Gerhart Hauptmann's plays. — F. Holthausen, Zum me. Gedicht *The pearl.* — K. Brunner, The ballad of the tyrannical husband. — M. Degenhart, Tamerlan in den Literaturen des westlichen Europas. — J. Douglas Bruce, Some unpublished translations from Ariosto by John Gray. — G. Becker, Zur ersten englischen Don Quijotiade. — B. Badt, Miltons „Comus" and Peeles „Old wife's tale". — E. Classen, The rime of the ancient mariner and The ballad of Reading goal. — K. Lewent, Raimbaut de Vaqueiras und der Kaiser von Constantinopel. — L. Jordan, Zwei Beiträge zur Geschichte und Würdigung des Schwanks vom Advokaten Pathelin. — H. Dübi, Der Briefwechsel zwischen Voltaire und Haller im Jahre 1759. — A. Ludwig, Spanische Dramen auf der deutschen Bühne in den Jahren 1816 bis 1834. — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen; CXXIV, 1-2: A. Müller, Gedenkrede auf Karl Sachs. — A. Heusler, Zeitrechnung im Beowulfepos. — H. Lohre, Otto Ludwig und Charles Dickens. — F. Brie, Der erste Übersetzung einer italienischen Novelle ins Englische. — A. L. Stiefel, Zum Einfluss des Erasmus auf die englische Literatur. — G. Sarrazin, Zur Biographie und Charakteristik von George Peele. — H. E. Sandison, Quindecim signa ante iudicium. A contribution to the history of the Latin versions of the legend. — J. Jud, Sprachgeographische Untersuchungen. — G. Wenderoth, Paul Fleming als Petrarkist. — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, XVIII, 1-2. Abhandlungen: R. A. Fritzsche, Zur Deutung Italiens. — O. Mensendieck, Die Verfasserschaft der drei Texte des Piers the Plowman. — W. Wetz, Zur altirischen Sagendichtung. — L. Gorm, Quellen zu Gedichten C. F. Meyers. — Bleich, Das Märchen vom Aschenbrödel, vornehmlich in der deutschen Volks- und Kunstdichtung. — R. Gálos, Ungarische Varianten der Geschichte von den drei Buckligen und verwandter Erzählungen. — H. Rötteken, W. Diltheys „Das Erlebnis und die Dichtung". — Vermischtes: R. Gragger, Eine arabische Gestalt der Bürgschaftssage. — J. de Perott, Noch einige Entlehnungen aus dem Ritterspiegel. — Besprechungen.

Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, VII, 3: H. Beets, Joh. H. Livingston. — Knappert, Stukken uit den stichtingstijd der Ned.-Herv. Kerk, II. — Meindersma, De reformatorische beweging der XVIde eeuw te 's-Hertogenbosch. — Mallinckrodt, De zwanenzang van paus Pius II. — Bockmühl, Prins Maurits en Floris Hatthard van Boetzelaer. — Mirandolle, Paul Jurieu.

Nederlandsch Archievenblad, XVIII, 4: Max Conrat, Wetenschappelijke reizen. — Titels van voormalige tiendrechten. — Bibliographie. — Literatuurkroniek. — Berichten.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XXV, 2: J. de Vries Az., Lotgevallen van Jan de Vries gedurende den Belg. opstand. — Stellwagen, Uit en over graaf Lehndorff's dagboeken. — Historische Mededeelingen. — Mededeelingen op geographisch gebied.

Bulletin Oudheidk. Bond, III, 3: Kesper, De stad Gouda in oorsprong en ontwikkeling. — Overvoorde, Goudsche monumenten. — Weve, Opgravingen binnen het Valkhof.

Revue Historique, CIV, 1: Fabvre, L'application du Concile de Trente en Franche Comté (slot). — Lévèque, Le comte de Brienne, I. — D'Eschevannès, La campagne de 1761 en Westphalie, I. — Bourgin, Santa Rosa (slot). — Bulletin historique (Antiquité grecque; France (Époque franque et Capétiens directs); Italie (moyen âge); Allemagne (depuis 1648); 2: Lévèque, Le comte de Brienne (slot). — Sagnac, La politique commerciale de la France avec l'étranger 1697-1713. — Babut, Gorthonicus. — Treich, Les tarifs de la loi salique. — D'Eschevannès, La campagne de 1761 en Westphalie (slot). — Bulletin historique (Histoire grecque; Allemagne (moyen âge); France (Révolution et Empire); Allemagne (depuis 1648).

Historische Zeitschrift, CV, 1: Von Bezold, Jean Bodin als Okkultist. — Von Voltelini, Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrh. — Varrentrapp, Briefe an Ranke.

Historische Vierteljahrschrift, XIII, 2: Ulmann, Ueber eine neue Auffassung des Freih. vom Stein. — Kleine Mitteilungen (Schmeidler, Zur Frage der Jahrbücher etc.).

Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VIII, 2/3: Keutgen, Die Entstehung der deutschen Ministerialität, II. — Stolz, Zur Geschichte des Transportwesens in Tirol. — Kiesselbach, Die Konzentration des hansischen Seeverkehrs auf Flandern. — Broglio d'Ajano, Lotte sociali in Perugia. — Van Houtte, Contribution à l'histoire commerciale des États de l'empereur Joseph II. — Heinisch, Das österreichische Tabakmonopol im 18. Jahrh. — Hanslik, Kulturgeographie der deutsch-slawischen Sprachgrenze (slot).

Westdeutsche Zeitschrift, XXVIII, 4: Wohltmann, Die Entstehung und Entwicklung der Landeshoheit des Abtes von Prüm. — Keussen, Die Entwicklung der älteren Kölner Verfassung.

English Historical Review, 1910, July: Caspari, The battle of Trasimene. — Dibben, Secretaries in the 13. and 14. centuries. — Allen, Bishop Shirwood of Durham and his library. — Schoolcraft, England and Denmark (1660-1667). — Clapham, The last years of the Navigation Acts, I. — Notes and Documents.

American Historical Review, XV, 1: Jameson, The American historical association. — Tamblyn, British Druidism and Roman War Policy. — Cannon, Charter of Liberties of Henry I. — Daenell, The policy of the German Hanseatic League respecting the mercantile Marine. — Nabuco, The share of America in civilization; 2: Hart, Imagination in history. — Perkins, The wealth of the Knights Templars in England. — Ford, Wöllner and the Prussian Religious Edict of 1788. — Abel, The Indians in the Civil War; 3: The meeting of the American Historical Association at New-York. — Baldwin, The King's Council and the Chancery, I. — Ford, Wöllner, II. — Foster, The contest for the laws of reform in Mexico. — Rhodes, The Molly Maguires in Pennsylvania.

Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, XIII: Van Schevichaven, De handel van Gelre vóór 1400. — Haak, De Geldersche rijksmunten. — Wagner, De erfgenamen van Nyenbeek. — Kleyntjens, Johan Bare. — Beelaerts van Blokland, Sweder Rodebaert. — Hoefer, De kommanderieën van St. Jan in Gelderland. — Hoefer en Van Veen, Wadestein. — Hoefer, Voorst. — Van Veen, Voorst onder de Jonkers. Enz.

Teyler's Theol. Tijdschrift, VIII, 3: Völter, Die Geburt des Täufers Johannes. — Hylkema, De oud- en nieuwgereformeerde opvatting van het Albestuur. — Zondervan, De zonsopgang in het opstandingsverhaal. — Matthes, Roepende zonden. — Bruining, Augustinus' bekeering.

Archief voor het aartsbisdom Utrecht, XXXVI, 1: Kühler, Levensbeschrijvingen van devote zusters te Deventer. — Van Slee, St.-Janscamp buiten Vollenhove. — Droog, Mgr. Ignatius Busca.

Bijdragen gesch. bisdom Haarlem, XXXIII, 1: Marienhaven te Warmond. — Droog, Westerblokker. — Van der Loos, St. Marienvelde te Amsterdam.

Analecta Bollandiana, XXIX, 3: A. Poncelet, Les documents de Claude Despretz. — Ch. van de Vorst, Une Passion inédite de S. Porphyre le mime. — H. Delehaye, Les Actes de S. Barbarus. — P. Peeters, La vision de Denys l'aréopagite à Héliopolis. — Bulletin des publications hagiographiques.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVII, 3: Dubois, Over duinvalleien. — Eilerts de Haan, Expeditie Suriname-rivier, I. — Wanner, Beiträge zur geolog. Kenntnis der Insel Misol. — Mededeelingen.

Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde, XVIII, 3: Van Kerkwijk, Muntvondsten. — De Man, Noodmunten van Zierikzee. — Wigersma, Penningkunde in de 18de eeuw, II. — Zwierzina, Niëllopenning. — Sassen, Periodieke betalingen. — Zwierzina, In memoriam Begeer.

Gids, 1910, Juni: De la Valette, Dek. — Colenbrander, Oorsprong, practijk en toekomst der leer van Monroe. — De Boer, Kant en Schiller. — Vogel, Het heiligdom van koning Kanisjka; Juli: G. Kalff, Over Vlaamsche volkskracht. II. De Vlaamsche beweging. — A. van Schendel, Shakespeare. IV.

Onze Eeuw, 1910, Juni: Logeman-Van der Willigen, Over de Kalevala. — Kruyff, Lacordaire, I; Juli: C. M. Vissering, Het hoogland van den Idjèn. — E. F. Kruijf, Lacordaire (slot). — G. Wildeboer, De vrouw in Israël.

Tijdspiegel, 1910, Juni: Van Looy, Fragmenten uit Shakespeare's Romeo en Julia; Juli: J. H. Holwerda Jr., Naar aanleiding van een 1900-jarig jubilaeum (slag in het Teutoburgerwoud).

Indische Gids, 1910, Juni: Habbema, Brieven van Raffles aan den Sultan van Palembang. — Kolff, Een bibliotheek voor Nederl.-Indië. — Mac Leod, De G. G. Mossel, II.

Nieuwe Gids, 1910, Juni: Baumann, De evolutiehypothese van Karl Lamprecht. — Kapteyn-Muysken, Bernard Shaw. — De Raaf, Uit Potgieters jongelingsjaren; Juli: Jhr. W. H. W. de Kock, Multatuli's afschuw van Logen en Onrecht.

Vragen des Tijds, 1910, Juni: Niermeyer, Nieuw-Guinea en het Sneeuwgebergte. — Valkhoff, Taalverarming?; Juli: B. H. Pekelharing, Uit het woordenboek der Nederlandsche taal. — J. G. van Deventer, De resultaten der academische prijsvragen van de laatste 40 jaar, in verband met klassieke en moderne opleiding.

Vragen van den Dag, 1910, Juni: Nieuwenhuyzen, Belgica irredenta.

De Katholiek, 1910, Mei: Van Poppel, De sproke van Beatrys.

Studiën, LXXIII, 4: R. de Grave, Lamennais en Le Sage ten Broek, III. — P. Zeegers, Over allegorische en symbolische poëzie, III. — H. Wilbers, De Mezazuil; 5: H. Wilbers, Het Hebreeuwsch en de oorsprong der Hebreeërs. — P. Van Luyk, Godsdienst in de Opvoeding, II. — M. van Steen, Uit Zuid-Spanje, IV. — C. van Malten, De voorloopers van het „Paysage intime".

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VIII, 1/2: L. Willems, Pieter Doorlant. — Hulshof, Een en ander over de Bibl. van het Regulierenklooster te Utrecht. — Bonaventura Kruitwagen, Een missale Leodiense. — Burger, Naar aanleiding van het plan voor een Nederl. Biogr. Woordenboek. — De la Montagne, Nederl. boeken in de Waalsche gewesten.

Navorscher, 1909, n°. 10/11: Van Dam van Isselt, Genealogische aanteekeningen. — Wildeman, De opschriften te Wassenaar. — Van der Baan, Predikanten op Schouwen enz. in de 16de eeuw. — De Grouchy, Voyage aux Pays-Bas (1778). — Stellwagen, Trefwoorden; n°. 12: Van der Baan, Predikanten op Schouwen, Duiveland en Tholen. — Vercoullie, Sprokkelingen op het gebied der taalkunde. — Zuidema, De Hertog van Brunswijk in het oude lied.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Beschrijving v. d. Egypt. Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II: Journ. d. Savants 1910, Juin (P. Foucart).

Blok, Geschichte der Niederlande, IV: Rev. Crit. 1910, n°. 25 (R.).

Dez., History of the Dutch People, IV: Engl. Hist. Rev. 1910, July (Firth).

Dunin-Borkowski, Der junge De Spinoza: Engl. Hist. Rev. 1910, July (Pollock).

Jameson, Narratives of New England: Amer. Hist. Rev. XV, 2 (Versteeg).

De Jong, Das antike Mysterienwesen: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 28 (O. Gruppe).

Kloos, Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid: N. Taalg. IV, 3 (de Vooys).

Kooperberg, Margaretha v. Oostenrijk: Engl. Hist. Rev. 1910, July (Armstrong).

Lake, Monasticism on Mount Athos: Anal. Bolland. XXIX. 3 (V. D. V.).

Van Lennep, Het leven van Mr. J. v. Lennep: N. Taalg. IV, 3 (D. C. Tinbergen).

Lindeboom, Erasmus: Engl. Hist. Rev. 1910, July (Allen).

Van Marle, Le Comté de Hollande: Engl. Hist. Rev. 1910: July (C. L. K.).

Meindersma, De Gereform. Gemeente te 's-Hertogenbosch, Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 3 (Duker).

Van Noordhorn, Het Kerklatijn; spraakleer met oefeningen: Studiën LXXIII, 5.

Le Roux, Beschr. Klankleer v. h. Afrikaans: N. Taalg. IV, 4 (E. Kruisinga).

Stoett, Mnl. Syntaxis, 2de dr.: N. Taalg. IV, 3 (G. Engels).

Valeton, Oudtestam. Voordrachten: Teyler's Theol. Tijdschr. VIII, 3 (Matthes).

PERSONALIA.

Benoemd: tot hoogleeraar in de Algemeene Godsdienstgeschiedenis en in de Geschiedenis van den Israëlietischen Godsdienst aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam de heer Dr. H. Th. Obbink; tot buitengewoon hoogleeraar in de Geschiedenis van het Oudste Christendom aan die zelfde Universiteit de heer Dr. H. A. van Bakel; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan een Gymnasium te Amsterdam de heer J. B. Besançon; tot Conrector van het Gymnasium te Gorinchem de heer Dr. C. H. Dee; tot tijdelijke leerares in de Geschiedenis en het Nederlandsch aan het Ned. Lyceum te 's Gravenhage mej. Dr. F. H. J. Scheepstra; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan een H. B. S. met 5-j. c. te Amsterdam de heer J. W. Marmelstein, en tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan die school mej. A. de Leeuw; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan het Gymnasium te Dordrecht mej. E. J. J. Pompe; definitief tot leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch de heer B. Leussen; tot leeraar in de Geschiedenis aan het Gymnasium en de H. B. S. te Kampen de heer J. Keulen; tot leeraar in de Geschiedenis aan het Gymnasium te Leeuwarden de heer Dr. C. J. A. Meerdink; tot leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium te Middelburg de heer A. G. van Hamel; tot leeraren aan een H. B. S. met 3-j. c. te Rotterdam: in het Nederlandsch de heer Dr. H. Pomes, in het Duitsch de heer L. van Rossen, in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer M. J. Kollewijn; tot leeraar in het Engelsch aan de Handelsschool aldaar de heer H. Jansonius; tot tijdelijke leerares in het Fransch aan het Gymnasium te Zutfen mej. H. J. Reesink; opnieuw benoemd als tijdelijke leeraren aan het Gymnasium te Doetinchem: in het Fransch de heer W. L. van Beekom, in het Duitsch de heer H. A. L. van Olphen, in het Engelsch de heer W. van Ravenhorst, in het Hebreeuwsch de heer I. Smalhout; opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Gouda de heer S. van Heyningen; tot tijdelijk leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Schiedam de heer J. F. A. van de Wall; definitief tot leeraar in het Nederlandsch aan een H. B. S. met 3-j. c. te Utrecht de heer F. W. Niemann; aan de H. B. S. v. m. te Utrecht tot tijdelijke leerares in de Staatswetenschappen mej. A. de Louter, tot leerares in de Kunstgeschiedenis mej. E. E. Beijerman, tot leeraar in de Geschiedenis de heer M. ten Bouwhuys; tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Veendam de heer D. G. Noordwijk; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Almelo de heer W. G. Bekker; tot directeur-leeraar aan de op te richten Chr. H. B. S. met 5-j. c. te Amsterdam de heer Dr. W. J. Kolkert; tot directeur van een H. B. S. met 5-j. c. te 's-Gravenhage de heer Dr. A. D. van der Harst; tot Rector van het Gymnasium te Kampen de heer Dr. J. Hooykaas; definitief tot leeraar in de Oude Talen aan die school de heer Dr. P. A. van der Laan; met 1 Nov. tot directeur van de H. B. S. te Leeuwarden de heer Dr. H. F. Huisken; tot leerares in het Nederlandsch aan de H. B. S. v. m. te Leiden mej. Dr. S. Hofker; aan de H. B. S. te Nijmegen tot tijdelijke leerares in het Fransch mej. L. E. A. Boots, tot tijdelijke leerares in het Duitsch mej. J. L. A. Lohrmann; met 1 Sept. tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Roermond de heer J. A. K. van Hasselt; tot leerares in het Engelsch aan de H. B. S. v. m. te Arnhem mej. S. de Vooys; tot tijdelijke leerares in het Fransch aan de H. B. S. v. m. te Haarlem mej. A. A. Joustra; aan de H. B. S. met 3-j. c. en de daaraan verbonden Handelsschool te Vlissingen: tot directeur en leeraar in het Engelsch de heer J. Coster, tot tijdelijke leerares in het Fransch mej. A. J. Krafft, tot tijdelijk leeraar in het Duitsch de heer W. M. Quist en tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch de heer H. G. van Grol; tot tijdelijk leeraar in de Aardrijkskunde de heer J. Brander; opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Zutfen de heer Mr. Dr. G. L. van Oosten Slingeland en opnieuw tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan die school mej. E. N. J. E. Bolderman; tot tijdelijke leerares in het Fransch aan een Gymnasium te Amsterdam mej. M. Poppelhouwer; tot leeraar in het Engelsch aan de Openbare Handelsschool en H. B. S. met 3-j. c. ald. de heer J. Bouten; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Gorinchem de heer Dr. W. E. Kuiper; tot Conrector van het Gymnasium te Gouda de heer Dr. J. W. Le Grom; definitief tot leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. met 5-j. c. te 's-Gravenhage de heer H. Koolhoven; tot directeur van de Handelsschool te Harlingen de heer H. G. Harkema; tot leeraren aan die school: in het Nederlandsch en de Geschiedenis de heer H. F. Grondijs, in het Fransch de heer G. Piron, in de Staatswetenschappen de heer Mr. Dr. P. C. Andreæ, in het Engelsch de heer A. J. C. Tam, in het Duitsch de heer H. J. Scholten; tot leeraren aan de H. B. S. met 3-j. c. te Eindhoven: in de Aardrijkskunde en de Geschiedenis de heer H. P. van Alphen, in het Fransch de heer J. F. Kakebeeke, in het Duitsch de heer P. Jorissen; in het Engelsch de heer J. van Dijk; tot leerares in het Engelsch aan het Gymnasium te Haarlem mej. A. S. C. Land; aan die zelfde school tot leeraar in het Hebreeuwsch de heer S. Ph. de Vries, tot leeraar in het Fransch de heer J. van der Werf, opnieuw tot tijdelijk leeraar in het Duitsch de heer Dr. L. Polak; opnieuw tot tijdelijk leeraar aan de H. B. S. te Nijmegen: in het Duitsch de heer J. M. Mertens, in de Geschiedenis de heer Dr. C. J. Söhngen; opnieuw tot tijdelijke leeraren aan de H. B. S. te Schiedam: in het Engelsch de heer S. Houtman, in de Staatswetenschappen de heer Mr. S. J. Blaupot ten Cate, en tot tijdelijke leeraren aan die school de heeren W. F. Girolf en Dr. R. van der Meulen; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Zwolle de heer Dr. W. J. E. Kuiper.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Dr. D. G. Jelgersma als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Amsterdam; met 1 Sept. aan den heer Th. J. H. Adriani als leeraar in het Nederlandsch en het Engelsch aan de H. B. S. te Roermond; aan den heer A. van den Belt als leeraar in de Aardrijkskunde en de Geschiedenis aan de H. B. S. te Schiedam; aan den heer J. H. Toole als leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch; aan den heer J. Brevée als leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. met 3-j. c. te Utrecht; aan den heer Mr. Dr. J. C. Witteveen als leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. met 5-j. c. te 's-Gravenhage; aan den heer Dr. N. Japikse als leeraar in de Geschiedenis aan die zelfde school; aan den heer Dr. J. Niemeyer als Rector van het Gymnasium te Kampen; met 1 Nov. aan den heer Dr. H. F. Huisken als directeur van de H. B. S. te Veendam; aan den heer J. L. Ph. Duyser als leeraar in het Nederlandsch en de Geschiedenis en aan den heer Dr. M. G. de Boer als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde, beiden aan een H. B. S. te Amsterdam; met 14 Sept. aan den heer Dr. C. J. A. Meerdink als leeraar in de Geschiedenis en in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Roermond; aan den heer G. Houwer als leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Nijmegen; aan den heer Dr. A. Rutgers van der Loeff als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium ald.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Letteren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam de heer J. de Jong, met proefschrift *De iure iurando apud Aeschylum, Sophoclem, Euripidem observationes.*

ADVERTENTIËN.

Zooeven verschenen:

ANNAEANA NOVA
VELLEIANA
AD SCRIPTORES HIST. AUG.
AD PANEGYRICOS LATINOS

SCRIPSIT

C. BRAKMAN J.F.

Prijs f —.60.

Uitgave
BOEKHANDEL en DRUKKERIJ voorh. E. J. BRILL, LEIDEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te Leiden:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60** Cent.

Uitgaven van A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden:
Verschenen: van de

Codices Graeci et Latini

PHOTOGRAPHICE DEPICTI

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

Tibulli Carmina,
Sapphus Epistula Ovidiana
Codex Guelferbytanus 82, 6 Aug.

PRAEFATUS EST

FRIDERICUS LEO.

Prijs f 72.—.

Als **Supplementum VIII** is verschenen:

MINIATUREN
der Lateinischen Galenos-Handschrift,
Db. 92—93

der Kgl. Oeffentl. Bibliothek in Dresden,
IN PHOTOTYPISCHER REPRODUCTION.
Met inleiding en beschrijving van
Prof. E. C. VAN LEERSUM en
Prof. W. MARTIN.

Prijs f 55.20.

DER WERELD LETTERKUNDE,

VOOR NEDERLANDERS BEWERKT DOOR P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Geïllustreerd met ± 350 Afbeeldingen.

Der Wereld Letterkunde zal verschijnen in 30 afleveringen, elk van ± 4 vel, royaal formaat en gebonden in twee deelen, die in dit en het volgende jaar zullen verschijnen.

De prijs bij inteekening is **f 0.80** per aflevering, terwijl voor band en binden **f 1.25** per deel wordt berekend

Ter bevordering van het debiet van deze belangrijke onderneming is elkeen die inteekent, lid van de „*Maatschappij voor Schoone Kunsten*" te Leiden, zonder verplichting tot betaling van contributie. Hij ontvangt als lid dier vereeniging onder meer het tijdschrift de **KUNSTKRONIEK,** Orgaan van die Vereeniging.

Het aantrekkelijke van het lidmaatschap dezer Vereeniging is bovendien, dat zij er in geslaagd is, korten tijd na hare oprichting (Koninklijk Besluit van 2 September 1908 Stbl. N°. 56) van Hare Majesteit de Koningin verlof te krijgen tot het houden van een **LOTERIJ,** waaraan alle leden van rechtswege deelnemen (Koninklijk Besluit van 1 April 1909).

Het lidmaatschap dezer Vereeniging waarvan elk lid een jaargang der **„Kunstkroniek"** met een lot in de Verloting ontvangt, bedraagt anders **f 10.—.**

De „*Maatschappij voor Schoone Kunsten*" heeft voor den nieuwen jaargang van de **„Kunstkroniek"**, die in geheel nieuwen vorm verschijnen zal, als **eersten prijs** aangekocht: **EEN PRACHTIG SCHILDERIJ,** van den bekenden Kunstschilder **N. BASTERT,** voorstellende: **Winterlandschap aan de Vecht.**

Voorts: **elf Schilderijen** en **drie Teekeningen,** waaronder van W. C. RIP, D. G. EZERMAN, D. WIGGERS, SIEGER BAUKEMA, J. F. STERRE DE JONG, H. SAVRY, MARIE WANDSCHEER, Mevrouw ALETTA VAN THOL-RUYSCH, Mevrouw WUYTIERS, P. A. SCHIPPERUS, R. LARY en W. H. VAN DER NAT.

Een 180-tal Boek-, Plaat- en Prachtwerken.

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

UITGAVEN VAN J. B WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

VAN ALLE TIJDEN

onder redactie van

C. G. KAAKEBEEN en JAN LIGTHART.

No. 4. MIDDELNEDERLANDSE LYRIESE GEDICHTEN,

verzameld en toegelicht door

Dr. D. C. TINBERGEN.

Prijs . . . . /1.—.

Vroeger verschenen:

No. 1. ESMOREIT, Abel spel uit de XIVe eeuw, 4e druk . . . . f 0.30
No. 2. BEATRIJS, naar het Haagsche handschrift uitgegeven, met een penteekening, 2e druk. . . . . - 0.40
No. 3. REINAERT DE VOS . . . . - 0.90

UITGAVEN VAN J B WOLTERS TE GRONINGEN.

Bij J. P. REVERS, te *Dordrecht* verscheen:

JOHAN VAN BEVERWIJCK,

IN LEVEN EN WERKEN GESCHETST,

DOOR

Dr. E. D. BAUMANN,

Arts.

Prijs . . f 3.—.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden is verschenen:

LONDINIAS

DOOR

C. VOSMAER.

Vierde Druk. Prijs *f* **0.50.**

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te Leiden is verschenen:

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum,

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. — MCMX.

De omvang van deze Lexikon is 106 vel druks. Royaal octavo.

Prijs gecartonneerd f 30.—.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats. Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen. Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

417080

THIS BOOK IS NO LONGER THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY